

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Андрій Васильович
ГОЛОВКО

1897—1972

РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

АНДРІЙ
ГОЛОВКО

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
2

АРТЕМ ГАРМАШ

Роман

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

1986

Печатается известный роман «Артем Гармаш», посвященный борьбе за установление Советской власти на Украине. Удостоен Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко.

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

- І. О. Дзевєрін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шнильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки

В. П. ЛЕТИ

Редактор тому

І. О. ДЗЕВЕРІН

Редакція художньої літератури

Г 4702590100-505
М221 (04) -86 передплатне

АРТЕМ ГАРМАШ

Роман

КНИГА ПЕРША

Щасти тобі, сину, на твоїй путі!
(З роману «Мати»)

I

На станції Гребінка¹ в вагоні нарешті попросторішало. Крім місцевих, гребінчан, висадились золотоношці, прилучани, пирятинці, яким тут була пересадка. І тільки тепер Бондаренко та Савчук, простоявши всю дорогу від самого Києва у тисняві в проході, знайшли собі місце, де сісти. Але найперше, звичайно, подбали про Гайового². Його, хворого, ще раніш пощастило влаштувати на верхній, що для речей, полиці. А тепер Савчук пішов в той край вагона, щоб перевести сюди.

— Спить,— сказав, повернувшись за хвилинку, Савчук.

— Ну й гаразд. І не треба будити,— відповів літній чоловік у сибірській ушанці, але в самому легенькому піджаці. Потім звів голову до солдата на горішній лаві.— Так ви, товаришу, лежіть собі. Не треба поки що. Спасибі!

— Псма за що! — усміхнено відповів солдат. І затим, звисивши ноги, він пружко на руках спустився на підлогу. Молодий, стрункий, широкоплечий.— Залазь котрий. Мені вже недалеко.

— Федоре Івановичу,— зраділо звернувся Савчук до літнього чоловіка в ушанці.

— Лягай, лягай,— відповів той.— Я вже нехай, може, в Полтави.

Сказавши це, він одвернувся до вікна і якийсь час дивився крізь морозний узор на шибці у тьмянний, завірюхою закаламучений нічний степ. Потім одкинувся постаттю в куток і, уткнувшись обличчям в рукав, затих з рішучим наміром якщо і не заснути, то подрімати принаймні.

Але за думками не брали й дрімоти.

Події останніх днів у Києві давали немало матеріалу для роздуму. І насамперед — невдача з Всеукраїнським з'їздом Рад³. Пригадуючи тепер, з якими настроями та сподіваннями вони тиждень тому виїздили з Славгорода до Києва, Федір Іванович пригадував також, що, власне, і тоді вже ніхто з них не обманювавсь щодо труднощів, зв'язаних з проведенням з'їзду. Саме в день від'їзду телеграф приніс з Києва звістку

про роззброєння з наказу Генерального секретаріату Центральної ради⁴ і вислання за межі України всіх по-революційному настроєних військових частин Київського гарнізону. Ця звістка просто приголомшила. На партійному комітеті, спеціально з приводу цього за кілька годин перед поїздом скликаному, хтось навіть порушив був питання взагалі про доцільність поїздки тепер делегатів-більшовиків на цей з'їзд. Замість посилати трьох членів організації «кудись чортові в зуби» (адже видно, до чого готуються), чи не доцільніше негайно ж привести до бойової готовності всі наявні сили — запасний саперний батальйон та червоногвардійські загони — і, також несподівано, як вони в Києві, теж вночі, обеззброїти їхні частини — «вільне козацтво»⁵ та учбову команду 1-го українського запасного полку

Виникла суперечка. Дехто взагалі вважав цю пропозицію, з легкої руки Поповича, за «детский лепет». Але Гайовий (а його підтримала більшість, в тому числі і Федір Іванович) дивився на це інакше. Звичайно, про «сю ніч» не було що й думати: без підготовки серйозної, без зброї в достатній кількості — на це не можна було йти. І їхати до Києва делегатам таки треба. Але водночас треба і готуватися до неминучої, до збройної боротьби з радівцями.

Тут же, на засіданні, було виділено бойовий штаб і ухвалено сьогодні ж послати товаришів до Харкова по зброю. Просто з засідання рушили на вокзал.

А через ніч були вже в Києві.

З першого ж кроку Київ вразив їх своєю метушнею. По вулицях з оркестрами дефілювало військо з жовто-блакитними прапорами. І над будинком Педагогічного музею⁶, де містилася Центральна рада, тріпалося на вітрі жовто-блакитне полотнище. На тротуарах впадало в очі — серед вирядженої публіки безліч офіцерні, просто військових, напіввійськових: у студентському чи гімназичному пальті, але в козацькій, з зеленим чи червоним денцем, шапці. І навіть попадались (це бачили вперше славгородці) зовсім в оперетковому вбранні, ніби щойно взятому з реквізиту якоїсь трупи.

Багато делегатів ще не прибуло, але відкладати нараду делегатів-більшовиків уже не можна було: треба ж до з'їзду Рад закінчити, а крім того, були відомості про намір Центральної ради розігнати нараду. Тим-то розпочали роботу того ж дня. І зразу ж з доповідей з місць картина постала не така вже й сумна, як то здавалось під гнітючим враженням від київських подій. Щоправда, майже ніде, за винятком окремих місць, більшовикам іще і зараз не вдалося посправжньому стати владою на місцях. Але в значній більшості Рад, принаймні в робітничих Радах, після останніх

перевиборів, більшовики вже одвоювали у дрібнобуржуазних партій більшість. І вже пробували проводити в життя декрети Ради Народних Комісарів⁷. Гірш було в солдатських Радах. Тут іще й досі верховодили прихильники Центральної ради, переважно українські есери⁸. Те саме було і на селі — в «Селянських спілках»⁹, через які вони намагалися впливати на все село. Але чимдалі це їм менше вдавалось. Уже перші «роз'яснення» Генеральним секретаріатом 3-го універсалу, за кілька днів перед тим з такою помпою виголошуваного найбасовитішими соборними протодияконами, примусили задуматись багатьох. На селі селяни ніяк не хотіли чекати з землею до Установчих зборів¹⁰, як то закликав Генеральний секретаріат. І тим більш, що в Росії після Жовтневої революції селяни, повиганявши поміщиків з маєтків, самі вже порядкували на землі. Про це дізнавались із газет, з розповідей солдатів, що чимдалі більш поверталось їх уже додому. Але есерівські газети писали інше. І про це ж говорили приїжджі «оратори» з повіту, всяко оббріхували Радянську Росію: базікали про голод і безладдя, яке нібито спричинили більшовики своїми декретами у себе в Великоросії. І як висновок з цього — треба потерпіти, більш терпіли. А Центральна рада, мовляв, в обиду не дасть. Шуміли на сходах, кричали, сперечалися. Ночами трудні думи думали. Хто вірив усьому цьому, хто не вірив. Але всі потроху рубали ліси — хто на граблище, а хто й на цілу хату; міряли землю і де-не-де вже добиралися і до маєтків. І, звичайно ж, нічим не виділялися з них ті, що, одягнуті в сірі шинелі, тим часом ще стояли гарнізонами по містах. Багато цікавого розповіли товариші з місць. Під час роботи (на другий день наради) переважна більшість делегатів, збагачена колективним досвідом, стояла вже на вірній більшовицькій позиції, і по всіх питаннях було досягнуто домовленості. Тут же прийняли ухвалу — про ставлення до Центральної ради та про утворення на Україні партійного і радянського центрів. А також намічено було тактику на наступному з'їзді Рад, що завтра мав розпочатись.

А делегати з'їзду вже протягом кількох днів, — по залізниці, кіньми, — з'їздилися цілими групами. Приїздили з найнесподіванішими мандатами: від сільських старост, від «Прогресу»¹¹, від «Селянських спілок». Мандатна комісія спробувала була анулювати такі мандати. Але це кінчилось сумно для самої ж комісії: її просто-напросто розігнали і, захопивши бланки, далі вже порядкували самі. Те ж саме повторилося другого дня під час відкриття з'їзду. Не було найменших підстав це зборище випадкових людей вважати за правомочний з'їзд. Більшовики заявили про це і залишили засідання.

На другий день Центральна рада одержала по радіо «Маніфест Раднаркому до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради»¹². Вказуючи їй на цілий ряд ворожих дій: дезорганізацію фронту, пропуск озброєного війська на Дон і заборону проїзду радянських частин, роззброєння революційних частин у Києві, — Раднарком попереджав, що в разі, коли це не буде припинено, він буде вважати раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні. Члени ради заметушились. Залишений напередодні більшовиками з'їзд було скликано в міському театрі з кричущою пишнотою. За столом президії цілим «сузір'ям» сяяли генеральні секретарі. Серед них — Винниченко¹³, Петлюра¹⁴.

А тим часом більшовики на нараді, що відбулась напівлегально в Будинку профспілок, домовлялися, що далі робити. Роз'їздитися по місцях — про це не можна було й думати. Продовжувати роботу в Києві було неможливо: з хвилини на хвилину вже можна було чекати арешту. Тим-то пропозицію харків'ян переїхати всім складом до них у Харків, щоб разом з делегатами обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну продовжити роботу по створенню всеукраїнського радянського органу влади, було прийнято без заперечень, одностайно. Просто з наради невеличкими групами й рушили на вокзал...

Одноманітно вистукували колеса на стиках рейок. Безладний клекіт голосів у вагоні від втоми вже навіть не сприймався як гомін, а ніби шум далекої порожистої ріки. Навівав дрімоту. Проте Федору Івановичу ніяк не вдавалося заснути: облишив думати про Київ, своє місто виникло в уяві — Славгород, — хвилюючи невиразною якоюсь тривогою. Ще в Києві він обстоював те, що їхати до Харкова всім з їхньої делегації ніяк не слід. Котрогось із трьох неодмінно треба відрядити додому (як це робили майже всі делегації з інших місць). Час тривожний. І хтозна — не орієнтовані як слід в обстановці, — чи не нароблять там товариші якихось дурниць. Гайовий не поділяв його побоювань, Гайового підтримав Савчук. І таки одговорили. Гуртом написали листа Мирославі Супрун, яка лишилась у комітеті за Гайового, і оце в Ромодані треба буде знайти когось, щоб передати лист отой у Славгород.

На цьому Федір Іванович трохи заспокоївся. А далі, якось несподівано для самого себе, і задрімав. Та ненадовго. Кинувся зненацька від якогось різкого звуку. Кліпнув очима і не міг збагнути, що то могло бути. В купе всі спали. Так принаймні здалося йому. Але ось солдат, що досі сидів нерухомий в напруженій позі, стиха ворухнувся. Тихенько

вийняв сірника з коробки. (Отож нею необережно він і скрипнув був). Потім обережно чиркнув сірником, закурив і освітив вогником обличчя Бондаренка. Зустрівшись несподівано з настороженим поглядом Федора Івановича, він так знітився, що відразу не догадався і сірник загасити. Якусь мить напружено дивились в очі один одному, аж поки сірник не погас.

— Пробачте,— перший озвався солдат.— Може, це я і розбудив вас?

Чоловік в ушанці промовчав. Тоді, кілька разів зряди затагнувшись цигаркою, знову обізвався солдат:

— І ще раз пробачте. Ну, а спитаю-таки. Де я вас бачив?

— Не знаю,— відновів трохи здивований таким запитанням Федір Іванович.

— Од самої Гребінки з голови не йде. Усі фронти завдруге у думці пройшов. А от не здумаю.

Федір Іванович сказав, що на фронті йому якраз і не довелось бути.

— Ну, а більш і ніде наче,— вголос міркував солдат.— До війни піде отак і не доводилось бувати. Сидів, як бабак, у своїй Балці.

— А ви звідки?

— Славгородського повіту, Вітробалчанської волості.

— З якого села?

— Та село ж так і зветься — Вітрова Балка.

— Виходить, земляки,— сказав Бондаренко.

І цього було досить солдатіві. Аж подався постаттю до нього, хапаючись, дістав з кишені сірники, але не встиг іще й чиркнути:

— Стривайте! Так я ж вас знаю. Федір Іванович! Бондаренко! — Далі чиркнув цілим пучком сірників і з радісним подивом дивився на чоловіка в ушанці.— Оце так зустріч!

— Еге ж,— згодився Федір Іванович, уважно приглядаючись до незнайомого земляка. Його обличчя когось йому дуже нагадувало, але пригадати ніяк не міг.— А хто ж ви такий?

— Е, мене ви не знаєте. Я ще хлопчаком тоді був. У дев'яťсот п'ятому році. Коли ви, було, наїздили до нас у село із Славгорода. Батька, може, й пам'ятаєте — Гордій Саранчук.

— Пам'ятаю, як же. Змінився дуже. За ці десять років.

— Мачуха заїдає,— сказав Грицько.

— Мачуха — це одна стаття. А друга — мужича жадова. Атож, Столипін¹⁵ знав, що робив. Скільки батько землі купив через банк?

— Чотири десятини.

— Маєтком назвати не можна, але ярмо добре на шию. І головне — дивно: як людина звикає до цього ярма! — Він

помовчав трохи і знову заговорив: — Десять років не бачились. І перше, про що він запитав мене при зустрічі: «Що це, Федоре, за непорядки у вас там, у городі? Чому банк платежів за землю не приймає?» Я навіть оторопів. «Та — революція ж! Чудак-чоловік! Навіщо ж тобі гроші кидати собаці під хвіст?» Навіть не відповів на таке «наївне» запитання.

— А я батька цілком розумію, — сказав Саранчук. — Старий, далєбі, має рацію. Думає так: хтозна, чим ця революція кінчиться! А гроші тепер дешеві. Чого ж пропускати строки! — Він мовчки затався кілька разів цигаркою і сказав раптом: — От ви, Федоре Івановичу, кажете — «ярмо на шию». Власність оця. Може, й вірно. Ну а що ж було робити? Сім десятин землі в нас було своєї, ще дідівської. Хіба можна хазяйнувати на семи десятинах? По теперішніх поняттях це навіть менше, аніж прожиткова норма. А сімейство у нас — слава богу! Тим-то завжди в оренду брали в економії. Десятин три-чотири. Це ще коли дядько Устим живий був. Тільки так і зводили кінці з кінцями.

— Пам'ятаю Устима. Хороший хлопець був!

— Та тільки загинув ні за що.

— Як то «ні за що»?

— Та так... Ну, спалили й ми тоді князів маєток, а пуття з цього ніякого не вийшло. А втім, налякали все ж таки князя здорово: зразу після революції став землю продавати. Десятин, мабуть, з півтисячі спустив. Звичайно, кращу землю багаті купили. Хуторяни — Чумаки. Та й наші, з Вітрової Балки, — Гмиря, Шумило, Пожитько... Нам уже дісталась земля гірша. Хазяїв десятків два з лишком нас — купили двісті десятин. В урочищі Рокитному, та ви знаєте — біля Великого шляху¹⁶. У кого наскільки сміливості вистачило. Ну й кишені, звичайно. Побили на одруби. Дехто вже й хати поставив там. Місце непогане — роздолля. Ну отож батько, як видно, тепер і непокоїться.

— А чого йому непокоїтися? За декретом конфіскується поміщицька земля. А земля дрібних власників лишається в користуванні її колишніх хазяїв, — сказав Бондаренко.

— Втім-то й річ! Тут гаразд і не добереш: і не поміщицька вже та земля, але і не наша ще, щоб сказати власність наша. Не знаю навіть, чи виплатив батько хоч половину. Боїться, видно, як би не пішла вона в круговий переділ.

— Ну що ж, дуже можливо. Столипін цими одрубам так заплутав селян, що розплутувати, звичайно, доведеться. Землевпорядкуванням треба буде нам по-справжньому зайнятися. Але чого ж тут непокоїтися? В іншому місці дадуть. Може, навіть і кращу. Сам же кажеш — неважна земля

— А не треба нам кращої! — сказав Саранчук. — Звичайно, неважна була земля. Поки в оренді ходила, хіба вона гній бачила! А в нас... Уже тієї зими, що батько перший платіж у банк зробив, увесь, як є, гній тільки на ці чотири десятини ми і вивезли. А потім уже так було рік у рік — не розбирали, де своя земля, а де ця, ще не викуплена. За п'ять-шість років і не впізнати вже було її. Іншого року пудів до вісімдесяти пшениці давала. Та й, крім того, — звикли вже до неї, обжили, так би мовити.

— А саме?

— Перш за все крипицю викопали. Щоб коні не ганяти напувати аж у Чумаківку. Біля криниці верби, тополі посадили і навіть кілька вишень.

— Задумали, значить, ферму завести. На цілих чотирьох десятинах!

— На всяк випадок, — мовби не помітивши іронії, відповів Грицько. — Тоді в сім'ї я був іще одинаком. Від мачухи — дві дівчинки. Ну, та не старі ж, могли бути ще діти. І, може, хлопець. Не тепер, то колись довелось би ділитись хазяйством, виходити котромусь з батьківської садиби. От і було б де хату ставити. Не на голому місці.

— А сім'я велика в вас? — спитав Федір Іванович.

— Семеро. Та ні, можна сказати, восьмеро.

— Так я не доберу: сім чи вісім? Чи, може, сім з половиною?

— Семеро, це поки що, бо парубкувати ж довго не буду. Приїду додому, зразу ожешось.

І замовк. Згадалась Оріся Гармашівна, якою бачив її востаннє, в отой сірий осінній ранок, коли від'їздив з іншими мобілізованими на фронт.

Цілу хвилину тяглася пауза. І раптом Грицько кинувся.

— А ви, значить, Федоре Івановичу, в нашій Вітровій Балці були? — спитав схвильовано, сподіваючись, що Бондаренко скаже хоч що-небудь і про свою племінницю.

— Був, ще в травні. Коли вернувся з заслання. Їздив у гості до сестри, до Гармашихи. А ти, значить, і є отой самий Грицько! Чув, чув.

— Де чули? — радісно насторожився парубок. Але Федір Іванович відповів ухильно:

— Ну де ж, у Вітровій Балці. — І спитав зразу ж: — А ти що це, у відпустку чи зовсім уже відвоювався?

— І сам іще гаразд не знаю. Не хочеться й розповідати: сміх і горе! — Грицько вилаявся сердито і зразу ж поправився: — Воно, власне, не таке вже й горе. Обидно просто. Як-не-як — три роки в окопах гиніли. Хвалитися, правда, нема чим, — самі знаємо вже, що — по-дурному.

Але ж гибіли. Хоч би це до уваги взяли. Де там! По шматку хліба на дорогу не дали.

Схвильований, він скрутив нову цигарку, закурив і став розповідати.

Оце всього кілька днів, як прибули вони до Києва, українізований батальйон, аж з-під Мінська. З яким почуттям їхали, навряд чи треба говорити! Одно слово — додому, на Україну рідну. Ще за день до Києва стали готуватись: голитися, чоботи ваксити. Промовця від себе виділили, відповідати на привітання.

— Йй-бо, і сміх і гріх, не прийняв же нас Київ!

— А ти ж із Києва їдеш?

— Це вже потім. — Він трохи помовчав і розповідав далі.

Дві доби на Дарниці¹⁷ простояли в ешелоні. Куди вже не посилали своїх депутатів. І в Генеральний секретаріат, і в Раду солдатських депутатів — ніякого толку! Лише третього дня домоглися-таки: визначили для батальйону казарму в місті. Вивантажились на тій же Дарниці і піхтурою на Київ. У місто як увійшли, хоч би собака гавкнув назустріч. Мовчки глухими вулицями прийшли на Лук'янівку¹⁸, в казарму. А тут як глянули — шибки побиті, сміття по коліно. Ну, тут уже не витримали, заволинили. І ті, що лишилися, шибки висадили. А вночі «вільні козаки» оточили казарму та й обеззброїли весь батальйон. Потім другого дня по папірцю в руки кожному — до свого повітового воїнського начальника, щоб по запасних полках та батальйонах порозтикувати.

— Нема дурних! — закінчив він свою розповідь. — Коли ми не вгодні, то й подом'ємо тепер. Нехай уже нам буде гірше!

— Воно-то так, та чи всидиш дома?

Федір Іванович став розповідати йому про останні події на Україні, про те, що війна з Центральною радою неминуча, — може, й зима не мине, як вся Україна буде суцільним фронтом.

— Та вже й зараз точиться війна, на Донбасі з Каледіним¹⁹. Отож розходитись по домівках не вихід. Та ще без зброї.

— Ото й біда, що без зброї, — згодився Саранчук. І в задумі мовчав якийсь час. Раптом кинувся: — Бач, про Донбас згадали. А що за Артема Гармаша чути?

— У Славгороді зараз.

Саранчук дуже зрадів і здивувався.

— Яким чином? Він же в Луганську²⁰ працював на заводі.

Федір Іванович розповів, що знав, про Артема.

На початку війни працював він уже в Харкові, на паровозобудівному. В шістнадцятому році під час забастовки

був заарештований. Кілька місяців просидів у Холодногірській тюрмі²¹. Потім з тюрми випустили, але на завод уже не прийняли, як політично неблагонадійного. А замість того — у маршову роту і погнали на фронт. Був поранений. Цього року, вже після революції.

— Це, мабуть, під час літнього наступу Керенського²²?

— Ні, ще раніш. В перші дні Лютневої революції²³. І не в бою навіть. У німецьких окопах, під час братання з німцями. Своя артилерія накрила.

— Це так своя!

— Як бачиш! Після госпіталю оце вже з півроку у Славгороді в запасному саперному батальйоні. Не знаю, чи зараз у Славгороді,— закінчив Федір Іванович свою розповідь.— Тиждень тому до Харкова у відрядження поїхав. Ну, та, мабуть, вернувся уже.

— Коли б то! От би зустрітися! — зітхнув Саранчук і довго мовчав потім, поринувши у спогади.

Проїхали Лубни.

В купе зайшов Гайовий. Він був у пальті, накинутому наопашки, а в руках тримав рудий козушок Бондаренка, яким був укритий. Подав його мовчки Федору Івановичу.

— Хоч трохи полегшало? — спитав Бондаренко.

— Та мовби...

Але по блідому обличчю з запалими очима, по смазі на губах знати було, що полегшало не дуже. Сівши на лаву, він сперся ліктями на коліна і поклав голову на долоні. Не підводячи голови, промовив стиха:

— Ромодан зараз.

З горішньої лави сплигнув Савчук.

— Я вискочу, дайте лист.

— Тільки ж треба не будь-ким передати. Щоб же лист напевно потрапив.

Тоді Федір Іванович і надумався.

— Грицьку,— звернувся до Саранчука.— А ти б часом не заніс листа до моїх?

— З охотою.

— Тільки гляди, не підведи, земляче!

— Іще що! — навіть похмурився Саранчук. І обережно, як то бувало на службі пакет, поклав собі лист за обшлаг рукава шинелі. Попрощався з Федором Івановичем і пішов до виходу.

У вагоні ще попросторішало. Звільнилась горішня лавка — зайняли для Гайового. Савчук свою звільнив для Федора Івановича, а сам, узявши в сусіда по купе казанок, подався на перон води набрати.

Федір Іванович підійшов до вікна і дивився на засніжені колії по той бік станції, прислухаючись до глухого шуму на пероні.

Поїзд стояв довго — паровоз набирав воду. Уже відійшов роменський на Славгород. Нарешті вдарив третій дзвінок. Десь спереду загудів паровоз, брязнули буфери, і здригнулися вагони. Савчука все ще не було. І раптом, задиханий, вбіг до купе. Схвильованим шепотом кинув:

— Біда в Славгороді!

— Що таке? — Гайовий та Федір Іванович стривожено дивилися на нього.

— Обеззброїли наших!

— Кого саме? Хто? — кинувся Бондаренко.

Савчук став розповідати: на станції оце зустрів знайомих солдатів з саперного батальйону. З півгодини як прибули вони на станцію. Розповідають, що вночі гайдамаки²⁴ обеззброїли їх, загнали у вагони та й під охороною завезли оце сюди, на Ромодан. Сидять без паровоза, в холодних вагонах...

— Цілий курінь²⁵, кажуть. Полуботківці²⁶. З Полтави.

II

До Славгорода роменський поїзд прибув на світанку Порожньо на засніженому пероні. Лише поодинокі постаті залізничників з ліхтарями в руках, як тіні, мовчки снували по коліях та біля класних вагонів, що стояли на першій колії, якраз проти вокзалу, з обох боків походжали вартові.

У вагонах, видно, ще спали, бо вікна були закриті шторами.

«Не інакше, як полуботківський штаб»,— одразу ж догадався Саранчук. Він іще в поїзді з розповідей подорожніх дізнався був про роззброєння саперного батальйону в Славгороді. Встиг уже дещо й поміркувати з приводу цієї події. І нічого страшного в ній не вбачав. «Ну й поїдуть собі додому. Чи й не біда!» Одного не похваляв тільки — тої брутальності, з якою виряджали їх: серед ночі, майже роздягнутих, під охороною прогнали з казарми на станцію. «Невже-таки не можна було інакше, щоб по-хорошому! Адже свій брат, солдат. А чи, може... полуботківці і є оте саме «вільне козацтво»?»

Тим-то проходячи повз штабні вагони, Саранчук пильно приглядався до вартових — хотів одразу ж розгадати, що воно за полуботківці. Але що можна було побачити зовні? Та ще вночі? Солдати як солдати. У звичайних сірих шинелях, у солдатських шапках. Це з особливим задоволенням відзначив Саранчук,— такі, як би і він оце. Отакі ж і фронтовики, певно.

Біля входу до вокзалу, обабіч дверей, теж стояли двоє озброєних гайдамаків, вони уважно приглядались до пасажирів і час од часу, на вибір, вимагали документи. Перевірили документи і в Саранчука, навіть його речовий мішок обмацали, але пропустили. «Ну що ж, і правильно, на те й служба», — навіть похвалив про себе їх Саранчук.

Одно непокоїло його: що сталося з Артемом? Це ж, певно, і його... А втім, хтозна. Може, він ще з Харкова не повернувся.

Просто з вокзалу і рушив на Гоголівську вулицю до Бондаренків.

Вже більш як десять років родина Бондаренка жила тут, на Гоголівській, у номері сімнадцятому, в підвалі. Після арешту чоловіка в дев'ятсот шостому році як перебралась Маруся з двома дітьми сюди до батька, та й по сей день. Вже померли старі батьки, підросли діти, а все ніяк не могла Маруся вибратися в кращу квартиру. І робила ж як проклята — по домах ходила прати, раніш працювала сама, а тепер ось уже третій рік дочка Таня працювала на тютюновій фабриці. А їдців вистачало: окрім дітей, і сам батько, старий Мороз, років зо три до смерті не працював уже ніде, усе хворів, та й у Сибір чоловікові на заслання таки ж треба було, хоч зрідка, посилку зібрати а чи й грішми карбованець який. Трудно жилося. Уже й не думала ніколи Маруся про краще. Береглася, щоб хоч звідсіля хазяїн не вигнав. Часом на хліб до полочки немає, а за підвал уже зарані сплатить. Отак і жила. Більш як десять років. Отут же і Федір Іванович після Лютневої революції, повернувшись з заслання, знайшов свою родину. Тут і зараз жили, ніколи було Федору Івановичу думати про зміну квартири. Помимо того, що працював на машинобудівному заводі, там же, де й до заслання, і на тій же роботі — слюсарем в інструментальному цеху, з самої весни — голова заводського комітету, член міського партійного комітету і член президії Ради робітничих депутатів. А Маруся часом хоч і подумає сама собі, але чоловікові ні слова. Більше терпіла з дітьми, а тепер... Од щастя і підвал ніби прояснів. І вже тільки останній час знову стала частіше думати: на весну ждала дитину. Хотілося, щоб цю дитину народити в сонячній кімнаті, а не в оцьому льоху, куди сонце і не заглядало...

Сутінки підвальні — це ж було перше, що і Саранчука вразило, коли він відчинив із сінців двері в кімнату до Бондаренків. Якусь мить мусив навіть напружено вдивлятися, а вже потім привітався:

— Здорові були!

— Здрастуйте! — відповіла Бондаренчиха і з цікавістю дивилась на незнайомого солдата. У кутку, біля вішалки,

Таня уже й хустку теплу накинула на голову — зараз іти, та й затрималась, отак само, як мати, цікаво і трохи насторожено дивилась на незнайомого.

Саранчук сказав, хто він, і вийняв з-за обшлага лист, подав Бондаренчиси. Таня підійшла до матері і взяла лист у неї з рук. Хотіла вже розірвати конверт, але раптом здивилась і сказала до матері:

— Це не нам. Це Мирославі Наумівні. Я однесу зараз, — поклатала лист в кишеню, запнуласть і пішла до порога.

— Та спитай же, як здоров'я Харитоновича, — сказала мати їй вслід. Потім до Саранчука: — Ну, роздягайтесь.

— Сипняк, мабуть? Докотився, значить, і сюди! — зауважив Саранчук. Він скинув шинелю, хотів було повісити на вішалку, біля дверей, але передумав, згорнув її і поклав на стілець у кутку.

— А де його зараз нема! — відповіла Бондаренчиха. — Раз війна, то вже й всякі інші напасті — і голод, і сипняк... Але в нього, у старого Супруна, не сипняк. Сусіди це наші, у дворі у флігельку живуть. Інша в нього хвороба. Забула назву. Говорила якось мені його дочка. Лікарка вона сама. На війні, каже, найбільше на цю хворобу хворіють. Кров якось у жилах тисне дуже.

— Ну, а він же — не на війні.

— У нього все життя — війна, — сказала Бондаренчиха. Саранчук не зрозумів, і вона пояснила: — Син і дочка в них. І обоє партійні. Ще до революції партійні були. А це при царизмі не так просто було! Мирославі ще якось пощастило. А Григор Наумович — іще студентом був, коли заарештували вперше, а потім і пішло. Тільки відсидить у тюрмі або з заслання вернеться, — дома він тут мало і жив, все по великих городах, в Катеринославі²⁷, в Харкові, — місяць чи два мине, і вже бачимо: жандарми вночі у флігельку. Знову, значить, біда у Супрунів, — заарештували, як видно, Гришу, а батька — з посади знімуть знову.

— А хто він такий?

— Зараз знову вчителем. Після революції. В залізничному училищі викладає. А до цього ким тільки не доводилось йому працювати! І на махорковій фабриці, в конторі, і в земстві у від'їзд, по якійсь там статистиці...

Розповідаючи, Маруся дістала з комода рушник, повісила на цвях біля умивальника.

Саранчук подякував і став умиватись. Бондаренчиха, розпалюючи плиту, стала розпитувати про чоловіка: чи не говорив він, чому раптом у Харків? І чи надовго?

Саранчук розповів, що знав.

— Кажав, що на кілька днів. А чого — я дуже і не допитувався. З'їзд якийсь там, чи що.— Та й мерщій перевів мову на те, що його найбільше зараз цікавило: про Артема.— Не знаєте, чи повернувся він уже з Харкова?

— Спить он,— хитнула головою жінка на дерев'яну перегородку. І зразу ж похопилась додати: — Стомився дуже. Намерзся. Від самої Полтави на даху вагона їхав, а мороз надворі який! Нехай іще хоч годинку поспить.

— Авжеж. Нащо ж будити! Не к спіху,— сказав Саранчук, насилу стримуючи хвилювання. Ще трохи погомонів з хазяйкою і, докуривши цигарку, зразу ж взявся за шинелю.

— Куди ж ви?

Саранчук пояснив:

— Поки спить Артем, деякі справи свої влаштую в місті. Щоб уже потім до самого поїзда побути з ним.

— Та ви хоч чайку випийте. Зараз закипить.— Але Саранчук подякував і не захотів чекати. Уже і шапку надів. Як раптом відчинилися двері, й до кімнати зайшла невисока на зріст молода жінка. Вона була в чорній хутряній шубці, у білій в'язаній шапочці. Гарна. Особливо гарні у неї були очі — карі, ясні і променисті. Низько поставлені брови і тонко окреслений рот надавали їй обличчю виразу зосередженості і навіть суворості.

Привітавшись з порога, вона зразу ж звернулась до Саранчука: подякувала за лист, спитала, чи не передавали чого на словах. Саранчук сказав, що нічого не передавали.

— А що ж вони пишуть? — не втерпіла Бондаренчиха.

— Потім, Маріє Кирилівно. Все розповім. А зараз — де Артем? Можна до нього?

На широкому ліжку, рядом з білявим хлопчиком, навзак лежав Артем, одягнутий, тільки без чобіт. Часто і глибоко дихав. На обличчі напружений вираз. Потріскані від вітру та морозу губи беззвучно смикались.

Мирослава легенько торкнулась рукою до його плеча.

— Артеме!

Артем здригнувся і розплющив очі. Одну мить дивився затуманеними очима в обличчя дівчини. Потім поривно звівся і сів на постелі. Провів долонею по обличчю.

— Ви не захворіли часом?— Мирослава звичним рухом лікаря взяла його руку і стала слухати пульс. Артем, щоб приховати хвилювання від зустрічі з нею, силувано усміхнувся і спробував звести мову на жарт:

— І де ви взялися, Мирославо? Отак невчасно! Якби не розбудили, кров з носа, а таки вихопили б ми зброю у гайдамаків.

— Яку зброю?

— Та свою ж, саперного батальйону. От наснилось! Навіть упрів!

— Так ви вже знаєте, виходить!.. Ну, і як вам ваші сапери подобаються?

Артем зітхнув.

— Ох, і влипли ж хлопці!— Він скрушно похитав головою.— Я ще на вокзалі довідався. Знайомий залізничник розповідав. На власні очі, каже, бачив: як худобу, загнали у холодні вагони, закрутили дротом двері та люки і під охороною — на Ромодан.

— Ну, а ви що виїздили?

— Нічого.

Дівчина опустила на стілець рядом з ліжком і цілу хвилину сиділа мовчки. Потім рвучко підвела голову.

— У Гриші були?

— Аякже! Просто з вокзалу і подались в губком. Нема його, в ревкомі на засіданні. Ми — туди. Віддав вашого листа.

— Ну й що ж?

— Та в них із зброєю у самих не дуже. Бачив потім на власні очі — на майдані червоногвардійці на стройових заняттях — гвинтівка на двох. Хіба це діло? У Харкові! Де зараз, можна сказати, доля революції на Україні вирішується.

— Одним словом, знали, кого послати, та ще за старшого. Ви, мабуть, замість того, щоб собі зброю просити, від себе пообіцяли їм?

Артем посміхнувся:

— А ви, Мирославо, майже вгадали. Хоч, власне, Григор Наумович сам нам підказав. Це вже на другий день, на квартирі в нього були. Про Славгород розпитувати став. І найбільше цікавився патронним заводом нашим. Скільки даємо патронів зараз, який запас сировини та палива. Застеріг, щоб жоден патрон не попав у чужі руки. Ну, ясне діло, ми й пообіцяли: всі, що є на заводі, патрони, зразу ж по приїзді у Славгород, підкинемо їм. І це неодмінно треба буде зробити. Бо не тільки ми розуміємо, що таке Харків зараз для революції, а вони, чорти, теж розуміють: з усіх кінців — з Полтави, з Донбасу підтягають гайдамацькі частини.

— Настрій у Харкові дуже тривожний?

— Та як сказати. У нас там війська теж чималенько: 30-й полк, 232-й запасний саперний. Та Червоної гвардії три тисячі, а на Південній загопи Сіверса²⁸ в ешелонах стоять. Петроградці, москвичі.

— Ну, а що ж все-таки Гриша! І поради не дав?

— На місці, каже, шукайте. Самі собі зброю добувайте. Та він ось вам і листа передав.

Але листа братового Мирослава не стала зразу читати, поклала в кишеню і звелася на ноги.

— «Шукайте!» Знайшов кому це радити. Та ми й те загубили, що мали. Чотириста багнетів! Збожеволіти можна. І, як на те, ні Гайового, ні Федора Івановича.

— Ні Кузнецова!— додав Артем.

— Чому? Ні, Кузнецов тут,— сказала Мирослава.

Артемові навіть дихання перехопило.

— Як тут? Василь Іванович тут? А як же йому вдалося, що не з батальйоном?

Мирослава розповіла, що вчора увечері на патронному заводі були партійні збори, перевибори комітету, і вони з Кузнецовим були там. Збори затяглись за північ. А в цей час і сталося. Уже по дорозі додому взнали про гайдамаків та про роззброєння саперів.

— Ви знаєте, Артеме, що мені спало на думку? Чи не ради патронного заводу вони і в Славгород ввалились?

Артем мовби не чув її і сказав раптом, якимсь одразу повеселівши:

— Ну, коли так... З Кузнецовим ми й гору з місця зрушимо. Як ви гадаєте, де він може бути зараз?

— Ночувати він пішов з Валдісом Густом до нього.

(Патронний завод був у 1916 році евакуйований у Славгород із Риги. Разом з заводом прибуло більше сотні кваліфікованих робітників — латишів і росіян. Серед них і Валдіс Густ).

— Піду до нього.

— Він скоро буде в комітеті. На десять годин призначено засідання. Ви теж, Артеме, приходьте. Доповісте про поїздку в Харків. Але до десяти у вас іще є час. Я піду зараз. А ви поспіть.

— Та ні, не до сну мені. Треба за діло братися.— І, спустивши з ліжка ноги, став узуватися.

— Яке у вас діло?— спитала дівчина.

— Та зброя ж нам з неба не впаде. А нашу з казарми вони ще не вивезли. На чім би не стало, треба вихопити.

— Як же це? Вони ж і казарму вже зайняли?

— Одна тільки кінна сотня там. А решта в ешелоні ще.

— А цього мало — сотня! Та й потім, звідки ви знаєте, що вони не вивезли зброю?

— Поганої ви думки про мене, виходить, Мирославо!— посміхнувшись, сказав Артем. І на її здивування додав:— Ну, звичайно ж! Адже ви як думаете про мене зараз? Приїхав, ще на вокзалі довідався про таке лихо, і хоч би тобі що! Швидше до родичів, у теплу хату, та й завалився спати. Признайтесь, адже так?

— Ну, ну?— примружила дівчина очі.

— А я, Мирославо, з вокзалу не зразу до родичів. У мене вже хлопці в «секреті» стоять, очей з казарми не спускають. Тільки щось, негайно дадуть знати.— Він раптом замовк. (За перегородкою чути було чоловічий голос).— Хто там?

Але дівчина не відповіла. Вона, може, й не чула його запитання.

— Тітко Марусю!— гукнув Артем.

На порозі з'явилась Бондаренчиха.

— Хто там?— спитав Артем півголосом.

— Із Вітрової Балки. Грицько Саранчук. Це не Орисин жених?

— Він самий!

Артем схопився з ліжка і, швидко взувши другий чобіт, вийшов за перегородку.

За чотири роки, відколи Грицько Саранчук бачив його востаннє, дуже змінився Артем. Роздався в плечах, лицем змужнів. А втім,— така принаймні перша думка майнула в голові Саранчука,— де б не було, серед тисяч — зразу б упізнав Артема.

— Ну, здрастуй, Грицьку!— схвильовано і трохи ніяковіючи перед присутніми за своє хвилювання привітався Артем, як тільки міг стримано.

— Здрастуй, Артеме!— в тон йому відповів Саранчук. І так, не розмикаючи міцно стиснутих рук, може, хвилину цілу стояли, розглядаючи один одного, усміхаючись і не знаходячи слів.

З мовчання скористалася Мирослава,— нагадала, стоячи біля порога:

— Артеме, отже, точно о десятій ви в комітеті.

— Гаразд,— сказав Артем і повернувся до Грицька:— Ну, скидай шинелю, розповідай. Часу у мене хвилин п'ятнадцять, мабуть, ще є.

А сам, відійшовши до умивальника, став умиватись.

Саранчук скинув шинелю і якимсь непевно знизав плечима.

— Та що ж тут розповідати! Почати — почну, а що, як не вкладусь у свій регламент?— Нотка обиди явно звучала в голосі.

— А хіба ж це ми востаннє? Ще буде час. Зараз,— хоч би про головне: звідки, куди мандруєш?

На це відповів Саранчук стисло, без зайвих подробиць. Та й мерщій став собі розпитувати: що він, Артем, тепер думає робити, чи не збирається додому?

— Із службою, можна сказати, покінчено. Добре було б разом...

— Е, ні, Грицьку, не виходить!— усміхнувся Артем. Він витерся рушником, повісив його на цвях і підійшов до Саранчука.— Не до того зараз. Та ти, виходить, уже знаєш? Ну скажи — не сволота?

Грицько не відповів, бо саме Бондаренчиха запрошувала снідати. На столі вже стояли дві склянки чаю, на тарілці накрайний житній хліб і в блюдечку цукерки-монпасье замість цукру.

— Ти, Артеме, про полуботківців? А чого ж вони сволочи?— уже за столом раптом порушив мовчанку Саранчук і, не чекаючи на відповідь, став розповідати про свої міркування, що виникли ще в дорозі з приводу останніх подій у Славгороді.— Власне кажучи, я і зараз не збагну, в чому тут драма. Ну і поїхали собі додому. Скатертю дорога!

Артем весь час, поки той говорив, похмуро дивився на нього і нарешті не витримав:

— Та ти що, Грицьку? Жартуєш?

— Анітрохи!

— Он як!— Артем сердито сьорбнув чаю, обпікся і поставив склянку на стіл.

— Артеме,— сказала Бондаренчиха,— а ти б, замість того щоб сердитись та обпикати собі рот, пояснив би спокійно, толком.

— Кому? Та що він — маленький? Ось уже скоро рік, як революція. Петруся нашого спитати,— хитнув головою на перегородку,— і той знає, що до чого. А він... «Скатертю дорога!»— каже. Ви бачили!

— Ти, Артеме, не подумай,— трохи зніяковів Саранчук.— Йй-бо, без всякої задньої думки сказав. Просто з язика зірвалось, як приказка.

— Ну да. Так я й повірив! Я знаю, звідки все це в тобі.

— Звідки?

— Від Павла Діденка. Ще з того часу, коли він із своїм дружком, куркульським синком Корнієм Чумаком, гімназистами, а потім і студентами, у нас там, у Вітровій Балці, мольдь обробляли.

— При чому тут Діденко?— знизав плечима Саранчук.

— При тому: не можеш ти, трудяга, маломіцний середняк Грицько Саранчук, сам отак думати. Це думають за тебе Діденко і Чумак.

— Не турбуйся. У мене своя голова є на плечах. І вона в мене не тільки для того, щоб було на що шапку надіти. Діденко тут ні до чого. Ну, а коли вже зайшла мова про нього, прямо скажу: розумний хлопець. Що, може, неправда?

— Про таких, як Діденко, треба говорити так: розумний, але дурень.

— Ні, він не дурень,— заперечив Грицько.— Ти пригадай... іще до революції...

— Ну-ну, викладай.

— Адже тоді у нас на селі, та й не тільки у нас, навіть слова такого не було — «Україна». Хіба що в пісні! А то ж усе — «Малоросія». А він уже тоді українські книжки читав. Про Україну розповідав нам. Старовинні всякі історії. Казав, що колись стане-таки Малоросія знову Україною. І ти дивись: адже по його вийшло. Є Україна тепер. Держава! Із своїм урядом, із своїм військом.

— Ну-ну, доказуй уже: із своїми поміщиками та фабрикантами, із своєю білою гвардією — «вільним козацтвом». Хіба таку Україну ти хочеш? Хіба така Україна тобі потрібна?

— А я ще не роздивився, яка вона є насправді.

— Це для них, для буржуазії української, така Україна справді потрібна. Вони сплять і в сні її бачать. Ось чому вони хочуть китайським муром відгородитися від Радянської Росії, російський народ ненавидять всіма своїми печінками. Та й «свій» український народ теж — не менше. І бояться. Як вогню! В нашому саперному батальйоні було і українців немало. Чому ж гайдамаки і їх обеззброїли? А зрозуміло: хочуть вирвати зброю у революції з рук. Ось у чому штука. А ти — «не розумію, в чому тут драма».

— Та що ж. Тижня ще нема, як я на Україні. Придивляюсь поки що,— сказав Саранчук.

— А ти швидше. Революція не жде.

— Нічого. Я її довше ждав.

Артем глянув на ходики на стіні,— час уже було йти,— і сказав, підводячи до кінця розмову:

— Ну що ж, придивись. А тим часом по старій дружбі так тобі скажу: не питавши броду, не лізь у воду. І ще одну приказку запам'ятай. Добре запам'ятай.

— Яку?

— Двоє б'ються — третій не мішайся.

— Це я, звичайно, третій!— з робленою усмішкою обізвався Грицько.

— Не плутайся під ногами. Держи, як то мовиться, нейтралітет.

— А простіше кажучи,— не сунь носа не в своє діло. Так, чи що? Ну, гаразд,— трохи помовчавши, заговорив знову Саранчук.— А де ж тоді, Артеме, моє діло?

— Ти хто такий? Хлібороб! Отже — хліб і роби!

— Он що! Ори, мели, їж! А може, мені вже цього мало!

— Хліб — це не мало. Без хліба хіба можуть жити міста? Без хліба хіба може робітничий клас перемогти в революції?

— Ага, зрозумів!— сказав Саранчук, іронічно прищу- ривши око.— Ну що ж, вірно! Де вже нам, мужикам, з місь- кими робітниками рівнятися. Одним словом — гречкосії! Але ти не думай, Артеме. І ми теж дещо міркуємо. Ложку за вухо не понесемо. А таки до рота.

— О, щодо цього, я не сумніваюсь,— в тон йому відповів Артем.— Апітрохи!

Він допив прохололий чай і відставив склянку. І коли тіт- ка Маруся спитала, чи не налити ще,— не захотів. За його прикладом, подякувавши хазяйці, відмовився і Саранчук.

— Ну, от і поговорили,— уже одягнутий в шинелю, наді- ваючи шапку, гірко посміхнувся Саранчук.— Боявся, що часу не вистачить. А воно якраз. Договорилися до точки.

— Чого там! Це ще тільки зап'ята.— І Артем теж надів свою солдатську шапку.

Разом вийшли на вулицю. Виявилось, що їм по дорозі. Але зараз це було байдуже обом: якимось не хотілося ні повер- татися до старої теми, ні починати розмову про щось інше. Ішли і мовчали. І Артем уже думав про своє: після того, як перевірить хлопців, що вартують біля казарми, чи піти зразу в комітет, чи, може, раніше до Валдіса? Може, Кузне- цова ще застане в нього? Тим-то на несподіване запитання Саранчука про Вітрову Балку,— що там робиться,— відпо- вів неуважно:

— А ось поїдеш — побачиш.— І, відчувши, що ця відпо- відь прозвучала холодно, додав:— З самого літа не був там. Все ніяк не виберусь.

На цьому і розпрощалися.

III

Після зустрічі з Артемом все в місті дратувало Саран- чука. До воїнського начальника вирішив не з'являтися. Пер- спектива опинитися в запасному полку, куди, напевне, його пошлють, зовсім не вабила. Він уже побував у казармах запасного полку. Під приводом розшуків земляків мало не цілу годину вештався там, приглядаючись. І прикре вражен- ня все тут справляло на нього: старорежимною казармою так і віяло звідусіль. У величезному дворі казарми кілька со- тень (а всього в полку було понад тисячу чоловік) муштру- валися з гвинтівками. Декотрі біля чучел вчилися багнетного бою, рявкали команди унтерів: «Вперед коли! Назад при- кладом одбий! Глибший випад! Чи ти боїшся матню розір-

вати!» Тут же групами походжали офіцери, переважно молоді прапорщики та поручики, розмовляючи проміж себе. У самій казармі в одному з приміщень якийсь підрозділ розташувався на заняттях «словесністю». Саранчук трохи постояв, послухав і одійшов. «Е, ні, досить з мене цієї премудрості! Поїду додому, а там видно буде».

Просто з казарми він пішов дещо купити на гостинець додому. Всю Миколаївську вулицю пройшов, аж до собору, але путящого нічого не купив: дорожнеча така до всього.

Уже повертався назад, як раптом одна вітрина привернула його увагу. Крізь намерзле скло вітрини дивилось на нього таке знайоме ще з юнацьких літ сумовито-хмуре обличчя Тараса Шевченка. Внизу під портретом на підвіконні, застеленому картатою плахтою, розкладено книжки, листівки-літографії. Тут же стояли різні гончарні вироби, від величезних ваз до іграшкових коників та півників-свистунів. І чимось далеким і ніжним, як дитинство, вийнуло Саранчукові од них. Глянув угору — над дверима слов'янською в'яззю напис:

УКРАЇНЬСЬКА КНИГАРНЯ СЛАВГОРОДСЬКОГО Т-ВА
«ПРОСВІТА»

Зацікавлений Саранчук відчинив двері і переступив поріг. І перше враження у нього було таке, мовби перед початком відправи зайшов у порожню ще церкву. Такі сутінки і тиша. Задня стіна з дверима, задрапірованими порт'єрою, виступала перед очима, як іконостас. Тільки замість образів на ній розвішано було портрети та картини, замість корогів — плахти, квітчасті рушники. Права стіна була заставлена полицями з книжками, а ліва — знизу догори гончарними виробами.

Покупців у книгарні було всього чоловік п'ять. Хто ривсь у викладених на прилавку книжках, хто біля вертушки проглядав листівки-літографії. Говорили притишено. І так само не на повний голос відповідали з-за прилавків продавщиці, молоденькі дівчата з удавано серйозними, навіть суворими, як у молодих черниць, обличчями. Але ще більше була подібна до черниці, до молодої ігумені, третя жінка в книгарні, мабуть, завідувачка, бо продавщиці звертались до неї шанобливо: Івго Семенівно.

Було їй років тридцять. Дуже вродлива. Хоч уже час поклав своє тавро: втома в очах і ледве помітні зморшки в куточках різко окресленого рота. Але струнка постать, затягнута в темно-синю оксамитову сукню, як різьблена, була в прямому протиріччі з виразом обличчя: кожним рухом

своїм нагадувала про гріх. Недарма ж майже кожен з чоловіків-покупців, од підстаркуватого урядовця до безвусого гімназиста, коли пропливала вона по книгарні, крадькома похитливо пас очі на ній.

Все це Саранчук одразу охопив поглядом, поки, вражений всім баченим, якусь хвилинку стояв, розглядаючи навколо себе. Обережно ступаючи, щоб не гупати чобітьми, підійшов до прилавка з книжками.

Звичайно, найперше спитав «Кобзаря» (ще юнаком у Вітровій Балці читав дещо з творів Шевченка, у Павла Діденка брав). Але «Кобзаря» не було зараз у продажу.

— Жаль!

Став вибирати з того, що було. Взяв кілька брошурок по сільському господарству, а більше не знав що. Жодна назва чи автор нічого йому не говорили. «На розпутті» Грінченка²⁹ затримав був у руці, щось ніби чув колись про цього письменника, але ніяк не міг згадати, що саме. То потримав книжку і поклав на місце.

— А чого ви, добродію? Книжка хороша,— несподівано з-за спини озвався приємний жіночий голос. Саранчук оглянувся і, трохи зніяковівши, посміхнувся до жінки у темно-синьому оксамиті.

— Хороша, кажете? Тоді — сюди її.— І поклав на купку одібраних книжок.

Завідувачка ступила ближче до прилавка і запропонувала йому допомогти вибрати книжки. Спитала, для якої «Просвіти».

— Та ні, це я для себе. Прошу, коли ваша ласка.

Жінка стала одбирати книжки. Тим часом випитувала, що він читав з української літератури.

— Окрім «Кобзаря», нічого більш.

— Ой-о! Значить, треба надолужати.

Чималеньку вже навідувала купку і ще відбирала. Саранчук занепокоївся, чи вистачить у нього грошей. А спинити чомусь соромився. Нарешті наважився. Спитав жартівливо: чи не досить, бува, для першого разу, щоб у голові не замакітрилось? Продавщиця підрахувала — на п'ятдесят карбованців з чимсь.

Розплатившись, подякував завідувачці, попрощався і вже хотів іти. Раптом з вулиці відчинилися двері, і до книгарні зайшов сивий дідок з пакунком газет на плечах. Всі присутні кинулись до прилавка. Саранчука це зацікавило, і він затримався. А коли, підрахувавши газети, продавщиця стала продавати їх, Саранчук теж взяв примірник.

Це була місцева газета «Боротьба», орган повітового комітету партії українських есерів та повітового комітету «Се-

лянських спілок». На першій сторінці згори великими літерами надрукований був наказ, в якому отаман куреня імені гетьмана Полуботка, якийсь Щупак, оголошував себе начальником місцевої залоги і вимагав від населення Славгорода — ішов цілий ряд пунктів: протягом доби здати всю вогнепальну і холодну зброю, не збиратись на вулиці більше п'яти чоловік і таке інше. Саранчук не став читати, бо ще раніш на вулиці проглянув цей наказ на афішній тумбі. Перейшов до відділу телеграм. Але і телеграми були застарілі. Ще в Києві знав уже ті новини Саранчук. Вернувсь до передовиці. У лівому кутку згори в один рядок на дві колонки стояв заголовок: «Україна — для українців!»³⁰ В статті переказувалась історія конфлікту між Центральною радою та Радою Народних Комісарів. Причому переказувалось так, що виходило все навпаки. Далі автор робив екскурс в історичне минуле України, спиняючись на боротьбі «України з Московщиною» — Петро I³¹, Мазепа³². І нарешті, стрибнувши просто з XVIII сторіччя в сьогоднішній день, вітав козаків полуботківського куреня від імені цілої Славгородщини «як перших хоробрих і щирих синів України», бив їм чолом і закликав...

Але на цьому Саранчук і обірвав читання: завідувачка, що досі мовчки читала газету, раптом поклала її на прилавок і, звертаючись чи то до продавщиці, що єдина з усіх у книгарні не читала газети, чи то взагалі до присутніх і ні до кого зокрема, сказала неголосно:

— А наш Діденко молодець!

Саранчук глянув на завідувачку. Але урядовець раніше похопивсь.

— Ви гадаєте, що це його передова? — спитав, зрадівши нагоді заговорити з нею.

— Ну певно ж. Хто ж у нас, у Славгороді, ще отакий ерудит? Одразу видно — історик і поет! — сказала вона і пішла до каси.

Саранчук виждав часинку, поки покупець, одержавши здачу, відійшов од каси, тоді підійшов до завідувачки:

— Скажіть, будь ласка, ви Діденка називали. Як його звуть? Не Павло Макарович часом?

Тонкі брови жінки тіпнулись легеньким здивуванням:

— Павло Макарович. А ви його знаєте?

— Ну аякже! Земляки. З одного села. Разом до школи ходили.

— Он як? — Вона охоче розповіла Саранчукові, де саме зараз Діденка можна знайти. По цій же вулиці пройти два квартали і — редакція газети. А він редактором у ній. — Тільки ще рано. — І вона пильно, трохи напружено диви-

лась просто у вічі йому.— Ви можете у нас побути тим часом. Коли хочете, дам щось почитати, а он ослін.

— Дякую. Але я краще виставку картин ваших подивлюся.

— І то діло.

Ходив по крамниці і розглядав картини на стінах. Було їх чимало тут. Справді, як виставка,— краєвиди, жанрові картини. Але перед одною найдовше простояв Саранчук. На задній стіні, якраз проти вхідних дверей, висіла. «З походу»— стояв підпис під нею. А вгорі табличка: «Ціна 10 000 крб.».

— Ого, ціна підходяща! Та хто ж її купить?!

Щоправда, подивитися було на що. Та й праці вклав художник не мало! Стільки народу! І кожному постать треба ж було вирисувати. Вважай, ціле село підряд. І старих, і малих. Але чим уважніше він приглядався до картини, тим виразніше відчував у ній неприродність, штучність. Немовби якесь несправжнє було і це село, і люди. Ну хоч би оцей старий дід скраю, з сивими вусами по самі плечі, у білосніжній вишитій сорочці. Ніяк не уявиш, що клепає косу на бабці біля повітки, а тут крик: «Ідуть!» Або ось оця молодиця з немовлям на руках — білолиця, незасмагла. Наче переодягнута панночка. Та й самі козаки... А втім,— обривав себе Грицько,— це ж художество! І, щоб повернути зачарування картиною, він щурив очі,— не так помітні тоді були вади в ній.

...Край села. Аж до вітряків висипав народ зустрічати козацький загін. Старі матері, сивоусі батьки, молодиці з немовлятами на руках, дівчата наряджені в свої святкові плахти та керсетки. І кожна очима жадібно шукає свого сина, чоловіка чи нареченого. А вони на баских конях, у червоних, зелених жупанах, піки в руках — під'їжджають горді, суворі й стримані. Але що там у серці в кожного!

Саранчук аж і сам відчув у собі радісне хвилювання, неначе сам їхав серед них, такий для когось рідний і жаданий. Ось-ось, ще кілька кроків — і серед радісних вигуків, розпачливих зойків, тужби, що зараз здіймуться на майдані, один жіночий крик ударить йому в саме серце: «Грицьку, голубе мій!»

Саранчук не чув навіть кроків, коли підійшла і спинилася за спиною в нього. І, може, хвилин кілька було так. Раптом, ніби од якогось внутрішнього поштовху, Грицько оглянувся і навіть розгубивсь у першу мить, несподівано зустрівшись лицем в лице з завідувачкою. А вона посміхнулася і мовила стиха:

— О, та ви знаєте, на що дивитися.

— Цікава картина,— ніби виправдувався Саранчук!
І, як видно, історична.

— Козацька доба. Мабуть, шістнадцятий-сімнадцятий вік. Цікава картина. Дуже! Який напружений момент зобразив художник! Ви пригляньтеся тільки, як виписана кожна постать, скільки експресії у посталях вершників. І яка гама переживань на обличчях жінок.

— Просто як живі!— не втримавсь од захоплення Саранчук. І мимоволі знову припав поглядом до картини. Раптом одірвався, швидко глянув на завідувачку.— Слухайте! Та ви тільки гляньте сюди. На оту жінку в синій керсетці. Йї-право ж, на вас похожа.

— На мене? Що ви кажете!— здивовано звела брови Ївга Семенівна. І собі зацікавлено глянула на картину.

Але і подив її, і зацікавленість були удавані. Бо це ж саме вона і позувала колись Дорошенкові для отієї жінки в синій керсетці. І, звичайно ж, була схожа. І знала це. Щоправда, коли це було! Більше як десять років минуло з того часу. На картині ці роки не позначилися, але на ній... Тим-то останнім часом уже не любила, коли хтось відкривав оцю подібність: знала, що порівняння було не на її користь. Отож і зараз помовчала часинку, потім знизала плечима.

— А й справді. Диво!— Та й мерщій перевела мову на інше. Спитала, яке загальне враження у нього від картини, які збудила думки та почування.

— Думок багато,— ухилився Саранчук.— А це й зараз дивлюсь, і, знаєте, на серці якось аж сумно.

— Сумно?— здивувалась жінка.— Не розумію.

Та Саранчук не поспішав пояснити їй. Якусь мить мовчки стояв у задумі, схиливши голову. Якась буйна внутрішня сила, що її Ївга Семенівна з першого погляду, може, самим інстинктом відчула в ньому, зараз іще виразніше виступила в кожній рисі його мужнього лица, в усій постаті. Понизивши до шепоту голос, вона спитала:

— А про що ви зараз думаете?

Саранчук звів голову, але очі ще й зараз були повиті задумою.

— Про що? Та про те ж саме.— І навіть зітхнув.— Думаю: а хто ж це мене зустрине дома? Щоб отак, як отут на картині.

— А хіба у вас нікого немає?

— Чому нема! Батько є. Матері, правда, нема ще з дитинства. Мачуха. Та не в тім річ — є кому чи нема, а в тім, що нема за що.

Він знову перевів погляд на картину, часинку помовчав і хитнув головою.

— Тоді, в старовину, все якось простіше було. Набігли, скажімо, на Україну татари чи ляхи. От і піднявся народ на війну. Відбили, прогнали геть з України і повертаються додому. Ясне діло — герої! А тепер хоч би нашого брата-фронтовика взяти. Зовсім інше виходить. А ми теж не менше, мабуть, потрудились: три роки в окопах! Ну а що з того, коли воно — по-дурному! Така вже війна була безглузда. Їх кайзер³³ гнав на убій, як овець, а нас — цар Микола³⁴. От і повертаємось тепер додому... А в мене у самого два хрести було за хоробрість. Одірвав з м'ясом від гімнастборки. Зрозуміли тепер?

— Зрозуміла, — пильно вдивляючись примруженими очима в парубка, мовила завідуюча. — І як це дивно, що ми з вами водночас подумали про одне і те ж саме! Це не випадково.

— Про що, про одне і те ж саме?

— З тією лише різницею, що ви думали про себе: «А хто ж мене зустріне отак, як на оцій картині?» А я подумала... Ну та не про мене зараз мова. Мова про вас. Де в чому я з вами не згодна.

— А саме?

— Не згодна я з вашими думками про теперішній час. По-вашому виходить, що зараз не час для героїства. Хіба ж це так? Навпаки! Ніколи ще Україна не переживала такого героїчного часу. І ніколи їй ще так, як зараз, не були потрібні хоробрі люди. Герої!

— Ви просто, як в статті отій! — усміхнувся Саранчук.

— Ну й що ж! А ви, значить, уже прочитали?

— Прочитав. Та й «героїв», про яких ви говорите, бачив, і про «геройство» їхнє дещо чув. Ні, це не для мене. Та й взагалі, у мене з цим уже покінчено: одвоювався. Додому — і ніяка сила!

— Коли ж ви їдете?

— Сьогодні.

— Так скоро? Це тому, що ніхто не жде? — кокетливо прищурила очі. — Ой, щось не сходяться у вас кінці!

— Та домівка ж. Та й нічого мені тут у місті тинятись без діла! Коли б хоч знаття...

Він уже збагнув її настрій. Хоч іще і не знав напевно, що це: розбещеність чи просто невинне кокетування знічев'я. Та все одно, — колишній перший на всю слободу парубок уже прокинувся в ньому. І жінка відчула це. Вона бистро кинула оком по книгарні, чи ніхто ще не звернув уваги на її трохи затяжну розмову з покупцем, і, раптом повернувшись до нього всією постаттю, руки закинула за спину, від чого сукня ще тугіш охопила її по-дівочому пругкі груди, і, пильно вдивляючись в самі його зіниці, спитала пошепки:

— Про що знаття?..

Майже з викликом дивлячись їй в лице, парубок відповів:

— Чи буде у куми пиття?

— Овва! — примружила очі жінка. — Та ви напористий. Навіть занадто.

Саранчук розгубивсь. «От так улопавсь!» — тільки і встиг подумати. Бо вона зразу ж говорила далі:

— Не знаю, може, на фронті саме за це вам і хрести давали. Але у взаєминах із жінкою це не завжди кінчається нагородою. Ви це затямте собі.

Червоний, як буряк, стояв Саранчук перед нею, ладний крізь землю провалитись. На щастя, саме в цю мить Івгу Семенівну покликали.

— Іду! — одгукнулась вона і знов до Саранчука: — Ви почекайте мене, я зараз звільнюсь. Поїдете ви чи не поїдете сьогодні, це діло ваше, але я не хотіла б, щоб наша розмова обірвалася отак, на півслові. Домовились?

— Добре, — сказав Саранчук.

Івга Семенівна відійшла. А Саранчук провів її поглядом, поки вона не зникла за порт'єрою, і раптом, спіймавши себе на тому, що милувався нею, невдоволено нахмурився: «Ой Грицьку, чи добре?»

Він не був розпутний, і в його милуванні, власне, не було нічого поганого. Іншим разом він не надав би цьому ніякого значення. Але зараз, через те що при згадці про домівку в уяві як жива стояла Орися, цікавість до цієї жінки була йому неприємна, навіть образлива. Тим-то і не думав довго: взяв з ослона пакунок книжок і, намагаючись не дуже гупати чобітьми, вийшов з крамниці.

Але, опинившись на вулиці, він зупинивсь: слід би, звичайно, хоч «прощавайте» сказати. Ну та не повертатися ж ради цього! Обійдеться! Та й ніколи. І так уже в цьому місті півдня згаяв. Зайде оце до Діденка — та й мерщій на вокзал. Додому пора.

І раптом згадав, що залишив у Бондаренків речовий мішок. Мимоволі навіть прискорив ходу: бо доведеться потім іще на Гоголівську вертатися. І чого було зразу не взяти?

IV

А тим часом Бондаренко товарними поїздами добирався додому.

Ще тоді вночі, зразу ж за Ромоданом, порадившись втрюх, вирішили, що котромусь все-таки треба вернутися в Славгород. Мирослава Супрун хоч дівчина розсудлива і енергійна, але все ж молода; не диво, коли в такій обстановці

і розгубиться. Гайовий хотів їхати сам, і, звичайно, це було б добре, але Федір Іванович рішуче заперечував: поки до Харкова, в теплому вагоні, може, й пройде простуда. А на морозі! Та ще й їзда невідомо яка буде. Чого доброго і на буферах доведеться.

— Скільки там їзди до Славгорода з Полтави!

— А Полтава тут ні до чого.

Федір Іванович, як видно, уже все зважив. Їхати треба, на його думку, тільки через Ромодан. Як же не побачитися з саперами! Може, чимсь допомогти їм треба. Та треба від них когось взяти з собою у Славгород.

— Кузнецова, звичайно,— підказав Гайовий.— Якраз член президії Ради солдатських депутатів. (У Славгороді Рада робітничих і Рада солдатських депутатів були ще не об'єднані).— І треба негайно ж, сьогодні, скликати об'єднане засідання обох Рад.

Бондаренко встав з поїзда на першій же зупинці. Станція Кибинці. Темно, безлюдно на пероні. Нечисленні пасажери, переважно жінки з клунками (мабуть, у Полтаву на базар), сяк-так вчепились на поїзд, а ті, що прибули сюди, не заходячи в станцію, зникли в нічній заметілі.

Федір Іванович дізнався в чергового про поїзд на Ромодан: запросився з Миргорода товарний. «Хоч тут повезло»,— зрадив Федір Іванович. Але минула година і друга, а поїзда все не було. Нарешті продзвонили повістку, а ще за півгодини, важко сопучи, до станції підповз довжелезний порожняк

Не чекаючи, поки спиниться, з паровоза сплигнули два донські козаки. Один з них — в чорній бурці. Пройшли в станцію.

Федір Іванович відшукав вагон з гальмовою площадкою і вибрався туди. З кожуха хриплий голос кондуктора запитав:

— До Ромодана?

— Та така думка.

— Іди, чоловіче, пішки. Швидше буде,— без ніякої іронії сказав кондуктор. І згодом пояснив: — Потекли труби, заливає топку. А вони, скажені, наганями під ніс машиністові.

— Хто це «вони»? — не зрозумів Федір Іванович.

— Донці. Це ж для них порожняк. Вся дивізія їхня з цілої округи здіймається. Ох і народ!

Його явно гнітила мовчанка. Але Бондаренко, зайнятий своїми думками, не приставав до розмови. То кондуктор вийняв кісет, закурив і мовив по паузі:

— Учора оце в Полтаві поховали одного. Машиніста. Ще кумом мені доводився. На власних моїх очах і зарубали.

— Хто? Де?

— В Ясинуватій. Юнкери та оці ж донці-каледінці.

Повз вагон від станції до голови поїзда швидко пройшли донці. Засюрчав свисток кондуктора. І поїзд рушив. Насилу-силу, і так увесь перегін потім плазував по-черепашому. Уже зовсім розвиднілось, коли нарешті прибули в Ромодан.

Усі колії забиті заметеними снігом складами — порожняки, військові ешелони з двоколками, похідними кухнями, тюками пресованого сіна. Годі було й думати в такому захарасті відшукати самому вагони славгородських саперів. Треба йти в станцію. Бондаренко вже намірився підлізти під вагон ешелону, що стояв поряд, але раптом увагу його привернув шум і метушня спереду состава, що оце прибув тільки-но з Кибинців. Бондаренко подався й собі туди... Та коли підійшов, епізод уже наближався до розв'язки: увесь тамбур паровоза був обліплений солдатами, один з донців — офіцер з одірваними погонами — стояв осторонь і долонею витирав скривавлене обличчя (тут же, втоптана в сніг, чорніла його бурка), а бородатий велетень, солдат у рудому кошушку, тримав у руці клинок і сварив на офіцера пальцем:

— Ти гляди мені! Бо я теж гарячий. Дарма що з півночі, з Петрограда. Та й на руку, бач, не легкий. Така професія — молотобоець! Ти легше на поворотах! — Потім ступив крок і пірнув під буфери. Гукнув згодом: — Готово! Давай!

Чорний, як негр, машиніст, висунувшись з будки паровоза, хрипко кричав щось про казан, про депо. Але на нього ніхто не звертав уваги. Бондаренко сказав:

— Далеко, хлопці, не заїдете цим паровозом. Один перегін дві години їхали.

— А ти, дядю, проходи собі, — змірявши поглядом непроханого радника, сказав велетень. — Нам далеко і не треба.

— Далеко не заходь, — сказав їм бородань у рудому кошушку. — Поїдемо зараз.

Бондаренко спитав у солдатів, як йому знайти Кузнецова. Бородань озирнувся:

— Кому там Кузнецова? О, та ти, дядю, як банний лист, прилип до нас.

— Одразу видно, що після лазні вам, — сказав Бондаренко. — Ну, з легким паром тоді! — Він назвав себе. І, не давши здивованому і раптом зраділому солдатові слово сказати, мовив далі: — Почув оце в дорозі про вас та й вирішив провідати. Де Кузнецов?

— А Кузнецова нема. У Славгороді залишився. Це вам тепер до командира батальйону треба.

Він провів Бондаренка до вагона і відчинив двері.

В першу мить Федір Іванович нічого не міг розгледіти у вагоні за густим димом, що валив з грубки, складеної,

видно, нашвидкуруч уже самими саперами з цегли та шматків бляхи. Потім, коли дим трохи витягло у відхилені двері, побачив на голій підлозі солдатів, які спали покотом. Біля грубки сидів командир батальйону прапорщик Лузгін і щось писав у блокноті на коліні. Пізнавши Бондаренка, він дуже зрадів, підставив йому якийсь обрубок, щоб сісти, і вийняв кісет.

— Ти це що, товаришу Лузгін, чи на дозвіллі вирішив уже за мемуари взятись? — перший порушив мовчанку Бондаренко. — Пиши, пиши, є про що!

— Ох, і влипли ж ми, Федоре Івановичу! — зітхнув Лузгін. — А тепер сиджу оце, телеграму складаю.

— Куди?

— Прямо в штаб військового округу, в Москву. Поясню, в чім справа, і прошу вказати пункт для дислокації батальйону.

— А де Кузнецов?

Лузгін розповів, що вчора увечері Кузнецов з товаришкою Супрун пішов на патронний завод на партійні збори.

— Ну, збори, певно, затяглися за північ, а це сталося, за яку, може, годину. Невідомо, де він зараз. Може, наздоганяє нас.

— А як же це трапилось? Невже проспали?

— Атож. Точніше сказати, дали себе приспати.

— Кому дали?

Лузгін хитнув головою:

— Ніколи собі не прошу! Отак по-дурному дали себе круг пальця обкрутити. Був у нас у батальйоні командир третьої роти поручик Деркач. Нічого не помічали за ним. А виявилось — звичайнісінький петлюрівський агент. Ще зарані, видно, настанову мав. Бо вчора удень сам набивався чергувати по батальйону. Ну, певно, і вартових із своїх людей на ніч поставив. А якби не це! Та що вже після бійки розмахувати кулаками.

— А чого — «після бійки»? Бійка ще тільки починається, — сказав Бондаренко. — Та от не знаю, як ви в ній себе почуватимете голірuch, без зброї.

— Хоч не досаждайте, Федоре Івановичу. І так на душі... То-то й біда, що без зброї!

— Треба одібрати свою зброю назад.

— А як же це?

Бондаренко розповів, що вони вирішили з Гайовим та Савчуком. Лузгін весь час мовчки курив і тільки, коли той виклав усе, сказав, зітхнувши:

— Трудна задача.

— Нелегка. А вирішити її треба.

— Порадимось зараз.

Він гукнув у відчинені двері командирів рот та членів батальйонного комітету.

Один по одному стали сходитись представники рот. А так уже велось, що всякі засідання завжди відбувались прилюдно, отож до вагона набилось повно народу. І в дверях, відчинених навстіж, стояли солдати.

Лузгін стисло виклав суть справи. Йдеться про затримку батальйону на Ромодані на якийсь час: може, справді пощастить славгородцям добитися повернення — коли не батальйону назад у місто, то хоч зброї батальйонові. Попитка — не питка, спрос — не біда. Така його думка. А що скажуть товариші?

Важке мовчання залягло у вагоні. Як видно, нагадування про нічну подію пригнітило кожного. Але й стояти тут, на Ромодані, не хотілось.

— Без обговорення будемо голосувати? — по паузі спитав Лузгін.

— Ну, дай скажу, — озвався тоді командир першої роти. — Нічого з цього не вийде. З кулаком розмова кулаком. А такого кулака — міцного, нашого, більшовицького, у Славгороді ще нема. Що ж дарма поневірятися нам отут, у цьому Ромодані? Треба їхати, коли хочемо зберегти батальйон. Двох бійців, із місцевих, уже в мене не стало. Хоч до Курська доберемося. Все-таки ближче до штабу округу буде. Та й комендант там — уже свій, радянський. Хоч нагодує. Бо цей же комендант, ромоданівський, категорично відмовляється видати продукти батальйонові: не в порядку, мовляв, документи. Треба їхати.

— Але як же їхати, — озвався хтось. — Кузнецова ж нема.

— Пожурись за Кузнецова. Знайде.

— Він нас і під землею знайде! А головне те, що паровоз добули. Оце б їхати, поки не одняв ніхто.

Саме припущення, що паровоз може хтось і відняти, занепокоїло солдатів. Бондаренкові вже ясно було, що його поїздка в саперний батальйон може закінчитися нічим. Попросив собі слова:

— Перш за все, товариші, відносно Курська. На мою думку, нема чого вам туди їхати. На мові залізничників це називається — зустрічні перевозки. Якраз через Курськ на Харків і далі — на Дон проти Каледіна з Радянської Росії просуваються червоні частини. Тепер щодо місцевого коменданта. Треба поговорити з ним рішучіше, щоб таки видав продукти.

— Нам аби з цього Ромодана вибратись. Будь він неладний! — докинув другий. — Чи скільки нам гибіти тут?

У холоді, в голоді! — І, повернувшись до паровоза, весело гукнув: — Крути, Гаврило!

Ревнув гудок. Це вже котрийсь із солдатів порядкує там. Машиніст кинувся до важелів. І паровоз, обліплений солдатами, рушив, бентежачи повітря гудками, до стрілок. Решта солдатів поміж вагонами, навпростець, через колії повалила, очевидно, до своєї стоянки. За ними пішов і Федір Іванович.

Так і добувся до стоянки саперів. Вагонів з десяток стояло, забурханих снігом. З деяких ішов димок. Біля вагонів поралися солдати: пиляли шпали на дрова, дехто умивався снігом. Кілька душ з казанками — по півдесятка в кожній руці — зібралися, мабуть, по воду на чай.

Та, зрештою, після того, що ви накоїли, не гріх якийсь раз вас і без обіду оставити...

І саме в цей час у відхилені двері гукнув хтось:

— Товаришу Лузгін!

— Що там?

— Осечка вийшла! Паровоз негодящий.

— Отуди к бісу! — прогудів у тиші густий бас.

— Труби в казані потекли.

— От і гаразд! — сказав Лузгін і, повеселілий, докінчив: — Як бачите, товариші, все (і паровоз навіть!) за те, щоб нам затриматись тут. Отже, так: будемо просити товариша Бондаренка передати Кузнецову, що ми чекаємо його на Ромодані. Є заперечення? Нема. От і гаразд. Так і буде.

V

На міській думі пробило дванадцять годин, коли Бондаренко, добувшись товарним поїздом до Славгорода, рушив з вокзалу до міста. А за якихось чверть години він уже підходив до Громадської бібліотеки в провулку близько думи. Тут у двох невеличких кімнатах містився міський комітет більшовиків.

«Чи то ж є хто зараз там?» — неспокійно думав Бондаренко, піднімаючись сходами на другий поверх. І як же був приємно вражений, коли, відчинивши двері, побачив повну кімнату людей. «Авжеж, комітет. Ой, молодчина ж Наумінна!» По-батьківському ласкаво дивився він з порога на Супрун, яка сиділа за столом, ведучи збори. А дівчина здивовано дивилась на нього.

Поява Бондаренка здивувала і решту присутніх. Лише Попович, який промовляв зараз, стоячи спиною до дверей, не бачив, як Федір Іванович зайшов до кімнати. І пожвавлен-

ня серед присутніх сприйняв як схвалення свого чергового дотепу. Це підбадьорило його. Він зробив паузу, щоб дати слухачам проїнятися увагою, і продовжував ще з більшою самовпевненістю:

— Не заперечую, роззброєння саперів гайдамаками — факт неприємний, обурливий. Але, признаймося собі, — не такий уже важливий, щоб із-за нього знімати бучу. Це, звичайно, якщо не вважати (а дехто з нас явно схильний до цього!) — коли не вважати богоспасаємий наш Славгород за пуп землі. Ні, не на цьому, товаришко Супрун, треба робити наголос. Треба було копнути під самий корінь питання. Треба проаналізувати причини, які призвели до такого становища, що стали можливі подібні факти.

— А ти що, з місяця впав? — сказав з місця солдат у старенькій шинелі з петлицями сапера.

— Та ні! — обізвався з іншого кутка кімнати чорнявий, з просіддю в волоссі Тесленко, токарь з паровозного депо. — Це він нас має за таких дурнів. «Проаналізувати треба». Проаналізували вже! Це ти все ніяк... Недарма тебе Гайовий...

— Товариші! — удавано нахмурилась Мирослава і навіть постукала олівцем по столу.

— Найлегша справа, — ігноруючи репліки, вів далі Попович, — звалити все на українських націоналістів. А нашої провини в цьому хіба нема? Своїми реверансами перед націоналізмом, зокрема своїм визнанням права націй на самовизначення, аж до відокремлення включно, хіба ми не ллемо воду на млин отих самих українських націоналістів?

— Попав пальцем у небо! — озвався від порога Бондаренко.

Промовець од несподіванки трохи розгубивсь. (Звичайно ж, упізнав Бондаренків голос). Але зразу ж і оговтався. Не відповівши нічого на репліку, говорив далі, хоч уже і без тої самовпевненості:

— От саме на цьому, як здається мені, і мусила Супрун загострити нашу увагу. А не орієнтувати комітет на акцію, явно безнадійну. Ну що нам, справді, дасть оте об'єднане засідання Рад? При нашій меншості. Окрім скандального провалу, нічого більше!

— Мирославо Наумівно, дай мені слово, — звівся з місця і випростався на весь свій гвардійський зріст солдат, що кинув першу репліку.

— Слово має товариш Кузнецов.

— Я коротко. Пропозицію товаришки Супрун підтримую цілком. Це те, що ми повинні зробити без всяких балачок та зволікань. Кілька слів з приводу виступу товариша Поповича. Стара, набридла пісня. Чуємо ми її вже хтозна й відколи.

Згадаймо, що на квітневій конференції заводили цієї пісні Бухарін³⁵ з Пятаковим³⁶. І як відповіла партія на це їм і всім їже з ними. Я нагадаю буквально одну тільки фразу з резолюції, прийнятої на конференції. Це там, де мова йде про право націй на самовизначення. «Заперечення такого права, невжиття заходів, які гарантують його практичне здійснення, рівносильне політиці загарбання або анексії». Чи ясно сказано? Ясніш уже не можна! Я пропоную припинити дебати. А послухаємо краще, що ось Федір Іванович нам розповість про Київ.

— Та скажу дещо,— мовив Бондаренко і ступив від порога в центр кімнати.— Ти, Мирославо Наумівно, листа нашого одержала?

— Я вже його читала товаришам.

Отже, Бондаренкові лишалося хіба що стисло додати дещо з подробиць до характеристики тих обставин у Києві, що спричинили переїзд делегатів-більшовиків до Харкова. І зразу ж перейшов до іншого питання: про Всеукраїнську партійну нараду³⁷. На цьому він спинився докладніше. Гайовий передав йому і деякі матеріали для ознайомлення партійного комітету.

Коли він дійшов до пункту про утворення всеукраїнського партійного центру, Попович ехидно кинув:

— Ну, звичайно! Коли сказав «а», то вже мусиш сказати і «б». Ось уже і центр окремих створюється. Виходить: геть від Росії!

— Дивись, куди він гне! — не стримався Тесленко.

— Ні, товаришу Попович,— продовжував Бондаренко.— Це якраз ви та ваші друзі хочете — свідомо чи несвідомо, це вже вам видніше,— забити клин між нами, між українським народом і робітничо-селянською Росією. І дивно виходить: удаєте з себе таких лівих, а насправді — в одну дудку з українськими самостійниками граєте.

— Ні, це вже занадто! — схопився з місця Попович.— Я прошу слова, мене не так зрозуміли, очевидно. Я повинен уточнити свої думки.

— Не треба уточняти! — кинув Тесленко.— Все ясно.

— Мені здавалось, що на засіданні головує Супрун, а не...

— Ваші думки, товаришу Попович,— сказала Супрун, звівшись з місця,— партійний комітет дуже добре знає. І так само добре знаєте ви ставлення комітету до ваших думок. Та й не тільки комітету. Не далі як тиждень тому на міській партійній конференції скільки голосів зібрали ваші поправки до наказу делегатам на Всеукраїнську партійну нараду?

— А кількість не завжди критерій! — протираючи хусточкою пенсне, сказав Попович.

— На пальцях одної руки можна порахувати,— доказала Супрун і звернулась до Бондаренка: — Продовжуйте, Федоре Івановичу.

— Я зупинився на питанні про організацію всеукраїнського партійного центру. І це ніяке не відділення. Нехай Попович не прикидається наївним. Центральний Комітет був і завжди буде для нас верховним керівним партійним органом. Але для поліпшення роботи партійних організацій, для узгодження їх дій на Україні такий центр необхідний. І особливо тепер, коли ось-ось боротьба з українськими буржуазними націоналістами переросте у відкриту громадянську війну. Треба бути сліпим, щоб не бачити цього. Очевидно, за прикладом Петрограда у Жовтневі дні, і Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові створить Всеукраїнський радянський уряд. А він і поведе революційні маси України проти всеукраїнської контрреволюції. Значить, треба бути напоготові. Що нам потрібно в першу чергу? Якнайтісніше зв'язатися з масами. Так нас учить товариш Ленін. Треба посилити агітаційну і пропагандистську роботу серед робітників і особливо у військових частинах. Тут нас Попович лякав, що від засідання нам, окрім провалу, нема чого чекати. При нашій меншості. А як же він собі думає? Що більшість сама прийде до нас? Ні, сама не прийде. Треба завоювати більшість. Треба при кожній нагоді роз'яснювати трудящим масам нашу більшовицьку програму, нашу єдино правильну лінію в революції. Треба викривати підлоту буржуазних націоналістів, яку вони прикривають своїм брехливим базіканням. Але це один бік справи. Разом з тим треба привести до бойової готовності Червону гвардію по підприємствах.

— Зброї нема, Федоре Івановичу,— перебив його Тесленко, керівник недавно організованого бойового штабу.

— А Гармаш з хлопцями ще досі не вернувся?

— Нічого не привезли,— відповіла Супрун.— Немає зброї в Харкові.

— Це гірш,— по паузі мовив Федір Іванович задумливо.— А тепер іще ясніше стало, яка це втрата для нас — саперний батальйон. І досить балачок. Треба діло робити. Час не стоїть.

За скликання об'єднаного засідання Рад голосували всі, крім Поповича, який утримався. Зразу ж визначили і доповідача. Розподілили роботу по підготовці між членами комітету. Бондаренко — по Раді робітничих депутатів, а на переговори з Гудзієм, головою Ради солдатських депутатів, висунуті були Тесленко і Кузнецов.

Покінчивши з цим питанням, перейшли до поточних справ.

— Що там у нас іще? — спитав Бондаренко.

Супрун прочитала з папірця:

— Про локаут на машинобудівному заводі доповідає товариш Шевчук.

— Що, що? здивовано перепитав Бондаренко.

Густим басом з місця обізвався Шевчук, Лука Остапович, що заступав ці дні Бондаренка у завкомі:

— Поки ти, Федоре Івановичу, у Київ їздив, директор наш теж часу не гаяв. Встиг побувати в Києві, в Головному управлінні. Учора вивісив об'яву, що завод працює тільки до двадцятого грудня.

— Ну, це ми ще подивимось! — сказав Бондаренко і спитав, які ще є питання.

— Про затримку заробітної плати на тютюновій фабриці Гурарія доповідає Сара Гутман. Потім... Я ще хочу порушити питання... — Вона замовкла, явно вагаючись.

Кузнецов, спіймавши на собі її погляд, поспішив сказати:

— У мене, товариші, є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставини. Хоч би хвилин на п'ять.

Дехто став заперечувати. Але курці охоче підтримали.

— А не то, дозволь, Мирославо Наумівно, — запропонував хтось, — порушити традицію: викурити по одній цигарці.

— Ні, — догадавшись, для чого Кузнецову потрібна перерва, сказала Супрун. — «Традиції» не курити під час засідання ми порушувати не будемо. Об'являю перерву на п'ять хвилин.

Курці зразу ж повалили на площадку сходів. У кімнаті лишилися некурці, обступили Федора Івановича з розпитами. До Кузнецова підійшла Супрун і сказала тихо:

— А ви, Василю Івановичу, здається, маєте рацію: раз тут і Федір Іванович, то перше ніж говорити на комітеті, слід обговорити в більш вузькому колі.

— Безперечно, — відповів Кузнецов. — Тим більш, що це ж не просто «більш вузьке коло», а бойовий штаб. Федоре Івановичу, на хвилинку! — покликав він Бондаренка. Потім прочинив двері на сходи і гукнув Тесленка. — І давайте перейдемо в ту кімнату.

Перейшли в другу кімнату.

— Ну от, — причинивши двері і звертаючись до присутніх, сказав Кузнецов. — Бойовий штаб майже в повному складі.

— А що таке? — спитав Тесленко. — Ми ж домовились зібратися після засідання комітету. Якраз і Артем підійде. Чого раптом?

— Мирославі Наумівні дуже не терпиться. Вона саме про нашу пропозицію і хотіла на комітеті говорити.

Тесленко рвучко повернувся до Мирослави.

— А я вас попереджала,— відповіла Супрун.— Та й потім, мене просто дивує, чому це ви боїтесь партійного комітету?

— Не те слово, Мирославо Наумівно,— сказав Кузнецов.

— Партійного комітету ніхто не боїться,— додав Тесленко.— І ми певні, що партійний комітет підтримав би нас. А ось, чи певні ви...

— В чому?

— Що серед двох десятків людей, присутніх зараз на засіданні, не знайдеться хоч би один, що не вміє тримати язик за зубами? А діло таке, що вимагає найсуворішої таємниці.

— Та в чому справа нарешті? — не втримався Бондаренко.

— Дуже цікаву думку подали Артем з Кузнецовим,— сказав Тесленко.— Вихопити зброю із казарми у гайдамаків.

— Як це «вихопити»?

— Авантюра справжнісінька,— переконано сказала Супрун.

— Он як! — ворухнув бровою Бондаренко.— Такого ще не водилось за нами. Авантюра, кажеш? — І повернувся до Кузнецова.— Ану, розповідай докладно.

Тільки Кузнецов почав розповідати, як у двері хтось постукав.

— Кому там не терпиться? — кинулась до дверей Мирослава і, прочинивши двері, відступила.— Заходьте! — сказала, даючи дорогу.

До кімнати зайшов Артем Гармаш.

— Здрастуйте! — привітався з Федором Івановичем (з іншими він уже бачився).

— Здрастуй,— відповів Бондаренко, уважно приглядаючись до нього.— А чого це ти розчервонівся так?

— Поспішав, щоб не спізнитись. Просто з патронного заводу.

Він і справді був розпалений. Обличчя його було мокре від поту і розталого снігу. Мерщій зняв шапку, розстебнув шинелю.

— Ну що? — спитав Кузнецов.

— Все гаразд. Бажаючих більше як треба.

Федір Іванович невдоволено похитав головою:

— Конспіратор! Виходить, роздзвонив уже навіть і тим, кому нічого й знати не треба.

Артем відповів спокійно:

— Нікому я не роздзвонив. Про саму операцію і слова нікому, крім Рябошапки та Валдіса Густа. Але на цих хлопців я покладаюся, як на самого себе.

— А все ж таки, Артеме,— обізвалась Мирослава.— Скільки ж це «більше як треба?» Ви не забувайте, що в них...

— Я не забуваю, що у них. Але я добре знаю і те, що зручнішого випадку, як сьогодні, саме цієї ночі, не буде. Доки, ви думаєте, зброя ця буде лежати на складі? Не ми будемо стріляти з тих гвинтівок, то вони — по нас. Зволікати не можна і дня! Та й потім — хіба ж ми у відкриту? Ми на військову хитрість підемо: без шуму, без пострілу.

Артем став докладно розповідати, яких уже заходів вжито.

Перш за все з самого досвіту хлопці вартують біля казарми, вивчають розпорядок дня кінної сотні полуботківців (решта — чотири піші сотні ще в ешелоні): в які години відбувається зміна вартових біля воріт та роз'їздів по місту. Добре знаючи територію казарми, — адже без малого півроку батальйон простояв у ній, — Кузнецов і Артем точно визначили, звідки треба буде пробратися до складу.

— Якщо, звичайно, пощастить без шуму зняти вартових.

— Отож-то й воно: «якщо пощастить»! — не стерпіла Супрун.

— Так народна мудрість вчить, — відповів їй Кузнецов, ледь посміхнувшись. — Не кажи «гоп», поки не перескочиш.

— А коли не пощастить? — продовжувала Мирослава і, вже звертаючись до всіх: — Товариші, та невже ви не розумієте, якого лиха ми можемо накоїти своїм виступом? Адже вони тільки й ждуть приводу...

— Стривай, Мирославо Наумівно, — похмуро обірвав її Тесленко. — Нехай уже кінчає. Тоді й ти свою думку вивісиш.

— Та, власне, все, — сказав Артем. — Може, запитання які-небудь будуть?

— Будуть, — сказав Федір Іванович. — Куди ви з цією зброєю дінетесь? Якщо пощастить, звичайно.

— На патронний завод, — відповів Артем.

— Місце непогане, — додав Кузнецов.

— Хороше місце. А який транспорт?

— Це не проблема, і на млині можна буде взяти, — за Артема відповів Тесленко і звернувся до Гармаша: — Скільки треба?

— Двох парокінних ломовиків вистачить.

— А не мало? — застеріг Кузнецов.

— Та скільки там того вантажу! Чотириста гвинтівок, пудів на сто, не більше. А в такому ділі — чим менший базар, тим краще. Тут головне, щоб обійшлося без колотнечі. Та ще коли б на ніч метелиця розгулялась! І сліди б замело.

— Ну, це не від нас, — відповів Федір Іванович. — Метелиця — це від бога. На бога, значить, в основному надієшся?

— Бог тут ні до чого, Федоре Івановичу, — сказав Артем. — Наміській думі барометр, я так гадаю, не для при-

краси висить. — Бондаренко мимоволі звів очі на свого племінника, і той додав: — Туди йшов, стрілка низько була, а коли повертався, ще більше упала. Ясно — на завірюху.

— Ну, гаразд, — сказав Федір Іванович, потім повернувся до Мирослави: — А тепер тебе послухаємо. Кажеш, що вони тільки приводу ждуть. Для чого приводу?

— Для репресій. Можливо, навіть для цілковитого розгрому нашої організації, — відповіла Супрун.

— Ну, це ти вже занадто! Руки в них короткі для того, щоб розгромити нас. А от дебош можуть вчинити. Може, навіть, як то вони зробили в Полтаві, розгромлять приміщення комітету. Це треба, Мирославо, тобі врахувати. І найважливіші партійні документи забрати з вашої бабусиної скрині. Знайти місце надійніше. Може, вони навіть вдадуться до арештів. Але все це вони зроблять і без всякого приводу. Не сьогодні, то завтра. Як тільки оглядяться трохи. Зброя нам потрібна, як повітря. Тому думка Кузнецова та Артема — мало сказати цікава, — вона просто рятівна для нас. Якщо, звичайно, удасться її здійснити. Ось про це нам і треба думати зараз — як це здійснити. Така моя думка. А Василь Іванович, напевно, все вже продумав з погляду стратегії. Адаже так?

— Завдання не легке. Але розрішимо, — відповів Кузнецов. — Правда, в обстановці багато ще неясного і перш за все — чи долежить зброя до ночі. Може, заберуть її до себе в ешелон. Або таке: чи не переведуть з ешелону в казарму і ті сотні. Це ускладнило б справу. Ну та як воно буде — покаже час. А готуватися до нападу на казарму треба. Саме таку ухвалу і повинен винести бойовий штаб.

— Раз повинен, то й винесе, — вставив Тесленко.

— Ну, а те, що все це треба тримати в найсуворішій таємниці, ясно само собою. Ні слова нікому! — Кузнецов звернувся до Супрун: — Ніяких апеляцій до комітету.

— Ну що ж, — після паузи сказала Мирослава. — Гаразд. Кінець кінцем вас троє, а я одна. І хоча... — вона замовкла, будши не певна, чи треба знову говорити про свою невіру в успіх. — Та ні, не буду вже...

— І хоча кількість не завжди критерій, як каже Попович, — вставив Кузнецов. — Ви це хотіли сказати?

— Василю Івановичу! Як вам не совісно! Не знала, що ви такий зловредний.

— Зловредний? Та ні. Просто — люблю ясність завжди і в усьому.

— Ну, так що це за «хоча»? — спитав Бондаренко.

— Ні, це вже не потрібно. Все, що хоч в якійсь мірі може перешкодити успіхові, не потрібно.

— От і добре! — сказав Федір Іванович.

— Ні. Мало сказати: «не потрібне». Неприпустиме, — поправив Кузнецов.

— Так, неприпустиме! — усміхнулась Супрун.

У кімнату без стуку зайшов Іванов, голова завкому патронного заводу.

— Що це ви засіли? Пора вже.

— І правда, — підвівся Федір Іванович. — Мирославо, давай починати. А після комітету ми ще поговоримо. — Виходячи з кімнати, затримався з Івановим: — Ти, Антоне Савовичу, в якій зміні сьогодні?

— В нічній. А що таке?

— От і добре. Буде тобі, здається, вночі робітка. Залишся після комітету. Поговоримо докладніше.

VI

— А вас військовий якийсь чекає, — відчинивши Діденкові двері, попередила покоївка Даша.

— Хто такий?

— Чи я знаю! — знизала плечима дівчина. — У кабінеті.

Павло Діденко невдоволено глянув на сіру шинелю на вішалці — з погонями поручика. І сам навіть знизав плечима: хто б це міг бути? Навмисно не кваплячись, — знав, що з кабінету чути все, що робиться у передпокої, — скинув пальто, шапку. Потім перед люстром поправив тонкий проділ і, надавши обличчю в міру заклопотаного виразу, уже взявся був за дверну ручку, як раптом в кабінеті чоловічий хриплавий голос щось нерозбірливо спитав, і голос Дорошенчихи на відповідь:

— Колись і слухати не захотіла б. А тепер... Збили пиху мужики і Галаганам. Землю ділять, до маєтку добираються.

«Он воно про що! — нахмурився Павло. — І перед ким це вона язик розпустила?»

— То, може, ще цього року і шампанське питимемо? — почувся знову чоловічий голос.

— Навряд. Не з Павловою це вдачею. До чого нерішучий! Інший на його місці, як яструб, упав би. А він, як той заєць до капусти, підкрадається.

І засміялися обоє.

«Ну, це вже чорти батька зна що!» — спалахнув Павло і вже хотів рвонутися до дверей, та зважив на свій явно збентежений вигляд, навшпиньки одійшов од дверей, постояв хвилинку і, лише заспокоївшись трохи, зайшов у кабінет.

І тільки поріг переступив, глянув на гостя, що сидів на канапі поряд з Дорошенчихою, та й зупинився як укопаний.

— Корнюшо! Друже дорогий! — І ступив до нього, розкинувши руки для обіймів.

Корній Чумак, весело усміхнений, звівся з канапи. І собі ступив крок назустріч товаришеві. Обнялись, поцілувались.

— Та тебе й не впізнати! — Радий і здивований, дивився Діденко на товариша. Ніколи ще у військовому одязі не бачив його, хоч знав і раніш, що служив він з п'ятнадцятого року, після школи прапорщиків, офіцером на фронті. Листувалися навіть. І тільки після Лютневої революції загубили один одного.— Ну, де-бо ти взявся?

— А я ще з ночі у Славгороді. З куренем.

— З полуботківцями?

— Атож. Можна сказати, визволяти тебе прийшов. Що, чиста робота?

— Орли! — засміявся Діденко і знову обняв друга.

Дорошенчиха, щоб не заважати їм, вийшла з кімнати. А вони посідали тоді на канапі, закурили і жадібно кинулись один до одного з розпитами: давні близькі друзі після багаторічної розлуки.

Від Дорошенчихи Чумак уже дещо знав про Діденка. Що з самого літа, як приїхав з Києва на канікули, та й живе отут у Славгороді. Працює редактором в газеті. Про університет і думати кинув. Сава Петрович кликав, кликав до Києва та вже й облишив.

«От чортів бабій!» — приглядаючись зараз до Павла, думав Чумак. І мимоволі згадалось, як в останньому листі ще з Києва на фронт, взимку цього року, Павло під свіжим враженням від поїздки на масницю³⁸ у Вітрову Балку писав про Орину Гармашівну. Захоплено, мало не віршем. Іншого для неї імені не знаходив, як «українська Джіоконда»³⁹. І ось на тобі! Тепер Людмила Галаган. З одної крайності в іншу. Що за людина! Коротко розповівши на розпити Павлові про себе, Чумак одразу й перейшов на цю тему. Не подаючи виду, що будь-що знає про нього, поцікавився, як же йому живеться тут, у Славгороді.

— Як правду казати, ніяк не думав тебе тут застати В оцій повітовій калюжі. Що трапилось? Я думав, що ти десь у Києві, у високих політиках ходиш.

— Ну не всім же і в Київ,—знизав Павло плечима.— Треба ж комусь і тут, засукавши рукава.

— Ох, трудівник! — засміявся Чумак.— І кого ти морочиш! Чи я не знаю. До дівочої спідниці прилип. Так і кажи. Яка ганьба!

— Ганьба? Ну, знаєш...— засміявся Павло,— ти навіть щедрінського градоправителя переплюнув: той упразнив був науки⁴⁰, а ти хочеш навіть саму основу життя, любов!

— Не той тепер час, щоб на всякі ці антимонії місяці гаяти. Сотні років цього часу ждала Україна.

Павло образивсь.

— Що ти мене агітуєш! Сам на цім ділі собаку з'їв. Та й не такий я нероба, як тобі здається. Газету візьми,— немає номера, коли не передова, то підвал. А ось — гранки, збірку лірики видаю. А щодня мітинги, засідання, збори!

— А ти не ображайсь,— полагіднішав Чумак.— Про твою ж користь дбаю. По дружбі. Слово честі, Павле, обидно за тебе. І сказати б, рукі не було. Чи, може, і дядько вже відцурався від тебе?

Діденко мовчки вийняв з бокової кишені листа і, відшукавши в ньому потрібне місце, подав лист Чумакові.

— Читай ось. Щойно одержав від дядька з Києва.

Чумак почав читати з середини, з того абзаца, що вказав Павло. Мова йшла про останнє відвідування Винниченка представником французької місії генералом Табуї. Генерал завірив, що французький уряд цілковито схвалює політику Центральної ради, і повідомив про намічуване ближчим часом офіційне визнання УНР. Чумак здивовано глянув на Павла.

— На сепаратний мир, виходить, не підемо?

— Певно, що так. Та ти читай далі.

А далі було вже й про Павла. Повідомляючи про те, що Генеральний секретаріат міжнаціональних справ зараз орієнтовно намічає склад дипломатичного корпусу, Сава Петрович попереджав свого небожа, що він і його надумав улаштувати («Он ба, Павлухо, і пригодились французька мова!»). Говорив уже де з ким. Справа вже майже вирішена. Отже, треба бути напоготові. Щоб на першу ж телеграму зміг негайно виїхати до Києва.

— Н-да! — задумано промовив Чумак.— Від такого дядюшки і я б не одмовився. Ну, і що ж ти думаєш?

— Отака голова! Цілий день ходжу як неприкаяний. До-наминавсь! Звичайно, їду. Але ніяк не раніше, поки тут розв'яжу собі руки.

Чумак не встиг рота розкрити.

— Та ні! — похопивсь Павло.— Зволікати вже годі. Сьогодні-завтра рубаю всі вузли.

Дійсно, окрилений дядьковим листом, Павло твердо вирішив нарешті рішуче поговорити з Людмилою. Кращої нагоди вже не чекати. А якраз і привід був: у цьому ж листі дядько просив дещо переказати Галаганові. Сьогодні ж і піде до них.

— Що буде! Або пан, або... як в тому анекдоті: «Мені тут більше не бувати!»

І він так це сказав, з такою рішучістю, що Чумак мимоволі згадав Дорошенчиху і подумав: «Е, ні, тітусю, погано ти знаєш свого небожа: не заець! Коли б чи не тхір!» І раптом, навіть для себе несподівано, відчув у собі глуху неприязнь якусь до Павла. Тож і не втерпів, щоб не дошкулити чимсь. Помовчав і раптом:

— Ну, гаразд, Павле. А як же тепер з Джіокондою буде?— І примружено дивився на Павла, зарані вже відчуваючи приємність від його, як сподівався, розгубленості. Але помиливсь. Павло не розгубивсь анітрохи. Навіть не кліпнувши оком, глянув на товариша і мовив із щирим захопленням:

— Ой дівчина ж, Корнію! Чи повіриш — немало знав я жінок, але щоб отак, як Орина, сексуально бентежила якась мене, такого ще не було.

— Ну, то за чим же діло стало?

— А хто каже? Не стало!— Павло кілька разів зряду жадібно зотягся цигаркою.— Брехня! Напополам перервусь, а таки доб'юся свого.

— Як же це? Одну сватаєш, а другу — між іншим?

— В тім-то й річ, що не між іншим.

— Та ти що, турок?— щиро здивувався Чумак.

— А що я винен!— Діденко подався постаттю до Чумака.— От ти ніколи, Корнюшо, не міг зрозуміти мене...

І перед Чумаком явно виникла загроза вислухати — в який уже раз!— Павлове доволі-таки плутане обгрунтування фамільними (мати шляхетного роду, а батько з колишніх кріпаків) і навіть просто біологічними факторами своєї вдачі, свого, як він казав, «роздвоєння душі». Але, на щастя Чумакове, саме в цю мить до кабінету зайшла покоївка Даша і запросила до їдальні.

VII

А за сніданком розмова зайшла на іншу тему. Чумак поцікавився, що там на селі зараз робиться. Може, про батька його Павло що чував?

— Нервується трохи,— сказав Павло.— Був оце якось у мене, скаржився, що нахваляються вітробалчани на весну землю міряти.

— Як міряти?— аж почервонів Корній.— Та що вони там, подуріли? Чи їм поміщицької не вистачає?!— Діденко мовчки знизав плечима.— Та й яку землю? Батько ще повесні одрізнув і Микиту, і Сашка. По двадцять десятин виділив кожному. У нього в самого і сорока не лишилось. Як по закону, то тепер іще батькові прирізати треба.

— А в них, бачиш, Корнію, своя арифметика.

— Ну! Я ж до них дорвусь!— І налите кров'ю обличчя Чумака наче закам'яніло.— Хто там у них?

— Та е!

Діденко став розповідати, що знав, про Вітрову Балку.

— Як вулик, гуде село: нарізки ждуть. Поки що діло обходиться без ексцесів. Куракінську економію волосний земельний комітет узяв на облік. До Установчих зборів... Ну, наші «Просвіту» там організували. Для сублімації, так би мовити, сліпої енергії мас. Щосуботи та неділі — вистави. Послухав би ти, Корнію, Кіндрата Пожитька у «Запорожці»⁴¹ або в «Наталці Полтавці»⁴² Орини Гармашівну!

— А що ж, і послухаю, може,— сказав Корній.— Думаю-таки вибратись хоч на кілька днів до батьків.

— Е, Орини вже не почувеш!— з жалем сказав Діденко.— А скільки морочивсь, поки умовив-таки виступити на сцені. І як блискуче дебютувала! І на тобі. Все нанівець звела Кіндратиха. Одним мазком квача. Ох, і Азія ж!

— Якого квача?— не зрозумів Чумака.

Але Діденко мовби не чув. І раптом ляснув себе по лобі:

— Ну, та не кретин! І як же я не здумав про це! Як же я його отак випустив!

— Ти в гарячці, чи що? Що ти белькочеш?— уже сердитися почав Корній.— Кого «його»?

— Грицька. Грицько Саранчук появивсь.

— Саранчук? Ну то й що?— здивовано глянув Чумака.— А чого це тобі раптом на думку спало?

Діденко збагнув, що захопивсь з своєю новиною зовсім не до речі. Та вже мусив пояснити якось Чумакові. Став розповідати, з яким обуренням хвалився йому Саранчук про свої пригоди в Києві. Чумака байдуже слухав, а як Павло скінчив, знизав плечима:

— А він же як думав? Роззброїли — і добре зробили.

— Не зовсім,— заперечив Павло.— Непродумано зробили. Це ж тобі не росіяни, що вивезли їх за межі України, та й чорт з ними, а свої ж, українці: ніде їх не дінеш! Он побалакай тепер із Саранчуком. Лютий як чорт. Готовий більшовик. Ну, і що ж ти думаєш, як він оце в село заявиться?— Павло аж засовався на стільці.

Сьогоднішня зустріч з Саранчуком дійсно збентежила дуже Павла. Але справа тут була не в політиці, що на ній зараз він робив наголос. Коли Грицько зайшов сьогодні до нього в редакцію, у Діденка в першу мить навіть дух перехопило. Потім, хоч і заспокоївсь наче,— розпитував, розповідав,— але думки безладно плутались у голові, і гаряча уява малювала вже йому картину зустрічі Орини з Грицьком. Правда, він був певен, що в стосунках вони ще не зайшли занадто

далеко. Але знав він і те, що єдиний, хто стояв на дорозі йому до Орини, кого дівчина з хвилюванням та нетерпінням ждала з війни, був не хто інший, як Грицько Саранчук.

— А ти давай його нам у курінь,— по паузі озвався Чумак.— Ми перевиховаємо.

— Еге ж, візьми! І слухати не хоче. Додому, і край. Просив хоч до завтра залишитись, щоб разом їхати, і то не захотів.

Він наспіх допив каву, навіть не чекаючи, поки доп'є гість, перший встав із-за стола.

У кабінеті з шафи вийняв святковий одяг. Став переодягатися. Чумак тим часом узяв на столі гранки Павлової збірки, став переглядати.

За дверима в передпокої дзенькнув дзвоник. Потім — чути — побігла Даша відчиняти двері. Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої. Чути було, що якась жінка.

— О, Женя!— раптом почувся Дорошенчишин голос за дверима.— Заходьте.

— Та я на хвилинку,— грудним голосом сказала гостя.— Коли дозволите, то й роздягатись не буду.

Чути було, як скидала боти.

Чумак мовчки глянув на Павла і запитливо хитнув головою на двері. Діденко відповів дуже неохоче:

— Та... Є тут у нас. Працює в книгарні. Гетерочка так собі. Та ти знаєш, Івга Мокроус.

Чумак справді знав її, ще коли був гімназистом.

— Але що ж це ти так непоштиво про неї? Без п'яти хвилин родичка тобі, можна сказати.— Павло промовчав.— Що, вона і досі з Галаганом?

— Не знаю. Не цікавлюсь,— роздратовано відказав Павло і пірнув головою в накрохмалену сорочку. Проте хоч не цікавивсь, але по довгій паузі, вже перед дзеркалом, зав'язуючи краватку, сам продовжив розмову на цю тему:— А на біса їй тепер Галаган? Хіба молодших нема! А з Галагана їй і ренти досить. Прижила ж від нього дитину, то й доїть тепер дурня старого.

— А тобі чужого добра жаль? Чи пак я й забув...— І осікся Чумак. Але було вже пізно: Павло зблід — навіть на біло-сніжному тлі сорочки це виразно помітно було. Руки в нього тремтіли, ніяк не міг зав'язати краватку, то з серцем чортинувся, рвонув її і почав зав'язувати заново.

«І нащо було!»— картав уже Чумак себе, не знаючи, як би загладити свою безтактність. Неуважно гортав сторінки гранок Павлової збірки. Врешті надумав:

— А знаєш, Павлушо, непогано. Йй-бо, хороша лірика. Просто — другий Олесь⁴³!

Павло, уже одягнутий — в чорному елегантному костюмі, в накрохмаленому комірці,— не одразу озвався на Чумакові слова. Поправив зачіску і лише тоді, повернувшись перед дзеркалом і розглядаючи себе ще збоку, мовив з гіркою іронією:

— Ат! Який уже там з мене лірик. Прасол же я. Чи як інакше розуміти твій натяк на Галаганове добро?

Тепер уже навіть Чумак, що загалом рідко втрачав рівновагу, розгубивсь.

— От, їй-бо... Жартів не розумієш. Ну, то пробач.

— За що?!— удавши здивування, звів плечі Павло.— Навпаки. Я дуже тобі вдячний. Бо самому ніколи і на думку не спало б, що мої наміри відносно Людмили можна і так тлумачити. Який абсурд. Та ще саме в теперішній час.

Уже одягалися у передпокої, як з вітальні вийшла Ївга Семенівна. Привітались, а потім разом вийшли на вулицю. Але йти їм було в різні сторони. Тож, спустившись з ганку, одразу і попрощались. Та не встигли двох кроків ступити Діденко з Чумаком, як раптом гукнула Ївга Семенівна:

— Павле Макаровичу! На хвилиночку.

Діденко підійшов до неї.

— В чім справа?

Ївга Семенівна мовби оце щойно згадала:

— Бач, і забула зовсім. Земляка свого бачили?

— Земляка?— не одразу зрозумів Павло.— А, з Вітрової Балки.— І пильно глянув на жінку. І одразу ж по майже не-вловимому напруженню її обличчя зрозумів, що сказала це неспроста, що заради цього, певно, і додому до нього оце прибігла. «Он воно що!» І відповів уже лагідніш:— Аякже, бачив. Дякую, що направили.

— Дуже цікавий парубок,— по паузі, переборовши вагання, сказала Ївга Семенівна і захопилась додати:— Коли б ви бачили, з якою він жадобою накинувся на книжки. І знаєте, що я подумала? Як у вас справа з курсами для голів сільськогосподарської кооперації?

— Цими днями відкриваємо.

Жінка одверто зраділа:

— От і чудово! Неодмінно треба його загітувати на ці курси.

— Але ж де його взяти? Він же поїхав додому.

— Поїхав-таки?— Ївга Семенівна навіть губу закусила. Обличчя її стало хмуре. Щоб приховати від Діденка, вона схилила голову і тихо рушила з місця. Павло пішов поруч.

— Але я завтра бачитимуся з ним.

— Як же це?— спинилась жінка.

— Іду теж на село...

Чумак уже хвилин десять стояв на розі, сердито поглядаючи на Діденка, що з Івгою Семенівною проходжувались туди-сюди перед ганком, неначе шукаючи щось на тротуарі. І коли згодом Павло підійшов, спитав похмуро:

— Що ви там загубили?

Павло не відповів. Квапливо глянув на годинник і гукнув до валки візників, що стояли тут же, на розі:

— Ванько⁴⁴!

І, вже тільки сідаючи в сани поруч із Чумаком, засміявся до нього на відповідь:

— Не загубили, Корнюшо, а, здається, знайшли.— Потім обгорнув ноги полостю і недбало, мовби це щодня йому доводилось, кинув у спину візникові:— Дворянська. Галаган.

VIII

Діденко розгублено знизав плечима. Знову натиснув кнопку дзвоника і прислухався. Будинок мовчав, як пустка. А може, дзвоник зіпсований? І вже хотів постукати у двері, та догадався раптом: ну ясно ж — ніяких слідів на ганку, і навіть щілини дверей зашпаровані снігом, — авжеж, не користуються зараз цим ходом.

Він зійшов з ганку і підійшов до воріт, торкнув хвіртку. Теж зачинена. Але за парканом у дворі чути було людей: хтось лопатою одкидав сніг, цюкала сокира. Павло взявся за залізну каблучку і постукав нею у хвіртку. Ціла згряя собак кинулась до воріт. Згодом почувлись рипучі по снігу кроки і голос:

— А хто там?

— До Леоніда Павловича.

Двірник одчинив хвіртку і впустив у двір.

— Онде, біля сарая. Та йдіть, вони не займуть.

«Фе, як по-дурному складається!— дратувався Павло, ледве стримуючи себе, щоб не оглянутись на собак.— Хоч би Людмила у вікно не побачила!»

Біля сарая Галаган колов дрова. А кучер Кузьма складав їх в акуратний штабель. Діденко привітався. Але господар ніби не помітив. Доколов плаху і лише тоді випроставсь і глянув.

— А! Моє шанування!— Він вцюкнув сокиру в дривітню і вийняв з кишені портсигар.— Як бачите, юначе, поміщик Галаган не марнує часу. Поки ви з мужиками взуєте його в постолі (чи як пак там у того Коцюбинського?)⁴⁵ та в плечі випхаєте з маєтку, уже й спеціальність набуду. Кажеш, Кузьмо, не пропадемо?

— Ніколи в світі!— весело одгукнувся Кузьма.— Ситі-напиті будемо, і ніс у табаці.

— Чули?

— Ні, я гадаю,— стримано посміхнувсь Павло,— що до того всього буде ще дещо. Скажімо, той же Карлсбад⁴⁶ чи Баден-Баден⁴⁷.

— Ви так гадаєте? Дякую за моральну підтримку,— трохи похмурились Галаган. Бо вловив у Діденкових словах не лише бажання зробити йому приємність, але й натяк на його огрядність.

— А то само собою!— сказав Кузьма, застромив за пояс рукавиці і, потираючи руки:— Леоніде Павловичу, дозвольте цигарочку.

Галаган, що вже закурился сам, відкрив портсигар Кузьмі, а потім до Діденка:

— Ви теж, здається, палите. Прошу.

— Ні, мерсі, не палю на морозі.

Проте по виразу його обличчя Галаган зрозумів справжню причину його одмови. «Чи ба, з гонором!» Мовчки сховав портсигар і одразу ж перейшов на діловий тон:

— Ви, очевидно, в якійсь справі до мене?

— Так. В справі, яка, наскільки я зміг зрозуміти, не може вас не інтересувати. Одержав листа з Києва від дяді Сави.

— Гарзд. Пошабашили, Кузьмо.— І, звернувшись до Діденка, запросив його до господи.

«Отак би й давно!— посміхнувся про себе Павло.— Я тобі не кучер Кузьма. Стривай, ти ще мене й обідати запросиш».

Настрій у нього одразу покращав. Ішов поряд господаря і жадібно вбирав очима навколишнє, що кожен шматок його своєю мальовничістю просто просився на полотно: і пара чистокровних рисаків під зеленими попонами, припнутих до конов'язі біля конюшні; і за конюшнею — білий, вкритий інеєм сад; і ген за штахетами на пташарні — райдужна карусель з індиків, цесарок та павичів. Біля ганку дві служниці на снігу чистили віниками величезний барвистий, як весняна клумба, килим.

— Обідати,— кинув Галаган, проходячи повз них.

«А що, я не казав!»— не в силі був стримати Діденко посмішку.

У кабінеті, коли зайшли, Галаган одразу ж важко опустився в таке ж, як і сам він, масивне сап'янове крісло і жестом запросив Діденка сісти поряд.

— Так в чому справа?

Діденко сів. І лише тепер помітив біля вікна в гойдалці лисого генерала з газетою в руках. Повів на нього очима.

— Чужих нема,— сказав Галаган. Діденко з кишені вийняв листа.

— Оцей абзац.

— Листів, адресованих не мені, не читаю,— одмахнувсь рукою Галаган.— Перекажіть своїми словами.

Павло спалахнув.

— Навряд чи зумію. Тут він пише таким спеціальним жаргоном,— навіть хотів був додати: будучи певен, очевидно, що ви зрозумієте його, але втримавсь.— Тим-то дозволю собі зачитати.

— Прошу.

У передпокої дзенькнув дзвоник, і Павло мимоволі затримавсь. Чути — побіг хтось відчиняти.

— Хто б це міг бути?— уголос подумав Галаган і з цікавістю прислухався. Діденко почекав.

Через кілька секунд до кабінету вбігла покоївка.

— Іван Семенович.

— Ну, ясно ж, нехай заходить. Іване Семеновичу!— гукнув Галаган.— Де ти там є?

Рум'яний з морозу, до кабінету зайшов Компанієць. Діденко добре знав його — Галаганів управитель з містечка Князівки.

— Сідай, Семеновичу. Я зараз.— І звернувся до Діденка:— Так я вас слухаю.

Павло прочитав абзац. Мова йшла про якусь, наскільки можна було зрозуміти сторонній людині, «комбінацію» з сіном. Дорошенко сповіщав, що є «шанс» на добрий «куш», під маркою інтендантства продавши сіно на чорному ринку, запитував, на скільки вагонів можна розраховувати.

— Ех,— з жалем хитнув головою Галаган.— Де він раніше був. Скормили донці сіно своїми кіньми.

— Чого там, Леоніде Павловичу,— устряв у розмову управитель.— Стогів з десятків можна. Якщо, звичайно, усе в порядку з документами. Щоб комар носав...

— А чим я буду навесні своїх сименталок? Соломою?

— Ой Леоніде Павловичу!— зітхнув Компанієць.— Ви таки ще думаете... про весну! А я оце з дому та й не певен. Може, завтра вернусь, а там уже... Донці ж виїжджають.

— Виїжджають?— занепокоївся Галаган.— Куди?

— До себе, на Дон. Уже й вагони подали під погрузку. А мужики тільки й ждуть цього.

— Без паніки, Семеновичу,— сказав Галаган.— Немає ще підстав.

Генерал, що весь час не подавав ніяких ознак життя раптом опустив газету на коліна і мовив роздратовано:

— Ти, Леоніде,— страус. Од небезпеки ховаєш голову в пісок. «Немає підстав», а цього тобі мало?— Він схопив газету.— Це ж не будь-хто, а міністр ваш промовляє з парламентської трибуни. Ось, прошу,— і став читати:—«Слідую-

чий бере слово Порш. Доходять чутки,— говорить він,— що анархія у прифронтовій смузі продовжується. Поділля, Волинь руйнуються. Цукрові та винокурні заводи, великі маєтки, культурні господарства знищуються селянами та солдатами. Як ставка юзфронту, так і Генеральний секретаріат вживають заходів проти анархії. Петлюра з цією метою виїхав у ставку юзфронту». Це тобі що? Не підстава?— Він кинув газету, схопився з гоїдалки і схвильовано пройшовсь по кімнаті.— Думав, хоч тут, на Україні, спочину душею. А тепер бачу... Ні, не вірю я у ваших міністрів. Де ж їхні заходи? Хотів би я бачити!— І спинивсь перед Галаганом. Але замість відповідати йому, Галаган повернувся лицем до Діденка. Мовби це генералове запитання стосувалося саме його. Діденко так і зрозумів. І навіть зрадив нагоді блиснути своїм красномовством та обізнаністю.

— Прошу пробачити, пане генерал,— не кваплячись, але з підкресленою чемністю звівся на ноги, і вже цим одразу прихиливши генерала до себе.— Але, якщо дозволено буде мені... Насамперед відносно міністрів. Чи уявляєте ви, пане генерал, що було б зараз, якби не Центральна рада з її справді мудрою політикою? Де їхні заходи, питаєте. Адже одним актом третього універсалу, проголошенням «Української Народної Республіки», вона одразу локалізувала петроградську авантюру більшовиків як справу виключно місцеву — великоруську. А то б іще місяць тому у Києві, а відтак і по всій Україні при владі були б Совети. Не думаю, що тоді б ви почували себе краще у нашому Славгороді. Що ж до конкретного випадку, тут я цілком погоджуюсь з Леонідом Павловичем: не вдавайтесь, Іване Семеновичу, в паніку.

— Ох, Павле Макаровичу. Хоч ви й есер, а погано ви мужика знаєте. Та більша половина з них більшовики. Он учора у Журбівці солдати геть-чисто куракінські амбари розгромили.

Зайшла покоївка.

— Пані вже в їдальні. Просять пожалувати до столу.

— Гаразд,— одмахнувсь Галаган.— Так!— Задумано мовив по паузі:— Морока!— І важко звівся на ноги. До Діденка:— Отак і напишіть Саві Петровичу, не до того, мовляв, зараз Галаганові. Не до жиру, бути б живу. Отак, юначе.— І виразно глянув на нього, явно даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

Павло од несподіванки розгубився. Наче ж усе йшло на гаразд. І на тобі! Адже ясно було, що побачення з Людмилою зривалось. Од хвилювання він навіть зблід, і одна нога дрібно затремтіла в нервовому дрожі. Секунд кілька не знав, що робити: вклонитись і йти чи, може... І раптом вирішив:

— Ні, писати я не буду. Швидше особисто побачусь з дядьком Савою. З хвилини на хвилину чекаю телеграми-виклику з Генерального секретаріату на роботу.

— На яку?— не уважно, просто з чемності спитав Галаган. А Павлові тільки цього й треба було. Як нещасливий ігрок останнього козиря кинув, ледве тамуючи в собі хвилювання:

— В дипломатичний корпус.

— Що, що, що?

Ефект перевершив найсміливіші сподівання. Щирий подив метнувся і застиг на Галагановім обличчі. Кілька секунд він мовчки дививсь на Діденка — ковзнув очима по всій його постаті од голови до ніг і потім мовив тоном, в якому змішались подив, іронія і повага:

— Он як! У дипломати, значить. У Талейрани!⁴⁸

Генерал, здивований не менше за господаря, запитав:

— А в який же відділ? Чи як це там у вас? На яку країну?

— На Францію. Я досконало володію французькою мовою.

— О, це чудово!

— Чепуха! Ніяких перспектив!— заперечив Галаган.—

Не заздрю я вам...— хотів сказати «юначе», але язик якось сам вимовив:— Пробачте, Павло, Павло... Макарович, здається?

— Чому ніяких перспектив?— уже оговтався Діденко.— Визнання нас французами — питання днів.

— А що нам з того визнання? Яка користь?

— Як це?— навіть посміхнувся Павло.— Та вже сам факт виходу на міжнародну арену. Потім — очевидно, позика. А в разі потреби...

— Потреба вже є. Але що вони можуть? З весни їм німці покажуть себе. Розв'язавши собі руки на сході. Тільки пір'я з них полетить. Чепуха! Єдиний наш порятунок — в орієнтації на Німеччину.

Генерала так і пересмикнуло всього.

— Ну знаєш, Леоніде!

На порозі з'явилась покоївка:

— Леоніде Павловичу, пані вже сердяться.

— Ідемо.— І широким жестом гостинного господаря запросив присутніх:— Прошу, панове!

IX

Дами були вже за столом. Крім господині та Людмили, було ще дві жінки. Через стіл навпроти Галаганихи сиділа дуже схожа на неї, але старіша, зовсім сива, рідна сестра її. Поряд з Людмилою — гарненька брюнетка.

Все це Діденко охопив очима іще з порога. Галантно вклонившись дамам, він сів на вказане господарем місце між

сивою жінкою та Іваном Семеновичем, навпроти генерала. Поправив манжети і застиг ніби навмисне, щоб дати себе дамам вільно оглянути.

Галаган вигідно вмовстився у своєму кріслі і звернувся до управителя:

— Сьогодні ти, Семеновичу, моя права рука. Наливай чарки.

— Але мені не треба,— сказав генерал.— В домі такої страшної людини їсти ще так-сяк, а пити... Звідки я знаю, що ти в калганівку отрути не підсипав.

— Ах-ах-ах!— засміявся Галаган.— Та я ж її сам питиму.

— Ой, папа комік!— засміялась брюнетка. А сива жінка здивовано глянула:

— Що за розмови, Олександрє?!

— Від безпринципності в політиці до цього — один крок. Ти, Марі, не знаєш, у кого ми живемо. Та він же без п'яти хвилин більшовик. Ладен хоч завтра у Брест на мирні переговори з Гофманом⁴⁹.— І, міняючи тон на поважний:— Жарти жартами, Леоніде, але, крім шкурних мотивів, повинні бути й моральні зобов'язання перед союзниками. Ви що, молодий чоловіче, наче не згодні зі мною?

— Ні, чому? Навпаки,— заперечив Павло.— Правда, моральний момент у політиці не основне. Але, коли взяти основу, на якій будуються взаємини держав,— матеріальну заінтересованість, а конкретніш — суму капіталовкладень у нашої вугільній, сталеливарній промисловості,— цифри аж ніяк не промовляють на користь Німеччини.

— Ну, а то будуть промовляти,— сказав Галаган.— Чи думаєте, що німцям менше, аніж французам та англійцям, смакує наш вугіль та сталь, хліб та сало?

— Чом не так!

— А хто ж буде задаром? Зате — реальна справа. Та відкрийте їм сьогодні фронт, і ви за місяць не пізнаєте України. Німці б лад навели. І навчили б, як у світі жити. Слава богу, знаю трохи Німеччину. Не лише в Карлсбадах бувати довелось,— скопив очі на Павла.— Всю Європу об'їздив. Був я і в Рурі⁵⁰, і в Східній Пруссії. Є чому у німців повчитися. І промисловцям нашим, і хліборобам.

— Одним словом...

— Панове!— озвалась господиня.— Чи не могли б ви перенести свою дискусію на післяобід?

— Резон,— сказав Галаган і взяв чарку.— Прошу, панове, здоров'я дам!

— Одним словом,— після паузи, випивши чарку і закусивши грибок, звернувся генерал до Діденка,— не слухайте нікого, без вагань їдьте в Париж.

— Ви їдете в Париж?— вражено повернулась генеральша до Діденка.

— Пардон,— не дав Галаган відповісти Павлові,— я й забув представити мосьє Діденка в новому його амплуа як молодого дипломата.

— Ну, Леоніде Павловичу,— кокетуючи, ніби зніяковів Діденко і навіть опустив голову, але так, що Людмила не випала з поля зору.— Яке це має значення!

Проте в душі Павло торжествував. Ще б пак! Чи ж він не бачить,— завжди стримана, як леді (до речі, так її прозивали іще в гімназії), Людмила од несподіванки навіть здригнулась і од подиву розтулила уста. А очі — темно-сині, трохи завжди примружені від короткозорості, майже прикрили довгі, пухнасті вії. Дівчина мовби прислухалась до чогось. Не очутилась навіть, коли кузина пошепки позвала її. І раптом здригнулась різко (мабуть, од доторку черевичком під столом), повернула лице до кухні. Та стиха спитала щось. «Авжеж, про мене». Людмила без слів, самими віями відповіла їй: «Потім!» І бліде обличчя її злегенька почервоніло.

«О, зупинися, мить, ти — чарівна!»⁵¹ — мимоволі, як це часто буває з Павлом у хвилини великого збудження, спливла у пам'яті готова фраза, що так точно відбивала зараз його душевний стан.

— Наталко, заміни прибори,— нарешті порушила трохи затяжну паузу господиня. І знову зав'язалася розмова за столом, в якій уже брали участь тепер і дами.

Діденко був сьогодні особливо в ударі. Говорив небагато — багатомовність, звичайно, зараз не личила йому,— але зате кожна фраза його була наче карбована, кожен дотеп найвищого гатунку. За обідом майже всіх полонив. За винятком, щоправда, Галагана, який весь час гомонів собі з управителем і мало що чув з Павлової мови. Та Галаганихи. Але це стара історія. Неприязнь її до Павла давня, перенесена з дядька його Дорошенка. (Це ж саме він порекомендував їм тоді на літні канікули у репетиторки до Людмили Ївгу Мокроус). «Але при чому ж тут бідний небіж?»— посміхнувся про себе Діденко, поглядаючи на господиню. Сп'янілий від успіху (та й калганівка давалася взнаки), він зараз цю неприхильність Людмилиної матері сприймав як факт не такий вже істотний. А особливо коли зважити на те, що сама Людмила була сьогодні до нього, як ніколи, уважна і прихильна. Зразу ж після десерту Галаган звівся з-за столу.

— Леоніде Павловичу, я хотів вас попросити,— підійшов до нього Діденко.— Ніде в книгозбірні не знайду. Може, у вас є? Книжку одну з дипломатії.

— Не знаю, не знаю,— замахав господар руками.— Звертайтеся он до Людмили.

Павло повернувся до дівчини, вклонився.

— Гаразд,— хитнула головою дівчина.

— Люсю, ти мені зараз потрібна,— сказала кузина.

— Зайдіть до бібліотеки,— запросила Людмила.— Осюди, я зараз.— І разом з кузиною вийшла з їдальні.

Діденко зайшов до бібліотеки. Сів у крісло біля вікна, одкинувся головою на високу спинку крісла і заплющив очі. Майже двогодинне напруження давалося взнаки. Піднесений настрій раптом спав, і десь в глибині свідомості досадно муляло трохи усвідомлення, що його поведінка в чомусь споріднювала його з Хлестаковим.⁵²

«Хоч, власне... Не висав же я з пальця. Так, чекаю на виклик. І саме — на роботу в дипломатичний корпус. А решта все, аж до Парижа включно, це ж генералова, а не моя фантазія. Та й взагалі не час для рефлексій. Куй залізо, поки гаряче!»

А кувати Павлові, далєбі, було заради чого. Адже це стало вже частиною його життя, оці нав'язливі мрії про Людмилу. Скільки разів у довгі безсонні ночі, натягнувши ковдру на голову, Павло день по дню проживав у тому своєму вимріяному світі.

...Зразу ж після весілля і виїхали б з Людмилою у Київ до її старезної бабуні по материній лінії, що дуже любила свою онуку і вважала її спадкоємицею величезної кам'яниці на цілий квартал у чудовому місці — по Володимирській вулиці, неподалеку від Золотих воріт⁵³. Тут і живуть. Ніде не працює,— яка в цьому потреба! Звичайно, дядькова звістка вже вносила певні корективи, проте схема лишалась та сама: навіть дипломатичну роботу вважав за тимчасову, бо занадто клопітна. Отож скоро і залишив її. Щоб могли цілковито віддатись літературній роботі. Що може бути краще за це! Уже перша збірка «Лірики», видана ще тоді в Славгороді, наробила шуму, принесла йому і славу, й гроші. Але не цурався і прози. Щороку — та й повість чи навіть роман із сільського життя. Іменно із сільського життя. Бо кому з сучасних українських письменників, як не йому, в чиїх жилах тече (хоч і розведена наполовину) кров кріпака, хто знає село як облуплене,— писати про нього. Щоправда, останнім часом, поки, працюючи в дипломатичному корпусі, тинявся по закордонах, одірвався од села трохи. Та навіть і зараз, осівши вже в Києві, за повсякденною столичною суетою ніяк і не вибереться на село. Зате вже влітку... Тільки-но одцвітуть каштани на київських вулицях, зразу збирається у мандри по Україні. Людмилу, яка (ніде правду діти) за зиму досить-

таки надокучила йому, одвозить до її батьків у Славгород (потім трохи згодом приїдуть цілою родиною на дачу в Князівку, у свій маєточок), а сам — торбу за плечі, ціпок у руки, та й — від села до села. І отак цілий місяць. Аж поки набридне. Тоді, переобтяжений враженнями, як бджола пергою, вертається у Князівку до тестя. Тут і живе потім ціле літо. Для творчої роботи кращі умови важко собі й уявити: чудова бібліотека, віковий парк... А до всього — ще й Орина. Для натхнення! Ще першого року, після одруження з Людмилою, купив у Князівці наді Пслон, де дачі славгородських багатіїв, для батьків своїх хатину. Отут вони й доживають свого віку. На пенсії. А при них живе й Орина. В якій ролі — цього він навіть сам собі не любив уточняти. «Ну... взагалі — біля них». Зустрічалися з нею, звичайно, потай од Людмили. І в цьому теж була для нього особлива романтика. Мало не щодня, ще й сонце не сіло, а він з кучером Кузьмою вже лагодяться рибалити, на якусь там відому лише їм сомину яму. І тільки вечоріло, сідали в човен і пливли по Пслу за водою. Біля двох верб (неначе з пісні!) Кузьма приставав до берега і висаджував молодого пана (а світанком буде вертатись з рибальства — забере). Од берега вузьенька стежка в'ється вишняком до садиби. Старий тин. Перелаз. (Неодмінно!) І завжди на перелазі Орина вже виглядає його...

— Пробачте, — наче грім з ясного неба ударив над Павловою головою: нечутно по килимі підійшла Людмила. — Я вас застала ждати.

Павло, очманілий, зірвавсь на ноги.

— Дарма. Не має значення.

— Що саме ви хотіли з дипломатії? — не давши йому оговтатись, одразу перейшла до справи Людмила. Павло назвав автора. Людмила з шухляди дістала картотеку-каталог і стала шукати. Момент видався Павлові досить зручним.

— Людмילו Леонідівно, до речі: здається, ще цього року ваша розкішна бібліотека збагатиться ще на один том.

Дівчина, не розуміючи, глянула на нього.

— Сьогодні здав до друку останню коректуру своєї збірки лірики.

— Вітаю! — І саме знайшла потрібну картку, ступила до полиці. Враження було таке, що дівчина дуже кудись поспішає. Павло вирішив не гаяти часу. Але ще не знав, як підступити. Людмила, сама не відаючи того, допомогла. Уже поставила була ногу на щабель драбинки, спинилась і, оглянувшись, мовила: — Але я сподіваюсь, що ви не виконали своєї загрози?

(Якось під час зустрічі Павло похвалився їй, що один сонет у своїй збірці присвячує їй, щоправда, зашифрувавши ім'я її ініціалами).

— Навпаки!— відповів Павло.— Я навіть ту присвяту з сонета переніс на титулку. Більш за те: хочу розшифрувати ваші ініціали у повне ім'я.

— Що ви?!— Дівчина від хвилювання навіть важко стала дихати.— Ви на це не маєте ніякого права.

Павло поривно ступив до неї.

— Людмила Леонідівно, ви мене не так зрозуміли. Я ж не сказав, що роблю це. Я сказав: хочу. І чого ж я оце зараз, порушивши всякий етикет, без запросин, вломився у ваш дім? Вислухайте, прошу, мене! Це абсолютно ні до чого вас не зобов'язує. Ви тільки скажете потім одне слово. На вільний свій розсуд. Одне-єдине слово з двох можливих. І або зробіте мене найщасливішою людиною в світі, або...

— Люсю!— од порога почувся Галаганишин голос.— Ти не забула, що вам з Ірен треба на шість годин?

— Ні, не забула, мамо,— глянула на годинничок.— Зараз іще без десяти шість.— Вона піднялась по драбинці на кілька щаблів, оглянулась.— Мамо, ну ти ж знаєш, як мені не подобається, коли ти сама риешся у книжках.

— Може, й мені дещо не подобається в тобі!— підкреслено мовила мати.

Відшукавши потрібну книгу, Людмила спустилась на підлогу.

— Але умова, Павле Макаровичу,— ви книжки не зачитуєте.

— Ну, певно ж.

— Це я і так порушую дідусів заповіт, щоб жодна книга не виходила поза стіни цієї бібліотеки.

— О, коли так, то як же я можу брати!

— Ні, чому! Я вірю, що ви не забудете занести до вашого від'їзду.

— Я можу навіть завтра.

— Ні, ні. Зрештою, це ж не к спіху. Ви занесете її перед самим вашим від'їздом. А тепер прошу пробачити мені. Я таки справді не хочу запізнитись.— І подала руку.

Павлові нічого більше не лишалось, як потиснути руку дівчини, вклонитись господині й піти.

«Що цей сон означає?»— біля вішалки у передпокої напружено думав розгублений Павло. Що розмова про книгу мала підтекст — в цьому не було ніякого сумніву. Ясно було, що дівчина відтягає відповідь на його освідчення якомога надалі. Але яка та відповідь буде! Дуже імовірно, що вона пов'язує відповідь свою з його від'їздом, бо не хоче після відмови, бодай випадково, зустрічатися з ним. І це вкидало Павла у відчай. Але одразу ж інша бистра думка і, далєбі, не менш імовірна, йшла йому на виручку: а може, і не це.

А просто, як дівчина розумна, до того ж обережна, вона не хоче зв'язувати себе згодою на шлюб раніше, як остаточно з'ясується перспектива щодо його дипломатичної кар'єри, тобто до виклику в Київ.

Отак з холоду в жар і кидало Павла весь час, поки він одягавсь, потім коридором ішов до вихідних дверей. Заклопотаний, навіть не помічав, що на крок за ним ішла покоївка. І лише коли перед самими дверима вона вихопилась наперед, щоб одчинити двері, помітив її і згадав раптом:

— Наталочко. Але як же це вийшло тоді, що я дзвонив, дзвонив?

Дівчина посміхнулась.

— А ви яку кнопку натискали?

— Оцю.

— А вона одключена. Оцю треба.— І показала майже непомітну кнопочку під колір дверей.— Тепер уже знаєте?— І раптом у лукавих очах пробігли дві хитрі лисички. Ще й додала інтимним шепотом:— Не цурайтеся ж тепер! Заходьте.

Павлові, не знати від чого, навіть перехопило дух. Лише потім, коли вже дійшло до свідомості це, збагнув чому. І мимоволі зринув у пам'яті афоризм якогось письменника-француза: «Немає кращого барометра в сердечних ділах пані, як її покоївка». Це вірно! І зараз цей «барометр» так виразно показує йому на «ясно». Факт. А він, дурень, ламає собі голову.

Не чуючи сходів під ногами, він наче на крилах спустився на тротуар. Спинивсь на мить, вийняв пачку цигарок, та, щоб закурити, не міг уже стояти на місці. Тож, чиркаючи на ходу сірник за сірником, швидко йшов, не дивлячись поперед себе, і на розі налетів на двох.

Уже сутеніло. Тільки по ушанці пізнав Бондаренка, а з ним — у шинелі... «Невже Кузнецов! Але яким чином?»

Діденко пильно приглянувся у сутінях, але в спину не міг упізнати.

— Федоре Івановичу!— гукнув він вслід.

Бондаренко спинивсь, але солдат пішов собі тихою ходою.

Добрий вечір,— підійшовши до Бондаренка, привітавсь Діденко,— а то хто, не Кузнецов часом?

— Чого ви кликали?

— Іду завтра у Вітрову Балку. Може, щось маєте передати родичам? То я з охотою. Може, Гармашисі гостинця якого.

— Ні, дякую. Не потребую ваших послуг,— холодно відповів Бондаренко.— Але від себе... чого б вам справді не повезти «гостинця» тітці Катрі. Як-не-як не зовсім чужі.

— А я не забуваю про це. І ніколи з порожніми руками. Ось і на цей раз...

— На цей раз повезить їй газету свою, сьогоднішнє число з своєю передовицею.

— Читали?

— Проглянув. З великою огидою. Особливо те місце, де ви хліб-сіль підносите гайдамакам. От саме це місце і прочитайте їй. Мовляв, оце тобі, тїтко Катре, біднячко Гармашихо, така подяка від мене. За те, що, як рідного сина, груддю своєю викормила. На свою голову.

— О, навіть так? Ну, знаєте!..— Діденко нічого не додав бїльш, повернувся і наче погу вломив — зник у сутїнках.

Наздогнавши Кузнецова, Бондаренко якийсь час їшов мовчки, потїм сказав — і заклопотанїсть звучала в голосї:

— Впізнав-таки, чортїв вилупок. Коли б ще якоїсь ка-
постї не вчинив.

Але Кузнецов спокїйно вїдповїв:

— Дарма. Вовкїв боятися — в лїс не ходити.

Х

Грицько вже попрощався з господїнею, перекинув речовий мїшок за плечї і рушив до дверей. Але тут саме одчинилися дверї і Федїр Іванович з якимсь солдатом зайшли до кїмнати.

— Куди це ти, земляче, на нїч глядя? — з трохи удаваним здивуваннїем спитав господар. Саранчук весело вїдповїв:

— На вокзал, додому!

— А чого тобі цїлу нїч мерзнути в Князївцї, на холоднїй станцїї?

— А я не буду мерзнути, не сидїтиму на станцїї. П'ятнадцять верстов не яка далеч, а дорога знайома — не заблуджусь і вночі.

— Завїрюха зривається.

— Не замете.

Як видно, парубок рїшуче надумав ночувати сьгодні вже дома. Федору Івановичу нічого не лишалося, як піти навпростець. Він затримав Саранчукову руку в своїй.

— А коли я, Грицьку, скажу, що ти нам потрібнїй сьгодні? Що ти на це? — І на Саранчукове здивоване запитаннє — на що саме потрібен, подїлився з ним своїми мїркуваннїями про сьгоднішнї, на вечїр призначенї, дуже важливї збори — об'єднане засїданнє обох Рад робїтничих і солдатських депутатїв.— Судячи з усього, розмова буде гаряча. Поясненнє їхне не важко передбачити, в одну фразу викладене воно в сьгоднішнїй есерївськїй газетцї «Україна — для українцїв». А то ж, мовляв, чужї, росїяни. Хоч справа, зрозумїло, не в цьому. Історїя з твоїм батальїоном — найкращий тому доказ. Отож дуже до речї було б...

— Та який з мене оратор!

— Тобі й не доведеться. В своєму виступі я сам про цей факт розповім. А ти, в разі чого, тільки з місця обізнешся.

— Буває, одне слово іноді важить більше, аніж ціла промова, — сказав Кузнецов.

— Та й потім, — помітивши вагання Грицька, продовжив Бондаренко, — невже тобі самому не цікаво побувати на таких зборах? Адже приїдеш додому — накинуться люди з розпитами.

Це правда. В Саранчуковій уяві одразу ж виникла батьківська хата, повна людей, — сусіди, товариші. Звичайно, і помимо цього є в нього про що розповісти: три роки війни! Але ж і про місто стануть питати. І що він розповість їм? Нічого! Це, власне, і вирішило справу.

— От і гаразд. Давай, Марусино, швиденько поїсти. Артема все ще не було?

— Ні, не було. Зранку як пішов...

— Коли я верталась з роботи, — виступила із-за перегородки Таня, — зустріла його на Докторській з Корецьким, що на млині. На млин і пішов. Я ще гукнула була його, а він... — І обірвала на півслові. (В тиші виразно зарипіли пологки під вікном).

Таня припала до шибки.

— Хто там? — спитав батько з-за столу.

Таня не відразу відповіла. Кілька секунд вдивлялась у темряву.

— Хтось у кобеняці. І матрос. А ще якась жінка. — І раптом, радісно скрикнувши, прожогом кинулась із хати.

А за хвилину її голос уже весело дзвенів у коридорчику. Нараз одчинилися двері, і поріг переступила забурхана снігом жінка у блаженському козушку і в домотканій хустці.

— Он гля! — здивовано ступила їй назустріч Бондаренчиха.

— Добрий вечір! — привіталась од порога Катря Гармашиха.

Федір Іванович звівся з-за столу, поміг сестрі скинути кожух.

— Змерзла?

— Та я ж таки закутана, — сказала Катря. — А як той сердешний Тиміш! У картузику. Гукай його, Таню, мерщій у хату. — І тільки тепер побачила Саранчука. Тиха радість плеснула їй в очах. Але вона стримала себе. Докірливо похитала головою: — Ось він де. Вояка! А не обізнеться. Два місяці — ні словечка. Чого тільки не передумали вже!

— Ото! — посміхнувся Саранчук, догадався, про кого мова. І додав жартома: — І кому я потрібен.

— А в тебе що,— похопилась Катря, щоб одвести думки його від Орини,— рідні нема? Несовісний отакий! Ну та здрастуй уже.

Саранчук обняв стару. І пригадалося, як три роки тому, виряджаючись на війну, прощався з своїми край села, якраз біля Гармашишиних воріт. І ось уже вітається. Отак замкнулося коло. Ніколи раніш так виразно, як в оцю мить, не відчував Грицько, що з війною у нього покінчено. Починається нова смуга життя.

— А додому коли думаєш?

— Та вже тепер поїдемо разом.

— Чи справді? — зраділа жінка.— Оце так гостинця привезу.— І знов похопилась додати:— Батькові.

Знадвору, упоравши коней, зайшли бородатий у кобеняці Мусій Скоряк і Тиміш Невкипілій. Тиміш справді трохи змерз в своїй матроській безкозирці. Проте коли Федір Іванович поспитав його, чого він шапки не справить собі, відповів весело:

— Ну да! Спершу безкозирку на шапку змінити. Потім на піч потягне. А не час іще нам, Федоре Івановичу, воїнський дух теряти. Хіба не так? А що ти, Грицьку, на порожній рукав мій дивишся? Дарма. Лаврін обіцяє залізну скувати. Уже приміряв модель. Коситиму! Ну, а ти як? Цілий?

Катря, гріючи спину коло грубки, розповідала тим часом Марусі:

— Б'юсь, як та рибина об лід. Орися оце тільки-но звелась після тифу, а Мотря злягла. Отак з онуками й господарюю. Ще добре — господарство таке: три курки! — вправляємось.

— А про Остапа що чути?

— Давно вже листа не мали. Писав ще з осені: миру жде. На весну неодмінно буде додому, писав.— І зітхнула:— Де та весна ще? Чи доживемо? Може, з голоду...

— І таке ви, тьотю Катре! — невдоволено перепинила Таня.— І завжди отак ви. Хоч би раз приїхали із чимсь веселим! А я, як побачила вас, так зразу й подумала — їй-бо, правда! — може, Орісію заміж віддають, з калачем кликати на весілля.

— Еге ж, саме до весілля їй оце зараз! Через хату сама не перейде. Сяде на лаві проти вікна — наскрізь світиться. Та ще стрижена!..

— Ну що ж, Марусино,— озвався Федір Іванович, глянувши на ходики.— Мабуть, одсунемо стіл.

Тоді Катря:

— А ти не клопочись, Федю. Ми до тебе не в гості.

— Ми, Федоре Івановичу, до вас вроді як делегація,— додав Тимоха Невкипілій.

— Он як. До чого дожив! — пожартував господар.

— Так і наказали нам: їжджайте до Федя — свій, вірний чоловік. У політиці розбирається. То ми з дядьком Мусієм запрягли самоправно економічні коні та й оце тут.

— Спасибі за довіру.

Федір Іванович з Марусею одставили од стіни стіл, щоб усім розміститися. Катря з клунка дістала житню хлібину, поклала на стіл. І мовила:

— А ви, бачу, теж не дуже розкошуєте: пісний куліш і хліб з остюками. Отак, як і ми.

— На нас не диво,— сказала Маруся.— Але невже ото й ви на селі...

— Не знаю, як де. А в нас уже дехто лободу в хліб підмішує,— зітхнула Катря.— І це ж іще к різдву⁵⁴, а що навесні буде! Ой, далєбі, не можна, Федю, жити далі отак. Якось рятуватися треба.

— Та хіба в вашій економії хліба нема? Продовольчий комітет при волості є ж у вас?

— Пожитько Кіндрат? Цей нагодує народ!

— А чого? — невесело озвався Мусій Скоряк.— Як кого, то годує і поїть. Для своїх підлабузників не скупиться на народне добро. Не одну сотню пудів з економії на самогон скурили.

— Еге ж,— підхопила Гармашиха,— а бідна солдатка чи вдова піде, одна в нього мова: нема! На сівбу все оставля. «Чи роздам, а тоді до мене в комору за насінням полізете».

— Куркуль, видно? — спитав Кузнецов, що весь час уважно, з інтересом приглядався до прибулих, прислухавсь до розмови.

— А то ж хто! Усе життя батько його, як павук, кров із нас пив. А зараз син його на нашому горі наживається. Скільки того хліба розтяг із своїми прибічниками.

— А ви ревізію зробіть,— порадив Федір Іванович.— Та скиньте його к чорту. А може, й судити. Народним судом.

— Вони самі вже ревізію собі зробили,— сказав Мусій.

— Та нарobili ж ми, баби дурні, на свою голову, а їм наруч,— зітхнула Катря і стала розповідати. Учора скоїлось це. Зійшлося до волості солдаток із сотню. В який уже раз! З торбами, з мішечками, як ті старці за милостинею. Кликнули, щоб вийшов,— одмовивсь нікольством. Тоді кілька жінок, бідовіших, зайшли до приміщення, виводять, як пана, під руки. Червоний, мов буряк: «Це що таке? Насильство!» — «Хліба давай! Чи самим брати?» — «Діло ваше. Тільки за грабіж народного добра в тюрму запроторю». — «А ми ж хто, не народ? Хіба не ми комори хлібом засипали? А зараз діти з голоду пухнуть. Давай ключі!» Не дає. По кишені ляпнув себе: «Осьде вони. Хіба що силою візьмете». І не тенькнуло ж у

голові, що йому цього тільки й треба. Не дуже й одбивавсь. Для виду.

— Артист! У «Просвіті» грає, — вставив Мусій. — Напрактикувався.

— Але не думай, Федоре, що як баби, то вже й без толку. Брали, правда, не важивши. Хто скільки здужав на собі понести. А всього, вважай, сот до двох пудів, ну, хай од сили — три. Але ярого й зернини не взяли.

— Молодці!

— Та ти далі слухай, що ж вийшло. Не встигла я ще в ступі на кутю стовкти, аж гульк — повз двір сани із села, завернули в маєток. А ввечері чуємо: комісія то була. Бомагу склали про грабіж солдатками інбарів. Буцімто більше як тисячу пудів нехватки виявили.

— От і звели кінці з кінцями, — сказав Скоряк. — Ревізуй їх тепер. Самі, виходить, прислужилися їм. Та ще дехто і в холодній посидів.

— Довелося й мені на старості літ, — гірко сказала Катря. — Ще й тюрмою страхав. Та, спасибі, ось Тимоха з мужиками заступились, випустили.

І замовкла. Щільніш загорнулася в хустку, мовби її морозило, а насправді, щоб заховатися із своїми слізьми. Та Федір Іванович помітив. Він підійшов до неї, обняв за плечі.

— А плакати чого?

Катря звела до нього мокре від сліз лице:

— Ну як же не плакати, Федю! Коли тільки згадаю... Іще в холодній коли сиділа, як здумала, що й він, Юхим мій, небіжчик, перед тим, як погнали у город в тюрму, ніч лежав у ній — поранений, неперевазаний. Як запеклося серце! І відтоді вже з думки не йде. І так на душі гірко! Ну скажи, Федю, за що він муку прийняв отаку, голову свою поклав? Та хіба тільки він! А ти — десять років Сибіру! За революцію, кажеш. За оцю? Щоб знову глитаї. Та він, коли б знав отаке, в труні перевернувся б!

— Не журись, сестро. Все буде гаразд. Бо таки недарма кращі люди голови клали. І твій Юхим. Царя ж уже нема — скинули. А тепер і до буржуїв черга підійшла. До поміщиків та фабрикантів. А там і за глитаїв візьмемось. Недовго вже їм панувати. У Петрограді — чула? — наша влада вже, робітничо-бідняцька. А незабаром і в нас те буде. Не треба плакати. Ходім краще вечеряти.

Але Катря од вечері одмовилась: не одігрілась іще. Вони повечеряють потім з Марусею. Та, може ж таки, Артем надійде. Сиділа під грубою, трохи розважена братовим бадьорим словом, і прислухалась до розмови чоловіків за столом.

Заговорив Мусій Скоряк. Таки про своє, наболіле:

— Або політику їхню з тяглом узяти. Коней в економії, правда, обмаль, в армію забрали, але волів пар тридцять. І що б же по черзі, чи як там, давати тим же солдаткам, бідності безтяглий, хоч би там деревину яку з лісу привіз, хату б підпер, щоб не валилась. Так ні. «Нема такого розпорядку». А в кого є чим, понавозили дерева, двори позавалювали. Твій батько, Грицьку, теж на цілу хату вже навозив. Чи думає, оженивши, зразу й одрізнити тебе?

— Не знаю,— посміхнувсь Саранчук.— Може, там уже без мене і оженили мене?

— Ні, ще. А молода є,— сказав Мусій, хитрувато мружачи око.— Славна молода. А що стрижена, дарма. І під очіпком коси одростуть.

— І таке ти, Мусію, плетеш,— невдоволено сказала Катря.— А ще й чарки не пив. Та що вона в мене — стара дівка? Іще в косі дівочій походить.

Тиміш Невкипілий спохмурнів ураз і перевів мову на інше:

— Ви, Федоре Івановичу, кажете, скинути їх, переобрати комітет. Трудна це справа. Горлохватів за них багато.

— Не легка,— згодився господар.— А іншого виходу нема. Доки вони правуватимуть у вас, ладу не буде.

— Якби хоч війна швидше кінчилась. Повернуться хлопці з фронтів — наведемо лад.

— Різанини буде,— хитнув головою Мусій.— Як тільки до землі діло дійде.

— А що, нам землі на всіх не вистачить? — знизав плечима Саранчук.

— Землі-то вистачило б. Та, бач, не в усіх однаковий апетит. І земля різна. Це ж тобі не сувій полотна баба вийняла з скрині. Інша десятина двох варта.

— А це все врахувати треба.

— Авжеж. Та на все це час потрібен. А не тоді, як у борозну виїдемо. Уже б зараз оце починати. Чи доки ми, Федю,— ти ж таки в городі тут, та й усе життя політичеський,— доки вони з нами у піжмурки гратимуть: і народна земля, і — не займай!

— А ви не слухайте тих, що кажуть «не займай!».

— Нічого,— обізвався Саранчук,— зробимо!

— Ой, трудне це діло! — зітхнув Мусій.— Та й потім, земля — це ще не все. Звичайно, це велике діло, дуже велике діло: земля — народу! Але ж землі їсти не будеш, це ще не хліб. А щоб хліб на тій землі вродив, голими руками нічого не зробиш. Ось у чому штука, Грицьку.

— Це вірно,— згодився Саранчук.— Тим-то рівності, звичайно, зразу не буде. Один, у кого в сім'ї працездатних

чимало та тягло справне, може і двадцять десятин підняти. А другий — хоч би спромігся стільки десятин обробити, щоб сім'ю прохарчити.

— Прохарчити! Ой, боюсь, Грицьку... Не так це...

— Просто не пізнаю вас, дядьку Мусію! Що це ви, — Грицько посміхнувся, — такий полохливий раптом стали! Треба сміливіш дивитися тепер на життя.

— Тобі що! У твого батька є пара коней. А треба буде, піднатужитесь трошки і третього коня прикупите. Грошенята, не скажу — копитали, все-таки водяться. У банк за землю тепер не платить. А ось як нам бути? Бідноті, злидням? Чим, як землю обробляти будемо?

— А поміщик чимсь обробляв же.

— Ти наче не знаєш, як він обробляв! Більшу половину землі в оренду здавав. Гмирі, Пожитьки... ну, і дрібніші которі хазяї, обробляли його землю. Правда, десятин до тисячі батраками та своїм тяглом обробляв. Десятків зо два коней завжди держав, пар тридцять волів.

— Ну от і поділимо! — весело сказав Саранчук.

— А ділити якраз і не обов'язково, — сказав Кузнецов. — Скільки у вас в селі безтяглих?

— Та дворів сотні півтори набереться, мабуть. Не менше! — відповів Мусій.

— Ну от! Скільки ж припаде на двір! Ділити нема ніякого смислу. Ось мені родичі з села пишуть...

— А ти, браток, сам звідки будеш? — спитав Мусій.

— Та сам я — путіловець. Із Петрограда. Завод там є такий — Путіловський⁵⁵. Машинобудівний. Машина!

— Зрозуміло.

— Ще батько мій — я сам і не пам'ятаю, зовсім малим іще був, років два-три — перекочував із села в Пітер, поступив на цей завод; так і пішло потім — колесом: чотирнадцяти років я вже працював на заводі, а зараз і синаша мій... п'ятнадцять років, а вже слюсар! — з гордістю додав він.

— А ще діти є? — поцікавилась Катря.

— Дві дочки. Одна вже школярка — Машутка. Грамотійка! А меншу, Василюкою звати, і не бачив іще. Без мене вже народилась. Третій рік пішов.

— Славна дівчина! — сказав Федір Іванович.

— А ти звідки знаєш? — спитав Мусій.

— Був у жовтні в Петрограді. Делегатом на Другому з'їзді Рад⁵⁶.

— Он як! — зацікавився Невкипілій. — Так ви, Федоре Івановичу, виходить, і товариша Леніна бачили?

— А то ж як! І коли з трибуни говорив він. І потім — в залі, серед народу. Зблизька. Отак, як тебе зара бач

— Скажи ти!— зітхнув Мусій.— І випадє ж щастя такє! Хоч розкажи, який же він із себе. Я його ще і на портреті не бачив.

— Та як розповісти! Не так це просто. Слів таких нема. Глянєш — мовби звичайна людина. Невисокий на зріст, дуже рухливий, борідка, підстрижені вуса. Очі трошки розкосі, гострі, чіпкі. Високий лоб. Побачив би на вулиці і, не знаючи, хто він, примітив би, звичайно, але так — наче нічого особливого. А ось коли придивишся, та ще особливо коли він говорить з трибуни, — зразу розумієш, який він зовсім незвичайний. Така сила в ньому. Наче магніт якийсь душевний в ньому, — дивишся, і не можеш очей одірвати, і не можеш думати інакше, як він. Одним словом, вождь народний.

Кілька хвилин усі мовчали. Федір Іванович перший заговорив:

— Так про що пак я? Ага! Вирвав часинку, забіг на Виборзьку сторону³⁷. Увечері якось. Якраз удало — вся сім'я в зборі. Ну, познайомились, роздав усім гостинці. Але головний гостинець, звичайно, — головній хазяйці. «Це тобі від тата, — кажу. — Знаєш тата? Де він?» Усміхнулась. Руки гостинцями зайняті, головою хитнула на стіну, на фотографію. Але дід Іван незадоволений лишився такою відповіддю. «Василинко, та то ж татова карточка. А де він — живий?» — «Там!» — І раптом оченята стали такі сумненькі. Навіть про гостинці свої на хвилинку забула.

Кузнецов відчув, як у нього защипало в очах і горло здавили сльози. Він глибоко затягся цигаркою і сказав, за усмішкою ховаючи своє хвилювання:

— Тямуще дівчисько! Жінка пише в листі... — І обірвав себе: — Ну, та це ми трошки вбік звернули...

— Так, виходить, живий і батько ще? — перебив його Мусій.

За Кузнецова відповів Бондаренко:

— Мало сказати. Червоногвардієць! Царський палац штурмував!

— Так, старик у нас бойовий. Та не такий і старий він іще, шістдесят з чимось... — І замовк. Потім сказав: — Ну, та не про це мова зараз. А родом ми із Рязанської губернії. І тепер іще родичі живуть там, — двоюрідні, десятиюрідні, — півсела. Теж отакі саме, як кажете, — злидні, біднота, а то й просто батраки в поміщика. Терпигорево⁵⁸ — село називається. Про нього і мова.

— Ну й назва!

— Підходяща. Так от послухали мої земляки, терпигорівці оці самі, більшовиків і добре зробили. Ще восени вигнали поміщика з маєтку. Землю забрали. Вчасно обсіялись. У кого

своє тягло — ті самі по собі, а батраки та біднота безтягла — гуртом, поміщицьким тяглом та реманентом. А урожаєм уже потім поділяться.

— Гуртом, кажеш, — обізвався Мусій. — Ну, це у вас там, у рязанців, легше, може: більше звикли гуртом. А у нас, на Полтавщині, та і в інших губерніях — подворники, а то і хуторами живуть. Ми на те, щоб гуртом, — не дуже. Недарма у нас і приказка така є: «Гуртове — чортове». Гуртове — це значить спільне, — пояснив він Кузнецову.

— А мені перекладати з української не треба, — усміхнувся Кузнецов. — Без малого рік, як на Україні. Розумію. «Гуртове — чортове»? Ні, цю приказку треба забувати.

— Та як же її забудеш!

— Мусію Степановичу, — сказав Бондаренко, — але ж у нас про гурт і інші приказки є.

— Та є, — згодився Мусій. — Хоч би така, наприклад: «Гуртом добре і батька бити». Ти про цю, Федоре? — Всі засміялись. — Ну та жарти жартами, — продовжував Мусій. — А то справді — подумає чоловік... Ні, іноді, коли це дуже потрібно, ми уміємо й гуртом працювати. Недарма у нас кажуть: «Де людей купа, не болить біля пупа!» Ось, скажімо, хату доводиться ставити. Робимо це звичайно толокою, тобто всі сусіди разом. Дуже навіть весела робота буває: з чаркою, з піснями. На молотьбі в супрязі теж, але це — коли-не-коли. А щоб день у день, як батрак в економії... Е, ні! Коли ж усе життя мужик, і навіть щонайбідніший, — тільки й думав про те, як би на своє, хоч мотузяне хазяйство стягтися... І щоб іменно тепер...

— Мусію Степановичу, — перебив його Кузнецов, — та вам же ніхто цього не нав'язує. Будете хазяйнувати, як самі захочете, як вирішите на місці. А вже потім на власному досвіді переконаєтесь, що це для бідноти не вихід, що хазяйнувати по-старому в дрібних господарствах не можна. Саме про це і говорив Володимир Ілліч Ленін на з'їзді якраз селянських депутатів: якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоч і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель, бо розруха насувається з кожним днем, з кожною годиною... Але перш за все, Мусію Степановичу, відібрати землю у поміщиків. Без цього нема чого і город городити. Треба всіх отих, як їх там у вас, — гмир, пожитків у три шиї гнати від влади. Треба тісніше об'єднатися бідноті з батраками економій. Щоб не куркулі вершили справи у вас там, на селі, а ви, біднота. Адже вас, бідноти, більше! І не треба слухати тих, хто говорить — «почекаймо, більше чекали!». Відкладати нема чого. Тим більш, що це тепер уже ленінським декретом узаконено. Чули ж за декрет Ради Народних Комісарів про землю.

— Чи чули! Та про цей декрет лєнінський тільки й розмов на селі. Та ось диво: чого він, отой декрет, для нас сили не має? Немовби ми в іншій державі живемо.

— А так воно і є, дядьку Мусію,— сказав Саранчук.— То ж — Росія, а ми — Україна.

Федір Іванович пильно глянув на парубка. Мусій аж на стільці засовавсь.

— І хто її видумав? Україну оту! Де воно взялося це все: «вільне козацтво», «Просвіта», тіатри в поміщицькій клуні... Аби чим народ заклопотати. Щоб одвести думки на манівці. Од землі подалі.

— Україну ніхто не видумав, Мусію Степановичу,— сказав Федір Іванович.— Вона була, є і буде. Тут інше питання: якою хочуть, щоб вона була для нас? Рідною матір'ю чи мачухою?

— Хто це «хочуть»?

— З одного боку, самі ж трудящі і більшовики в тому числі, єдина партія, що захищає інтереси цих трудящих. А з другого — буржуазія українська: поміщики, фабриканти та їхня агентура — націоналістичні партії.

Саранчук іронічно посміхнувся:

— А чого ви, Федоре Івановичу, дядькові Мусієві тлумачите, а дивитесь на мене?

— Згадав, Грицьку,— швидко надумав Федір Іванович, як відповісти йому, щоб не в лоб,— згадав, що ніхто з нас краще за тебе не знає, що таке мачуха.

— Та знаю,— мовив Саранчук і, помовчавши трохи: — Але знаю я і те, Федоре Івановичу... Ні, нічого не скажу зараз. Бо нічого ще до пуття не знаю. А чужим розумом жити не хочу. Розберуся трохи в цьому сам, тоді й поговоримо. А може, й посперечаємось.

— Та викладай уже. Якщо помиляєшся, гуртом поправимо. Одразу бити не будемо,— пожартував господар.

— Бачився я з Діденком Павлом,— почав Саранчук.

— Еге, бач,— рухнулась під грубою Катря,— не забути листа йому від батька передати.

— Не в усьому я згоден з ним,— продовжував Саранчук,— але в оцьому питанні, здається мені, він має рацію: щодо саперів-росіян. Чого їм справді отак не хочеться з України? Це ж додому їх випровадили.

— Гарні проводи! В закручених дротом вагонах,— сказав Кузнецов.

— Це свинство,— згодився Саранчук.— І все-таки чи варто, не знаю, Федоре Івановичу, отаку бучу здійсмати з приводу цього? Наче ото ми самі, без сусідів, ладу в своїй хаті не наведемо.

— Пізнаю Діденкову мову,— сказав Бондаренко.— А вночі в вагоні ти, Грицьку, інакше говорив. Чи забув, як батькувався сам від обурення? То, може, і їм отак...

— Обурення — це не все,— озвався Кузнецов. Потім до Саранчука: — А звідки ви взяли, товаришу, що ми не хочемо додому? Ось Федір Іванович бачив сьогодні на Ромодані: уже хлопці й паровоз собі у донців одняли. Та добре, що несправний,— виявилось. Затримались. Хочемо додому, та правильно ось товариш моряк сказав: не час іще на піч залазити, коли біля самих воріт чи навіть у самому дворі вороги. Газети читаєте — знаєте, що робиться на Дону, та й тут, на Україні? Яка спішна іде робота по гуртуванню всіх контрреволюційних сил, щоб задушити молоду Радянську республіку.

— Ти питаєш, чи самі ладу собі не дамо,— коли замовк Кузнецов, озвався Федір Іванович.— На це ми, більшовики, прямо кажемо: у братському союзі з великим російським народом, з Радянською Росією, буде вільна Радянська Україна, а без цього союзу — продадуть її, Гришо, і незчуються коли.

— Як це — «продадуть»?

— А ти ж у Києві бачив по вулицях: так і майорять прапорці на автомобілях дипломатичних місій. Думаєш, чого така метушня? Торги ідуть напропале.

— А хто ж нас продасть?

— Ті, в кого зараз земля горить під ногами. Українські фабриканти та поміщики. Чи думаєш, що вони примиряться з тим, що сиволапий мужик лізе в маєток, забирає землю? Робітники домагаються націоналізації підприємств, банків. Як же не галасувати їм на весь світ! Не шукати рятунку від свого народу! Байдуже в кого. Хоч у самого сатани. Аби не допустити на Україні того, що в Росії сталося місяць тому,— соціалістичної революції. Зрозумів, Грицьку?

— Про фабрикантів та поміщиків нема що говорити. Але ви, Федоре Івановичу, в одну купу до них валите й революційні українські партії. Агентура їхня, кажете. З оцим я не згоден. Того ж Діденка взяти.

— Я й хотів за приклад його тобі навести.

— А що в нього, маєтки в батька?

— О, та ти майже марксист,— посміхнувся господар.— Це вірно: буття визначає свідомість. Але не завжди ця зумовленість така проста, що можна її на карбованці чи на десятини перевести.

— Хіба не разом його батько, Макар Іванович, тоді, у дев'ятому році, з Тимошевим ось батьком та з покійним дядьком Юхимом у тюрмі сидів?

Гармашиха важко зітхнула.

— Натерпілись ми тоді з нею! З Павловою матір'ю.

— Ні, що ви мені не кажіть,— підбадьорений цим зауваженням старої, кінчив Саранчук,— не повірю я, що йому поміщик та фабрикант ближчий, аніж ми, селяни. Серед нас він виріс, нужду нашу мужичу знає уздовж і впоперек.

— Мало сказати, «серед нас виріс».— Федір Іванович помовчав часинку, наче зважував, чи варто зараз про це згадувати, і озвався згодом: — Приїжджаю якимось на різдво додому. Це ще парубком, тільки на заводі став працювати. Заходжу до сестри Катрі — одвідати. Якраз того року овдовіла, першого чоловіка поховала. Дитина в колисці. А знаю, писали з дому, що й немовля з місяць тому померло. Чиє ж це? Учительшине. Заборонив їй лікар груддю годувати. Мусили шукати годівницю. Катря погодилась. Іменно, як мовиться, на свою голову вигодувала.

— Він і сьогодні згадував про це,— сказав Саранчук.— І здумавши раптом: — Забув зовсім. Поклін вам передавав, тітко Катре.

Але жінка навіть не ворухнулась на ці його слова. Вона їх не чула. Сиділа поникло і стиха хиталась із сторони в сторону, неначе в такт ритмічному стукоту вагонних коліс на стиках рейок,— до того виразно зараз пригадалася їй та поїздка з Докією Петрівною до міста, до своїх чоловіків у тюрму. Мов це було не десять років тому, а сьогодні. Все, все зберегла пам'ять, до дрібниць.

...Тільки-но вийшла з вокзалу, зразу ж перед очима й розгорнулося широкою панорамою місто в ранковій імлі. І саме загули гудки на роботу. Дивне і незвичне, змішане почуття пройняло одразу її: якийсь радісний подив і гордість за робочі руки, що спорудили оцю велич, але разом і тихий смуток та відчуття великої кривди. І потім весь день у місті почуття це — кривди — не покидало її, а нагніталось. Біля тюрми, як ярмарок, наїзд. Аж сумно,— скільки тих заплаканих, зажурених жінок. І кожна з клуночком — передачею. Як і вона. Зустрілися в натовпі з Марусею. Зажурена: засудили вже Федя на десять років Сибіру. Поплакали вдвох. А це ж і Юхимові, мабуть. Віддавши передачу, з тривогою чекала на відповідь. І ось невдовзі вернули Докії Петрівні валізку з запискою, що все одержав сповна. А їй чомусь ніякої відповіді. Не скоро вже винесли назад клуночок її: «Немає такого».— «Та як же нема!» — Навіть розгубилася і не знала, що робити. Жінки напоумили піти в контору. До самої смерті вже не забуде вона тої хвилини, коли тюремник, заглянувши в книгу, звів на неї байдужі очі і сказав майже весело: «Був такий, молодице, Гармаш. Був та загув. Поми-

най, як звали. Помер тиждень тому». Наче отерпла вся. Але ще не йняла віри. Може, глумиться? Вони ж такі! А може, помилка? І тільки тоді, як принесли з склепу Юхимову одіж — блаженський кожушок і руді виброджені чоботи,— побачила і обмерла. І вже не пам'ятає, як вийшла з контори, як дісталася з Марусею до них осюди, на Гоголівську. Пригадує — перше, що впало їй в очі в кімнаті тоді,— намочена в ночвах білизна. Весь день з Марусею і поралися біля неї. Хотіла в роботі забутись, урятуватись, щоб не одразу збагнути весь жах дійсності. Та де! Щоправда, стомлена вкрай надвечір, вона, як упала, не роздягаючись, у ліжко, одразу й заснула. І, може, з годину поспала. Поки не прорвались і в сновидіння кошмари прожитого дня. Перелякано зойкнувши, схопилась на постелі. Прибігла Маруся і стара Морозиха, стали втішати. Та заспокоїти не могли. Поки в тужбі не вибилася зовсім із сил. Упала головою на бильце ліжка, затихла...

Катря й не чула, як до кімнати зайшов Артем. Кинулась лише тоді, як тиха розмова чоловіків за столом раптом сплеснулась веселими вигуками. Вона підвела голову, і перший, хто в очі впав їй, був саме він, син.

Стояв на порозі в шинелі, в сірій солдатській шапці-плетьонці. Засніжений увесь. Навіть брови та невеличкі вуси зараз були волохаті і мовби посріблені сивиною. І від цього зараз він видався матері ще більш схожий на батька. Та й не лише на виду схожий. Ось він зняв шапку, ударивши об долоню, обтрусив з неї сніг, а тоді — чисто, як і батько, бувало, утерся шапкою і одразу став молодий, чорнявий. А очі сірі, як і в батька. І голос такий же соковитий, густий.

— Оце так гості! — Широкими кроками ступив до столу і весело привітався, тиснучи руки підряд — Мусієві Скорякові, Тимосі. І з першого ж слова: — А чиї це коні, Тимоше? Не ваші часом?

— А то ж чиї!

— Що ти кажеш! — якось по-хлоп'ячому зрадів Артем. — І як же це до речі: саме цих саней мені не вистачає.

— А ти зачекай із саньми,— сказав Федір Іванович.— Сідай вечеряти. Гасаєш цілий день, не ївши, мабуть.

А тітка Маруся, що поралась біля плити, додала весело:

— Та ти, Артеме, спершу хоч по кімнаті роздивись!

Артем побачив матір. Аж хлипнув грудьми од радості. Поривний, ступив до неї і, обнявши, мовив:

— Ну де-бо ви, мамо, взялись! Отак несподівано. І отак до речі.

— А хіба тебе, сину, діждешся! — осміхнувшись, мовила мати з легеньким докором.— Коли те літо було! А ось уже різдво незабаром. Все ніколи про матір здумати?

— Чи повірите, мамо, їй-право, так закрутивсь! — Він скинув шинелю, узяв низенький стільчик і сів біля матері.— А чи згадую? Таке скажете, мамо! Оце, йдучи сюди, так думав про вас!

— Що ж ти думав, сину?

— Хіба розкажеш: дуже хотілося побачитися з вами. На душі якось бентежно. А особливо коли здумаю...

— Так як же сталося, Артеме, що тобі саме цих саней не вистачає? Випадкових саней! — спитав раптом Федір Іванович.— А якби не приїхали добрі люди?

— Прорахувався трохи. Важкувато буде на двох бендюгах.

— «Прорахувався»!

— Та хіба ж думалось таке: в коліно вже снігу ввалило і ще мете.

— Нового нічого? — спитав Кузнецов.

— Ні, все, як було. Тільки варту біля казарми увечері посилили. Спарені стоять вартові. Ну, та це їх не врятує. У мене на них такі Іллі Муромці³⁹, що й писнути не дадуть. Білі халати пошили, щоб непомітно підкрастись...

Мати насторожилась. Подумала одразу ж: он чого на душі, каже, бентежно! І в самої тривожно забилося серце. Але й крізь тривогу мимоволі милувалася сином. І знову, як кілька хвилин тому, в жесті його, в інтонації раптом угадувала щось батькове в ньому. І від цього ще більша ніжність до нього виповнювала серце, ніжність до сина і невимовна вдячність життю за все, чим отак щедро обдарувало воно її тоді, ще замолоду, і що призвело її до материнства. За зоряну ніч оту на току, коли, склавши з Юхимом останні снопки в стіжок, потомлені сіли спочити; за пісню журливу на греблі; за щире Юхимове слово до неї в гіркій удовиній її самоті. І хоч мимоволі спливли в пам'яті каламутні дні каяття та розпачу, коли ще жива була Юхимова жінка, але й потонули одразу в інших спогадах — ясних і барвистих. З Юхимом побрались-таки потім. І, дарма що обое були отакі злидні,— жили в любові та згоді. Дітей ростили... Пригадався Артем — малим хлопцем. Отакий і ріс при батькові — завзятий, цікавий до всього, добрий та ласкавий, тільки розбишака великий. Скільки доводилось батькам вислухувати скарг на нього. Немало й перепало йому від батька. Але частіш навпаки — вислухає Юхим уважно скаржника, а тоді до сина: «Молодець! Отакий і рости, сину,— сердитий на всяку неправду. То буде людина з тебе, а не чортзна-що!»

Зусиллям волі мати одігнала ці спогади і знову прислухалась до розмови.

— Гляди тільки, Артеме,— говорив Федір Іванович,— як би ти з людьми не прорахувався. Чи не мало буде — два взводи?

— Ні, не мало,— упевнено відповів Артем.— На саму операцію я й двох не беру, а тільки один. Вистачить! А другий взвод буде в заставі, за квартал від казарми. Щоб в разі якої несподіванки прийняти на себе удар. Дати своїм проїхати ті дві версти по Полтавській вулиці до патронного заводу. Я спеціально звелів Рябошапці і хлопців підібрати із Слобідки. Розійдуться потім по домівках.

— Ну, гаразд. Тобі, зрештою, видніш,— після паузи сказав Федір Іванович і встав із-за столу.

— Тримай зв'язок з Тесленком,— додав Кузнецов.— Він сьогодні чергує в комітеті. А зараз не йди нікуди, вечеряй, відпочивай.

— Та треба б трохи відпочити. Все начебто зроблено вже. Ще б тільки сани мені одні.

— Тобі козирки, бачу, потрібні! На підрізах! — озвався Невкипільий.— Мужичі рожнаті тобі не годяться.

— Годяться, Тимоше, та як же...

— Дарма! — не дав доказати Тиміш.— Ще віжки якнебудь і в одній руці вдержу.

— Ні, ні, Тимоше,— втрутився Федір Іванович.— Діло таке, що напарник тобі не помішає. Та це вже Артемів клопіт. Тоді Мусій Скоряк:

— Ех, якби це мені літа, хоч би ось... твої, Грицьку! — І примружено глянув на нього: — Мо', справді поміняємося на сьогодні?

— Ні, не рискну,— спробував жартом обійтись Саранчук.— Ще сподобається, та не захочете одмінюватись, що я буду тоді?

— Грицько відпадає,— сказав Артем.

— Чому? — спитав Федір Іванович.

— Він мене ще вранці,— замість Артема відповів Грицько,— відшив од революції.

— Відшив? Як це? — зацікавився Кузнецов. І перевів погляд з Грицька на Артема.

— «Двое б'ються — третій не втручайся! — каже.— Без тебе обійдеться! Ти — ори, мели, їж!» Одним словом... забудь, як це по-іноземному зветься. Ну, відштовхування середняка. «Нейтралітет!» — згадав-таки.

— От бісові діти! — засміявся Федір Іванович, знімаючи з вішалки кожушок.— Уже подряпатись встигли! — Потім до Артема: — Ти що ж оце, братику? Дурниця все це!

— Атож,— хитнув головою Кузнецов, теж одягаючись.— Загнув! І міцно загнув! Хіба партія так нас вчить!

І знову Федір Іванович:

— Нейтралізація середняка — хіба ж це: «без тебе обійдеться!». Та коли б мені сказали це, Артеме, не при тобі —

не повірив би. Ну, та ми з тобою ще поговоримо. Не час зараз. Ти таки справді ляж, відпочинь хоч годинку.

Прощаючись з Артемом, Кузнецов ще раз нагадав, щоб тримав зв'язок з Тесленком.

— Зразу ж із патронного і подзвони. Пароль не забудь! Щоб стерво яке не підслухало. А ми з свого боку з Тесленком будемо підтримувати зв'язок. Щоб цієї ж ночі частину гвинтівков з патронного на машинобудівний перекинути. Щастя вам! І будь здоров, Артюшо!

Разом з Кузнецовим та Бондаренком вийшов Саранчук, а вслід за ними Мусій Скоряк і Невкипілий, коней поїти.

Артем підійшов до матері, сів рядом на стільчик.

— Що це дядько Федір на тебе так напустився? — спитала мати.

— В нашій роботі, мамо, без цього не буває! — відповів Артем.— Занадто вже заплутане життя на світі. Нелегко його розплутувати. А все ж таки розплутаємо, раз уже взялись. Ми, мамо, такі! Наполегливі! А тепер розповідайте про себе. Як ви живете?

І хоч матері самій не терпілось розпитати його, не зуміла відмовити, стала розповідати про те, про що розповідала допіру Марусі та братові. Але на цей раз вона говорила вже спокійніше. І слова все добирала такі, щоб не дуже сумна розповідь виходила: не хотіла Артема тривожити в такий час. Не раз пробувала урвати розповідь. Але Артем кожного разу наполягав: «Ні, ні, мамо, кажіть. Все говоріть!» — і слухав уважно, очей з матері не зводячи, суворий і зосереджений. І коли кінчила, не зразу озвався. Тільки зітхнув важко, аж пожалкувала вже мати.

— Не треба було! Краще заснув би на часинку. Сили б набравсь на отаке діло!

— Спатиму потім,— сказав Артем.— Та й хіба тільки в сні, мамо, людина сили набирається. А в отакій мові, як оце ваша!

— Яка ж моя мова, сину? Невесела!

— Мало сказати «невесела». Сумна. Дуже навіть. Але тим більш.— І помовчавши трохи: — Ви знаєте, мамо, що мені пригадалося?

— Кажі.

— Отой вечір, коли ви проводжали мене вперше з дому. На заробітки.

— Он ти про що! — зітхнула мати.

— Як зараз пам'ятаю — провели ви мене аж за греблю. Потім уже на пригорок я вийшов, оглянувся — стоїте, аж мусив гукати, щоб верталися. А сам довго стояв на горбі. Наче ноги угрузли в землю. Дивився на наше злиденне село.

На батьківську хату. Усе життя згадалося. І такий жаль мене пройняв, мамо! Вперше, як став дорослим, заплакав. І така зненависть у мені була. Од цієї зненависті я й князеве поле тоді підпалив. І думаєте, тікав потім? Ні! Ішов посеред дороги. Знав, що можуть наздогнати, і не тікав. Така сила мені привалила тоді. І отак чисто мені оце зараз, мамо. Сила привалила! Од вашої мови сумної, од вашого завчасно змарнілого виду, од ваших спрацьованих рук, що за все життя не знали спочинку.

Він замовк і кілька секунд сидів у задумі, низько схиливши голову врівень із материними коліньми. І раптом поривно подався поstattю до матері у невимовній синівській любові і мовчки схилився до її натруджених рук морозом та вітрами обпаленим обличчям.

XI

Об'єднане засідання обох Рад — робітничих та солдатських депутатів — було призначене на сім годин вечора. А вже пробило вісім, і воно все ще не починалось: засідали партійні фракції. В залі було вже чимало народу — безпартійні депутати та «публіка», теж переважно робітники і солдати гарнізону. Стоголосий гомін стояв у залі.

Але ще шумніше було в коридорі, що правив за курилку.

Цілу годину Саранчук і провештався тут, переходячи від групи до групи, з цікавістю прислухаючись до розмов та суперечок. І чого тільки не наслухався за цю годину! Але сам не встрявав у розмову. Єдиний тільки раз не витримав. Слухав, як косоокій чоловічок у бекеші і в каракулевій шапці, захлинаючись, розповідав про арешт, оце щойно біля самого під'їзду думи, більшовицького емісара із Совдепі⁶⁰, і обірвав раптом:

— І на біса ото язиком молоти! «Емісар. Із Совдепі». А він — звичайний сапер. З цього ж таки батальйону.

— У вигляді сапера, ну да,— не здавався чоловічок у бекеші.

— Балакай! — І, роздратований, одійшов од гурту.

Та справжньою причиною роздратування Грицька було не це базікання чоловіка в бекеші. Самий факт арешту Кузнецова гайдамацьким патрулем, коли вони втрьох підходили до будинку думи, обурих Саранчука тоді, мабуть, не менше, як і Бондаренка. І навіть викликав у нього почуття власної провини. Як-не-як, але ж і він хіба на оцій землі українській не господар! Ніякої причини для арешту Кузнецова не бачив. Зрозуміло було одне: заарештували, щоб не дати йому виступити на засіданні. Отже, виходить, не такі

вже вони певні в собі, у своїй правоті, якщо намагаються своєму супротивникові рота заткнути. Ні, це вже чорти батька зна що! Та й помимо цього, уже розмова за вечерею у Бондаренків, розповідь Гармашихи та Мусія Скоряка про Вітрову Балку показали Саранчукові, що життя на Україні справді не таке вже хороше, як це йому здавалось. І думки мимоволі наvertались до рідного села, яким виникало воно в його уяві тепер, після зустрічі з земляками. «Лободу дехто в хліб підмішує! Солдатки та вдови з торбами, як за милостиною, товпляться біля волості». І навіть — холодна. Звичайно, він розумів, що це — не все життя, що головне в ньому інше: відрадні явища. Вже одне те, що царський лад повалено, що з війною, можна сказати, покінчено... А труднощі, злигодні після трьох років війни — справа, кінець кінцем, неминуча. І тимчасова. Тимоха Невкипілий цілковиту має рацію: повернуться фронтовики з війни, одразу наведемо лад. А на той час Установчі збори з землею вирішать. На цьому і заспокоївся Грицько. І вже думалось про Вітрову Балку тепер веселіш.

Про Орину насамперед. Мимоволі губи складались в усмішку. «А дядько Мусій не забув своєї ролі!» Звичайно, Грицько розумів, що то був жарт — нагадування про «молоду». Так уже повелось здавна, відколи Грицько ще хлопчиною, здружившись з Артемом, зачастив до Гармашів, що дядько Мусій одразу й став «висватувати» Орису за нього. Кожного разу неодмінно, бувало, пожартує якомсь. «А що ж це ти, Гришко, без хлібини і сьогодні свататись прийшов?» Або до Катрі: «Ну, мамо, хоч заради приходу зятя чвертку постав». Орису від цих жартів кидало в жар, а іноді навіть і в сльози. То мати пригорне дівчину: «Дурненька! То ж дядько Мусій жартує!» Та жарти жартами. А з цього і почалося в Гришка. Щонеділі, бувало, тільки пообідає — та й мерщій, поки вигонити худобу на пашу, летить уже городами до Гармашів. Нараз ніби спіткнеться на стежці. І тепер уже піде тихою ходою, навіть заклавши руки за спину. І мариться йому в ту хвилину: мовби вже дорослий він, жонатий, і оце разом з Орисею просто з церкви після відправи ідуть вони до її, а відтак і його тепер, рідні у гості. На душі гарно так. І в серці бринить уже оте слово, що ось-ось вимовить його, тільки-но поріг переступить: «Здрастуйте, мамо! З неділею!» Заради цього слова — «мамо», наймилішого сироті змалку, і потрібна була присутність Орисі в його мріях. Щоправда, взаємин своїх із нею не деталізував — жінка, та й все! І взагалі не віддавав їй багато уваги. І так само, як у мріях, було в житті: чи дома Орися, коли, бувало, прийде до них, чи нема, — йому однаково. Аби Артем та тітка Катря вдома були.

За час від останніх відвідин завжди набереться у нього про що розповісти, попитати поради а чи й на мачуху поскаржитись. І в тітки Катрі завжди для нього було ласкаве слово — пригостить, і повчить, і розважить.

Отак і минали літа. І чимдалі все більше звивав, ріднився Гришко з родиною Гармашів: з Артемом, з тіткою Катрею. Та гірш було з Орисею. І саме оті жарти дядька Мусія були тому причиною. З усіх Артемових товаришів, які бували в нього, саме Гришка Орися найбільше сторонилася. Коли вже й так на вулиці дражнять її Гришком! Щоразу приходу його ждала з острахом. І тільки він у двір — вона з двору. Але з часом, підростаючи, розумнішала дівчина. Та, мабуть, набридло і хлопцям дражнитись. І дядько Мусій, після одної розмови Катрі з ним наодинці, раптом облишив свої жарти. Напруженість у взаєминах хлопця та дівчини поволі зникала, зароджувалась дружба. І хтозна (це вже Грицькові сімнадцятий ішов, а Орися на три роки молодша) — чи не переросла б оця дружба в глибше почуття. Та саме того літа Артем пішов з дому на заробітки, і Грицькові не так уже зручно було заходити до Гармашів. А згодом інші завелись друзі. Тепле почуття до тітки Катрі лишилося, Орисю часто згадував. Але що ж — дівчисько ще! А обставини склалися так, що вже вісімнадцяти років Грицькові довелось думати про одруження. І, власне кажучи, не так сам він думав про це, як батько та мачуха — за нього.

Поки ще жила в їх сім'ї Наталка, жінка покійного дядька Устима, який загинув у 1906 році під час нападу селян на чеченців — вартових князівського маєтку,— Саранчуки своїми силами цілком управлялися з господарством. Правда, важкувато було батькові самому косити, бо посіву в них було завжди десятин сім-вісім. Потім Грицько підріс — в шістнадцять років уже по-справжньому косити почав, от уже й поміч батькові. Але саме в цей час важче стало мачусі. Урвався нарешті терпець у Наталки. Не могла більше вже жити з ехідною ятрівкою і перебралась до своїх батьків. Тепер мачусі самій доводилось поратись і на полі, і в домашньому господарстві. Допомоги від своїх дочок ще не скоро чекати: одній було п'ять років, а другій — вісім. Отож вона й стала підмовляти батька, щоб женити сина. Грицько спочатку і слухати не хотів: «Хоч до двадцяти років погуляю!» Але потім став потроху звикати до цієї думки, тим більш, що і самому було важко: у жнива він не тільки косив, але ще й допомагав мачусі в'язати снопи (чисто жіноча робота!), бо не вправлялась вона за двома косарями; в молотьбу по токах на одробітки мачуха й зовсім не ходила,— доводилось Грицькові з батьком удвох відробляти. До того ж не кожної

неділі і чисту сорочку мав (і навіть не тому, що мачуха лінувалася,— на зло йому, за непослух). Але найголовніше, мабуть, було те, що почував себе в сім'ї дуже самотнім. Батько, хоч і любив сина і наодинці з ним був ласкавий, при мачусі, якої трохи побоювався, ставав мовчазним, похмурим. У зимові довгі вечори, коли до півночі всі працювали, бувало, ні до кого по-справжньому і слова сказати. А якби була жінка... Тим-то і став Грицько мимоволі приглядатись до дівчат на селі — котру б посватати. А дівчат, що з охотою вийшли б заміж за нього, було немало: один у батька на одинадцять десятин; та й із себе хлопець гожий, працьовитий і розумний. Але Грицько все не міг вибрати собі до пари, поки родичі батька із села Пісок не порадили йому із свого села дівчину — і вродливу, і з великим приданим. Показали її на ярмарку — сподобалась Грицькові. І він, як видно, припав їй до душі. Стали, хоч зрідка, зустрічатися. Потім уже й до сватання діло хилилось. Родичі переказали, що Лукіян Середа згоден віддати за Грицька дочку — «нехай присилає сватів». І Грицько наважився нарешті. Тим більше, що якраз мачуха була вагітна, по весні мала родити, отже, господарство з самої весни лишалося⁶¹ без робітниці. Так і вирішили в сім'ї: мине великий піст⁶², відсвяткують великдень⁶³ і пошлють сватів. Але сватати не довелось. На страстному тижні⁶⁴ породила мачуха близнят — двох хлопчиків. А на великдень родичі з Пісок приїхали в гості з прикрою новиною: передумав Середа. Мовляв, молода ще Настя, та й не все придане готове. Але не важко було догадатися, в чому справа. Та, кажуть, Лукіян Середа комусь одверто признався, чому не віддає дочки за Саранчука. «Хіба ж це жених для моєї Насті! Троє хлопців тепер у сім'ї на сім десятин (ті чотири десятини ще не його, це ще ярмо на шиї, поки виплатять за них в банк!) — значить, коли поділити, і по дві з половиною на кожного не припадає. Як же виходити Насті? Та й чого їй виходити — старців плодити?!» Невеселі святки були Грицькові того року. Не те щоб він дуже жалів про Настю, неприємний був самий факт, що відкрив йому очі на хистке його становище. «Ось воно, життя мужиче!» — думав парубок. Живеш немовби хазяїн, хоч поганенький! Шматок хліба їси, не батрачиш та думаєш, що так воно і буде. А воно ні. Зрадлива доля мужича. Про такі речі нема вже що й говорити, — неврожай, чи градом хліб побило, чи пожежа змела двір, чи чума, сибірка на худобу, лишився без тягла, — був хазяїн і нема! На кожному кроці підстерігає тебе лихо! Але взяти навіть і таке: хлопець в сім'ї народився. Здавалось би, радіти треба браткові, а насправді — нема чого радіти. Неприємно Грицькові було ще й те, що тепер уже не було

йому льготи, мав відбувати солдатчину, а це чотири найкращі молоді роки. І вже незабаром. Коли б хоч знав був раніш, нагулявся б досхочу! Мовби підмінили відтепер Грицька. Наче справді надолужував хлопець згаяний час. Досі Грицько не дуже часто ходив на гулі. У вільний час любив, за давньою звичкою, ще з школи, книжку почитати. Тепер облишив книжки. Увесь вільний час, не тільки в свято, але і в будні — зразу після вечері, — на гулі. Грицько був хлопець «геройський», як говорили про нього на селі: рослий, сильний, відважний. Якось зразу, спочатку на своєму кутку, а потім на все село — першим парубком став, — ватажком у сільських хлопців. А до всього ще і вродливий. Не одна дівчина зітхала по ньому. Але Грицько не зловживав цим. Розбещені дівчата його не цікавили, а скромні, хороші дівчата хоч і вабили, але, як серйозних намірів у нього не було, то поводився з ними просто по-товариському. Він навіть не уявляв собі, як це можна скривдити дівчину, щоб потім гіркі сльози ковтала, дорікаючи за обман та наругу. Про одруження ніколи й мови не заводив. (А цим же хлопці найчастіше обдурюють дівчат!) А якщо дівчина сама, бувало, підведе його до цієї теми, признавався одверто: «Моя молода ще на припічку кашу їсть!» І, щоб не подумала, що жартує, докладно поясняв. До призову в армію хіба що дурень жениться. А солдатчини чотири роки. Та й одслуживши, не захочеться женитись на старій дівці, а — на молодій. От і вищитай, скільки їй зараз літ може бути. «Вищитуй уже сам!» — розчаровано відповість, бувало, та й по цій мові розійдуться.

Того року, коли Грицькові треба було йти на військову службу, вперше вийшла на гулі Орина. Грицько аж диву дався: та коли ж вона отак непомітно дівкою стала? Та ще ж і дівка яка гожа! Одразу став упадати біля неї. Але Оріся при першій же розмові нагадала йому Настю з Пісок: «Дістав гарбуза від дочки хазяйської, то тепер уже й біднячкою не гребуєш!» Грицько не одрікався. Правда, «гарбуз» тут ні до чого, бо до сватання діло не доходило. Але думка така була, брехати не буде. Та хіба ж то з любові великої — «оце хоч вір, Орісю, хоч не вір: нікого я ще не любив по-справжньому, тебе — першу!». Спочатку Оріся не вірила. Але серцю так вірити хотілось! До того ж і вся поведінка Грицька, його ставлення до неї мовби стверджували його запевнення. Потроху лагіднішала Орина до Грицька. Хоч на щось більше не йшла. Та, правду кажучи, Грицько і не добивався цього. Невідоме досі почуття спалахнуло в ньому до Орісі. Вперше за всі оці роки він став думати про одруження з радістю. Не зараз, правда. На кілька років залишати Орісю з лютою

мачухою ніяк не хотілось. Відбуде солдатчину — та тоді. Якщо, звичайно, згодиться ждати. До цього, власне, щоб заручитися її згодою ждати його, і зводилися всі зусилля парубка. Але часу до осені було ще немало, то навіть не дуже й поспішав. І раптом — війна.

Уже першого дня мобілізації кілька десятків чоловік пішло з села. А через місяць-два — другий набір. Довелось і Грицькові на цей раз. Сьогодні розклеїли наказ, а через чотири дні вже мав з'явитися на збірний пункт у Славгород. Наче обухом ударила ця звістка Грицька. Цілий день слонявся по подвір'ю як неприкаяний. Не дочекавшись вечора, пішов до Мусія Скоряка. Той на току молотив ціпом. Приходові Грицька здивувався. За старою звичкою, пожартував: «Чого ти такий виряджений? Можна подумати, що в старости кликати прийшов?» — «Атож, дядьку Мусію». І видно, що не жартує хлопець. Скоряк похмурився: «Та ти, хлопче, при розумі? Тобі ж у солдати через кілька днів. А там і на війну». — «Ну що ж то й воно. Кидайте ціп мершій». Дядько Мусій і руками одмахнувся: «Дурниця це! Та яка розумна мати в цей час віддасть дочку за тебе! Добре, як вернешся з війни. А не дай бог...» Отак нічого й не вийшло з Грицькового наміру. Сам побачив тепер, яке це безглуздя. З горя удвох з дядьком Мусієм випили півкварти, яку приніс із собою. І з цього вечора уже і не вихмелявся Грицько всі оці дні дома. Шовечора бачився з Орисею, але що то за зустрічі були! Дівчина і поривалась до нього, і сторонилась його, п'яного. Після вулиці, коли залишались удвох, ні на крок нікуди з ним од перелазу. А потім у подушку що вже наплачеться.

А на четвертий день виїздили новобранці з села на станцію. Біля греблі, саме проти Гармашишиних воріт, спинилась валка, стали прощатися, Грицько поцілував як рідну Гармашиху, потім дядька Мусія. Мовчки подав Орині руку. Дядько Мусій і скажи тоді: «Та ти хоч на прощання, парубче, поцілуй свою дівчину». Орина і подих затаїла. А коли Грицько обняв її, поривно подалась до нього всією постаттю і, як стогін, вирвалось у неї шепотом: «Ой любий мій!»

Довго Грицько згадував прощання з Орисею, і як цей спогад зогрівав його серце! Але потім, у пеклі війни, чим далі, тим більше черствіло серце, і спогад цей блякнути став, і його заступали вже інші спогади — про останні вечори з нею біля перелазу, — викликали тільки обиду на Орину та роздратування: «Теж мені любов! Якби любила по-справжньому, то не була б отоді — може, й на смерть ішов! — отака розсудлива». Так їй про це і в листах писав, не підозріваючи навіть, скільки сліз пролле дівчина над оцими його рядками.

Потім і вона одпише йому. Але, замість того щоб поговорити про своє почуття та пояснити причину своєї стриманості отоді, вона й собі в тон йому стане його дорікати: «А ти? Може, й на смерть, пишеш, ішов. Авжеж. Але всі оті дні перед розлукою чи ти хоч слово до мене сказав не п'яне? Чи хоч один вечір побув ти зо мною тверезий?!» — і обривала на цьому, щоб, не дай бо, не догадався, що, власне, оце й було тоді єдиною перепорою до їхнього зближення. Не знала дівчина, що, криючись од нього з оцим, сама собі шкодила. Од невіри в її почуття Грицько за ці роки війни і сам поволі охолонув до неї, менше став думати про одруження з нею («Та й що про це думати зараз, поки війна! Може, й додому не вернись!»). І тільки оце увечері, при зустрічі з Гармашихою, після її розповіді про Орину, Грицько раптом зовсім інакше відчув її, таку близьку і рідну.

Як жива, виникла вона в його уяві, змарніла і безпомічна після хвороби. Але від цього ще миліша. Велика ніжність до неї виповнює серце парубкові. І мимохить губи ворухнулись в усмішці: згадався знову дядько Мусій. Таки надумав старий, як пожартувати з нього: «І під очіпком коси одростуть». Авжеж, натяк на його тодішню нетерплячку із сватанням. Дарма, дядьку Мусію, смійся, смійся. А ген туди к масниці готуйся-таки у старости. І зразу ж перейшов думкою на інше: на дерево у батьківському дворі. Може, справді надумав батько, оженивши, одразу й одрізнити? Ну що ж, до цього йшлося. Та воно й краще. Чим робити на мачушиних дітей, звичайно, краще на себе, на своїх дітей. Так тому й бути! За зиму дерево приготує на хату, щоб з весни й будувати почати. На батьківській садибі ніде другу хату ставити, доведеться в Рокитному. Незвично, мабуть, буде після села на хуторі жити. Ну та не сам же. З Орисею! А недарма і в пісні співається: «Хоч у полі під вербою, аби, серце, із тобою!»⁶⁴ Виросли, мабуть, за ці роки верби та тополі біля криниці. А вишні, мабуть, уже родять. Та й потім не таке там і безлюддя — хат з десятків уже є. Буде з ким увечері з цигаркою посидіти, про життя поговорити. Та й в село — не така вже далечинь, дві версти. А в хутір Чумаки і версти нема. А головне — під боком вся земля твоя. І таке роздолля! Куди не глянь — як море, хлюпаються хліба...

Грицько так замріявся, що й забув, де він є. І раптом кинувся — хтось ляпнув його по плечі.

— Грицько? Ти що, не поїхав, виходить?

— Як бачиш, — знизав плечима Саранчук, невдоволений на Павла, що так нагло розвіяв його мрії.

— Та бачу, — Діденко примружив око. — А ти ж на вокзал тоді так поспішав.

— Довго розповідати.

— І не треба. Знаю.— Діденко понизив голос до шепоту:— Ой ловелас же ти, Грицьку! Навіть заздрю тобі.

— Ти це про що?

— Все знаю. З першоджерела.— Він узяв Саранчука під руку, повів по коридору.— Оце щойно бачився з нею. Та що ти прикидаєшся? Наче й досі не догадуєшся. З Івгою Мокроус. Завідувачка книгарні.

Грицько спинився.

— А що вона, дуже гнівається?

Збитий з пантелику цим запитанням, Діденко здивовано дивився на Грицька. І зразу ж згадав нервово збудження Івги Семенівни під час їх розмови.

— А чого б це мала вона на тебе гніватись?— Павло промовив.— Щось не помітно. Навпаки, дуже прихильно згадувала тебе. Привіт просила передати. Ох, і Грицько ж! Ну, а сюди як ти потрапив?

— З Бондаренком.

— Он як!— зразу спохмурнів Діденко. Усмішка скривила йому губи.— Все-таки збираєшся породичатися з ним!— Кілька кроків він ішов мовчки, з тою ж кривою усмішкою, застиглою на губах. І раптом знову:— Так, значить, роди-чаєшся? Незважаючи навіть і на те...

— На що?— насторожився Саранчук.

— А може, це просто звичайні бабські плітки. Про Ори-ну плешуть дурниці всякі. Не хочу уподоблятися...— І, щоб не дати Грицькові оговтатись та щоб уникнути його розпитів, зразу ж заспішив.

— Та куди ж ти? Зажди!

— На фракцію треба. І так запізнивсь. Після зборів по-говоримо докладніше.— І зник у натовпі.

XII

Ще з годину, мабуть, минуло, поки нарешті задзвенів дзвоник і народ повалив з коридора в зал. І всю цю годину Саранчук, як неприкаяний, блукав по коридору, пригнічений і лютий. Найбільше лютував сам на себе: отакий йолоп! Не міг затримати та допитатися одразу. А тепер від думок голова як не репне! Весь час нетерпляче ждав початку. І зараз, коли народ линув у залу, рушив і собі. Спинився на дверях і шукав очима Діденка. І побачив нарешті. Стояв він в одному з передніх рядів лицем сюди і на мигах кликав його до себе. Грицько пройшов туди, сів поряд на вільне місце. І, щоб приховати од Павла свій неспокій, спитав удавано байдуже:

— Це ж, мабуть, за північ затягнуться збори?

— Ні, не затягнуться,— весело відповів Діденко.— Ми теж не ликом шиті.— Потім, нахилившись до вуха його, додав таємниче:— Ось тут у мене такий фітіль для них! Самі не раді будуть, що заварили цю кашу.

«А що це?»— не зрозумівши самого значення слова «фітіль», хотів був спитати Саранчук, але саме в цю мить од стола тоненько дзенькнуло олівцем об графин, і Грицько облишив. Глянув туди.

Біля стола, накритого червоним полотнищем, стояв Бондаренко і стиха стукотів олівцем об скло, закликаючи до тиші. Поряд нього за столом в центрі сидів військовий у френчі, з погонами прапорщика.

— А то другий хто?— спитав стиха у Діденка.

— Гудзій,— коротко кинув той. І вже після паузи, зміркувавши, що Саранчукові це ім'я, мабуть, нічого не говорить, додав:— Голова Ради вояцьких депутатів.

— Чекай, чекай, Гудзій? Це не з тих, бува, Гудзіїв, що хутір під Глибокою Долиною?

— Не знаю. Працював агрономом у земстві. Наш, український есер.

— Тс!— озирнувся на них з переднього ряду рудий солдат. І забігав очима по залу. Потім звівся і гукнув на весь голос:— Товариство! Тиша!

У залі поволі стало стихати. І коли стихло зовсім, Бондаренко оголосив об'єднане засідання обох Рад відкритим і для ведення засідання запропонував обрати голову, заступника і секретаря.

— Гудзій!— не давши навіть докінчити Бондаренкові фразу, вигукнув рудий солдат. І кілька голосів озвались в залі луною:— Гудзій! Гудзій!

— Бондаренко!— гукнув хтось густим басом. Потім назвали ще кілька імен. І почалось голосування. Але спершу, щоб підрахувати голоси, від основних фракцій виділено було рахівників — розійшлися поміж рядами парами.

— Тю!— не втерпів Саранчук.— Ото так не вірять один одному?

— А ти що хотів!— озвався Діденко.— Боротьба. Не на життя, а на смерть. Всі засоби годяться. Ще добре, коли до штурханини діло не дійде.

— Невже буває?

— Ого!

Та цього разу процедура голосування пройшла тихо-мирно, хоч між окремими рахівниками виникали суперечки з приводу кількості голосів і по кілька разів доводилось переголосовувати.

Нарешті закінчили. Найбільше голосів зібрав Гудзій.

За ним — Бондаренко (на заступника голови). І третій — підійшов і виплигнув на поміст кострубатий юнак у студентській куртці. Одразу ж, тільки-но сів до столу, підсунув до себе чорнильницю і папір: як видно, звичний уже секретар.

Гудзій оголосив повістку денну. Стояло одне питання: «Про роззброєння саперного батальйону полуботківцями». Доповідач від Ради робітничих депутатів.

Але, перш як надати слово доповідачеві, Гудзій як голова зборів визнав за потрібне, хоч би коротко, поінформувати шановні збори про всі ті перемови між Радою робітничих та Радою солдатських депутатів, що передували скликанню цього позачергового засідання.

— Одверто кажучи, — явно милуючись своїм м'яким баритоном, говорив Гудзій, — ми не вважали, та й зараз не вважаємо, політичну ситуацію в нашому місті за таку, що викликала б потребу в оцих екстрених зборах. Історія з саперним батальйоном не та подія, що мала б сколихнути уми і розпалити пристрасті. Але, позаяк представники Ради робітничих депутатів занадто вже настирливо домагались за всяку ціну скликання саме об'єднаного засідання, ми визнали за можливе піти й на це, аби тільки зберегти єдність в рядах революційної демократії міста.

— Без демагогії! — крикнув хтось у залі.

Гудзій зробив вигляд, що не чув, продовжував:

— Наше завдання — остудити трохи запал деяких авантюристичних елементів. І самим фактом нашої одностайності відбити в них охоту до експериментів за зразком недалекого нам територіально, але дуже далекого і чужого нам по ідеях північного сусіда. Що ж, нехай іще зайвий раз переконаються, що наша українська земля непридатна...

На цьому слові, навіть не давши промовцеві закінчити фразу, Діденко хапливо заплескав у долоні. Знялися оплески в залі. Хтось свиснув. Затупали ногами. Гудзій почекав кілька секунд, поки гамір трохи вщух, і закінчив:

— Що наша українська земля аж ніяк не придатна для того зілля, яке зараз отак буйно розростається бур'яном по всій Великоросії.

У залі знову знявся гамір. Оплески і пронизливий свист, вигуки обурення. Але скоро і вщухли. Тоді в тиші дзвінкий тенорок:

— Поганий з тебе, Гудзію, агроном!

Гудзій пропустив репліку повз вуха і вже хотів оголосити:

— Слово для доповіді... — але Бондаренко стиха щось сказав йому, Гудзій кілька секунд вагався ніби, потім оголосив невдоволеним голосом: — Для позачергової заяви слово має депутат Бондаренко.

Бондаренко вийшов на трибуну. В залі поволі стихло.

— Я не беруся судити,— почав Бондаренко,— який з Гудзія агроном. Але що соціаліст з нього дуже непевний, це — ясно. Сам він власноручно в цьому розписався своїм виступом. «Бур'яни»,— каже. Це він так називає ту історичну подію, про яку ми, робітничий клас, біднота сільська, усе життя мріяли: соціалістичну революцію в нашій країні.

Рух в залі.

— То — не в нашій! Бог милував!

— Буде і в нашій!

— Казала Настя: як удасться!— вигукнув Діденко.

Шум в залі.

Бондаренко виждав, поки стихло, і продовжував:

— Еге ж, саме так завжди і говорили нам, більшовикам, що нічого не вдасться. А тим часом удається ж: робітничо-селянський уряд Народних Комісарів у Петрограді — це факт! (*Оплески.*) Але до цього питання ми ще повернемося. А зараз про інше. Дві години тому полуботківці заарештували депутата Ради солдатських депутатів, рядового саперного батальйону товариша Кузнецова. Перехватили його по дорозі на це засідання. (*Рух у залі. Як видно, не всі присутні знали про це, і новина ця багатьох прикро вразила, а то й обурила.*) За дорученням фракції соціал-демократів більшовиків я заявляю рішучий протест проти цього зухвалого порушення самих основ свободи і демократії. І закликаю всіх депутатів приєднатися до нашого протесту і до нашої вимоги командуванню полуботківців: звільнити товариша Кузнецова. Негайно. (*Схвальні оплески в залі.*)

Гудзій звівся з місця і чекав, поскубуючи вус, поки в залі залягла тиша. Тоді заговорив:

— Фракція більшовиків ломиться в відчинені двері. Від Ради вояцьких депутатів ми вже зверталися до командування куреня імені гетьмана Полуботка з запитом про причини арешту Кузнецова. І вже одержали відповідь, цілком вичерпну. Перше: в зв'язку з вибуттям саперного батальйону з міста Славгорода депутатський мандат Кузнецова механічно втратив силу. І друге: у Кузнецова не виявилось ніяких документів, що дозволяли б йому відлучку з місця розташування його частини, станції Ромодан. За це його і затримано. Інакше кажучи, затримано як дезертира. І передано в розпорядження етапного коменданта. Далі вже від нього буде залежати, чи направить він Кузнецова в його частину, чи, може, в чергову маршову роту. Як це звичайно робиться. Отже, як бачите, протестувати тут нема проти чого.

Але пояснення голови не всіх у залі задовольнило. Довелось ставити на голосування: хто за те, щоб пояснення полуботківців вважати за задовільне.

— Явна більшість!— оголосив Гудзій.

— Не факт,— не погодився з ним Бондаренко.

Довелось підрахувати голоси. А потім голосувати — і хто «проти». Голоси поділилися майже нарівно: на сім голосів тільки й переважили ті, що були «за».

Діденко навіть засовався на стільці й тихенько чортихнувся. Саранчук мимоволі глянув на нього.

— Чого ти? Ваша ж бере!

— Якщо й далі отак танутимуть наші голоси,— відповів Діденко і, не відриваючи очей, напружено дивився на Гудзія. Аж поки не спіймав його погляд на собі. Запитливо ворухнув бровами. Гудзій ледве помітно хитнув головою. І оголосив:

— Слово для доповіді «Про роззброєння саперного батальйону полуботківцями» надається депутатці Супрун.

Але не встигла Мирослава Супрун, зійшовши на трибуну, сказати першу фразу, як Гудзій зупинив її.

— Пробачте, переб'ю на хвилинку.— І звернувся, невдоволений ніби, в залу:— Що ви хотіли, добродію Діденко?

— Прошу слово для позачергової заяви.

В залі зашуміли.

— Що там за спішка?! Скільки можна?!

Але Діденко простував уже до помосту, швидко збіг по східцях під обурені крики, вийняв з кишені і замахав у повітрі папірцем.

— Телеграма! Виключної ваги!— А коли в залі притихло, додав:— Цю телеграму щойно передали мені з редакції. І оскільки зміст її якнайближче торкається питання нашої повістки денної, я не можу не оголосити її зборам.

— Ну, ну, давайте. Ближче до діла!— все також, удаючи з себе невдоволеного, наглив його голова. Але Діденко не поспішав.

— Зараз, зараз.— Йому ще до оголошення тексту треба було хоч трохи напустити туману. І він став говорити:— Ознайомити збори з цим повідомленням тим більш доречно, що в світлі його саме питання про роззброєння саперів набуває зовсім іншого характеру Ми його одразу ж поставимо, всупереч намаганням наших політичних супротивників, з голови на ноги. Не осуду, а безумовного схвалення заслуговує в світлі останніх подій акція полуботківців, як така, що спрямована цілковито на захист і оборону нашої державності, проти замислів наших ворогів. З вашого дозволу, я оголошу текст телеграми. «Харків. Сьогодні сюди з Києва прибули більшовицькі экс-делегати крайового з'їзду Рад. Їхні наміри ясні. Спіймавши облизня в Києві, вони хочуть взяти реванш у Харкові, де саме в ці дні відбувається з'їзд Советів Донецько-

Криворізького басейну. За наказом з Петрограда, це зборище випадкових людей, очевидячки, спробує захопити владу у Харкові в свої руки. Про це красномовно говорять і шалена агітація їхня серед місцевого робітництва та гарнізону, і концентрація так званої Червоної гвардії Сіверса з московських та петроградських...»

Діденко ще не закінчив читати, а в залі вже зчинився галас і не стихав кілька хвилин, поки вдалося голові закликати до порядку. Але й тепер Супрун не довелося говорити. Спершу слова домігся — до порядку ведення зборів — представник фракції меншовиків. З огляду на нові факти, щойно наведені Діденком, вони вимагають перерви для фракційної наради. З такою ж заявою виступив і представник Бунду.

А голові зборів, видно, цього тільки й треба було. Одразу вже хотів ставити на голосування. Але Бондаренко взяв слово.

— Про яку перерву йде мова? Про що радитись? Які це нові факти несподівано відкрились тут? Хіба ви не знали раніш, що лозунг «Вся влада Радам!» визначає лінію більшовиків на Україні. А щодо скупчення Червоної гвардії в Харкові, то й це не така вже новина. Авжеж, знаємо, що проходять через Харків із Росії радянські війська на Дон проти білого генерала Каледіна. То, може, й це лякає декого? Та певно ж! Бо одним миром мазані. Але ж майте сміливість одверто про це заявити. А не обманюйте народ, не торочте йому дурниць про якесь там зазіхання Радянської Росії на Україну. Облудне базікання!.. До речі, можу нагадати, що більшовики не далі як два тижні тому говорили по цьому питанню вустами вождя нашого, Володимира Ілліча Леніна. — Він вийняв з кишені газету. — Читаю слово в слово із «Известий ЦИК»⁶⁶ від 25 листопада: «...Сейчас мы наблюдаем национальное движение на Украине и мы говорим: мы безусловно стоим за полную и неограниченную свободу украинского народа. Мы должны сломить то старое, кровавое и грязное прошлое, когда Россия капиталистов-угнетателей играла роль палача над другими народами. Это прошлое мы сметем, на этом прошлом мы не оставим камня на камне». (*Бурхливі оплески.*) І далі: «Мы скажем украинцам: как украинцы, вы можете устраивать у себя жизнь, как вы хотите. Но мы протянем братскую руку украинским рабочим и скажем им: вместе с вами мы будем бороться против вашей и нашей буржуазии. Только социалистический союз трудящихся всех стран устранил всякую почву для национальной травли и грызни».

Бурхливі оплески, шум, окремі вигуки обурення знялися в залі:

— Регламент! Куди той Гудзій дивиться!

— Нехай говорити!

Бондаренко зачекав, поки в залі стихло, і закінчив:

— Ні, білими нитками все це у вас шито! І вимога зробити перерву — це тільки маневр, розрахований на те, щоб зірвати засідання. Проти цього більшовицька фракція і застерігає зараз. Ніякої перерви! Продовжуймо роботу!

І все ж таки, хоч незначна, більшість, коли Гудзій поставив питання на голосування, була за те, щоб зробити перерву на півгодини.

— Ну, от і все!— сказав Діденко, зводячись на ноги. Поклавши руку Саранчукові на плече, спитав весело:— А як тобі мій виступ?

— Нічого не розумію!— хмуро мовив Грицько.

— Як це — «не розумію»?— засміявся Діденко.

— Видно, я вже такий дурний! Один виступає, слухаю — правильно наче. А виступить інший — і зовсім же навиворіт, слухаю, і теж — наче правильно.

— Це буває. Чіткої системи поглядів у тебе ще нема. Ось де собака заритий. Та діло це поправимо. Ми вже трохи, і саме з Івгою Семенівною, говорили про це.

Людський потік виніс їх із залу в коридор.

— Ну що ж, Грицьку, ходімо,— застібаючи пальто, озвався Діденко. Саранчук машинально застібнув і собі шинелю. А вже потім спитав:

— А куди ж іти?

— Цікавого нічого вже не буде,— упевнено сказав Діденко.— А мені треба зайти на півгодини в редакцію, гранки переглянути. А тоді й додому. У мене й ночуватимеш.

Саранчук одмагався тим, що Бондаренки чекатимуть.

— А я й забув. Родичі ж!— з підкресленою іронією сказав Діденко.— Ну то бувай!— Він подав йому руку, хоч і був певен, що Грицько не відстане від нього. І справді, Саранчук, замість того, щоб потиснути йому руку, сказав похмуро:

— Я теж. Пройдусь трохи. Свіжим повітрям дихну.

Вийшли на вулицю. І тільки виткнулись з дверей, хурделиця, як морська хвиля в шторм, обрушилась на них, мало не збила з ніг, колючими бризками бризнула в обличчя. Щось крикнув Діденко, але за два кроки не розібрати слів.

Саранчук глибше, на самі вуха, насунув свою солдатську плетьюнку. І перше, що мимоволі спало йому на думку,— Артем Гармаш увечері сьогодні у Бондаренковій хаті. Де це він зараз? Може, орудує вже. Погода — саме для нього. А їй-бо, молодчина-таки! Знає, чого хоче, і знає, що робить! «Не те що я: тиняюсь цілий день по місту!» Справді-бо, ну куди він зараз бреде? Але ж не заговориш із ним отут, на вулиці. Коли рота не можна розкрити — снігом заб'є. І чого не допи-

тавсь одразу тоді? Знову невдоволення ворухнулось у серці, але на цей раз не так на себе самого, як на Діденка. Де ж пак було йому тоді до цього! У нього ж, бач, справи державної ваги. Фігура! Неприязнь до Павла, що була зародилась іще під час першої зустрічі сьогодні вранці і непомітно наростала в ньому потім увесь оцей вечір,— спершу у Бондаренків увечері, коли Федір Іванович говорив про нього, потім на зборах,— зараз зміцніла, оформилась і тільки ждала нагоди. Поглядаючи на зіщулену постать Діденка, Грицько не без задоволення подумав: «А що ти заспіваєш завтра? (Якби тільки пощастило Артемові з хлопцями!) Та як дізнаєшся. Як тобі буде оцей «фітіль»?»

Діденко раптом обкрутився на місці, спиною до вітру, щоб передихнути, і крикнув:

— Ох, і погодка ж! Вальпургієва ніч!⁶⁷

— Що, не подобається?— аж ступив до нього Грицько, зраділий нагоді. І в саме вухо крикнув йому з злорадною втіхою:— Погодка саме та, що треба!

XIII

Посидівши трохи з матір'ю та з земляками, нашвидку перекусивши, бо з самого ранку крихти в роті не було, Артем зразу ж пішов з дому. З Тимохою Невкипілим умовився, що той ждатиме тут свого напарника, буде весь час напоготові.

Насамперед Артем направився був на засідання Рад. Він хоч і певен був, що нічого це засідання не дасть, але для більшої певності вирішив наочно пересвідчитись. Тим більш, що для цього не треба буде сидіти до кінця: по початку вже можна буде судити й про кінець. Але вже у вестибюлі міської думи, де відбувалося засідання, випадково з розмов курців дізнавсь про арешт Кузнецова. Щоб не попасти й собі в цю пастку, Артем негайно ж пішов звідси. І зразу ж попрямував в глухий Калюжний провулок поблизу Драгунських казарм, де в будиночку одного його товариша призначено було збір бойової групи.

Зараз, звичайно, іще нікого з хлопців тут не було. Сам господар, Гаврюша Костюк, тільки-но звільнившись з варті біля казарми, змерзлий сидів біля грубки, сьорбав із кухлика чай.

— Прогріваю себе,— пожартував він,— з усіх боків: зовні і зсередини.

Гаврюшина сестра Поля запропонувала й Артемові чаю, але він відбився жартом: його, мовляв, поки що кров гріє. Та й ніколи. З Полею Артем добре був знайомий: вона часто заходила до Тані Бондаренко, з якою разом працювала на тютюновій фабриці,— тим-то без зайвих церемоній попросив

залишити їх з Гаврюшею самих. І тільки коли вона вже вийшла, розповів Гаврюші, що надумав на цілу годину раніш почати операцію.

— Швидше допивай свій чай та й бігом до Валдіса. А сам я до Рябошапки на Слобідку зараз піду.

Гаврюша цілком погодився з Артемом. Звичайно, пропустити таку погодку було б «неприпустиме глупство». Правда, гайдамаки теж «зробили поправку» на темряву та непогоду,— замість одного зараз спаровані вартові стоять на воротах. Отже, доведеться, врахувавши це, і собі подвоїти число бійців, виділених на тих вартових. Як же інакше? Артем по очах Гаврюші вже бачив, до чого він веде. Проте мусив і на цей раз відмовити йому. Мовляв, на таке діло дебелиших треба. Та й потім, де ж інших золотих рук взяти для замків склепу? (Кращого слюсаря за Гаврюшу в цілій бойовій групі не було). Нагадав йому, щоб не забув своїх причандалів. На що Гаврюша, і невдоволений, а разом і втішений високою оцінкою його майстерності, відповів з усмішкою:

— На біса мені ті причандали! Найскладніший замок я пальцем відімкну. Недарма ж по материній лінії родом з тих гуляків, з яких і Лівша був, що сталюну блоху підкував.

— Гляди мені, гляди,— в тон йому сказав Артем.— Підведи тільки нас! Я тебе підкую! На всі чотири!

Докуривши цигарку, він уже збирався був іти, як раптом на порозі — старий Костюк. З новоною. Вертаючись оце з роботи, з паровозного депо, на вокзалі наткнувся на сутичку артилеристів з проходящого ешелону з гайдамаками. Жандарма чи городского котрийсь упізнав серед полуботківців. З цього й почалось. Там таку бучу зняли були — дим коромислом! Затягли до себе у вагон і ніяка сила: «Поїде з нами на фронт!»

— Ну, й чим же кінчилось?— спитав Артем.

— Не дждався кінця,— відповів старий.— А чим воно може кінчитись? Нічим. Вони й самі не доїдуть ні до якого фронту. Який тепер фронт, раз Ленін мир об'явив.

Але Артема не цікавило, доїдуть вони чи не доїдуть до фронту. Його цікавило інше: ешелон той зараз на станції чи, може, поїхав?

— А як він поїде? Коли жодного паровоза справного немає в депо. А цей поки почистять... Хоч би за північ...

Цього тільки Артемові й треба було. Змінивши Гаврюші завдання — нехай сам сходить і до Валдіса, і до Рябошапки,— Артем попрощався з Костюками і за яких-небудь чверть години був уже на вокзалі.

Через головний хід не рискнув зайти. Обійшов стороною, у хвіртку поза багажним склепом — і на перон.

Хурделиця — світу не видно. Порожньо на пероні. Ешелон гайдамаків стояв на тому ж місці — на першій колії, де й уранці стояв, коли Артем прибув з Харкова. За ним тьмяно виступали з заметілі товарні вагони другого состава. По іскрах з димохідних труб над вагонами Артем догадався, що це ж, певно, і є той ешелон артилеристів. Хотів уже пролізти попід вагони, але раптом угледів за кілька кроків від себе групу солдатів, що один по одному виринали з-під вагона на цей бік, до перону. Не інакше, як з того ешелону. Разом з ними, нічим не відмітний від них — в такій же потріпаній шинелі, в старій шапці-плетьонці,— він і собі пройшов до вокзалу.

Шумно у вокзалі, але того «диму коромислом», про який говорив старий Костюк, уже не було. Правда, ворожнеча між артилеристами та гайдамаками — це видно було з усього — не зникла, а тільки притаїлась. І відкривалась вона Артемові на кожному кроці: у зневажливо задирливій поведінці артилеристів до гайдамаків, у півнячій бундючності гайдамаків. Хоч і не було між ними особливої різниці у формі, одначе їх ніяк не можна було змішати. Артилеристи — в старих, потріпаних шинелях, стоптаних шкарбунах з обмотками. А гайдамаки — всі як один у новеньких, щойно зі склепу шинелях, в добрих чоботях, а чимало з них навіть у хромових. Та й на обличчі були вони од тих одмітні: червонопикі, як видно, на добрих харчах.

Особливо впадали в око молодики, під шинелями котрих так і вгадувались коли не студентська куртка, то блуза гімназиста-старшокласника. Ці особливо ретельно дотримувались наказу по куреню — не встрявати ні в які стосунки з «анархічно настроєною солдатнею» ешелону. І не так з наказу, як з обережності: бачили вже, на що здатна ця «солдатня»! Тим-то тримались осторопъ, групами, ніяк не відповідаючи на задирливі дотепи та глузування з них артилеристів. З підкресленим почуттям вищості говорили тільки проміж себе і навмисне карбованою українською мовою, рясно пересипаючи її чужоземними словами. Це, звичайно, давало привід артилеристам для нових дотепів, а то й для лайки.

— Ти чуєш, як цвенькає? Не інакше — гімназію пройшов.

— А ти думав — за чередою отак напрактикувався? Туди-розтуди! А грішми як сіють!

І справді, мабуть, показуючи свою зверхність і в цьому, гайдамаки з «маминих синків» товпились біля буфету, шелестячи в руках нерозрізаними аркушами керенок⁶⁹, брали, що тільки в око впадало.

Артилеристам буфет був не по кишені. Вони товпились біля стойки, на якій стояв величезний, як паровик, самовар. Не те щоб у себе в теплушці вони не мали цього добра, але ж одна

річ чай з казанка, і зовсім інша — із самовара, та ще за столиком, навіть застеленим хоч і брудною, все ж скатертиною. Убога ілюзія майже забутого за роки війни родинного за-тишку.

Артем узяв склянку чаю й собі. Щоб не виділятися. Відійшов від стойки на кілька кроків і спинився біля столика, за яким сиділа група артилеристів і серед них прапорщик в окулярах і грузин з орлиним профілем. Ще в черзі до самовара Артем дізнався був, що перший — командир дивізіону, а другий — голова дивізійного комітету. От саме їх йому й треба. Сьорбаючи чай, Артем чекав на слухну хвилину, щоб удатись до них з своєю справою.

Щось, видно, цікаве розповідав прапорщик. Усі за столиком уважно слухали його, забувши про чай. Тільки один, уже спітнілий навіть, зосереджено і явно через силу допивав свій чай.

— Дев'ять!— сказав він, поставивши на блюдце порожню склянку і, витерши рукавом шинелі лице, звернувся до грузина:— Що, кацо, пити ще, чи годі?

— Луснеш!— лаконічно відповів йому грузин, не повертаючи голови.

— Досить!— після роздуму погодився солдат. І побачив раптом за крок від себе — стоїть солдат з склянкою чаю в руках. Дуже не хотілось підводитись, але солдатська солідарність перемогла нарешті:— Чого ж ти, браток, навстоячки чаюєш? Сідай!

Артем подякував і сів на звільнений стілець. Круг столика одразу замовкли всі. Раптом грузин, приглянувшись до нього запитав:

— А ти, товаришу, з якої батареї?

— Я не з вашого ешелону,— відповів Артем.

— Отож я дивлюсь — незнайоме лице. А з якої частини?

— Та я зараз і сам не знаю. З минулої ночі я, так би мовити, солдат-сирота.

— Як, сирота?— здивувався грузин. І всі за столиком з цікавістю глянули на незнайомого солдата.

— Один, сам собі лишився з цілого батальйону,— пояснив Артем і став розповідати про роззброєння минулої ночі гайдамаками саперного батальйону, про поневіряння їх зараз на станції Ромодан, про арешт Кузнецова.

— Голова батальйонного комітету. Ну да, більшовик. На засіданні Рад робітничих та солдатських депутатів мав виступити. І сам він депутат Ради. А його на порозі й схопили. Щоб рота заткнути.

Артемова розповідь обурила артилеристів.

— На вас уся надія, товариші. Заради цього й прибув сюди, до вас. Неодмінно треба звільнити. І — негайно.

— Ну, то за чим же діло стало?— перший озвався вусатий солдат, полтавець, по вимові чути.— Треба, так треба!

— Я теж вважаю, товаришу Смирнов, що треба втрутитись,— сказав грузин.

— Розплатись, Петренко, за чай,— сказав прапорщик вусатому солдатові і, не мовивши більше й слова, звівся на ноги.

Всі, що сиділи за столиком, як по команді, теж підвелись. Помітивши це, залишили свої столики й інші артилеристи. Товпились навколо свого командира. І всі вже знали, в чім справа. З-цікавістю поглядали на незнайомого солдата-сапера.

— Ви, товаришу, теж підете з нами?— звернувся командир дивізіону до нього.

— Звичайно,— сказав Артем. І вже був рушив услід за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав, і не встиг він отямитись, як міцні руки вже стискали його. Від несподіванки Артем навіть оторопів. Повернувши голову, побачив бородате обличчя артилериста. І раптом зраділо видихнув на всі груди:

— Остап?! Ти чи не ти?

Одну мить вдивлявся в рідне обличчя, дуже змінене бородою, в карі, як у матері, очі, зараз поійняті радістю зустрічі. Потім рвонув за плечі, і завмерли на мить в міцних братніх обіймах.

— Ну ти скажи! Отак здибались несподівано!— з радісним подивом говорив Остап, розправляючи зім'яту в обіймах широку бороду і не зводячи з брата любовного погляду.— А ти це мандруєш куди?

— Нікуди. Я тут, у Славгороді,— відповів Артем. І згадав одразу:— Зараз і мати тут.

— Мати? Та невже?

— У дядька Федора. Якщо у вас затримка з паровозом...

— Та беззастережно! Хоч на півгодини забіжу.

— Солдат-сапер!— гукнув на весь зал басовитий голос з порога.

Артем рушив до виходу. Остап ішов поряд, міцно тримаючи брата за руку, щоб у тисняві проходу не роз'єднали їх, і жадібно розпитував:

— Ну а дома як? Чи все гаразд?

— Мотря лежить у сипняку.

— Ой лихо!— забідкався Остап.— А діти?

Командира дивізіону та грузина, оточених артилеристами, Артем наздогнав уже на пероні.

Біля штабного вагона отамана куреня стояла посилена варта. А зараз, помітивши натовп солдатів, що від вокзалу сунув до вагона, ще кілька гайдамаків приєднались до варти. Заступили дорогу до вагона. Старший із них крикнув: «Стій!»— і всі ошетинились багнетами.

— Ми до командира куреня,— удався Смирнов до старшого варті.

— В отамана зараз нарада. Наказано нікого не пускати.

— Нарада? З ким? З шлюхами?— крикнув котрийсь з гурту солдатів, що стояли проти вікна, нещільно закритого шторками, і заглядали в середину вагона,— одна, дві...

— Так воювати можна! До переможного кінця! Тилові пацюки!

— Ех! Дати б раз прямою наводкою!

— Диви, диви: ручку цілує. Ой, шлюха ж!

Затюкали, загупали кулаками та прикладами в стінку вагона.

На цей шум вибіг з вагона роздратований ад'ютант. Але як тільки впізнав у натовпі грузина та командира дивізіону, з якими мав уже справу годину тому, одразу прохолов. Як міг, ввічливо запитав, у чому справа.

— Добре, я доповім отаманові.

— Навіщо?— спокійно заперечив грузин.— Ми люди прості, можемо й без церемоній.— З цими словами він рукою одвів багнет вартового — дав пройти до вагона командирові дивізіону, потім солдатів-саперові, а за ними вже й сам підвівся по східцях у тамбур.

В салон-вагоні було душ п'ять офіцерів куреня і двоє цивільних. Один навіть у смокінгу. Дві дами, вельми декольтовані, при появі сторонніх випурхнули з салону. Мужчини теж звелися з місць. А сам отаман, ротмістр Щупак, розсипаючи малиновий дзенькіт своїх шпор, спинився посеред салону.

— Чому зобов'язаний?

— Тільки своїм діям,— відповів прапорщик Смирнов.— Діям проти революційної демократії міста. Точніше кажучи,— контрреволюційним.

— Овва! Ну, знаєте... це ще питання, хто з нас кращий і послідовніший поборник справи революції, ви чи я.

— Ні, це не питання,— сказав грузин.

— У нас в таких випадках кажуть,— вставив Артем,— видно пана по халявах!

Ротмістр зиркнув на цього солдата-нахабу, але наткнувся на такий упевнено твердий погляд, що тільки зціпив щелепи. І одна щока його нервово затіпалась, аж мусив помасирувати її пальцем.

— Ну-с, то давайте ближче до справи. Які ж саме дії мої вам не подобаються?

Командир дивізіону нагадав про роззброєння саперного батальйону.

— Ах, це. Ну, ви, прапорщику, теж до певної міри військова людина. До того ж навіть командир частини, повинні знати, що ми лише гвинтики в машині, що іменується армією. Я просто виконував наказ свого командування. В даному разі — Генерального секретаріату військових справ.

— Це не міняє справи. І ні в якій мірі не знімає з вас відповідальності.

— А арешт Кузнецова? — спитав Гармаш. — Хіба й на це ви мали персональний наказ Петлюри?

— Так, арешт Кузнецова нас теж інтересує, — сказав прапорщик Смирнов. — На якій підставі?

Отаман повернув лице до ад'ютанта. Той відповів чітко, як по писаному:

— Рядовий саперного батальйону Кузнецов затриманий патрулем як бездокументний. Що ж до його депутатства, то, оскільки батальйон той не дислокується зараз отут у місті, мандат його механічно втратив силу.

— Ну, цю софістику ви лишіть для когось іншого. Нас це не перекоує. Ми категорично вимагаємо звільнити з-під арешту Кузнецова. І то — негайно.

— Он як! Це що, майже ультиматум?

— Майже.

— Тоді, може, хоч дозволено буде мені запитати, як же буде з моїм козаком, захопленим вами?

— Це ви про того, колишнього жандарма? — спитав грузин.

— А це ще не доведено.

— Тим менш у вас підстав непокоїтись за його долю. І на цьому будемо вважати питання це вичерпаним.

В отамана знову затіпалась щока. Ні, це вже понад його сили. Отакий зухвалий, образливий тон. І подумати тільки. Ще кілька місяців тому оцей нижній чин, до того ж іноходець, стояв би перед ним струнко і їв би його, блискучого уланського офіцера, очима. На одну мить ротмістр майже втратив самовладання, і вже в горлі клекотіла лють, готова вирватися криком: «Геть, хаме!» Але тупіт ніг та гомін під вікном вагона не давали йому цілковито втратити глузд. До того ж у голові весь час плутався уривок з рапорту чергового офіцера по куреню про те, що на двох платформах — у голові і в хвості ешелону артилеристів — на гарматах знято чохли і гарматна обслуга безперервно вартує біля гармат у повній бойовій готовності.

— Ад'ютант! — вирішив раптом ротмістр.— Видайте ордер на звільнення цього... як його?

Потім із задньої кишені галіфе вийняв портсигар і, запаливши, весь час, поки ад'ютант вистукував на машинці, жадібно затягувався цигаркою, мовби тамуючи в собі оту лють на відвідувачів. Зате, коли, одержавши ордер, вони вийшли з вагона, одразу дав волю їй.

— Які хами! — брѣохнувся він у шкіряне крісло і жестом запросив сісти присутніх.— Тільки завдяки моїм сталевим нервам я не турнув їх в три шиї з салону.

Цивільний у смокінгу витієвато висловив свій подив і захоплення самовладанням пана отамана. На що другий цивільний в своїй простоті душевній зауважив:

— Під жерлами гармат хоч-не-хоч...

— Пусте! — бундючно кинув отаман.— Вони й пострілу не встигли б зробити, коли б тільки подав команду. Звичайно, не обійшлося б без жертв. А я не можу розкидатись своїми козаками. Тим більше — зараз, напередодні вирішальних боїв з ними. З оцим... вітчизняним інтернаціоналом хамів. Ну та обличмо! «Довлеет дневи злоба его». А що ж я не бачу наших милих дам?

Ад'ютант дзенькнув шпорами:

— Я зараз покличу їх.

— Чекайте,— спинив його отаман.— А про цього сапера... Кузнєцова ви нагадаєте мені завтра.

— Пане отаман,— озвався один з присутніх офіцерів, поручик Чумак.— Отой третій, що був з ними, отой, що про халяви, теж місцевий. Гармаш на прізвище. Його я добре знаю. Більшовик і взагалі дуже непевний тип. Це він, мабуть, і навів їх.

— Добре. Нагадайте мені завтра і про нього теж.

Тим часом Артем Гармаш тут же на пероні міцно тиснув руки прапорщику Смирнову та Ванадзе (тільки тепер він узнав його прізвище) і щиро дякував за допомогу, наміряючись одразу ж податися до міста в комендатуру. Але Ванадзе затримав його. Поки повернеться посильний від чергового по вокзалу.

— Бо може трапитися так,— сказав він,— що, замість визволити товариша, сам сядеш до нього в камеру.

— А чого ж я і поспішаю отак,— признався Артем.— Щоб не дати очухатись їм. Щоб не встигли поставити пастку.

Але тут якраз вернувся Петренко від чергового по вокзалу. Паровоз буде готовий не раніш як годин через три.

— Тим краще!

Охочих супроводити Гармаша до комендатури набралось більш як треба, десятків до двох. Як душитись в продимленій

теплушці чи в прокуреному вокзалі, хіба не краще пройтись по незнайомому місту! А що хуртовина,— чи їм, фронтовикам, до негоди звикати! Весело розмовляючи, шумним натовпом пройшли через вокзал і рушили до міста.

Як тільки відійшли од вокзалу, Остап смикнув брата за рукав, щоб одстати від інших. Ішли позаду всіх на кілька кроків. Так було вільніше розмовляти, без сторонніх.

— Оце так новину ти мені, брате, сказав! — почав Остап перервану розмову.— І не дарма мені отак каламутно було на душі, як проїздили через станцію Князівку. Просто хоч з поїзда сплигни!

— А чого тобі справді, Остапе, не відпроситись у командира? На кілька днів навідався б додому. Чоловік він, як видно, у вас хороший.

— Душа-чоловік. Дарма що... та який він і офіцер, сказати, прапорщик із запасу. Авжеж, пустив би. Але й те подумати: ну, чим я їй допоможу? Їй лікаря треба. А я тільки розтривожу її, може, ще гірш наробию. Та й потім — легко відстати від своєї частини, а спробуй в отакому розгардіяші знайти потім!

Артема здивувало це. Не втримавсь, щоб не пожартувати з брата:

— Та ти, бачу, служакою став. Он який патріот своєї частини!

— Не в тому річ, що патріот,— серйозно відповів Остап.— А що б же я за дурень був! Три роки провоював день у день, а тепер, коли ось-ось мир устанеться, демобілізація почнеться, а я — поза своєю частиною. Якийсь безпритульний солдат — старцюга в драній шинелі, з торбою за плечима. Ні, це не діло. Буде інакше!

Артем не зрозумів, як це «інакше». Остап охоче пояснив:

— А ми вже все майно дивізіону заздальгідь проміж себе розподілили. Звичайно, потай од командира та від комітету.

— Як розподілили? — од подиву аж зупинився Артем.

— Ну, не гармати ж, звісна річ,— посміхнувсь Остап.— Гармати нехай іржа їсть. Заслужили вони того. Скільки вони за війну нашаткували людського м'яса! Наробили сиріт та вдів... — сказав це і зразу ж поправивсь: — Хоч, правда, чого ж іржа? І гармати можна в корисне діло пустити. У перетопку на завод. Як пїр колись у церкві вичитував: «Перекують мечі на орала». Ну, та про це нехай начальство думає. А ми — про те майно, що кожному може придатись у мирному житті, в хазяйстві. Найперше — тягло, звісно. А коні в нас добрячі. Не коні — паровики. І чималенько. За розрахунком, на кожного солдата, котрий з селян, якраз по парі припадає, без одної восьмої. Я всю війну

на корінних їздовим. Тепер уже так і вважаю, що вони — мої.

— Як це, твої? А одна восьма — чужа? Хвоста-то напевно хтось матиме повне право урізати. Навіть — з ріпцею.

— Домовимось якось, — в тон йому відповів Остап. Потім, помовчавши, поважно, навіть з докором: — А ти, братухо, даремно смієшся. Я цим зараз, можна сказати, тільки й живу. Знаю: наріжуть землі, не піду з поклоном до того ж Гмирі чи Шумила, — виори, будь ласка, хоч з половини. Сам собі хазяїн! Тепер ти зрозумів мене?

— Дурницями ви займаєтесь, хлопці! — сказав Артем. — Це від безділля, мабуть, в ешелоні.

— Чого ж дурницями? — насторожився Остап.

— Не в ті часи ми живемо, щоб мечі на орала перековувати. Без меча і оралом нічого буде нам робити. Нічого орати. Бо ніхто землі нам просто так не віддасть. Без боротьби. Ото бачив на вокзалі гайдамаків? Як ти їх розумієш?

— А біс їх знає. Балакають по-нашому, скажуть би, по-українському.

— Це неважно. Ти в корінь дивись.

— Дезертири переважно. З кількома розмовляв навіть. Обридло на фронті на сочевиці, але й дома не всидиш — солдати у вічі штрикають, от і знайшли притулок: одягають, годують, ще й гроші платять. Та ще з дому щотижня жінка торбу з салом та книшами везе. Бачив, які морди понаїдали?

— Ні, — заперечив Артем. — Це — одинаки. Не вони складають основу.

— Хазяї⁷²ських синків чимало, — продовжував Остап. — Вольнопери та всякі, видно, студенти, семінаристи... А що воно за Шупак? Хоч би було глянути. Колись, мабуть, губернатор з такою охороною не їздив. Що воно за цяця?

— Пройдисвіт! — коротко відповів Артем. Він іще вдень сам був зацікавився цією постаттю, що з'явилась раптом на славгородському обрії, і дещо дізнався-таки. З джерел цілком вірогідних. Тим-то, коли Остап не задовольнився занадто стислою характеристикою, зміг цілковито задовольнити його цікавість. — Ротмістр уланського полку. Син⁷³ управителя одного з маєтків цукрозаводчика Терещенка.

— Знаю Терещенка. Ще замолоду строкував одне літо в його економії. На Катеринославщині.

— А цей з Полтавщини. Теж українець, як бачиш. І теж по-українському розмовляє. Хоч і з натугою. Не диво: весь час служив у Петербурзі. Після Жовтневої революції мусив тікати з Петрограда. Пробиравсь на Дон до Каледіна. Та на Україні затримавсь. І, як бачиш, швидко зрозумів, що до чого. За дорученням Генерального секретаріату Центральної

ради на гроші полтавських поміщиків та фабрикантів збив з добровольців гайдамацький курінь. Оцю поміщицько-куркульську гвардію. І взагалі — він ще покаже себе.

Остап поправив карабін на ремені і якийсь час ішов мовчки, задуманий.

— Он воно що,— озвався раптом.— То, виходить, що і отой жандарм не така вже випадкова серед них птиця.

— А ти ж думав. Ворон воронові ока не виклює!

За розмовою і не помітили, як опинились в самому центрі міста, біля міської думи. А за квартал від неї, на цій же головній Миколаївській вулиці, була комендатура. П'ять хвилин ходу, і вже були там.

Остап не став більше затримуватись, бо й так часу обмаль, попрощався з братом і подався на Гоголівську до Бондаренків. Але решта артилеристів всі, як один, услід за Артемом зайшли до приміщення комендатури. І це, власне, вирішило справу. Комендант, як виявилось, був уже стріляна птиця. Не задовольнившись ордером, він зв'язався по телефону з штабом куреня в ешелоні. Як видно, там зацікавились, хто саме приніс ордер, на що комендант, зам'явшись трохи,— розмова відбувалась у присутності прибулих,— відповів притишено: «Та їх тут ціла чота буде. Чоловік з двадцять». І тільки після цього, одержавши, мабуть, розпорядження з штабу, повісив трубку і наказав черговому привести за арештованого Кузнецова.

На вулиці Кузнецов весело спитав Артема:

— Чи не твоя це робота часом?

Артем відповів:

— Ось кому дякуй. А без них я і з ордером нічого б не зробив. Хіба що потрапив би сам до тебе в арештантську камеру.

Тут же біля комендатури стали розходитись, хто куди. Частина артилеристів, молодші та охочі до романтичних пригод, пішли собі блукати по місту, а решта — статечніші чи політично свідоміші, разом з Кузнецовим пішли до міської думи на засідання Рад.

Але в Артема на це вже не було часу (ще коли були в комендатурі, на думській вежі пробило десять). Він попрощався з Кузнецовим, з артилеристами і, дійшовши з ними до рогу, завернув у провулок.

Другий будинок за рогом — громадська бібліотека. Всі троє вікон партійного комітету були освітлені. «Хтось е!» — подумав Артем і зайшов у під'їзд.

В партійному комітеті були тільки Тесленко і Мирослава Супрун. Тесленко — сьогоднішній черговий член комітету, сидів у кутку за столом, читав книжку. А за другим столом, у

протилежному кутку, біля дверей над розгорнутою підшивкою газет схилилася Мирослава Супрун і щось виписувала собі в блокнот. Але тільки відчинилися двері, вона підняла голову, і брови її ледь помітно тігнулись від радості.

Артем пройшов повз неї до Тесленка, сів на стілець і, вийнявши кисет, сказав з веселою усмішкою:

— А Кузнецова пощастило-таки визволити.

— Де ж він? — радісно вирвалось у Мирослави.

— Пішов на засідання.

— Як же це вдалося? — спитав Тесленко, закурюючи з Артемового кисета.

— Довго розповідати, Петре Лукіяновичу, — сказав Артем.

Але все ж змушений був на просьбу обох, і Тесленка, і Супрун, коротко розповісти про свій «візит» разом з артилеристами до отамана куреня.

— Чи довго вони ще будуть стояти? — спитав під кінець Тесленко.

— Години дві, а може, й більше. Паровоз поки що в депо, колосники міняють, — відповів Артем.

— От би добре було за цей час упоратись.

— Та так і думаємо.

Вони з Тесленком поговорили ще трохи про бойову операцію, покурили, і Артем звівся на ноги.

— Ну, щастя вам! — підвівся й Тесленко. Міцно тиснувши Артемові руку, він другою рукою обняв за плече, притяг до себе і, пильно дивлячись йому в очі, спитав тихо:

— А на душі як? Все в порядку?

— Цілком! — так же пильно дивлячись в очі Тесленкові, відповів Артем. — А зрештою... один раз мати родила!..

— Е, ні, це не те! — перебив його Тесленко. — Ти про смерть не думай, ти про життя думай. І в першу чергу — про своє завдання. Повинно б удатися. Все — за це. Ну, а коли зірветься, паче чаяння, не лізьте згарячу. Бережи хлопців і себе. Щастя вам!

Проходячи до дверей повз стіл, за яким працювала Супрун, Артем затримався біля неї.

— Мирославо, я приніс у комітет... — Він вийняв з кишені гаманець. — Тут партійний квиток мій і ще документи.

Дівчина глянула пильно на нього, і невиразна тривога охопила її.

— Забув залишити дома. А при собі... Знаєте, все може бути! Навіщо ж ризикувати, щоб до них в руки попали! — І він поклав на стіл гаманець.

Майже ціла хвилина минула в мовчанні.

— Ну, здається, і все.

— Почекайте! — сказала Мирослава. — І я йду.

Вона поклала підшивку газет в шафу. Потім відкрила обковану залізом скриню, що правила за сейф, поклала туди гаманець Артема і замкнула. Все це робила чітко, без єдиного зайвого руху.

На сходах Артем перший обізвався:

— Мирославо! То неже ви так нічого й не скажете мені? На дорогу. На щастя!

Мирослава зітхнула:

— Артеме! Коли б ви знали, як я боюсь за вас! Бо вас жменька!

Пауза.

— Ну, що нас небагато, це я й сам знаю! — сказав Артем. І хоч не видно було в темряві його обличчя, а вгадувалось, що брови у нього суворо насуپлені. — Ні, не цього я од вас, Мирославо, ждав! — Він помовчав хвилинку і раптом сказав:

— А знаєте, як мене мати проводжала? Та, правда, яке безглузде питання! Звідки ж вам знати! Вийшли ми вже з матір'ю за ворота. І подумалось мені: який уже раз з тривогою проводить вона мене. І так мені жаль її стало! Мабуть, зітхнув я, чи що, а тільки мати раптом захвилювалась: «Що-бо ти, сину! Все буде гаразд. Чи я тебе змалку не знаю: за що не візьмешся — зробиш. Бо сім раз одміриш перед тим».

За дверима біла негода, вила, гула, торохтіла бляхою покрівлі. І раптом у цьому безладному шумі наче здалеку долинуло: «Бом!» — такий знайомий дзвін годинника на думській вежі.

— Пів на одинадцятю! — кинув Артем. — Ну, мені пора!

Та не встиг він ступити кроку, як Мирослава поривно ступила до нього і схопила за рукав шинелі.

На сходах було так поночі, а вичовгані сходи були такі слизькі, що Артема ніяк не здивував цей рух Мирослави. Обережно, щоб не відірватись від неї, він ступав сходами вниз. На площадці біля вхідних дверей спинивсь. Але Мирослава і тут не випустила його рукава. Навпаки, ще міцніше трималась.

Тоді Артем вільною рукою глибше насунув шапку. Потім намацав на мокрому від розталого снігу шорсткому сукні шинелі її руку, що, наче звірятко, здригнулась і завмерла під його долонею, і обережненько відірвав од шинелі.

— Артеме! — похопилась Мирослава, як тільки Артем узявся за дверну ручку. Але порив вітру з шумом відчинив двері навстіж, і з ніг до голови їх обдало, забиваючи подих, штормовою сніговою хвилею.

Артем убрав голову в плечі і, як плавець у розбурханій хвилі, кинувся в снігову заметіль.

Коли Мирослава Супрун вернулась у міську думу, перерва ще не закінчилась. У коридорі, як і тоді, перед початком засідання, товпився народ. Але зараз тут було ще шумніше. Видно, пристрасті, розпалені під час засідання, не охололи за півгодини перерви.

Проходячи коридором, Мирослава помітила в натовпі групу солдатів, озброєних карабінами. Зразу ж догадалась, що це — артилеристи, про яких допіру розповідав Артем. І раптом така проста, ясна думка виникла у голові дівчини. Самій навіть дивно було, як це вона раніш не подумала про це, ще в комітеті, коли розповідав Артем про свою зустріч з артилеристами. Мимоволі навіть прискорила ходу.

Підійшла вже до дверей кімнати, виділеної на цей вечір для більшовицької фракції, і зупинилась. По коридору ішли два озброєних солдати. Коли вони порівнялися з Мирославою, вона ступила крок їм назустріч.

— Вибачте. Ви — артилеристи? Із ешелону?

— А що таке? — спитав один із них, уже літній солдат.

— Мені треба знати.

— Артилеристи. Із ешелону, — відповів він. І потім спитав у неї: — А ви в оцю кімнату?

— В оцю.

— Передайте нашому дружку. Що це він засидівся? Нам, мабуть, на вокзал пора.

— А ви що? Від'їздите вже? — занепокоїлась Мирослава.

Артилерист відповів ухильно:

— Як тільки сурмач заграє «посадку», так і поїдемо.

Зайшовши до кімнати, Мирослава зразу ж побачила незнайомого солдата, теж з карабіном.

Він сидів у колі славгородців і щось розповідав, як видно, цікаве.

Мирослава підійшла і стала прислухатися. Артилерист розповідав про те, як їх дивізіон (стояли вони тоді під Контотопом, в одному маєтку) допоміг селянам оцей самий маєток експропріювати. Мирослава з нетерпінням чекала, поки він закінчить свою розповідь. Захоплена своєю думкою, не могла навіть примусити себе слухати уважно. І нарешті не втрималась. При першій же паузі — оповідач розкурював нову цигарку — сказала:

— Все це дуже цікаво, звичайно, але час іде. Перерва вже тягнеться сорок п'ять хвилин.

Вона переказала артилеристові нагадування його товаришів — «чи не пора на вокзал».

— Час ще є,— відповів артилерист.— Годину, а то й дві ще простоїмо: колосники міняють.

— Годину, а може, й дві? — На блідому обличчі дівчини навіть виступив рум'янець.— Так це ж чудово! Федоре Івановичу, Василю Івановичу! — Вона не могла, та й не старалась приховати своє хвилювання.— Товариші, ви знаєте, що мені спало на думку?

— Ну-ну, викладай,— сказав Федір Іванович.

— Якщо артилеристи змусили отамана полуботківців звільнити Кузнецова, то чому б їм не змусити його вернути зброю саперного батальйону? Адже так? От і не треба було б тоді... отак нам ризикувати!

— Прирівняли! — посміхнувся Кузнецов.— Що для них якийсь там сапер, а чотири сотні гвинтівок — це ж цілий скарб.

— На який, до речі сказати, уже й претендентів більше як треба.

— Хто претенденти? — глянула на Бондаренка Мирослава.

— Гудзій — для свого запасного полку, а повітовий комісар Мандрика — для свого «вільного козацтва». Кажуть, плакав у жилетку, чи то пак у френч, отаманові Щупакові: дробовиками, мовляв, озброєні, а є навіть такі загони в повіті, що мало не кремінними рушницями, з музею.

— Не тільки плакався,— обізвався Одуд, солдат з українського запасного полку.— На наш полк капав. Заявив, що нема ніякого смислу озброювати нас, щоб не довелось потім роззброювати: більшовики, мовляв, уже й там звили гніздо.

— Ні, зброю вони добром не віддадуть,— зауважив Федір Іванович.

— Так не добром. Я ж кажу — змусити.

— Легко сказати!

— От іменно! — заговорив артилерист.— Сказати легко, та от лихо — не під силу нам. Чотири сотні їх в ешелоні. А нас у дивізіоні і двох нема. А нахрапом — якщо раз удалось, то це не значить, що й удруге вдасться.

— Як це «нахрапом»? — не зрозуміла Мирослава.

— Та ми ж його, отамана гайдамацького, на пушку тоді взяли. Коли б він не таким боягузом був, нічого й не вийшло б. Сидів би Кузнецов у комендатурі. Пороху нема!

Втративши всяку надію, Мирослава раптом роздратовано знизала плечима і сказала артилеристу ущипливо, мовби він був винуватий в цьому:

— Пушки без пороху! Так чого ж ви возитесь з оцим залізним брухтом?

Артилерист засміявся:

— Ви, товаришко, зрозуміли мене занадто буквально. Порох для гармат у нас є. Іншого «пороху» нема. Бачте, в чім

справа. Нема що казати, грізна зброя — артилерія. Але ж це зброя дальнього бою. Ви вкажіть нам ціль за п'ять, за три версти — мокре місце від неї лишимо. Та хоч і ближче — прямою наводкою будемо бити. На крайній випадок є в нас і картеч для самозахисту. Але це коли на позиції стоїмо, а не на залізничній платформі, де і розвернутися ніяк. Ну, а щодо рукопашної — зовсім погано. У нас не всі навіть і озброєні. А ті, що озброєні, — карабінами. Бачите ось, — він показав на свій карабін, який держав між колін, — іграшка. Та ще — без штиків.

— Артем у комітет заходив? — спитав Бондаренко.

— Заходив. Говорив з Тесленком. Пішов оце щойно.

— От і гаразд. Це спосіб найвірніший, — сказав Федір Іванович. — Звичайно, на засіданні ми будемо домагатися ухвали Рад повернути зброю саперному батальйонові. Але дуже сподіватися на це підстав нема. І треба пам'ятати, що головне — ще і ще раз показати народу їх справжнє обличчя, без маски...

— І давайте починати, час уже, — сказала Мирослава. — Ім-то поспішати нема куди.

— Ще одно, — підводячись з місця, звернувся Бондаренко до Супрун. — Ми тут уже радились. Як ти, Мирославо Наумівно, на це дивишся? Щоб раніш Кузнецов виступив, а ти вже потім.

— Я теж думала про це, — сказала Супрун. — Сама поява Кузнецова на трибуні дуже для нас важлива. Як-не-як, а це ж наслідок, хоч маленької, перемоги нашої над гайдамаками.

— Ну, вони це теж ураховують, — сказав Бондаренко.

— Цікаво, який вони сьогодні трюк викинуть? — спитав солдат Одуд.

— Зірвуть засідання. Це — як пить дать, — переконано сказав Кузнецов. — Але тим більш кожна хвилина дорога. Іди, Федоре, дзвони.

Через кілька хвилин після того, як вийшов Бондаренко з кімнати, почувся дзвоник, що скликав депутатів і публіку у зал.

— Продовжуємо роботу засідання, — коли стихло в залі, оголосив Гудзій. — Слово до порядку ведення зборів має депутат Кузін від фракції російських соціал-демократів меншовиків.

Із-за стола президії підвівся кострубатий студент і вийшов на трибуну.

— Товариші депутати! Перш за все нагадаю вам, що ви-кликало потребу в перерві засідання. Як ви пам'ятаєте, Діденко з цієї трибуни оголосив дуже цікавий документ про

задуману більшовиками акцію в Харкові. Цей документ проливає світло і на події в нашому місті. І, як висловився Діденко, дає нам змогу питання, поставлене фракцією більшовиків на це засідання, «поставити з голови на ноги». Щоб краще розібратися в ситуації і обговорити становище, яке створилося, ми і вимагали перерви. Тільки більшовики, як пам'ятаєте, були проти. Ще б пак! А втім,— він зробив паузу і заговорив знову, відрубуючи кожне слово:— А втім, вони використали цю перерву непогано. З властивою їм оперативністю,— просто навіть заздрість бере!— вони за ці півгодини встигли немало. Skorиставшись з перебування на станції проходящого ешелону якихсь анархічно настроєних солдатів, вони домоглися від отамана куреня полуботківців звільнення Кузнецова...

Рух, шум, голоси в залі.

— ...Під загрозою насильства,— продовжував промовець,— і свідок тому повітовий комісар Мандрика, присутній зараз в залі. Він був у салон-вагоні отамана, коли озвірілий, п'яний натовп солдатні увірвався в салон...

— Ох, і брехло ж! — басом сказав хтось у залі. Мимоволі всі глянули в той бік.

— Але мало цього. Щоб нав'язати нам ухвалу, вигідну для них, більшовики заручились підтримкою цієї солдатні і тут, на засіданні. Присутність їх у залі... Озброєних!..

— От гад! Ти диви: «Солдатня!» «П'яний натовп!» — знову почувся той самий бас.— Це хто ж, ти нас поїв?

А тенорок додав:

— Кров'ю нашою він напоїв би нас! З охотою! «Війна до повної перемоги!»

— Товариші! До порядку,— постукав олівцем об графин Гудзій.

— Від імені фракції російських соціал-демократів я протестую проти присутності на засіданні озброєних і не відомих нам солдатів, що вирішили любою ціною зробити неможливою нашу роботу. Поки що вони ображають оратора, улаштовують обструкцію. А далі хто може поручитися! Можливо, вдадуться і до насильства. Я прошу обговорити це питання! — Він зійшов з трибуни і сів на своє місце за столом президії.

— Дай мені слово,— почувся голос із залу. І літній, бородатий солдат, рядовий Кузьменко з Охтирської робочої дружини, випростався на весь свій богатирський зріст.— Я звідси, з місця, два слова. По-перше, відносно «солдатні». Що це за барський тон у соціал-демократа, хоч би і меншовика?! І звідки Кузін узяв, що вони п'яні? Поки ви там, на своїх фракціях, «розбирались в ситуації», ми з ними в коридорі не

по одній цигарці викурили. Солдати як солдати. Перекидають їх частину, можливо, навіть на фронт. Стоять на станції. Час є. Так мають вони право прийти на відкрите засідання? Аякже! Хіба не повинні вони знати, що в них за спиною робиться, за що вони воювати будуть! Тепер відносно зброї. Хочу запитати Кузіна, а може, й тебе, голову Гудзій, бо ти підтакував йому, — з якого це часу революційні демократи стали отак боятися солдата з гвинтівкою? І чи личить це їм? Все!

В залі знову, як брижі на воді од вітру, знявся шумок.

— Товариші, — Гудзій навіть звівся з місця і подзвонив у дзвоник, закликаючи до порядку. По настрою в залі він уже бачив, що затримувати увагу зборів на пропозиції Кузіна нема рації, — проваллять. Тим-то він зняв цю пропозицію сам, правда, заспокоївши при цьому меншовиків і попередивши публіку, що при найменшому безладді він попросить її звільнити зал, — і давайте не ухилятися в сторону, а то все ходимо та й ходимо довкола. Часу у нас не так багато. Самі знаєте, електростанція працює лише до дванадцяти. Прощу промовців урахувати це. Не розтікатися мислю по дереву. Слово надається представникові більшовиків...

Бондаренко тихо підказав йому щось, і Гудзій, на часинку зам'явшись, оголосив:

— Слово надається від фракції більшовиків Кузнецову.

І знову, як не раз уже за ці кілька хвилин, при самій згадці імені Кузнецова в залі знявся шумок, приглушений гомін. І так було, поки він проходив через зал до трибуни. Але ось вийшов він на трибуну, — і хоч Гудзій не тільки не дзвонив у дзвоник, але навіть не вважав за потрібне хоч би олівцем постукати об графин, — шумок в залі і гомін самі по собі стали стихати, дружніше закашляли простуджені. І зал приготувався слухати.

— Товариші! — неголосно і дуже спокійно сказав Кузнецов. — Перш за все хочу відповісти на запитання, яке так і повисло в повітрі. Ні меншовик Кузін, ні український есер Гудзій не вважали за потрібне відповісти на нього. І зрозуміло чому. Занадто вже неприємне, невігідне для них запитання. «З якого це часу революційні демократи, — спитав солдат із залу, розуміючи в даному разі дрібнобуржуазні угодовські партії — меншовиків, есерів, — з якого це часу стали вони так боятися солдата з гвинтівкою? І чи личить це їм?» Я, товариші, на це запитання відповім так: авжеж, личить. І навіть дуже личить!

В залі там-там спалахнув смішок. Хтось крикнув:

— Молодець Кузнецов! В саму точку!

— А чому? — продовжував Кузнецов. — Тому, що вони — меншовики, есери — ніколи ні революціонерами, ні де-

мократами не були. Тільки прикидались такими. Маскували революційною фразою свою ворожість до народу. Солдата з гвинтівкою, озброєного народу вони завжди боялись. І чим далі, тим більше. Пригадаймо хоч би керенщину — осиковий кілок їй у спину! Ще в червневі дні, в самий розпал підготовки наступу, хіба не домагався есер Керенський, тодішній військовий міністр, запровадження смертної кари для солдатів на фронті? Хіба не організовував він карні загони «ударників» проти революційно настроєних військових частин? Щоб зламати опір народу, щоб на угоду своїй і іноземній імперіалістичній буржуазії перетворити вільний народ на гарматне м'ясо, по сто карбованців за голову. Не більше не менше — сто карбованців! Саме таку ціну давала Антанта тоді за кожен голову нашого солдата⁷⁵. Дешево, правда ж? Але «революційних демократів», як видно, ціна ця влаштувала цілком. Недарма ж вони на кожному перехресті так і горлали про війну до переможного кінця. Не вийшло! Не піддався народ. Він пішов своїм шляхом, поглиблюючи революцію, створюючи Радянську владу. А Керенського та іже з ним — як вітром здуло на смітник історії. Але є ще, не перевелись на нашій землі люди, що прикриваються прапором революційної демократії. Ці люди із шкури лізуть, щоб повернути колесо історії назад, щоб загальмувати соціалістичну революцію. На Україні зараз це чорне контрреволюційне діло творять есдеки Винниченко, Петлюра, есер Грушевський⁷⁶, вся Центральна рада в цілому. Щоб утриматися біля влади і не за страх, а за совість відстоювати й далі інтереси «своїх» фабрикантів та поміщиків, вони на все готові. Готові кому завгодно і як завгодно — оптом, вроздріб продати свій народ, продати Україну. Нехай буде вона хоч колонією, неважно чиею — французькою, англійською, американською, а може, і німецькою, — аби тільки не Радянська республіка. Аби тільки не стали біля влади робітники та селяни. Саме в цьому світлі і треба розглядати всі події останніх днів на Україні...

Він став говорити про локаут на заводах, про каральні експедиції гайдамаків по селах, про роззброєння революційних військових частин у Києві, Катеринославі, в Славгороді.

— Товариші! Як представник саперного батальйону, роззброєного гайдамаками і вивезеного під конвоєм з міста, і як депутат місцевої Ради солдатських депутатів я заявляю якнайрішучіший протест проти цих контрреволюційних дій гайдамаків. Я вимагаю від Ради солдатських депутатів і Ради робітничих депутатів прийняти ухвалу і домагатися всіма засобами повернення батальйону в Славгород і повернення батальйону його зброї.

— Ну, це справа безнадійна, — сказав Гудзій самовдоволено.
— Вимога цілком законна! — почувлись голоси з залу.
— Нехай він краще про ультиматум скаже! — крикнув хтось.
— Безнадійна справа тому, що не ми розпоряджаємося пересуванням військових частин, — продовжував Гудзій. — А про зброю... — Він трохи зам'явся. — На цю зброю вже є новий хазяїн. І справжній.

— Знаємо, — сказав Кузнецов, — «вільне козацтво».

— «Вільне козацтво»? — удав на обличчі здивування Гудзій. — Чому?

— Тому, що так домовились ви з Мандрикою сьогодні на президії солдатської секції, полюбовно: триста гвинтівок йому для «вільного козацтва», для міського і волосних загонів, а сто — запасному полку. І сьогодні увечері Мандрика вже удостоївся з приводу цього прийому у отамана полуботківців.

— Та звідки ви взяли? — Гудзій розвів руками.

— Неважно. А ось коли є в моїх словах неточність яка, поправте. Адже так: триста — Мандриці, а сто — вам?

— Мало! — крикнув хтось в залі. — Що ж це ти, Гудзію, прогавив?! Адже у нас у полку без зброї добра половина, чоловік до півтисячі!

— Гудзій не прогавив, — сказав Кузнецов. — Він цілковито погодився з Мандрикою, що серед тих півтисячі солдатів запасного полку хіба що сотня набереться таких, котрим можна без ризику довірити зброю. А решта — дуже ненадійний народ. Адже саме так говорив Мандрика. Оцими самими словами. Чи, може, в мої слова вкралась неточність? Поправте, Гудзію! — іронічно сказав Кузнецов. Але той лише пересмикнув плечима. — Ці солдати з гвинтівками, — продовжував Кузнецов, звертаючись до залу, — ні Гудзія, ні Мандрику ніяк не влаштовують. Куди вигідніше для них, коли гвинтівки попадуть у руки куркульським синкам з «вільного козацтва». І саме їх ви, Гудзію, тільки що назвали справжніми хазяями нашої зброї. Умри, ясніше, одвертіше не скажеш! Не думаю, що серед депутатів, які сидять в оцьому залі, багато знайдеться таких, котрі в цьому питанні поділяють вашу, з дозволу сказати, точку зору.

Шум знявся в залі, почувлися вигуки:

— Ганьба!

— Це — точка зору! Та точка!

— Чого ж ти мовчиш, Гудзію? Нічим крити?

А Гудзій неухважно стукав олівцем об графин, збираючись з думками.

— Регламент!

— Нехай говорить!

— Нехай він все-таки про ультиматум скаже!— викрикнув Кузін.

— Еге ж,— зраділо ухопився Гудзій за цю репліку.— Одвертіться вам, Кузнецов, все-таки не вдасться. Доведеться сказати про ультиматум.

— Одвертіться? Мені?— Кузнецов засміявся.— Що за дурницю ви мелете! І головне, самі ж знаєте, що це — дурниця! А втім, це тільки ще раз характеризує вас, вашу чистоплотність як політичного діяча. Це вам не вдасться одвертітися! Хоч ви зробили все можливе, щоб приховати цей документ від народу. Для чого? Щоб легше було брехати з приводу цього, обдурювати народ. Саме тому ні в одній місцевій газеті не надрукували цей історичної ваги документ. Ну, про «Боротьбу» що говорити, її сам бог велів. Але ж і в «Деле революції», органі Ради робітничих і Ради солдатських депутатів,— теж. Хоч наш товариш із редколегії категорично вимагав надрукувати. І навіть приніс текст. Оцей самий.— Кузнецов вийняв із-за обшлага шинелі газету «Известия ЦИК» від 6 грудня 1917 року.— Прошу, товариші, уваги.

Тиша в залі. Тільки Гудзій за столом президії про щось шушукався з Кузіним. Кузнецов хвилинку почекав і потім повернув голову в їх бік. І, наче відчувши погляд його на собі, Гудзій обірвав розмову з Кузіним і сказав:

— Прошу!

А Кузін звівся з місця і вийшов із залу.

— «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до української Ради».— Повільно прочитав Кузнецов назву документа. І, піднявши очі від газети, сказав у зал:— Як бачите, товариші, Рада Народних Комісарів добре розбирається в подіях на Україні і аж ніяк не змішує український народ і Центральну раду. До українського народу вона звертається з маніфестом, а до Центральної ради, іменно до неї,— з ультимативними вимогами. Продовжую читати документ: «Виходячи з інтересів єдності і братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними ухвалами органів революційної демократії, Рад і особливо Другого Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які гнобились царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо «Народну Українську Республіку», її право зовсім відділитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємини між ними.

Все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зразу ж, без обмежень і безумовно...»

Зал дуже уважно і напружено слухав. Хіба що стримано, в кулак, прокашляється хтось. І лише коли в документі зайшла мова про Центральну раду, про її зрадницьку політику, шумок пробіг по залу і хтось крикнув:

— Продажні шкури!

— Ганьба!

— «Стаючи на цей шлях нечуваної зради революції,— продовжував читати Кузнецов,— на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящих і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас об'явити, без всяких вагань, війну їй, навіть коли б вона була вже цілком формально визнаним і незаперечним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української.

А зараз, зважаючи на всі вищенаведені обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді перед лицем народів української і російської республік такі запитання:

Перше. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації спільного фронту?»— І Кузнецов замовк раптом на півслові. А зал тихенько ахнув, як це завжди буває, коли в яскраво освітленому приміщенні раптом несподівано гасне світло.

— Що за чорт?!

— В чому справа?!— почулися голоси в абсолютній темряві. Потім то тут, то там в усіх кутках залу спалахнули і заколивались язички сірників та запальничок.

Кузнецов теж вийняв з кишені коробку сірників і, запалюючи сірник один за одним, продовжував читання:

— «Друге. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що прямують на Дон, на Урал чи в інші місця?

Третє. Чи зобов'язується Рада допомагати революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?»

В цю мить до стола президії вернувся Кузін.

— Пробачте,— сказав Гудзій, звертаючись до Кузнецова,— перерву вас на хвилинку.— І потім до Кузіна:— Не знаєте, що трапилось?

— Щойно дзвонив на електростанцію. Кажуть, аварія.

— Ну, от і договорились. На цьому доведеться...

— Мені закінчити лишилось рівно півхвилини.

Кузнецов чиркув по коробці останнім сірником, але головка сірника зломилась. Тоді з переднього ряду підвівся літній

робітник, підійшов до трибуни і подав Кузнецову запальничку. Кузнецов продовжував:

— «Четверте. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята?»

В разі неодержання задовільної відповіді на ці запитання протягом 48-ми годин Рада Народних Комісарів буде вважати Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

— Ну от... На цьому ми й закінчимо!— оголосив Гудзій.— Нема чого нам уподоблятися першим християнам у катакомбах. Продовжимо завтра. Поночі ми не можемо прийняти ніяких рішень. Як ми будемо голосувати? Як голоси підраховувати? Від фракції українських есерів і есдеків...

Обурений гул голосів у залі не дав йому закінчити фразу. Почулися крики:

— Провокація!

— Завтра зал буде зайнятий!

— Це неважно. Знайдем інше приміщення. Голосувати не буду — темно. Засідання об'являю закритим!

— От сволочі!— вже на вулиці, по дорозі до партійного комітету, сказав Бондаренко Кузнецову.— Зірвали-таки!

— А ти хіба не ждав цього?

— Ждати ждав. Але, признатися, не думав... Яке нахабство! Отак одверто: пошушукались, вийшов із залу, подзвонив на електростанцію комусь із своїх — «Влаштуйте аварію».

— Дуже схоже на те. Але це — не стільки нахабство навіть,— сказав Кузнецов і, помовчавши трохи, додав:— Той, хто тоне, завжди так: коли пускає пузирі, не дуже заклопотаний тим, який у нього вигляд, чи не розтріпана зачіска.

— До пузирів у них, Васю, діло ще не дійшло. Борсаються ще.

— Дарма. Дійде діло й до пузирів. Така невмолима діалектика життя!

XV

Але і в затишку, в редакторському кабінеті Діденка, Грицькові не одразу вдалося допитатись у Павла про Орину. На Діденка вже чекали тут свіжі телеграми, гранки — все невідкладна робота. Усадовивши на дивані Грицька, сунувши в руки йому якусь брошурку, він зразу поринув у роботу.

— Іване Петровичу!— гукнув, не одриваючись од листа. До кабінету, як щур у відхилені двері, простромив голову прилизаний чоловік.

— Пошли сюди Михайла.

Він дописав листа, вклав його у конверт, старанно заклеїв і написав адресу. До кабінету зайшов вайлуватий парубійко.

— Оце!— подав Діденко йому листа.— І щоб одна нога тут, а друга там.

Парубійко мовчки взяв листа і перевальцем пішов з кімнати. Але на порозі спинивсь, читає адресу. Раптом повернувся до редактора:

— Павле Макаровичу! Та Мокроус же на з'їзді. Ще немає з Києва.

— Дурень!— роздратовано кинув Діденко.— І ледар! Тобі лінки навіть адресу як слід прочитати.

— Ага! Це — Івзі Семенівні! — вчитавшись в адресу, зрозумів нарешті парубійко.— І щоб ответ дали?

— Йолоп! — з незрозумілою для Грицька люттю крикнув Діденко. А вже коли кур'єр з несподіваною для нього прудкістю вилетів з кабінету, докинув услід йому, хоч той уже не міг чути: — Нехай негайно ж тобою передасть матеріал. Що за недбальство таке! — Тоді до Грицька, ніби вибачаючись за свою невитриманість: — Оце, як бачиш, Гришо. Не робота, а шарпанина нервів. Кожного носом ткни. Сам-один на своєму горбі всю газету тягну.

Грицько зрадив нагоді, навіть з місця схопивсь.

— Слухай, Павле. Викрой для мене хвилин з п'яток, та й піду собі. Не буду тобі заважати.

— Ну що-бо ти! — захопився Діденко.— Я ось зараз закінчу і тоді весь до твоїх послуг.

Він став проглядати гранки. Читав, механічно правив коректуру, але змісту читаного не міг добрати, бо весь час у текст вплутувались власні настирливі думки. «Нетерпеливисья! Зачекай, зачекай трохи». Власне, до розмови з Грицьком, до розпитів його про Орину він уже був зараз готовий. Це тоді, в коридорі міської думи, спохвату ляпнувши про дівчину, від одразу ж і завагався був, бо факт, який мав він на увазі, був явно не переконливий і недостатній, щоб посіяти сумнів у Грицьковому серці. Треба було якось мудро обставити, умотивувати той факт. Імпровізувати Павло тоді не рискнув, через те й уникнув розмови. Але потім, по дорозі до редакції (через хуртовину всю дорогу не розмовляли з Грицьком, отже, часу на розмисли мав досить), Павло непогано придумав: «Далебі, готовий сюжет для новели!»

А проте навіть і зараз він якомога відтягував розмову з Грицьком. З обережності. Бо хіба ж знаття, як той поставиться до всього цього. Чи не викличе це занадто бурхливу реакцію в нього, таку, що про ділові розмови з ним годі вже

буде й думати? А жаль. Перспектива затримати Грицька у місті, зарахувавши його, як то радила Івга Мокроус, на кооперативні курси, Діденка цілком улаштувала. Ні, справді-таки краще відтягти розмову на пізніш. Може, аж на після вечері. Якраз обидва трохи напідпитку будуть. Та й можна буде історію ту подати з гумористичним забарвленням, щоб не так уразити. Важливо хоч би посіяти сумнів. І досить. А решта — це вже справа Івги Семенівни. Йї тут і книги в руки.

Отак міркуючи, Павло і незчувсь, як дочитав останню гранку. Гукнув секретаря. Одягаючи пальто, наказував йому: гранки нехай перегляне ще й він, бо щось дуже неуважний сьогодні, а Левченко, як тільки вернеться з засідання Рад, нехай одразу ж додому до нього зайде з матеріалами. За передовицею надіслати годині о дванадцятій, не раніш. Ну і все, либонь.

— Ходімо, Грицьку.

— Ні, зажди,— хмуро сказав Саранчук.— Чи доки ти мене за ніс водитимеш?

— Я тебе? За ніс? — насторожився Діденко, але зразу ж і звів на жарт: — Та правда, ніс у тебе нівроку. Недарма тебе і жінки люблять: є за що налігати! Ходімо, ходім! — І взяв Грицька під руку. Але Грицько руку звільнив.

— Ні, давай тут, зараз! Що ти про Орину почав був?

Діденко невдоволено знизав плечима. Але нічого іншого йому вже не лишалось. Криво посміхнувшись, сів на канапу.

— Ото нетерплячка така? Ну що ж, чи давай, то й давай.— Він вийняв цигарку, поволі закурив, збираючися з думками. І враз рішуче звів голову: — Це ще восени трапилось. Вимазали ворота дьогтем Орині.

Це була правда. Власне, для повної правди треба було тут же й додати, що, окрім Орининих, ворота чи причілки хат були вимазані дьогтем жінкою Кіндрата Пожитька і ще одній дівчині та одній молодиці, якраз усім тим з драматичного гуртка вітробалчанської «Просвіти», кому за ролями п'єс доводилось з її Кіндратом цілуватись на сцені. Це навіть спричинило на деякий час досить напружений стан з жіночими ролями у драматичному гуртку. А що вже балачок та сміху у Вітровій Балці — і по сей день!

Але говорити всю цю правду ніяк не входило в Павлові плани.

— Бредня якась! — по довгій мовчанці озвався Грицько.— Ворота дьогтем! За що ж це?

Діденко іронічно сопнув носом:

— Хіба не знаєш, за що ворота дівчатам дьогтем мажуть?

— Буває — з дурочків, — сказав Грицько, як видалось Діденкові, таким надзвичайно спокійним тоном, що навіть розгубився від несподіванки: чекав же зовсім іншого ефекту. Ні, тут уже не до гумору.

— Дай боже! — багатозначно мовив Павло. — Чи я їй ворог! Думаєш, приємно було мені, — як-не-як, не чужі... Майже як сестра мені. Адже малими одну грудь із нею ссали. Ти думаєш, легко було мені дивитись, слухати, як втоптують у бруд її ім'я. І через кого ж! Через Кіндрата Пожитька.

— Дурниця! — спалахнув Грицько. — Кіндрат? Отой конопатий? Та він і жонатий до того ж. Бредня!

— Але ж факт. Бо на місці застукали.

— Що, що?

— Та ні, — похопивсь Павло, не на жарт переляканий Грицьковим тоном і виразом обличчя. — Не їх. Кіндратову жінку застукали. З квачем, з мазницею. І якраз біля ковалишиних воріт. Отак і викрилось.

— Що викрилось?

Павло визнав за краще промовчати. А Грицько не допитувався. Мовчки, похмуро курих. Раптом кинув на підлогу недокурок і, зірвавшись на ноги, схвильований, пройшовся по кімнаті з кутка в куток. Нараз спинивсь перед Павлом.

— Так от що я тобі скажу: дурниця все це, непорозуміння якесь. Руку на одруб даю.

— Блажен, хто вірує.

— А ти? — І пильно дивився на Павла.

— А що мені! — удавано байдуже знизав плечима Діденко. — Яке мені, зрештою, діло до всього цього.

— А мене якраз і цікавить думка твоя, саме як сторонньої людини.

— На це я тобі, Гришо, так скажу, — обережно почав Павло. — Якщо взагалі про людську душу сказано, що вона — темний ліс, то про жіночу можна інакше сказати: джунглі. Де на кожному кроці підстерігає нас небезпека — лукавство, зрада. Така вже природа їхня, жіноча. І ніякими заклинаннями біди нашій, чоловічій, тут не зарадиш, Гришо. Отож моя порада тобі така: побережи руку, а то вік звікуєш калікою.

— Ану тебе! Тобі все жарту! — гірко мовив Грицько і знову заходив по кімнаті. А Павло тим часом, як шашіль деревину, точив його нудною мовою:

— Та й що ж тут неймовірного, зрештою? Що таке Орина? Жінка як жінка, і не можна ж за це судити її. Не уподобляймося Кіндратисі з мазницею. Мені, у всякому разі, ніяк не випадає ця роль — судді. Сам, можна сказати, і спричинився всьому цьому.

Грицько так і вгруз перед ним.

— Як це сам спричинився? До чого?

— Я жартую, звичайно. Але є частка й правди. Улітку, гостюючи в батьків, це ж саме я і організував отой драматичний гурток. Але хіба ж було знаття! А в них, як видно, з цього і почалось! І не дивно. Бо ніщо так не розбещує молоду дівчину, як сцена. Байдуже — чи це столична опера, чи просвітянський гурток. Оця повсякденна гра у людські пристрасті, і переважно любовні. Спершу на сцені під суфлера, на людях, а облокотавшись, — і поза сценою, крадькома від людей. На селі про Кіндрата в цьому плані просто легенди ходять. Конопатий, кажеш. Дарма. Зате яка конституція багатюща: чистий тобі племінний бугай.

— Ну, досить! — грубо обірвав його Грицько. — Огідно слухати! — Він важко сів на канапу, аж загули пружини під ним, і, крутячи цигарку, додав лютуючи: — Он воно, чим живуть отут! Нас там в окопах воші заїдають, сипняк та цинга нас із ніг валять, а тут із жиру казиться дехто. — І вилявся люто, по-окопному. Потім довго мовчав, схилившись головою. Раптом рухнувся, наче від поштовху. — В артистки, значить, записалась. Он воно що!

«Здається, дошкулив-таки нарешті!» — зраділо подумав Павло і сидів непорушно, навіть дихати став тихіш, щоб нічим не привернути до себе його уваги, не порушити ходу його думок.

Та обережність ця зараз була зайва. Мабуть, коли б із гармати несподівано вдарили зараз отут, під вікном, то й це б не вивело Грицька з глибокої задуми. У думці він знову був зараз у Бондаренковій хаті. Щосили напружуючи пам'ять, перебирав усі балачки, де згадувалось будь-що про Орину. Але, крім Мусієвого жарту про весілля та Гармашишиної розповіді про доччину хворобу, нічого так і не міг більше згадати. Та й цього було досить для роз'ятреної Грицькової уяви. Уже самий той факт, що про історію з ворітьми ніхто — наче змовились! — і словом не прохопивсь, сприймався зараз ним як ствердження найгірших припущень. І вже тепер у Скорякових словах про «стрижену молоду» вчувався йому не лагідний стариковський гумор, а ледь прихована насмішка, а в Гармашишиній розповіді про хворобу дочки — не стільки жаль до неї, як глибоко приховане материнське горе. І враз Грицькові аж подих сперло в грудях від раптового здогаду: «А може, і не тиф зовсім? Може, це тільки про людські очі, а насправді...» Він аж скрипнув зубами і таки не дав прорватися в свідомість отій жахливій думці. Але вона прокралась манівцями — як спогад не про Орину, а про іншу дівчину з їхнього села. Це ще до війни було. Нагуляла собі — та до

знахарки за порятунком. А потім теж отак не один місяць провалялася в ліжку.

— Бредня! — аж кинувся збентежений Грицько. Шорсткою долонею провів по обличчю. Потім повернувся до Павла. — Ну що ж... Скільки не сиди... — І рвучко звівся на ноги.

— Атож, ходім! — звівся Павло і весело додав: — Тим більше, що, як підказує мені інтуїція, нас уже вечерея давно жде. І навіть — з чаркою.

Грицько зітхнув.

— Та я вже... Випив оце! — І покрутив головою. — Ох, і випив!

XVI

З першого слова, тільки-но Даша відчинила їм двері, Діденко одразу ж запитав про Івгу Семенівну: чи не приходила.

— І зараз тут. Вечеряють.

З ідальні чути було брязкіт приборів і неголосний гомін. Потім раптом — розкотистий басовитий сміх.

— А хто там іще? — настороживсь Павло.

— Борис Іванович з дружиною, — сказала Даша.

Грицько вже розстебнув був шинелю, але на цьому слові знову став застібатись. Павло це помітив.

— Без дурниць, Грицьку! Коли не хочеш, можна не зустрічатись. Ізолюємось на моїй половині, та й усе.

Пройшли до кабінету, Павло засвітив настільну під зеленим абажуром лампу і мерщій до книжкової шафи. Вийняв із шухляди пляшку, поставив на круглий столик біля канапи. Потім, запросивши гостя розташовуватись як дома, зник розпорядитися, щоб подали їм вечерю сюди.

Грицько підійшов до вікна і бездумно дивився в бурхливу нічну каламуть. Хуртовина не тільки не вщухала, а ще розгулювалася. Поривний вітер шарпав голе гілля кущів під вікном, порощав сухим снігом у шибки, торохтів на даху одірваною бляхою.

За шумом знадвору Грицько і не чув, як до кімнати зайшла Івга Семенівна. На круглий столик вона поставила піднос з тарілками. І мовила стиха:

— Добрий вечір!

Грицько повернувся на голос.

— Добрий вечір! — В сутіні кімнати він не одразу пізнав її. Тим більше, що і одягнута вона зараз була не в те вбрання, в якому бачив її, а в керсетці і плахті. Тільки приглянувшись пильніше, пізнав нарешті. — Івго Семенівно! А я й не впізнав вас одразу. Що це ви одяглися так? Чи, може, ви теж... артистка?

— Артистка? Чому? — здивовано звела брови жінка. Потім ледь посміхнулася.— Ні, я не артистка. Скоріше — вчителька. Правда, другий рік уже, як залишила працю в школі. А чого ви запитали? І чому «теж»? — Грицько промовчав.— Ой, який же ви нечемний! Жінка питає вас... Скажіть, ви справді отакий дикун чи, може, прикидаєтесь?

— Мабуть, справді,— похмуро мовив Грицько.— А особливо коли зважити на те, як мені оце зараз хочеться... і не доберу гаразд,— чи комусь голову провалити, чи самому собі — з розбігу, лобом об стіну.

— Божевільний! Що з вами? — поривно ступила Ївга Семенівна до нього і навіть доторкнулась до його руки.— Що трапилось? Та не мовчіть же! Ви просто лякаєте мене.

Вона наче справді була схвильована. Аж дивно Грицькові.

— А що вам таке? — І, щоб пом'якшити трохи грубість свого запитання, додав: — Це, як за кожного так переживати...

— О, ні! — погордо звівши голову, мовила жінка, ще й головою заперечливо похитала.— Погано ви знаєте мене. Я не з тих, що за всіх!

— А що ж це я за виняток?

— Довго говорити. Та й потім я не певна...— Вона повагалась ніби.— А власне, чим я ризикую? Ну, ще одну грубість почую від вас. Але все одно. Я не можу цього вам не сказати. Тільки не зараз. Потім. Зараз нам все одно не дадуть. Ось-ось Павло Макарович заїде.

І справді, не встигла Ївга Семенівна закінчити фразу, як Діденко зайшов у кабінет.

— А що ж ви, Павле Макаровичу, гостя свого покинули? — з дивною легкістю перейшла вона на інший, веселий тон.

— Сідай, Грицьку.

Він поналивав чарки. Дістав іще з шухляди третю — для Ївги Семенівни. Але вона відмовилась.

— Я вже дві чарочки наливки випила. Я вже й так п'яна.

— То ви, Ївго Семенівно, не від наливки,— сказав Павло.

— Можливо,— примруживши очі, з викликом промовила жінка.— Дуже можливо! — І знову, як тоді, зразу ж перейшла на звичайний тон: — Ну, вечеряйте. А я зараз вам і гарячу страву принесу.— І вийшла з кімнати.

— Ну, за що ж вип'ємо? — підняв чарку Павло.

— Давай мовчки,— сказав Грицько.

— Ні, так не годиться,— заперечив Павло.— Це п'яниці п'ють отак — мовчки. А для нас горілка не самоціль. А тільки засіб, щоб, омивши душу від всякого намулу, по щирості поговорити, по-дружньому. За майбутнє вип'ємо. За щасливе

майбутнє. Хоч мусимо пам'ятати, що буде воно таким, яким самі його зробимо. Кожен — сам коваль свого щастя.

Окрилений успіхом, Павло був зараз у тому піднесеному настрої, що завжди виявлявся в нього незвичайною легкістю в думках та багатослів'ям. Навіть не заївши як слід першу чарку, він знову заговорив:

— А скажи, Грицьку, ти що, справді-таки думав... одружитися з нею?

— Грицько сердито сопнув носом.

— Облишмо! — Але, помовчавши трохи, не витерпів: — А чого це тебе так цікавить?

— Людину, яка думає, уболіває за загальнонародну справу, не може не цікавити те, що будь-якою мірою стосується цієї самої загальної справи. Яким чином стосується? А дуже просто. Це ти для себе самого — Грицько, та й тільки. А для мене ти — Грицько уже потім, а в першу чергу ти — громадянин, свідомий українець...

Багатослівно, час від часу зриваючись на фальшивий пафос, Діденко став говорити про ті неосяжні перспективи, що в зв'язку з революцією відкрились перед Україною, а заодно і про труднощі, і перш за все — через нестачу людей.

— Ось звідки у мене, Грицьку, цікавість до твоїх, здавалось би, суто інтимних справ. Прямо скажу: женившись на простій дівчині, ти зразу ж похоронив би себе для громадського життя. Жінка, діти, клопіт... Я розумію, що не женитися теж не можна. От і поворуши мозком. Тобі потрібна жінка не абияка, а з освітою перш за все. Жінка, яка, непомітно навіть для тебе самого, поступово підносила б тебе до свого культурного рівня. Сільська вчителька, скажімо. Так, так! Колиш це, можливо, було б з твого боку неправомірною претензією, але зараз революція внесла й сюди, у взаємини станів, істотні корективи. Ні, тепер це не проблема. Тільки скажи, зразу висватаю тобі таку молоду! З освітою, не нижчою від гімназичної. Пальчики оближеш. Але, звичайно, це тільки півділа. Самим жінчиним розумом далеко не заїдеш. Потрібен і свій. Не пригадую, чи говорив я з тобою про кооперативні курси?

В цю мить Івга Семенівна принесла печеню.

— От і до речі. Сідайте, Івго Семенівно. Потрібна буде й ваша допомога. Якраз оце висватаю Грицька.

— О, з такої нагоди і я вип'ю. Навіть самогонки. — Сіла за стіл. Примружено глянула на Грицька — А за кого ж?

— Поки що за кооперацію, — сказав Діденко. — Агітую на курси Грицька.

— Ну й що ж ви, Грицю?

— Не по мені це, — відповів Грицько. — Не торгував оселедцями зроду.

Івга Семенівна засміялась.

— Ой, дивак же ви! А при чому ж тут оселедці? Адже курси, про які йдеться, — не споживчої кооперації, а сільсько-господарської.

— От іменно! — підхопив Павло. — А це, як кажуть в Одесі, дві великі різниці. Сільськогосподарська кооперація.

Невідомо, скільки б говорив Павло на цю тему, але його перебив прихід Левченка.

Грицько зразу ж, як тільки той переступив поріг, впізнав у цьому миршавому чоловікові з гострим носом і довгими вусами отого в сірій бекеші та каракулевій шапці, що в коридорі міської думи з приводу арешту Кузнецова торочив усяку нісенітницю. «Авжеж, він. Такий писок, один раз побачивши, — глузливо думав зараз Грицько, — не скоро забудеш потім. Цур йому!» Уже самі очі Левченкові — невеличкі, різного кольору й косі, що давало можливість йому під час розмови дивитись водночас і на свого співбесідника, і десь поза ним, справляли дуже неприємне враження. Здавалось, що людина весь час насторожі, все чогось жде. От і зараз, вітаючись з Саранчуком (Діденко відрекомендував йому Грицька як свого давнього товариша), він одним оком дивився на нього, а друге скосив на двері. Аж Грицько мимоволі й собі глянув туди. «Ху, сказись ти!»

— Ну, Ярославе Хомичу, чим же кінчилось? — нетерпляче звернувся Павло до Левченка.

— Не кінчилось. Перенесли на завтра.

— Що? — спалахнув Павло. — А на біса це здалось!

— Непередбачені ускладнення, Павле Макаровичу.

— Що таке?

Левченко став розповідати про несподіване втручання у славгородські справи солдатів з проходящого ешелону. Ще ввечора спинивсь цей ешелон на станції. Невідомо точно, з чого почалась у них перша сутичка з полуботківцями. А тут, певно, вже і місцеві підлили масла в огонь: розповіли про все. Мабуть, і про арешт Кузнецова. Бо разом з ним якраз після перерви і ввалились у зал — цілий натовп солдатів.

— Разом з ким? З Кузнецовим?

— Атож. Отаман куреня, щоб уникнути баталії, очевидно, вирішив поступитись, звільнив Кузнецова.

— Бред сивої кобили! — схопився з місця Павло. — «Вирішив поступитись!» А ось і наслідки цієї поступки: банда вривається на засідання. Так треба ж було протестувати! Негайно закрити засідання!

— Пробували. Кузін виступив з протестом. Але нічого не вийшло. На жаль, ті солдати поводили себе тихо. Так би мовити, обмежились роллю спостерігачів.

— Все одно! Уже сама присутність їхня...

— Ну, звичайно. Довелось і слово надати Кузнецову. І, треба прямо сказати, добре виступив! В пропагандистському, звичайно, плані!

— А вони всю цю історію заварили виключно з пропагандистськими цілями. Бо не такі ж вони дурні, щоб сподіватися на те, що їх сміховинні вимоги будуть прийняті. Ясно, що пропаганда. Так мало одного вечора. Нате вам ще! А що ж Гудзій?

— Найкраще, що в даних умовах можна було зробити, це зв'язатися телефоном з Кириченком.

— З електростанції?

— Ну да. От світло й погасло: аварія! На цьому й закінчили. Для заспокоєння Гудзій оголосив, що дебати переносяться на завтра. Але, між нами кажучи, завтра ніяке засідання вже не відбудеться: зал буде зайнятий міською управою.

— Але чи пропхнуть за ніч отой ешелон?

— Доки ж йому стояти? — сказав Левченко. Його особисто зараз непокоїло інше: чи не спробують більшовики, поки ще той ешелон на станції, використати становище для збройного виступу. Діденко презирливо пирхнув: у них же зовсім немає сил для цього. З великими руками хіба? Левченко якось непевно пересмикнув плечем:

— Не що ж то й воно. Зброя зараз для них найдошкульніше місце. З Харкова з порожніми руками вернувся Гармаш. З директивою самим на місці роздобути зброю.

— А звідки ви це?

— Джерело те саме, — стиха мовив Левченко. — От вони й заметушилися зразу. В пожежному порядку вже організовано кілька ватаг нальотчиків...

— Ну! Про це є кому думати зараз у Славгороді, — обірвав Діденко. — А в нас і свого клопоту вистачає. В якому стані ваш матеріал про засідання?

Івга Семенівна підвелася з місця. Діденко, що за час розмови з Левченком майже забув про неї та Грицька, перепросивсь у них.

— Але ж самі бачите, яка запарка. А ще передову треба. На півгодинки з Хомичем виключимося з вашого товариства.

З цими словами він відчинив двері в суміжну з кабінетом кімнату — дядькову майстерню, і попросив Івгу Семенівну («Ви ж у нас як своя!») зайняти тим часом гостя. Головне — не дати сумувати йому.

Переступивши поріг в сутінки майстерні, Івга Семенівна засвітила лампу. Потім повернулася до Грицька і якусь часинку пильно вдивлялася йому в лице. Мовила раптом:

— Грицю, а справді, чому ви цілий вечір отакий сумний?

— Ат! Не будемо про це,— скипів Грицько від самої згадки про розмову з Павлом за Орину. Але запитання Ївги Семенівни, самий тон, пройнятий, як здалося йому, щирим неспокоєм, водночас і зворушив його. На хвилину відчув велику спокусу розповісти їй все, поскаржитися просто як рідній сестрі. Але стримався. І, щоб перевести розмову на інше, спитав, що перше сплигло на думку:

— А Дорошенко... Чого ж це він своє малярство так занедбав?

— Чому занедбав? Його просто немає у місті. Він у Києві зараз.

Дійсно, Дорошенкова майстерня зараз являла всі ознаки того, що використовувалась не за прямим її призначенням. Масивний мольберт був пристосований під своєрідну вішалку — на ньому була розвішена жіноча каракулева шуба. На каналі купою навалено мерзлої білизни, перед завірюхою, видно, знятої з шворки надворі. І навіть в одному кутку стояла величезна полив'яна макітра з усяким шматтям, з клубками фарбованої вовни.

— Він же депутат від нас у Центральну раду. Мало коли й буває тепер вдома. То сесія в нього, то все в якихсь комісіях, секціях. Не до картин зараз.

— Та певно,— погодився Грицько.— Тим більш, що, як здається, не така вже це й велика втрата. Ну кому це все потрібно? — кивнув він головою на стіну, де, поряд з картинами в рамах, висіли і незакінчені полотна, ескізи.— Наче в баню зайшов. Ненароком потрапив на жіночу половину: самі груди та стегна! А це що таке? — спинився поглядом на великому полотні на підрамнику, що стояло просто на підлозі.

— Ви ж бачите! — знизала плечима Ївга Семенівна.— Купальщиці.

— Оце купальщиці? — засміявся Грицько.— А чого ж вони — наче... туші, розвішані по гаках у м'ясній крамниці? Ївга Семенівна мимоволі посміхнулась.

— Ой, критик же ви! Жорстокий. А ще гірше — несправедливий. Адже, крім оцих, може, і невдалих, у нього ж є чимало хороших картин. У реалістичному стилі. Ось хоч би ота, що в книгарні, пригадуєте? На вигоні натовп зустрічає козацький загін.

— А хіба то його! — здивувався Грицько.— А втім, і на тій картині...

Ївга Семенівна відчула, що зручнішої нагоди не буде, як оце зараз, щоб перевести розмову на ту тему, яка цілий день, особливо оце увечері, після Діденкового листа, займала всі її помисли.

— До речі, я й забула зовсім,— перебила вона Грицька.— Мені не слід було б тепер і розмовляти з вами. З отаким нечемою! Не розумієте? Я ж просила вас тоді, в книгарні, почекати. Чого ж ви пішли? Невже вас анітрохи не цікавило, що я хотіла сказати вам на прощання?

— Може, й цікавило,— ухильно відповів Грицько і сам раптом спитав: — До речі, що ви хотіли сказати мені допіру в кабінеті? Та Павло зайшов...

— Ні, справа не в тім, що Павло зайшов. Не тільки це не дало мені доказати. І зараз не дає.

— А що ж іще?

— Оця ваша незрозуміла настороженість по відношенню до мене. А тим часом...— Вона зробила вигляд, що вагається.— Ви навіть і не догадуєтесь, Грицю, який ви мені... не чужий! Весь час у мене таке відчуття, наче я знаю вас дуже давно.

— Ви — мене? Та звідки б же!? Ми з вами вперше зустрілись тільки сьогодні вранці.

— Ну й що ж? Яке це має значення. Сьогодні чи... Буває, що людина за один день переживе, передумає більше, як інший раз за рік... Не в часі справа. Справа в умінні людини ущільнювати цей час. Поширювати світ своїх відчужань навіть за рамки буденної дійсності. Ось чому, Грицю, ще тоді на вигоні...

— На якому вигоні? — здивовано перепинив її Грицько.

— Коли я, разом з усім народом, вибігла туди, за село, до вітряків, вас зустрічати. Козацький загін ваш.

— Нічого не розумію,— признався Грицько і, крім подиву, відчув навіть занепокоєння. «Що з нею? Що вона плете? Невже отак чарка самогону вплинула на неї! Чи, може, навпаки — у нього це в самого у голові од хмелю такий туман, що ніяк не добере смислу і звичайну мову сприймає як маячіння?» — Нічого не розумію!

— Мене це не дивує,— спокійно сказала жінка.— Бо знаю, яка бідна й неточна наша людська мова. А особливо коли йдеться про складні рафіновані переживання. От я сказала зараз: на вигоні. Звичайно ж, це — неправда. Я просто позувала тоді Дорошенкові для отої картини. Отут, саме на цьому місці, де зараз стою, стояла і тоді. Але що вам говорить ця правда? Оте пусте слово «позувала»? В ньому навіть і натяку немає на отой мій душевний стан отоді. Але, може, це вам зовсім і нецікаво?

— Ні, чому? — стримано заперечив Грицько.— Будь ласка.

Івга Семенівна стала розповідати про перший сеанс у Дорошенка. Який він невдоволений з неї був напочатку.

«Що ви стоїте, наче до кафедри викликали вас, а ви не приготували уроку! (Саме у восьмому класі гімназії була тоді). Ви мусите проїнятися до глибини душі моїм творчим задумом. Отака врочиста мить! Усе село вибігло на майдан: їдуть! Аж серце мліє в кожній од радості й тривоги. А ви що? Невже вам ото байдуже — вертається ваш милий, довгожданий чи, може, й не прибуде? А десь у чистому полі лежить трупом, і вже ворон йому виклював очі!»

— З оцього й почалось. Я навіть не підозрювала ніколи раніше, що людина здатна до такого цілковитого перевтілення. Доходило до галюцинацій: аж часом вчувалося мені, як дихає патови за спиною у мене та риплять на вітрі крилами вітряки. А серце аж мліє: їде й мій, чи, може, даремно виглядаю! Ви ще не смієтесь?

— Ні, не сміюсь,— серйозно відповів Грицько і подумав: «А нащо вона мені все це розповідає?»

— Цілу весну жила отак, як уві сні. Мало на іспитах не провалилась.

— Ну, і чим же кінчилось? Прибув-таки «милий»?

— Сьогодні вранці,— притишивши голос до шепоту, продовжувала вона,— коли ви зайшли до книгарні, я одразу ж, тільки глянула на вас, і впізнала: він!

Тепер, думалось їй, Грицько негайно ж перехопить ініціативу в неї і сам доведе вже оцю любовну гру до кінця. Навіть подих затаїла в тремтливій напрузі чекання. Але секунду по секунді одбивало серце, уже, може, й ціла хвилина минула, а він, як і раніш, стояв за два кроки від неї. Наче вгруз ногами в землю. Стоїть і мовчить, хмуро дивиться на неї, весь налитий буйною силою, що клекотить у ньому, не знаходячи виходу. Ще б один поштовх. І Івга Семенівна надумалась. Вона хапливо глянула на наручний годинник і зляканим шепотом:

— Ой, без п'яти дванадцять! Та мені ж давно додому...

— Чекайте,— заступив їй дорогу до дверей Грицько і навіть торкнувся до ліктя, та зразу ж і одсмикнув руку. Дихав важко, і голос хрипкий.— Скажіть: оцю історію ви вигадали сьогодні чи...

— Вигадала? Ви мене ображаєте!

— В житті такого не буває! Це — химера якась!

— А людина на людину не схожа. Атож, тепер я вже бачу, що ми з вами виліплені з різної глини.

— Можливо,— погодивсь Грицько.— Але що ви, жінки,— всі як одна! — виліплені з одної глини, це безумовно. Всі ви — артистки з голови до п'ят. Недарма ж і дограєтесь завжди потім... що тільки й лишається отакому ось художникові малювати з вас оці... протухлі туші.

Івга Семенівна оторопіла. Стояла бліда, навіть губи поблякли, розгублено дивилась на парубка, не знаходячи слів висловити своє обурення.

— Ну, знаєте... Це вже занадто! — насилу розціплюючи зуби, нарешті сказала вона. — За що це ви мене отак? Та чи ви розумієте, що ви сказали? Це ж все одно, що кинути жінці в обличчя: повія!

— Івго Семенівно, — рухнувся з місця Грицько.

— Пустіть! — І жінка ступила крок до дверей. Але Грицько схопив її за плечі.

— Івго Семенівно! Простіть мене, скаженого. Я сам не тямлю, що говорю.

— Ви п'яний.

— Ні, я тверезий. Але... та це не виправдання, звичайно, і не для цього я кажу, а просто, щоб знали! Коли я говорив ото, я, власне, не про вас і думав тоді, а зовсім про іншу... — язик не повернувся вимовити «дівчину», — про іншу жінку.

Івга Семенівна одразу притихла, звела очі — був на цілу голову вищий за неї — і пильно дивилась йому в лице. Потім спитала:

— А хто ж вона?

І знову, як не раз уже за час їхньої зустрічі, Грицько відчув раптом до жінки теплоту щирої приязні і довіри. Став розповідати про Орину. Що знав її ще з дитинства, був час, коли вважав її майже за свою наречену.

— А чому це в минулому часі — вважав? Що вона, може, зрадила вас?

— Атож. Злигалась з одним там.

Івга Семенівна часинку помовчала.

— Так, це — не химера. Це вже реальність. В усій її пошлості й потворності. Наречена і — злигалася, кажете. Ні, тоді я за химеру! Якщо в ній хоч трошечки радості. І вам це раджу. Тим більш, що для цього не треба навіть силувати себе. Я оце заплющилась і вже чую, як риплять на вітрі крилами вітряки... — Вона замовкла і якийсь час стояла з заплющеними очима. Потім ледве ворухнула губами, говорила шепотом, мовби уві сні: — І нікого вже на майдані нема. Всі розійшлись по домівках. Тільки ми удвох. Але чому ти дивний такий? Уже й з коня сплигнув, а повода не випускаєш з руки. Чи, може, сам дивуєшся з мене, що не кинулась на груди тобі? Та невже ж ти не бачиш, що од млості я ледве стою на ногах?

Вона раптом поточилась і, мабуть, упала була б. Але Грицько вчасно підхопив її. Тримаючи на руках, розгублено глянув по кімнаті — куди б покласти знепритомнілу, і рушив до канапи. Ногою згорнув купу білизни на підлогу. І вже хотів покласти

жінку, але вона раптом пручнулась в його руках і зашепотіла гаряче:

— Ой, що-бо ви! Божевільний! Можуть зайти!

За стіною в кабінеті з грюкотом упав стілець. Потім рвонули двері,— Ївга Семенівна, як шука, виприснула у Грицька з рук,— до майстерні влетів збентежений Діденко.

— Ви теж чули?

— Що таке? — Грицько, крім дзвонів у вухах, нічого не чув.

Павло не відповів. Спинивсь посеред майстерні, чуйно до чогось прислухаючись. Потім кинувся до вікна, виліз на підвіконня, одчинив кватирку і наставив вухо. Тепер і Грицько вже почув крізь шум хуртовини глуху безладну стрілянину.

— Заварилась каша! — озвався Левченко з порога.— От вам і «нема пороху»!

— Це — не наші! — кинув Діденко.— Це ті, що на вокзалі.

— З вокзалу так не було б чути.

В передпокої заверещав дзвінок. Протупотіла Даша і когось впустила з вулиці. Гомоном сповнився передпокій.

Діденко сплигнув з підвіконня і вибіг з майстерні. За ним і решта всі вийшли до передпокою. А тут уже була, крім Даші, і господиня. Обступили хлопчину — кур'єра з редакції.

— Хуртовина така! Я й не чув зразу стрілянину,— захоплено розповідав він,— тільки чую, як повз вухо — дз... дз... — кулі. Аж тоді прислухавсь, а там — справжнісінький бій. Там десь, біля драгунських казарм.

— Хіба не на вокзалі? — оторопів Діденко.

— Та вокзал же зовсім убік.

Тим часом Ївга Семенівна вже одяглась. Господиня пробувала затримати,— нехай хоч трохи стрілянина вщухне, але Ївга Семенівна рішуче надумала йти.

— Скільки тут ходу! Один квартал. Та й, може-таки, з цілого гурту чоловіків хоч один об'явиться рицар.

Але рицарі щось не об'являлись. Діденко відмовився тим, що йому передову треба писати, а Левченко жартома послався навіть на свій документ білобілетника.

— Як видно, доведеться тобі, Грицьку,— сказав Діденко, підморгнувши в бік Ївги Семенівни, що одягалася перед дзеркалом. І додав:— Принаймні коли б я був на твоєму місці, та ще беручи до уваги деякі спеціальні обставини, ні хвилини не вагався б.

— Що це за спеціальні обставини, Павле Макаровичу? — не глянувши на Діденка, а ще уважніше придивляючись до себе в дзеркалі (одягала шапочку), спитала Ївга Семенівна.

— Грицько знає,— ухилився від відповіді Діденко.

Звичайно, Грицько знає, що саме Павло мав на увазі: Але нагадування про це не справило зараз на нього того враження, якого сподівався Павло. Все зіпсував він своїм веселим підморгом.

— Що ти за людина, Павле? — після паузи хмуро сказав Саранчук.

— В якому розумінні?

— Та от... Кажеш, приятель мені.

— Авжеж.

Грицько іронічно похитав головою.

— А чого ж ти радієш з моєї біди?

— Радію? — Діденко навіть розгубився.— Здурів чоловік!

— Не сліпий. Бачу.

Саранчук поривно підійшов до вішалки і став одягатись.

XVII

В першу мить, коли за якихсь двісті кроків вибухнув постріл і потім одразу ще два чи три, Артем Гармаш навіть розгубився. Хоч він і говорив, що у нього все сім раз одміряно, але, як людина тверезого розуму, він припускав, звичайно, можливість всяких ускладнень та несподіванок. До деяких, найбільш імовірних, був навіть наперед готовий. І все ж таки раптова стрілянина в заставі Рябошапки на мить приголомшила його. Занадто вже добре йшло все з самого початку. (А це й притупило почуття небезпеки). З вартовими біля воріт управились, навіть не пустивши в діло фінок, просто забили кляпами кожному з них рота і кинули в кучугуру під паркан, попередивши, щоб лежали тихо, коли не хочуть, щоб пришпилили їх до землі штиками. На місце їх стали на варту два бійці Гармашевих. Не підвів і Гаврюша: за кілька секунд склеп був відкритий. І ось не минуло ще десяти хвилин, а біля дірки, проламаної в паркані, куди виносили зброю з склепу, двоє саней вже були навантажені, як дровами, гвинтівками і навіть ув'язані вірьовками. Зараз навантажували сани Невкипілого. Ще п'ять хвилин, і можна б їхати. Але якою дорогою? Що стріляли в заставі Рябошапки, в цьому Артем був певен цілком. Питання тільки — хто стріляв: вони по комусь чи хтось по них. Але, зрештою, це не міняло справи. Все одно їхати туди, по Полтавській вулиці, не дізнавшись, в чім справа, було чисте безглуздя.

Артем наказав кінчати з третіми саньми і бути напоготові. До його повернення не рушати.

Провалюючись по пояс у кучугурах снігу, він попід парканом побіг до воріт казарми, наміряючись одного з вартових

послати в заставу Рябошапки. Але тільки встиг добігти до них, як до воріт учвал підлетіла група вершників. У темряві, в метелиці навіть не можна було визначити, скільки ж їх. Душ п'ять, мабуть. Трьом справитися з ними не під силу було.

— Ворота! Мерщій! — залементували вони.

Артем кинувся і відчинив ворота. Для нього вже ясно тепер було, що це саме по них, не зумівши затримати, й стріляли в заставі.

Вершники влетіли на подвір'я казарми. Але, замість звернути до стайні, як думав Артем, вони підлетіли до самої казарми і під вікнами почали стріляти, зчиняючи тривогу.

Артем старанно, на всі запори, зачинив ворота. Вартовим наказав: як тільки кинуться гайдамаки з казарми до воріт, не ув'язуватись у бій, а тікати, тільки не по Полтавській вулиці, а в протилежний бік, до центру міста, і якомога більше зчинити шуму стріляниною, щоб привернути увагу гайдамаків на себе. А сам мерщій кинувся до саней.

Тут все вже було готово. Навіть дошки в паркані були приладнані на місце.

— Рушай! — хрипнув Артем, підбігши до передніх саней.— Риссю!

А коли рушили, пропустив повз себе перші й другі сани і побіг рядом з останніми, тримаючись рукою за рожен. Решта бійців бігли біля інших саней, в кучугурах допомагаючи коням, щоб не стишуватись.

Поки переїздили площу, було тихо. Але ось неподалеку ззаду ударив постріл, другий. Потім біля воріт казарми знялась безладна стрілянина. В цей час валка із зброєю виїздила вже на Полтавську вулицю. Із завірюхи виринули біля коней постаті бійців із застави. Тільки по голосу і пізнав Артем Рябошапку.

— От прошиб! — крикнув він Артемові у вухо.— Не треба було й паніки зчиняти.

Артем не став говорити про це. Не до того! Наказавши Валдісу їхати якомога швидше, Артем залишився в заставі, перебравши на себе командування цією групою.

— Поволі будемо відходити й ми.

Артем був певен, що гайдамаки кинуться принаймні до цього місця, де було обстріляно їхній роз'їзд. За це свідчили і кулі, що пролітали над головою, і стрілянина, що все наближалась. А стикатися з ними без крайньої потреби не було рації. Все завдання застави полягало в тому, щоб дати валці з зброєю доїхати до патронного заводу. Чверть години риссю було цілком досить для цього. Отже, навіть ніде не затримуючись, отак повільно відходячи назад, заставка цілком забезпечувала цю операцію.

Але затримка несподівано сталась. Не одійшли вони й сотні кроків од місця сутички застави з роз'їздом, як наткнулись на сани, біля яких метушились Невкипілій з своїм напарником-їздовим та два охоронці. Куля влучила в коня. Падаючи, він зламав дишель. Зараз уже обрізали посторонки і відтягли забитого коня обіч. Але одним конем, та ще без дишля, їхати майже ніяк було. З великими труднощами протягли сани на кілька десятків кроків. А стрілянина ззаду все наближалась. Тоді Артем вирішив рятувати зброю в інший спосіб.

Це трапилось в тому місці Полтавської вулиці, де яруга, клином розсунувши будиночки передмістя, підходила до самого шосе. Підтягши сани до урвища, забитого снігом, вони просто вивалили з саней гвинтівки в яр. Потім одтягли сани з цього місця на середину шосе і випрягли коня. Гармаш наказав Невкипілому догнати і розповісти Валдісу, в чім справа. (А то, може, помітили, що треті сани відстали, то й піджидують).

— Нехай не марнують ні хвилини! Стривай! — схопив Артем за повід коня і крикнув Тимосі:— А як тільки заїдуть у ворота заводу, нехай зразу ж подадуть знак. Заводським гудком.

— Ясно! — сказав Невкипілій і з місця пустив коня галопом.

Це вже був певний вихід. Бо відходячи з боем до самого заводу, як думали, і не дати зім'яти себе за цих умов, що склались, було неможливо. Це раніш можна було сподіватись, що, пробігши кілька кварталів по вулиці і не натрапивши на щось підозріле, гайдамаки заспокояться і повернуть назад. Але зараз це було виключене. Забитий кінь серед дороги, покинуті сани — все це неминуче мало заохотити гайдамаків до погоні. А якщо, крім піхоти, тут були і вершники, то, прорвавшись крізь заслону, вони ще встигли б наздогнати валку і накоїти лиха. Тим-то за всяку ціну треба затримати їх, хоч би на чверть години, до гудка, одним словом.

Артем одвів своїх бійців кроків за півсотню від залишених саней і наказав залягти впоперек шосе. Отут він і вирішив прийняти бій.

Як і раніш, над головою дзижчали кулі. Стрілянина, щоправда, трохи стихла, але все наближалась. Уже видно було навіть спалахи пострілів у сніговій каламуті. І раптом стрілянина вщухла зовсім. Артем зрозумів, що це вони наткнулись на забитого коня.

— Приготуватись! Без команди не стріляти. Передай по цепу! — неголосно подав команду Гармаш. І знову став прислухатись. Але в хуртовині нічого не було чути. А може...

У Гармаша вже навіть ворухнулась несмілива надія: може, облишили погоню, не дійшли до коня? І раптом зовсім поблизу на весь голос гукнув один з гайдамаків:

— А ось і сани! Хлопці, сюди!

Чути було, як до нього шумливою юрбою підбігли гайдамаки. По гамору знати було, що їх тут не один десяток. «Диви, рожнаті!» — сказав один. (Голоси було виразно чути, мовби це було всього за кілька кроків). «Якийсь дядько потрапив у перепельот!» — докинув другий. «Та ні! — заперечив молодий тенорок. — Не дядько це. Он ба, посторонки обрубані. Видно, бував уже в бувальцях. Лови його тепер!» Це, мабуть, і нагадало старшому серед них, за чим вони тут. Став наглити: «Давайте, давайте, хлопці!» Але «хлопці», як видно, до погоні вже проходили. Почулося ремство: «А що ми, хорти? Він же на коні!» Тоді той самий тенорок обурено: «А де ж наші? Перша чота? Чи й досі коні сідлають?!»

«Ага, кіннота таки буде, — майнула думка в Гармаша. — Ну, держись, шапко, на голові!»

І в цю мить на оголеній вітром од снігу латці шосе в шаленому кар'єрі заокотіли кілька десятків підків. І зразу ж стихли: з голого бруку в'їхали на сніг. Потім, чути, спинились біля піхоти. Запирхали коні, гайдамаки жваво загомоніли. Піші розповідали прибулим кіннотникам про обстановку. І раптом знову той самий хрипкуватий голос, що наглив козаків у погоню, обірвав балачки: «Давайте, давайте, хлопці! Гайда!»

Залп ударив по гайдамаках як грім з ясного неба, не давши їм навіть рушити з місця. І зразу ж — другий. Від несподіванки біля саней зчинилась паніка. Очманілим натоппом всі кинулись назад. Кінні топтали піших. Лемент знявся на шосе.

Коли б того хотів Гармаш, він би міг за ці кілька хвилин паніки перебити немало гайдамаків. Але зараз це не входило в його плани. Він волів би зовсім обійтись без пострілу. Бо не варто було давати будь-яку підставу їм виставляти себе перед славгородцями як жертву, а свої репресії як самозахист. Одразу ж після другого залпу він наказав не стріляти більше, підняв своїх бійців і став швиденько відходити з ними. Якраз оце, поки оговтаються гайдамаки та почнуть пальбу, можна було одірватись від них, хоч би на сотню кроків іще наблизитись до Слобідки. А там уже легше буде потім і зовсім вийти з бою, як тільки мине потреба.

Кроків сотню відходили справді спокійно. Потім зацокали кулі об брук, зацьвохкали над головою. Мусили залягти і, вже відстрілюючись, перебіжками відходили поодиноці. Були вже й поранені серед них. Один навіть тяжко, в груди. Дове-

лось відрядити двох бійців, щоб віднесли його в Слобідку, додому.

Поранено було й самого Гармаша, в руку. Зопалу був і не звернув уваги, думав — дряпнуло. Але, падаючи після перебіжки на землю, хотів спертись на ліву руку, а вона і підломилась,— ткнувся плечем у сніг. І навіть не міг випростати її вперед, щоб тримати гвинтівку. Так і стріляв одною рукою, доки були в магазині гвинтівки патрони.

Потім довго морочився з новою обоймою. І таки заклав. Але стріляти вже не довелось: на патронному заводі раптом загудів гудок.

Гармаш схопився на ноги і, перекриваючи виття хуртовини, крикнув товаришам, як то бувало на військовому навчанні з ними:

— Відбій!

Вони збігли з шосе вниз. Бредучи по пояс у снігу попід парканом помацки, в темряві, добрались до першого провулка і завернули за ріг. Стрілянина на шосе не втихала. Але за будівлями їм уже це було байдуже. Спинились передихнути. Артем спитав, чи немає мотузочка в кого. І поки робили на руку жгут, полічив, чи всі. Всі були тут, семеро, а він — восьмий. Тільки ще один, крім нього, був легко поранений.

— Ну, це ми дешево одбулись! — озвався котрийсь.

— А не знати ще, як там ті двоє,— сказав Артем, маючи на думці Макайду та Гришу Іваненка, які стояли вартовими на воротах казарми.— Та й Серьoga... Лікаря йому треба, Михайле,— звернувся до Рябошапки.— Але такого лікаря, щоб можна звіритись цілком на нього.

— Та де ж його? Та ще об цій порі! — забідкавсь Рябошапка.— Хіба що Таню Ключко?

— Та вона ж акушерка,— зауважив хтось.

— Неважно,— сказав Артем.— Для першої допомоги згодиться. Хоч перев'язку зробить по всіх правилах. А там... «Утро вечера мудренее». Ну, і все. Розходьмося, хлопці. Та з оглядкою.

Сам він пішов з Рябошапкою до нього додому. Тут же, на Слобідці. Тихо, як тіні, йшли попід парканами, щоб випадково не здибатися з ким. Поза парканами в садках шуміли дерева, проте стрілянину на шосе й сюди було чути. І навіть чимдалі — чутніш.

— От падлюки! Не відстають,— сказав Михайло.

Артем, нічого не відповівши, відстав на кілька кроків від товариша і, пригнувшись, пильно приглядався до його слідів. І лишився цілком задоволений: сніг сухий, і сліди заміталомайже одразу ж. «Чорта з два вислідять!»

І все-таки, коли дісталися до будиночка, де жив Рябошапка, не пішли у хвіртку, а пролізли в дірку у напіврозваленому парканчику та через городець. Між кукурудзинням просто в сніг поховали гвинтівки, і лише тоді Михайло постукотів у шибку.

— Свої, свої, мамо.

І здумав Артем, що десь отак і його мати зараз жде не дждеться. І знає напевне він, що до самого ранку не склепить очі в тривозі.

XVIII

Та й не сама мати,— цієї ночі майже ніхто у Бондаренків не лягав спати. Мусій Скоряк, вирядивши Невкипілого з кіньми, приліг був, не роздягаючись, на часинку, поки господар повернеться з засідання. І вже задрімав був, либонь, а тут несподівано дорогий гість на поріг — Остап. Від радісного гомону в хаті дядько Мусій і прокинувся. І вже не до сну потім було: гай-гай, скільки років не бачилися!

За розмовою і незчулися, як пролетіли кілька годин. В який уже раз Остап занепокоєно поглядав на ходики, а все не хотілося йти. Як живі зараз, під час розповіді матері, стояли в уяві жінка та діти, рідна батьківська хата. Аж нило роз'ятрене розповіддю про них серце, отак дуже хотілося побувати вдома. Але тверезий розум весь час нашіптував йому: «Остапе, не розкисай! Бо потім, може, цілий вік каятимешся!»

Нарешті, коли стрілка підійшла до дванадцяти, рішуче звівся з місця і став одягатися. Не допомогло і умовляння матері хоч би на кілька днів навідатися додому. Чом не так! І рада б душа, та боязко од свого ешелону відстати. Щоб в дезертири не попасти. Про справжню причину, яка змушувала його отак міцно триматися своєї частини, Остап не наважився говорити. Хоча після розмови про вітробалчанське життя, про засилля глитайні навіть в земельних комітетах — в сільському і волосному, він іще глибше упевнився, що оті його плани — єдиний вихід із становища.

— Ні, мамо, не випадає зараз,— рішуче сказав, туго затягуючи ремінь поверх шинелі.— Але незабаром уже буду дома.— І мимоволі навіть посміхнувсь у бороду, уявивши собі оту картину — стільки разів у безсонні ночі пережиту вже, а все таку ж, як і перш, хвилюючу,— повернення своє додому кіньми на доброму кованому залізом інтендантському возі. Дуже хотілося хоч би натяком сказати і матері про це, порадувати. Але стримався: «Не кажи гоп, поки не перескочиш!»

Він вийняв з кишені шмат ременю, пар на дві підметок, банку м'ясних консервів та жменю галет — убогий солдатський гостинець. Потім вийняв з гаманця все, що було, — карбованців із сотню: Мотрі на ліки. І, попрощавшись зі всіма в хаті, взяв свій карабін на ремінь:

— Бувайте здорові!

Отак, мабуть, і було б — пішов і таки добрався б до свого ешелону Остап. Бо, звичайно ж, навіть зіткнувшись на хвіртці з дядьком Федором, не впізнав би його, і тим більш не впізнав би дядько Федір у цьому бороданеві свого небожа, якого бачив востаннє десять років тому, парубчком іще. Але за одним рипом з Остапом і Мусій вийшов з хати. Він ото і впізнав Федора Івановича; стояв на тротуарі біля хвіртки з якоюсь жінкою.

— А ти парубкуеш і досі, Федоре Івановичу! — пожартував Мусій.

Почувши це ім'я, Остап так і кинувся до чоловіка в кошушку. Зраділо вигукнув:

— Так здрастуйте ж, дядьку Федоре!

— Чекай, чекай! — обірвав його Бондаренко. І навіть одступився на крок од нього.

Остап зніяковів. Але потім, помітивши, що дядько Федір чуйно до чогось прислухається, став прислухатися й собі. І чуйне солдатське вухо вловило у завиванні хуртовини далеку, ледь чутну рушничну стрілянину.

— Чи не на вокзалі часом? — спитав занепокоєно.

— Вокзал осторонь, — кинув Бондаренко.

— Оце так! — забідкався Мусій. — Невже це хлопці напоролись?

— А що ж, дуже просто... — сказав Остап.

Тоді Бондаренко підступив до нього і, пильно вдивляючись у темряві в обличчя, спитав:

— А ви хто такий?

— Якщо називаю вас дядьком, то, виходить, — племінник. Остап. З Вітрової Балки.

— А, вояка! Ну, здрастуй!

Обнялись. Мусій дав їм перемовитись кількома словами і не витерпів далі:

— Так неже це хлопці?

— Атож, — відповів Федір Іванович. — Видно, зробили якийсь промах. І вгрузли здорово. Це вже, мабуть, з півгодини точиться стрілянина. Не одірвуться, видно, ніяк од погоні.

Жінка за весь час не промовила ні слова. Стояла просто-волоса: теплу хустку зсунула на ший, щоб краще було слухати. Та розмова чоловіків, як видно, заважала їй. Вона

одійшла на кілька кроків осторонь і, зупинившись, чуйно стала прислухатися знов. Але чимдалі стрілянину чути було все глухіш. Наче вже аж із Слобідки. Потім за яких хвилин п'ять зовсім не стало чути. І не знати було, чи то віддалилась та стрілянина, чи зовсім вщухла. Щоб перевірити себе, спитала:

— Федоре Івановичу, ви чуєте щось?

— Ні, Мирославо, не чути вже.

Тоді Мусій Скоряк з полегшенням:

— Ну й слава богу!

— А це ще хтозна,— озвався Остап.— Не знати ще, як вони з бою вийшли. Що не всі, то напевно.— Помовчавши трохи, додав зітхнувши:— Який жаль! Це ж я так і поїду, не дізнавшись про Артема.

Федір Іванович застеріг небожа:

— Ти гляди, хлопче! Щоб у халепу не вскочив. Та ще — з рушницею. Думаєш, питатимуть — хто та куди?

Десь зовсім неподалеку, за два-три квартали, вибухнув постріл і другий. За рогом, по Київській вулиці, процокотів копитами роз'їзд.

Остап був не з полохливих. Але розміркувавши, вирішив не ризувати життям по-дурному. Тим більш, що невідомо ще, чи до ранку відправиться ешелон. Та чи й відправиться,— по свіжому сліду не важко буде його наздогнати.

— Атож, лишуся до ранку,— радіючи нагоді побути цілу ніч з своєю ріднею, погодився з дядьком Остап.— То кличте ж до хати, дядьку Федоре.

В цей час із темряви раптом виринула жіноча постать. Хотіла вже зайти у ворота, але, придивившись і, як видно, впізнавши Мирославу, швидко підійшла до неї.

— Ой, це ви, Мирославо Наумівно!— радісно скрикнула.— А я до вас!— І, притишивши голос, задихано і схвильовано стала щось говорити. Так само тихо Мирослава щось питала її, потім гукнула Федора Івановича. А як він підійшов, щось сказала йому і сама побігла у двір. А за яких дві-три хвилини вже й повернулась.

— То ви йдїть, не чекайте на мене,— сказав Федір Іванович до своїх гостей. І потім разом з Мирославою та отою жінкою рушив з місця, і всі трое зникли в темряві.

Вернувшись до хати, Остап з дядьком Мусієм нічого не сказали жінкам про стрілянину, щоб не тривожити їх передчасно, та, може, й зовсім даремно. А своє повернення Остап пояснив тим, що «мете дуже».

— Не вщухає? Ну й слава богу!— сказала Гармашиха, думаючи про Артема та його хлопців.— Може, й справді їм краще в отаку негоду. Хоч сліди замете.

Чоловіки промовчали.

Вони посідали біля відчинених дверцят грубки, щоб не накурювати в тісній кімнаті, і знову розпочали перервану перед тим розмову: Мусій розповідав про Вітрову Балку, а Остап — про своє фронтове поневіряння. Часом і господиня встрявала в розмову. Але Катря хіба що коли-не-коли проронить слово, а більше мовчала, заглиблена в собі.

Незвична сидіти без діла, вона й зараз домоглась від Марусі роботи собі: латала свіжі проріхи на Петрусевій ватянці.

— Ну, позалатувала трохи,— оглядаючи ватянку, сказала вона.— Але чи надовго.

— До нових дірок,— осміхнувшись, мовила Маруся.— А він не забариться! Ну, просто горить усе на ньому!

— Отакий і мій Артем був змалку.— Про що не зайшла б мова зараз, у матері неодмінно думка на Артема збочить.— Остап, цей тихий та слухняний був з самого малечку. Щоб він через тин поліз, коли у ворота можна! Чи щоб з хлопцями завівся! Зате Артем!.. Де бійка хлоп'яча, там і він неодмінно. В самій гуші.

— Отож і Петько,— озвалася Маруся.— Я вже потай од Федора коли-не-коли і паском пострахаю.

— А це ти даремно,— сказала Катря і, помовчавши хвилинку, додала:— Я теж, бувало, попервах... Поки покійний Юхим не втрутився: «А нащо йому рости тихим та сумирним? Щоб потім комусь там легше було попихати ним? Нема дурних! Рости, сину, бідовий та завзятий!»

— А до завзяття, мамо, теж голови треба на плечах,— несподівано обізвався від грубки Остап.

— Ти, Остапе, помовчав би краще!— сказала сухо мати.— Досить того, що ти в нас поміркований та обережний. Аж занадто. Навіть можна подумати: чи не боягуз ти?

— Он як!— посміхнувсь Остап.— А з чого ж це ви взяли?

— Не хочу зараз про це.

— Ні, нема що говорити, хороший хлопець Артем!— щоб розрядити гнітючу мовчанку, підбрала Маруся обірвану нитку розмови про Артема.— За ці півроку, що він у Славгороді, я вже придивилась до нього. І бідовий, і розумний. Федір його дуже любить. Коли зустрінуться, то хоч би й цілу ніч гомоніти їм,— знайшли б про що. Допитливий. А до книжок який охотник! У нас тут у дворі, у флігелі, лікарка живе — все книжки йому дає...

— Молода?— спитав Мусій.

— Хто, лікарка?— трохи здивовано перепитала Маруся.— Молода, дівчина. Позаторік закінчила медичний інститут у Києві. А я її знаю ще змалечку.

— Я це до чого спитав — чи молода, — знову озвався Мусій, але Катря перепинила його:

— Ось годі-бо, Мусію! Знаємо вже — до чого.

— Біда! — посміхнувся Остап. — Не дають нам ходу, дядьку Мусію. Забивають. Ну, а все-таки, мамо, без жартів: з чого це ви взяли, що я — боягуз?

— З твоїх же слів.

— Щось не пригадаю. Ні, сам я про себе цього не сказав би. Скоріше навпаки. За війну, мамо, я через таке пекло пройшов, що трудно вже мене тепер чимось злякати.

— Тим гірш.

Остап похмурився.

— От не люблю, мамо, коли ви ото почнете говорити загадками.

— Не любиш? Ну, тоді слухай, скажу прямо. Не прогнівайся! — Вона повагалась хвилинку — чи казати при сторонніх, потім подумала, що, власне, які ж це сторонні! — і мовила: — Де твоя совість, Остапе? — Гіркий докір бринів у її словах. — Дома жінка в сипняку лежить. Добре, як виживе! Діти малі... А ти за всю війну дома не був. І оце зараз, можна сказати, повз самий двір ідеш, а до хати не зайдеш.

— Он ви про що! — Остап важко зітхнув і, схиливши голову, довго сидів мовчки. Потім хотів щось сказати, але мати перепинила його:

— Кажеш, боїшся, щоб у дезертири не попасти. А я й повірила. А справа, виходить, не в цьому. Безсердечний ти!

— Ні, мамо. Справа і не в цьому теж. Невже ви таки справді думаете, що мені легко, — от іменно, як кажете — повз самий двір пройти! Але нічого не зробиш. Краще помучитися ще якийсь місяць, аніж потім усе життя каятись. І про Артема ото я сказав не тому... Думаете, що в мене зараз серце не болить за нього! Може, я зараз саме тому такий і сердитий на нього... Ну чого йому треба було на той рожен лізти? От і напоровсь!

Тільки сказавши це, Остап зрозумів, що сказав зайве. Мати насторожилась і пильно дивилась на нього, мовби чекала, що він ось-ось іще скаже щось. Але Остап мовчав. Тоді мати спитала:

— На що напоровсь?

Остап вагавсь. Озвався Мусій Скоряк:

— Та бачиш, Катре, діло яке. Це ж іще невідомо. Може, до тієї стрілянини Артем і непричетний зовсім.

— Е, — махнув рукою Остап. — Що вже тут дурити себе: «непричетний»! Дядько Федір прямо ж каже...

— А де ж ти дядька Федора бачив? — похопилась тітка Маруся.

Остап наче не чув.

— Що почалася стрілянина з казарми. А потім уже віддалятися стала туди, на Слобідку. Видно, напоролись та кинулись тікати, а гайдамаки за ними.

Гнітюча тиша залягла в кімнаті. Тільки чути було, як за вікном вила хурделиця.

Раптом Гармашиха рвучко звелася з місця і підійшла до вішалки.

— Куди ти, Катре?

— Мамо, ось не вигадуйте!— схопився з місця Остап.— Ну, куди ви підете?

— Та зараз уже й не чути нічого,— додав Мусій.

Не мовивши слова, Катря одяглась і вийшла з хати.

Усі в кімнаті мовчали якийсь час. Перша озвалась Маруся:

— Та де ж ви Федора бачили?

Мусій став розповідати про зустріч з Федором Івановичем біля воріт. Остап похнюплений сидів якийсь час і раптом звів голову:

— Атож, так я і зроблю. Хоч на кілька днів навідаюсь-таки додому.— І раптом звівся з місця:— Бач, і забув зовсім. Треба ж карабін свій протерти.

Він взяв з кутка біля порога свій відпотілий з морозу карабін і, примостившись біля столу, став його протирати.

— Завтра ж і поїду,— помовчавши трохи, сказав мовби сам до себе.— Одного я тільки боюсь...

— Ізнов за рибу гроші,— сказав Мусій од грубки.

— Та ні, не про те мова. Боюсь, як би я згарячу не накоїв там. Оце наслухавсь од вас, дядьку Мусію, про неподобства у нас там всякі. То як би я не зірвав серце на котромусь. Жиріють, падлюки, на нашій крові та на сльозах сирітських!

На це Мусій нічого не сказав. Мовчала і Бондаренчиха — задумана сиділа кінець стола. А за вікном гула, вила хуртовина, порошала в шибки сухим снігом. Нараз Маруся кинулась і звелась на ноги.

— Піду-таки. Бо в таку заметіль тільки за ворота вийде, то ще коли б і не заблудилася.

Але не встигла Маруся одягнутись, як грюкнули двері знадвору, в сінцях почувлися кроки, і затим до кімнати увійшли Гармашиха, Мирослава Супрун і Федір Іванович. У руках він тримав пакунок — кілька папок загорнутих в газету. Пакунок був і в Мирослави в руках. Поклавши на стіл свій пакунок, Федір Іванович звернувся до жінки, щоб дала щось,— може, клейонку стару чи хоч мішковину,— щоб загорнути.

— Давай, Мирославо, і свою сюди.

Мирослава поклала папку на стіл і раптом згадала:

— Але ж тут і гаманець Артемів. З документами. Може, вийняти?

— Нехай. Вони йому зараз не потрібні.

— Ну, а що чути?— не втерпів Остап.

— Нічого ще певного,— відповів Федір Іванович.

— Як же нічого!— озвалась Катря.— А ти ж кажеш: вихопили зброю.

— Це ще не все. Це ще тільки півділа. Ще невідомо...

Але Остап з Мусієм не дали вже йому доказати. Радісно збуджені звісткою цією, вони навперебій накиннулись на Федора Івановича з розпитами про подробиці.

І Бондаренко став розповідати, що він узнав з джерела, можна сказати, цілком певного.

Вернувся вже один учасник нападу на казарму. Ото він і розповів. Спочатку все ніби було якнайкраще. Вартових зняли без пострілу. Добрались до склепу і стали в пролом у паркані на сани гвинтівки виносити. Вже треті сани накладали. А тут і почалось ото: стрілянина. Мусили кінчати. Артем з саньми та з охороною ударивсь по Полтавській вулиці, а їм двом наказав у протилежний бік тікати, до центру міста, і якомога більше шуму зчиняти стріляниною. Щоб гайдамаків збити з пантелику, одвернути їх від валки з зброєю. Тому він і не знає, чим там кінчилась сутичка наших з гайдамаками на Полтавській вулиці.

Остап похмуро:

— Ну, ясно! Де там йому знати! Відбіг, мабуть, та замість того, щоб на себе вогонь, мерщій шмигнув у перші ворота.

— Та ні, хлопець не полохливого десятка. А що поранило його, це ж не його провина. І якраз же в ногу. Насилу до якихось воріт доліз. Добре, що хоч до хороших людей потрапив.

— Отож, видно, й прибігала жінка,— догадався Мусій.— Як ми на воротах стояли.

— Ну да. По лікаря.

— А тебе, Мирославо, якраз і дома не було!— сказала Бондаренчиха.

— Тільки-но вернулась. Ще й у двір не зайшла,— відповіла дівчина.

— Он воно що! Так уже й буде!— мовби про себе мовив Мусій. Потім до дівчини:— То це, виходить, що ви лікарка і є?

— Лікарка,— відповіла Мирослава.— До речі,— вона підійшла і сіла поряд з Гармашихою,— Катерино Іванівно, ви коли їдете?

Катря знизала плечима:

— Сама ще не знаю нічого.

— Федір Іванович мені казав, що у вас там дома хвора на сипняк. Хочу вам ліків передати.

І Гармашиха, і Остап стали щиро дякувати їй. А вона почала розпитувати про хвору.

Тим часом Федір Іванович кінчив ув'язувати мотузком пакунок.

— Оце, Марусино, треба десь гарненько сховати,— звернувся він до жінки.— Але не в хаті.

Маруся тільки пильно глянула на чоловіка, і, нічого не сказавши, одяглась, і взяла пакунок.

— Чекайте, Маріє Кирилівно, я теж зараз. Разом підемо,— сказала Мирослава і звелася. Тоді Мусій:

— Пробачте, будь ласка. Але спитаю-таки ще щось. Щоб уже не було помилки. Ви в цьому ж дворі живете? У хлігелі?

— У флігелі.

— Ох, і Мусій!— хитнула головою Катря.

Невдоволений тон Гармашихи, і винувато схилена голова Мусія, і стриманий усміх Остапа мимоволі збентежили трохи дівчину. Вона незрозуміло переводила очі з обличчя на обличчя і раптом спитала:

— А що таке? Нічого не розумію. Чому це ви запитали, де я живу?

Замість Мусія відповіла Бондаренчиха:

— Та то я розповідала тут про Артема.

І тільки сказала Маруся це, як Мирослава раптом так і зашарілася. Аж мусила одвернути обличчя від світла, щоб приховати це. Старалась заспокоїти себе: «Яка дурниця! Ну, і що ж вона могла розповісти такого про мене в зв'язку з Артемом!» І трохи навіть заспокоїлась. Але остаточно виручила її Бондаренчиха. Спитала уже від порога:

— Мирославо, а може, ти ще посидиш у нас?

— Ні, ні. Іду, іду,— кинулась дівчина. Сказавши всім «до побачення», вона вслід за Марусею вийшла з хати.

А в сінцях, як тільки зачинилися двері в хату, Маруся спинилась і раптом спитала неголосно:

— Славо, що з тобою?

— А хіба що?— насторожилась дівчина.

— Коли б я тебе сьогодні вранці не бачила, я подумала б, що ти цілий тиждень хвора пролежала. Ти увити собі не можеш, як ти змарніла. За один день.

Мирослава зітхнула:

— Не знаю. Я ще не бачила себе сьогодні. Може, й змарніла.

— А що ж сталося?

Дівчина мовчала, мовби вагалась, і раптом мовила шепотом

— Я весь час думаю про Артема.— Вона знову помовчала часинку, потім раптом поривно підступила до Бондаренчихи

і як то в дитинстві тільки звала її:— Тьотю Марусю, якби ви знали... Як мені страшно!

— А ти не думай про страшне. Та нічого страшного і немає. Адже все поки що гаразд. Найтрудніше зробили. Про це ти й думай.

— Я не можу думати ні про що інше. Я весь час одне тільки думаю: а немов?! А що, як немов?.. Адже це так можливо! Був і — нема! Який це жах!

З хати відчинилися двері, і Федір Іванович сказав жартома через поріг:

— Що ви тут поночі? Може, дверей не знайдете?

— Залиш нас,— відповіла Маруся.

Федір Іванович не сказав більше нічого, вернувся в хату.

XIX

Тільки дома Мирослава відчула, як вона стомилась за сьогодні. У передпокої біля вішалки насилу звела руки, щоб повісити шубку на гачок. Не заходячи до їдальні, де, як завжди, на столі її ждала вечеря, дівчина пройшла в свою кімнату і, не запалюючи світла, стомлена, сіла просто на ліжку, головою прихилившись до бильця.

Зайшла мати.

— Чого це ти поночі?— Вона підійшла до стола і засвітила настільну лампу. Зеленаве світло залило кімнату.

— Не треба, мамо. Пригаси.

Мати прикрутила трохи лампу, потім підійшла до ліжка і часинку пильно дивилась на дочку. Спитала занепокоєно:

— Славонько, що сталося?

— Нічого, мамо. Стомилася дуже.

— Ти чимось збентежена.

Мирослава якусь мить не знала, що сказати, і раптом згадала про братів лист. Зрадівши нагоді одвернути материну увагу од себе, вона мерщій вийняла з кишені листа і подала матері.

— Від Гриші. Ще вранці Артем привіз із Харкова. Та так закрутилась...

Маленька хитрість удалась: узявши лист та нагадавши про вечерю, мати одразу ж вийшла з кімнати. Чути, як вона сіла до столу. Шерхнув папір, видно, вийняла лист із конверта, і стало тихо в їдальні. Тільки маятник стінного годинника повільно, розмірено одбивав секунди — тік-тік...

Мирослава якусь часинку мимоволі прислухалась до цокання годинника, такого знайомого їй, відколи пам'ятає себе, намагаючись, як то не раз робила в хвилини особливого збудження, проїнятися його спокійним ритмом. Але зараз це

їй ніяк не вдавалося. Замість того, сама незчулася, як раптом випустила з уваги цокання те. (Мовби спинився годинник). І вже нічого для неї не було, навіть самої тиші,— в уяві виникла по-святковому шумлива вулиця міста, повна людського гомону, веселого сміху. Це з мітингу розходився народ. (Було це ще влітку). Вона верталась додому з Бондаренками разом. Уже завернули на свою Гоголівську вулицю, як їх наздогнав якийсь солдат. Сказав до всіх «здрастуйте» і пристав до гурту.

— Ну що?— спитав Федір Іванович, звернувшись до солдата.

— В саперний батальйон призначили.

Якби їй перед цим не розповіли Бондаренки, що сьогодні вранці до них приїхав небіж Артем Гармаш, вона, певно, й не пізнала б в оцьому кремезному, бровастому, з ясними сірими очима солдаті отого сільського парубійка, що сім років тому разом з Митьком Морозом якимось заходив до них увечері.

— Я вас не представляю одне одному,— озвався по паузі Федір Іванович,— бо ви вже знайомі.

— Аякже!— сказав солдат, весело посміхаючись.— Навіть давні знайомі.— Потім, звернувшись до неї, спитав:— Чи пам'ятаєте, Мирославо Наумівно, я у вас і в хаті був. Чаював навіть.

— Пам'ятаю. Ви дуже змінилися відтоді.

— Сім років! Час не малий. А ви, значить, лікарка. Це дуже добре. Коли я дізнався сьогодні про це, я навіть зрадив.

— А чому саме?

— Еге ж, хоч ти допитайся,— озвалась Марія Кирилівна.— Бо нам він нічого так і не сказав.

— А справді, чого це тобі, хлопче, радіти?— сказав Федір Іванович.— Чи тобі не однаково, хто така Мирослава Наумівна: лікарка чи, скажімо, ну хоч би — народна вчителька?

— Це ви, дядьку Федоре, кажете так, бо не знаєте всіх обставин. Вас тоді уже в Славгороді не було. А я знаю!

— А що ви знаєте?

— Знаю, яким страховищем для вас був тоді медичний інститут; як ви мертвяків тоді боялись; а від трупного духу,— це ж ви самі говорили,— вас навіть нудило.

— І ви ото все пам'ятаєте?

— А навіщо мені бог пам'ять дав!— осміхнувся Артем.— Та я не тільки це пам'ятаю. Я пам'ятаю навіть те, як на пораду матері обрати професію по собі ви відповіли: «Нічого, ця професія теж буде по мені. Хочу бути лікарем — і буду! А всі ці страхи я переборю в собі!»

— І все-таки, Артеме, я тебе не зрозуміла,— сказала Бондаренчиха.

Артем трохи помовчав, мовби вагавсь. І раптом:

— Я вам поясню зараз, тітко Марусю,— хоч ясно було, що говоритиме він це не тільки для неї.— Не люблю я і просто зневажаю людей, у яких слово розходиться з ділом. І — навпаки.

Вона тоді пильно глянула на Артема і сказала:

— Дякую! Якщо я правильно вас зрозуміла.

— Зрозуміли ви мене правильно. Але дякувати мені нема за що. Це скоріше мені слід було б вам дякувати...

— Оце, Марусю, дивись,— сказав Федір Іванович, звертаючись до жінки,— оце і є китайські церемонії: «Дякую вам за те, що ви мені подякували!»

Всі засміялись.

— Це я жартую, звичайно,— сказав Федір Іванович, помовчавши трохи. І, взявши під руки одною рукою Мирославу, а другою Артема, додав весело:— Хороші ви мої! Ну, та Мирославу я знаю ще змалечку, але і ти — хлопець, як видно, нічогенький собі!— І вже поважно закінчив:— От іменно, велике це діло в житті — віра людини в себе. І віра в свого товариша. А тим більш — бойового товариша!

За стіною у спальні тихо рипнуло ліжко, чути — щось сказав батько. В їдальні мати відповіла йому: «Уже вернулася».

Мирослава схопилася з місця. Але перше як вийти з кімнати, підійшла до вікна і пильно вдивлялася крізь намерзлу шибку в нічну темряву. Аж поки не розгледіла в ній причілок будинку, де жили Бондаренки. Всі вікна були темні на обох поверхах, і тільки двоє вікон в їхньому підвалі ледь-ледь світилися. «Ждуть!— подумала собі.— Нічого ще не знають. Ну, певно ж. Адже Марія Кирилівна обіцяла: як тільки дізнаються, негайно сповістять».

В спальні було напівтемно: не горіла лампа, тільки в розчинені двері з їдальні падало світло.

Батько напівлежав у ліжку, обмощений подушками. Мирослава сіла на стілець біля нього і спитала, як він почуває себе. Хотіла вже послухати пульс, але батько взяв її руку в свою, пильно подивився на неї й сказав:

— Стривай, дочко. Здається, зараз лікар потрібніший тобі, аніж мені. Чого це ти бліда така і очі позападали?

— Дуже стомилася, тату.

— Ще б пак! За цілий день тільки й забігла додому буквально на одну хвилинку. Минулої ночі майже не спала. Я ж усе чую через стіну. Ну, а чим же закінчилось засідання?

Наум Харитонович, хоч і хворів останній час, і часто лежав, прикований до ліжка, цікавився громадськими справами, як і раніш. Газети читав регулярно, в тому числі обидві місцеві: «Дело революции» — орган Ради робітничих депутатів та Ради солдатських депутатів — і есерівську «Боротьбу» (ворога треба знати!). Крім того, Мирослава, вертаючися з роботи, звичайно розповідала йому найважливіше й найцікавіше з життя рідного міста. Тому Наум Харитонович був завжди в курсі славгородських справ. Добре розбирався він і в складних взаєминах різних політичних партій і навіть окремих найбільш колоритних представників цих партій. Любив робити прогнози відносно поведінки як цілих організацій, так і окремих осіб. Ось чому і зараз, коли Мирослава, розповідаючи про засідання Рад, дійшла до того моменту, коли погасло світло в залі, Наум Харитонович не втримався:

— І ви думаєте, справді аварія на електричній станції? Підстроїли!

— Дуже можливо.

— Не дуже можливо, а напевно, — переконано сказав батько. — Кажеш, перенесли засідання на завтра. Та не буде його. Зірвуть! О, Гудзій — це хитрий лис! Думаєш, він уже не дав вказівки своїм депутатам не з'являтися завтра? От і не буде кворуму. Який їм смисл давати вам ще на цілий день трибуну?

— Так, засідання завтра, здається, і справді не відбудеться. Але не тільки тому, що Гудзій... Є ще одна причина. Недарма у мене весь час передчуття було таке! — Вона помовчала трохи і потім заговорила так, наче зверталась не до батька, а до якогось незримо присутнього в кімнаті співбесідника, який добре знає, про що йдеться: — Не можна вважати ворога більш слабим і дурним, аніж він є насправді. Оце й була наша помилка. Думати, що в першу ж ніч у чужому місті вони не будуть особливо насторожені, не виставлять посилену охорону, — яка це дурниця! От і розплачуємось тепер.

— Чим розплачуємось? — спитав батько.

— Ще невідомо. Але один поранений уже є. І, мабуть, він не єдиний. Мабуть, уже і забиті є.

Мирослава замовкла і в задумі сиділа цілу хвилину. Мовчав і батько. Звичайно, його дуже цікавило те, про що почала і не доказала дочка. Але таку вже звичку він виробив у собі здавна, ще відтоді, коли син Григор ще студентом вступив у соціал-демократичну партію, в той час нелегальну. Що можна сказати — скаже сам, а чого не можна — не треба й питати. І дійсно, ніколи не допитувався, навіть більше того: коли бачив, що син (а потім і з дочкою так само було) готовий від великої довіри до батька сказати що-небудь таке, чого, мо-

же, і не слід би, як підказувала батьковій інтуїція, говорити з міркувань партійної конспірації, він сам навмисне ухилився від такої розмови. Охоче жертвував своєю цікавістю ради виховання в дітях так необхідних їм, особливо в їх важливій і небезпечній професії революціонерів, витримки і самодисципліни.

— Тату,— раптом озвалась Мирослава.— Мені дуже тяжко смутити тебе, але сьогодні таке сталося, що я не можу...

— Стривай, дочко. Може, це...

— Та ні. Це таємниця моя особиста. І я вже не можу її носити в собі.

— Слухаю, дочко. Ну, так що ж сталося?

— Коли б мені ще вчора хто-небудь сказав про це, я б тільки засміялась. Адже я ніколи і в гадці не мала, що можу виявитися такою, як би висловитись, нікчемою!

Батька не на жарт стривожила ця мова дочки, бо він знав, що в неї не було звички розкидатися сильними словами. Щоб приховати свою тривогу, сказав ⁷⁸мовби жартома:

— «Унічіженіє паче гордості»,— каже священне письмо. Не забувай цього, дочко.

— Ні, я не унічіжаюсь. Я просто — як би тобі пояснити? Раптом людина прозріла і побачила себе такою, якою вона насправді є. Знаєш, тату, я навіть стала думати: може, я взагалі не за своє діло взялась.

— А що таке? — занепокоївся батько.— Може, трапилось щось із тою хворою, що вчора оперувала?

— Ні, з тою хворою все гаразд. Я не про цю свою роботу. Я про партійну. Для революційної боротьби потрібні сильні люди, а не такі... що при першому серйозному випробуванні... Коли б ти бачив, з яким презирством він відірвав мою руку!

— Хто це — він?

Мирослава стала стисло і дуже стримано, але як тільки могла точно, розповідати батькові про останню зустріч свою з Артемом увечері в партійному комітеті. Батько дуже уважно слухав і, коли кінчила, не зразу обізвався.

— Еге ж, страх — неприємна річ, що й казати. Дуже! Це мовби хвороба — тяжка і небезпечна, бо заразлива. Аякже! Інакше звідки, скажімо, паніка на війні, коли цілі полки, корпуси тікають, як череда? А починається це, мабуть, завжди від одного солдата... Добре, що Артем мужик міцний,— не дуже піддається цій хворобі. І відповів він тобі дуже добре. Але в усій цій історії є одна обставина, яка хоч трохи все-таки пом'якшує твою провину.

— Яка обставина?

— Адже страх, який так розмагнітив тебе, це ж страх не за своє життя, а за життя товариша.

— В даному разі це все одно...

— Дурниці говориш. Ніколи це не буває все одно.

— Ти мені не дав доказати до кінця. Я кажу: це все одно тому, що Артем мені... не тільки товариш.

Від несподіванки батько не зміг приховати свого здивування.

— Я сама цього, тату, не знала до сьогоднішнього дня. І лише сьогодні відчула і збагнула це. І якось раптом. Мовби блискавка блиснула. Він мені такий дорогий і такий необхідний в житті, що страх за нього — це по суті страх за саму себе, за своє життя, просто неможливе без нього.

— Е, ні, дочко! Ти цю софістику облиш. Страх за його життя — це страх за його життя. І нема чого тобі... Скажу навіть більше: я глибоко переконаний, що, коли б питання стояло про твоє власне життя і смерть, ти б поводи́ла себе зовсім інакше.

— Не знаю,— тихо, після паузи, сказала дівчина.— Тепер я вже нічого про себе не знаю.— І схилилась на руку, уткнувшись обличчям в долоню.

— Славонько,— поклав батько руку на голову їй.— Не треба плакати.

— Ні, я не плачу. Я вже виплакалась допіру.— Мирослава звела обличчя з сухими очима і заговорила знову:— Марія Кирилівна мене потішала тим, що це з кожною спочатку буває отак, що самовладання не приходить одразу, що й вона замолоду, коли тільки вийшла заміж за Федора Івановича, цілими ночами не спала — все ждала: ось-ось прийдуть за ним. А потім навчилась і спати ночами, і стримувати свій страх. Говорила, що й зо мною так буде з часом. А я не вірю. Адже не у всіх це проходить. Ось мама наша — до старості дожила, а все така ж. Я навіть думаю зараз — чи не від неї це все у мені? Справді, ти тільки пригадай, тату: як вона все життя тремтіла за Гришу і за мене. Я певна, що і посивіла вона передчасно саме тому. Спочатку це були скарлатини, потім водовороти на Дніпрі, потім з'явилися жандарми, і тінь від шибениці упала на все мамине життя. Адже вона весь час була впевнена, що Гриша неодмінно, обов'язково кінчить на шибениці.

— Ну,— не стерпів батько,— сказати, що для цього у матері так уже і не було ніяких підстав, теж не можна. Хіба ж не так?

— Не можна, звичайно.

— А тепер, дочко, пригадай і ти. Хоч як тремтіла мати над вами, хоч як боялась жандармів, але чи хоч єдиним словом коли-небудь, хоч би натяком — Гришу або тебе — вона намагалась спинити, збити вас з вашого шляху?

— Ні, цього ніколи не було.— І, помовчавши, додала:— Якщо незважати, звичайно, на всі оці страхи її. Думаєш,

тату, легко було хоч би і мені на кожному кроці переборювати жаль свій до мами за її тривоги?

— Нелегко, знаю. І все-таки будь ти до матері справедливою і хоч трошечки поблажливою. Кінець кінцем, від усього цього в першу чергу і найбільше страждала вона сама. Те саме можна сказати й про тебе, дочко...— І закінчив жартома:— Про тебе, дочко, на даному етапі. І годі про це. На сьогодні, в усякому разі. «Утро вечера мудренее», як каже Артем.

Від утоми він відкинувся на подушку, але, щоб не дати дочці перехопити ініціативу в розмові, зразу ж знову заговорив:

— А я вже розсердитися хотів на нього. Уранці ще вернувся і цілий день не показується. Що за причина, ламаю собі голову. Не могло ж бути, щоб він до Гриші не заходив.

— Він був у Гриші. Привіз листа. Мама зараз читає.

— Що пише Гриша?— спитав батько не так від нетерпіння (знав, що через кілька хвилин прийде дружина і прочитає листа), як для того, щоб одвести дочку від тяжких думок.

Мирослава спочатку сухо і неуважно, все ще думаючи про своє, стала розповідати про лист. Але потім поволі і сама захопилась: дуже любила брата та і всю його родину. І інтереси їх близько брала до серця.

— Гриша наш молодець. Хоч як багато працює в губкомі і на пропагандистських партійних курсах, а все-таки закінчив свою книгу.

— Це ж яку?

— Ще в еміграції почав. «Революційні селянські рухи на Україні». Пише, що в січні-лютому вийде вже з друку.

— Ну що ж, почитаємо. А як Христина?

— З осені вже не виступає на сцені.

— Я думаю. Лариса із «Бесприданниці»⁷⁹, Ірина із «Трех сестер»⁸⁰ і раптом — вагітна.

— Цими днями лягає в лікарню.

— Це добре, що буде в них дитина. І для них обох, а головним чином для Сашка.

— Жде не діждеться Сашко, пише Гриша.

— Не в тому справа, жде чи не жде, а справа в тім, що треба. Серед найбільших егоїстів три чверті, коли не більше, припадає якраз на тих, котрі росли в родині одинаками. Подарункові твоєму, мабуть, зрадів?

— Страшенно!— Мирослава навіть злегенька усміхнулась, мабуть, вперше за цілий вечір, пригадавши рядки з листа про племінника.— Правда, мама замалим не зіпсувала все діло.

— Чим?

— Написала в листі, що це ковзани не прості, а майже родинна реліквія.

— Он як.

— Бо на цих самих ковзанах, ще зовсім маленькою дівчинкою, каталась не хто-небудь, а його рідна, єдина, улюблена тітка Мирослава. Він зразу так і прохолов: «Значить, вони — дівчачі! Не хочу. Хочу тільки хлоп'ячі!»

— Ах, карапуз! Навіть рідну тітку «презрел» ради збереження своєї чоловічої гідності. Сурйозний, значить, буде мужик.

— Насилу довели йому, що між дівчачими і хлоп'ячими ковзанами нема ніякої різниці.

— Як живий стоїть перед очима. Крутолобий!

Хвилинку обоє мовчали. Чути було, як у ідальні мати тишенько, мовби крадькома, сякалася в хусточку.

— Здається,— тихо сказав після паузи батько,— наша мати приймає якесь дуже важливе рішення.

— Чому ти гадаєш?

— Плаче!— І покликав:— Марино Костянтинівно! Мати! Що ти сидиш там сама? Іди лишень сюди до нас.

Але Марина Костянтинівна не зразу прийшла в спальню. Спочатку нагадала дочці про вечерю. А коли Мирослава відмовилась, стала прибирати з столу — скрипіла дверцями буфета. І, тільки упоравшись з цим, а головне, давши просохнути очам, зайшла в спальню. У руці в неї був лист.

— Сідай до нас,— сказав батько.

Мирослава звільнила їй місце на стільці у головах, а сама пересіла до батька на ліжку.

— Ну, лікарко, як наш хворий?— сівши на стілець, спитала мати.

— Погано,— відповів Наум Харитонович і підморгнув дочці.— Місяць, а може, й два ще проваляюсь. Отже... хоч ти, мати, і налагодила вже лижі, доведеться...

— Та ти й справді, батьку, на аршин під землею бачиш,— усміхнулась Марина Костянтинівна.

— А ти що, мамо, невже справді надумала їхати?

— Ну, а як же не поїхати? Отака подія!..

— І не думай. Наші сьогодні вернулись із Харкова, розповідають, що насилу пробились. Стільки народу їде.

— І це ж із Харкова сюди, а на Харків ще більше. Просто валом валить народ,— додає батько.

— Ти і це бачиш з ліжка.

— Та газети ж читаю. Солдати з окопів, дарма що зима, на дахах вагонів, на буферах пробираються. Куди ж тобі в цей потік?

— І потім — сипняк. Ти не забувай цього, мамо.

— Оце справді страшно. Не дай боже, привезти їм у дім. Ну та що-небудь придумаю.— І не встигла закінчити фразу.

як їй вже спало на думку:— Та що краще! Піду до кума, Антона Максимовича. Що він,— не візьме мене з собою на паровоз? Доїду як-небудь. Мене зараз інше непокоїть,— вона навіть зітхнула:— Як я покину тебе отакого, Науме Харитоновичу!— Але, як видно, і про це вже вона подумала. Сказала раптом:— Доведеться просити Варю. Нехай перебереться на цей час до нас.

В кімнаті залягла тиша. Порушив її батько.

— Ну що ж, Варя так Варя. Тільки, Марино, дуже прошу: нехай хоч на цей раз душещипательні романси свої вона залишить дома. Тиждень, два — ще так-сяк. А більш не витерплю.

— А я більше як на два тижні і не збираюсь,— сказала весело Марина Костянтинівна, дуже задоволена з того, що так легко (хоч, правду кажучи, вона і не сподівалась великого опору) удалося їй дістати згоду чоловіка на її від'їзд.

Але ж була ще Мирослава. А в родинних справах від неї теж дуже багато залежало. Як видно, вона невдоволена. Сидить нахмурена, мовби навіть засмутилася. І матері стало трохи тривожно за долю свого наміру. Звідки їй було знати, що в цю хвилину дівчина, тривожно прислухаючись до шуму метелиці за вікном, не тільки не думала про її поїздку, але навіть забула, де вона зараз є?

— Ти, Славонько, невдоволена? Звичайно, дорога не легка. Але, повір мені, донечко, що це не так уже страшно.

— Мамо! Я дуже стомилась і не хочу говорити про це. Тато вірно сказав: «Утро вечера мудренее».

— Тато? Він не це сказав,— здивовано заперечила мати.— Він уже дав свою згоду.

— А, ти про поїздку...

— А ти про що?— насторожилась мати.

— Але ж я сказала свою думку: дуже важко добиратися до Харкова.

— А як же не поїхати? Вийде вона з лікарні з маленьким, а тут іще Сашко. Гриша цілими днями, а то й ночами, дома не буває.

— А Пріся?

— Пріся? Надивилась я на Прісію за ті два тижні влітку. У неї тільки кавалери в голові. Благо, повен Харків солдатів.

— А яка дівчина не думає про заміжжя,— обізвався Наум Харитонович.— Дорікати їй цим не можна.

— Ніхто й не дорікає. Виходь собі заміж, будь ласка. Христина їй уже й придане справила. Але поки що, до заміжжя, поки ти няня... Хіба ж, не було позаторік — дозалицялась до того, що загубила Сашка! Ніч уже надворі, а його нема. Хри-

стина мало не збожеволіла. Все місто оббігала. І тільки вранці знайшла, на Журавлівці, в поліцейському участку.

— Чи й не біда! Наче Супрунам до цього звикати — до поліцейських участків. Та ще прапрадід Сашка...

— А тепер при маленькому, — перебила його мати, щоб зразу викласти свої аргументи, — і зовсім Сашко безпритульником стане. Та ще ковзани оці...

— А що ковзани? — спитав батько.

— Та хіба ж він буде в дворі кататися на них? На вулиці. А Харків не Славгород. Та й вулиця їхня — содом і гоморра⁸¹: трамваї, автомобілі, лихачі...

— Ось що, мати, — перебив її батько. — Мабуть, і справді давай з оцим ділом кінчати. Якраз і новий цикл починається.

— Який цикл?

— Онуки. Це ж знову з'являться скарлатини... Добре ще, що Дніпра у Харкові нема. А втім, нема Дніпра, зате є Лопань, з її відомими на всю Україну... водоворотами!

— Он ти про що! — догадалась мати, але нітрохи не образилась.

— От іменно. Про твої страхи та ахи. До того ж часто безпідставні. Наче у смерті тільки й клопоту, як би людям капості робити. А це ж невірно.

— Ти вже зовсім як Максим Горький.

— Приймаю як комплімент собі.

Мирослава вже із самого співставлення імені письменника і теми догадалась, про що мова, і спитала:

— Це тьотя Варя журнал принесла, де «Девушка и Смерть»⁸²?

— Каже, ти її просила.

— Так.

— Ну, а тим часом ми з матір'ю прочитали. Трошки по-дискутували.

— Люблю Горького, — обізвалась Марина Костянтинівна. — Його роман «Мати» тричі прочитала. Нилівна мені як рідна сестра. А це раптом таке наумудрив! Аж совісно за нього. Смерть у рідні сестри любові нав'язав.

— Не Горький нав'язав. Сама любов скорила смерть своєю самовідданістю. Чудова казка! І навіть так скажу — політично⁸³ дуже своєчасна: не в брову, а в саме око всім отим сологубам⁸⁴, винниченкам з їх кирпатими мефістофелями. Неодмінно, дочко, прочитай.

Мирослава взяла журнал (лежав він на ковдрі) і звелася з місця.

— Ти забираєш? Я хотів іще раз на сон грядущий.

Мирослава поцілувала батька в голову.

— Ні, тату, ти засни.

Потім поцілувала матір і пішла з кімнати. Була вже біля порога, як раптом батько сказав:

— Славонько! Пробач, затримаю ще на хвилинку. Коли вже забираєш, прочитай мені хоч кінцівку. З того місця, що починається словами: «С той пори и до сего дня».

Мирослава увійшла в смугу світла, розгорнула журнал, знайшла потрібне місце. Але читати в напівтемряві було важко. Доводилось кожне слово розбирати. Тому читала повільно. І здавалось, що це тому, що в кожне слово вдумувалась дівчина.

85

С той пори Любовь и Смерть, как сестры,
Ходят неразлучно до сего дня.
За Любовью Смерть с косою острой
Тащится повсюду, точно сводня.
Ходит, околдована сестрою,
И везде — на свадьбе и на тризне —
Неустанно, неуклонно строит
Радости Любви и счастье Жизни.

Пізно вночі мати прокинулась і побачила в ідальні смугу світла на стіні — з непричинених дверей у кімнаті дочки. «Оце так зачиталась!» Мати встала з ліжка і зайшла до дочки.

Мирослава лежала на ліжку одягнута, тільки без черевиків. Як видно, сон налетів на неї раптово.

Мати постояла хвилинку біля неї. Потім укрила пледом, погасила лампу і вийшла.

Прокинулась Мирослава від якогось різкого звуку. Сіла на ліжку і в першу мить ніяк не могла збагнути, де вона, що з нею. І що то за звук був. Тільки коли вже за стіною в ідальні почав дзвонити годинник, зрозуміла: пружина диркнула, як завжди перед боєм. Полічила удари: п'ять годин. «Ой! Цілі три години спала!» Вона схопилася з ліжка і нечутно — в самих панчохах підбігла до вікна і глянула крізь шибку у двір. Двоє вікон у Бондаренковій квартирі яскраво світилися. Хоч усі інші вікна на обох поверхах були ще темні. Дівчині від хвилювання важко стало дихати. «Але чому ж Марія Кирилівна не прибігла сказати? Адже обіцяла!»

Швиденько взувши черевики, вона вийшла у передпокій. Помацки в темряві знайшла якусь одежину, накинула на плечі й простоволоса кинулась до виходу. Але тільки відчинила двері, як дорогу їй заступили двоє в сірих шинелях з гвинтівками в руках.

— Куди? Назад!— хрипло гаркнув один.

Мирослава від несподіванки відхитнулась назад у коридорчик і зачинила двері. Швидко пройшла до ідальні. Тут уже мати, почувши її вештання, світила лампу. Мирослава підійшла до матері.

— Мамо! Ти тільки не хвилюйся. Гайдамаки!

— Де?— обмерла мати.

— На ганку, біля входу. І в Бондаренків, мабуть, теж.

— Ой лишенько!— забідкалась мати.

— Не хвилюйся. Обережненько розбуди батька.

А сама зайшла до себе в кімнату, спинилась посеред кімнати і запитала сама себе: «Що маю робити насамперед?» І пригадала зразу ж, як жандарми, отак само вночі, не раз приходили за братом Гришею. Одного разу він навіть сунув під подушку їй якусь книжку. Вирішила: треба ховати щось. Але стала думати, що їй треба ховати, і нічого не могла здумати: просто ховатися їй не було з чим. Не ті часи! Боротьба у відкриті.

І в цю мить знадвору з гуркотом відчинилися двері — забула тоді защіпнути,— загупали чобітьми в передпокої. Пройшли до їдальні.

Мирослава вийшла і собі до їдальні.

П'ятеро було їх — гайдамаків. Офіцер у сивій смушевій шапці з зеленим денцем стояв біля столу з наганом у руці, а рядові розсипались по кімнаті — стали з гвинтівками наготові проти всіх дверей. Один здоровило з сірим, землистим лицем і білястими, як більма, очима мало не вперся штиком їй у груди.

Та увагу дівчини привернуло в цю мить не обличчя гайдамаки — обличчя вона вже бачила всякі!— а штик. Отак близько біля своїх грудей штик вона бачила вперше. І хоч як дивно в ту мить здалося це їй самій,— страху в собі вона не почувала. Ніякого страху! Дивилась спокійно на штик: чотиригранний, але на кінці зрізаний на конус чомусь не по всіх гранях, а лише по двох. Чому?

— Ви Мирослава Супрун?— звернувся офіцер до дівчини.

— Я Мирослава Супрун,— відповіла спокійним голосом.

— Де переховується зараз Гармаш? Знаєте такого?

— Гармаш?— Йї навіть подих забило. Думки в голові сплутались, і раптом, як блискавка, прорізала радісна думка: «Живий! Ну певно ж! Якщо шукають...» Від щастя вона забула все, що є навколо.

— Я питаю вас, де переховується...

Не дала кінчити.

— Не знаю!— ледь стримуючи в собі радість, відповіла дівчина і додала потім:— Але, коли б я навіть знала, невже ви думаєте, що я сказала б вам?

Нагнувши голову і спідлоба дивлячись на неї, офіцер усміхнувся самими губами. Потім до гайдамаків:

— Ану, хлопці, трусніть!

Досвід у «хлопців», як видно, був уже немалий. Один поперед одного кинулись по кімнатах. Захряпали дверцята шаф, загуркали шухляди столів. Всюди нишпорили. Навіть і там, де не те що людині, а миші не заховатися, але де могло бути цікаве щось з погляду його ринкової вартості.

Коли трус закінчили, офіцер сказав Мирославі:

— Ну, а тепер одягайтесь.

«Куди?»— мало не зірвалося у дівчини з язика, але втри-малась.

Знову пригадалися жандарми і Гриша. Як він поводився з ними, коли теж отак наказували одягатись. Не питав «куди» (хіба й так не знав!). Не мовивши слова, Мирослава підійшла до матері й обняла її:

— До побачення, мамо. Ну, та не плач-бо! Не треба, мамочко.

— Та ой що ж вони, донечко!.. Що вони зроблять з тобою?

— І не страхай мене!— суворо сказала Мирослава.— Сама потім зневажатимеш себе.

Вона поцілувала матір. Потім хотіла пройти в спальню, але той самий здоровило заступив їй дорогу.

— Ніззя!

Із спальні почувся батьків голос:

— А чого це «ніззя»? Дочці з батьком попрощатися! Та ви що — люди чи нелюди!

— Поговори ще мені!— оглянувся до нього гайдамака.— Я не подивлюсь, що ти подушками обкладений!

— Ну, досить! Не до сентиментів зараз!— сказав офіцер.— Одягайтесь мерщій.

— До побачення, тату!— гукнула в отвір дверей Мирослава.— Татусю, любий мій!

Коли вийшли надвір, перше, що вразило дівчину, — тиша. Хуртовина за ніч ушухла. Вночі, як верталась від Бондаренків додому, насилу на ганочок вибралась, так рвав вітер. Як шалений, гасав по землі, торохтів на даху, завивав у голому вітті акацій. Тепер голі дерева стояли нерухомо, наче в заціпенінні.

Було ще поночі надворі. У Бондаренків світилося. Дві смуги світла падали на білий-білий сніг. Біля порога нікого не було. В хаті крізь намерзлі шибки нічого не було видно.

Бондаренко стояв у дворі, біля самих воріт. Мовчки курив. Якби не вартові біля нього, можна було б подумати, що йде чоловік на роботу, а товариш гукнув, щоб разом іти. От і стоїть, піджидає. Курить собі тим часом.

— Здрастуйте, Федоре Івановичу!— сказала Мирослава, коли підійшла до воріт, схвильована терпким відчуттям незвичайності цієї зустрічі.

— Здрастуй, Мирославо!

— Не розмовляти!— крикнув офіцер.

Коли проходили у хвіртку,— спершу два гайдамаки пройшли і стали на тротуарі, наставивши на хвіртку штики,— Федір Іванович, спіймавши руку дівчини, міцно потиснув її. І на відповідь відчув такий же міцний потиск її маленької твердої руки.

XX

Кузнецов цієї ночі мав ночувати у Луки Остаповича Шевчука, з машинобудівного заводу. Бойовий штаб доручив йому, якщо вдасться Гармашеві з хлопцями вихопити зброю, допомогти Шевчукові частину гвинтівок ще до ранку перепроводити з патронного заводу на машинобудівний, щоб уранці вже озброїти червоногвардійців і цього заводу. Отож вони разом і вийшли після засідання з думи. І тільки звернули з Миколаївської на Успенську вулицю, почули стрілянину біля драгунських казарм.

Весь час, аж поки стрілянина не стихла зовсім, простояли в якомусь підворітті, ділячися здогадами та припущеннями. Але, зрозуміло, нічого певного так і не могли збагнути. Отоді Шевчукові й спало на думку — не йти додому (жив аж на околиці міста, біля самого заводу), а заночувати у Романа Безуглого, робітника їхнього ж заводу. Безпартійний, але чоловік вірний. З його покійним батьком, теж ливарником, дружили років п'ятнадцять. Живе він зовсім близько від партійного комітету. А Тесленкові, що чергував нині там, найпершому ж буде відомо (так домовилися з Артемом Гармашем) про наслідки нападу на казарми.

Що операція хлопцям не вдалась, були певні обидва. Адже всі розрахунки будувались на тому припущенні, що вдасться без пострілу зняти вартових. І от — не вийшло! Тому непокоїло їх зараз найбільше те, чи вдалося хлопцям одірватися від переслідувачів- гайдамаків більш-менш щасливо. Непокоїло їх і інше: навіть не маючи ніяких доказів того, що напад цей робили червоногвардійці з ініціативи більшовицького партійного комітету, гайдамаки однаково скористаються з цієї нагоди, щоб зчинити лемент проти більшовиків. Можливо, як попереджав Бондаренко, вдадуться навіть до арештів.

— І почнуть вони не інакше, як з комітету.

— Це вірно,— згодився з Кузнецовим Шевчук.

— Треба негайно забрати Петра. Нема чого йому тепер сидіти в комітеті.

— Але ж точно ще поки що нічого невідомо. А всі кінці сходяться до нього.

— Це скоро з'ясується.— І, трохи помовчавши, Кузнецов додав:— А то ж він збирався лишатися в комітеті до ранку, щоб не йти вночі до себе на Занасип.

— Ну, це дурниця, звичайно. Що, в нього друзів нема, де переночувати? Візьмемо його до Безуглого. Романа пошлемо.

Не світилось у флігельку, де жили Безуглі, хоча ніхто з них і не спав: розбудила всіх стрілянина. Хазяїн, Роман Безуглий, сам оце щойно знадвору вернувся. Ще не встиг і роздягтися, як у коридорчику дзенькнув дзвоник. І, на велике здивування Романа, почувся знадвору голос Шевчука:

— Свої, свої.

— Що це ви, Луко Остаповичу, так пізно, та ще в отаку негоду? О, та ви не самі,— пропускаючи в хату, не впізнав одразу Кузнецова. Потім сказав у темряву кімнати:— Олю, засвіти «моргавку». А перше чим-небудь вікна позатуляй. Що воно за пальба?— звернувся до прибулих.

— Треба б дізнатись,— сказав Шевчук і, коли блимнув каганчик, вихопивши з темряви постать Романа в пальті і в шапці, докінчив:— О, та ти навіть уже одягнутий. От і гаразд. Здорова була, Варваро Степанівно! Здрастуй, Олю! Пускайте переночувати.

— Ласкаво просимо,— сказала Безугла.— Не які горниці, ну, а місце знайдемо, де спати покласти.

— Тільки ми не всі ще. Буде ще третій. Роздягайся, Василю Івановичу...— Потім знову підійшов до Романа і півголосом спитав:— Таке діло, Романе: чи не зумів би ти проскочити в Горяновський провулок?

— В партійний комітет,— догадався Роман.— А до кого там?

Лука Остапович навчив, що переказати Тесленкові.

— Тільки ти — обережненько. Може, як-небудь прохідними дворами.

— Ото! Буду ще я по кучугурах лазити! Та й вам же екстрено, мабуть, треба. Миттю змотаюся.

Поки Оля поралась, влаштовуючи постіль для несподіваних гостей, а Романова мати готувала перекусити їм — холодна картопля «в мундирах» лишилась від вечері, солоні огірки,— Шевчук з Кузнецовим не встигли ще й по другій цигарці закурити, як Роман уже й вернувся.

— А чого сам?

— Не знаю. Переказав усе, що ви веліли. Може, не вправився ще,— відповів Роман і подав Кузнецову записку.

В записці Тесленко писав, що певного нічого ще не знає.

«...Але півділа хлопці нібито зробили, чи довели діло до кінця — невідомо. Та як би там не було, а роботи вам обом

цієї ночі не буде. В такому переполосі не варто добром отаким ризикувати. Лягайте, спіть. Коли з'ясується все — тоді й вирішимо. Але з'ясується, мабуть, не скоро: як на зло, телефон відмовив. Видно, захопили телефонну станцію. Кілька разів пробував зв'язатись, і все марно: тільки назву завод, телефоністка мовчки виймає штепсель. Лишається живий зв'язок. Жду з хвилини на хвилину. Як тільки управлюся, прийду. Дорогу знаю: гуляв же тоді на весіллі у хрещениці».

— А що там на вулиці?— спитав Кузнецов, дочитавши записку і передавши її Шевчуку.

— Порожньо. Правда, це вже коли назад вертався, процотіли кінні, гайдамаки, певно, Миколаївською. Підків із двадцять, мабуть. Разів кілька стрільнуло десь там, на Слобідці. І завірюха перестала майже. Ну та вже й так — ох, і понамітало ж! Це нам завтра доведеться чуба нагріти. Та й добре.

Ні Кузнецов, ні Шевчук, зайняті своїми думками, не поцікавились, над чим це чуба доведеться нагріти і кому саме. Та Роман, як видно, занадто вже був зараз цим заклопотаний, бо згодом, роздягшись уже і підсівши й собі до столу, знову скрушно хитнув головою:

— Просто стихійне лихо! Коли б і зовсім всі наші наміри не полетіли догори дригом.

— Які це наміри?— старанно обчищаючи холодну картоплину, не дуже уважно спитав Шевчук, не так з цікавості, як з чемності, чи, може, з вдячності за зроблену щойно Романом послугу.

— Та ми ж завтра — кілька чоловік нас з ливарного — думали все заводське кладовище облазити.

— А що вам там?— уже цікавіший, звів очі Шевчук на Романа. І Кузнецов дивився з цікавістю.

Роман відповів, більше звертаючись до Кузнецова, бо для Шевчука це вже не була новина:

— Наша дирекція в своєму оголошенні про закриття заводу на що посилається? На нестачу чавуну. Мовляч, чи й на тиждень вистачить. А ми ото й хочемо з цифрами в руках показати завтра на загальних зборах. Там того брухту не на один місяць вистачить. Отже, не в цьому справа. Не тут собака заритий.

— А певно, що не тут,— сказав Лука Остапович.— Не хочять, щоб працював завод, та й усе.

— І називається це — саботаж,— додав Кузнецов.

— Не зрозумію ніяк,— раптом озвалась Безугла.— Та чого б же їм не хотіти? Хоч би й дирекції чи там хазяям — пайовикам отим, і нашим, і заграничним. Хіба ж від заводу тільки робітникам заробіток! Адже їм теж прибуток іде...

— Після тих прибутків, що раніш, а особливо під час війни, на військових замовленнях вони загрибали, це вже для них — дріб'язок, мідяки, — сказав Лука Остапович.

— Еге ж, при робітничому контролі бас їм урветься, — додав Кузнецов. — А робітничий контроль — це ж іще тільки початок...

— От іменно! І вони добре це самі розуміють. Недарма ж тоді, на минулому тижні, після ухвали Радою робітничих депутатів про контроль, уже другого дня директор Росинський і мотнувся до Києва в своє Головне правління. А звідти й привіз ото...

— Ой, привіз! Оце так гостинець робітникам, якраз к різдву! — сказала Безугла.

— Балакають на заводі, нібито Росинський розповідав у своєму товаристві, що на правлінні тому навіть французький консул був, — підхопив Роман.

— Дуже можливо, — сказав Шевчук. — Адже добра половина акцій якраз у французьких буржуїв. А консул — це ж, так би мовити, прикажчик їхній. У міжнародному масштабі.

— Кажуть, саме він найбільш і наполягав, щоб закрити завод. Ну, а наші й раді старатися.

— А звичайно, — озвався Кузнецов. — Інтереси їхні збігаються цілком — і наших, і закордонних капіталістів. Хочуть саботажем зруйнувати і так розхитану війною нашу промисловість, викликати безробіття, голод. Задушити пролетарську революцію хочуть. Отож і ваша дирекція наміряється вкласти свою лепту в оцю контрреволюційну справу. Так їх і розуміти треба!

— Завтра на зборах... — від збудження Роман звівся на ноги й пройшовся по кімнаті, спинивсь: — Ми їм своє слово робітниче скажемо! А як що до чого, то й коліном під зад. Чого ви, Луко Остаповичу, око жмурите? Он Микита Куліш, це наш із столярного, — звернувся до Кузнецова, — той, що з Гармашем у Харків по зброю їздив, так він розповідає, що там з буржуями не церемоняться. Мало не місяць тому і на ВЕКу, і на Гельферіх-Саде, і на Канатці⁸⁶, що в Новій Баварії⁸⁷, — отак чисто, як оце в нас: об'явило заводоуправління про закриття, а робітники на це їм зась та по шапці їх, а заводи в свої руки...

— До харків'ян ти, Романе, не рівняйсь, — сказав Шевчук. — Там, вважай, уже Радянська влада, і то — майже з перших днів перевороту в Петрограді. А в нас, у Славгороді, що ми маємо на сьогодні? Гайдамацький курінь і місто на військовому стані. Недарма ж і не поспішав Росинський: три дні вже, як з Києва приїхав, а об'явив тільки сьогодні. Приурочив! А тепер, мабуть, уже й підтримкою заручився.

— Напевно,— сказав Кузнецов.— Увечері Гармаш в салон-вагоні отамана Щупака Мандрику бачив. Повітового комісара Центральної ради. А з ним якраз і синка-лоботряса вашого директора. Мабуть, неспроста заявилися до нього з візитом.

— Завод закрити ми не дамо,— знову озвався Шевчук.— А тільки не так це легко буде зробити, як декому здається. «Коліном під зад»— чого б краще! Та от — лихо... І де вони на нашу голову звалились! То хоч один батальйон був, на який можна було покластись — де він тепер? На Ромодані! І з Харкова нічого не привезли... І Гармаш...

— Не крикай, Луко Остаповичу, Тесленко ж пише: «Півділа зробили».

— Півділа — це журавель у небі. Кінець — ділу вінець. А ми кінець з тобою уже чули. Ще там, у підворітті.

— Ну, це ви вже секретно якимось почали говорити!— сказав Роман і навіть звівся з-за столу — мовляв, говоріть собі вільно, не буду заважати. Було трохи образливо. І хоч він розумів, що не все члени партії можуть безпартійному сказати, все-таки сподівався, що Кузнецов чи Шевчук кликнуть-таки його до столу й відкриють йому оту важливу якусь таємницю. Але сподівався даремно. Щоправда, вони й самі удвох не говорили більш. Мовчки курили кожен у глибокій задумі. Аж поки Роман не обірвав їх міркування.

— Луко Остаповичу, Василю Івановичу, та чекати ж можна й лежачи!

— А й справді, Васю. Ти й минулу ніч майже не спав. Лягай. І тільки в ліжку вже, лежачи втрюх покотом упоперек ліжка (під ноги Оля стільці приставила), Шевчук нарешті стиха, щоб не чули жінки за ширмою, стисло розповів Романові про нічну операцію Гармаша з товаришами. Романа ця розповідь дуже вразила. Кілька хвилин лежав нерухомий, силкуючись пригадати і вже по-новому осмислити все бачене й чути в партійному комітеті. Раптом схопився, сів на постелі.

— Нічого не второпаю! Як же це могло бути, що гайдамаки захопили телефонну станцію? Тесленко ж при мені говорив по телефону. І якраз із патронним заводом.

— То ти щось справді не второпав, Романе,— сказав Шевчук.

— Та ні. Своїми вухами чув.

— А чого ж він про це в записці нічого не пише?

— Записка вже була написана. Я вже зібрався був іти, а тут якраз і задзвонив телефон. Тесленко зняв трубку...— І далі Роман переказав усю його телефонну розмову майже дослівно, так вона ще тоді вразила була його.—«Так, це я просив патронний завод. Зараз з'єднаєте? Дякую, баришня!»

Маленька пауза. На тім кінці проводу, як видно, знову заговорили, бо Тесленко спитав: «А хто це? Ні, не впізнаю... Що мені треба на патронному заводі? Нехай Іваненко Грицько негайно ж біжить у лікарню: жінці його дуже погано. Черговий лікар. А звідки б же! З лікарні й дзвоню». І Тесленко повісив трубку. Оце й усе. Тоді я не розумів ще нічого, але зараз дивно: чого ж він нічого про Гармаша не запитав?

— У кого?— озвався Кузнецов.— В отого гайдамаки з телефонної станції? Провокація сама справжня.

— А баришня?

— А що ж баришня? Наставив гвинтівку і роби, що тобі наказують. І ніякого патронного заводу там і близько не було при розмові. З телефонної станції вся ця розмова велася. Навпевно! Як Тесленко догадався, питаєш? А пароль же навіщо? Не на того наскочили!— Помовчав часинку і закінчив:— Кепська справа. Тепер уже напевно треба чекати...

— Та він, як видно, ще й раніше, до телефонної розмови, вже чекав,— сказав Роман.

Зараз йому вже було зрозуміле багато що з того, чого він і не помітив тоді, або коли й помітив, то не надавав значення.

Зрозуміла йому була і та хвилинка затримка в кімнаті партійного комітету, коли він постукав і на запитання Тесленка сказав, хто він і від кого. Тесленко не зразу відчинив йому двері, спершу загуркотів чимсь важким біля дверей. Роман ще тоді, тільки-но переступив поріг, звернув увагу на те, що важка, обкована залізом скриня стояла якось наче не на місці — проти самих дверей. Але не надав цьому значення.

— А з чого ж це видно?— спитав Шевчук.

— Двері були заставлені скринєю.

— Ну, це ані до чого! Теж мені барикада — скриня!

— А все ж таки — якась хвилинка затримки для них,— сказав Кузнецов.— Адже тут кожна хвилинка дорога — хоч поки чорним ходом у двір вискочить.

В кімнаті залягла довга мовчанка. Тільки чути було розмірене глибоке дихання Кузнецова та Луки Остаповича. Роман уже думав, що обидва поснули, тому аж здригнувся від несподіваного шепоту Кузнецова поряд себе:

— Лука, а знаєш що...

— Що таке?

Кузнецов звівся й сів на постелі.

— Таки піду я. Години вже три, мабуть, є. Чому його й досі нема?

— А як розминетесь? Та й будем отак один за одним ходити. Та ще такої ночі! Ось не вигадуй! Сам же допіру сказав про Тесленка: «Не так нас багато, щоб можна без потреби ризикувати». Почекаємо ще трохи. Дорогу він знає.

На цьому й обірвалась розмова. Кузнецов трохи ще посидів і потім знову ліг.

«А справді,— думав Роман, відкритими очима дивлячись у темряву.— Ну, скільки їх, партійців, хоч би й на нашому заводі? Чоловік тридцять, не більш. Майже на тисячу робітників. Авжеж, мало. І це тоді, коли не хто інший, саме ми, робітники, що з мозолями на долонях, в першу чергу повинні вступати в ряди своєї робітничої партії. Так чому ж?.. І що там далеко ходити! Та ось я перший...» Пригадалось: не раз його товариші — однолітки, молоді члени партії та навіть і дехто з старших партійців, що добре знали його за п'ять років роботи на заводі, питали його (найчастіше просто так — мимохідь), чого він не подає в партію, відповідав завжди коли не жартом яким, то якою-небудь занадто вже невиразною відповіддю: «Ще встигну», чи щось подібне до цього. «Ну, дивись. Тобі видніш». І на цьому, звичайно, кінчались розмови, не залишаючи в душі юнака ніякого сліду. Але одного разу... Це вже восени було, якраз під час його весілля. В оцій самій кімнаті (привіз уже молоду додому!) сиділи за столом. Уже було по обіді. Жінки з молодою господинею під вікном на ганочку співали, в хаті лишилися майже самі чоловіки, курили, розмовляли. І раптом котрийсь (та Микита Куліш із столярного) ні з того ні з сього: «Ну от, Романе, уже й жонатий ти чоловік, можна сказати. А в партію так і не надумав! Скільки не агітував тебе!» Може б, і на цей раз Роман відповів, як раніш, але не дав Тесленко, Олин хрещений батько, обізватися аж з того кінця стола: «А який же зв'язок, Микито, між женитьбою і партією? Це речі різні. Женитися поспів чоловік, а до партії ще, може, і не доріс». — «Мабуть, що так», — сказав Роман трохи ображено. «А ти не ображайся!» — «Чого б я мав ображатись? Не доріс — ну й не доріс. Може, таки доросту коли-небудь. А тим часом навіть і безпартійним бувши... — Він майже з викликом глянув на Тесленка: — Хіба ж тільки сама партія революцію робить?» — «Ні, не сама. Ні в якому разі! — відповів Тесленко. — Це була б загибель для партії, коли б вона відірвалась від мас. Що таке партія? Наша більшовицька лєнінська партія? Підкажи, Микито». — «Авангард робітничого класу». — «От іменно: передовий загін, який веде за собою увесь революційний пролетаріат. Та й не тільки!.. А і бідноту сільську теж. І взагалі — весь світ голодних і рабів, як то ми в «Інтернаціоналі» співаємо; веде крізь жорстокі криваві бої у ясну далечінь соціалізму. Оце тобі, Романе, загальна картина така. А тепер, коли хочеш — про деталь». — «Будь ласка!» — «Ти кажеш — і безпартійним бувши... А як же інакше?! Бо — хто ти такий? Потомствений ливарник, свідомий робітник. То як же ти можеш стояти осто-

ронь від боротьби свого класу?! І не стоїш — знаємо. І взагалі хлопець ти непоганий. Інакше хіба б же ми видали за тебе нашу красуню Олю?! Читаєш, Романе, багато?»—«Ні, в міру».—«А не скажеш часом, звідки оці слова: «Призрак бродить по Європе — призрак комунізму»?»—«Ні, не скажу. Не попадались іще, видно».—«Жаль, що не попадались. І ти думаєш, може, що для цього треба було томи перегорнути? Досить було палітурку відкрити. Це з «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. Щоб ти знав. Звідти й оті слова, що на нашому прапорі пламеніють,—«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Ні,— закінчив по паузі,— поганий з тебе... Микито Куліш, агітатор!»

Було це восени, три місяці тому... І ось сьогодні в партійному комітеті знову зайшла мова про це, і почав розмову не хто інший, сам Тесленко. Кінчив писати записку, віддав йому і спитав раптом: «Ну, а в партію, Романе, ще так і не надумав і досі?» — «Та ви ж самі сказали тоді, що не доріс!» — жартома відказав Роман. «О, згадав! Коли то було! Відтоді вже скільки води сплигло! Які події сталися,— світ потрясли! На голову народ виріс, то, певно ж, і ти?» — «Не знаю, збоку видніш». Саме в цей час задзвонив телефон... Скінчивши оту дивну розмову, Тесленко повісив трубку і підійшов до Романа трохи збентежений. Не мовивши слова, обняв рукою за плечі його і зразу ж повів до дверей, щоб випустити. А як були уже біля порога, сказав: «Так кажеш, що збоку видніш. Це — правда. Тому я й кажу тобі: виріс! Чи думаєш, я весь оцей час не стежив за тобою? Я знаю від Олі навіть, що саме ти прочитав за ці три місяці з її «приданого». Та дещо я з своїх підкидав тобі через неї. А від Микити Куліша знаю, що ти один із найсправніших бійців заводського червоногвардійського загону. Та навіть і самий оцей факт, що ти зараз отут... Чи, може, вони не сказали тобі?...» — «А що вони мали сказати?» — «Ну... хоч би те, що це місце, де ми з тобою, зараз не зовсім безпечно». Він уже хотів одімкнути двері, але передумав і взяв Романа за руку: «Ні, краще ходімо сюди. Чорним ходом випущу...»

Ні на хвилину цієї ночі Роман не заснув. Та не знати, чи й сусіди його по ліжку спали, чи, може, тільки удавали, що сплять. Бо тільки-но за ширмою чиркнула Оля сірником, певно, щоб глянути на годинник, чи не пора вже йти в чергу до хлібної крамниці, як Кузнецов мерщій підніс руку собі до очей — глянути на свій наручний годинник.

— Котра година? — спитав Шевчук.

— Чотири,— з-за ширми відповіла Оля, думаючи, що це її спитав Лука Остапович.

— Щось трапилось! — сказав Лука Остапович.

І в ту ж мить Роман уже був на ногах.

— А ви ще полежете, — сказав, звертаючись до Шевчука та Кузнецова. — Я миттю змотаюсь. Дорога мені вже відома.

— Та ні, тепер уже я піду, — сказав Кузнецов і став узуватися.

— Ви заблудитесь, Василю Івановичу... Тут через прохідні двори треба йти, — спробував Роман довести свою перевагу перед ним, але з-за ширми вийшла вже одягнута Оля і сказала:

— А я ж іду зараз. От і проведу через двори. Та й мало не до самого партійного комітету. Хлібна крамниця — це ж поруч там.

Вона взяла кошик, почекала, поки Кузнецов одягнув шинелю, і разом вийшли з кімнати. За ними слідом вийшов і Роман.

Чути було — взяв у коридорчику лопату і потім через хвилину вже гуркотів на ганку, згортаючи сніг. Потім тихіше стало чути: прогортав, видно, стежку од флігеля до воріт.

Лука Остапович одягнувся й собі. Сів кінець столу і закурив, дарма що ось уже більше року жодної цигарки не викурив натщесерце.

— І оце ж, Лука, щодня отак, — озвалася раптом Безуглиха з-за ширми. — Як не підеш удосвіта, не померзнеш у черзі до ранку, то й сидітимеш без хліба.

Шевчукові не хотілося розмовляти — промовчав. Але Безуглу це не спинило, озвалася знов:

— А на базар хоч і не йди: тільки розстроїшся. Все на базарі є: і печений хліб, і мука мішками, м'ясо — тушами, але ж хіба до купишся? Шкуру з тебе дере, а вигляд у нього — наче милостиню тобі подає. Вчора підходю до одного. Сидить на санях, на мішках — у кожусі, ще й кобеняк зверху... Як істукан... Питаю, почім мука. І оком не повів на мене. «Чити, чоловіче, глухий, може!» — «А тобі що, повилазило? Не бачиш, що снідаю! Непродажна за гроші мука. Міняю».

— Куркуль! — не втерпів Лука Остапович.

— Не знаю, хто він такий. Півпаляниці в одній руці, а в другій — шматок сала; ножем відріже скибочку, кине в рот, а щелепи, як жорна, — аж борода ходором ходить. Очі свинцеві — втупився в одну точку... Навіть моторошно мені стало!.. — Помовчала трохи й, зітхнувши, додала: — Еге ж, зараз селяни живуть!

— Не всі однаково, — озався Шевчук. — Бондаренко розказував сьогодні — приїхала сестра з села. То розповідає, що в них дехто уже лободу в хліб примішує.

— Авжеж, не всі однаково.

— Ну, а куркулі справді зараз розкошують. Раніше гроші кожен складав, щоб іще землі прикупити, а зараз землі

не купиш. А солити керенки не годяться: бомажки! Ото й дивиться, чи ціла сорочка на тобі, щоб зняти... Дарма! З капіталістами та поміщиками ось упораємось, ми їм апетит спортивно трохи, доведемо до норми!..

До кімнати зайшов Роман.

— Довго нема. Учора я за півгодини вже дома був.

— Ти таки молодший,— сказав для власного заспокоєння Шевчук.

Роман сів теж до столу і закурив. Довгенько сидів замислений. Потім таки не втримавсь, озвався півголосом:

— У мене, Луко Остаповичу, вчора з Тесленком дуже важлива була розмова.

— А що ж ти досі мовчав?— нахмурився Шевчук.

— Не про те. Питав, чи не надумався я в партію вступити.

— Давно пора.

Роман помовчав трохи і зітхнув раптом:

— А я от і досі не певен — чи пора! Цілу ніч думав про це. Згадував Тесленка, кожне слово його, кожен рух... І таки бачу, що не міг би я так, як він... Не витримали б нерви.

— А ти до Тесленка, Романе, так зразу не рівняйся,— сказав Лука Остапович, не давши йому навіть докінчити фразу.— Тесленко такий гарт пройшов! Пам'ятаю, ще в дев'ятсот п'ятому році...— І обірвав мову, став прислухатися.

Справді, від воріт по рипучому снігу — чути було — наближались кроки до флігеля. Шевчук по самій ході впізнав Кузнецова.

— Сам-один іде. Що ж це значить?— подумав уголос Шевчук і звівся на ноги. Звівся на ноги й Роман, ступив до порога і відчинив двері. До кімнати увійшов Кузнецов. Переступив поріг і спинився. З-під ніг з коридорчика валила сива холодна пара. Язичок полум'я у каганчику на столі раптом здригнувся і затіпався сполохано. На стінах заходили кострубаті тіні.

— Що таке?— спитав Шевчук, з самого виразу обличчя Кузнецова зрозумівши, що трапилося щось.— Та не мовчи ж!

Кузнецов рвучко повернув до нього обличчя. Лице суворе і ніби схудле: глибоко запали щоки — так різко виступили жовна. І ще мовчав кілька секунд. І врешті розціпив-таки до болю стиснуті зуби. Сказав тихо, майже пошепки:

— Убили Петра! Закололи штиками!

Коли б грім оце зараз, серед зимової ночі, гримнув у саму хату, то не приголомшив би Романа отак, як оця страшна звістка. Як стояв біля порога, так і застиг на місці. Наче крізь сон, чув плач і божкання матері. За два кроки від нього стояв Шевчук, затуливши долонями обличчя, і теж

плакав, трудно, як плачуть звичайно чоловіки: беззвучно, тільки судорожно здригалися його плечі.

— Ну, годі, Луко,— сказав Кузнецов.— Сльозами не вернеш!

Щось нерозбірливо спитав Шевчук.

— А хто ж бачив! Ніхто не бачив!— відповів Кузнецов.— Лежить на снігу в дворі... Від самих дверей кров на снігу...

Нараз в уяві Романа виник оцей двір,— коли він виходив тоді через чорний хід,— вкритий цілинно-білим снігом. І раптом йому навіть подих забило. Поривно, з розпачем сказав:

— Я знаю! Це вони моїм слідом!

Але ні Кузнецов, ні Шевчук навіть не глянули в його бік на ці слова: яке це мало тепер значення!

— Щось треба робити, як же так залишити!— озвався Шевчук.

— Там уже є наші. І Оля там,— сказав Кузнецов, затягся востаннє цигаркою і кинув під ноги.— А нам треба мерщій Федора та Мирославу сповістити.

— Збирайся, Романе! Та стривай!— Бо Роман уже схопився за ручку дверей.— А де ж ми зберемось?

— На машинобудівному заводі. Туди й Іванову з патронного ближче, а по дорозі Корецького захопимо з собою.

— Иди, Романе. Нехай негайно на завод пробираються.

Роман уже відчинив двері, але раптом згадав, підійшов до грубки, де лежала купка полін, і взяв німецький штик, яким звичайно жінки кололи лучину на розпал, застромив за халяву і тоді вийшов з кімнати.

Ніч була тиха, беззоряна. Але від білого снігу на землі, від білих, забуркованих снігом парканів і стін будинків, від білих дерев понад тротуаром не так уже й поночі було на вулиці. Пильно приглядаючись, Роман швидко йшов тротуаром, часом навіть підбігаючи. Де можна було, скорочував дорогу собі, пробігаючи прохідними дворами. І хвилини через десять був уже на Гоголівській. Лишалось перейти вулицю, і на першому ж кварталі, в другому чи третьому будинку від рогу, не пам'ятав точно, жив Бондаренко. Роман уже сміливіш, бо за всю дорогу не зустрів ні душі, перейшов вулицю і раптом помітив на тротуарі сліди багатьох ніг.

«Невже спізнивсь?»— подумав з тривогою.

Тепер ішов дуже обережно, весь час не одриваючи очей від сліду під ногами.

Ось і будинок той — двоповерховий, з ганочками з обох кінців фасаду. Роман уже поминув його, був за яких два

кроки від хвіртки, куди завертали сліди, як за парканом грюкнуло в двері і хриплим голосом крикнув хтось:

— Сказано, не виходь! І не виходь!

— А ти стукни прикладом по голові!— сказав другий гайдамака.— І чого їх так довго нема!

«Двоє!» Роман тільки тепер згадав і вийняв з-за халяви штик. Він ще гаразд не розумів, що все це значить, і губився в догадках. Може, вартують, щоб з хати не вийшов, чекають собі підмоги? Але чого б же вони вдвох прийшли, удвох не наважилися б. Скоріше всього — вискочив Бондаренко з хати, погнались за ним, а ці вартують, щоб ніхто з хати не вийшов, не зчинив галасу. І це припущення видалося йому таким імовірним, що він відразу ж повірив у це. Навіть відлягло трохи від серця: може, й не піймають!

— Ведуть!— сказав один за парканом.

Романове серце мовби спинилось. Відчув, як на одну мить потьмарилося в голові. А як отямився, чути вже було — кроки в дворі наближались до воріт, і чути було гомін гайдамаків. І такий розпач раптом поївняв Романа від почуття своєї безпорадності, що спазми здавили горло і силувати треба було себе, щоб не розридатись. Зціпивши зуби від люті, тамуючи подих, Роман ступив крок до хвіртки, чуйно прислухаючись до того, що робиться по той бік паркана в дворі. «Невже й Бондаренка оце зразу?..» І тільки подумав це, як уже знав, що іншого виходу зараз немає для нього, тільки один-єдиний: разом із Бондаренком умерти! Штик у руці наче зрісся з кистю руки. Стояв наготові, ловлячи вухом кожен шерех. «Хай смерть! Але одного-двох шимену-таки!» Ось підійшли до самих воріт і спинились. І раптом жіночий голос порушив напружену тишу:

— Здрастуйте, Федоре Івановичу!

— Здрастуй, Мирославо!— відповів Бондаренко з-під самого паркана, за крок від Романа.

— Не розмовляти! — крикнув гайдамака.— Ведіть, хлопці!

Роман тільки й встиг, що на два кроки відскочити від хвіртки (до ганку вже не було часу відбігти), і став за товстим осокором.

Першими у хвіртку, задкуючи, вийшли два гайдамаки і спинились на тротуарі, наставивши штики на хвіртку. І ось просто на них вийшов Бондаренко, потім Мирослава. Вслід за ними вийшло п'ятеро гайдамаків, чотири з них так само з гвинтівками наготові, а п'ятий, видно командир, без гвинтівки, з револьвером у руці.

— Бруком ведіть!— скомандував офіцер і, коли вже конвой з заарештованими рушив серединою вулиці, сам пішов поруч тротуаром.

Роман почекав, поки відійшли кроків на п'ятнадцять, тоді обережно, з затиснутим в руці штиком, рушив услід за ними.

Як довго тягнувся цей тяжкий похід! Дарма що йшли вони звичайною ходою. Нарешті дійшли до головної, Миколаївської, вулиці, звернули ліворуч до центру. Але не пройшли кварталу, як нагло спинились: назустріч їхав кінний роз'їзд. Обмінялись паролями. Під'їхавши до конвою, один з вершників посвітив електричним ліхтариком: пасмо світла вихопило з темряви в колі гайдамаків постать Бондаренка в незмінній кожушці і ушанці, а поряд у білій хустці — Мирославу.

— Куди ведете?— спитав вершник.

— В штаб. В ешелон.

— І охота вам! Шльопнули б на місці...

— Наказ доставити будь-що живими. До отамана особисто.

— Ми тепер усі — отамани! Ану, розступись!— хрипнув другий вершник і мало не наїхав конем на передніх конвоїрів.

— Ось не дурій!— крикнув начальник конвою.— Наказ є наказ. Отаман і без тебе придумає, що з ними зробити. Їдьте собі.

Ліхтарик погас. Роз'їзд і конвой з заарештованими розминулись. Роман під час розмови стояв за афішною тумбою, прислухаючись. Роз'їзд наближався зараз до нього.

— Отаман придумає, каже,— озвався раптом, той самий, що раніш, хрипкий голос.— Придумає — та й випустить, може. Як учора того петроградця.

— Та ні, навряд. А вчора, що він мав тоді робити? Як уже чохли з гармат познімали. Уявляєте, хлопці, що з нашого ешелону лишилося б? Мокре місце та купа трісок.

Замовкли. Якраз проїздили повз афішну тумбу. І раптом озвався котрийсь високим тенорком:

— І ти скажи. Отаке зчинилось було, а ми собі в казармі, як на хуторі, ні сном ні духом,— хропимо.

— Дякуй богові та щасливому випадкові, що роз'їзд якраз до казарми під'їхав. А то... не одного з нас уже б зараз оце чорти на сковороді підсмажували.

— Ти думаєш?

— Факт. А чого ж вони в казарму добивались! Уже й вартових познімали були.

— Ох і гади ж! Та ще їх милувати?! Йй-богу, вернись!

Роман бачив, як один із них кинув коня вбік — аж сніг бризнув фонтаном з-під копит. «Та кинь! Ну їх!..» спробував котрийсь затримати. Але гайдамака вже розвернувся конем

і галопом мчав сюди. За ці кілька секунд, поки гайдамака порівнявся з афішною тумбою, Роман тільки й встиг подумати, що повинен будь-що не пустити його. «За повід коня...» А що буде далі, Романові вже не було часу думати: гайдамака вже був за два кроки від нього. Ту ж мить двома стрибками Роман, з штиком у руці, кинувсь на середину вулиці під самі груди коня. Але за повід вхопити не встиг: кінь шарахнувся від нього набік, гайдамака випав із сідла, але зачепився ногою в стремені. Кінь пробіг кілька кроків і спинивсь, заіржав. Потім стало тихо. Може, падаючи, вдарився гайдамака головою об брук, може, — кінь копитом. А тільки не чути, щоб він вовтузився. Це, власне, і врятувало Романа, а може, і не тільки його, може, і заарештованих. Але чи зовсім? Адже кожної хвилини знепритомнілий міг очуняти і тоді ще з більшою люттю здійснити свій намір. Щоб запобігти цьому, Роман уже кинувся до нього з наміром приколоти, але почув тупіт копит позад себе, і єдине, що лишалось йому (коли б кинувсь тікати, помітили б), — упасти в замет і притаїтись.

Іх було двоє. Під'їхали й спинились біля коня без вершника. Один сказав:

— Як він умудривсь?

— Менше ханжі нехай п'є! — відповів другий. — Чи він хоч живий?

Чути було, як сплигнув один з коня, став вовтузитись, певно, вийняв тому ногу із стремені.

— Дихає. Але що з ним робити, поки очуняє?

Роман не став далі чекати. Поповзом, поки вони возились з ним, він доліз тротуаром до перших воріт. Через двір пробіг до паркана й переліз у другий двір. Звідти вийшов на вулицю, добіг до першого провулка і завернув за ріг. Пам'ятаючи весь час про сліди на снігу, що лишав по собі, Роман петляв по завулках, аж доки не вибився із сил. Лише тоді спинивсь, оглядівсь і побачив, що заблудивсь. Як не придивлявся він до будинків, завалених снігом по самі вікна, вони все здавались йому незнайомими. Присвітити до таблички з номером над ворітьми не ризикував. Та й замечено снігом таблички — хіба розбереш! Хоч стукай у вікно та питайсь! І тиша така в місті, наче воно вимерло. Тільки віддалік на вокзалі чути було гудки маневрового паровоза. Власне, він знав, куди йти: раз вокзал там, то йому на завод — у протилежний бік. Але де саме він зараз, чи далеко від Миколаївської, яку треба перейти?

І раптом майже над самою головою продзвонив годинник на думській башті. Роман навіть кинувсь від несподіванки й подиву. Та це ж Херсонська! Он то — гостиниця «Брістоль», а через вулицю на розі не видна в темряві дума. Виходить,

весь час петляючи, він вернувся майже на те саме місце. До Миколаївської було яких кроків з півсотні.

Обережно він підійшов до рогу і чуїно прислухався. Упевнившись, що близько нікого нема, перебіг вулицю і зразу ж, на першому кварталі, побачив натовп жінок, що тулились під стіною хлібної крамниці. Він підійшов і спитав, чи не проїздили тут гайдамаки.

— Будь вони трижди прокляті,— сказала одна з натовпу.— Накоїли вже! Отакого чоловіка вбити!

— Та ще ж як убити!— додала друга.— Одинадцять ран штикових!

— Тесленка вбили!— пояснила Віра Пасішник, сусідка Романова, впізнавши його. Потім спитала, чи не Олю шукає він.— Там вона, в дворі.

— Нема її там,— сказала якась жінка.— Я щойно звідти. Пішла з Фросиною до Боруха, щоб тіло відвезти додому.

Роман не вагався ані хвилини. Звичайно, треба б чим швидше на завод, адже чекають там, навіть не знають про арешт Бондаренка та Супрун. Але він просто не міг пройти мимо.

Ось і ворота, звідки він виходив тоді, радісно схвильований розмовою з Тесленком. З двору вийшли дві жінки. Він спитав і їх, чи немає гайдамаків у дворі,— бо могла ж бути засідка.

Тоді зайшов у двір. Збентежений, з завмерлим серцем став приглядатися. Але тіла ніде в дворі на снігу не видно було. Тільки сніг, цілинно-білий тоді, зараз увесь був стоптаний чобітьми. По той бік двору, за полісадничком, стояв одноповерховий будиночок, і в одному крилі його світилось.

Роман пішов просто на світло, куди вела протоптана стежка од воріт. Надвірні двері в коридорчик були відчинені. Не причинені двері були і в квартиру праворуч. Не стукаючи, Роман відчинив двері, і перше ж, що впало йому в очі, коли він протиснувся крізь натовп біля порога,— на тапчані, застеленому білим, горілиць лежав мертвий Тесленко. У самій гімнастюрці без пояса (хоч тоді в партійному комітеті був у шинелі; видно, зняли з нього потім), в чоботях. Вся гімнастюрка на грудях, на животі — і штани були в кривавих плямах. «Одинадцять ран!»— спалахнули в пам'яті слова жінки з натовпу біля хлібної крамниці; і на шиї рана. На блідому обличчі криваве садно на вилиці. Голова була трохи схилена набік, і здавалося, що навіть і зараз, мертвий, прислухався він чуїно до того, що діється там, за вікном, в напруженій тиші стривоженого міста.

Роман довго дивився, не одриваючи очей, в лице забитого. Потім сльози затуманили йому очі, і крізь отой туман раптом

живе лице Тесленка глянуло на нього, і як живі зазвучали в пам'яті його слова: «Бо хто ти такий?! Потомствений ливарник, свідомий робітник. То як же ти можеш стояти осторонь від боротьби свого класу? І не стоїш, знаємо!» Спазми здавили Романові горло, і нервові напруження цілої ночі розрядилось нарешті: він поривно ступив до тапчана, опустивсь на одне коліно і в тузі невимовній припав лицем до плеча мертвого Тесленка.

А за хвилин п'ять уже виходив з кімнати. До коридора заходив гурт людей. Роман, щоб дати пройти їм, відступивсь на крок, і в цю мить двері з квартири напроти прочинились раптом, і голос, що здався знайомим Романові, сердито сказав:

— Та майте ж совість! Хоч двері причиняйте! Не літо ж!— Потім, зозла з грюкотом зачинивши двері, додав, мовби сам собі, але чути було з-за дверей і в коридорчик:— Прямо як... до плащаниці!

— Ах ти ж, ідоле косоокий!— обурилась одна з жінок.— «Як до плащаниці!» Зате ти вже напевно радієш!

— А хто він такий?— не втримавсь Роман, бо думка, де він чув оцей голос, весь час плуталась у голові.

— Хіба й так не видно хто!— сказав чоловік, а жінка, та сама, що ідолом назвала, додала:

— Акцизник. Тепер у газеті вкраїнській працює. В отій, де більшовиків усе лають. Левченко.

Але й прізвище це нічого не говорило Романові. І тільки за ворітьми вже згадав раптом. Авжеж, що так! Оцей самий голос він чув не далі, як сю ніч, коли вийшов о другій годині ночі з партійного комітету. На воротях зіткнувся був з маленьким чоловіком у сірій бекеші. Від несподіванки чоловічок аж у кучугуру відскочив був, але потім оговтався і, коли Роман уже виходив за ворота, не втримавсь-таки, гукнув неголосно: «Добродію, ви часом не до мене приходили?»— «Ну, певна ж річ,— думав зараз Роман,— якщо з «добродіїв»...— Думка зупинилась на мить і потім не пішла-таки цілиною, а звернула на щойно протоптану стежку:— Якщо з «добродіїв», то як же йому не радіти?! От сволота!»

До самого заводу Роман, надолужуючи тепер, майже цілу дорогу не йшов, а біг без перепочинку. Єдиний тільки раз,— це вже як поминув тютюнову фабрику Гурарія на Кузнечній, коли в нічній тиші раптом залунав басовитий заводський гудок, Роман зупинивсь і, стомлено притулившись плечем до стовбура акації, стояв і думав, що це за гудок може бути. Шабашити нічній зміні рано, бо навіть іще й не світає. Про це ж говорило і те, що, коли затих гудок, ні одно з підприємств міста не відгукнулось, як то завжди буває, своїм гудком.

А підходячи до заводу, Роман уже зрозумів, що завод справді не працював: не гупали парові молоти в ковальському цеху, не вищали циркулярки в столярному...

Біля дверей у прохідну стояло двоє оружних; впізнав Роман — Іван Гурін і Петро Соха.

— Чого ви, хлопці?— спитав Роман, бо ніколи цього не бувало раніш.

— На варті,— поважно відповів Іван.— Проходь!

І в самій прохідній теж було кілька бійців заводського червоногвардійського загону і сам командир цього загону Микита Куліш. Побачивши Романа, Куліш зрадів:

— Нарешті! А ми вже боялись, чи не потрапив і ти разом з Бондаренком.

«А звідки вони знають уже про Бондаренка?»— здивувався Роман і хотів спитати, але подумав: яке це має значення? Замість того спитав, чи Шевчук з Кузнецовим приходили.

— Давно! Ось-ось має мітинг початись.

В заводському дворі вирував шумливий стоголосий на-товп — уся нічна зміна. З усіх цехів сунув народ до складального, — тут завжди, чи то в самому цеху, чи на майданчику перед ним, відбувались загальнозаводські збори, мітинги, — і як тільки Роман відійшов від прохідної, людський потік підхопив і поніс його. З гомону, що глухо клекотів навколо нього, Роман одразу збагнув: знають уже всі про смерть Тесленка.

— От катюги!— впізнав Роман за спиною в себе густий бас Недолі Герасима, з ковальського цеху.— Отакого чоловіка дорогого убити!

— Кажуть, геть-чисто штиками скололи!— додав хтось.

— А хіба ж вони люди! Звірюки!

— Добре сказав про них сам же Тесленко,— озвався токарь Яковенко.— Стоїмо з ним учора, зустрілись на вулиці, а мимо якраз проїздять... та ці ж таки полуботки. Я їй питаю: «Що воно, Петре, за нова напасть оце на нас? Як їх розуміти треба?»—«Шлак!»

— Збирався на збори сьогодні до нас...

— Е-е, не прийде вже!— журно зітхнув котрийсь.

— Казав: «Працював завод і працюватиме. Закрити не дамо!»

— Та певно! Бо як же це можна — щоб закрити завод! А ми ж тоді куди? З торбами по світу? Як ті погорільці?..

— А цього їм і треба якраз. Капіталістам. Порозганяти нас хочуть із міст, розпорозити робітничий клас. Щоб революцію придушити!

— Не вийде!

А в іншому гурті простуджений голос ображено гудів:
— Що ти плетеш! Як можна казати таке — «самі винуваті»!

— А хто ж? Хто винуватий, що ми й досі не хазяї у себе в Славгороді? Що всякий пройдисвіт...

— Таж у нього військо. Батальйон цілий. А ми — неоружні. Що ми проти нього?

— Не тільки в зброї сила. Нічого й зброя не допоможе, якщо ми будемо й далі оглядатися...

— А хто це «ми»?

— Та ти перший, Миколо Сидоровичу. Оце хоч сердься... В такий момент прямо у вічі тобі кажу. Та хіба ти один? Хіба мало ще серед нас отаких, що ждуть, сподіваються: десь хтось за нас і цю революцію зробить. На тарілці піднесе. Як тоді, в лютому.

— На тарілці, кажеш?

— Та майже. Бо ж тільки турнули тоді петроградці царя Миколку разом з трухлявим тронем, то за кілька днів і вся імперія його розвалилась. А капіталізм не розвалиться так. Корчувати його треба. Тут, брат, уже на всіх вистачить роботи! До сьомого поту!

Біля входу в складальний цех, на майданчику біля виконаних з цеху гарматних лафетів та зарядних ящиків (продукція нічної зміни) теж уже товпився народ, і гомін тут кипів бурхливіше...

— А смерть Тесленка ми вам ніколи не забудемо! — грімів гнівний голос у натовпі. — Так і зятяте собі!

— Та ми ж тут при чім?

Роман одразу впізнав голос Варакути, з столярного цеху, вожака українських есерів на заводі. Горлань і демагог, з непогано підвішеним язиком, він мав певний вплив, і не лише серед «сезонників», до числа яких належав і сам (так звали на заводі спритників, що, ховаючись від мобілізації в армію, не один десяток їх проліз на завод), але і серед деякої частини кадрових робітників, найвідсталіших. Та зараз він менше всього думав про своїх підопічних, про свій авторитет у них. Зважаючи на настрій робітників, він кляв себе в душі за те, що не зник на цей час. І зараз, втягнувши голову в плечі, тільки й думав, як би вислизнути з натовпу.

— Не на ту адресу, Приходько, звертаєшся. До отамана полуботківців адресуйся з своїми претензіями.

— Із своїми? Одверто сказано. А у вас, значить, до гайдамаків «претензій» ніяких нема? Цілковито задоволені?

— Та певно ж! — з гурту крикнув хтось.

— Нічого спільного не маємо з ними. А отаман Щупак, — нехай буде відомо вам, — і не есер зовсім. Есеф⁸⁹, здається.

— Одним миром мазані.

— Нічого спільного, кажеш. А провокатор Деркач в саперному батальйоні? Це ж уже ваш, чистокровний есер! А хто засідання Рад зірвав учора ввечері? Хіба не ви разом із своїми «побратимами»— меншовіками та бундівцями?!

— Не знаю нічого. Не був я на засіданні. Був там, де і ти,— в цеху. І нема чого...

— Та ні, є чого!— Роман і сам незчувсь, як ті слова вихопилися в нього. Розштовхуючи плечем тих, що стояли спереду, він протиснувся ближче до Варакути, з гнівом і огидою дивився на нього і карбував слово по слову:— А вчора... у газетці своїй паскудній... не били ви чолом гайдамакам?! Чого ж мовчиш? Ви ж їм хліб-сіль підносили... Лицарями взивали! Оцих бандитів з великого шляху! Мовчи!— не дав він Варакуті рота розкрити.— Полигач буржуйський. І йди геть з-перед очей моїх. Бо я з тебе зараз душу випущу!

Біля самого входу в цех гурт робітників оточив заплакану Таню Бондаренко. В гурті цьому був і Шевчук, і Кузнецов, ще кілька членів комітету. Розпитували дівчину. Тут же Іванов, присвічуючи кишеньковим ліхтариком, читав сам собі текст відозви до всіх робітників міста Славгорода, щойно ухваленої на спільному засіданні партійного комітету та заводського партійного осередку, на яке він запізнився.

— Ну що?— спитав Шевчук, коли Іван скінчив читати.

— Цілком згоден. А тільки — чи встигнемо до дванадцяти! Відозва відозвою, але, щоб організувати загальноміську демонстрацію як слід, цього замало. Треба по всіх підприємствах раніше мітинги провести.

— Так же й думаємо,— озвався Кузнецов.— Зразу ж після мітингу і розійдемося всі по підприємствах. Встигнемо на дванадцять.

— Зволікати ніяк не можна! Кожна година дорога!— сказав Шевчук. І раптом побачив Романа Безуглого.— Ну, де ти пропадав?

— А що я мав робити! Побачивши їх під конвоєм, мерщій бігти сюди?— відказав Роман.— Про це ви вже і без мене знаєте.

— А ти що знаєш іще?— аж кинувсь Шевчук. Та й решта всі насторожились.

— Повели в ешелон. Отаман Щупак наказав доставити до нього особисто.

— Слухай, Луко...— крикнув хтось із натовпу.— Так треба ж негайно послати в штаб. До головного бандита їхнього. Щоб негайно ж звільнити.

— Аякже! Зробимо!— Від недавньої пригніченості в Шевчука не лишилося й сліду. Туга по Тесленкові переки-

піла в серці у гнів, що владно вимагав дії. А звістка Іванова про три сотні гвинтівок, добуті сю ніч Артемовим загоном, сповнила серце його гордістю за товаришів і ще більшою вірою в сили робітничого колективу.— Все зробимо. І в штаб пошлемо. Але уже й зараз,— він навмисне підвищив голос,— адже є їхні очі та вуха і тут, серед нас. Отож хай слухають: тільки пальцем нехай торкнуться їх — сторицею відплатимо! А заодно нехай уже знають і те, відкрию їм секрет: цієї ночі наша Червона гвардія зросла на триста штиків! То що, Василю Івановичу,— звернувся він до Кузнецова,— будемо вже починати?

— Пора.

Шевчук підійшов до зарядного ящика, став ногою на спицю колеса і одним рухом вихопився на зарядний ящик. Стояв, як на трибуні. Перекриваючи клекіт голосів, гукнув на повний голос:

— Товариші!

Гомін поволі став утихати. Шевчук не поспішав, чекав, поки стихне зовсім. Уже замовкли всі. Хіба що кашляне котрий. Шевчук уже хотів був почати і затримався мимоволі: як стогін з велетенських грудей, десь аж із того краю міста, напружену тишу розітнув раптом гудок паровозного депо. Ні, це не був звичайний гудок: до кінця нічної зміни ще лишалася добра година.

«Дійшла звістка сумна, значить, уже й до них!»— спливла думка у Шевчука. І, видно, не тільки він сам подумав це. Ось у натовпі — спершу з десяток рук майнули в повітрі, потім сотні рук,— і всі, як один, що були на майданчику, познімали шапки. Стояли впритул один до одного, простоволосі, у жалобі по вбитому товаришеві, схиливши голови. А гудок все гудів. Часом він уривався, і тоді лише відгук лунав за Дніпром понад лісами та полями, над сонними селами. І не встигла ще завмерти луна, як знову гудок виривався з паровозного депо могутнім стогоном.

XXI

Артем тільки вранці нарешті дізнався докладно про наслідки нічної бойової операції. Це — коли прийшов Валдіс Густ.

— А раніше не міг?

— Не так, Артеме, просто прийти було. Чи вони пронюхали...

Він став розповідати, що весь час біля патронного заводу крутяться роз'їзди гайдамацькі. І, щоб добратися сюди, на Слобідку, довелось, мабуть, верстов п'ять гаку дати.

— Триста вісім штук,— доповів він.— Сховали дуже добре: ніхто не добереться, і в разі потреби за п'ять хвилин роздати можна. П'ятдесят гвинтівок вже видали на руки червоногвардійцям, які працювали на нічній зміні. Іванов затримав їх і на день. Для охорони. На той випадок, коли б гайдамаки здумали прорватися на завод. Перша лінія оборони, так би мовити. Щоб дати тим, хто біля верстатів, встигнути озброїтися.

— Тільки ви, Валдіс, не розпалюйте свій апетит дуже. Більше півсотні вам і не припаде. Ще треба ж і тому заводові. Та млинам — хоч потроху. А взагалі що чути?

— Як джмелів, розтривожили ми їх. Розповідають, що з самої ночі гасають по місту.— Але докладніше нічого не міг сказати, бо не знав. Спитав про Михайла.

— Михайло побіг у місто до лікаря. До Мирослави Наумівни. Серьожі дуже погано. В груди поранений.

Валдіс дуже засмутився. Бо знав Серьожу — в одному цеху працювали. Зразу ж зібрався йти — провідати товариша. А від нього ще заїде сюди. Може, на той час Михайло вернеться.

— Неодмінно заїди. Треба подумати і про ті гвинтівки, що в яру. І не барись. Михайло вже з годину тому, як пішов. Ось-ось повернеться.

Але минула година і друга, а Михайла все не було з міста. Валдіс прийшов од Серьожі ще більш засмучений: навіть не впізнав його Серьожа. У гарячці. А Михайла нема та й нема. Артем уже майже певен був, що з ним щось трапилось. Тим більш, що Михайлова мати, вернувшись з хлібної крамниці, як дізналась, що син пішов у місто та й досі нема, забідкалась дуже. Стала розповідати, що говорили жінки в черзі: когось убили, якусь жінку кіньми стоптали.

— Ой, чує моє серце, пропав він!

Але Михайло вернувся. Десь уже о пів на десяту.

— Тесленка убили!

Артем схопився з місця. Приголомшений, підійшов до Михайла, схопив за плече.

— Що ти, Михайле? Ти точно знаєш?

— Все місто вже знає!

Ходив і сам він туди: тіло Тесленка одвезли додому. Приміщення комітету розгромлено. Але сам комітет — живий! Діє! На машинобудівному заводі відбулось екстрене засідання комітету і мітинг. Ухвалили влаштувати загально-міську забастовку — на дванадцять годин призначили, і демонстрацію протесту — на годину дня. Збиратись по підприємствах після гудків.

Поки він розповідав це, Артем трохи прийшов до пам'яті від приголомшення.

Сказав сумно:

— Отак! Був Тесленко і нема вже Тесленка.— Довго сидів, схиливши голову. Раптом рвучко підняв її.— А чого ж ти сам? Без лікаря? Серьожі дуже погано!

— Заходив аж до двох,— відповів Михайло.— Обидва наче змовились: коли в груди поранений, то дома з ним нема чого робити. В лікарню його треба негайно.

— Ну, а тим часом до лікарні? Невже Мирослава Наумівна не могла...— насупив брови Артем.

— А її нема. Заарештували вночі! І Федора Івановича!— випалив одним духом Михайло.

Кілька хвилин Артем сидів, мовби закам'янілий. Потім спитав, кого саме з членів комітету бачив.

— Кузнецова. Він уже знає: Іванов йому розповів про гвинтівки. Задоволений — навіть усміхнувся. «Молодці!»— каже. Про тебе розповів, що в руку поранений. Велів переказати, щоб нікуди ні кроку.

— Легко сказати: нікуди ні кроку!

— Не дурій, Артеме! Сиди! А Серьожу ми з Валдісом у лікарню відправимо. Санчата у мене є, ще одні де-небудь візьмемо і зв'яжемо...

Міська лікарня була неподалеку від Слобідки. Тим-то через яку-небудь годину хлопці вже повернулись, улаштувавши Серьожу в лікарню. Ходики на стіні показували чверть на дванадцятку.

— Мамо,— уже знявши пальто, раптом спитав Михайло.— А годинник наш вірно йде?

— А хто його зна. Учора звечора забула підтягти гирку. Зупинились вночі. Я поставила по сонцю.

Михайло обурився:

— Ой мамо! По сонцю! Ну, тепер біжіть самі до Одарки, узнайте, котра година.

Але зразу ж і передумав. Може, боявся довірити матері таку відповідальну справу. Збігав сам. Ходики відставали мало не на півгодини. Михайло поставив їх по Одарчиних: без чверті дванадцять. І тільки тоді сів за стіл.

Іли втрюх з одної миски. Іли мовчки. Крадькома позирали на ходики.

Коли хвилинка стрілка підійшла до цифри одинадцять, всі, наче по команді, поклали ложки. Від хвилювання вже не могли їсти. Закурили, і теж мовчки. Нарешті давно очікувані дванадцять годин. Цигарки спалахували вогнем від глибоких затяжок. П'ять хвилин на першу.

І тепер уже не стримавсь Михайло. Кинув недокурок, схопився з місця і, схвильований, пройшовся по кімнаті з

кутка в куток. Спинився посеред кімнати і звернувся до Артема майже в розпачі:

— Ну, от тобі й на!

— А що таке?— удав, що не зрозумів його, Артем.

— Сім хвилин на першу вже.

— А звідки ти знаєш! Що тобі Одарка — Пулковська обсерваторія⁹⁰? А може, в неї годинник спішить хвилин на десять чи, може, й більше.

І не встиг він останнє слово сказати, як раптом тишу сколихнув басовитий гудок. І хоч ждали його, мимоволі всі здригнулись і звелися з місць.

— Машинобудівний!— радісно скрикнув Михайло.

А гудок гудів призивно, владно. Поки що сам-один. І знову для всіх так само раптово з іншого краю міста, ближче сюди, відгукнувся другий гудок, на тон вище.

— Наш!— в один голос сказали Валдіс і Михайло.— А це — депо! Млин! Тютюнова фабрика!..

Гудки — один ко одному, а то й кілька разом, вливалися, як шумливі притоки в бурхливу, ревучу ріку, що затопила собою все місто від краю до краю. Здавалось, бриніло само небо від цього могутнього хору гудків.

— А другого млина не чути,— вголос подумав Михайло.

— Кубло меншовицьке. Що ти хочеш!— сказав Артем.

— І електростанція мовчить.

— Бо й там завелась сволота!

— А слово честі, не заздрю я їм!— Це вже говорив Михайло, похапцем одягаючись.— Уявляю, як це їм слухати зараз!

— Еге ж, пожурись хоч ти за них, бо більше нема кому!— сказав Артем.

Роздягнений, він разом з хлопцями вийшов у сіни. Як відчинили двері, свіже, морозне повітря і сонячне світло ринули в сіни. І так потягло хоч би за поріг ступити, хоч здалеку глянути на місто (гудки ще й досі гули). «Терпіння, Артеме!»— сказав собі і зачинив за хлопцями двері, ще й заціпнув на гачок.

Цього ж ранку в приміщенні міської думи, в⁹¹ кабінеті голови міської управи Кириєнка (український есдек⁹¹, колишній учитель гімназії, зять власника млина Співака), відбувалась нарада представників «української громади» з отаманом Щупаком. Крім кількох членів управи, присутні були: повітовий комісар Центральної ради Мандрика, від Ради солдатських депутатів Гудзій, від «Селянської спілки» Мокроус.

Думка про скликання цієї наради виникла у Кириєнка в зв'язку з подіями цієї ночі. Але, коли вже зійшлися за-

прошені на нараду (не було тільки Щупака, до якого з за-
прошенням поїхав Діденко), несподівано для Кириєнка, який
приїхав сюди, ні з ким не бачившись, виникло й друге пита-
ння. Майже всі присутні вже знали про ухвалу більшовицького
комітету провести загальноміську забастовку і мітинг протес-
ту проти вбивства Тесленка, арештів, проти розгрому при-
міщення більшовицького комітету. Ставлення всіх присутніх
до самого факту намічуваної забастовки було однакове:
мало сказати — негативне, — люте! Але про те, що треба ро-
бити, якщо більшовикам удасться підняти робітників на за-
бастовку, думки були різні.

Отже, нарада почалась зразу ж, іще до приїзду Щупа-
ка. Але ні до якого рішення прийти не змогли без нього:
лише в його руках була реальна сила. На запасний полк, як
довів Гудзій, покладатися не можна. Він розповідав про
мітинг, який відбувся сьогодні вранці в казармах. А коли
хотіли розігнати мітинг учбовою командою, солдати не дали.
Домітингували, а потім навіть за ворота провели більшовиць-
кого агітатора.

— Кузнецова якраз. Учора отаман випустив. На нашу
голову!

Щупак з ад'ютантом під охороною десятків двох кіннот-
ників прибув на нараду годині об одинадцятій. Навмисно
змусив чекати їх цілу годину, щоб пройнялися більшою до
нього повагою. І, здається, домігся свого. В усякому разі,
коли він зайшов до кабінету, в супроводі ад'ютанта і Діден-
ка, всі присутні, хоч і без особливої запобігливості, звелися
з місць. Стримано вклонившись, він тільки дзенькнув шпо-
рами.

Кириєнко представив йому всіх присутніх. Потім відкрив
нараду. Перш за все пояснив Щупакові, для чого ця нарада
скликана. Попросив, щоб він поінформував, оскільки всякі
ходять чутки про нічні події в місті. Щупак не визнав за по-
трібне говорити це все самому, кивнув ад'ютантові. І той став
розповідати про напад на казарму.

— Авжеж, їхня робота! — сказав Мандрика. — Кому ж
більш!

Тоді обізвався Щупак:

— Так. І один з організаторів уже поплатився за це. А з
двома я щойно мав оце розмову. Не скажу, щоб дуже при-
ємну. — Він обурено пересмикнув плечима. — Занадто вже
розбестили ви їх отут у себе, в Славгороді.

— Ну, а чим же кінчився напад на казарму? — спитав
Кириєнко, неприємно вражений зарозумілим тоном отамана.

— Для декого закінчився сумно, — сказав Щупак досить-
таки байдужим тоном і, помовчавши, додав: — Три козак

вбиті, щось біля десятка поранені. Крім того, обох вартових і командира кінної сотні я віддаю до військового суду.

— Отже, розмови про зброю?..

— Так. Зброю із складу викрадено.

— Оце так так!— засовався на стільці Мандрика.— А я думав, що вони вихваляються.

— Чим?

— На мітингах — і на машинобудівному заводі, і в запасному полку — більшовицькі оратори козиряли тим, що за цю ніч їх Червона гвардія збільшилась на триста штиків.

— Ну, це ще видно буде!— сказав Щупак самовпевнено. І додав із злою іронією:— Ще й підрахувати як слід не встигли, а вже вихваляються. Адже не триста гвинтівок, а чотириста.

Настрій у всіх одразу погіршав. Перший порушив мовчанку Мандрика.

— Панове! Так що ж маємо діяти? Адже це вносить істотну поправку в ситуацію. Чотириста гвинтівок — це неабияк! Як пан Щупак думає діяти, якщо більшовикам все-таки вдасться вивести робітників на вулицю?

— Тільки що я підписав новий наказ: місто оголошене в стані облоги. Ніяких зборищ! Ніяких демонстрацій!

— Але якщо вони все-таки вийдуть?

— Кінна сотня розжене цей набрід. Самими нагаями.

— Але ви, пане Щупак, мабуть, не знаєте, що наше місто — промислове. У нас до двох десятків підприємств. Більше як п'ять тисяч робітників.

Цього Щупак справді не знав. І наведені цифри трохи остудили його запал.

— Крім того,— сказав Гудзій,— невідомо, що вони затівають. Адже в них є і збройні сили: так звані червоногвардійські загони. Невеликі, але якщо додати до них ще оті сотні гвинтівок, то це вже — сила!

Тоді схопився з місця меншовик Кузін.

— Погано, коли ділять шкуру ще не вбитого ведмедя. Але гірше, коли кому-небудь з переляку ввижається за кожним кущем страшний ведмідь. Я глибоко переконаний, що більшовикам не вдасться підбурити робітників на демонстрацію.

І при цих його словах загули гудки.

Кілька хвилин всі сиділи приголомшені. Але мовчання зрештою стало нестерпним. Кирієнко звівся за столом і, нату-жачись, щоб чути було його, підбив підсумки наради:

— Панове! З огляду на певну, хай і тимчасову (це безперечно), хай і хистку, але все ж таки рівновагу сил, наша поведінка має бути такою: спокій і ще раз спокій! Нехай демонструють, нехай помарширують. Свіже повітря якраз корисне буде їм: остудить трохи голови. Але, на всяк випадок, будемо

просити отамана Щупака взяти на себе охорону ключових об'єктів міста: телеграфу, банку, вокзалу... Чи так, панове?

Більшість погодилася з ним. А Щупак знизав плечима.

— Гарно! Кінець кінцем, вам це видніше. Я ще не встиг зорієнтуватися тут, у Славгороді.

Зразу ж після наради отаман Щупак поїхав до себе в ешелон, щоб встигнути зробити відповідні розпорядження. Але була й інша причина: моторошно було йому зараз у місті. Гудки вже не гули, над містом залягла напружена тиша. Де-не-де на перехресті вулиць стояли гайдамацькі патрулі. Щупак зі своєю охороною виїхав на Сінний майдан. Ліворуч простяглась Полтавська вулиця. Рівна, на кілометр видно, мало не до самої Слобідки. І впало в око — на темному тлі колони демонстрантів — червоні, як блискавки в хмарі, прапори.

Завернувши по Троїцькій вулиці, Щупак дав шпори коневі. Вже лишилось до вокзалу яких-небудь два-три квартали, як раптом із-за рогу вийшла колона, як видно, робітники депо. Спереду ішов прапороносець. Обабіч нього почесна варта біля прапора — два молоді робітники з гвинтівками на плечах, з примкнутими багнетами. Похід загородив собою всю вулицю.

«Невже не розімкнуться, щоб пропустити!» — майнула думка у Щупака, лють розпирала йому груди. Замість того щоб звернути, дав шпори коневі. Але за кілька кроків від колони кінь спинився раптом як вкопаний, аж один із охорони налетів на нього.

Похід не зупинявся. Над колоною крилата шугала пісня:

Смело, товарищи, в ногу!⁹²
Духом окрепнем в боротьбе.
В царство свободи дорогу
Грудью проложим себе!..

Тиком засмикалась щока у Щупака. Сердито кинув коня вбік, на тротуар. У рові, заметенім снігом, кінь провалився по саме черево, але рвонувсь, вискочив на тротуар.

Нагнувши голову, Щупак їхав по тротуару ступією і скося пильно приглядався до колони демонстрантів.

«Ні, це не натовп! Нагайками тут нічого не вдієш!»

Коли Бондаренчиха з своїми гістьми вийшла за ворота, місто, недавно ще таке мовчазне, зараз гуло, як дзвін. З усіх кінців лунали пісні, як перезва. Не те що слів, а навіть мотиву пісень не можна було розібрати, а чулося тільки, що співали сотні людей разом.

— Збираються вже, — сказала Бондаренчиха і ще щось хотіла додати, але в цю мить поблизу, зразу ж за рогом, по Київській вулиці, дзвінка, стоголоса, залунала пісня. — Це Танина фабрика. Ходімо і ми мерщій.

Голова колони якраз підходила до Гоголівської вулиці. Чоловік ніс червоний, як жар, прапор. І чоловіки, не дуже багато, ішли за прапороносцем у перших рядах. А за ними майже самі жінки — кількасот: робітниці тютюнової фабрики.

Вихри враждебные веют над нами,⁹³
Черные силы нас злобно гнетут.
В бой роковой мы вступили с врагами —
Нас еще судьбы безвестные ждут...

— Ходімо й ми разом з ними,— сказала Бондаренчиха,— а то самих, може, й не пропустять гайдамаки.

Трохи почекали, поки не порівнялася з ними середина колони, і пішли по тротуару рядом. Але не пройшли і кварталу, як назустріч Грицько Саранчук. Спинилися.

— Де це ти пропадав цілу ніч?— спитала Гармашиха, як тільки він привітався.

Грицько зітхнув і не відповів нічого.

І зразу ж до Бондаренчихи:

— А я це до вас... За речовим мішком.

— Ідете додому?

— Атож.

— А ти чув? Федора Івановича заарештували!— сказав Мусій.

Грицько оторопів.

— Хто?

— Гайдамаки.

— За що?

— А це ти їх спитай.

— Артема шукали,— сказала Гармашиха.— Остапа побили дуже. Ружжа свого не віддавав. Лежить.

Грицько стояв розгублений, і коли всі рушили, машинально пішов і собі з ними. Голова гула, як на похмілля. Ще п'ять хвилин тому, до зустрічі, він тільки й думав про те, як викличе Мусія надвір (бо в хаті ж люди) та й мерщій питає про Орину. Але тепер все це наче відступило кудись. І не лише тому, що звістка про арешт Федора Івановича та про Остапа дуже вразила його. З першого погляду на тітку Катрю, в її чесні очі, він одразу збагнув, яка дурниця все оте, яка бредня! Навіть сам собі дався диву, що такий легковірний учора був отоді в Діденка. Чи ж могла справді Гармашиха отак щиро на Мусіїв жарт отоді сказати ту фразу по Орину: «Чи ж вона в мене стара дівка! Ще й у косі дівочькій походить!» Буйна радість високо, як хвиля, знялась у грудях, але зразу ж і впала, як хвиля на берег, розсипалась бризками, піною: згадав про себе, про ніч оцю, проведену як у чаду. Навіть зупинивсь.

Мусій потяг його за рукав:

— Чого ти! Ходімо, а то, бач, і так уже відстали.

— Нема куди мені йти зараз,— сказав Грицько.— Хіба що... піду з Остапом посиджу.

І рушив назад до Гоголівської вулиці.

Хоч і недовго затримались з Грицьком, але від колони далеко відстали. А швидко йти по глибокому снігу, особливо Гармашисі в довгій кожусі, було важко. Ішли вже самі собі, неспокійно розглядаючись по боках. Але гайдамаків ніде не видно було. Та й ще люди йшли тротуаром туди-таки, до Соборного майдану.

Весь майдан уже був забитий народом, коли вони підійшли. Над тисячами голів тут-там полоскались на легенькому вітерці червоні прапори. Тиша. На трибуні літній чоловік, як видно, робітник. Без шапки.

— То-ва-риші!— сильним голосом вигукнув він, і в тиші луною віддалось від собору.— То-ва-риші!

— Хто це?— спитала Катря у Марусі.

— Шевчук. З машинобудівного. Де й Федір...

— Сьогодні вночі,— лунав голос з трибуни,— гайдамаки по-звірячому забили нашого дорогого товариша, робітника паровозного депо Петра Лукіяновича Тесленка. Вірного сина нашого робітничого класу. Вшануймо його світлу пам'ять мовчанням!

Цілу хвилину на майдані панувала глибока тиша. Тисячі людей схилили голови. Потім, коли з трибуни знову залунав голос, тисячі рук мелькнули в повітрі, понадівали шапки. І тільки Шевчук на трибуні так і лишився простоволосий.

Він став говорити про нічні арешти, вчинені гайдамаками, про розгром партійного комітету більшовиків.

— Від імені машинобудівного заводу я закликаю всіх робітників Славгорода заявити якнайрішучіший протест проти безчинств полуботківців. І вимагати, щоб негайно звільнили наших товаришів. Усіх до одного! Не то самі звільнимо їх. Силою! Не станемо до верстатів, поки не буде знятий стан облоги в нашому місті! Стан облоги! Бачили таке! Натворили капостей, і в самих душа сховалась у п'яти! Геть душителів революції! Геть Центральну раду, чорне, ганебне кубло всеукраїнської контрреволюції! Хай живе робітничо-селянська революція! Хай живе товариш Ленін!

Наче вихор налетів на майдан.

— Ура-а!— перекотом понеслося в натовпі.

— Слава товаришу Леніну!

Шевчук зійшов з трибуни. А його місце вже зайняв інший і чекав, поки стихне на майдані.

— Из паровозного депо, — пошепки сказала Бондаренчиха Катрі.

Він теж став говорити про Тесленка. Про те, як іще вночі, довідавшись про загибель товариша, вся нічна зміна депо на летучому мітингу, тут же, в цеху, одногосно ухвалила: затаврувати ганьбою гайдамаків і тих, хто стоїть за ними і скеровує їх злочинну руку, — українських націоналістів. «Геть із нашого міста цих бандитів!» Він говорив про те, як з самого ранку, коли перевезли тіло убитого Тесленка додому, ні на хвилину не зачиняються двері убогої халупи, в якій він жив. З усіх кінців міста юрми людей ідуть, щоб віддати йому останню свою шану та висловити співчуття його рідним — дружині з малими дітьми... Промовець приєднував свій голос до протесту машинобудівників. До їх вимоги звільнити заарештованих. А закінчив свою промову вимогою робітників депо до гайдамаків — забратися геть із міста. Негайно. І — піхтурою! Бо депо не дасть їм паровоза!..

Потім на трибуну виходили ще промовці: від тютюнової фабрики, від патронного заводу, від млина.

Раптом в коротку паузу виступу одного з робітників прорвалася далека тріскотня рушничної стрілянини. Майдан захвилювався. Промовець трохи розгубився.

Кузнецов стояв у колоні машинобудівного заводу, в перших рядах, неподалеку від трибуни. Коли промовець закінчив, він вийшов на трибуну.

Майдан глухо гудів.

— Товариші! Спокійно! — перекиваючи тисячоголосний гомін, крикнув він. — Стрілянина ця — біля патронного заводу. Спокій! Ми це передбачали. І нічого у них не вийде! Товариші...

Уже через хвилину майдан мовчав, жадібно прислухаючись до слів промовця. А він перестав говорити про стрілянину (хоч вона не втихала, а посилювалася). Він говорив про події, які сталися в Славгороді за останні дні, — показові для політики націоналістів, буржуазної Центральної ради, про змову її з контрреволюцією на Дону.

— Як видно, білий генерал Каледін ближчий, рідніший їй по духу, аніж робітничо-селянський уряд Росії. Ще б пак! Бо вони ж брат і сестра. Плоть від плоті контрреволюційної буржуазії. Агентура англо-французького та американського імперіалізму. Одна у них і мета: задушити ненависну їм Радянську республіку в Росії. Погасити оцей маяк, на який з надією дивляться всі трудящі колишньої царської Росії і цілого світу. І для цього нічим не гребують вони, все їм годиться: розпалювання національної ворожнечі, провокації, наклеп на молоду республіку Рад, на більшовицьку партію.

Жалюгідні люди! Що вони можуть протиставити нам? Більшовицька партія ще в перші дні революції устами товариша Леніна на весь світ оголосила: «Мир — народам! Хліб — голодним! Заводи, фабрики, залізниці, земля — робітникам і селянам!»⁹⁴ Навіть сліпі вже прозрівають. Ось чому самостійники так лютують! Від облудних слів і брехливих обіцянок вони вже перейшли до відкритого насильства. І хіба тільки проти більшовиків? Проти «кацапів», як вони називають братерський українському народові російський народ? Брехня! Свій український народ — робітників, сільську бідноту — вони ненавидять так само...

Катря весь час слухала дуже уважно, а нарешті не стрималась, стиха спитала Марусю:

— І як він не боїться? Та його ж шукають!

— А що вони зроблять з ним зараз? Хіба люди його видадуть?

— А по дорозі додому?

— В колоні піде.

— Учора сюди в місто, — продовжував Кузнецов, — приїхало кілька селян з одного села, Славгородського ж повіту. Що їх пригнало за сорок верст по бездоріжжю, в заметіль? Приїхали шукати допомоги і захисту. І не в «Селянську спілку», де заправляють есери та куркулі. Ні! До свого брата, робітника!

В кількох словах він переказав розповідь вітробалчан про лободу в хлібі, про знущання над солдатками, над біднотою, про холодну при волості.

— «Не можна далі жити отак! — говорила літня селянка-біднячка, яка все життя гнула спину на поміщицькій та куркульській землі. — Треба якось рятуватися!» Ви тільки вдумайтесь, товариші, в оці слова! — продовжував Кузнецов. — «Треба якось рятуватися!» А порятунок один: Радянська влада! Влада робітників і сільської бідноти. Іншого рятунку нема!

Вже не менше чверті години говорив Кузнецов. І коли кінчав говорити, стрілянини вже не чути було. Лише поодинокі постріли. Кузнецов навмисно зробив довгеньку паузу, щоб усі почули це, і потім уже кінчив свою промову:

— Сьогодні в Харкові розпочинає роботу Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Сьогодні — великий день для України. В особі своїх кращих синів український народ як справжній хазяїн візьме долю свою у свої власні руки. Буде вирішувати питання про свою державність. Хай живе Радянська влада на Україні! Хай живе непорушний братерський союз українського народу з російським народом! Хай живе товариш Ленін!

Уже на думській башті пробило три години. І знову на трибуну піднявся Шевчук.

— Сьогодні в Харкові, як ви вже знаєте із слів попереднього промовця, товариша Кузнецова, відкривається Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Про це ми одержали телеграму від наших делегатів — Гайового і Савчука. Від імені робітників машинобудівного заводу закликаю приєднатися до нас і надіслати з'їздові вітальну телеграму...

Вигуки схвалення і оплески не дали йому закінчити фразу. А коли Шевчук оголосив текст телеграми і ще не стихли оплески, одночасно в кількох місцях майдану гучні голоси почали, і потім всі підхопили слова величної пісні:

Вставай, проклятем заклейменный,
Весь мир голодных и рабов!
Кипит наш разум возмущенный
И в смертный бой вести готов...

Катря вперше чула цю пісню, не знала слів і спочатку серед усіх присутніх на майдані була, може, єдина, що не співала. Співали в колонах, співали люди, які прийшли групами чи поодиноці. Співали солдати, розсипані в натовпі. Кожен, виструнчившись, з рукою «під козирок». Співала Маруся поряд. І навіть Мусій нерозбірливо гудів над вухом своїм басом.

Тоді Катря стала прислухатися до слів, які співала Маруся. Спершу несміливо, мовби самим серцем і устами співати почала, а потім голос чимдалі міцнів, наливався гнівом і ясною надією:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим,
Кто был ничем, тот станет всем!

Это есть наш последний
И решительный бой,
С Интернационалом
Воспрянет род людской!..

XXII

Кузнецов прийшов до Рябошапки ночувати опівночі. Артем від Михайла вже знав і про мітинг, і про те, що полуботківці звільнили всіх заарештованих, в тому числі Федора Івановича та Мирославу. Тож зрозуміло, що перше питання Артема до Кузнецова було: чи бачився він з ними?

— А чого б же я так забаривсь!

Бачився він з Федором Івановичем. Більше ні з ким, бо додому до Бондаренка не можна було зайти: стежать. Але самому Федору Івановичу вдалося викрастися з дому. Зустрілись у Безуглого.

— Як дядько Федір?

— Що йому, вперше хіба?

— А Мирослава як?— пильно глянув Артем на товариша.

— Під час арешту трималась дуже добре, говорить Федір Іванович. І давай, мабуть, лягати спати, дружище! А то мені треба вставати рано.

— А чому рано?

— Щоб разом з народом непомітно на патронний завод пройти. Може, вдасться завтра хоч би вагон патронів у Харків відправити. Ти ж сам говорив.

Лягаючи спати, хазяйка закутала теплою хусткою чайник, щоб не прохолов. Але Кузнецов не захотів вечеряти. Вона ж заздалегідь постелила обом: Артемові на ліжку Михайла, як і вчора (сам Михайло пішов на нічну зміну), а «новенькому» — на підлозі, рядом з ліжком. Так і полягали. Артем, правда, намагався:

— Василю Івановичу, ти ляж на ліжко.

Кузнецов був років на десять старший за Артема, і хоч вони були на «ти», але звертався до нього Артем з поваги — на ім'я, по батькові.

— А хіба це ліжко? Це ж — госпітальна койка,— сказав Кузнецов.— Як рука? Кістка ціла?

— Здається.

— Мирослава Наумівна хотіла прийти, щоб оглянути. Але я застеріг: можна таких гостей непроханих за собою привести! Та й потім, у вас же там, у селі, лікарня є.

— А при чому тут село?

Кузнецов мовчки скинув чоботи, але роздягатися не став. Наган поклав під подушку і Артема спитав, чи напхваті його зброя. І лише тоді, коли погасили лампу і лягли, відповів Артемові:

— При чому тут село, питаєш? Не можна тобі, Артеме, залишатися тепер у Славгороді. Хоч на час треба кудись виїхати. Ми так з Федором Івановичем і вирішили. Допік ти їм здорово! Попадеш до них у лапи (хіба тут убережешся!), не виприснеш!

Артем признався, що він і сам думав про те, щоб виїхати з Славгорода. Бо правда, що це за життя, коли змушений ховатися? Думав у Харків подаватись. Оце бачився там зі своїми товаришами по заводу. Всі в Червоній гвардії. Звали до себе. Кузнецов став заперечувати. Нема чого робити йому з одною рукою в Червоній гвардії. А в селі не тільки підлікувався б,— чув же, що розповідала мати!

— Непочатий край роботи для нас на селі. Отож лікувався б, а разом і діло б робив. Мати завтра піде на базар шукати

попутників, щоб саньми, а не поїздом із міста тобі виїхати. Менший ризик.

— А як ти, Василю Івановичу, із зброєю думаєш? Всієї, сподіваюсь, не забереш у батальйон.

— Ні, не заберу.

— Ми тут з хлопцями про це вже говорили.

— Ну, і що ж вирішили?

— По-братськи — пополам. Бо хоч зброя, власне кажучи, і твоя...

— Яка вона моя! Зброя — це така штука, що коли з рук її випустиш, то вже вона не твоя. Та не в цьому справа: важко вивезти, не варт ризикувати. Нам вона не менше потрібна: патронний завод, міст.

— А що міст?

— Треба, Артеме, і вперед дивитись. Сам сапер — знаєш, що таке міст. Та ще через таку ріку, як Дніпро!

— Куди ж ти думаєш з батальйоном подаватись?

— Дав телеграму в Харків, просто з'їздові: чекаю наказу на станції Ромодан.

— Але ж погано без зброї!

— Один клинок козацький для початку вже є. Добудуть, бісові діти! Ось я поїду, я їм холоду нажену!

— А коли ж ти думаєш на Ромодан?

— Думав, завтра, та не вдасться: не вправились. Перенесли похорон Тесленка на післязавтра.

— От уже і похорон! — журно сказав Артем і якийсь час мовчав. Раптом він навіть сів на постелі. — А тільки минулої ночі я ж розмовляв з ним. Наче зараз іще відчуваю свою руку в його руці. «Щасти вам!» Потім обняв за плечі і питає: «А на душі як? Все в порядку? Ти не думай про смерть. Ти про життя думай!»

— Отак Тесленко й помер. Не про смерть, а про життя думав. — Кузнецов помовчав трохи і додав: — За обшлагом рукава шинелі знайшли рекомендацію в партію. На Романа Безуглого. На півслові обірвана. Може, якраз коли писав, почув тупіт чобіт на сходах...

«Цок-цок, цок-цок», — лунко цокали ходики в напруженій тиші. Обидва довго мовчали. Потім знову обізвався Кузнецов:

— На комітеті ухвалили похорон справити такий, який і заслужив він, — багатолюдний, урочистий.

— Та йому, мертвому, тепер однаково.

— А людина не тільки живе, поки дихає, поки серце в ній б'ється, Артеме. Так живуть тварини. Правда, і люди декотрі — теж. Але справжня людина... Хіба Тесленко не живе й зараз у пам'яті нашій, у серцях сотень, тисяч людей, які його знали, любили, поважали! У самій нашій справі великий,

безсмертній, якій він самовіддано служив до останнього подиху. Вся наша Червона гвардія разом з усім народом ітима за труною. Із зброєю. Нехай гартуються! Бо не тільки в бою гартується людське серце, але і над труною убитого товариша.

— А що, як вони?..

— Нехай тільки сунуться! Без малого півтисячі штиків! Та й серед решти робітників незброєних не одна сотня буде таких, що не зовсім з пустими руками. Нехай тільки спробують!..

Допізна цієї ночі не спали Артем з Кузнецовим і все наговоритися не могли. Потім утома стала брати своє. Довшими ставали паузи. Останнє, що сказав Артем:

— Оце роз'їдемося. Чи то ж зустрінемося ще коли-небудь?

— Зустрінемося,— не дуже упевнено сказав, засинаючи, Кузнецов.

— За ці півроку в батальйоні біля тебе, Василю Івановичу, я мовби на цілу голову виріс.

Нічого на це не відповів Кузнецов. Слав уже спокійним, глибоким сном дуже стомленої людини.

Тоді Артем з боку перевернувся на спину, зручніш прикрив поранену руку і «наказав» собі спати. Але сьогодні наказ цей щось погано діяв. Лежав у темряві з відкритими очима і чого-чого не передумав за цю годину безсоння, чи, може, й не за одну годину.

«Отже, прощай, Славгород!» І пригадалось зразу, як сім років тому, ще сільським парубійком, вперше приїхав він з прикажчиком економії в оце місто за залізом для кузні. Наче це було вчора, так виразно пригадав себе в ту мить, коли виїхали на горб і спереду в долині відкрилося місто, ніколи ще не бачене (хоч скільки вже чув про нього!), з своїми кам'яницями, димарями заводів... Згадалось гостювання з Митьком Морозом у Супрунів того вечора. Мирослава — в квітчастому сарафані: просто з Дніпра з подругами прийшла до вечірнього чаю. «Русалки! З'явилися нарешті!» — усміхнено сказав батько Мирослави. Артем одразу ж серед трьох дівчат пізнав її, дарма що бачив єдиний раз — колись у Вітровій Балці, ще зовсім дівчинкою. І в першу мить навіть подумав, чи не пожартував Митько, обіцяючи познайомити його з революціонеркою. Ні, зовсім не такою уявляв він собі її. Молода дуже, сміхотлива. І лише потім, коли розговорилися вже, зрозумів, чому і Митько, і тітка Маруся говорили про неї з такою повагою. Здавалося навіть, що саме вона дала йому тоді з літератури кілька екземплярів «Социал-демократа» і один номер «Рабочей газеты» за листопад 1910 року, з обкресле-

ною червоним олівцем статтею Леніна «Уроки революції»⁹⁷. Пригадав, що сказала, коли він ішов од них: «До побачення, товаришу!»

«Товаришу!» Ось звідки, по суті, почалось його свідоме життя. Саме відтоді й потягло його владно з Вітрової Балки в широкий світ. У Луганську працював на заводі більше року,— звільнили після забастовки протесту проти Ленського розстрілу⁹⁸. Безробіття. Куди тільки не заносила його потім зрадлива доля. Увесь Південь утрьох, з Петром та Миколою (теж луганчанами), з'їздили та піхтурою сходили. Перебиваючись так-сяк на випадкових роботах: де — вантажником, де — носильником. Без кутка свого, по нічліжках валяючись. Скільки за ці роки доріг ісходжено в юрбі отаких-о ж, як і сам, гольтіпак-безробітних. Аж поки... Але на цьому і звалив його сон — на якомусь привалі, в старому ожереді в степу, під холодними осінніми зорями.

XXIII

...Але спав Артем недовго, прокинувся раптом серед ночі від різкого болю в руці: саме цією, лівою рукою так міцно пригорнув він до себе... синашку. Закусивши губу від болю, він, як дитину, хитав на грудях у себе вражену руку, поки не стих біль. Але як тільки біль стих у руці, дужче заболіло, заніло серце в невимовній тузі. Він намацав у темряві портсигар і закурив. Навмисне не старався робити це тихо: може-таки, Василь Іванович прокинеться! Прислухався — ні, Кузнецов міцно спав, чути було його глибоке, рівне дихання. Артем викурив цигарку, ще полежав, усяко намагаючись одвернути свої думки, розвіяти сон, і все ніяк не міг. Серце нило чимдалі дужче. І не втримався, врешті, Артем. Перевернувся на бік і рукою злегенька торкнув за плече Кузнецова. Той одразу прокинувся.

— Що таке?

— Та...— нічого такого,— ніяково відповів Артем.— Спокійно поки що.

— А чого розбудив? Хропів, може?

— Та... нічого. Трохи,— ніяково відповів Артем.

— Ну, вибач,— сказав Кузнецов, перевертаючись на другий бік.— Засинай тепер сміливо.— Відчувалось, що посміхнувся в вуси.— Тепер уже постараюсь пильніше себе у сна контролювати.

Кілька хвилин в кімнаті панувала тиша. Раптом Артем сказав шепотом:

— Василю Івановичу, не спиш іще?

— Ні, не сплю.

— А це я збрехав тобі, що ти хропив. Розбудив я тебе не тому.

— А чому? — настороживсь Кузнецов.

— Чи повіриш, ну просто — невтерпівж! Отака туга облягла.

— А що трапилось?

— Та от... все тобі розповім.

І знову тиша залягла в кімнаті. Лише цокали ходики на стіні. Хвилина минула в мовчанці. Потім, на цей раз уже Кузнецов не витерпів:

— Ну, чого ж мовчиш? Де ж твоя розповідь?

Але Артем навіть після цього не одразу заговорив.

— Василю Івановичу, — через хвилину якусь обізвався він, — а скажи, тільки поклавши руку на серце... Це дуже важливо для мене. Кілька днів уже борсаюся в цьому питанні.

— А що тобі сказати?

— Ось, для прикладу, є в тебе найменшенька твоя, Василинка. Яке почуття в тебе до неї?

— А чого це тобі Василинка моя згадалась? — здивувався Кузнецов. — Та ще отак раптом серед ночі?

— Та от згадалась, — ухилився од відповіді Артем. — І це дуже потрібно мені знати. Скажи, ти її любиш отак само, як і тих, старших?

— Ну, а то ж як?

— Чи, може, якимось інакше?

— А чого б же це?

— Та ти ж її ще і в вічі не бачив. Бо народилась, як ти вже пішов на війну. А звідки любов походить у батька до своєї дитини? Бо росте на очах. День у день бачиш її, горнетесь до тебе, і ти її пестиш. Уму-розуму вчиш. Це я дуже добре розумію. Своє дитинство пригадую, батька свого покійного. Як я любив його! І він мене дуже любив. І це зрозуміло мені. А ось коли не бачив дитини своєї ще ніколи? Тут нічого ж цього ще нема. Сама лише — плоть і кров. Так це ж і в тварин так! Неправда, скажеш?

«Он воно що», — подумав Кузнецов і мовчав, силкуючись зрозуміти хід думок Артема, збагнути зв'язок розмови про Василинку з його, як він сказав, тугою.

— Ну що ж... Спасибі й за те, — жартома сказав Кузнецов, — спасибі, що хоч не скотиною назвав, а тільки твариною. Дійсно, варто було заради цього серед ночі будити!

Артем рвучко повернувся до нього, навіть вразив руку.

— Василю Івановичу, ти мене не так зрозумів. Ти вибач за мій дубовий язик. Зовсім не про тебе я. Я взагалі говорю.

— А хоч і взагалі, все одно дурний ти, Артеме! Та хіба ж любов у батька-матері до своєї дитини походить од звички,

від ласки до неї? Якраз навпаки. Це приходить уже потім,— і ласка, і звичка. А починається любов не з цього.

— А з чого?

— Ти от, Артеме, думаючи зараз про свою, про вашу,— поправився він,— майбутню дитину, все кажеш: «Мій, мій». Алхімік ти! Знаєш, що це таке?

— Ну а чого ж! Це — котрі свинець у золото думали перетворити за допомогою хімії. Та «еліксир життя» якийсь видобути.

— Не тільки це. Були серед них і такі «мудрі», що навіть живу людину у скляній колбі за допомогою хімії хотіли видобути. Уже й охрестили її. Ім'я якесь те чудне, латинське. «Гомункулус» чи щось вроді цього. Отакий чисто і ти оце зараз — алхімік! «Мій»,— кажеш. Але ж це невірно. Хіба ж він тільки твій? Адже це дитина твоя і твоєї любимої. Це, так би мовити, іменно ваша любов з нею, ваші радості, мрії втілені в цьому маленькому живому тільці. Тим-то воно таке і дороге вам. А бачив чи не бачив іще — це не так уже й важливо. Але це один корінь. А другий корінь, який живить батьківську любов, це почуття величезної відповідальності за дитину. І перед ним самим, і перед суспільством, в якому йому доведеться жити. Он воно що. Зрозуміло тобі це?

— Авжеж. Але знову-таки я тебе питаю. Це — зараз так. Тимчасово, так би мовити.

— Тобто як це «тимчасово»?

— Та отак. Адже не завжди була сім'я. От, скажімо, було таке в історії — дородовий період, первісний комунізм. Але це — в минулому. Це для нас не приклад. А от цікаво, як воно в майбутньому комунізмі буде?

— На це я тобі, Артеме, відповім так: не ворожка я. Ні на картах, ні на бобах ворожити не вмю. І не буду. Та й не потрібно це нам. З нас цілком досить і того, що ми знаємо про комунізм з певністю. Що таке комунізм? Ти тільки вдумайся, Артюшо! Вперше на нашій планеті це — життя, воістину достойне людини. Розквіт життя. Суспільних класів уже нема. Кордонів у теперішньому розумінні з погранзаствами між державами нема. Увесь світ — братні республіки. Дуже високо розвинена промисловість, достаток благ земних. Звичайно, і тоді не буде молочних рік, що текли б самі собою. Достаток — це продукт людської праці. Але праця при комунізмі вільна, невиснажлива, радісна. Дуже висока культура. Люди при комунізмі, не знаю — діти наші, ні, ймовірніше уже онуки, правнуки наші,— будуть значно розумніші і кращі за нас. А якщо це так, не думаю, Артеме, що так уже треба нам з тобою зараз голови над цим ламати, рецепти для них складати,— як їм жити, як любити, як дітей ростити. Самі

додумаються. А в нас із тобою і невідкладніших справ вис-
тачає.

— Це вірно, — зітхнув Артем. — Тут хоч би собі лад дати!
Але от саме тому хіба не корисно і в комунізм хоч думкою за-
глянути. Щоб із своїх онуків-правнуків (сам же кажеш: ро-
зумніші й кращі за нас будуть!), щоб із них для себе приклад
узяти. Щоб поведінкою своєю таки виправдати звання високе
своє більшовика-комуніста.

— Це так. Але заглядати навіть і в комунізм треба, Арте-
ме, з розумом. Щоб не було замість користі шкоди. Діалек-
тика — чув таке слово? Це значить — треба явища, факти
суспільного життя розглядати не відірвано, а в їх історичній
обумовленості. Ти Енгельса читав? Є в нього книга така,
якраз про сім'ю, про шлюб⁹⁹. Неодмінно прочитай. Та подумай
гарненько. От і не будеш уже тоді борсатися у цьому питанні.
Та ночами алхімією займатися. Добрим людям спати не да-
вати.

— Це — пусте, Василю Йвановичу. Адже — остання ніч
наша перед розставанням. Не гріх і не поспати. Чи, може,
ти справді сердишся?

— Та ти що, жартів не розумієш? — відповів Кузнецов.
Хвилину цілу мовчали обидва. Потім Кузнецов перший оз-
вався. І голос його вже був інший, відчувалось, що говорить
це з усмішкою:

— Так кажеш, Артеме, туга облягла. Ну що ж, пора, ма-
буть. Двадцять п'ятий, кажеш, пішов. О, давно пора! А хоро-
ша це, до чого ж хороша туга! По собі знаю.

— Ти це про що?

— Та про те ж саме. Чи, може, думаєш, що я сліпий, не
бачу. І ось повір мені, а я таки на світі на цілих десять років
більше прожив, краще за тебе в людях розбираюсь, повір мені:
кращої дружини — світ сходи — не знайдеш собі. До чого
ж хороша дівчина. А любить тебе як! За оцей тиждень, що те-
бе не було, аж змарніла, бідолашна.

— Облишмо про це! — перебив Артем. Але не спитав,
кого той мав на увазі. Догадався, що мова, звичайно, про Ми-
рославу. — Досить з мене того, що вже одного разу вхопив
був колись щастя такого... в обидві жмені! Не знаю, коли
я його й видихаю!

— Нічого не розумію.

— Який же ти нетямкий. Та я ж про це весь час тільки
й говорю: про свою трудну любов та про свого синашку.

— Що? — Кузнецову од подиву навіть перехопило дихан-
ня. — Про якого синашку? Звідки? Ти що, може, не прокинув-
ся ще?

— Четвертий рік уже пішов.

— А що ж ти ніколи не говорив про нього?

— Я сам тільки цими днями узнав. Коли в Харків у від'їзду з Кулішем їздив.

— Оце так так! — Кузнецов поривно сів на постелі, схвилюваний, дістав кисет, довго в темряві скручував цигарку, потім клацнув запальничкою і довго прикурював; спідлоба дуже уважно, немовби бачить його вперше, суворо дивився на товариша. Потім сердито дмухнув на язичок вогню, глибоко затягся тютюновим димом і, з силою видихнувши, сказав:

— Оце так родитель! Виправдав звання, нічого сказати! Та тобі й справді хоч зараз у комунізм. Готовий екземпляр.

— Ти стривай, Василю Івановичу, — на подив спокійно сказав Артем. — Ти перше вислухай мене до кінця. А потім уже лаяти будеш. І екземпляр, і як тільки схочеш.

— Слухай, Артеме, — знову після паузи перший озвався Кузнецов. — Четвертий рік, кажеш, синашці пішов. Але ж ти в Харкові на ХПЗ¹⁰⁰ тільки з чотирнадцятого року.

— Це ще до Харкова було. А тепер, під час поїздки в Харків, я тільки дізнався про це. Та ще як дивно дізнався! Як подумаєш, аж дріж пройме: коли б не оцей сліпий випадок, то, може, вік прожив би, а так і не знав би... У вокзалі в Полтаві. Замерзли з Кулішем геть-чисто, товарняком з Харкова добирались. Зайшли погрітись. Народу в вокзалі — не протопитись. І раптом чую: «Артеме!» І я впізнав: «Варка».

— Зустріч. А скажи, крізь землю тобі в ту мить не хотілося провалитись?

— А Варка — це зовсім не вона. Подруга Христі. З одного села з-під Хорола.

— Де це? Коли?

— У Таврії¹⁰¹. На молотьбі в економії. В тринадцятому році це було. Я ж тобі якось розповідав, що після Луганська кілька місяців безробітним був.

— Пам'ятаю. Це — коли в Ростові...

— Та ми не тільки в Ростові побували тоді. Увесь Південь об'їздили. Один у Таганрозі лишивсь вантажником у порту. А ми з Петром далі помандрували. На залізницю грошей уже не було — дожились до ручки, — пішака рушили. А край неблизький. І все степ та степ. Червень місяць. Як по гарячій сковороді йдеш. На Миколаїв ішли, родич там у Петра на суднобудівному. Верст двісті вже одмахали і притомились. Не так і притомились, як підшви попекли. Без звички босоніж по отакій Сахарі. Хоч рачки лізь. Ото ми і зробили привал: найнялись в економію. В конторі, як глянули паспорти — з Луганська, — зразу не хотіли й брати. Але велика запарка тоді в них з ремонтом молотарок вийшла, взяли-таки. Спочатку на ремонті працювали, потім Петро в майстернях на

головній садибі так і лишився, а я з паровиком та молотаркою — в степ, верстов за десять. Так і жили там на відшибі табором. І ці хоролчанки на току на цьому робили: Варка, а друга — тепер уже ясно тобі: Христя.

— Хорол це десь тут недалеко? — спитав Кузнецов.

— Ну, тож-бо й воно, Василю Івановичу! Суміжний повіт. Я як узнав, що вони з-під Хорола, ну просто наче рідні вони мені. Ще хлопчиськом пам'ятаю: саме через наше село — хорольці, миргородці, чернігівці у степ туди повесні на заробітки проходили, а восени назад повертались. Перш за все спитав у дівчат, чи не проходили через Вітрову Балку. «Аяк-же, проходили. Ще на греблі під вербами спочивали. А на тому березі ставу — економія». Так і є. Моя Вітрова Балка. Ну, а тут же од греблі крайня хата — рідні мої живуть. Ні, хати вони, звичайно, не примітили. Ну та дарма. Уже одно те, що мимо рідних воріт проходили! Прихилились і вони до мене якось одразу. Обидві молоденькі, вперше на заробітки прийшли в ці краї. Та хоч і вперше, а знали вже з розповідей, що це таке — Таврія. От і боязко їм. А тут, бачать, чоловік вроді б надійний: сам не скривдить і іншому скривдити не дасть.

— От іменно «вроді б», — кинув Кузнецов.

Артем помовчав, мовби вагаючись — відповісти на репліку товариша чи вести далі розповідь. І вирішив:

— Ти зараз, Василю Івановичу, так говориш зі мною, таким тоном, наче я злочинець якийсь. А я злочину за собою чи хоч би навіть провини перед нею не почуваю аніякої. Одна моя хіба провиня, що полюбив отак необачно. Як з кручі в воду сторч головою плигнув. Не подумавши про корчаги. А втім... любов — діло таке — думай не думай. Лотерея. Не скажу, що всі жінки, але більшість із них такі: ти з нею пуд солі з'їж, а так до пуття і не визнаєш, на що вона тільки здатна. Отака була й Христя.

— Пуд солі, кажеш, — перепинив його Кузнецов. — Виходить, довгенько знав її?

— Та без малу не всю молотьбу.

— Ого!

— А ти не смійся, Василю Івановичу. Один місяць в отакій обстановці — на току біля машини — цілого року звичайного вартий, а може, й не одного року. Бо ж день у день, від зорі до зорі, одне в одного на очах. А ніде так, як у роботі, та ще гуртовій, не розкривається людина: працююча вона чи ледар, совісна чи лукава. Та й не тільки ж на роботі: кілька раз у день за мискою. А й це не пусте. Бо вже одне те, як хто ложкою з миски набирає, як ту ложку до рота несе, в якійсь мірі характеризує людину. Та й не тільки ж щелепами кутуляєш, таки й розмовляємо ж. Але найбільш, звичайно, вечорами.

Хоч і як виморишся за день, а щовечора посидимо-таки, бувало, хоч з півгодини. Чи пісні заспіваємо, чи просто в тихій бесіді гуртовій. А потім уже стали ми з нею і від гурту відлучатися. Одним словом, не скажу, чи хоч тижнів зо два минуло, як ми вже й полюбилися з нею. І так вона мені до душі припала. І вродюю своєю, і лагідною вдачею. Сирота була. А до того ще й жила в чужій хаті — з матір'ю та двома сестричками. Колись хата була їхня власна, але років з два перед цим, надумавши йти «у перевод», батько продав хату, та й виїхали ще з кількома односельчанами на далекий омріяний «Охмалин», себто в Акмолінську губернію¹⁰². В дорозі, десь зараз за Уралом, батько від дизентерії помер. Мати з малими дітьми (Христі тоді вже, правда, сімнадцятий пішов) уже, так би мовити, з розгону доїхала-таки до місця, але не прижилась там. Зиму перебідувала, а напровесні, щоб встигнути хоч грядки посадити, вернулася додому. Чи сказати б точніш — в своє рідне село. Бо де ж та домівка? Сусіда-лихвар, що тоді купив хату, уже під телятник надумав її. Упала сердешна небога в ноги глитаєві, все, що було в закрутці, щось карбованців з тридцять, віддала йому. «Змилосердився». Пустив у сусіди поки що, в їхню ж колишню хату, з тим, що років через кілька, коли виплатять чи одроблять решту сто карбованців, перейде хата у власність їй. Але сама хата, без ґрунту, бо на городі вже вишеньки посадив, «копитал» уже свій вклав. Отак і стали жити — в сусідах, за дармових найминок. Літо-осінь обидві спину не розгинали, а заробили — що до великодня хліба не стало. Сяк-так дотягли на позичках до зелених свят¹⁰³. А після зелених свят ішли люди з села у Таврію на заробітки, то й Христа з ними пішла. Хоч як не пускала — плакала мати, не пускав і хазяїн-лихвар. Ні на що не зважила. «Так, наче серце чуло моє, що зустрінеш тебе!» Отак і жили ми з нею більше місяця. Як чоловік і жінка. Тільки й того, що не вінчані. На осінь відклали. Думали тут же, в економії, і на зиму у строк стати. Навіть з Петром домовився, що у Миколаїв сам піде, а вже як улаштується та щось і для мене напитає, переїдемо до Миколаєва і ми з Христею. Отак думалось, а вийшло інакше: несподівано мусили розлучитись.

— А що ж трапилось?

— Був в економії об'їждчик один. Мордань. Таке йому строкові прізвисько дали. Шкуродер, та ще й бабій нахабний, можна навіть сказати — гвалтівник. У кожному таборі в нього наложниця. І саме з отаких, як оці мої землячки, з молоденьких та полохливих. Хотів був і на нашому току завести, і якраз на Христю оком накинув, але остерігся. Одне слово таке сказав я йому. Магічне! А він знав мене трохи ще по головній садибі. У вільний час біля холостяцького барака ми,

майстрові, іноді з гирями практикувалися. Отож бачив і він, що я міг, наприклад, двопудовиком хрестячись, увесь «Отчешаш»¹⁰⁴ проказати. І навіть без особливої напруги. Тим-то він тік наш об'їздив стороною. Але зло затаїв, як видно. Бо в записній книжечці його, як потім уже виявилось, і моє прізвище було вписане, як «у граматку», та ще й з такою припискою: «Нахвалявся убити». І от одного разу на світанку в степу найшли його задушеного. Ну й колотнеча ж ізчинилася! Стражники наїхали, жандарми. Виявилось, що він не тільки об'їждчиком був, а заодно ще й агентом поліції. «Політичне убивство!» Дурниця. Звичайно, політичні були в економії. Як же інакше! Економія величезна, сотні три, а то й більш було лише строкових. А де така маса людей в експлуатації, без політичних не буває. Та хоч би й нас з Петром взяти. З заводу в Луганську за що нас витурили? За політику. Я, правда, тоді ще не був партійцем. Це я вже на фронті, у березні в сімнадцятому році, у партію вступив. А Петро уже й тоді справжнім партійним соціал-демократом був. Років на три був він старший за мене. А на заводі чотири роки вже робив. У тому ж, де і я, інструментальному цеху. Дружили ми з ним — водою не розлити. Від нього я знав дещо і про роботу їхнього осередку в головній садибі. Та й доручення деякі його виконував: політичні брошурки читав на току в себе хлопцям. Ні, Морданя убили не політичні. Двоє дівчат задушили його. Але це вже згодом, через півроку, виявилось. А спершу кинулись були на політичних. І закрутилось. Почали, ясне діло, з головної садиби. Перш за все трьох робітників з майстерень забрали. В тому числі й мого Петра. Ну, а від Петра уже ниточка й до мене. Добре, що тієї ночі з самого вечора ми з Христею в степ пішли. Розшукала нас Варка в ожереді. «Не йди в табір, стражники за тобою. Засідка, ждуть». Отож і довелось отак несподівано розлучитись.

— І невже так і не бачив її більш?

— Та ні. Ще цілий тиждень зустрічалися. Ніяк одірватися від неї не міг. — Він помовчав трохи, а потім спитав: — Ти в Таврії, Василю Івановичу, бував коли?

— Проїздом.

— Ну, все одно. Значить, хоч із вікна вагона, а бачив-таки, що це за край — степ та й степ. Під осінь не те що людині, зайцеві від шуліки нікуди сховатися. Верст за п'ятнадцять від току тільки й знайшов собі пристановище: балка, поросла чагарником. Отут і заліг, як той вовк в облозі. Цілий день і не витикаюсь, бувало. А як тільки стемніє, вийду, обдивлюся гарненько, а тоді візьму курс на вечірню зорю і — бігом. Буквально! Бо ночі короткі, а п'ятнадцять верст — край не близький. А втім, відстань цю я пробігав, мабуть, за

годину з хвилинами, не більше. І ще здалеку бачу — під умовленим ожередом в тіні біліє цяточка. Жде. Цілий тиждень було отак. Аж ось одного разу, коли прийшов, тільки-но сів поряд на землю, і зразу ж догадався, що це і є наша остання ніч.

— А з чого догадався? — спитав Василь Іванович, щоб вивести з задуми Артема.

— Завжди виносила хліба шматок, ну й ще там — огірок чи тараню. Самою любов'ю все-таки ситий не будеш. Добовий мій раціон. А на цей раз бачу — торба. Помацав рукою — дві хлібини. У мене в грудях щось так і обірвалося. «Що, Христе, чи надумала виряджати?» Мовчить. Приглянувся, а вона спить. Навсидьки. Відкинулася головою до ожереду, місяць їй в лице — змарніла така, бліда, мовби хвора. І подумав я: «Ох, і свиня ж ти, Артеме! Сам вилежишся за день в своєму барлозі. А вона, сердешна, від зорі до зорі на отакій спеці, в куряві кромішній біля молотарки. І вночі спати не даю. Хіба ж не розповідала позаминулої ночі, що коли б Кирило-барабанщик не підхопив, так би з снопом у барабан і впала була!» І так мені жаль її стало. І знаю, що це ж востаннє бачимось. Хотів розбудити і не розбудив. Нехай іще хоч годинку поспить, відпочине. Сиджу біля неї... Чого тільки не передумав за цю годину! Про неї і про себе. Раптом чую — стогне, задихала важко, губи сіпаються, мовби хоче крикнути щось, а не може. Потім таки крикнула, як це уві сні буває, шепотом крикнула: «Артеме!» — «Я тут, Христинко, біля тебе!» Розплющила очі, здивована й зраділа, пригорнулася. І мовби з докором легеньким: «Нарешті! Чого тебе так довго не було?» — «Та я вже цілу годину сиджу біля тебе». — «Так чого ж ти не розбудив!» — «А щоб ти спочила хоч трошки». — «Ой, де там спочила! Я так змучилась уві сні!» Та й стала мені розповідати свій сон. «Сиджу під ожередом, а тебе все нема. Уже й за північ, може. І так мені страшно стало! Завтра ж йдемо з економії, остання ніч. Невже так і не побачу?! І подругому ще страшно: може, щось трапилось? А може, просто ожередом обмиливсь,— заспокоюю себе. Біжу до другого ожереду — нема. Перебігаю до третього — і тут тебе нема. Тоді я в розпачі — і знаю, що не можна робити цього, бо ти ж ховаєшся, а не стерпіла! Як я гукала тебе! На весь голос, на увесь степ». — «Я чув, як ти гукала уві сні. І бач — біля тебе». Зітхнула Христя. «Чого ти?» — «Подумала: а скільки ще буде ночей — гукатиму так тебе і в сні, і наяву, а ти не чутимеш!» Уже світало, як стали прощатися. «Ну, де ж, коли, Христинко, зустрінемося тепер?» — «А хіба ж я знаю!» Та й заплакала гірко-гірко. «А може... знаєш що? Ходімо зараз зі мною» — «Куди?» І вірно: куди? Коли сам без притулку

та ще й безпаспортний. «То поживи тим часом у моєї матері, поки я...» Зітхнула тільки. Потім: «Та ти не бідкайся за мене, у мене ж і своя мати є».—«Ну, хоч по дорозі зайти, з родом моїм познайомишся». Але виявилось, що дівчата надумали залізницею, щоб швидше додому. Може, там, на Полтавщині, не обмолотилися ще хазяї, можна буде ще якийсь карбованець заробити. «Ну, то хоч не зараз, іншим разом, як уже з роботою упораєшся». Пообіцяла: «Неодмінно побуваю». На цьому ми й попрощалися.

— Ну й що ж, заходила?— по невеликій паузі спитав Василь Іванович.

— Ні, не була. Не до того вже було їй. Інші завелися, рідніші родичі.

— А ти кажи ясніш.

— Я, як і домовилися з нею, зразу ж, тільки-но став на роботу...

— А як же ти без паспорта?

— Петрів родич у Миколаєві поміг добути «липовий». У самім Миколаєві не рискнув, улаштувався в Херсоні, на елеваторі. І зразу ж листа їй у Попівку послав. Жду та й жду відповіді,— нема. Що могло трапитись? Не інакше, як перехват. Уже занепокоєний, послав листа подрузі її, Варварі. І та відповіла, розкрила всю картину. Що Христя на селі не живе. Зразу ж, як повернулась із Таврії, поїхала в місто, на тютюнову фабрику. Та це, як видно, лише про людські очі. А насправді — до свого жениха.

— То в неї, виходить, і жених був?— здивувався Кузнецов.

— Дячок там один. Та, власне, це вже я сам його в дяки «проізвів», насправді — регент церковного хору. Яюсь, розповідала іще в Таврії, жила у дядька свого, залізничника, у Славгороді, а він і побачив її, жив у тому ж дворі. Ну й уподобав, причепивсь, як реп'ях. Аж мусила через нього і з міста тікати: такий осоружний. Аж плаче, бувало: виходь та виходь за мене! Так принаймні розповідала.

— Сама розповідала?

— Але це вже потім, як ми вже з нею спізналися. «А чого ж ти досі навіть не заїкнулась про нього?»— спитав був. «Боялась, щоб не подумав чого. То, може, не захотів би і знатися зо мною».—«А тепер не боїшся?»—«А що ж ти можеш тепер погане подумати про мене, коли вже знаєш!..» І правда, що я міг погане подумати про неї, коли вже знав, що до мене вона ще нікого не знала? Ну, та це... Не про це зараз мова. Уже й побралися, либонь, Варвара пише. Бо приїздив яюсь із дядьком Христі, привіз теці сто карбованців, викупив хату у лихваря... Ну, от і все!

— І все?— в голосі Кузнецова чулися подив і обурення.— Аж на тебе не схоже. Видно, здорово і ти її любив, що отак легко повірив?

— Легко? А не дай бо нікому! Найлютішому ворогові своєму не побажаю такого. Я й зараз, коли згадаю той час, не збагну навіть, як я тоді все оце видихав. Не пішов на дно. Петро врятував.

— Яким чином?

— Саме з тюрми випустили. Знайшлися справжні убивці того об'їждчика. Двоє дівчат, скривджені ним. Зізналися. То тих усіх, запідозрених тоді в убивстві, випустили. Узнав, що я в Херсоні. А я вже днів кілька ходжу як неприкаяний. І вже несила далі терпіти мені. Надумав поїхати в Славгород. Щоб уже на власні очі пересвідчитись. А тут якраз Петро. Аж диву дався — отакий я страшний був на вигляд. «Хворів, чи що?» Я і розповів йому все. Не потаїв і того, які страшні думки, буває, в голову лізуть... То він мене і не пустив. «Охолонь трохи. Гарячки нема чого пороти: якщо правда все те, що Варвара пише, то й взагалі нема чого їхати. Раз така вона, то й розтак її, і точка! Не хватало ще, щоб за якусь паскуду на каторгу пішов! А якщо, немов, наплутала Варвара,— розплутається. Бо не може того бути, коли любила по-справжньому тоді, щоб у Вітровій Балці не побувала чи хоч листом не запитала — де ти, що з тобою».

— Логічно.

— Авжеж. Лихо тільки, що серце не дуже на ту логіку зважало. Ну, а таки взяв себе в руки. Нікуди не поїхав. Жду вістей з дому. І Петро ж біля мене. Ото друзяка! Заради мене і в Миколаїв не вернувсь. Отак цілу зиму і пиряв лантухи на тому ж елеваторі. Нема вістей. Хоч за зиму аж два листи одержав з дому. А потім і сам дома був на великдень. Ти, Василю Івановичу, кажеш: легко повірив. А я, коли правду казати, то ще й тоді — а це вже півроку минуло!— на якесь чудо надіявсь. Ну, а чудес, як і сам знаєш, в природі не буває. Одсвяткував, виправив у розправі паспорт собі новий та й подався з дому.

— І невже ото потім ніколи?..

— Ні єдиного разу. Таки добряче Петро допоміг мені гальма пристроїти: «Раз така вона!..» Та нащо краще, півроку ось в одному місті прожили. Адреси не знав, правда, ну, та — не голка. Коли б хотів...

— І невже ото, Артеме, так ніколи і не хотілося хоч би збоку глянути на неї?

— А навіщо? За чотири роки забулося трохи. Я, навпаки, весь час боявся ненароком зустрітись. Ну, а тепер — уже хоч-не-хоч доведеться зіткнутись.

— А чому ж неодмінно «зіткнутись»?

— Та хіба ж я дитину свою, кров і плоть свою, так і залишу їй? Цього ще тільки й не хватало у нашім чеснім роду, гармашівським,— дяка чи, може, і диякона. Сутичка буде. А втім, може, й обійдеться. Може, яось домовимось.

— Ну яка ж мати віддасть рідну дитину?

— А хто ж її знає! Від такої жінки хіба наперед знаєш чого можна ждати. Розповідає Варвара, що останній час більш у баби, на селі, живе. Ні на кого, мовляв, дома залишати.

— Працює десь?

— Відколи чоловіка забрали на війну,— на тютюновій фабриці. Може, й тому...

— А може?

Артем глибоко зтягся цигаркою і з силою видихнув дим.

— А може... Я вже іноді й таке думаю: може,— щоб не плутався,— без дитини легше таки пеленою вихляти. Ну та! Яке мені, зрештою, діло до цього! Є чоловік, нехай він і скрегоче зубами!

— А цього я від тебе, Артеме, не чекав,— невдоволено сказав Кузнецов.— Які в тебе підстави отак про неї говорити?

— А в мене й тоді підстав не було. Аніякогісіньких! Хіба що ота її хитрість маленька, що не одразу сказала. Ну та хіба ще манишка ота. Всю молотьбу вишивала її. Тільки вільна часинка, уже й колупається в шитві голкою. Я й спитав яось, чи не в перший же день. «Женихові, мабуть?» — «Якраз оце мені женихи в голові! Людям за гроші!» І ось — чотири роки минуло, а й досі, як здумаю про манишку оту... Аж дух мені перехватить: «Правду казала тоді чи, може...»

— Ну, зараз це практичного значення не має.

— Ти так гадаєш? А от мені чомусь здається весь час, що, коли б я тільки упевнився, що це іменно так: ночами зо мною спала, а вдень дякові своєму манишку вишивала,— одразу б як рукою усе з мене зняло б.

— Слухай, Артеме,— аж повернувся на бік Кузнецов.— Так виходить, що ти її ще й зараз любиш.

— Що? Іще що скажи!

— Факт! Мені ще тоді, як ти розповідав про Таврію, подумалось таке. Бо коли б ти був байдужий до неї, не говорив би такими словами.

— Якими це «такими»? Хіба я не можу хоч коли-не-коли безстороннім бути? Та й потім — це ж про тодішню.

— А хіба їх дві?

— Одна. Але ж усе те, що вже потім сталося з нею, таке неймовірне, незбагненне, що іноді справді — мовби їх дві. Одна оця — теперішня, дячиха, якої я ще й не бачив ні разу, та й бачити не хочу, а друга — тодішня, яку — атож, не

криюсь, любив до безтями і шасливий був — словами не розказати! Ну й годі! Ти таки маєш рацію: не дві їх, а одна. Дячиха. І ну її к монахам. Давай спати.

— Ще тільки одно питаю тебе, про синашку. Припустімо навіть, що віддасть тобі. Що ти з ним будеш робити зараз?

У Артема, як видно, все вже було продумане, відповів одразу ж:

— Поки що у Вітровій Балці поживе. Я вже з матір'ю говорив про це. А потім... Не вік же я, справді, бурлакувати-му. Колись оженюсь-таки.

— Не заздрю я твоїй дружині майбутній.

— Он як!

— Ти це слово «оженюсь» таким тоном сказав...

— Ну! Не про сьогодні ж мова йдеться, — сказав Артем і, трохи помовчавши, додав, мовби про себе: — Не про сьогодні, та й не про завтра.

— Ага, ну тоді інша справа.

— Про Мирославу ти згадав, — після мовчанки знову озвався Артем. — Не сліпий, кажеш. Не сліпий і я.

— Тим краще.

— Тільки не думай, що в нас із нею хоч розмова була коли про це. Ні слова! І аж тільки позавчора в останню, можна сказати, хвилину. Коли я вночі ото заніс документи свої в партійний комітет, вийшли разом. Уже в під'їзді стояли... Власне, я сам і спровокував її на це — розчулився! А як простіш казати, одійшла якась гайка... А тепер аж самому совісно... Не знаю, як я у вічі їй гляну! Не те щоб я її не любив...

— Е, то вже не любов, як пішов вихляти!

— Я не вихляю. Я просто сам хочу розібратися в цьому. Не ті почуття в мене до неї, щоб можна було, як то кажуть, клин клином. Це була б така неповага до неї! Хіба ж не так? Адже навіть рубець на серці у чоловіка для жінки, та й навпаки, річ ой яка прикра! А що вже казати, коли та болячка іще й не зарубцювалася як слід! Не настав іще час. А я... Поспішив, одне слово.

Довго не спали вони в цю ніч, двоє друзів, ніяк наговоритися не могли перед розлукою. Потім, наче умовившись, замовкли. І ще лежали, кожен заглиблений у свої думи: і зігхали, і переверталися з боку на бік. І тільки вже перед самим світанком поснули-таки.

XXIV

Прокинувся Артем від гудків. Кузнецов вже встав — умивався біля умивальника. Господиня на плитці щось готувала снідати. Артем спустив ноги з ліжка і хвилину якусь

сидів безпорадно. Кузнецов, витираючи обличчя рушником, глянув на нього.

— Про що ти думаєш, Артеме?

— Ось коли по-справжньому відчув я, як тому сердешному Тимосі. З одною рукою вік вікувати.

Кузнецов став допомагати йому взутися. Акуратненько обгорнув онучею ногу — як лялечка стала! Тоді звів обличчя до товариша й сказав:

— Ти, Артеме, і сам не знаєш, який ти хороший хлопець!

— А чого це ти раптом?

— От навіть у дрібниці: онуча. Інший подумав би: «Хто ж це мені взутися допоможе?» Та й усе. А ти не про це. Про Тимоху перш за все згадав.

— Ну! — трохи ніяковіючи, сказав Артем. — З Тимохою ми давні друзі.

— І він хороший хлопець. Твердий, стійкий, видно. Я так гадаю, що членом партії міг би він вільно бути. Будеш на селі — подумай. До речі, як це тобі вчора надало?..

— Ти про що? — спитав Артем, але одразу ж і догадався. — Ти про Грицька? Ну, коли ж вивів з терпіння!

— Чим?

— Без малу рік, як революція, а він усе придивляється.

— Ну й що ж такого! І добре, що придивляється. Значить, допомогти чоловікові треба. А ти що? Терпіння не вистачило, кажеш. Е, ні! Терпінням, Артеме, ти запасись. Воно нам ой як потрібне. Терпіння — це теж зброя!

— Народ заворушивсь, — сказала від вікна господиня. — Сідайте вже снідати.

Кузнецов швиденько поснідав, одягнувся. Попрощався з господинею. Потім підійшов до Артема.

— Ну що ж, Артеме, — сказав він, стримуючи хвилювання. — Вночі ти питав мене, чи зустрінемось. Не пам'ятаю, що я тобі крізь сон відповів. Зустрінемось, мабуть. А втім, хтозна. Давай на всяк випадок попрощаємось як друзі.

Обнялись міцно, поцілувались. І пішов Кузнецов.

Артемові тоскно відразу стало на серці. Не раз у своєму житті доводилось йому розлучатися з друзями, але ніколи після розстання наче не було ще отак, як зараз. Тільки коли прийшов Михайло з заводу, з нічної зміни, трохи розважився нарешті: Михайло став розповідати про вчорашню сутичку заводських червоногвардійців з гайдамаками.

— Таки добре, коли у керівництва голова добра на плечах, та ще й не одна! — говорив він, веселий і дуже вдоволений. — Уяви собі тільки, що Іванов сам не залишився б на заводі та не затримав би і червоногвардійців, а пустив їх на демонстрацію! Що б з того вийшло! Адже ціла сотня

гайдамаків намагалась на завод прорватися. Ну, їм і дали! Хоч, власне, справжнього бою і не було. Вони зразу ж відкотилися, залягли. Півгодини, правда, ще постріляли. Та це — більше для виду, для свого отамана щоб чув із свого салон-вагона, щоб знав, які вони в нього... орли!

Поснідавши, Михайло зразу ліг спати. І знову Артем один з своїми думками. Навіть Михайлової матері не було вдома, пішла в чергу за хлібом. Ходив по кімнаті і місця собі не знаходив, поки не прийшла Таня Клочко зробити перев'язку. Молода, весела, — нащобетала повну хату. Про Сержожку приємну звістку сказала: була сьогодні в лікарні, впізнає вже. Потім пішла Таня, і знову сам. Ні, таки погана штука самота! А як же по кілька років в одиночках сиділи? Він підійшов до Михайлової полочки і став вибирати щось почитати.

За читанням і минув час аж до обіду. Після обіду, коли Михайло пішов провідати Сержоку, хотів був знову читати, але не міг зосередитись. І довго ще не міг збагнути, чому це так. Аж поки нарешті не зрозумів: до обіду чекав, що, може, мати заїде (про свій від'їзд із Славгорода він уже й сам твердо вирішив, хоч і жалкував дуже, що так і поїде, ні з Федором Івановичем не побачившись на прощання, ні з Мирославою). Але недовго думав над цим: нічого не зробиш, коли так склалося! Загоїться рука — не така вже далечінь, перед Харковом заїде в Славгород, щоб потім звідси прямо на Харків. Так було до обіду. А зараз уже ясно було, що матері не буде сьогодні — п'ята година вже! Видно, нікого на базарі не знайшла. Отже, ціла доба в нього. Ну як же можна, щоб не скористатися з цього та не сходити увечері на Гоголівську вулицю! Та й не тільки на Гоголівську, а й на Троїцьку. Навіщо справді відкладати? І, може, навіть спершу сюди. Край, правда, не близький. Через усе місто. Найнебезпечніше буде Миколаївську перейти. Хіба по Сінній, а далі глухими вулицями та провулками...

Кілька днів тому, в перший день по приїзді, Артем був уже там. По дорозі на патронний завод зробив круга не-малого, а зайшов-таки. Та як міг не зайти! Хоч і знав од Варвари (то ж вона й адресу сказала), що малий на селі, у баби зараз. Дарма! Хоч поглянути на той будиночок, де народивсь: на той двір, де вперше ноженятами малими по землі ступав. Було вже опівдні. Христя на роботі. Отож без ризику несподівано зустрінутися з нею він собі вільно ходив по двору, поки не дізнавсь від жінки, що знімала зі шворки білизну, в якому саме флігельку живе регент з Троїцької церкви. «Та він же на війні». — «А жінка?» — «На роботі, на махорковій фабриці. Оце їхні двері. Замок висить». Прогнилий ганочок, два засніжені кущі акації, напіврозвалений сарайчик.

Вузькі суточки між ним та флігелем, ото, видно, й був Василькові його дитячий світ!..

За думками та спогадами, що полонили його, і незчувсь, як до хати відчинилися двері і поріг переступив Петрусь.

— Дядю Артеме, збирайтесь мерщій. Зараз тьотя Катря саньми заїдуть! — випалив він за одним духом. — Здрастуйте! — згадав уже потім. Та й зразу вже хотів іти: — Мені треба, тато наказали, за сошею дивитись, бо їздять, прокляті, і зараз по соші.

Але Артем затримав його на хвилинку. Спитав, чи всі вже поїхали.

— Хто? А, ті, що в нас ночували? Поїхали вже. Матрос — верхи на коні. А дядя Остап та старий на поїзд пішли. А отой... ну, як його, жених тьоті Орини, ще вчора поїхав. Дядю Артеме, так я побіжу. Ви ж іще вернетесь до нас?

— Поклон передай мамі, татові. — Ще хотів щось додати, але Петрусь уже був за порогом.

Артем підійшов до вішалки і зняв шинелю. Отак! От іменно: «Мечты, мечты!...»¹⁰⁵ Хотів одягатись, але самому ніяк було, і нікого не було в хаті, щоб допоміг. Розгублений, стояв посеред хати. Раптом у дворі почулися кроки. «Ну, от і добре!» Відчинилися двері...

Артем від несподіванки, від радості, що пройняла його всього, заціпенів на місці. Горло здушило — аж боляче.

— Здрастуйте, Артеме, — сказала, переступивши поріг.

— Здрастуйте, Мирославо! — І жадібно припав поглядом до її блілого, змарнілого обличчя. Була зап'ята великою теплою хусткою. Мерщій зняла, поклала на стілець. Скинула верхній одяг.

— Не одягайтесь. Зараз я вам перев'язку зроблю.

Артем сказав, що йому вже робили сьогодні перев'язку.

— Хто?

— Ну... акушерка тут є.

— Я повинна глянути. — Вона спиртом із слоїка помила руки і зразу ж підступила до нього, відкотила розрізаний рукав гімнастюрки і стала розбинтовувати руку. — Ви тільки не думайте, Артеме. Не бійтесь. Я дуже обережна була. Весь час ішла, а за мною в санях їхали, стежили, чи ніхто не ув'язавсь. Нікого я не привела. — Поки говорила це, розбинтовувала. Потім обережненько одірвала бинт. Артем здригнув. — Боляче?

— Та про цей біль...

Огляд рани заспокоїв Мирославу: нічого страшного, кістка ціла.

— А все ж берегтись треба, не запускайте. Регулярно, через день на перев'язку ходіть... Обіцяйте мені.

— Та вже ж! Хіба я сам не зацікавлений! Отакий час гарячий, а я, як навмисне, увесь у болячках.

— А що таке? — занепокоїлась дівчина.— Може, й та відкрилась?

— Та́ — ні. Інша.— І через те, що Мирослава не зрозуміла, додав: — Теж давня, але ще й зараз... Мирославо, я такий винуватий перед вами!

— В чому? — стривожено вже глянула дівчина на нього.

— Що тоді, в партійному комітеті, у під'їзді...

Мирослава схилила голову. Артем сказав по паузі:

— Не треба було мені цього робити! Ні в якому разі!

Мирославі здалося, що на одну мить у неї спинилося серце. І раптом забилося дуже і часто. Відчула, як кров залила їй обличчя. І водночас сльози затуманили очі. Бинтувала руку вже як сліпа. Але ще й навмисне робила це поволі, щоб хоч трохи заспокоїтись тим часом. Та приховати від Артема не вдалося їй. Він помітив, як зашарілося її лице, як ледь помітно тремтіли її руки,— ой, як нестерпно поволі вона робить це! Нарешті зав'язала бинт. Тоді він узяв її руку і, як це робив тільки матері, поцілував її.

— Мирославо!

Дівчина звела обличчя. Очі були повні сліз.

— Мирославо, ось не плачте-бо!

— А ви не зважайте! Це зараз пройде. І не треба нічого більш говорити! Я вже зрозуміла. Все!

Вона одійшла до стільця, де лежало пальто, і стала одягатись. Потім розправила хустку і вже хотіла запнутись, але мовби несила було їй підняти руки, опустила їх. І, може, хвилину стояла отак. Потім, не повертаючись до нього, сказала тихо:

— Не розумію одного тільки: чого ви увесь час крились від мене? Можна навіть подумати... І коли б я не так вірила вам, далєбі, могла б подумати... Запідозрити вас...

— В чому? — насторожився Артем.

— В нечесних намірах по відношенню до мене.

— Мирославо, що-бо ви! — Артем, поривний, ступив крок до неї. Хотів схопити за плече, щоб повернути її лицем до себе, але не наваживсь. Та дівчина сама враз повернулась до нього.

— Артеме, ну хоч зараз будьте щирим зі мною. Ми ж не діти. Навіщо нам у хованки гратись. Признайтеся, ви ж її любите й зараз?

— Та звідки ви знаєте? — оторопів Артем.

— Тепер уже знаю,— схилила голову дівчина.— Досі лише припускала, а тепер уже знаю.

— Ви не так мене зрозуміли. Звідки ви знаєте взагалі про це?

— Тьотя Маруся сьогодні сказала.

Артем спохмурнів.

— Оці ще мені... опікуни! Так наче сам я не сказав би. Ви питаєте, чого крився. А я не крився. Просто, не дійшло ще, як видно, у нас до цього. Через те — ні ви мене не питали, ні сам я не заводив мови про це. Та раз уже зайшла мова... Чи люблю її, питаєте. Ні. І це вже не знаю, яким треба бути, щоб після всього того... Ненавиджу! Але... треба, щоб і цього не було. Щоб нічого не залишилось. Навіть і рубця!

— Ну, діти, пора! Прощайтесь,— сказала мати, ступивши через поріг. В руках у неї був кобеняк.— Оце тобі,— вийняла з кишені папірець,— Тимошина посвідка.

— А він же як?

— У нього інша є, безстрочна,— сказала мати.— Чого вони будуть чіплятися до каліки.— Тоді повернулась до Мирослави: — Бувайте здорові, Мирославо! Спасибі вам за все!

— Ну що-бо ви! Нема за що дякувати! — розчулено сказала дівчина. Підступила до Гармашихи і поцілувала як рідну. Потім подала руку Артемові.

— Щастя вам!

— До побачення, Мирославо,— тиснучи руку їй, сказав Артем і, притишивши голос, додав: — А на той час, я так гадаю...— Але зразу ж і поправився: — Та не гадаю, а напевно знаю, що й ця моя болячка зарубцюється вже.

Губи дівчини ворухнулись, щось хотіла сказати, та передумала. Так і стояла з застиглим словом якимсь на вустах. І тільки як уже вийшли Артем з матір'ю з хати, утомлена вкрай, сіла на стілець, поклала на спинку стільця руки і впала на них головою.

Уже сонце сідало, коли виїхали на шосе. На рожнатих санях сиділа Гармашиха. Артем у кобеняці йшов поряд, тримаючи віжки в руці. Поруч із ним ішов хазяїн підводи, літній, бородатий Данило Корж із села Піски, що неподалеку від Вітрової Балки. Давній приятель покійного Артемового батька. Ішли — розмовляли.

Поминули патронний завод. Це вже край міста. По шосе спереду до самого горба не було видно ані душі.

— Ну, здається, можна закурити вже,— весело сказав Данило і вийняв кисет. Аж глядь,— отуди к бісу!

По шосе з-за горба виткнулись чоловіка п'ять вершників.

— Так ви ж, Даниле Сидоровичу, пам'ятайте, як мене звати,— сказав Артем.

— Невкипілий Тимоха Прокопович. А їдеш з матір'ю з базару, а я впросився до тебе на сани.

— А рука в мене, в разі чого,— віл ударив рогом.— Потім оглянувся до матері, яка сиділа спиною сюди і попередив: — Гайдамаки під'їздять. Сидіть собі, мамо, не озивайтесь.

Гайдамаки їхали ристю, але за кілька кроків від саней стишилися. Артем відчув, як по тілу пробіг дроз, і тіло стало мовби твердіше від напруження.

— Стій! — гукнув один з гайдамаків і під'їхав ближче до чоловіків. За ним іще один. Ті троє стояли на дорозі за кілька кроків.— Що за люди? Куди?

Данило похопивсь відповісти:

— З базару їдемо. Додому.

— Документи!

Артем накинув на рожен віжки, вийняв з кишені посвідку, подав гайдамаці.

— Як, як? Як твоє прізвище? — одірвав очі від посвідки і глянув на нього гайдамака.

— Невкипілий,— сказав Артем.— Там же написано.

— Невкипілий! — На губах у гайдамаки з'явилося щось схоже на усміх.— А чого ж це ти і досі невкипілий? Пора б уже вкипіти!

— Та вроді ж стараюсь,— сказав Артем.

Другий гайдамака тим часом прочитав Данилову посвідку, віддав йому.

— Погано стараєшся, видно. На, їдь. Та вкипай там швидше! Чи доки ти будеш за нашими спинами! Доки ми будемо за вас!..

— Та вам же платять за це,— не вперпів Данило.

— Хто нам платить?

— А це вам краще знати.

— Отож! «Платять»! — Гайдамака зробив рух, мовби хотів устати з коня.— Сідай на моє місце! Отоді й знатимеш. Попогибієш, попотрусишся!

— А труситися ж чого? Хіба це зима! Хіба це морози!

Але, видно, в хитруватих Данилових очах гайдамака помітив насмішку, розлютився раптом і крикнув:

— Ну й поганяй! Ще він буде тут розпатякувати!

Коли від'їхали трохи, Гармашиха озвалась:

— Ой Даниле, Даниле, ускочиш ти в халепу колись за свій язик! Ну, нащо тобі їх чіпати? Плюнь та й обмини.

— Та як же змовчати! Чого ж він до чоловіка причепивсь: «Вкипай, вкипай!» Сидить у сідлі, як собака в човні! — Данило сплюнув і додав потім: — Знаємо, хто вам платить. І чого ви труситесь!

На горб по глибокому снігу важко було їхати. Отож тільки-но виїхали на горб, зразу й спинились, щоб дати коням перепочити.

— Аж отепер, здається, закуримо вже,— сказав Данило Корж.

Поки задубілими пальцями крутив цигарки, Артем стояв на горбі і дивився на місто.

Сонце зайшло вже. Весь небосхил червоно пламенів, наче все Правобережжя було охоплене пожарами. Над містом спускався вечір. Але ще виразно видні були обриси будинків, гордо зведені в небо заводські димарі. Ото — машинобудівний завод, ген — тютюнова фабрика, млини. Ліворуч — паровозне депо.

Артем стояв як зачарований і задумливо дивився. І мимоволі в думці склалось, як рядок для пісні:

«Ні, Славгородо, не прощай! Де не буду, а вже тебе не забуду! На крилах прилину!»

КНИГА ДРУГА

I

Хоч Коржиха і умовляла своїх гостей — куму та хрещеника — почекати, поки в печі розтопить і щось нашвидкуруч зготує для поснідати, та й Артем не від того був, бо поспішати особливо не було чого, але Гармашиха затялась в одну душу — іти мерщій. І так вже три дні, як з дому. Як воно онуки там хазяйнують при хворій матері? Бо Орися після хвороби ще не виходилась як слід — не поміч їм. До того ж Остап з учора домує, за три роки війни вперше гостює. Ну як же можна баритись? Кожна хвилина дорога. А дорога не близька, та ще по такому снігу глибокому.

Тоді Коржиха до чоловіка:

— То, може б, ти, Даниле...

— Еге ж, чом би не так! — з півслова зрозумів Данило жінку.— Кого-кого, а куму Катрю я б з дорогою душею під саме крильцо предоставив би. Та впала з ніг Лиса. Хіба, може...

— Ти не клопочися, Даниле,— сказала Гармашиха.— Поклажі в нас ніякої. Спасибі і за те, що з міста сюди привіз.

— Та ні, спасибі вам за те, що півдороги сани підпихали.

Він теж одягнувся (збирався до млина), взяв на плече клунок жита, і разом вийшли з хати.

Світало. По хатах де-не-де світилось. У небі неясно блищали зірки. Але від білого снігу на землі, на стріхах було вже видно йти. От і добре, що не затримались! До схід сонця і вдома вже будуть. Скільки тут, зрештою, іти, коли навпростець луками. Але Данило луками якраз і не радив іти. Тудою після недавнього снігопаду ще й сліду, мабуть, не протоптано. Краще трохи круг зробити та шляхом до самої Чумаківки. Туди дорога пробита: дерево возять з лісу чумаківці. Та й не тільки чумаківці, а і журбівці, і кацаївці.

— Он, ба, вже почалось движеніє! — тільки-но звернули з вулички на головну вулицю, що повз церкву через вигін вела з села, сказав Данило, вгледівши на дорозі валку саней.

— Ранні! — зійшовши на обочину, щоб пропустити валку, сказав Артем.— Це ж, мабуть, іще з ночі?

— Авжеж. Десять верст волами — край не близький. Якраз чумакивці поїхали. Харитон Пожитько на передніх.

— І другі сани теж його,—додала Гармашиха.— По Санькові впізнала: наш, вітробалчанський. Батракує в нього. І навіщо йому те дерево? Недавно, перед самою війною, батько одстроїв його.

— Ну, а тепер він своїх синів одстроюватиме,— відповів Данило.

— Та ще нема в нього таких.

— Підростуть. Вони, бач, багаті, з запасом живуть. Не те що ми, злидні,— тільки й знаємо оцю молитву: «Хліб наш насущний даждь нам днесь». Вони наперед дивляться. Інший — іще сини без штанів бігають, а він уже ґрунт для них підшукує. Та щоб з балочкою,— грабарів із Славгорода найме, ставок викопають. Що то за хутір без ставка!

— Ну, це колись,— сказав Артем.— Минулися ґрунти.

— Та вірно. Куплі-продажу на землю вже нема. Тепер котрі багатші самі за свою землю трусяться. Отож і мудрують всяко. Різняться чорно, як не перед добром. На те й дерево возять. А один у нас оце недавно, з хутора, Варакута, заради нового номера навіть до такого додумався: оранутана свого оженив.

— А що це? — не зрозуміла Гармашиха.

— По-нашому, по-простому сказати: дурний, пришелепуватий. А піп його ото так по-вченому — оранутан. Не хотів навіть вінчати. У нього ж розум трирічної дитини. Дарма що перевалило вже за тридцять. Підсудна справа, каже.

— Ну то й як же?

— Повінчав. Чого гроші не зроблять! Відкрив Варакуті ще один номер, а що дівчину занапалили...

— А чого ж вона за такого пішла?

— «Пішла». У плечі батьки випхали з дому. Багатий. І сказати б, такі вже самі бідні були, так ні. Середняк, як по-теперішньому, та ще й міцненький. Ти знаєш, Катре, Лук'ян Середа.

— Лук'ян?! Котру ж це він? Чи не Настю?

— Атож.

— Отака славна дівчина,— зітхнула Катря і до Артема тоді: — Це ж її якраз Грицько Саранчук колись хотів був сватати. Ну, якщо не дурна буде, то й зараз ще не пізно: покине, та й все.

— Вона вже так і зробила. Тижня з ним не прожила. Яюсь уранці пішов свекор у клуню по сіно, а вона — висить на бантині. Покинула!

Саме тут Данилові було звертати до вітряка. Він зійшов на обочину, опустив клунок на землю, витяг кисет.

Першу цигарку скрутив Артемові (через поранену руку тому ніяк було самому скрутити). Потім зліпив собі. Ні, і цю віддав Артемові, на дорогу, а вже тоді — собі. Закурили. І стояли отак мовчки. Мовчала і Катря, тільки стиха, в журбі, хиталась постаттю. Не скоро, кинувши вже недопалка, Данило озвався:

— То отаке робить з людьми жадність нелюдська!

Узяв на плече клунок, попрощались і розійшлись.

Увесь час, аж поки за село вийшли, мовчали і мати, і Артем, пригнічені сумною Даниловою розповіддю. Раптом спинилась мати і мовила, зітхнувши:

— І доки воно буде на світі отаке! І коли вже йому край?

— Е, мамо, не скоро. Вікові нетрі. А ми ж ще тільки рубати почали. Окремі дерева валимо. А ще ж треба буде і пеньки потім корчувати. Не на один десяток літ роботи. А якраз найтрудніші будуть оці пеньки: жадність, користолюбство.— Трохи помовчав, потім озвався: — І ось що цікаво, мамо, що серед бідних цього менше.

— Вистачає.

— Та є, вистачає. А все ж таки менше. Коли, звичайно, не огулом, а в процентах узяти. Куди менше, ніж серед багатих та тих, що туляться до них. І це зрозуміло. Коли бідняк, значить — трудяга. А ніщо так не робить людину саме людиною, як праця. Коли б не це, то ми б і досі в шерсті ходили, жили б у печерах або, як ті орангутанги, по деревах лазили. А то, бач, люди!

— Люди то люди, а проте... і досі ще не навчилися жити по-людському.

— Це правда,— погодився Артем.— Але здавна наймудріші і найчесніші люди думали над цим. Дещо і придумували, навіть пробували в життя запроваджувати. Марна праця була. Бо не було на землі матеріальних умов для здійснення. А на злиднях щасливого для всіх життя не побудуєш. Хоч як мудруй, а п'ятьма хлібинами не те що п'ять тисяч народу, навіть п'яти десятків ротів не нагодуєш! І оце аж тільки тепер, за нашого віку, іменно при капіталізмі, з його високою технікою виробництва, нарешті є всі умови, щоб нагодувати голодних усіх і щоб одягнути всіх роздягнутих. Треба тільки новий, розумний лад запровадити. І ми це зробимо!

— Хто — ми?

— Ми. Робітничий клас, біднота сільська, всі трудящі під керівництвом більшовицької партії.— Останні слова, видно, здалися Артемові дуже газетними, тому закінчив крізь усмішку: — До якої має честь належати і ваш молодший син, мамо.

— Та в нашім роду не ти один такий, — з гордістю сказала мати. — А ще й дядько Федір.

— Ну, до дядька Федора мені не рівнятися. Дядько Федір п'ятнадцять років уже в партії, а я — ще й року нема, з березня місяця. Дядько Федір на заводі — оце влітку двадцятип'ятиріччя справляли, а я — скільки там... Ну, та нічого. В мене все життя ще попереду!

Знову проїхала валка саней, на цей раз — кінні. Поки стояли на обочині, мовчали обоє. Потім Артем знову озвався:

— І сам не знаю, чого це мені захотілося раптом розказати вам, мамо, як я вперше на завод попав. Я вже, правда, колись розказував вам.

— Я пам'ятаю.

— Ну, то були одні розкази, а тепер будуть інші.

— Виходить, дурив матір.

— Не те щоб дурив. Не все до кінця доказував. Та й правильно робив. Навіщо було горя вам завдавати. Чим ви могли допомогти мені? А тепер — діло минуле.

— А чого ти посміхаєшся? — мимоволі й сама посміхнувшись, спитала мати, ласкаво дивлячись на нього.

— Згадалося, як ви, бувало, в кузню до батька зайдете. Ну, діло там якесь. А батькові ніколи саме — «Зажди, зараз». Ось він вихопив із горна розжарений леміш. Лаврін молотом — гуп! Іскри в усі боки. То ви, пригадую, аж за поріг відступите, обома долонями лице закриєте.

— Ну а то ж як! Що ж, іскра ока не може випекти?

— Чому не може! Ще й як. Але для чого ж у нас повіки на очах?

— А хіба встигнеш мигнути!

— Е, треба встигнути, коли не хочеш калікою бути. Але що батькова кузня, як порівняти! А що б же ви сказали, мамо, коли б потрапили ну хоч би на той же Луганський завод паровозобудівний, у механічний цех або ковальський, де якраз я тоді й почав робити. Просто і слів нема таких, щоб описати картину. Мабуть, отак комашина дрібна почувала себе, потрапивши на молотьбі в соломотряс, як я тоді в перший день у цеху. Навіть не вірилось в перші хвилини, що звідси ще можна непокаліченому вийти. Чи хоч би дав бог живому! Ну, та швидко оговтався, за одну зміну. Видно-таки, і батькова кузня трохи допомогла. І вже після гудка, виходячи з заводу в людському потоці, аж ніяк не чуввав себе комахою. А — людиною! Як ніколи ще раніш. Аж груди гордість розпирає. І найперше, звичайно, за себе самого гордість, за те, що витерпів отаке пекло. Чим справді не герой! Навіть ні разу не крикнув «рятуйте» або «пустіть

додому». Але не тільки за себе гордість, а й за весь оцей великий гурт людей, що, стискаючи тебе з усіх боків, як плав пливе через заводський двір до прохідної. Це ж ми гуртом з отих чавунних «чушок» зробили паровози, що он там стоять на рейках впритул один до одного. Але не тільки за оцей наш заводський колектив гордість, а й за тих не знаних мені товаришів, а можна і так сказати — братів по класу, що десь топлять чавун для нас і для отаких, як наш, заводів, що добувають по копальнях руду для того чавуну; за тих, хто в шахтах довбає вугілля... Яка величезна сім'я робітнича. І яка могутня!.. Ось чому, мамо, потім, навіть під час безробіття, я не почував себе ніколи ні перекотиполем, ні сиротою... Звичайно, безробіття — це така штука... одне слово — не мед! Бувало...

Ще ніколи раніше за всі роки, відколи з дому пішов, під час зустрічей (та й скільки там їх було!) Артем не був з матір'ю такий говіркий та одвертий. Розповідав про свої поневіряння. Але, мабуть, через те, що це вже відійшло в минуле, мова його була спокійна, про найбільшу скруту свою він говорив часом з усмішкою. Щоб і зараз не дуже вразити матір.

А вона ішла поруч, принишкла, навіть старалася ступати якомога легше, щоб не так рипів сніг під ногами, щоб жодного слова синового не пропустити. І не перепиняла. Нарешті не стерпіла-таки.

— Який же ти, сину, безсовісний!

— Чого?

— Та чи у тебе тоді домівки не було? Чи дорогу до неї забув?

— Ні, мамо, домівки я ніколи не забував. І дорогу до неї знав дуже добре. Але хіба я на те отоді, ще парубійком, з дому пішов, щоб назад отак ні з чим вернутись! Правда, не раз, бувало, до того вже доходило, що аж сниться домівка. Хоч би на тиждень який, щоб відлежатись, поки хоч ноги побиті, в шуканні роботи, підгояться трохи. Та подумаєш, глянеш на себе — босий, в кращому разі — в опорках, обшарпаний, а бувало і таке, що буквально пупом світиш! Босяк, та й годі. І думати облишиш. Ну як же можна в отакому вигляді в своє село заявлятись! Ворогам — на сміх, а рідним — на жалі! Зціпиш зуби та й перетерпиш. А там, дивись, знову пощастить, станеш десь на роботу! І духом воспрянеш, і приодягнешся. Можна б уже і в гості додому, та ніяк — робота. Жди вже тепер різдва чи великодня, коли в котельній на три дні котли погасять. Та й хіба завжди діждешся? Частіш бувало так, що і незчуєшся, як за ворітьми на вулиці опинишся... Ну, а все-таки хіба ж не приїздив?

— Та хто ж каже, що ні.— І додала з легеньким докором: — За сім років аж двічі. Якщо не рахувати ці рази, відколи в Славгороді.

І раптом їй так виразно згадалось — перший приїзд сина в гості. Ще з Луганська. Більше року не бачились. І от на різдвяні свята приїхав несподівано. Тільки-но з церкви прийшли, сіли обідати, аж це — рип двері. Відразу навіть очам не повірила. Але ж ні, таки він. Виріс трохи, маленькі чорні вусики над губою. Одягнутий гарно: в чорному міському пальті з плисовим коміром, у шапці смушевій (зняв, тримає в руці), на ногах чоботи, без калош, правда, не так, як дехто, що з міста приходять у гості,— прості, ялові, але об нозі, акуратненькі. Не ті, що з дому брав, мужичі, на рядняні онучі та солом'яні устілки. Ото були святки матері! Два дні гостював (на три дні котли погасили) — і два дні не могла ні надивитись, ні нарадуватись. Та й виряджала з дому потім, плакала, звісно, але вже не так, як першого разу виряджаючи. Та й потім, бувало, коли згадає, то без тієї вже тривоги, що раніш: живе непогано! А воно, бач... але звідки було знати їй, коли тільки тепер оце, через стільки років, признався нарешті. Признався, між іншим, що пальто оте не його було, товариш один дав поїхати в гості додому. Шапка та чоботи були власні, його, але не довелося зносити: шапку в нічліжці у Ростові босяки вкрали, а чоботи в Таганрозі зміняв на опорки за придачу. Бо треба щось їсти: якраз безробітними були з товаришем Петром в ту весну.

Артем мовби відчув невеселі думки матері.

— Тільки ви не думайте, мамо,— кинувся раптом,— що самі колючки були на шляху в мене. Немало було у мене в житті і хорошого. І найкраще з усього — люди хороші. Скільки друзів у мене було за цей час, щирих, безкорисливих: останній шматок хліба нарівно ділили. От для прикладу хоч би Славгород взяти. Півроку прожив, небагато, а скільки товаришів знайшов за ці півроку. І не тільки в саперному батальйоні, а й на обох заводах.

— А хіба ж ти робив там?

— Та як би ж я робив? Я ж солдат іще. Не робив, а стикатись доводилось: військової справи навчав хлопців-червоногвардійців. Отак і здружився з багатьма. Одним словом, скажу вам так, мамо: коли б якась нагода,— чи женитись, скажімо, надумав і покликав на весілля, а вони з'їхались,— не помістилися б у нашої хаті.

Мати при цих словах пильно скоса глянула на сина. Дуже хотілося їй запитати, і якраз до речі було б саме тепер. Але не наважилась. І відказала в тон йому, теж напівжартівливо:

— А ми весілля взимку не будемо справляти, а по теплу. Щоб не тільки в хаті, а й на дворі столи порозставляти.

— Хіба що так,— посміхнувся Артем.— Це справді вихід.

Отак розмовляючи, а часом і мовчки йдучи, кожен про своє думаючи, Артем і мати незчулися, як минула година і друга і настав день.

Ген-ген праворуч за Князівкою, що ледь бовваніла крізь мерехтливий серпанок ранку невиразними обрисами водокачки на станції та димаря на Куракінському цукровому заводі, сходило криваво-червоне сонце. Сніги ще голубіли і на землі, і на хатах по розкиданих у степу хуторах, але верховіття високих тополь та осокорів уже зайнялося згори. І чимдалі все нижче спускалось полум'я, перекидалося на стріхи, проривалося всередину хат, червоно вибиваючись із вікон.

— Ви тільки гляньте, мамо,— не втерпів Артем.— Яка краса!

— Ой, гарно. А тільки — аж моторошно якось.

— Чого?

— Наче пожежа.

— Ну, й нехай! Як на мене, я оці хутори одним махом із лица землі стер би!

— Ой, який ти,— хитнула головою мати.— Усе б тобі — одним махом. Усе б стирав!

— Чого б усе? Не все. А тільки те, що нам стоїть на печі. Саме по таких хуторах оті вовкулаки розводяться, варакути! Ну та цур їм! Хоч ці хвилини, поки з вами, не думати про них. Буде мені ще з ними клопоту. Погомонімо про інше щось.

Але розмовляти чимдалі було все трудніш. Тепер частіш стали попадатися назустріч сани, і подинці, і валками. Весь час доводилося виходити з колії і ждати, поки проїдуть. Притомилися. Ну, та вже недалеко.

— Ось і Чумаківка вже почалась,— по довгій паузі сказав Артем.

— Ні, Чумаківка онде, далі. А це Рокитне.

Артемові, відколи з дому пішов сім років тому, якось ще і не доводилося з цього боку підходити до Чумаківки. А тоді в урочищі Рокитному хат ще не було.

— Ага, одрубники. Столипінці! — Із цікавістю приглядався до осель, що з десятків їх розкинулось ліворуч понад шляхом.— Нові варакути!

— Не всіх, сину, стрижи під одну гребінку,— сказала мати. Потім зійшла з колії і вийшла на обочину широкого шляху.

Артем подумав, що, може, змерзла, надумала в хату зайти, погрітися. Ні, поминула першу. Потім і другу хату теж

поминула. А спинилася раптом біля пустиря, на якому тільки колодязь та вишневий невеличкий садочок. Жодної будівлі ще не було.

— Що ви тут побачили цікавого?

— Та це ж саранчуківський одруб,— відповіла мати.— Який таки хазяїн Гордій. Ти он на тих, що ми пройшли, глянь: перед війною ще вибралися з села. Хоч би паколів набили в землю, верби уже росли б. А Гордій, бач, ще в селі живе, а тут заздальгідь уже і криниця, і садочок. Повесні хату Грицькові поставить, на осінь переберуться молодята, то вже так, наче хтозна-відколи живуть отут. О, навіть яблуньок насадив! — Потім придивилася і змінила тон: — А ось за це і не похвалю вже. Недогляд. Хоч би перевеслами стовбурці об'язав чи очеретом обставив. Скільки там того діла! А то бач, що зайці нарobili! — І, вже як рушила з місця, мовби вголос подумала:

— Треба не забути Грицькові сказати.

Ішла тепер і мовчала до самої Чумаківки. Артем розумів, що всі думки її тепер про Орисю. І теж мовчав, щоб не заважати їй. Про своє думав.

Та, видно, материне серце — як та світлиця простора: водночас є місця в ній для всіх дітей. Тільки-но в Чумаківці звернули на путівець, що вів просто у Вітрову Балку, мати спинилася раптом.

— Притомились?

— Та й притомилась. Але спинилась я не того. Щось хочу, сину, тебе спитати.

— Питайте.— А сам подумав: «Про що ж це, що аж треба було зупинятись».

— Ще вчора з самого міста хотіла. Та при Данилові ніяк було. А сьогодні всю дорогу не наважувалась. Та й зараз непевна. Може, «не ваше діло, мамо», скажеш.

— А хіба я коли-небудь казав вам отак?

— Ні, не казав. Але ж і я ніколи ще в тебе про таке не питала. Скажи: чого це вчора на Слобідці, як я зайшла ото в кімнату, лікарка, Мирослава Наумівна, була така заплакана?

Артем від несподіванки не відразу надумав, що відповісти.

— Двома словами про це не розкажеш. Та й не потрібно це вам.

— Вибачай, сину! — Відповідь Артема її трохи образила. Помовчала і додала: — Я, може, й не питала б тебе, сину, коли б не ота прикра пригода у тебе в Таврії.

— Он ви куди завертаєте? — одразу спохмурнів Артем.— Ні, мамо. Не думайте, що я такий вже баламут дівочий. І в Таврії тоді... Я вам не все, звичайно, розповів. А тільки

те, що вам потрібно було знати. А зараз думаю, може, і того не слід було казати. Мало у вас і без цього клопоту! Так нате вам іще!

— Як тобі, сину, не соромно! Чи я тобі не рідна мати! А, не дай бо, щось трапилось б отоді з тобою! На таке діло йшов!

— Та отож. Важко навіть словами сказати, який тягар із своєї душі я отоді скинув, переклав на вашу. А тепер дивно самому: на що я надіявся? Ну, справді, що ви могли б, мамо, в отакій халепі зробити? Коли ось я сам ради не дам!

Він це сказав, мовби не як запитання, але мати скося глянула на нього і по напруженому обличчю догадалась, що він нетерпляче чекає, що вона скаже йому на це. І розуміла навіть причину: на цей раз минулося щасливо, але скільки ще буде таких смертельних небезпек на його шляху! Трохи помовчала, збираючися з думками, і мовила:

— Не знаю, сину, ще й сама, що я зробила б. Одне знаю: доки жива, з очей би його не спускала. І не відступилася б нізачо...

— Спасибі, мамо!

— Лихо, що край неблизький, сорок верст. Але... я вже й так собі думала: адже ходять баби, навіть старіші од мене, аж у Київ, у Лавру¹⁰⁶, за триста верст. А я б ото замість богомілья... Та й не один раз у рік. І таки знайшла б стежку до серця дитини. А може, воно й простіш усе буде. Бо таким дітям в отаких сім'ях, звичайно, не дуже раді бувають. Сам же кажеш, більш у баби живе. До речі, оце поїдеш з Данилом у Хорол. І як би це добре було, коли б ти був уже поговорив з нею. Можна б було Василька хоч у гості на святки взяти. Це ж йому скільки вже?

— Лічіть самі: народився саме того літа, що війна почалась. Десь так — перед жнивими.

— Якраз Федькові товариш. Мотря теж того літа, на самого Петра¹⁰⁷, обродилась.

Якийсь час ішла мовчки, чимдалі уповільнюючи крок, як видно, напружено щось думала. І раптом навіть спинилась, вражена несподіваним здогадом.

— Стривай, Артеме!— Той спинивсь і глянув допитливо на матір.— Христя?— пошепки проказувала сама собі мати.— Дай боже пам'ять. Христя? Ні, не згадаю, як її звали. Оту жінку. Коли б же знати було таке! А яка вона з себе? Русява?

— Та чи не все одно,— здвигнув плечем Артем.— Навіщо це вам? Ну — русява. Очі...

— Так же і є!— не слухаючи вже його, аж об полу рукою вдарила мати. Тоді до Артема схвильовано:— Так вона ж була в нас. Христя. Заходила якось.

— Заходила? Коли?— оторопів Артем.

— Та тоді ж таки, того року. На великдень ото ти гостював, виправив паспорт та й поїхав собі. А десь зразу ж після зелених свят і вона заходила. Ночувала у нас.

Артем так і лишився стояти як стовп, вельми вражений цією звісткою материною. Цілу хвилину. Нараз кинувсь. Машинально дістав із-за вуха цигарку, що Данило скрутив йому на дорогу (за всю дорогу і не згадав про неї), тоді шугнув рукою до кишені за сірниками — нема в цій кишені. Забувши навіть, що ліва рука на пов'язці, рвонув — і аж застогнав від пекучого болю. Мати дістала з кишені у нього сірники і, заступивши од вітру, вичеркала і дала прикурити.

Артем хлипнув грудьми, як людина, що намірилась якнайглибше пірнути. Наскільки міг, затримав тютюновий дим у легенях, потім із силою видихнув.

— Ні, щось ви сплутали, мамо. Не могло цього бути!— упевнено сказав.— Коли б це раніш, до заміжжя, а то — зелених свят, кажете. Та чого б же їй?

— Оце ж я й сама думаю, чого вона приходила. Не могло бути, що це випадково сталося: ішла собі з богомілья через наше село та й саме до нас потрапила ночувати.

— З якого богомілья?

— З монастиря.

І стала розповідати, як воно було. Говорила поволі, силкуючись якомога ясніш пригадати все, до дрібниць. Бо розуміла, що, коли справді то була Христя, кожна дрібниця і тоді, й тепер могла мати неабияке значення.

— Увечері якось залучила з отари овечата у двір, а сама на воротах пристояла: бачу, іде юрба жінок од греблі, як видно, прочани — може, напиться котрій чи, може, й заночувати попросяться. Ні, поминули, поздоровкались тільки та й пройшли мимо. Але одна, що трохи відстала од них, попросилась-таки ночувати. Мовляв, геть-чисто притомилася. Глянула я на неї, на її живіт, та й не втерпіла: «Ох, і свекруха ж у тебе, молодичко, несовісна! Щоб отаку важку тебе в таку трудну дорогу пустити!» Нічого вона на це. Не стала ні скаржитись, ні заперечувати. Тільки й сказала, що вже недалеко їй, завтра дома вже ночуватиме. Отоді я й спитала, звідки вона. «З-під Хорола». Сказала це і так на мене дивиться, дивиться. Наче жде од мене чогось. Назвала й село, але чи Попівка, не скажу, не згадаю. А що Хорол — твердо пам'ятаю.

— Та чи ж мало з тих країв людей через наше село!

— А ти слухай далі. Це вже за вечерею було, розпитувати стали її, а вона стала розповідати,— і про «Охмалін»,

і що батько помер у дорозі, а вони назад у своє село вернулись. Ну як же не вона?!

Так, сумніву в Артема тепер уже ніякого не було. Він припускав, що деякі дрібниці мати, звичайно, могла зараз уже (через чотири роки) передати і неточно. Але ж такі, як «Охмалин», Хорол, не могла ж, справді, вигадати мати. Авжеж, що то була Христя!

— А про мене що-небудь?— марно силкуючися приховати хвилювання, удавано байдуже спитав Артем.

— Про тебе? Ні, нічого. Не пригадую. Та якби щось казала... Стривай! А може, Орисі? Після вечері вони зразу ж і пішли удвох у клуню спати. Може, їй щось. Але Орися сказала б мені. А другого дня, тільки-но розвиднілось, не схотіла і снідання ждати, попрощалась і пішла.

— Чисте диво!— мимоволі вирвалось у Артема. Його справді дуже дивувало те, що про нього вона нічого не розповіла, нічого не розпитала. Щоправда, було ще слово за Орисею. А втім, хіба Орися не сказала б йому раніш, коли б мала щось казати! Видно, справді ніякої розмови у них про нього не було.

— Чисте диво!— уже пройшовши кроків з півсотню, знову озвався Артем. Але тон його мови тепер був уже інший: замість подиву, гіркота і зневага чулися в тоні.— Сказати б, на оглядини, так пізнавато, до заміжжя треба було! Виходить, справа не в цьому. Кажете, не могло бути, щоб випадково. А чому не могло бути? Адже з монастиря як іти на Хорол, нашу Вітрову Балку ніяк не минеш. Ну, а раз уже опинилась у селі, чому б і не зайти. Хіба ж не цікаво хоч одним оком глянути, в яку халепу мало не вскочила була! Та слава богу, що одвернув. Мабуть, того й по монастирях ходить, подячні молебні наймає. Тепер самі бачите, мамо, ну як можна Василька їй залишити? Кого вона з своїм дяком виростять із нього? Отакого ж, як і самі, богомола-ханжу?!

— Ну, а що ж ти надумав, сину?

— Заберу, та й все! Оце поїдемо з Данилом на ярмарок у Хорол, і привезу. І не в гості, як ви кажете, а привезу вже назавсім.

— Е, сину, так не годиться. Як це самоправно забрати дитину від рідної матері?

— А я йому хто? Чужий? Рідний батько.

— Рідний то рідний, і все ж таки спершу тобі треба із нею побачитися, поговорити.

— Та поговоримо. Без цього, певна річ, не обійдеться.

— І не так, як зараз говориш, а спокійно, розсудливо. Про свої кривди та образи треба забути. Про дитину треба думати. Воно не винувате, що у вас із нею отак вийшло. Та

й хтозна... В житті буває так, що нелегко й докопатися, хто винуватий, а хто скривджений. Може, воно, сину, і ти не святий?

— А чому ж «може»? Напевно не святий. І слава богу. Але не такий вже я і грішник окаянний, як може здатися збоку. Оце хоч вірте, хоч ні, — за весь час, що зналися з нею, жодного разу не скривдив її ні у великому, ні в малому.

— Оце йду та все пригадати силкуюсь, — після довгої мовчанки озвалась мати. — І от, як живу, бачу: сидить з нами біля порога за столиком — вечеряємо. Така собі славна жіночка! І розумненька, видно, і совісна. І от ніяк у голові в мене не вкладається...

— Не вкладалось попервах і в моїй голові. А потім вклалося. Нічого дивного. Правильно дівчина розсудила: чим на ячниках мужичих день у день спину гнути, хіба ж не краще за дяка піти. На дармові книші. Ну, і годі. І чого це я мову завів?!

— Та це я завела. Вибачай, сину. Та, власне, я ж про Мирославу Наумівну спитала тебе.

Артем промовчав, цілком ясно показуючи, що не хоче підтримувати розмову на цю тему. І мати, хоч трохи й ображена цим, не стала вже допитуватись.

І всю дорогу Артем думав про Христю.

«Чого вона, справді, приходила?» — в який уже раз питав себе і не знаходив відповіді. Пояснення випадком, яке тоді, в першу мить, спало йому на думку, відкинув одразу ж, як явну натяжку. Бо з монастиря на Хорол можна і не через Вітрову Балку, а на Веселий Поділ, і навіть та дорога куди простіша. Отож, виходить, навмисно круга зробила. А в отакім її стані тодішнім (чи не на останньому місяці вагітності) і три-чотири версти зайві не дрібничка. Щоб можна було заради самої цікавості. Отже, була якась поважна причина. А яка? Він напружував пам'ять і намагався слово в слово пригадати всю материну розповідь про Христю. Може ж, таки розкриється в чомусь, хоч би натяком, причина її приходу. Треба тільки нічого не пропустити, пригадати геть-чисто все — від самого початку і до самого кінця. І ось уже виникає в його уяві рідне дворище в тихий весняний вечір. Зустріч на воротах. Скільки раз мріяв він про отаку хвилину.

«Еге ж, про таку, та не зовсім». І все ж таки, навіть пам'ятаючи і в цю хвилину про Христю все оте, що протягом останніх років, при самій згадці, викликало в ньому гнів і зневагу до неї, тепер він не дав волі оцим своїм почуттям. Ні разу навіть не назвав її в думці дячихою. Бо навіть у таких умовах зустріч Христі з його матір'ю була для нього сповнена якогось особливого драматизму. І це блюзнірством було б з

його боку! Та не кам'яна ж вона справді, щоб в оту хвилину принаймні не тріпнулось серце в неї від спогадів. Скільки раз удвох із ним, ще в Таврії, щопрада, лише в самій уяві, побувала вона вже в цьому дворіщі! А ось тепер уже і не в думці, а насправді. Артем аж затамував подих і напружено стежив за їх зустріччю. Але нічого значущого так і не відбулося.

— Бач, іще ось згадала,— раптом по довгій мовчанці озвалась мати.— Намисто ж вона забула в нас тоді.

— Намисто?

— Я чого це згадала. Коли б не це, так би й думали ми, що справді прочанка.— І на Артемове запитання розповіла:— Послала-таки Орися навздогінці. Аж за селом уже наздогнала прочан отих, теж на нашому кутку ночували. Але нашої нема серед них. Стала розпитувати Орися, вони й розповіли, що навіть і не бачили її сьогодні. Та й учора, кажуть, тільки отут неподалеку в хуторах пристала до їх гурту. Казала, що з станції йде. А куди — гаразд і не добрали. Плутала щось. То я оце й думаю...

— А намисто?— перепитав її Артем.

— Не захотіли брати.

— Я не про це. Яке воно?

— Ну яке ж. Намисто як намисто. Гарне, справжні коралі. Три разочки. Поклала в прискринок. Все думала, може, буде вона якось на наших краях, то й зайде.

— Е, ні!— важко видихнув Артем.— Не на те вона його залишила. Чи думаєте, справді забула?

Аж тепер догадалась мати.

— Так, може?..

— Атож. Та ще й не просто подарунок, а можна сказати, весільний!

Сказав це і зробив вигляд, що збиває налиплий на за-каблук сніг. Так і відстав од матері на кілька кроків. А потім навмисно якийсь час не наздоганяв її, щоб вільніш було думати на самоті.

Дивно було самому: чотири роки вже знав і без цього. Начеб нічого нового історія ця з намистом не додавала. Так чому ж отак вразило це його зараз? І так схвилювало! Довго не міг докопатись причини, а потім таки збагнув: та це ж єдина — за всі роки!— звістка, яку вона сама подала йому про себе. І якраз в отакий спосіб: намистом отим пам'ятним, незабутнім. Авжеж. Бо хіба може людина забути найщасливіший день у своєму житті?!

Було це на спаса¹⁰⁸. Саме тієї ночі, напередодні свята, побрались вони. Щоправда, без попа, без весілля. Ясний місяць у небі повинчав їх тоді. Вперше тієї ночі і не вернулись вони в табір. В степу, у запашній вівсяній копиці ночували.

І, звичайно ж, як і годиться молодятam, заспали. Прокинулись, коли вже сонце підбилось. «Ой лишенько ж!— забідкалась Христя.— Та як же я тепер у табір прийду?!»— «А отак і прийдемо: за руки побравшись!» На її щастя, в таборі, коли прийшли, була тільки куховарка та дід-сторож. А то всі — хто куди: старіші не вернулися ще з церкви (верстов за сім у хуторі), а молодші, поснідавши, подалися на головну садибу. Це була єдина розвага для заробітчан у свято — сходити в маєток. Можна було там у ставку покупатися, з земляками, котрі працювали на інших токах, зустрітися та й в крамницю зайти купити, що там потрібно. А вчора якраз прикажчик на тік приїздив, платню роздав за минулі два тижні молотьби. Отож були з грішми. Збиралися ще вчора і вони туди. Поснідали і пішли. Отоді в економічеській крамниці він і купив їй в подарунок оте намисто. Дуже-таки сподобалось було Христі воно. Тільки-но зайшли в крамницю, підійшла з подругами до прилавка: та — аршин ситцю на косинку чи на фартух, та — стрічку в косу, а Христя одразу: «Будь ласка, а покажіть мені оте намисто». Продавець недбало відповів: «Не по твоїх заробітках, дівчино, це намисто».— «Ото таке дороге?»— «Не знаю, може, для тебе п'ять карбованців і не гроші».— «Ой-о!»— аж жахнулась дівчина. І навіть зашарілась, мовби від сорому за свою непростиму отаку непоміркованість в бажаннях. Коли вже дівчата, скупившись, вийшли з крамниці, він, розплачуючися за тютюн, виклав на прилавок ще п'ять срібних карбованців. «А ти все-таки намисто оте дай сюди». Тільки в степу вже, по дорозі в табір, як одстали від гурту, вийняв з кишені намисто. Дівчина аж спалахнула від радощів. Але не стрималась, щоб не пожурити: «Ти збожеволів, Артеме! Отакі гроші!»— «Та що ж я, справді, старець, чи що, щоб не міг хоч би такий подарунок своїй жіночці любій зробити! На, одягни. І без усяких мені балачок. Це мій тобі весільний подарунок!»— «Спасибі, любий». І зразу ж наділа. Але самій ніяк було ззаду кінці зв'язати, попросила його. «Тільки ж міцно в'яжи. Щоб, не дай бо, не загубила!»— «О, будь певна. Навіть коли б і захотіла скинути, то не розв'яжеш. Хіба перервеш. На віки вічні!» І саме на цій мові Христя раптом зітхнула. «Ото аж так налякав?»— «А ти не смійся!» Потім, коли вже й рушили, була мовби засмучена. Став допитуватись: «Може, каєшся вже?»— «Ні, не каюсь!— і так ясно глянула в очі.— Але коли вже всю правду казати...»— «Авжеж, кажи!»— «Яка б я щаслива була, найщасливіша в світі! Коли б ми оце з тобою були вже насправді чоловік і жінка. Щоб уже повинчани!»— «Та ти що,— не дав і доказати,— чи не віриш мені?»— «Вірю. Якби не вірила, хіба б же сталося? Я дуже тобі вірю. Як сама собі.

Але от буває іноді — мовби хмаронька на сонце набіжить, закрие. І в очах мені тоді увесь світ так і затьмариться враз!..»

— Ну, от ми вже і вдома! — як могла, удавано весело сказала мати.

Артем спинивсь і звів голову: перед очима в балці лежало рідне село.

Скільки раз (та, правда, не так уже й часто бувало це) отак, підходячи до села після своїх мандрів по світу, спинявся він на горбі, на цьому самому місці. І як кожного разу коло-тилося серце, аж мусив хоч на часинку спинятись, щоб заспокоїлось. Так чому ж зараз така байдужість в серці? І чи йти, чи стояти на місці — однаково. Навіть стояти наче краще. Тільки коли б отак: закам'яніти і стояти довіку. І хто-зна, скільки справді б стояв Артем, коли б мати не скрикнула раптом:

— Ой сину!

— Що таке? — кинувся Артем, глянув на матір і зразу ж, не чекаючи відповіді, звернув погляд у той бік, куди вона дивилася гарячими очима.

— Що то за люди у нас у дворі?

Із-за верб на греблі не видно було як слід дворища. Артем підступив ближче до матері, пригнувся і поміж вербами побачив тепер, що справді все їх подвір'я повне народу.

— Боженьку мій! — знову скрикнула мати, зірвалася з місця і побігла вниз з горба, плутаючись у довгих полах кожуха.

Тільки за кузнею, на греблі вже, наздогнав її Артем. Наздогнав, але що він міг зробити, чим заспокоїти її! Правда, і певності ще не було. Отож він спинивсь і став прислухатись, щоб пересвідчитись нарешті: є чи немає біди вдома. Коли є, то неодмінно прорветься якимось — хоч дзвякне сокира в дворі, чи загиркає пилка, чи голосіння жіноче, як це звичайно буває, коли в хаті на столі у труні лежить хтось. Та не дзвякала сокира, не чути було плачу, лише доносився невиразний гомін, потім крик і страшні матюки.

Артем наздогнав матір і, схопивши за плече, спинив.

— Що ви вигадали, мамо! Нічого ні з Мотрею, ні з Орисею. Усе гаразд.

— Звідки ти знаєш? — гаряче глянула мати на нього.

— На похоронах так не батькуються.

Тоді мати різким рухом зсунула хустку з голови, щоб краще чути, і прислухалась. І, видно, теж почула брутальну лайку, бо раптом зітхнула з полегшенням. І стала дуже поволи, як вкрай стомлена людина, запинатися.

— Що там скоїлось? — спитала схвильована, але вже без тієї тривоги, що раніш.

— Зараз узнаємо,— сказав Артем.— Ідіть собі тихенько. Без вас обійдеться.

А сам, залишивши матір, пішов, навмисне не поспішаючи, щоб у розміреній ході вгамувати своє хвилювання.

Як зійшов з греблі, перше, що помітив,— глибоку санну колію, яка вела в двір. Ворота були відчинені навстіж і аж до самих воріт стояли люди у дворі — більше чоловіків, але й жінок немало. Крайні помітили його, зразу ж, тільки-но підійшов до воріт,— розступилися, дали пройти йому і загомоніли неголосно: «Дайте пройти, розступіться». Артем обережно, щоб не вразити руку, пройшов у саму середину натовпу. І спинивсь — далі йти нікуди було: просто перед ним стояла пара волів у ярмі, запряжених у рожнаті сани, спокійно ремигали, байдужі до всього. Поряд, тримаючи їх за налігач, стояв Остап, якийсь настовбурчений, скуйовджений.

— Ну, чого ж стали, хлопці? Беріть!— крикнув Пожитько Кіндрат на двох парубків з рушницями,— один у чумарці, а другий у шинелі, підперезаній зеленим парубоцьким поясом.— Беріть силою! Раз добровільно не віддає.

Хлопці рушили, не дуже охоче, правда.

— Не підходь!— крикнув Остап і підняв над головою сокиру.— Не підходь! Не ручуся за себе!— І раптом помітив у натовпі брата. Аж рвонувся до нього всією душею:— Артеме! Та ти тільки глянь! Ти тільки подивись, який хазяїн у нас об'явився!

— А в чому справа?— як міг спокійно, спитав Артем, хоч уже сам здогадувався.

— Волів не дає!— Остап повернувся до Пожитька.— Самоуправничаю, кажеш. А вчора хіба я не приходив до тебе, у волость, в земельний комітет?! Просив добром — хоч на день волів з економії. У ліс з'їздити. Ти що мені сказав?

— А те й сказав: нема розпорядку такого.

— Тобі так можна!

— Собі весь двір дубами завалив!— крикнув із натовпу Мусій Скоряк.

— Видно, лісний склад надумав відкрити!— гукнув іще хтось.

— Возить і ви. Хто вам не дає?

— Ти не даєш!— хрипнув Остап.— Собі возиш, а мені не даєш.

— Своїм тяглом вожу. І ти вози. Своїм.

— Де ж воно в мене, тягло?! Хіба що дівтору запряжу, так босі. Жінку — в сипняку лежить.

— Не моє діло.

— Ну так іди ж ти к такій матері! Коли не твоє. Одійди. Бо душу з тебе випущу!

— Заспокойся, Остапе!— підійшов ближче до нього Артем і поклав руку на плече. Тоді до Пожитька:— А чого ти, справді, волів не даєш? Від кого ти ждеш розпорядку?

За Пожитька відповів Трохим Остюк, у порваній шинелі і на милицях.

— Та вже ж не від кого! Від пана Грушевського. З Центральної ради.

— Он воно що! Ну, від Центральної ради розпорядку такого не буде,— сказав Артем.— Багачі сидять в ній. Їм селянська нужда й за вухом не свербить. А ти, як видно, за підручного в них. «Нема розпорядку». Брехня! Про ленінський декрет чув? От тобі і весь розпорядок.

— Це нас не торкається.

— Тебе не торкається? Торкнеться і тебе. Постривай, будь певен.— Потім до брата:— А ти, Остапе, відведи воли.

— Та ти що?!

— На день раніш чи пізніш — не має значення.

— Не одведу. Нізащо! Він, значить, возить нехай?

— А тобі що, жаль? Мало ми на нього, на таких, як він, куркулів, горби свої гнули? Нехай хоч трохи відробить.

— Як це розуміти — «відробить»?— пихато випнув груди Пожитько.

— А так і розумій, як я сказав. Вози, відробляй! Чи, може, думаєш, що з тих дубів, що весь двір свій завалив ними, нову, ще просторішу хату собі збудуєш? Не вийде. Минулося! Поганяй, Остапе.

Остап, уже вагаючись тепер, мовчки дивився на брата, потім глянув на людей, що похмурі стояли навколо. Пошкріб у бороді.

— Та хоч би ж іще разів зо два з'їздити. Привезти решту.

— Іще привезеш. Не обов'язково сьогодні.

Остап тоді підійшов до колоди, що лежала тут-таки, і вцюкнув у неї сокиру. Потім підійшов до волів, взяв за налигач і, стиха гейкнувши, поїхав з двору.

Услід за ним пішов і Пожитько з тими двома «вільними козаками». Став і народ виходити з двору.

Артем весь час стояв у тій самій позі, аж поки вийшли всі, за винятком, може, десятка людей — сусіди, товариші. Тоді повернувся до них і сказав бадьоро:

— Ну, а тепер здрастуйте, товариші!— І пішов по колу, тиснучи руку кожному. І для кожного знаходив слово привіту чи дотеп якийсь, а то навіть і жарт.

Коли Артем зайшов у хату, мати, переодягнена вже в буденну одягу, в джергу та латану кофтину, поралася біля печі з чавунами: гріла воду, як видно, для прання. На лаві біля передпичного вікна сиділа Оріся, чистила картоплю. У святковій сорочці з вишиваними уставками, в новенькій білій хустинці, яка трохи скрадала блідість її обличчя.

Тільки-но Артем переступив поріг і сказав «здрастуйте», вона підвелась і, підійшовши до нього, допомогла зняти шинель.

— Ой-о!— хитнув головою Артем, обіймаючи сестру за плече і пильно вдивляючись в її змарніле обличчя. З-під хустинки над лобом видно було острішок по-хлоп'ячому остриженого волосся. Востаннє бачив її ще влітку, до хвороби.

— Ото споганіла так?— схвильовано глянула дівчина у вічі йому.

— Не споганіла, а змарніла,— поправив її Артем.— Дарма. Вернеться здоров'я, вернеться і врода. Не журись, сестро!

Навшпиньки ступаючи, щоб не розбудити Мотрю, він підійшов до полу. Але вона не спала. Відкрила повіки, і на губи набігла, як хвилька, легенька усмішка.

— Одужуєш, Мотре, потроху?

— Та вже легше.

— Кріпись.

— Авжеж!— І перевела погляд з Артема на дітей, що сиділи під коминком.— Не так страшно вмирати, як страшно їх сиротами залишати.

Артем мимоволі й собі глянув на них.

Сиділи під коминком, понапинавши на коліна пелени сорочок, з шматком хліба кожне в руці. Софійка та Федько. (Остапові меншенькі). Мовчали досі. Але коли Артем оце глянув на них, сказали тоненько разом, у два голоси:

— Драстуйте, дядю! Дластуйте, дядю Алтеме!

— Здрастуйте!— відповів Артем. Потім ступив крок до них і погладив по голівках. Затримавши руку на Федьковій, спитав:— Ну та й довго я буду в тебе Алтемом? Ти ж мені ще влітку обіцяв, що подолаєш оце «ри»!

— Обіцяв!— засміялась Софійка і навіть знизала худенькими плеченятами.— Та хіба ж йому можна вірити?! Він же такий у нас брехунець!

— Сама ти «блихунець»!

— Ой, бабусю! Як він щипається!

І завелась. Аж мусила баба втрутитися:

— І як вам не сором! Та що про вас дядя Артем подумав?!

Допомогло — притихли. Одсунулись одне від одного. Артем сів кінці столу. Поранена рука, натруджена під час ходи, нила, і він злегенька погойдував її, мовби дитя заколихував. Час од часу поглядав під комин, де зараз панував уже мир чи, може, ще тільки перемир'я. І не без цікавості спостерігав, як по-різному поводили себе брат і сестра. Софійка вже, видно, й забула про сутичку. Сиділа задумлива, іноді навіть забуваючи, що в неї шматок хліба в руці. Зате Федько! Здавалося, що весь свій запал, не витрачений в сутичці, він спрямовував зараз виключно на свій шматок хліба. Перш ніж куснути, довго примірявся, потім вгризався зубами в шматок і, відкусивши, жував, та так, що аж вуха ворухились у хлопця. Коли зустрічався з Артемовим поглядом, нітрохи не нітився. Ще навпаки, в очах з'являлось щось схоже на виклик, і одводив очі тільки на те, щоб знов приміритись до шматка хліба.

«Оце так товаришок Василькові буде! — мимоволі подумалось Артемові. — Ой, тримайсь, синку!» Та жарти жартами, а таки нелегко доведеться малому. Попервах особливо: хоч і при бабі, а без матері, без батька.

— А де ж це Кирилко, що торба з книжками дома? — спитав раптом без особливої цікавості (аби що спитати), щоб одірватись від отих своїх думок, що вже од них аж у голові каламутно.

— Та хіба йому школа сьогодні в голові! — озвалась Мотря. — З самого досвітку заколотивсь. З батьком у ліс поїхав.

— Але ж Остап...

Пояснила Орися:

— А він з дядьком Мусієм залишився в лісі. Гілля чухрають. Це б же треба переказати їм якось. Щоб хоч не гібили там дарма.

— Та чи ж Остап сам не догадається, — од печі сказала мати. Тоді в двір вона підійшла якраз під кінець суперечки і знала, що поїхав Остап не в ліс, а повів воли в економію. — Перекаже кимсь. Возять же люди дерево. Як плав пливе по дорозі.

Артемові у словах матері почувся мовби докір йому. «А й справді, чи вірно я зробив, — подумав мимоволі, — одговоривши Остапа?» Що без бійки не обійшлося б, це йому було ясно. А чи ж варт — з такої причини! З Кіндратом Пожитьком йому ще доведеться неабияк потягатися. Отож, далєбі, не треба, щоб у людей склалось таке враження, що початком ворожнечі між ними була оця сутичка в дворі через оті воли; тобто причина сугубо особиста. А Кіндрат од цього тільки виграв би: диви, який дбайливий доглядач народного добра! І все ж таки Артем був зараз невдоволений собою.

Почував, що трохи завинив не лише перед Остапом, а й перед матір'ю та Кирилком. Ото старається з дядьком Мусієм! А воно... А втім, чого ж марно? Ніде не дінеться з лісу ні дерево, ні гілля. Хто там його забере! А от саме з гілля і треба було Остапові починати. Хіба ж отим оберемком соняшничиння натопиш у хаті? І як ті мати вхитряються!

— А це ти, сину, вірно зробив,— раптом по довгій мовчанці сказала мати.— І що йому так приспичило з тим деревом! Не встиг навіть дома оглядітись...

— Хоч на повітчину, каже, дерева навожу,— обізвалась Орися.— А то заведеться якийсь хвіст у дворі, нікуди буде й поставити.

Мотря зітхнула.

— А в нього ж так: худоба на першому місці. А те, що хата... Того й гляди — стеля обвалиться дітям на голову!

Артем глянув на вигнутий сволок з чорними хрестами від страсних свічок, підпертий стовпом. Обвів очима хату — ребристі похилі стіни, трухляві лутки.

— Оджила своє. Треба вже нову ставити.

— Ой, нелегка це справа — будуватися!— сказала мати.

— Тепер легше буде, аніж колись,— відказав Артем.— Дерева можна б і зараз... І як же це в мене рука не до речі!

— Та загоїться ж таки колись.

— Е, мамо, «колись». Не той тепер час, щоб дома розсідатися дуже. Загоїться — дня не сидітиму.

— А ти ж із Данилом Коржем домовився, щоб у Хорол разом. Заїде ж, казав. А ти підведеш!

— Та ні, до Хорола посиджу. Раніш і рука не загоїться.

— До речі, Орися,— сказала раптом мати.— Ти не згадаєш часом. Колись у нас жінка ночувала. В той рік, що війна почалась. Ну, ота, що намисто забула.

— Згадала баба дівера!— посміхнулась Орися.— Чого це вам раптом спало на думку?

— Як її звать? Ти не згадаєш?

— Мені не треба й згадувати. Христа. А чого це вам пригадалося?

Мати якраз одягла свиту (вийти по топливо) і мовби не чула доччиного запитання. Орися перевела очі на Артема, що враз перестав колихати руку й сидів закляклий в задумі. І якийсь, неясний іще, здогад занепокоїв її.

— Та що за таємниця така?— поглядаючи то на брата, то на матір, спитала дівчина.— Я вас, мамо, питаю.

— Мене?

— А хто ж завів мову!

Мати вже від порога сказала на це:

— Хоч мову і я завела, але скаже тобі нехай сам Артем. Що вже він схоче тобі сказати!— І вийшла з хаги.

Якийсь час у хаті панувала напружена тиша. Раптом Орина кинула на лаву ніж і рвучко звелася на ноги. Від різкого руху аж в очах у дівчини потемніло. Часинку постояла з заплющеними очима. Потім невірним кроком перейшла хату й сіла на лаві поруч з Артемом. Дивилась пильно на нього. Нараз схвильованим шепотом:

— Артеме! Артеме! Ой боженьку мій, як страшно жити на світі! Ну, як же можна жити? Кому можна вірити? Коли ось навіть ти!..

Вона враз упала лицем у долоні й гірко заплакала. Артем, занепокоєний і нічого ще не розуміючи, але вже у передчутті якоїсь великої біди, став заспокоювати сестру, допитуватись. Орина нічого не відповіла, тільки плакала, хитаючись постаттю.

— І цілу ніч плакала,— озвалася з полу Мотря.— Може, будеш сьогодні в селі, скажи йому, несовісному. Третій день уже дома, а очей не показує!

Артем догадався, що мова, звичайно, про Грицька. Та не встиг іще нічого придумати, чим би заспокоїти сестру, як вона знову заговорила. Мовби сама до себе:

— Ну як же можна жити на світі! Кому ж тоді вірити, коли ось навіть ти!..— І враз підвела голову і прикипіла очима до його очей.— Артеме! Ну, як ти міг отаке вчинити? Як ти міг покинути її?

— Покинути?— оторопів Артем.

— Та ще — з дитиною! Як ти міг?!

— Що ти говориш, Орино! Що ти плетеш? Чому «покинути»? Та з чого ти?..

Він був такий здивований її словами, що не повірити в щирість його здивування Орина не могла.

— Але ж це так? Це ж від тебе у неї дитина?

— А хіба я кажу, що не від мене? Але ж до чого тут «покинув»?

— Бо вона мені сама... Не те що казала, що іменно ти. Але — що покинув!

— Нічого не второпаю! Та заспокойся, Орисю. Розкажи все до пуття. Що вона тобі говорила?

Орина не одразу почала свою розповідь. Стільки часу вже минуло відтоді! Та й коли б же знала була тоді, про кого мова! І взагалі хіба б же було отак? А то — тільки-но постелила у клуні на сіні, «лягай», а сама на греблю на гулі. (Якраз тієї весни Грицько став упадати.) Вернулась уже, може, опівночі. Підійшла до клуні і чує — плаче у клуні хтось. Та хто б же? Ясна річ — вона! І так же плаче, аж тужить. Кинулась у клуню мерщій, але Христя притихла... «Чого ти пла-

чеш?»—«Я не плачу». А по голосу ж чути. Лягла поряд неї, рукою торкнулась до обличчя — геть усе мокре від сліз. Довго не признавалась, а потім розповіла, чого плакала. Далєбі, не знає, що їй і робити тепер. І куди подаватись. До матері піде, бо нема куди більш. «А що ж у тебе з чоловіком вийшло?» Тоді вона й сказала, що чоловіка в неї нема.

— Як — «нема»? — аж кинувсь Артем. — Так і сказала: нема?

— Атож, так і сказала. Але сватає, либонь, один...

— Ну, а про мене питала що-небудь?

— Ще за вечерею. Не те щоб про тебе іменно. А просто спитала, чи оце й уся сім'я наша. Мати сказала, що ні, є ще один син, але не живе дома... «А де живе?» А ми ж іще й самі не знали. Це ти вже потім написав нам, що в Харкові став робити на заводі. Потім уже в клуні, поки стелилася, раз спитала про тебе ж таки. Але ж хіба я знала таке!

— А що питала?

— Не пам'ятаю вже. Ні, згадала. Питала, чи жонатий. А мені пригадалось, як ти мамі, коли гостював перед цим, відповів про женитьбу: «Скоро не ждїть. Хіба десь років через десять!» Адже ти говорив це? То як же ти міг, Артеме?! Коли не думав женитись!

— Ось облич! — грубо обірвав сестру Артем. І сидів у важкій задумі, важкий, як кам'яна брила. Нараз кинувсь: — Орисю, а це ти твердо пам'ятаєш, що вона сказала тоді: нема чоловіка?

— А який же це чоловік, коли ще тільки сватає!? Вона щось і казала про нього. Чи в якомусь хорі співає. І непогана людина, либонь. Каже: ні словом не дорікну, і дитину, як свою, любитиму. «Так чого ж ти не вийдеш за нього?» — «Немилий!» — «Ну, а той же де, що від нього дитина?» — «Не знаю». — «Ну як це так?» — «А ти ж ось навіть про свого рідного брата не знаєш, де він. Отак і я — не знаю. Шукай вітра в полі!»

До хати увійшла мати з оберемком сухого соняшничиння. Кинула топливо біля припічка і, пильно глянувши на сина та дочку, мовби попереджаючи їх, щоб кінчали розмову, сказала:

— Омсьлько Хрін чогось іде.

Під хатою почувалася некваплива хода людини, що дуже, як видно, припадає на одну ногу.

— Ну, а що ж таки з нею потім? — похопилась Орина.

— І годі вам про це, — сказала мати. — Буде ще час поговорити.

Орина, не мовивши слова, перейшла на ту лаву, краєчком хустини витерла очі, а тоді взяла ніж і знову стала чистити картоплю.

Переступивши поріг, Омелько Хрін зняв заячу шапку-вушанку і привітався до всіх. Рукавиці, що скинув їх ще в сінях, заткнув за мотузку, якою була підперезана стара, латана батрацька свита. Потім підійшов до Артема і ще осібно мовчки привітався з ним, ручкаючись.

— Надовго?— спитав, сідаючи на лаві поруч.

— Та, мабуть, тижнів зо два побуду.

Омелько вийняв кисет і став крутити зашкарубленими, вишмаганими налігачем пальцями цигарку.

— Ненадовго, значить!— зробив глибокодумний висновок і вийняв з кисета кресало. Артем попросив, щоб і йому скрутив цигарку. Омелько кинув оком на розрізаний і застебнутий англійськими шпильками рукав гімнастюрки.— А що в тебе?

— Та... нічого страшного,— ухилився Артем од прямої відповіді, щоб уникнути дальших розпитів.

Не до того було йому зараз. Думи про Христю, розбуджені материною, а потім і сестриною розповідями, заповнили його геть-чисто. Ще до приходу Омелька з великим нетерпінням чекав, коли вже те снідання буде! Не тому, що голодний був, а щоб швидше одбути його і, пославшись на втому з дороги, мерщій, хоч на годинку, прилягти на лаві лицем до стіни, і думати, думати.

— Ти це, Омельку, не з двору, бува?— порушила важку мовчанку Гармашиха.

— А то ж звідки!

— Остапа нашого не бачив часом? З волами десь там.

— Поїхав у ліс.

— Та ні! То ще вдосвіта діло було, а то зараз оце.

— Про оце «зараз» я й кажу, що поїхав у ліс.

І, на здивування Гармашихи (та й Артем на цім слові одірвавсь-таки від думок, глянув на нього), Омелько став розповідати, як саме це сталося.

Уже через двір проїздив волами Остап, таки ж «під конвою» отих самих лобуряків з рушницями: Гмиренка Олексі та Шумилиного лоботряса. І сміх і гріх: «вільні козаки!» Запорожці! Кіндрат Пожитько, земельний комітет, з ними. Всі троє на санях сидять, а Остап воли веде за налігач. А тут якраз пан з управителем проходили через двір. Пан і зацікавився: «Що за процесія?» Кіндрат Пожитько одразу ж пояснив: самовольство, мовляв. Але й Остап не розгубивсь. Взяв під козирок і до пана по всіх правилах гарнізонної служби: «Дозвольте обратиться, ваше превосходительство!» Як медом мазнув по губах. «Розкажуй, братцю!» Остап тоді й

виклав усе, як воно є. Що вчора тільки вернувся з фронту. Вперше за три роки війни. А дома і хати нічим протопити. Жінка в сипняку лежить, діти голопузі на холодній печі душі не нагріють. «Хоч гілля дозвольте з лісу привезти». Ну, а панові що? Тим більш — не з його лісу, а з казенного. Дав дозвіл на одну ходку.

А тут іще й Кіндрат піддав жару: заерепенився. Підрив власті земельного комітету, мовляв. То пан на це йому: «Поки ще я тут хазяїн, не встромляйте, чоловіче добрий, носа не в своє діло. Це коли я ось почну майно своє розтринькувати: землю там розпродувати чи зерно, скажімо, на самогон переводити. А добре діло людині зробити ніякий комітет не вправі мені заборонити. Ідь собі, братцю, вози на здоров'я. Про мене, хоч і цілий день!»

— От спасибі йому! — слабим голосом сказала Мотря з постелі. — І де він взявся отак до речі.

— А й справді, — підхопила Гармашиха. — Де він узявся? Три дні тому, як у Славгород їхали, і духу його не було.

— Та ні, дух уже був. Це що воно вам без діла! А ми дух його ще тижнів зо два тому почули. У Славгороді сидів. У свояка, Галагана. Та, видно, правда: хоч як гарно в гостях, а таки ж треба й совість мати. От і приїхав позавчора. Сам поки що, без сім'ї. З денщиком. Прибув, можна сказати, маєток свій рятувати.

— Рятувати? — Артем мимоволі аж звів голову. — Та він що, з місяця впав? Інші поміщики, навпаки, тікають тепер із своїх маєтків, шкуру свою рятуючи. А він сам на рожен лізе.

— Та не дуже в нас тікають, як правду казати, — мовив Омелько. — І піщанський сидить на місці, і ліщинівський. Галаган, правда, у городі більш. Але в того служба у земстві. У Глибокій Долині спалили. Ну, той залив-таки людям сала за шкуру!

— А хто з них не залив?!

— Воно-то так, — погодився Омелько. — А все ж таки і пани не всі однакові. Хоч би й нашого взяти. Чи, може, що ми його рідко й у вічі бачили? Більше сидів у своєму родовому маєтку в Рязанській губернії. І це літо там просидів. Після того, як йому з армійського корпусу по шапці дали. Жив — не тужив! Воно хоч і не той уже час, не старий режим, а революція, ну оренда ще йому хоч така-сяка ішла. Аж до осені. А восени, розказує Влас-денщик, урвався нарешті бас і йому: не в жарт уже заколотились мужики-рязанці. І от якось одного ранку прийшла у двір ціла делегація. Так і так, мовляв, нема чого вам, громадянин Погорелов, робити отут. Отож ми й ухвалили на сходці відправити вас у город Рязань. З богом! І вам, і нам краще буде. Бо завтра починаємо землю ділити,

та й усе майно. То щоб і вам на нерви не дієвувати, та й мужикам, котрі є ще слабонервені. Того ж дня й вирядили. І ніякої шкіри не здирали. По-людському. Навіть виїзні коні у файтон запрягли, щоб до города. І ще пару коней у віз: для чемодантів, для ящиків з добром.

— Так що ж, чи його оце вже і з города Рязані видворили?— спитала Гармашиха.

— Буцімто — ні, своєю охотою. Влас каже. Та нічого ж і сидіти було! На саме жінчине жалування, начальниці гімназії, як видно, сутужно прожити. От і згадав, що десь на Полтавщині ще один маєток є. Ото й приїхав. Хліборобити!

— Ну що ж, землі вистачить на всіх, хто захотів би своїх рук до неї докласти,— сказав Артем.— Але щоб своїх рук, без найманої праці. Чи він думає, може, як колись, хазяйнувати?

— Та ні, про «колись» навіть і він... не знаю, може, десь там у душі, але щоб на словах — ні-ні. Уже улескотався, як видно. І навіть не сказати, щоб журився дуже. «Ну що ж,— каже,— спробую ще на двохстах десятинах хазяйнувати. Що воно вийде».

— На двохстах? Тільки й усього?— мабуть, вперше за весь ранок засміявся Артем.— Дивак-чоловік! І ото ж є ще люди на світі!.. А все ж цікаво, чого це він саме на цій цифрі спинивсь?

— Та нема ж більше землі. На весну. Щоб придатна була під цукровий буряк.

— Он воно що! — збагнув нарешті Артем всю «немудру механіку» панового порятунку. Пригадалося, як тиждень тому, під час поїздки в Харків, у якійсь газетці читав «роз'яснення» до проекту земельного закону Центральної ради, за яким не підлягає розподілові, а лишається у землевласників вся земля, що зайнята під цукровим буряком. Виходить, «ларчик просто відкривався». — І він що ж, чи справді вірить в оті свої двісті десятин?

— А мабуть. Бо загадав управитель на завтра посланців у всі кінці за насінням. Хай і не всі двісті під буряки підуть. Бо треба ж і на хліб для батраків, і на сіно для робочої худоби, але й на сотню немало насіння треба.

— Та що ж він буде робити? Ну, хай навіть і посіє,— озвалась од печі Гармашиха.— До війни більше не сіяв, як десятин двадцять, а й то — півсела дівчат та молодичь всеньку весну... Але ж тепер як усе буде гаразд, то кожен буде зайнятий в своєму хазяйстві.

— А генеральша гімназисток своїх привезе, от і впровають! — сказала Орися.

Омелько на її жарт відповів поважно:

— Е, дівонько, обійдеться й без тих гімназисток. Авжеж,

ще дай бо, щоб все було гаразд! Але й тоді навіть... Ну, припаде кожному земельки тії клапоть. Так що ж, чи думаєте, одразу так усі хазяїнами й стануть! Що кожен — сам собі пан. Якраз! Це тільки в казці все швидко робиться. А в житті, та в селянському... Коли ж до чого не кинеться, сердега, а його й нема. Та ні худобини, ні воза. Ні одежини, ні взуття. За війну ж геть-чисто обносилися. І на все гроші потрібні. А де їх узати, як не на гірких заробітках! Півсела дівчат та молодиць і тоді ладні будуть на чужі буряки. Хай тільки свисне!

— Ні, Омельку, такого вже тоді не буде,— сказав Артем.— Заборонено ж буде користуватися найманою працею. Своїми руками кожен роби!

Омелько скоса глянув на Артема, потім кілька раз мовчки затагся цигаркою і аж тоді сказав:

— Це й ти, Артеме, чисто отак, як наш Антон Теличка.

— Дома вже?

— Та тижнів зо два вже, як вернувся.

— На стайні робить?

— Ні, на роботу ще не стає. Та й чи по ньому тепер робота на стайні. Коли ж він і в членах полкового комітету побував, і делегатом на військовий з'їзд у Київ обирався! Одлежується поки що на печі в матері. Добре, що на пташарні за старшу робить. Щодня в пелені та й принесе на яечню. А то, буває, що потайки і в'язи курці зверне. За ці два тижні пика аж вилискує! А ввечері ото прийде в людську, коли після роботи на вечерю посходяться всі. Та й почне агітувати всяко. І теж партійний, либонь.

— А до якої партії?

— З тієї якраз партії, що й учителів Павло.

— Есер. Два чоботи — пара!

— Гордиться: он ба! Павло скільки років учивсь, гімназію закінчив, в університеті третій рік, а я сільську школу, та й все. А на одній нозі з ним, в одній партії. А ти ж, Артеме, не в ній? Ти в робітничій? Чи, як кажуть тепер,— у більшовиках?

— У більшовиках.

— А чого ж це й він отак чисто, як ти, розказує: що і найманої праці не буде, і маєтки всі — під плуг. Щоб каменя на камені! Навіть щоб і такого сословія — батрацтва — і згадки щоб не лишилось?

— Ну то це й добре ж,— сказала Гармашиха.— Чи ще тобі не ввірились найми?!

— Добре, та не зовсім. Або вірніш сказати: добре, та не для всіх!

— Ну це вже! — аж на лаві підскочила Оріся.— Це вже ти, Омельку, таке плетеш! — Сказала це і зразу ж почерво-

ніла.— Пробач мені, але ж, їй-право, аж вуха в'януть від того, що ти кажеш! Так що ж ти, проти революції?

— Авжеж! Хіба й по мені не видно? По моему бекешу! Монархіст я. За старий режим! — І по невеличкій паузі зовсім уже іншим тоном, без жарту: — Зелена ще ти, дівонько. Біля маминої пелени воно, звичайно, і затишок, і світ здається, як у маї,— ясний та гожий. А коли без мами? Що ти тоді заспівала б? Чи не завела б і ти такої, як у нас учора одна? Що довелось водою одливати.

Артем мовчки курив і за думками своїми лише вухами самими чув, про що велася розмова в хаті. І кинувся з задуми тільки тоді, як Омелько проказав оці останні слова — «водою одливати».

— А що сталося? — підвів він голову.

— Котру ж це? — спитала Гармашиха.

— Горпину. Що на свинарнику. Зчепилася вчора з Антоном...

— Горпина? — неймовірно глянула Гармашиха на Омелька.— Така тиха дівчина! Од неї й слова рідко почувеш.

— Небалакуча, це правда,— згодився Омелько.— Але воно буває, що навіть і камінь... Десять літ повз нього проходиш, а раптом одного разу глянув, а він — тріснув.

Омелько кілька раз зряду зотягся цигаркою, старанно приміряючись, щоб не обсмалити вуса, потім кинув недопалок на долівку, потушив чоботом. І лише тоді почав свою розповідь.

— Учора. Під час вечері зібралися в людській. І Антон прийшов. Знову почав. А язик у нього нівроку, ловко підвішений. І про що не спитай, на все в нього готова відповідь. Так, наче не в окопах ці роки просидів, а університет пройшов. От і про наше життя батрацьке. Горпина тоді візьми та й обізвись: «А де ж, Антоне, мені діватися тоді? Куди я приткнусь з тією своєю десятиною, що припаде на мою душу?» — «Заміж іди!» — відказує Антон. «А як ніхто не сватає!» І правда, відколи знаю її, а дівує вже вона років з добрий десяток, не було ще такого. Про сватання нема що й казати, але навіть і так, щоб котрий чи з жалю до дівчини, чи навпаки — під п'яну руч...— На цім слові Омелько, зустрівшись очима з суворим Катриним поглядом, урвав мову.

— А яка ж гарна дівчина замолоду була! — тихо озвалася Мотря.— Разом діували.

— Гарна була, це правда,— ствердила Гармашиха.— І отаке віспа та наробила! І осиротила, сердешну, і отак на увесь вік спотворила!

— Спотворила, це — іменно! — вів далі Омелько.— Нащо вже Антон, а й той аж розгубивсь: нема чим крити!

Тик-мик, заковзавсь, як віл на слизькому. Проте не розчакнувся. «А таке, Горпино. При соціалізмі тобі на селі справді ніде буде гаразд приткнутися. У город доведеться подаватись».

— У город? — мимоволі аж стріпнувся Артем.— А чого ж іменно в город?

— «У города,— каже,— череве велике. Знайдеться в ньому місця для всіх, кого не проковтне. На тютюнову фабрику наймешся абощо». А дівчина, сердешна, ніколи ще в городі не була. Для неї він, як той дрімучий ліс, повен страхіть. Але вона уже й на це згодна. Одне вже її непокоїть, що з села тоді ж, мабуть, народу того суне! Антон все знає! «Не без того, що місяць, а може, й не один, на біржу праці попоходиш, погодуєш воші по нічліжках. Ну а там таки прийде черга й до тебе. Неодмінно прийде. Бо фабрика, та ще тютюнова,— це тобі не свинарник. На свинарнику — воздух не дуже! Ну, а не зрівняти з фабричним! Там як поробила дівчина років з десятків і — все, чихотка забезпечена!» Підбадьорив, одне слово, дівчину! Аж пополотніла. «Так оце ти мені таку пораду даєш! Сам будеш раювати отут, а мені — чихотку на самотню старість?! А будь же ти проклятий! З твоєю революцією разом!» Отут би Антонові — якби ж розумний! — і промовчати. Так ні, наче віжка під хвіст йому попала. Так кров'ю і наливсь. «Ти революції, Горпино, своїм язиком дурним не чіпай! Я б міг тобі дати й іншу пораду, для того ж таки города, коли вже так боїшся самоти! Але з такою пикою ніяке «заведеніє» тебе не візьме на роботу. Навіть найдешевше — четвертакове!»

— Ой боже! — аж зойкнула Гармашиха.— Та чи він сказивсь! Щоб отаке дівці казати!

— Ох і ракло! — хитнув Артем головою.

Орися насторожено дивилась то на матір, то на брата. Врешті, спитала тихо:

— Мамо, а що це таке — «заведеніє»?

— Ну, тут і почалось! — навмисне похопився Омелько, щоб виручити Гармашиху.— Уже як тільки вона не костила, чого тільки не накликала на його голову! І пранці, і чуму, і чорну віспу. Та й не тільки на його, всім перепало. А кінчилося тим, що кажу ж, довелось водою одливати!

Сама розповідь про ту прикру вчорашню подію Омелька так схвилювала, що, тільки-но кинувши недопалок, він знову вийняв кисет і став крутити цигарку. Дав Артемові, хоч той і не просив на цей раз, але взяв охоче. (Видно, і його розповідь ця схвилювала). Потім скрутив собі. І, тільки закуривши, озвався знову:

— Прийшов я додому сам не свій. І, чи повіриш, Артеме,

всю ніч отак і не заснув ні на хвилину. За думками. Перед світом уже вроді задрімав. А тут якраз Остап ваш ото загукав у шибку: «Налигай пару! У ліс поїду!»

— І що ж ти, Омельку, всю ніч думав? — спитав Артем.

— А що ж думає бідняк, коли йому не спиться! Про життя своє невдале. Про завтрашній день непевний.

— А цього я, Омельку, від тебе не чекав, — сказав Артем. — Безнадії отакої. Та ще саме тепер.

Хрін пильно глянув на нього і відказав з наголосом:

— От іменно тепер! Чи думаєш, тільки перед Горпиною стоїть оцей проклятий вопрос: «Як же далі жити?» Я тобі на це скажу так, що з трьох десятків нас, батраків, котрі зараз в економії, добра половина не знає, де себе діти. Та ось я перший. Для прикладу таке скажу: у селян зараз тільки й думок, тільки й розмов, що про землю. Про чорний переділ. На святки відкладають. Якраз чи не всі вже к різдву фронтовики повернуться. І кожен радіє, жде не дідждеться. А я... аж совісно казати, та ніде правди діти: боюсь про це і думати! Ну, який з мене хазяїн може бути? Коли я не знаю навіть, з якого боку до того хазяйства підступитись!

— Не мудра штука, було б на чому! — од печі сказала Гармашиха. — Ще який і хазяїн буде з тебе! Чи я не знаю, який ти трудяга! Як ти біля тих волів ходиш. У іншого, навіть і багатого хазяїна, — аж гидко глянути: забрьохані, у кізяках. А в тебе...

— Отож-бо й воно, Катре. З дитячих літ на воловні. Ще при батькові. Було коли навчитися, як біля них ходити. Але оце ж і все, що я вмю робити.

— А ти не прибіднюйсь, Омельку, — сказав Артем. — Якщо економію порівняти з заводом, то ти — майже те саме, що механік в машинному відділенні.

— Волячий механік? — засміявсь Омелько. Але знати було, що порівняння це було йому дуже приємне.

— Коли хоч. Іменно: волячий механік. На заводі машини — душа його, а в сільським господарстві — воли, робоча худоба. І це на довгі роки ще. Аж поки заводи не нароблять вдосталь машин і для села. А для цього — ой як багато ще треба! І в першу чергу революцію до кінця довести. Владу у свої руки взяти...

Та Омелькові, як видно, аж ніяк не хотілось облишати ту приємну тему. Він неухважно тепер слухав Артема і скористався з першої ж паузи. Для початку засміявсь, — на цей раз уже роблено, — і мовив:

— «Механік»! І таке скаже! Перегнув трохи. Бо я хоч справжніх заводських машин і не бачив, але уявляю. Доброї голови треба на плечах! І все ж таки мертва машина — не

те, що жива. Ось у мене зараз тридцять пар волів. Шістдесят голів. І що не віл, то й своя вдача, свій норів. І до кожного потрібен особливий підхід.

— Ну от! Сам кажеш.

— Еге ж! А що з того? Для власного, одноосібного хазяйства хіба це потрібне?! Буває, для штуки, коли вночі не спиться, почну примірятися в думці, як би це я хазяйнувати почи нав. Так чи повіриш, аж голова пухне од клопоту. Через що я й кажу: для всіх революція — мати: і для селянства, і для робітників городських, а от для нас, для батраків, — мачуха!

— Ну, це ти вже дурницю говориш, — почав був Артем, але Омелько перенинив його:

— Ну, от скажи, — легко це, хоч би й мені, у мої літа лінію житні міняти? Одне діло отак, як ти тоді, молодим хлопцем, пішов собі з села. А як мені — з діворою?!

— А чого тобі іти з села?

— Уп'ять за рибу гроші! Та що ж я буду тут?

— А біля волів.

— Та розберуть же люди. Усе ж хазяйство поміщицьке в розподіл піде.

— А може, й не все. Це ще як громада ухвалить. Кажеш, тридцять пар волів зараз. Навіть коли розпарувати, і то хіба по одному хвосту на десяток дворів припаде. А решті що?

— Окрім волів, у хазяйстві ще є худоби чимало. Коней щось із сорок, ну, правда, коні — сама назва, майже всі коростяві. Корови ж є, овець більш як півтисяча. Є що ділити!

— Вівцю ж не запряжеш у плуг. Я кажу про робочу худобу. Якою хліб робити. От і виходить що ділити нема ніякої рації. Отож розумні люди, а так і в ленінському земельнім декреті сказано, робочу худобу лишають в неподільному фонді. Так само як сільськогосподарські складні машини. Прокатні пункти створюють з них. Щоб кожен незаможник міг користуватися. А на прокатних пунктах і люди ж потрібні будуть. Всяких спеціальностей: і воловники, і конюхи, і ковалі...

Омелько досить байдуже, з явним недовір'ям слухав Артема. Але після того, як той сказав, що про це і в ленінському земельнім декреті чорним по білому написано, рвучко звів голову й гаряче глянув Артемові в очі.

— Чи справді! І ти що, сам ото, своїми очима читав?

— Та вже ж не позиченими. А подекуди, там, де по маєтках поміщицьких хазяйство проводилось по-культурному, може, й зовсім лишиться все, як було, тільки з тією відміною, що досі весь прибуток поміщик клав собі в кишеню, а тепер — все йтиме у народну. А поміщиків самих — під зад коліном.

— Ні, в нас такого не буде, — упевнено сказав Омелько. — Я не про те кажу — під зад коліном, звісно, і в нас йому да-

дуть. Дарма що превосходительство. Я про хазяйство. Буваю ж на людях, бачу, чую: тільки ділити!

— А я не кажу іменно про Вітрову Балку. Там, де живуть просторіше. У південних губерніях. Де землі більш, що вистачить її і для селян, і на державні господарства. Тобі не доводилось, а мені доводилось якось, під час безробіття. З товаришем у Миколаїв з Ростова мандрували. День ідеш, другий, і що не питаєш: «Чия земля?» — одна відповідь: коли не Фальцфейна¹⁰⁹, то ще якогось архібагатія.

— Це чисто так, як у тій виставі, що в нас у клуні «Прогрессіта» якось давала про одного хазяїна, Калитку. Ідеш день, ідеш другий: «Чия земля?» — «Калитчина!» Ну, це — в степах. Може, там і буде таке, як ти розказуєш. А в нас — не далі як до рідва... Отоді й кінчиться усім нам строк. А може, й раніш. Якщо немов Антон із своїми однодумцями гору візьме, то, може, — не сьогодні-завтра...

— Над ким гору?

— Та оце ж я того й прийшов. Над нами із Свиридом-чабаном... Узнав, що домуєш, то оце й прийшов порадитись. Згадав, як ти розказував колись про забастовку, ще до війни, на луганському заводі. Так от: як її, з чого її починати?

Артем здивовано глянув:

— Забастовку? А навіщо це тобі здалось?

Тоді Омелько і розповів йому, що вчора, тоді ж таки увечері, ще до пригоди з Горпиною, виникла думка у них оголосити забастовку в маєтку. Щоб змусити земельний комітет скасувати свою ухвалу щодо конюха Микити. За те, що він самоправно дав пару коней Невкипілому та Скорякові для поїздки в город, Пожитько звільнив його з роботи на стайні. А в нього ж, сам знаєш, сімейка нівроку — самої малечі якраз півдюжини. Треба ж якось жити! А ще до того нахваляється й до суду притягти. За коня, отого, що гайдамаки одібрали. А тут уже таке вигадали! Хтось із вітробалчан — чи сам бачив, чи хтось йому казав, що бачив, як продавали вони Араба бендюжникам на базарі у Славгороді. Така брехня!

— А хіба одібрали? — здивувався Артем. — Тимоха ж верхи приїхав на ньому.

— Ну верхи ж. Бо другого одібрали... Араба. Добрий був кінь. А розписки не дали. І хто там по цім урем'ї про ті розписки думає! Понаравився кінь — випрягай! Перекинув сідло з своєї шкапини. І поминай як звали! А де ж тоді шкапина? — допитуються.

— Питання законне, — неуважно сказав Артем, аби що сказати. А в голові билася думка: «Чого ж вони не сказали

про коня, як воно насправді було? Що — убитий? Та, мабуть, коли промовчали, мала бути якась причина. Чи не знає чого про це Омелько? Чи, може, хоч догадується?» І спитав Артем:— Ну й що ж Тимоха та Мусій на це відказують?

— Проїхали з версту, а воно не кінь, а суща вівця, з киргизьких отих. Упало і вже не встало з місця. Куди його? На сани класти? Але ж по такому снігу і впорожні одним конем далеко не заїдеш! Довелось, навпаки, ще й сани покинути. Та сани що!— дровиняки, на двічі витопити, а от коня жаль. Ну, та хіба ж знаття було таке?! І не гуляти ж, скажемо, так, кудись на весілля дав поїхати, не базарювати. А як ходяки в город з бідою мужичою.

— Якраз оце, мабуть, Пожитькові найбільш і не понаравилось,— сказала Гармашиха.

— А ви ж думали! Чи так уже ото за народним добром уболіває?! Вислужується! Ну, що вже казати, авжеж, без того не можна, і огрій-таки Микиту для порядку, але ж не так, що в дітей шматок од рота одірвати. Воно і не яка платня, що за ті гроші тепер, а головне ж харчі. А йому тепер нічого з комори. Поки що, сказать би, голоду в них іще непомітно, бо таки й Векла з кухні тикне Федорі хлібину чи горщенья каші дітворі. Та й сама тоді із солдатками, мабуть же таки, якийсь клунок жита...

— Ще й добрий!— осміхнулась Катря.— Якраз піддавала їй на плечі. Насилу-насилу. «Чи ти здуріла, Федоро! Та ти ж підірвешся!»— «Дарма, донесу якось!»

— Та я ж кажу, голоду ще нема. Але чи надовго того клунка? Та й не в цьому ж справа, кінець кінцем. А справа в тім, що кривда! Обидно. Та що це, старий режим? Чи що це за хазяїн над нами такий об'явивсь: карає-милує. Отож учора зібрались в людській та й ухвалили, щоб я з Антоном востанне ще сходили у волость, в земельний комітет. І, якщо не скасує, оголосити забастовку. Отак, як робітники на заводах бастують.

— Ну й що ж, ходили вже?

— Та ні, не ходили. Сам же Пожитько ще вранці у двір заявивсь. Пригнав Остапа з волами. Тут ми з Антоном, як виборні, можна сказати, і завели з ним розмову. При управителі, при панові.

— Ну й що ж?

— Як горохом об стіну!

— А пан? Чого ж добродій Погорелов не зробив ще одне добре діло?

— Пан, як той Пілат¹¹¹, умив руки: не моє діло! Воно, звичайно, коли б і Микита, як ваш Остап, узяв під козинок

та медом по губах. А то, навпаки, при зустрічі й шапки не зняв. От і заїло! На Пожитька здався: як комітет ухвалить, так тому й бути! А Пожитько в одну шкуру: «Народним судом судитимемо!» То вже не стали більше й балакати. Оце увечері зберуться всі наймити, та й вирішимо, щоб завтра кинути всім роботу. Може, хоч цим зарадимо!

— А чого ж не зарадите!— сказала Гармашиха.— Хіба під ту ще революцію не допомогло, як не схотіли всі за восьмий сніп жати? Покрутивсь, покрутивсь та й таки мусив. Не допомогли й жатки-снопов'язалки. Бо Прокіп Невкিপільй паколів понабивав...

— Е, Катре, жнива — це зовсім інше діло. Тоді кожен день дорогий. Бо як приспів хліб, це ж які збитки! А зараз, взимку,— що? Яка взимку робота нагальна? Ніякої! Чистимо зерно, вивозимо на поля гній. Ну, підвезення кормів. Та й все. Робота все така, що її можна і через тиждень, і через два. Окрім того, звісно, що біля худоби пораємося. Отож Антон із своїми й наполягає на тому, щоб кинути й худобу годувати. Пореве, мовляв, день-два, негодована, ненапована, от і дошкулить. І не те що самому комітетові, а й усьому селу. Бо хіба отаке ревище день-два витримає хто?!

— Та хай бог милує! День-два! — жахнулась Катря.

— Не чого ж ми з Свиридом і йдемо проти,— підбадьорений Катриною реплікою, вів далі Омелько.— Ну, як це можна з безсловесної, неповинної худоби отак знущатися! «Давай тоді ворота всі повідчиняємо навстіж. І хай сама, як хоче, так і годується». — «Та розбредеться ж!» — «І нехай. Далеко не забреде, свої ж селяни розберуть. І тим краще: так ми і революцію посунемо вперед!»

— А їй-бо, непогано придумав!— весело зауважила Орися.

Омелько тільки зиркнув на неї, але не визнав за потрібне бодай слово сказати на заперечення. Замість Омелька відповів Орисі Артем, а разом — і самому Омелькові:

— Ні до чого все це, Омельку! І забастовка ваша, і Антонові «заходи» посунути революцію вперед. Не розгонити з двору худобу треба...

— А я що ж кажу! — не дав Омелько Артемові показати.— Яка ж це революція? Кому вона на користь? До кого та худоба потрапить? До бідняка? Та йому її й поставити ніде.

— Було б що,— озвалась Катря.— І в сїни можна завести.

— Та чом не можна! Заводили вже і в сїни, а як дехто, то навіть і в хату. У дев'ятсот п'ятому. А що з того вийшло!

— Ну, то був час один, тепер час інший,— сказав Артем.— І все ж таки, не з цього починати. На те й дев'ятсот

п'ятий був, щоб зараз уже робити розумніш. Ні, не те слово: бо й тоді розумні люди були. Організованіше. Перш за все іншого хазяїна треба, інших людей — і в земельний комітет, і взагалі в органи влади — сільської і волосної. Переобрати треба. І на біса ви того Пожитька?!

— Та це ще повесні.

— Ну, а з весни багато вже води сплигло. Немало вже усякого сміття знесло...— Він замовк і прислухався.

У дворі чути було рипіння саней по снігу і чоловічий голос на волів — «гей!».

— Ось і Остап,— сказала мати.— Якраз і снідання готове.

Першим до хати вбіг Кирилко. Спинивсь посеред хати і весело сказав «драстуйте!». І зразу ж, в одну мить якось це в нього вийшло: шапка полетіла в куток на лаву, сірйчинка спала з плечей — на ключку її, тоді дригнув одною, другою ногою, і обидва чоботи разом з онучами полетіли, куди й слід було їм,— під стіл. А сам — у блаженських полотняних штанцях, пофарбованих бузиною, у батьковій жилетці, що сягала йому аж до колін, стрибнув під комин, де вже замирені гомоніли про щось Софійка та Федько.

— Ой, ізмерз! — сказала баба од печі,— І треба ж було!..

— Авжеж! — тулячись спиною до теплого комина, відказав весело Кирилко.— Ще й після сніданку поїду. Бо ми ж іще два дубки зрубали.

За хвилину до хати ввійшов і Остап.

Хоч уже бачився з Омельком сьогодні, але й тепер — на цей раз уже як господар у своїй хаті — привітався до нього. Проте почувалося в усій його поведінці, що зустрічі цієї не сподівався він і що була вона для нього не дуже приємною. Якось сковувала його. Похмурий, довго мовчки роздягався і майже зрадів, коли мати раптом спитала:

— А де ж Мусій?

— Зараз прийде. Забіг додому на часинку. «Кісток своїх,— каже,— не чую. Отак ізмерз. Прихвачу, щоб погрітися».

Зачувши таке, Омелько зразу ж звівся з місця, щоб не подумали, що й він на чарку набивається. Гармашиха здивовано:

— А ти ж куди! І не вигадуй! Роздягайся, будемо разом снідати.

— А я вже снідав,— відмовлявся Омелько.— Не той час тепер, щоб по двічі. Хоч би по разу!

— Не об'їси. Роздягайся. Скидай свій бекеш!

Омелько на умовляння не піддавався. Уже м'яв у руках свою шапчину, приміряючись — де ж у неї перед.

— То на коли збираєтесь? — спитав Артем.

— Увечері. Приходь. Відколи не сиділи отак, у гурті! Посидимо. Як у тій пісні про бурлаків.

— Прийду! — коротко, але певно сказав Артем.— Неодмінно прийду.

До хати увійшов Мусій. Пройшовши до столу, вийняв з кишені пляшку і поставив на стіл поряд з хлібиною.

— А це вже й лишне! — більш для годиться сказала Катря.— Всю хату засмердить.

— Дарма! Ще ж топиться, димар не затулений — витягне!

Омелько попрощавсь і вийшов із хати.

Але не встигли ще за столом першу миску кулешу гуртом виїсти, як хтось грюкнув сінешніми дверима.

— Хто-бо це? — глянула Гармашиха на двері і не одводила очей, аж поки не відчинилися.

На порозі стояв Омелько.

— Таки не витримала душа! — аж ізрадів Мусій, компанійська людина, і вже посунувсь на лаві, звільняючи місце для Омелька.

Але Омелько не рушив од порога. Сказав похмуро:

— Не витримала! — похитав головою.— І де твоя совість, Остапе?! На кого, на кого, а на тебе ніколи б не подумав! Та хрест на тобі є чи нема?

— А що таке? — зникновівши і вже догадуючись, спитав з невинним виглядом Остап.

— Несовісний!

— Тю, дурний! Та то ж за дві ходки.

— Знаю, що за дві. А дерева там на добрі три ходки. Ти подивись, що ти з волами зробив. Підручний і досі здухами носить! Остільки навалити! Жаднюга ти! По отакому снігу!

— Та дорога ж пробита. Скажи йому, Мусію.

— А він що, сам не бачить, скільки народу возить!

— В одній тільки балочці,— встряв у розмову Кирилко,— ой попочувалися. Мабуть, із півчаса.— І на півслові обірвав, діставши від батька ложкою по лобі.

— Ну от! А тепер дитину бий! — сказав Омелько.

— А це вже не твоє діло! У чужий монастир...

— Ну годі вам,— примирливо сказала Гармашиха.— Годі й тобі, Кирилку,— погладила онука по голові.

Кирилко ображено сопнув носом. Не те щоб боліло дуже, татко луснув легенько. Але ж кривдно як! Учора тільки з війни вернувся, три роки як виглядав! І ось уже — на тобі! І за що? Хіба ж він неправду сказав? Авжеж, бичувалися. Дядько

Омелько за воли сердиться. А хіба тільки волам було! Було й татові, і дядькові Мусієві. Коли вже з балочки вирвалися та спинились на пригорку, з обох — і з тата, і з дядька Мусія — піт так і лив! Чого ж про це було не сказати дядькові Омелькові? От би й не сердивсь, може?

Порушив мовчанку Мусій:

— Ну, іди сядь, випий — і все буде гаразд.

— А справді, Омельку, присядь,— сказав і Артем.

Омелько ще повагавсь трохи.

— Та правда. При такій жизні як і не випити?!

Він підійшов до столу з шапкою в руці. Але сідати не схотів. Добре було й так, навстоячки.

Мусій налив йому. Омелько взяв склянку. Сивухою вдарило в ніс, на мить затримався, на світло розглядаючи жовту, як рідкий мед, рідину. Потім сказав:

— Ну, за ваше щасливе повернення, хлопці, до рідної хати. Це головне. І вас, Катре, та й усіх — з тим же! — Хотів уже випити і знову затримавсь:— А тобі, Остапе, все-таки скажу: не будь отакий несовісний!

— Ти знову за своє,— лагідніш уже сказав Остап, радий, що так обійшлося. А все ж не втерпів, щоб не шпигнути:— Ти, Омельку, більше уболіваєш за тими волами, аніж сам пан генерал!

— «Аніж сам пан генерал!» — повторив іронічно Омелько.— Дурний ти, Остапе! Що генералові? З одного маєтку витурили, у другий переїхав. А ось не сьогодні-завтра і ми турнемо, не бійсь, знайде собі раду. У нього, гляди, і за границею у банку не одна тисяча лежить, про чорний день. Та, може, не такий уже й чорний для нього він буде! А нам з тобою, Остапе, оцими волами шматок хліба насущного робити. Он ба, і в тебе повна хата, як і в мене, молотників. Тільки дай! І тобі, Артеме, скажу. «Прокатні пункти», кажеш. Тепер ти бачиш? Ой, трудне діло! Ну, та поживемо — побачимо. Будьмо здорові! — Набрал у легені повітря, щоб не забило дух, і нахильці випив.

Катря мимоволі, на нього глядячи, аж скривилась. І як Омелько поставив порожню склянку на стіл, захопилася сказати:

— Закушуй мерщій! Бо тобі в роті все попече.

Омелько шапкою втер вуса і сказав:

— Нехай пече. В роті. Може, таки хоч трохи, хоч ненадовго, від серця одтягне!

І не став-таки закушувати. Подякував і рушив до дверей. Біля порога узяв кухоль з лави й зачерпнув з цебрика води. Випив із смаком чи не повну квартиру. Тоді сказав «бувайте» і вийшов з хати.

За сніданком Артем допитався-таки в Мусія, що за причина змусила його з Тимохою удатися до всяких вигадок про того коня, убитого під час сутички з гайдамаками тоді в Славгороді. Чому не сказати було правду?

— Тимоха наполіг. Цього ще не хватало, мовляв, щоб потім цілий рік насмішки строїли: як Невкипілий революції «допомагав»! Досить з мене вже й того, що прізвище — Невкипілий.

— Не його ж провина, що куля в коня влучила.

— Оце саме і я йому казав. А він в одну шкуру — «Не хочу! Добрими намірами нема чого вихвалитися. Сотню гвинтівок довелось у яр вивалити». Та не вихвалитись, а треба ж людям якось пояснити. «Все одно. Вигадайте, дядьку, щось. Ви ж на таке діло мастак». Ну, а раз треба, ото я й пустив трохи хвантазії...— Од випитої чарки Мусій розчервонівсь, у вузьких очах забігали лукаві бісики.— Я б їм іще й не те! Не тільки б «киргиза». У мене вже вся картина була готова: як Тимоха зчепився з отим гайдамакою, не віддавав коня. Як культяпою дав у вухо йому, аж той брѣхнувся на землю, та вже інші підбігли... І знову Тимоха не дав. «Брешіть, дядьку, та не забріхуйтеся! Хто ж повірить? Бо де ж синці на мені?»

— А ти ото й не догадавсь...— пожартувала Гармашиха.

— Чом там не догадавсь! Казав Тимосі: дай приварю хоч пару. Не схотів, дурний.

— Охоче поділився б своїми,— сказав Остап і крутнув головою.— Ох, і гади ж! Дезентири чортові! Та не так мені навіть за їхні побої, як карабіна жаль! І як же солдат на війні звекається зі зброєю! Поки чуєш, як ремінь ріже тобі в плече, і все гаразд наче. І дужий ти, і незалежний. А от — одібрали, і знову, як той віл, що тільки й жде: ось-ось стьобне його попід черевом!

На цій мові Остап рвучко звівся з місця і вийшов із-за стола.

— Ну що ж, лісоруби, поснідали, спочили. Чи як, Мусію?

— Взявся за гуж, не кажи, що не дуж! — відповів той без усякого захвату. Видно було з усього, з якою охотою посидів би він оце ще за столом із своїми сусідами, хорошими хлопцями, котрих іще з дитинства їхнього мало не за синів мав. Та ще коли б Кирилка до баби Явдохи по другу пляшку послати!

Кирилко тим часом насторожений чекав, що йому скаже батько.

— А ти, Кирилку? — звернувся Остап до сина.— Чи, може, після батькової ложки по лобі забастовку об'явив?

— Ні, тату, поїду! — радий вискочив хлопець із-за стола. І мерщій під стіл — по чоботи.

— Та не зараз,— спинив його батько.— Полізь іще на піч, погрійся трохи. Нехай воли добре попоїдять. А ви, мамо, щоб не гаяти часу, найдіть мені якусь хустинку чи ганчірочку, щоб шию... Зараз Мусій мені пострижчини зробіть.

Вийняв з-під лави низенький стільчик і примостився посеред хати. Мати знайшла стареньку хустинку і ножиці.

— Та в тебе тут і стригти гаразд нема чого,— сказав Мусій, приміряючись.

— Хоч трохи. З боків, потилицю. Одне слово, тобі збоку видніш.— І, помовчавши трохи, додав:— На твою волю здаюсь!

Мусій почав стригти. Не поспішав. Отож минуло, може, яких хвилин з десятка. Та скільки ж можна! Скінчив нарешті. Оглянув з усіх боків.

— Ну все, либонь.— Але Остап не рухався з місця. Сидів, тримаючи рукою за крайки хустинку під бородою.— Чи, може,— пожартував Мусій,— з розгону і далі вже ручку гнати?

— Як це, щоб і бороду? — удавано злякався Остап. Хоч насправді саме заради цього і затіяні були ним оці «пострижчини». Бо відслужила вже своє борода. Не знав тільки, як це зробити. Ні з того ні з сього,— ніяково вроді б перед домашніми. На Мусія була вся надія: може, він «обгрунтує» якимсь. І не помиливсь.

— Ну навіщо вона тобі здалась?! — уже в азарт увійшов Мусій.— Що, ти купець чи сіделець у монополці? Ти ж робоча людина. А хіба це нам личить? Коли за день десять потів з тебе!

— Та це правда,— охоче погодивсь Остап.— Ось хоч би й сьогодні. І в лісі, та й в отій балочці... Одного страшно: як би я дітей не полякав.

— Не полякаєш! — упевнено сказав Мусій.— Це коли б ти десь на стороні, та й увалився готовий уже в хату. А то ж у них на очах твоє преображення відбудеться!

— Ну то як, діти, га? — жартома звернувся батько до дітей, що з-під комина, не одриваючи очей, як заворожені, дивились на батька та дядька Мусія.

Федько нічого не відповів, мовби це і не до нього мова. А Софійка ледь посміхнулась і знизала плеченятами. Мовляв, як собі знаєте, тату, так і робіть.

— А й справді, Остапе,— озвалась мати.— Ну навіщо вона тобі? Та в нашому роді ніколи звіку і не було нікого — щоб з бородою.

— Все! — рішуче сказав Мусій і, недовго думавши, відчиржив добрий шмат бороди. Стриг тепер майже з насолодою.

Остап узяв з коліна пасмо бороди, довго м'яв у пучці і сказав задумливо:

— А все-таки жаль. Отака борода — дорога!

— Що й казати! — погодився Мусій. — Коли б це в городі у палікмахтерській, немалі гроші можна б узяти.

— Я не про гроші. Не тим дорога. Може, якби не вона, то я оце і не сидів би з вами. А десь ізгнів би вже давно у братській могилі.

— І таке! — похопилась мати.

— А ви ось послушайте. Та ти ж, Мусію, обережно, хоч не дуже скубись! Це ще в Славгороді було, як забрали тоді мене, у чотирнадцятому влітку, по першій мобілізації. Кілька місяців муштрували нас у запасному батальйоні. І трапився мені сусід на нарах, до чого ж розбитний чоловік! Городський сам, з візників. Він ото і напоумив мене. Якось у неділю мо-стимося з Карпом, сусід мій зліва, голитися, а він і каже: «Ой, не голіться, хлопці. Беріть приклад з мене». А в самого борода справді, як у купця, на всі груди. «Я,— каже,— ще до царського маніфесту про війну, тільки в Сербії заколотилося, зразу й не став уже бороду підстригати. Не так на бога тепер, як на неї вся надія моя». Карпо засміявся та й за вухом не веде. А я послухав розумну раду. І що ж ви думаєте? На його й вийшло. Десь там узимку вже відправили і нашу маршову роту на фронт. У штабі корпусу стали розбивку робити, кого куди. Майже всіх у піхоту. Як ту отару овець, того ж дня й погнали на передову. І Карпа в тім числі. А нас, може, десяток який,— артилеристів та нас з Іваном, бороданів,— залишили. У важкий артилерійський дивізіон потім попали, у їздові. Отак ми з ним всю війну й провоювали. В тилу майже. Наче три роки дурно-дурнісінько у важких наймах перебули. За харч. А втім, слава богу, що хоч живі лишилися. А Карпо...— І урвав на цьому.

— А з Карпом же що? — спитала мати.

— Убитий, сердега.

— А ти знаєш! — не втерпів Мусій. — Може, й живий. Не всі ж і в піхоті...

— Та не всі. Але Карпо якраз... Сьогодні в лісі оце з батьком його здибався. Із Ліщинівки. Ще в п'ятнадцятому році, під Барановичами. Двоє дітей сиротами лишились. От тобі й борода!

— Не в бороді діло! Така доля в людини! — філософічно зауважив Мусій.

— А це вже як хоч, так і розумій. Я тобі розповів, ні слова не прибрехавши.

Нарешті Мусій покінчив і з бородою. Остап звівся на ноги, випроставсь на увесь зріст, зняв хустину з шиї.

— А їй-право, аж легше на голову. Не так донизу гне!

— Ви зараз, тату, на Кармелюка ¹¹² схожі,— сказав Кирилко.

— На якого Кармелюка?

— У читанці. Розбійник такий.

— То це ти так на батька, сучий сину!

— Та ні,— похопився хлопець.— Він за народ був! У багатих одбирав, а бідним віддавав.

— То який же це розбійник? Ех ти! Це ж самий правильний чоловік!

Він підійшов до люстерка, вмазаного в стіні, і став роздивлятись на себе — без бороди.

— Атож! — сказав, водячи долонею по колючій стерні на підборідді.— Розбійник не розбійник...

— А щось вроді того,— доказав Мусій.

Кирилко, вже одягнутий, стояв наготові біля порога.

— А школу вже набік, виходить,— сказала баба.— У лісоруби вже записавсь!

— Та яка там школа тепер?! — виправдувався хлопець.— Докія Петрівна хвора. А Макар Іванович сам на два класи. Все каже: ось-ось нову вчительку пришлють. Запасну. А все нема та й нема. А нам уже обридло гарцювати.

— Диви, який свідомий народ пішов! — зауважив Мусій.— «Обридло гарцювати!»

— А ви не гарцюйте! — повернувшись од люстерка і беручи шинелю, сказав Остап.— Не маленькі вже. Діла собі не знайдете? Пишіть собі щось чи стішок розучуйте. Поки Макар Іванович зайнятий у другому класі. Хороші ж є стішки. Хоч би й оцей. А цікаво, чи не забув.— Він так і застиг, одну руку вшиливши в рукав шинелі, напружив пам'ять і згодом проказав неможливою російською мовою:

Што ты спишь, мужичок,
Ведь весна на дворе.
Все соседи твои ¹¹³
На работе давно .

— Роботают! — із сміхом поправив батька Кирилко.

— Хай буде й так: работают! От і розучуйте.

— Так це ж ми ще торік. А зараз у нас нова читанка — «Рідна мова». Не по-руському вже.

— Не по-руському? — здивувався Остап.— А по-якому ж?

— По-нашому, по-українському. Отак, як ми й дома балакаємо.

Остап недовірливо обвів очима усіх у хаті. Чомусь на Орині спинив погляд.

— Атож,— ствердила Орися.— Ще з осені по-українському. Самі Докія Петрівна та Макар Іванович, удвох, і читанку склали. А Павло надрукувати допоміг. Галаган із земства гроші дав.

— Поміщик Галаган?

— Ну, а який же! Він же ще до революції за Україну був.

Остап задумливий став одягати шинелю. Підперезався туго паском. Потім, уже з шапкою в руці, сказав, чомусь до Мусія звертаючись:

— А чи знаєш, Мусію, що мені оце на думку спало? Кирилко підказав.

— Та звідки ж мені знати!

— Ти думаєш, чого пан Погорелов до мене вранці ото був такий поблажливий?

— Та я ж не був при тім ділі.

— Бо він же сам руський. А я — з бородою — теж на кацапа дуже схожий. Це мені не раз і в дивізіоні казали. Он через що.

— Ні, Остапе, не через те! — озвався від стола Артем. Остап повернувся всією постаттю до брата.— Панові Погорелову отак чисто, як зараз тобі отой віл підручний — сірий він чи половий — однаково. Тобі важно одне: щоб возив та щоб, не дай бо, рогом не вдарив. А який він на масть... Отак само і панові байдужісінько — руський ти чи українець. І поблажливий до тебе він був не тому.

— А чому?

— За твій «під козирок». — Помітивши, як при цім слові Остап враз похмурився, Артем сказав:— Ти пробач мені, Остапе, але гірку правду у вічі тобі скажу. Аж вуха горіли в мене, коли Омелько розказував, як ти «по всіх правилах гарнізонної служби»...

— Так то ж я навмисно. Подумаєш! Що мені, рука од того всохла? А, бач, цілий день ось волами дерево возитиму.

— А гідність свою людську завжди берегти треба. І не зважаючи ні на які вигоди.

— Та тобі що! Тобі легко! — хмуро сказав Остап.— Коли б і я отак був, як ти, сам-один... А то, бач, дітвори повна хата.

— Тим більш. Який же приклад дітям своїм ти подаєш!

— Еге ж, повчи, повчи старшого брата! Чули ми вже таких учителів. Набридло! Вуха, кажеш, горіли. А ти за мене не гори. Якось буде. Ти дай мені спершу хоч на ноги сп'ястись. Хай у мене хоч синці гайдамацькі з тіла зійдуть.— Він уже весь кипів, але стримувався. Та, врешті, прорвалась-таки

вся його лють:— А щодо мого «під козирок», на це я тобі, Артеме, так скажу: пан генерал іще відкозирне мені за нього. І теж — при людях. Не востанне сьогодні оце ми з ним бачились!..

V

Коли лісоруби вийшли з хати, а за кілька хвилин уже виїхали з двору, Артем, як і намірявся, ліг хоч на годинку спочити з дороги. Мати тією карболкою, що привезли з міста, старанно помила лаву. Принесла з хижі не вживані ще рядно та подушку, з Орининого приданого. Постелила йому на лаві.

— Отут, сину, і будеш спати.

— Дякую, мамо.

Якийсь час, уже лежачи, він ще говорив з матір'ю та сестрою (Мотря заснула), а далі одвернувся лицем до стіни і, удавши, що спить, віддався своїм думам.

«Шукай вітра в полі!» — ось де вона, розгадка цієї загадки: думала, що покинув. Лихо мое! Та з чого ж вона взяла це?! Хіба, може, тоді листа не одержала? Дуже можливо. Бо Варка ж писала тоді, що Христя, вернувшись з Таврії, і тижня не пожила дома, подалась у Славгород, щоб десь найнятись. А листа послав їй мало не через місяць, з Херсона. Може, й одержала мати, та десь приткнула. А може, й на пошті пропав. І все ж таки, це — не причина. Міг я тоді і в тюрму попасти. Та мало що могло трапитися. Коли б любила по-справжньому, як би то не поцікавилася?! А треба було тільки прийти у Вітрову Балку. Адже потім знайшла дорогу. Коли припекло. «Сватає один». Мабуть, так сватав! Натішивсь досхочу, на всі свої сто карбованців, та й випхав у плечі: нащо вона йому — черевата, та ще й од другого?! Ото й згадала тоді про Вітрову Балку. А втім... Адже потім побралися ж таки вони. Коли б у плечі випхав... Ні, нічого не можна второпати!»

В отаких думках промучився, мабуть, з півгодини. Та ще ж — все оце думав і мусив удавати, що спить: лежати спокійно, рівно дихати. Щоб мати та Оріся (чув їхній шепіт у себе за плечима) не догадалися, як він мучиться. Від цього напруження, виснажений вкрай, і заснув він нарешті.

А як прокинувся, у хаті вже матері не було. Оріся сиділа на другій лаві біля вікна і вишивала.

— Оце так заснув! — устав він з лави.— А лісоруби наші, мабуть, були та й знов поїхали?

— Привезли раз, поїхали ще,— відповіла Оріся.— А мама на ставок пішли, до ополонки прати.

— А ти вишивати взялась. Страшенно тобі це потрібно зараз. Отака слаба! Краще б і ти була прилягла на часинку.

— Не лежиться! А коли я хоч що-небудь роблю, не так ті думки...

— Ти знову про те?

— Та ні. Мама мені, поки ти спав, дещо вже розповіли. І про Василька,— що ти хочеш відібрати в неї і щоб він у нас жив. От якби віддала! Та що їй, чоловік же є, будуть і діти. Рідні обом. А я б... Ти знаєш, Артеме, я вже Василька одразу якось так полюбила!

— Ще й не бачивши? — не втримавсь Артем, щоб не посміхнутись.

— А що мені бачити його? Він же наш. Він уже в мене як живий стоїть перед очима. А йому кращої матері, як я...

— Он як? Ну, це поки своїх нема.

— А в мене й не буде.

— Що? Чого б же це?

— Бо я й заміж ніколи не вийду.

— Таке верзеш! — аж трохи похмурилась Артем.

— А за кого б же? Всі ви однакові. Страшно й подумати!

— Он воно що! — збагнув нарешті Артем.— Це ти в своєму просвітянському драмгуртку на всяких там «героїв» надивилась! Ну, це не страшно. Від цього не вмирають. Та, може ж таки, хоч один із сотні є і в житті,— хай не герой, щоб уже чистокровний, а хоч приблизно... Дай мені краще умитись.

Орися злила йому на руки, дала рушник. І за цей час словом не обізвались одне до одного.

— Хочу в крамницю сходити,— сказав уже згодом Артем.— Хоч сигарок куплю. Так мені каламутно без курива на душі!

Орися зняла з ключки шинель і допомогла йому одягтися.

— Тільки, Артеме! Не здумай! — суворо глянула йому в вічі.— Ото Мотря верзла... Може, й справді побачиш його,— ні слова про мене.

— Та чого б я! — Він обняв сестру за плечі, підвів до лави і, посадивши її, сам сів поруч.— Так ти, Орисю, саме через оце і сумна така?

— Нема з чого бути веселій!

— Мені теж дивно трохи,— помовчавши, сказав Артем.— Я вже й таке думав... Мати тобі нічого не говорили?

— А що мали сказати? — насторожилась дівчина, прикипівши очима до братових очей.

Артем стисло переказав Коржеву розповідь про самогубство Насті з Пісок і закінчив:

— А Грицько ж колись намірявсь сватати її. Хоч воно й давнє діло... Ну от, прийшов, а йому й сказали. Ото він, мабуть, і не приходить через те. І правильно робить. Краще побути йому ці дні самому. Та й тобі краще. Будь розумненька, Орісю!

Приголомшена звісткою про те нещастя з Настею, Орина довго сиділа непорушна. Потім підвела голову, і очі її були повні сліз.

— А ти кажеш, Артеме, від цього не вмирають!

— Не подумавши, сказав. Буває, що й вмирають. Буває, що й на каторгу йдуть. Коли чудо якесь не врятує бідолашу. Але це не той випадок. Одне слово, заспокойся, Орісю. Може, він ще й сьогодні чи й завтра не прийде. Потерпи трохи.

— Та я б, Артеме! Коли б я певна була. Чи я б не терпіла! Та скільки завгодно. Хоч би й цілий тиждень нехай ще не приходить. Артеме,— помовчавши трохи, знову озвалась вона,— а ти певен, що він не приходить саме через це?

— Ну, а чого б же?

— Хіба я знаю? Я вже чого не передумала. Може, він іншу собі знайшов. Адже три роки!

— Ну й що ж! А хоч би й чотири?! Де знайшов? На фронті, в окопах? Кого б же це? Хіба тифозну вошу! Не треба думати таких дурниць.

Оріся тихо схилилась головою. Якусь часинку сиділа отак, принішкла. Нараз звела лице й сказала так само — шепотом:

— Артеме, коли б ти знав! Коли б ти тільки знав! Та я за три роки розлуки не змучилась отак, як за ці три дні!— І знову припала до нього й забилася в плачі. Проте і крізь плач почула материну ходу під вікном. Мерщій витерла сльози і, пересівши на ту лаву, взяла в руки шитво.

Мати увійшла до хати. В руках у неї був щось за пакунок. Поклала на стіл. Стала роздягатися.

— Що це, мамо?— спитала Орина.

— Гостинець,— сказала мати.

— Від кого?

— Угадай!

Оріся розв'язала пакунок. Наче оберемок барвистих квіток польових розсипався у неї на колінах. Дівчині аж подих забило.

— Ой, яка ж гарна!

Плахта справді була дуже гарна. Гармашиха підійшла й собі помилувалася нею. А крім плаhti, в пакунку ще була темна вовняна хустка крамна,— для неї вже. (Так він і сказав: «А товам, тітко Катре»).

— Розвішую на тину шмаття — аж їде хтось, біля воріт спинивсь,— розповідала тим часом.— Павло учителів із станції. Та оце й передав тобі подарунок на різдвяні святки.

— А чого це він раптом?— спохмурніла дівчина.— Дуже потрібні мені його подарунки!

І враз наче всі квіти зів'яли на колінах у неї. Згорнула плахту й поклала на лаві. Взятася знову за своє шитво. Мати глянула на дочку, але нічого не спитала. Замість того перевела розмову на інше:

— Кінчилась Кирилкові масниця.

— А що таке?— спитав Артем.

— Вчителька приїхала. З Павлом оце разом, в одних санях.

— Яка ж вона з себе?— не втерпіла Орися.

— Строга, як видно.

— Уже й строга!— посміхнулась дівчина.— І як ви це побачили одразу!

— А для цього багато не треба. Уже одне те, як вона на Павла очима глипнула. Аж словом поперхнувся, бідолаха.

— Яким словом?

— «Яким, яким»! Та звідки ж мені знати. Кажу ж — поперхнувся,— трохи дивуючи дітей різкою зміною настрою, відповіла мати, невдоволена вже з себе, що завела про це мову. Та й мерщій заговорила про інше: спитала Артема, куди це він зібравсь іти. Артем сказав, що до Невкипілого зайде, а потім разом з ним в економію, давніх приятелів провідати. На обід щоб не ждали. Заразом уже і пообідає, і повечереє.

— А може, краще, сину, полежав би ще сьогодні, з рукою?

— Належався вже, годі!— відповів Артем, надіваючи шапку.— Під лежачий камінь вода не тече.

Був уже на порозі, як мати раптом спинила його:

— Артеме, Грицько тієї ночі не був часом із вами?

— Ні, не був. А чого це вам?..

— Та так... А з тими не міг він бути? З гайдамаками отими?

— Та ні!

— Диво дивне!— знизала плечима стурбована мати.

— Дивує, де він цілу ніч пропадав. Та ще під таку хуртовину? Бо вернувся до Бондаренків аж уранці. Сказав, що в Павла ночував. А Павло каже, що ні,— пішов опівночі від нього. Ну чого б йому нас дурити?!

— Це, справді, дивно,— задумалась дівчина.— А може, він, мамо, просто заблуdivсь? Хуртовина ж, кажете.

Мати нічого не сказала на це. Хоч як дуже хотілося їй заспокоїти дочку, але занадто вже непереконливим здавалося їй доччине припущення. Та, як видно, й саму Орину власне

її припущення недовго задовольняло. Бо по невеличкій паузі, тільки-но Артем вийшов з хати, раптом озвалась:

— Мамо, я щось хочу спитати вас.

— Питай.

Дівчина ще трохи повагалась, але потім зважилась:

— Що то, мамо, Омелько Хрін сьогодні... Коли розповідав про Антона Теличку та про Горпину... одне слово таке він сказав, я не зрозуміла.

Мати одразу ж догадалась, про що мова. Але не поспішала з відповіддю.

— Що то таке, мамо? Для чого вони є, по городах, оті... «заведенія»?

— Це стидне слово, дочко. Такого дівчині й знати не слід.

— Та я ж і не знала,— зніяковіла Орина.— Не чого б я й питалася. Ну, а тепер уже догадуюсь.

— А треба тобі! Та й чого це раптом...— І на півслові обірвала себе: все збагнула одразу, весь хід Орининих думок. Навіть розгубилась від несподіванки й цілу хвилину мовчки дивилася на дочку, яка зараз аж занадто уважно та старанно колупалася голкою в шитві. Потім сказала з ласкавим осудом:— Ох, і дурненька ж! І приверзеться ж отаке! Страховиння таке! Хай бог милує!

VI

Дивно було Артемові,— чого це його так збентежив приїзд у Вітрову Балку Павла Діденка? Щоправда, і здавна ще ніколи зустрічі з ним, суперечки з ним не приносили Артемові втіхи, навпаки,— завжди залишали в душі почуття невдоволення собою, своєю неосвіченістю, невірністю своєю як суперечника в прилюдних дискусіях на будь-яку тему. «Не дурна голова у Павла. Не забереш цього від нього. І язик підвищений добре!» І все ж таки Артем відчував, що не в цьому зараз причина. За ці півроку, що жив у Славгороді, в саперному батальйоні, Артемові не раз доводилось чути Павла на мітингах, на засіданнях різних. І хоч ні разу не доводилось безпосередньо позмагатися з ним (для цього були в Славгороді серед місцевих більшовиків люди вправніші за нього: хоч би ту ж Мирославу взяти, чи Гайового, чи Кузнецова), але ж і сам Артем, навіть не виходячи на трибуну, кожного разу, в самій думці, сперечався з Павлом. І не без успіху. А головне, що до тих аргументів своїх товаришів-однодумців знаходив у собі ще й свої власні. Та й не той уже час, щоб самим красномовством-балаканиною народ за собою повести. Ситі по горло вже балачками! Діла потрібні. Отут Павлові й нема

чим крити. Ні, справа не в цьому, виходить! А в чому ж? І, врешті, таки докопався Артем до справжньої причини свого занепокоєння. Справа була не в приїзді Павла в село, а в його від'їзді із Славгорода. Іменно сьогодні, в отакий день! Адже, можливо, саме сьогодні вирішується доля цілого міста: хто кого? Чи гайдамаки, скориставшись з нагоди, спробують роззброїти червоногвардійські загони, які супроводитимуть в останню путь закатованого полуботківцями Тесленка, чи, навпаки, Червона гвардія, спровокована на сутичку, рознесе в пух і прах гайдамацький курінь. Бо ж вийдуть на похорон озброєні (близько півтисячі штиків), та й більшість неоружних робітників, як казав тоді Кузнецов, будуть не зовсім з пустими руками... І от саме в цей день... Не можна припустити, щоб Павло не знав про наміри штабу гайдамацького куреня. Може, не наважуються рискнути, не будучи упевненими в своїй перемозі? Отож і поїхав з спокійною душею. Та ні, скоріше якраз навпаки. Коли зважити на заячу вдачу Павла. Пронюхав, що запахло порохом у Славгороді, і чкурнув, як щур у нору. Пославшись на те, що мати лежить при смерті...

Сонце було якраз в zenіті, коли Артем вийшов із хати. По небі швидко пливли, як великі крижини по воді, білі хмаринки, то заступаючи, то відкриваючи сонце. І по білій землі пробігали синюваті тіні од тих хмарин. Вітряно. Високі верби вздовж греблі шуміли буйно, аж сюди, на дворище, линув їх сумовитий шум.

Саме об цю пору, на дванадцятую годину, як казав тоді Кузнецов, призначено винос тіла Тесленка.

Серце в Артема защеміло жалем. І не треба було вже йому напружуватись, щоб виник в уяві такий знайомий і милий йому провулок, зараз запруджений людьми, що прийшли віддати останню шану загиблому на бойовому посту Тесленкові.

«Одинадцять штикових ран!»

Артем не бачив мертвого Тесленка, востаннє бачився з ним за кілька годин до нічного набігу полуботківців на партійний комітет тієї ночі, коли Тесленко виряджав його на бойову операцію. Тим-то і зараз в уяві його обличчя Тесленка в труні було як живе. Тільки очі закриті навіки і навіки зціплені уста. Голова його стиха похитується з боку на бік, в такт ході тих, що виносять труну з під'їзду на вулицю. Мовби дорікає комусь. Натовп притих. Чутніш залопотіли на вітрі червоні прапори. І раптом урочисто-тужливий зойк духового оркестру розітнув повітря, пронизав серце і все тіло скував на якийсь час в тузі великій. Так і стоять всі непорушні, аж поки не пронесли труну в голову колони. Оркестр все тужив. Але розпач-

ливі звуки уже сплелися в мелодію жалобного маршу. Натовп похитнувся і рушив услід за труною.

Рушив од порога й Артем. Сам не помічаючи того, вийшов у відчинені навстіж ворота на вулицю. Але далі не звернув чомусь праворуч, щоб іти в село, як то намірявся, а звернув уліво і пішов у напрямку до греблі. Не хотілося йому зараз ні говорити, ні бачитися ні з ким. Хотілося хоч на кілька хвилин, хоч в уяві самій, побути на оцьому журливому велелюдді, серед своїх друзів і товаришів.

Артем ні на мить не втрачав відчуття реального світу. Знав, що це шумлять верби над ним угорі. Та це анітрохи не заважало йому вчувати ще й інший — отой шум жалобного походу за труною. Мовби тисячі ніг ступали по бруківці, мовби спереду і ззаду, справа і зліва від нього, впритул до нього, ішли бойові його товариші, іноді аж штовхаючи необережно плечем в його поранене плече, від чого час од часу навіть шпигало в рані. Отак і пройшов він аж у той кінець греблі — повільною ходою, часом навіть спиняючись, як це буває звичайно у великій колоні, коли з невідомої причини спиняються раптом на якийсь час передні. І кожного разу тоді права рука, зашилена в кишеню шинелі, міцніше стискувала теплу рукоятку нагана, нагріту його ж власним теплом.

За греблею Артем зійшов на обочину, як це роблять, щоб не заважати заднім іти. І якийсь час простояв отак. Обіч, за кілька кроків, — кузня. Двері були зачинені. Видно, Лаврін пішов обідати. Але потім згадалося, що й тоді, вранці, як мимо проходили з матір'ю, в кузні не працювали. Артем підійшов до кузні й сів на обтяжний камінь. І раптом таке гнітюче почуття самоти пройняло його серце.

«А будь ти неладна! — зозла ворухнув він пораненим плечем. Хіба ж не через оце він зараз отут, а не в Славгороді! — Не нарікай. Скажи «спасибі», що не пролетіла на пів-аршина вище, тоді б у самий лоб. А це терпіти ще можна. Та й чого це тобі так самотньо отут, в своєму рідному селі? Чи в тебе тут друзів нема? З якими ще з дитячих літ...» І став перебирати в думці всіх хлопців, з якими ходив разом до школи, з якими влітку чабанував, а з декотрими потім робив ув економії.

Не скоро Артем кинувся з задуми, аж коли почулося поблизу від греблі пирхання коней та неголосне чоловіче вйокання. Він звівся на ноги. Бо сам раптом збагнув, який чудний вигляд має, сидячи отак на камені біля зачиненої кузні. Але на дорогу не сходив, чекав, поки проїдуть сани.

— Тпру! — спинив коні Гордій Саранчук навпроти кузні. І, поправляючи наритники на підручному коні, спитав, до Артема звертаючись: — А що ж це Лаврін надумав собі? Чи вже розпочав забастовку? Це ж і ти — до нього?

— Перш за все здрастуйте, дядьку Гордію! — замість відповіді сказав Артем. Саранчук аж тепер глянув пильніш і впізнав Артема.

— Проти сонця не видно гаразд, — сказав на виправдання. — Здоров, здоров, парубче!

Привітно посміхаючись, він виступив на обочину до Артема. Поручкались. Розговорились.

— До речі, Артеме, ти бачився з нашим Гришком у Славгороді, — після перших розпитів, — коли, чи надовго та що з рукою, — почав Саранчук про своє, як видно, наболіле. — Ти нічого за ним не помічав такого? Як підмінили хлопця. — І на розпити Артемові розповів, що, відколи вернувсь, нікуди з двору ще не виходив. — Чи гризота якась мучить? Воно, правда, три роки війни не скоро видихаеш! Але ж вертаються люди... Ти б зайшов якось, провідав.

Артем пообіцяв зайти. Сьогодні — хтозна, а завтра — обов'язково.

— Зайди, Артеме, неодмінно. Як-не-як — товариші змалку. А тут іще підкова — хляпа та й хляпа. Думає, Лаврін у кузні. — Він підійшов до підручного коня і взяв передню ногу. — Ні, без обценьків не одірвеш. А немов загубиться... Воно, може, й забобон. Ну, а коли на душі отаке, то й це важить. — Він вйокнув на коні й рушив. Але ще й з ходу оглянувсь і гукнув Артемові: — Так я ж надіюсь на тебе.

— Зайду!

І тільки тепер відчув, як він промерз до самих кісток, поки сидів отут.

Швидко йшов по греблі, щоб хоч трохи зігрітись. І планував уже. До Тимохи піде зараз. З самого літа, після госпіталю, домує. Хто, як не він, краще введе в курс вітробалчанських подій! Та й треба, не гаючись, до діла братись. Але от — з чого ж його починати! Ну, та якось буде. Життя само підкаже.

VII

Поминувши свій двір, Артем за яких сотню кроків — саме проти Гмириного двору — зустрівся з Остапом та Мусієм: верталися з лісу. Спинив Остап воли й спитав — куди намірився. Артем сказав куди: в крамницю цигарок купити, а потім до Тимохи Невкипілого. Мимоволі кинув погляд на сани. Ні, на цей раз, либонь, дерева накладено в міру. Як видно, тоді, за сніданням, Омелько таки «пошептав». Добра прикмета.

— Ну, а де ж ви малого, — спитав, — чи не в лісі самого покинули?

— Та де! Прочув, що приїхала нова вчителька, побіг — хоч одним оком глянути,— відповів Остап.

— Рушай, рушай, Остапе,— кинув Мусій.

— Ото так зголодніли, дядьку Мусію?— засміявся Остап.

— Не зголоднів, а он Омелько з горба зорить.

Остап з Артемом і собі глянули в той бік.

За ставком, в економічеському дворі, справді стояв Омелько, як монумент,— і дивився в цей бік. Але, помітивши, що дивляться на нього, ступив крок набік і повернувся до них спиною, удаючи, що, власне, заради цього і вийшов за ріг загону,— до вітру.

— Ох і артист!— засміявся Мусій, та й знову до Остапа:— Рушай, рушай. А то справді подумає, що й на цей раз воли пристали.

Остап спохмурнів.

— А цей, гляди, ще гірший за Пожитька. Ох і настирливий! Чи ба, як над народним добром уболіває! Хазяїн! Над чужим добром.

— А чого ж «над чужим»?— сказав Артем.— Народне. Виходить і його.

— Авжеж! Але за кого тоді він мене має? Я — хто такий? Чи теж не хазяїн?!

— А все-таки він більший над волами хазяїн, аніж ми з тобою,— докинув Мусій.

— Більший? Це тим, що доглядає їх?

— І через те. А головне діло, спробуй без нього! Тридцять пар у загороді — розлигані. І не второпаєш, якого з яким злигати.

— Це правда,— погодився Остап. І через те, що планував і назавтра ще в Омелька воли взяти (на цей раз уже без дозволу пана Погорелова), то вже хотів був братися за налигач, щоб рушати, але в останню мить передумав, з сорому перед братом. «Та що я справді за макуха такий був би! Ну, хай уже перед генералом, бо не так це легко — вікове з душі викорчувати. Але щоб ото перед кожним!..» І сказав підкреслено байдужим тоном:— Нічого. Не на того напав! Нехай зорить!— навмисне не кваплячись, вийняв з кишені кисет.— Ти це, мабудь, сердега, від снідання й не куриш?— подав цигарку Артемові. Потім став крутити другу — собі. І, певно, так нічого б і не сталося,— закуриш би та й рушив. Але саме в цей час відчинились Гмирині ворота,— сам хазяїн, Архип Гмиря, і відчинив їх, а наймит Савка вивів за налигач воли, запряжені в сани, звернув у глибоку колію вулиці й став, бо спереду — Остапові сани.

— Ану, ей, хто тут на перечепі став!— гукнув Гмиря, як здалося Остапові, вкрай образливим тоном.— Проїзди!

Остапа як батогом стьобнув цей голос. Він спалахнув, але стримавсь. Дуже поволі, щоб не розсипати тютюн з папірця, повернувся всією постаттю до Гмирі і мовив з натугою:

— Як кажеш? «На перечепі»?— Послинив папірець, скрутив цигарку.— А як ти мені на перечепі стоїш? Все життя!

— Проїзди, проїзди!— трохи знизив тон Гмиря.— Не скандаль!

— А тобі що, вулиці мало? Об'їдь.

— Кудюю? Не бачиш — кучугури які?!

— Ну, то пожди. Закурю ось. Та й воли нехай відсапнуть.— І повернувся спиною до нього. Неквапом прикурив від запальнички, дав і Артемові прикурити.

Гмиря насилу стримував себе. Але коли побачив, що Остап, і закуривши, не збирається рушати, а навпаки — примостився на оплоні з явним наміром в отакій, вигідніший, аніж навстоячки, позиції всю цигарку скурити, не стримався:

— Он як! Так ти, значить, насмішки строїти?!

— Ну й людина ж ти, Архипе,— похопився Мусій, щоб запобігти сварці.— Тобі ж руським язиком чоловік каже: воли пристали. Чого ти ерепенишся? Що в тебе, горить? Одсапнуть — і поїде собі.

— А ти не в своє діло носа не стромляй!

Гмиря рвучко ступив до Остапових волів і вже взяв був за налігач, але ту ж мить Остап з несподіваною для нього моторністю опинився біля нього і вирвав налігач з руки.

— Е, ні!— мовив із хрипом.— Волів ти не чіпай!— І відштовхнув Гмирю. Той поточивсь і впав задом у кучугуру.

Все сталося так раптово і несподівано, що якийсь час Гмиря так і сидів у кучугурі, розгублено дивлячись на людей, що наче з-під землі вирости біля саней. Потім, звертаючись до них, заволав:

— Люди добрі! Бачите — б'ють!

Лука Дудка сказав весело:

— Та хіба ж це б'ють? Коли на с...у сів. Та ще й на м'яке — в кучугуру! Б'ють — це коли чоловік носом землю оре! Вставай, не придурюйся. На руку.

Але ображений Гмиря встав сам, без допомоги.

— Що скоїлось?— допитувався тим часом Харитон Покрова, перебігаючи очима з Мусія на Артема та на Остапа.

Пояснити взявся Мусій, мабуть, тому, що вважав себе в цім ділі за найбільш безсторонню людину.

— Та що скоїлось. Скоїлось те, що в пляшку поліз чоловік. І сказати б... так ні, статечний, розумний чоловік, а так, наче вожжина йому під хвіст попала. «Проїзди та й проїзди!» А тут саме воли пристали. Дай відсапнуть. Он ба,— повернувся до Гмирі,— якраз і люди надійшли (навколо вже

зібралось душ із десятків).— Є кому підсобити. Ану, лишень, дружненько!

Кілька душ охоче кинулись до саней: хто за оплінь, хто за колоди, щоб підсобити волам.

— Торкай!— гукнув котрийсь.

— Ось одійдїть,— хмуρο сказав Остап і поглядом креснув Мусія по обличчі.— Що ви, дядьку Мусію, язиком мелете?! Чого ви мене у страм перед людьми вводите? Самі рушать. Одійдїть!— А сам тоді розібрав налигач і стиха гейкнув.

Воли дружно рушили з місця. І тільки від'їхав на кілька кроків, Савка сердито смикнув за налигач свої, ще й батогом. Воли рвонули, і коток, прив'язаний гнилим уривком, зсунувся назад. Савка спинив воли.

— Що, я ж казав, на моє й вийшло! Так ні,— їдь, їдь, обійдеться. І це ж на рівному. А на узвозі що буде!

— Прикрути другим уривком і не патякай!— відказав Гмиря.

— А що це ти, хлопче, везеш?— здивовано оглядаючи дерев'яний коток на санях, покладений упоперек, так, що війя звисало з саней ззаду на дорогу, спитав Лука.

— Що, що,— сердито сказав Савка.— Не бачиш сам? І чого б ото я питав!

— Та бачу, що коток. А куди? Нащо?

— Коткувати їду. На поле.

— Що коткувати? Сніг?— встряли до розмови інші з гурту. Хтось засміявся.

А Мусій до Гмирі:

— Це що ж, Архине, годі, виходить, по-дідівському хліборобити, починаємо по-научному?

— Та виходить,— сказав трохи зніяковілий Гмиря не дуже охоче. Він хоч і був задоволений з того, що привернув увагу односельчан оцим котком (отож, коли треба буде на свідків посилатися, будуть такі), але сміх та глузливі погляди разом з тим і знепокоїли його: коли б не розгадали хитрощів. Тимто переміг себе і, щоб обгрунтувати свої «агрономічні» заходи, додав, до Мусія звертаючись:— І нема чого, Мусію, над наукою посмехуватись! От і в часописі «Рілля» агрономи дуже радять сніг на полі затримувати. Всякі способи вказують. І про коткування пишуть там.

— Не знаю, що пишуть у тій «Ріллі»,— сказав Мусій.— Часописів не читаю, бо неписьменний. Ну, а послухати книжку розумну завсігди полюбляв. І научну, і так, котра повчальна. Так оце й згадалось мені, як вчитель, Макар Іванович, колись у неділю на дубках начитував одну. Це ще до війни діло було, а бач — не забулося. Дуже для нашого брата му-

жика повчальна притча. Дарма що її граф-писатель Лев Толстой сочинив. А особливо для отаких, як ти, Архипе, повчальна. Ось послухай.

— Ніколи мені твоє патякання слухати.— І, мовби лише тепер згадавши про Савку, напустився на нього:— Чи ти ще довго будеш там вовтузитися?!

— Бачите ж, не сидю, ув'язую.

— Ну, ну, дядьку Мусію,— хтось із гурту захопив Скоряка.— Розкажуйте вже, як там граф мужика повчає.

Мусій обвів очима гурт і, як досвідчений оповідач, одразу побачив, що слухачі готові слухати. Отож і почав:

— Жив в одному селі мужик заможний (діло ще до революції було)— та можна навіть сказати, багатий мужик. От вроді хоч би й тебе, Архипе.

— Ось одчепись. Я тут при чім?

— Ну так, для прикладу. Все в нього є: земля, худоба, гроші водяться. Ну, а вже як гроші завелись, нема тоді життя спокійного чоловікові: пожадливість дихати не дає. Все йому мало, все йому — якби ще земельки прикупити. А ніде, безземелля страшне. І от прочув він, що десь у Сибіру,— не скажу вже — у калмиків чи у башкирів,— землі можна купити, і не дорога начебто. Взяв калитку з грішми — і туди. Добрався. Справді, продають. «Ну, а ціна ж яка?»— питає калмиків. «Тисяча карбованців за день».

— Як це — за день?— похопився котрийсь із гурту.

— Та отож чисто отак і наш багатій з калиткою не второпав одразу та й питає: «Як це за день?»— «А отак: клади в шапку гроші і міряй собі. Скільки за день землі обійдеш до захід сонця, вся твоя буде. Купчу складемо».

— Ти скажи!— не втерпів котрийсь.— І привалить же чоловікові отаке щастя!

— А ти не поспішай.

— Стривай, Мусію,— перепинив Харитон.— Ти ж так і не сказав, коли це діло — взимку чи влітку?

— А тобі не однаково?

— Дивак-чоловік. Та чи ж можна літній день рівняти до зимового. Та й потім, одне діло — в чоботях, а друге діло — босоніж.

Мусій глянув на Харитона, похитав головою, а далі сплюнув.

— А нехай тобі грець, Харитоне! Що ж ти клас наш бідняцький ганьбиш! Я — про Архипа, а ти й собі до нього у пристяжні.

В гурті засміялись. А Харитон зніяковіло став виправдуватися:

— То я ж хіба що? А якби й на тебе!

— Та ось не перебаранчайте! Доказуй уже, Мусію, свою притчу.

— Ну отож наш покупець і мотнувся міряти ногами. До снідання верстов з п'ятнадцять одмахав.

— Ого!

— Це — гони!

— Кортіло й далі, ні, переборов-таки спокусу. Поставив тичку і звернув, щоб упоперек ще одміряти. В обід і тут поставив тичку, під'їв нашвидкуруч і назад гонами. Та не розраховував. А умова така: до захід сонця не вернеться в кибитку, де в шапці гроші, касується умова, і гроші пропали. Уже й сонце сідає, а йому до кишлака ще йти та йти. Уже й бігцем пробує. Уже й шодуху біжить...

— Ну й що ж, встиг-таки?— хтось не витерпів у гурті. Мусій мовчки глянув на гурт, далі знизав плечима і, сам здивований, признався:

— А от, їй-право, і не пригадаю, як воно там у Льва Толстого — встиг чи не встиг.

В гурті засміялись. А хтось навіть обурився:

— Теж мені оповідач! Найголовніше забув!

Мусій не розгубився.

— І зовсім не це найголовніше. Встиг чи не встиг — яка різниця! Бо як добіг, зразу ж звалився з ніг та й дав дуба. Одміряли йому калмики три аршини та й поховали, жаднюгу. То отаке, Архипе, в житті буває.

Гмиря аж скипів.

— І чого ти до мене причепився, як реп'ях!

— А ось чого: ти де оце мав коткувати?— запитанням відповів Мусій, якось одразу споважнівши.— Твоєї ж землі в цей бік нема. Вся земля за Новоселівкою. Значить, на економічеській?

— А хоч би й так? На тій, що восени в оренду взяв у земельному комітеті.

— Знаємо. Це ось тут, за селом зараз. Двадцять десятин.

— Ого! Нічого собі, круглий шматочок,— кинув Лука і закінчив таким химерним окопним матюком, що його вітробалчанські тини, мабуть, вперше за всю історію села оце почули.— Таким шматком легко й удавитись!

— А це — яка пелька в чоловіка!— зауважив Харитон.

— І на твою б хватило. Міг би й ти в земельнім комітеті в оренду тоді,— приглядаючись, щоб угадати (гаразд не второпав на слух), хто саме з гурту сказав ото, про пельку, мовив Гмиря.— Чого ж ти не брав?

Харитон від обурення аж шапку з голови зірвав.

— Чи бачили таке?! А ти що, не знаєш, де я був восени? Місяця ще нема, як із фронту вернувсь. А восени в око-

пах воші годував. Кров проливав! Щоб ти отут на моїй крові!..

— Та чи я тебе, Харитоне, на війну посилав?— примирливо сказав Гмиря. Нервово збудження Харитонове його таки неабияк знепокоїло.— Воші, кажеш, в окопах годував. Годував би їх і я, так не літа вже мені в окопи. Домував, це правда. Але хіба я згорнувши руки дома сидів? Хліб у поті лиця робив...

— Чужими руками!

— Та вас, фронтовиків, хлібом тим годував,— пропускаючи репліку, доказав Гмиря.— І зараз годую. Та ще й про завтра думаю. Бо, либонь, не всі ж отак — на більшовицьку вудочку попались: штик у землю та й бери нас голими руками. Надівай, кайзере, німецьке ярмо. Є ж іще такі, для котрих солдатська присяга не пусті слова. Удержують фронт. Отож заради них і ми тут сил своїх не шкодуємо. Через те до своєї ще й в оренду ото взяв у земельнім комітеті. Половину восени на зяб виорав, а половину...

— Знаємо,— перепинив Мусій.— Бачили, як ти і ту землю — вже мерзлу — орати пробував. Аж іскри з-під чересла сипались. Та й мусив-таки облишити. Що, Савко, може, брешу?

— Про іскри не скажу,— відповів Савка.— А що грудю велику вернуло, це правда. Двома парами і то — не робота була, а мука. То й покинули.

— Отож. А тепер хочеш, Архипе, надолужити. Щоб потім, як до літа дійде, було чим козирнути: працю вже, мовляв, свою вклав. Сніг коткував! Що, розгадав твої хитрощі?

— Мели, раз уже твоє на коші! А подумав би те: чого мені хитрувати? Що я, беззаконня якесь чиню? До того ж — хіба мало, крім цієї, гуляє землі? Бачив, скільки під сніг облогом пішло? Ось і ти, Мусію, чого в оренду не брав? Дома ж був. І ціна божеська. Не та, що колись Погорелов сам визначав.

— А що б, я на ній носом рив?

— Отож!— аж ізрадів Гмиря, що саме так обертається розмова.— Не в самій землі, значиться, штука. До землі ще чогось треба. А земля що, землі на всіх вистачить. За новим законом, що наша власть у Києві виробила, сорок десятин Погорелову лишається. Коли сам трудитиметься на ній. А решта, без малу тисяча десятин? Так ні, вам саме оці двадцять — як більмо на оці. Недарма кажуть: засватана дівка всім гарна.

— А може, й не того,— озвався Мусій.— Може, тобі, Архипе, під старість уже б до дівок і не смикатись? Минулося. Ти краще б за свою власну земельку вболівав душею, а ти зазіхаєш іще й на чужу, на нашу — бідняцьку!

— Не тобі, Мусію, мене повчати!— одмахнувсь Гмиря і знову до Савки:— Ну, то й доки ти будеш?

— Вже!— випростався Савка і взяв устромлений пужалом у сніг батіг.— Можна їхати.

Лука Дудка виступив з гурту.

— Так ти що, справді думаєш на поле їхати? Таки сніг коткувати?

— А мені що,— здвигнув плечима хлопець.— Найнявся — продався. Мене хоч і воду застав у ступі товкти — товктиму.

— От і, виходить, дурень ти, Савко! А вже й не малий,— сказав Мусій.— Та тебе ж кури засміють. А про людей уже й казати нема чого. На все життя таке прізвисько приліплять, що й дітям своїм у спадщину залишиш.

— Яке?

— Придумують. Про те, як батько їхній, ще парубійком будши, під революцію допомагав багачеві — сплутаторові своєму — народ дурити. Сніг коткував!

— Та ще ж і сніг!— докинув Харитон.— Ти ж, дурню божий, воли потопиш.

— А їй-бо, правда! Я про це й не подумав,— зашкріб Савка в потилиці.

— Не тебе, пентюха, жаль, волів шкода!— сказав Лука і вийняв з кишені складаний ніж. Ступив крок до саней і пере-різав уривок.— Ану, хлопці, берись дружененько!

Охочих знайшлося більш як треба. З веселим гамором кинулись до саней, схопили коток і, розгойдавши, жбурнули аж під самий тин у замет. Так і пірнув увесь, тільки кінець війя стирчав тепер із снігу.

— От і вся недовга!— задоволено сказав Лука, ховаючи ніж до кишені.— На цьому й край. Оправитись! Можна й закурити. Виймай кисет, Харитоне,— звернувся до товариша, який стиха розмовляв з Артемом.

Харитон вийняв кисет, але закурити не довелось.

— Та йди, лобуряко! Де ти тиняєшся?— загорлав раптом Гмиря, що досі стояв як стовп, розгублений в отакій несподіваній пригоді.

Всі повернули й собі голови в той бік і побачили молодого Гмиренка. Тепер він уже не йшов, а біг підтюпцем. Спинився біля гурту й оглянув усіх.

— Що трапилося, тату?— на крайньому, Артемові, затримав погляд.— А, зрозуміло!

— Самоуправничати надумали. Голота нещасна. Он ба, що зробили! Куди коток...

Гмиренко нахмурих брови на Артема.

— А яке ти маєш право?

— Проходь, проходь,— як міг стримано сказав Артем.— Таким тут не подають!

— Гляди, як би я тобі не подав!— Гвинтівку він ще на бігу зняв із-за пліч і зараз тримав у руках напоготові.

Лука Дудка підступив до нього і взявся за ствол гвинтівки.

— А стривай. Бо ще здуру бабахнеш.

— Ось не лізь!

— Та чого ти боїшся, дурню. Дай тільки гляну.— Він спритно рвонув і вирвав гвинтівку у нього з рук. Тоді став приглядатись до неї, сказав, удавано здивований:— Чи видів таке! Авжеж, моя!

— Не мели дурниць!— І Гмиренко спробував вихопити у Луки гвинтівку, але той одвів його руку.

— Харитоне, за свідка будь. Не казав я тобі, що в Полтаві тоді ніяк було з казарми з гвинтівкою викрастися додому?

— Та чого ж не казав!

— Вона. Точно. Трьохлінейка, образця тисяча вісімсот дев'яносто першого року. Кавалерійська облежонна. І буває ж таке: де Полтава, а де Вітрова Балка!

— Віддай! Не придурюйся!— почервонів Гмиренко, бо в гурті вже зрозуміли Дудчин жарт і посміхались, поглядаючи то на Гмиренка, то на старого Гмирю.— Я за неї Титаренкові десять пудів жита віддав.

— Десять пудів жита?— перепитав Лука.— Дешево. А я за неї, за троє поранень, відро крові своєї віддав. Так чия? Ну й годі!— Він узяв гвинтівку на ремінь і хитнув до Артема головою:— Тобі куди? Теж у крамницю? Ну й ходімо разом.— Але, відійшовши на кілька кроків, спинився і ще докинув:— А жито своє у Титаренка назад можеш забрати. Бо казбонне майно не мав він права продавати. Та ще хоч би ж комусь, а то... Голова овеча!

З гурту ще дехто відійшов, але душ кілька найцікавіших і серед них з півдесятка дітвори, що верталася з школи, лишилися. Що ж воно таки далі буде? Хвилини кілька тривала мовчанка. Потім Гмиря важко зітхнув, похитав-похитав на сина головою і проказав спроквола:

— Ох і лобуряка! «Вільний козак».— Сердито сплюнув.— Кізяк ти, а не козак!— І затим повернувся і пішов у двір.

VIII

Наче не яка й подія, але по селу цілий день потім тільки й балачок було, що про сутичку оту біля Гмириного двору. І де не доводилось Артемові потім бувати, з ким не доводилось розмовляти, неодмінно розмова заходила й про це. Чи, власне, з цього й починалась. І так — від самої крамниці. Навіть

дивно було: ніде й не барились по дорозі (п'ять хвилин простояли, правда, поки Харитон збігав у хату кисет тютюном набити), а не встигли потім поріг переступити, як хтось із гомінливого гурту, що товпився в крамниці, гукнув до Луки:

— Так кажеш: де Полтава, а де Вітрова Балка!

— Ох, і ловко ж ти його!..

— А головне — дешево. За один цап!

У Луки, як видно, запал уже пройшов, відповів спокійно:

— Та то я жартома. Прийде — віддам.

— От і дурний будеш!

— Еге ж, з Гмирею тільки зв'яжись, мороки потім не оберешся, — застеріг Харитон. — За десять пудів жита він з тебе двадцять стягне. Та й не житом, а пшеницею!

— Затвора, правда, не віддам: скажу, що загубив. — І Лука тут же при всіх вийняв з гвинтівки затвор і поклав собі в кишеню. — Нехай без затвора козакує. Безпечніше. — Тоді, звертаючись до гурту, запитав весело: — Ну то яка ж у нас сьогодні повістка денна?

— Та, що й учора, — відказав Антон Теличка. Вважав себе, як видно, за призвідця в цьому гурті: самовдоволеній, розвалився на прилавку. — Можеш записуватись на пренія.

— Та ні, вчора попопрів немало. Перепочити треба. Замість себе я вам свіжішого оратора привів. — І Лука поступився місцем Артемові. — Тільки сьогодні з города.

— Артем?! — здивовані й зраділі почувлися голоси.

Це були переважно його однолітки, недавні, як і він, фронтовики, з котрими не бачився всю війну, а з декотрими навіть аж відтоді, як сім років тому пішов із села на заробітки. Тож і не диво, що сунули до порога, простягали руки один поперед одного, вітаючись.

— Ану, хоч покажись!

— Живий? Цілий?

Артем, зворушений такою сердечною зустріччю, міцно тиснув руки товаришам, одразу й сам пройнявшись їхнім веселим настроєм.

— Та вроді б цілий! Ну, а ви тут як? Одвоювались! Пошабшили!

— Та не доки ж його!

— Будь вона тричі проклята!..

— Та воно так...

— Ну, либонь, з усіма поручкався.

— А ти? Чи надовго?

— Зараз поговоримо. — Тоді ступив до прилавка і спитав цигарок.

— А що ж ти зі мною не здоровкаєшся?— хмуро озвався Теличка. Тепер він уже не лежав, а сидів на прилавку.

Артем мовчки глянув на нього і не встиг ще нічого відповісти, як Антон простяг руку.

— Слона, як то кажуть, і не помітив? Ну, я не гордий. На, держи й мої п'ять.

— Лиши свої п'ять при собі,— сказав Артем.

— Он як?!

— Отак, як бачиш. А коли хочеш знати чому,— поясню.

— Хочу!

— Таке правило в мене, Антоне,— давнє і непорушне: раклові руки не подаю.

— Що?— Антон пружко сплигнув з прилавка. Обличчя налилося кров'ю.— Що ти сказав? Це я — ракло?

— А про кого ж мова? Та хіба ж порядна людина отаке вчинить? Ти що дівчині вчора — та ще якій дівчині!— Горпині-бідоласі, що ти їй вчора сказав?

— А ти був при тім?

— Омелько Хрін брехати не буде. Куди ти її посилав шматок насущного хліба заробляти? У бардак?

— Тю!— засміявсь Антон.— А я вже подумав хтозна й що. Уже хотів з усього маху!..

— Тільки гляди не промахнись. А то дорого промах тобі обійдеться.

— Не лякай! Не з полохливих!

— Завелись!— нарешті втрутився, мабуть, найстарший серед присутніх поміркований Петро Легейда, теж фронтовик з ополченців.— Ось годі вам. Як ті півні.

— Та ні,— здвигнув плечима справді-таки неабияк здивований Теличка.— Чудний чоловік! Під гарячу руку ще й не туди, буває, пошлеш. Велике діло!

Артем часинку з презирством дивився Антонові в очі, потім хитнув головою:

— Ех ти! Соціаліст, та ще й революціонер!

— Лівий до того ж. Затям собі.

— Та вже куди лівіш! Коли навіть не можеш уявити собі соціалізму інакше, як... з бардаками! Ну, а собі ж яку службу намітив? Вишибалою? Якраз по тобі робота! — І повернувся до гурту. Почастував цигарками, сам закурив і став розпитувати, хто ще з вітробалчан з війни прийшов.

Та е! За останнім підрахунком (якраз учора на отакому ж зборищі перебирали всіх — із хати в хату) близько сотні домовали вже. І після госпіталю котрі, і ті, що самовільно «п'ятами накивали». Майже половина з тих, що пішли на війну з села, коли, звичайно, не рахувати тих, котрі вже ніколи не повернуться додому: лягли кістками — у Східній

Пруссії, в Польщі, в Галичині. Та й зараз, що не день, та й приб'ється хтось. А к різдву валом повалять. Та не доки ж його гибіти?!

— Еге ж, і рада б душа з пекла, та не так легко це, як здається,— сказав Харитон. І, як видно, не самому йому трудно було з війни вирватись. Бо ось іще похопивсь один:

— Правду Харитон каже. Коли ж на кожній вузловій станції заслони. Як не донці, то юнкери, а то й свої ж, гайдамаки.

— А чого ж тоді вони «свої»,— спитав Артем,— коли в одну дудку з донцями та юнкерами дмуть: воюй до перемоги? За англо-французський капітал.

— Та це так мовиться — «свої». А є серед них, звичайно, всякі.

— Це вірно,— озвався Лука.— Ось, хоч би й мене, ще як у Полтаві в запасному батальйоні був, хіба не сватали в курінь. То, може б, і встряв був отак, як Павло Гусак та Кушніренко.

— За чим же діло стало? — іронічно спитав Артем.

— Жінка не пустила,— без усякого жарту відповів Лука.

В гурті засміялись.

— Та в тебе, справді, Дарина, дарма що глянути — тиха, сумирна, як черничка, а всередині, як ягода, з кісточкою,— сказав Легейда.— Що ж вона, чи ультиматум пред'явила?

— Атож. Якраз оце місяць тому діло було. Приїхала з гостинцем. Я й хвалюся їй: так і так, мовляв, у курінь хлопці наші охотяться, у гайдамаки. То оце і я думаю. Тебе тільки й ждав, щоб порадитись. Умови підхожі: нове обмундирування одразу видають. І харчі кращі, аніж у запасному батальйоні. А головне діло: коли війна скінчиться, в першу чергу землі наріжуть, та, мабуть, так, що й з добавкою. Що ти на це? Мовчить моя Дарина, ні пари з уст. Ну, ясне діло, думаю: вболіває за мене, боїться, як би знову не потрапив на фронт. Потішаю, що війну і без нас закінчать, а ми отак зиму простоїмо в Полтаві, а на весну... Дарина моя в плач. «Так що ж це мені всю зиму отак і мучитись: двічі на місяць з торбами на буферах гибіти?» Та в курені ж, кажу, харчі непогані. Можна так часто і не їздити. Не пропаду якомсь і без твоїх книшів. Отут мою Дарину й прорвало. Тернула долонею очі, де й сльози ділись. «Та ти що, придурюєшся чи справді-таки дурень? Хіба ж у книшах діло?! Книші тільки привід, зачіпка!»

— Го-го! — дружній регіт струснув стіни крамниці. Лука почекав, поки втихомирились, і повів розповідь далі:

— А як же ти, жінко, питаю, всю війну прожила? Без малу три роки! «Бо всі так жили, отож і я з ними. А тепер до кого не зайду,— і в тії чоловік дома, і в тії... Інша борошно

над ночвами сіє чи там голкою в шитві колупається, говориш до неї, а вона спить. Бо ночі їй мало було. Для спання. А я що, теля у бога з'їла?!»

Регіт вибухнув знову.

— А далі й заявила,— коли стихло, докінчив Лука: — «Оце собі як хоч: або їдьмо додому разом, або — нарікай тоді на себе!»

— Ультиматум серйозний,— сказав котрийсь.— Ну то й що ти на це їй?

— А ти б що, на моєму місці бувши? — здвигнув плечем Лука.— Ясне діло: здався. Викрав з казарми речовий мішок, а от гвинтівки так і не зумів, шкода! Та того ж дня й поїхав з Дариною. То оце й доую, слава богу!

— Бог тут ні до чого,— сказав Артем.— А от Дарину свою все життя дякувати будеш. Що не дала тобі в халепу вскочити.

— А чи ж таки справді халепа?

— Ще й яка! — І Артем уже намірився був пояснити Луці (та й іншим не завадить, мабуть), вже примірявсь у думці, з чого б почати.

Антон збагнув це і, щоб не дати йому, захопився з запитанням до Луки:

— Ну то й як же воно? Чи втихомирив Дарину вже, чи ще й досі?..

— Годі! — сказав Легейда.— Посміялись трохи, а тепер можна і діло говорити. Халепа, кажеш, Артеме?

— Та я й сам іще тоді сумнівавсь трохи,— не дав Артемові на цей раз сам Лука.— Уже одне те, що офіцерні в тому курені більш як треба. Не те що на кожній хоті, а мабуть, і на кожному рої,— це так у них взвод та отделение,— пояснив він.— До речі, і Чумаків Корній, старшини колишнього, сотником там. Та й інші — теж не з бідняцького класу. А раз так...— І замовк.

— Куркульська гвардія, якщо одним словом сказати,— підсумував Артем Дудчині думки,— отож і політика їхня наскрізь куркульська.

У крамниці на хвилинку залягла мовчанка. Кожен зважував, певно, щойно почуті слова. Потім котрийсь сказав не дуже впевнено:

— А що ж, може, воно й так.

Тоді другий:

— Ну, а поміщиків і вони таки не дуже празнують. Що не кажи, Артеме.

— Та самі ж у поміщики пнуться.

— Навряд! — хитнув головою Легейда.— Це вже не знаю, яким дурнем треба бути, щоб на таке надіятись! Що їм, повилазило? Не бачать, чим народ дихає?!

— Та не в Терещенки, звичайно, і не в Потоцькі пнуться, чи як у Таврії — Фальцфейни, поміщики. Якось ще до війни довелось мені під час безробіття з товаришами із Ростова у Миколаїв тьопати. Три дні, поки їх землю перейшли. Ціла держава помістилася б. Щоб про таке мріяти, може, й нема дурних, але про дрібніші маетки, як от в Америці ферми називаються, таких хоч греблю гати. Та й потім не одразу, звичайно. Поволеньки. А поки що в своїх хуторах, як у фортецях, відсидітись хочуть. На своїх сорока десятинах.

— Це, що в газеті ото пишуть, Центральна рада закон видала?

— Атож. З цього вони й починають. А далі — до цих сорока в оренду ще.

— Та звідки ж? Раз поміщицька земля вже поділена буде!

— Це їх не дуже непокоїть. Ось хлопці чули, як Гмиря розп'ятався сьогодні. «Не в самій землі діло. Що, ти її носом ритимеш?»

— На тягло упирає, значить?

— І певну рацію має. Бо таки важко буде з тяглом.

— Важкувато!

— Та ще каже, рудий чорт, — обізвався Лука, — передохне за зиму немало. Як так хазяйнувати?

— Не без того, — зітхнув Легейда. — А тут іще Антон надумав умисне голодом худобу морити. Чув, Артеме, забастовку у дворі затівають.

— Та чув. Дурниця!

— А чого ж це так? — скипів Антон. — Та правда, ти ж уже «Сальве»¹¹⁸ куриш, чи тобі не байдуже, що якогось там конюха Пожитько з роботи прогнав!

— Ні, не байдуже. Та й Микита для мене не «якийсь там». А товариш давній. А на Пожитька є інші способи, а не худобу мучити. Та й взагалі, хлопці, мушу сказати вам... — Він покрутив головою.

— Кажи. На свіже око воно видніш! — заохотив Легейда.

— Обидно мені за наше село. За нашу Вітрову Балку. Ще у дев'ятсот п'ятому році — як вона гриміла! На весь повіт. Чи, може, й на цілу губернію. А тепер? Без малу рік уже як революція. Півста фронтників вернулось додому. Що ж ви тут робите день у день? Чого ви ще ждете?!

— Біля моря погоди, — кинув хтось.

— Замість сільської Ради у вас і досі управа сільська з підкуркульником Кушніренком. А у волості ще гірш: і підкуркульники, й самі чистопородні куркулі. Хоч би й Пожитька взяти.

— Та отож, — зітхнув Легейда. — Тоді, попервах, у березні місяці, коли нову власть на місцях обирали, хіба

ж ми дома були? А Пожитько під рукою був: на Гришино-Ровенській грабарював.

— Кажи вже прямо: од війни ховався,— поправив Лука.

— Ясне діло, що ховався. Але на законній підставі. Розбитий, і язик підвішений непогано. А до всього ще й голос, як у диякона. Чим не кандидат! От і обрали.

— Отож-то й лихо, що у вас і досі місяць березень. Хоч у людей та й на календарі грудень уже. Десятий місяць революції!

— Слухай, Артеме,— раптом аж подався до нього постаттю Петро Легейда.— Скажи по правді: ти надовго чи, може, обкрутнешся на каблучі та й знов завієшся?

— Завіюсь,— посміхнувся Артем.— Од сили до свят. Поки плече підгоїться. А що таке?

— Шкода! Ну та хоч до свят треба б тебе запрягти як слід. Раз уже так за село уболіваєш.

— Я й сам запряжусь. Та от — чи надовго.

— Плече?

— Ні, я про інше. Кажу — до свят, а воно, може, й завтра доведеться.

— А що ж таке?

— Та... нехай, може, колись.

У цей час до крамниці зайшли кілька жінок.

— Здрастуйте!

Чоловіки весело, з жартами, відповіли на привітання. І тільки Петро Легейда промовчав. Був і глянув, та й одвів очі. Але згодом не втримався-таки.

— І чого б ото я рипався сюди? Без діла.

— Чи бачили таке?!— аж рукою об полу вдарила Пріська, Павла Гусака жінка, бідова молодичка.— Уже й до крамниці не зайди через них!

— А чого заходити, спитати тебе?— пішов на підтримку Легейди Лука.— Що тут для тебе,— матерія, може, лежить сувоями? Чи солі купиш? Чи гасу?

— Зате он путрі ціла полиця. А може, мені якраз путрі й треба.

— Ти й без путрі ловка.

— Та кажуть. Не від тебе першого, Антоне, чую!— лукаво блиснула очима і одвернулася до прилавка, де інші молодіці говорили з продавцем Тихоном.

Як виявилось, маслянки в крамниці теж не було. Жінки забідкались. Різдво ж іде. Чи так і святкувати у небіленій хаті?

— А в Кислиці не були?— спитав Тихін, пройнятий не так співчуттям до молодіць, як симпатією до свого кума, крамаря Трохима Кислиці.

— Чом не були! Розкупили вже. А ми на тебе понадіялись.

— Та бачите ж, негода яка була,— виправдувався Тихін.— Скільки снігу навалило. Проб'ють люди дорогу, з'їздимо й ми в город. Де ще ті святки!

— На носі! А ви поки намнетесь, то вже й заколядують.

— А от тобі, Прісько, якраз і не випадає гарячитись. Ти ж сама тільки вчора з города. Чого не привезла собі?

— Маслянку з города? Та що ж я, коняка тобі?!— обурилась Пріська.— Мало того, що туди кожного разу на своєму горбі торбу з книшами...

— І ти — з книшами!

Дружний сміх у крамниці не дав їй докінчити фразу.

— Що таке?— оторопіла і, трошки злякана безпричинним сміхом чоловічого гурту, спитала розгублено Пріська, повернувши лице до жінок.— Щось я сказала?

А жінки й самі нічого не розуміли. Зглядались, пересмикували плечима. Аж поки нарешті одна не висловила здогад:

— Хильнули вже! Невже не бачите?

— Тим-то вони й не люблять, щоб ми сюди рипались!— далі повела здогад друга.

— Ну й нехай. Мало вони за три роки пісникували!

Перемовляючись отак, вони стали виходити з крамниці. Лука гукнув Пріську.

— Хто тут — мене?

— Ну, як там гайдамака твій?— спитав Лука.— Живий? Цілий?

— Та вчора живий був. Не знаю, як зараз.— І додала:— Самі були на війні, знаєте, як воно на фронті буває.

— Та який же фронт у Полтаві?

— А вони не в Полтаві вже. У Славгороді.

— А чого ж вони туди? І давно?

Пріська помовчала часинку. Хоч вона за цей день, відколи вернулаась додому, мабуть, уже з десятків разів розповідала про свою поїздку до чоловіка — і дома, свекрові та свекрусі, й подружкам своїм, — але щоб отак, перед цілим гуртом чоловіків, було вперше. О, з ними стережись! Не дай бо, якесь слово зайве вирветься! Їм тільки зачіпку дай... Вона одійшла від дверей (бо таки в щілину дуло дуже), вийняла з кишені свитки жменю насіння. Антон простяг руку — висипала йому, ще декого обділила. А тоді вже для себе дістала жменю. І почала, лузаючи насіння, розповідати.

Почала здалеку. Як із Федоською поїхала до Полтави. Як довідались, що нема куреня в місті. Серед ночі нібито підхопилися по тривозі й вирушили на станцію. А куди? Насилу вже на станції допитались, що на Славгород. Ну, що його робити? Добре, як у Славгороді вони ще, а як, може,

далі поїхали? Посуткувалися з Федоською та й вирішили вертатися додому. Та легко сказати! Проходять поїзди — і пасажирський один пройшов, і товарняки, але ж народу того! На буферах, на дашках вагонів. Де тільки можна вчепитися. Куди вже нам! Та ще з торбами. Цілу добу отак на станції й просиділи. Хоч калавур кричи!

— Що то — деревня!— сказав хтось.— Не сіли в товарний, у військовий ешелон треба було. Скільки проходить їх!

— Еге ж! У військовий!

— Чи такі ловкі з Федоською, що не беруть!

— Чом не беруть! За поли хватають! Та, може, ми таки з Федоською були б і вскочили в біду. Але саме перед тим жінки у станції розповідали. Теж дві отак до чоловіків їхали з гостинцем. Хто зна, як воно було: чи самі впросилися, чи, може, й силою затягли у теплушку. Та ще проти ночі... А тоді й викинули з вагона.

— Ну, це вже ти, Прісько!..

— Та хіба ж я кажу, що на всьому ходу! Цього ще не хватало! На якійсь станції вже перед світом діждались, поки поїзд рушив,— та й випхнули з вагона, падлюки! Зразу ж за водокачкою. Там їх і знайшли люди.

— Чи хоч живі?

— Та... живі. У лікарню забрали.

— Звірі, а не люди!— важко видихнув Легейда Петро.— Таких вивів би та тут же, на насипу...

— Ще водитися!— докинув котрийсь.— В'язку гранат шпурнув би у теплушку. Ще й двері знадвору — на гак!

— То, виходить, у Славгороді так і не були?— після гнітючої мовчанки озвався Лука.

— Ні, були,— зробила маленьку паузу й заради ще більшого ефекту сказала з притиском:— І саме з військовим ешелonom доїхали.

— Самошедчі!— аж обурилась Легейда.

— Та хіба ж ми в теплушці? Нема дурних! Якраз артилерія проїздила. На платформах пушки, та здоровецькі такі! А в задніх вагонах коні. І саме напували їх конюхи, чи пак їздові. Ото до них і впросилися. Та до самого Славгорода отак і доїхали, у вагоні з кіньми. Нічогенько собі!

— Понесла-таки вас бенера! А якби і в Славгороді не було?— І, головне діло,— через свою станцію проїздили. Чого не встать було?

— Опетит приходить під час їди,— засміявся Теличка. Але ніхто його не підтримав. А Пріська, хоч трохи й зам'ялася, проте до кишені за словом не полізла.

— Та коли ж поїзд не зупинивсь!— І перестала навіть лузати насіння, насторожена: чи не спіймають на цьому. Бо

ж на Князівці всі поїзди зупиняються, воду набирає паровоз. Ні, обійшлося. Тоді, повеселіла одразу, заторохтіла далі:— І в Славгороді теж попайдило нам. Думали, ну де їх шукати? А виявляється, на станції в теплушках курінь стоїть. Стали розпитувати про чоловіків своїх.

— Стривай, Прісько. А не питала Павла: може, то якраз у їхній теплушці оті жінки їхали?

— Та ти сказився, чи що!

— Ну, ну, доказуй!

— Є такі, кажуть. Але не в ешелоні вже сотня їхня, а вже вгрузились, у казармах стоять. А тут уже й вечір. Куди підеш?

— Та й оскому вже в дорозі збили.

— Ось одчепись! У тебе, Антоне, тільки й на думці!.. І добре зробили, що не пішли. Бо серед ночі таке й у городі зчинилося. Ну чистий тобі фронт, така стрілянина!

— А хто ж із ким?

— Та вже ж не хто! Совецькі війська на казарми напали. Ну це вже ми потім, уранці, від гайдамаків з ешелону дізнались. Аж тричі в атаку ходили, один раз навіть на штики схопились. Але одбили їх, не здали казарми... Ідемо ми з Федоською — ні живі ні мертві...

— Стривай, Прісько,— перепинив її Легейда.— Перепочинь. А далі нам уже тепер Артем докаже.

Пріська так і залякла на місці.

Та не встиг Артем слово сказати, як вона вже оговталась.

— Йй-бо ж, Артем! Ну та як же ти? Та тебе ж гайдамаки по городу, як ті хорти по сліду... Павло каже, що отаман їхній навіть нагороду об'явив тому, хто спіймає тебе: землі подвійну норму наріжуть. Бо ти ж, либонь, перший призвідця у тих совецьких був. Ну, як ти вискочив?

— Пощастило!— сказав Артем.

— Ой молодець!

Вона таки справді рада була, що так обійшлося з Артемом. Але Легейда вважав не зайвим попередити її:

— А тепер ось що, Прісько. Тільки слухай уважненько, обома: держи язик за зубами. Хоч до різдва витерпиш?

— Та скільки ж тут лишилося до різдва!— в тон йому, теж півжартом відповіла Пріська.— Витерплю, мабуть.

— Ну от і гаразд. А до Павла до свят не думаєш?

— Та ні, їхній сотник обіцяв, що на святки додому їх відпустить.

— Тим краще.

— Ну, то я, мабуть, так що й побігла вже?

— Як собі хоч, молодице. Чи біжи, чи потихеньку.

Пріська вже й за дверну ручку взялась, але затрималась.

— Дядьку Петре!

— Що тобі?

— А як же воно буде...— Вона помітно хвилювалась.— Що я ж уже стільком... роздзвонила про все? І про Артема.

— А от я й не подумав про це,— сам собі диву дався Легейда.— Морока з тобою! Ну тепер обійди, застережи всіх. Скажи, що діло це не шутейне.

— Та то вже я знайду, що сказати. Будьте певні!— І вийшла з крамниці.

— Ой, коли б вона своїми застереженнями не наробила ще гірш,— зауважив хтось.

— Та обійдеться якось,— сказав Артем.

— І я так думаю, що обійдеться,— сказав і Петро Легейда. А далі, до Артема звертаючись:— Ну, а тепер уже розкажуй, що воно за фронт у вас там новий одкривсь, у тому Славгороді.

IX

Невкিপілий жив на Новоселівці, на тому ж кутку, де і Легейда Петро та Лука Дудка. Отож із крамниці Артем пішов разом з ними. Думка була до Тимохи зайти, щоб перед наймитськими зборами в економії сьогодні ввечері порадитися з ним та й із старим Невкипілим. А Грицька провідає вже завтра. Але на майдані наздогнав їх Гордій Саранчук: вертався упорожні з поля. Спинив коні.

— Ну ходок з тебе, Артеме! Я думав, що ти вже у нас давно.

— Та посиділи трехи.

— І гарненько-таки посиділи!— додав задоволений Легейда. Тоді до Артема:— Казав уже тобі та й ще скажу: як це добре, що ти до нас в село нагодився. Шкода тільки, що ненадовго.

— А ви, дядьку Гордію, як та бджола влітку,— встряв у розмову Лука.— І вчора гній возили цілий день. І сьогодні.

— Та бачиш, Луко, діло яке. Сидіти трутнями всім теж якось не випадає,— відказав Гордій.— Бо хто ж тоді меду у вулик наносить? Ще не знаю, чи й завтра з гноєм упораюсь. А там — дерево треба на одруб перевозити. А ти чого це з рушницею? Чи не у «вільне козацтво» записавсь?

На відповідь Лука вибухнув такою огидною лайкою, що Гордій аж головою похитав.

— Що ти за чоловік, Луко! Ну, як ти після слів отаких шматок хліба святого кусатимеш? Тим самим ротом. І не гидко тобі?

— Це ви, дядьку Гордію, кажете так, бо не чули, що нам Артем розказував. У мене й досі перед очима — лежить

на снігу штиками гайдамацькими геть-чисто весь поштриканий.

— Де це так? Кого?— звернувся Гордій до Артема.

— Нехай розкажу.

— Ну то сідай.

Артем попрощався з Петром та Лукою і сів на сани поруч з Гордієм. Рушили.

Якийсь час їхали мовчки. Потім Гордій спитав, про кого ж то мова була. Кого вбито отак? Артем стисло розповів про напад гайдамаків у Славгороді на партійний комітет, де тієї ночі чергував Тесленко, і як його по-звірячому вбили.

— А який чоловік був дорогий!— Він замовк, бо спазми здушили горлянку. А вже згодом, як заспокоївся трохи, додав:— До речі, дядька Федора давній товариш. Разом і каторгу відбували.

— Як прізвище, кажеш?

— Тесленко, Петро Степанович.

— Ні, давнє діло. Не пригадую. Може, коли Федір і називав тоді, ще в п'ятому році.

— Батько знали.

— Ну, батько твій у город не раз їздив тоді.

— Еге ж, саме тоді й бачились.— По невеликій паузі Артем кинувся раптом:— А до всього який ще й цікавий чоловік був.— І згадалася раптом — чому?— перша зустріч з Тесленком у дядька Федора. І так захотілось хоч би й у такому дрібненькому епізоді оживити Тесленка, щоб і дядько Гордій відчув його — живого.

— Якось, це ще влітку було, дядько Федір справляв «іменини»,— почав він свою розповідь.— Двадцять п'ять років на заводі. Напередодні й мене запросили прийти. Пішов увечері. Гості вже були за столом. Дядько Федір, веселий, коли я підійшов до столу, сказав до гостей: «А це мій племінник Артем Гармаш. Прошу любити й жалувати».— «Похожий»,— сказав Тесленко. А мене наче хтось за язик смикнув: «І зовсім я не схожий на дядька Федора, щоб ви знали!» Тесленко посміхнувся: «А ти гострий! Це — добре. А що дуже бистрий — погано. Ти ж навіть не дослухав мене. Хіба я дядька Федора на думці мав? На батька свого схожий».— «А ви хіба знали?»— «Один раз бачив якимось. І в оцій саме хаті!»— «І ото вже запам'ятали?» Тоді Тесленко й сказав уже без усміху: «А пам'ять у людини, хлопче, не тільки для таблиці множення. Є у неї ще й важливіші навантаження».

— Розумно сказано,— мовив Гордій. А далі — бо, як видно, сприйняв розповідь Артемову як відповідь на його слова «давнє діло»,— спитав, щоб показати, що й у нього пам'ять не таке вже й ледащо:— А де зараз, що з ним був

такий в окулярах, Григор із Славгорода? Прізвища не згадаю. Та, правда, ми його тоді, як у Вітрову Балку приїздив, отак просто Григором і звали. Студентом ще був тоді. На майдані виступав у нас. А потім з Лимаренком удвох ми його в Зелену Долину одвезли. А там його й заарештували.

— Натерпівся і Григор Наумович, Супрун його прізвище. Був у Сибіру на засланні. Втік у Китай, потім переїхав у Швейцарію. Там і жив до революції. З Леніним зустрічався. Зараз у Харкові в губкомі партії працює. Великий партієць.

— Та він ще й тоді...

Отак розмовляючи, і незчулись вони, як переїхали майдан і за церквою звернули праворуч у кривулясту, вузьку вулицю-узвіз, що вела на белебень. Тут Гордій сплигнув із саней. Встав і Артем.

— Та ти б сидів. Бо ж, мабуть, у плечі кожен крок віддається.

— Нічого.

На самому «тім'ї» белебня вуличка пішла рівно. Та вже не було потреби сідати на сани: треті ворота, крайні од урвища, куди вулиці вже й не було, а покрутилася вузька стежка до потічка, якраз і були у Саранчуків двір.

Розпрягаючи біля повітки коні, Гордій сказав:

— А ти, Артём, поки я впораю коні, ішов би в хату. Дороги, думаю, ще не забув?

— Та я почекаю. Сьогодні день такий, що і в хату не хочеться. Та ще у вас отут! До чого ж і гарно, як глянути в отой бік: як на долоні — луки, Ліщинівка!

— Ну погуляй, подивись! — А сам, посміхнувшись у вуса, подумав: «Ну, ось і оглядини вже. Хоч трохи й несподівано. Ну що ж, сам набився!»

Авжеж, Гордій знав про взаємини Грицька та Орини. І тоді, на початку війни, звичайно ж, з його відома та дозволу Грицько збирався сватати дівчину. Та що Мусій одговорив тоді, бо таки справді невчасно було. Не можна казати, що Гордій мав Орину за таку вже підхожу Грицькові молоді. За такого сина-молодця — роботящий, розумний, вродливий — можна було б і з заможнішого двору взяти (не всі ж дурні такі, як отой піщанський Середя! Бідолаха зараз, мабуть, чуб на собі рве з горя та від каяття, після того, що сталося з дочкою!), але правда й те, що не у багатстві щастя. Полюбилися — їм жити, хай будуть щасливі! Тим більш, що дівчина і йому була до вподоби: скромна, але разом з тим весела, щebetлива. Така тільки б у хату ввійшла, одразу і в хаті повиднішало б. І брати нівроку. Ну, а про сваху Катрю що вже й казати! На все село немає другої такої молодиці. Недарма ж отоді, в дев'ятсот шостому році, як овдовіла

Катря, Гордій (а був уже років два жонатий вдруге, на Федорі) частенько жалкував, що поспішив тоді з одруженням. Хоч і розумів, що без хазяйки та без мачухи синові два роки не зміг би тягти. Навіть до Федори гірше ставитися почав був. Та якраз сама Катря й допомогла йому звільнитися від цієї «химери». Якось виходячи з церкви, за огорожею вже, Катря зіткнулася у натовпі з Гордієм: «Щось хочу, Гордію, спитати тебе». Вийшли з натовпу, стали обіч. «Чого ви, Гордію, з Федорою ніяк не вживетесь? Учора хлопця замалим не перелякали. Таке розказував! Аж не віриться». — «Ну, коли вже сама спитала, розкажу». І він розповів їй все так, як воно було. Катря похитала головою. «І ото через отаку химеру мучите одне одного! Та чи ж я вийшла б за тебе!» — «А чого? Що — діти?» — «Ні, не через дітей. Де троє, там і четверо. Та й Гришко твій і так мені, як рідний». — «Може, хату жаль було б кидати?» — «А певно, жаль. Але можна було б і не кидати: ти б покинув свою». — «Ну а що ж тоді?» — «Чудний ти чоловік, Гордію. Про все спитав, а про найголовніше не догадався. Не пішла б, бо Юхима свого любила дуже. Помер, а я його й тепер не перестала любити. І вже ніколи не перестану. Та й що та смерть! Коли ж день у день і бачу, і чую його!» — «Сниться?» — «І сниться коли-не-коли. Але я не про це. Та Артем же наш — вилитий батько. Живий Юхим!» Після цієї розмови з нього все як рукою зняло. З Федорою життя скоро налагодилось. А до Катрі відтоді пройнявся ще більшою повагою.

За спогадами отакими Гордій запорався в стайні довше, аніж звичайно. Нарешті вийшов надвір.

— Ну що, Артеме, роздивився трохи?

— Роздивився. І знаєте, на Грицьковому місці бувши, я нізащо не пішов би жити на одруб.

— А там не гірш! Тут в один бік видно далеко, а там — куди не глянь! — А сам подумав, чи це його власна думка, чи, може, говорили вже цілою родиною? Та, мабуть. Це ж якраз усі в зборі.

— Відлюддя там! — сказав Артем, зовсім і не підозрюючи, яку роль, помимо його волі і навіть відома, нав'язав йому господар. І який вигляд має перед ним з своєю вимогливістю.

— Це тепер. За кілька років і там хат набудують.

Дивно було трохи: невже й Остап? І тепер уже не так для самого Артема, як для Остапа та свахи Катрі, яким, звичайно ж, перекаже Артем цю розмову, почав доводити всі вигоди від виділення Грицька на власне господарство.

— Краса у природі, — почав він, — діло велике. Це — правда. Але зваж, Артеме, що самою красою не проживеш!

До краси ще й хліба насущного треба. Та й до хліба. Отож про це перш за все і треба думати, як його хліборобити, щоб хоч коли-не-коли та висихала-таки сорочка від поту. І щоб їсти було що. От, скажімо, так: одинадцять десятин у мене було, є та, мабуть, так і залишиться: ні одріжуть, ні приріжуть. Пара коней. Важкувато! Бо далеко земля,— не наїздишся! А тоді б: у мене кінь, і в Грицька кінь. У мене корова, в Грицька корова. Уже на самій вивозці гною яка вигода! Уполовину менше з села возити. А возовицю взяти — те ж саме: наполовину менше із степу снопів у село. А тягло яке було, таке й лишилося: пара коней. Всю польову роботу — з Грицьком у супрязі.

— Та це все вірно,— сказав Артем.

— Ні,— рішуче махнув рукою Гордій, передбачаючи якесь іще нове Артемове «але». — Думано-передумано. І вирішено! Ось уже й дерева на хату навозив.

Артем похвалив дерево. Висловив тільки сумнів: чи так уже треба було отакі здоровенні дуби на сохи рубати. Такі — на клепку.

— Та не на десять же літ і не на двадцять. На вік! Щоб і діти, й онуки.

— Ну, а як Грицько на все це?

Гордій одразу посмутнів. Відповів, важко зітхнувши:

— Лякає мене Грицько. «Як хочете, тату, так і буде. А мені все байдуже!» Я вже й таке думав: може, контужений був, та не признається?

Федора сьогодні якраз мазала. У хаті, як і завжди в таких випадках, розгардіяш. Щойно побіловані стіни ще не висохли, і в хаті через те — незатишно. Та й господиня — у джерзі, в драній кофтині та хустці, геть-чисто заляпаних глиною, була цілковито в тон обстановці.

— А я вже думав, що ти упоралась. Запросив гостя на обід.

— Такому гостеві ми завсігди раді,— відказала Федора.— Роздягайся, Артеме. Із щасливим поверненням з війни тебе!

У вузькій двері біля кутка з кочергами із хатини на голоси вийшов Грицько. В розтоптаних валянках, у домашній вишитій сорочці, шия чомусь замотана шарфом. Не голений, мабуть, іще із Славгорода.

Артемові зрадів, але не міг приховати й того, хоч і силкувався, що прихід Артема схвилював його дуже. Привіталися щиро, мовби тієї суперечки за сніданням у Бондаренків зовсім і не було.

— Тільки не заважайте мені, швидше обідати дам,— сказала Федора.— Ідіть в хатину собі тим часом.

Грицько з Артемом зайшли в хатину, а Гордій, щоб не заважати їм, лишився в цій хаті,— одійшов до полу, де борюкалися сини-близнюки, і саме в цей момент один кірчив другого,— чи то Кузьма — Дем'яна, чи то Дем'ян — Кузьму, такі вони були схожі один на одного.

— Як Оріся?— тільки-но зайшли вони в хатину, спитав Грицько.

— Одужує помаленьку. Вже сама і хату перейде. Але слаба ще, звичайно.— І зразу ж спробував перевести мову на інше:— Ну, а з тобою що? Сам ти чи не захворів? Що у валянках в хаті, шия замотана. Ти що, може, і з хати не виходиш?

— Ні, з хати виходжу. А за ворота, правда, не ступав ще ногою.

— Чого?

Грицько, замість відповіді, сам запитав:

— А вона що думає, чого я не був іще у вас і досі?

Артема шпигнуло і оце «вона» замість «Оріся», і те, що Грицько так безцеремонно пропустив повз вуха його запитання, і він, замість відповіді, спитав з неприхованою іронією:

— А ти певен, що вона знає про твоє повернення? Я, наприклад, зовсім не певен.— А помітивши, як після цих слів Грицько зніяковів, щоб надати словам своїм ще більшої переконливості, додав:— Та й звідки їй знати було? Ми з матір'ю тільки вранці сьогодні вернулись, Мотря в сипняку лежить. (Про Остапа він навмисне не згадав). Сама на хазяйстві з Кирилком.

— Та це однаково — знає чи не знає,— після мовчанки сказав Грицько.— Якщо не зараз, то згодом узнає.

— А тобі що, важко пояснити буде Орісі своє сидіння дома оці три дні?

— От іменно!— признався Грицько.

— Ну, тут я тобі не порадник. Бо не знаю ж і я причини. Може, ти скажеш?

Грицько повагався трохи, потім сказав:

— Про це не так просто розповісти. Хіба, може... поки обід...— Не доказавши, він одійшов до вікна і вже взяв з лутки пляшку з рудою рідиною і склянку, але на порозі став батько.

— Ходімо, хлопці, обідати.

В хаті за ці кілька хвилин, поки хлопці були в хатині, все перемінилося. Стіни, правда, були такі ж темні, але від свіжої ясно-жовтої житньої соломи, якою була потрушена долівка, у хаті повиднішало. Стіл був застелений по краях чистим вишиваним рушником, і на ньому розкладено ложки,

не буденні, а покупні — червоні з синіми квіточками. Тільки перед місцем господаря лежала темна саморобна ложка, яку він сам і вистругав з власної груші, що всохла ще в перший рік війни. Господиня, уже переодягнена в святковий одяг, поставила миску борщу на стіл і запросила сідати за стіл.

— Тільки вибачай, Артеме, за пісний обід. Пилипівка. ¹¹⁹

— Це ви мені вибачайте: нежданий гість...

— Е, не вигадуй, — перепинив Гордій. — Чого там нежданий! З такої нагоди годиться й по чарці випити.

— Аякже! — Федора дістала з мисника, поставила на стіл карафку з рудою рідиною.

Розмова за столом спершу зайшла про останні події в Славгороді. Гордій завів мову про це. Але Артем обмежився на цей раз стислим викладом, бо й Грицько недавно з города, напевно, розповів уже дещо. Та й, крім того, йому зараз хотілося використати нагоду, щоб дізнатися більш про вітробалчанське життя. Почав розпитувати про недавній «бунт» солдаток. З чого воно зайшло?

— Зайшло воно з того, що у декого ще з осені хліба не стало. На лободу перейшли. Щомісяця комітет видавав солдаткам таки хоч потроху. Щоб було з чим лободу мішати. А в цьому місяці — відмовив Пожитько.

— А чого?

Гордій трохи повагався, а потім відповів-таки:

— Бо треба було їм, щоб солдатки самі з комори хліба взяли. Щоб без обліку. Кінці легше тоді сховати в воду. На їхнє й вийшло. Тепер спробуй докопатись: комісія була, акт склала на без малу півтисячу пудів! Нема правди на світі! Або й з деревом, що оце з казенного лісу земельний комітет дозвіл рубати дає. Яких махінацій вони тільки не роблять! Ухвала є, щоб за гроші. Воно там і гроші не які. Але з тими, що за оренду землі, бо Погорелову не все таки віддають, якийсь процент лишає земельний комітет і собі, на всякі витрати, — разом з цими неабияка сума набралася б. Еге ж, коли б добра половина не попадала шахраям у кишеню. Хіба й мені Пожитько не натякав, як я платив гроші за дерево, що можна було б набагато дешевше, коли б підсунув йому щось. Ні, це не по мені! Зробив вигляд, що не зрозумів натяку. Заплатив усе, що належало, та й ходю собі, очей не ховаючи. А це вже до нової махінації заздалегідь готуються. З худобою.

— З якою худобою? — не зрозумів Артем.

— З економічеською. Коли землю поділять, то й до худоби ж черга дійде. До цього моменту вони й готуються: як її ділити? Кому щоб вона попала. Але так, щоб — ненадовго.

— Ненадовго?

— Авжеж! Бо яка ж користь їм з того буде, як — надовго? А тим більш, як — назавжди. Ніякої користі.

— Ну, то як же вони планують?

— Щоб достеменно, то я, звісно, не знаю. Бо на зборищах їхніх не буваю. А з того заключаю, що капіє випадково, чи й навмисно кине будочку котрийсь із них. Щоб промацати, чим я дихаю. Таке вже становище моє зараз у громаді,— середне, як пишуть у газетах деяких. Та й у ваших, більшовицьких. Зустріне мене Леґейда Петро на вулиці,— не обмигне, щоб не пристояти, не погомоніти. Але й Шумило там чи Гмиря — так само. Уже й про це закидали будочку.

— Які ж їх наміри?

— Перш за все, щоб худобу не даром роздавати, кому вже там громада ухвалить, а за гроші.

— Дурниця! Та хто ж піде на це?! Білими нитками все це шите. Де ж гроші у бідняка?!

— Ціну божеську. І не всі відразу. На виплату. А для цього кредитове товариство підбивають утворити.

— Одна вже кооперація є,— ставлячи на стіл другу страву, сказала Федора.— Так ції мало вже. Є ще такі, що в правління хочеться, щоб і тут шахраювати.

— Самі винуваті,— відказав жінці Гордій.— Не обирайте шахраїв!

Він налив по другій чарці. І вже коли всі випили, вернувся до перерваної розмови.

— Білими нитками шите, кажеш. Не дуже й білими. Гроші мають піти,— ну, звичайно ж, не панові Погорелову. Гроші земельний комітет бере на всякі там витрати. Хіба мало у нас на селі зараз удів та сиріт, до того ще й таких слабосилих, що їм ніяка земля, ніяке тягло не допоможе. Навіть дармове.

— Хоч би Ївгу Передерійку взяти!— од печі озвалась Федора.

— Ну, Ївга, то вже — край. І до війни старцювала. Не про таких мова. Отут і задумаєшся, Артеме. А що ними не добрість людська керує, а власна вигода,— тут думати, звичайно, нічого,— ясна картина. Яка вигода? Та товариства кредитового іще нема, не скоро й буде. Куди поткнешся за позичкою? До того ж Гмирі чи Пожитька? А це вже ярмо на шию. З якого потім не всяк вилізе.

— То виходить, що у бідноти ще більше підстав...

— А вдови та сироти не біднота? Іншій солі борщ посолити нема за що купити. Самообкладання, скажеш. Ой, мало охочих до того самообкладання. Увірилося всім. А скільки дітвори в школу не ходить! Нема у що ногою вступити.

Та що там до школи,— надвір вибігти ні в чому. Босоніж з печі на сніг. У яку хату не зайти, та й мимо хати проходячи, тільки й чуєш із-за стін бухикання. А брюшняк! А сипняк! Лікарня переповнена. Отак дома й лежать, поки всю сім'ю не перекачає... От тобі й білими нитками!

— Ну, ти, Гордію, так уже очорнив наше село!..— не стрималась Федора.

— Та, звісно, не в кожній хаті таке. Не тільки по мертвому кривий Охрім у дзвін б'є.

— А ось мене пилипівка, і весільні музики заграють!— весело додала Федора.

— Життя!— роздумливо сказав Гордій.— І сміх і сльози впереміжку. Та ось хоч би й нас взяти. Гріх було б нам бідкатись. І здорові всі, і їсти є що. А оце ще Гришко додому вернувсь, то вже й зовсім...— Хотів сказати: «Можна бога хвалити», але глянув на сина, та й не повернувсь язик сказати.

Грицько й зараз, за обідом, був такий саме, як і всі оці дні: мовчазний, замкнутий в собі. В розмові ніякої участі не брав. А коли Артем звертався з яким запитанням (хотів-таки втягти в розмову), відповідав одним словом «так» або «ні». І часто навіть невпопад.

У батька серце ще дужче заскніло. Думав, що, може, зустріч з Артемом... А втім, за ті кілька хвилин, що побули наодинці, не встигли й розбалакатись. І йому вже нетерпеливилось швидше кінчати з обідом.

— Ти ще подаси щось, хазяйко, чи можна дякувати?

— А ще узвар ось.— І в цей час грюкнули сінешні двері.— О, і школярка наша.

Це справді була Марійка, зведена Грицькова сестра. Переступила поріг і, помітивши за столом чужого (впізнала, звичайно, Артема), чемненько привіталась. Стала роздягатися.

— Без обіду, мабуть, Макар Іванович залишив, що пізно так?

— І зовсім ні,— низзала плеченятами дівчина і раптом пожвавішала.— Та нас уже і не Макар Іванович учить тепер. Нова вчителька приїхала.— Далі вже, до самої матері звертаючись, притишивши голос, хоч чути було й за столом:— Ой, ловка ж. А пахне од неї гарно як! Поміж партами як пройде — куди там любисток чи м'ята! І зовсім-зовсім не строга.

— Ото ви вже й узнали!— всміхнулась мати.— Стривайте, вона ще вам покаже себе. Якщо погано уроки знатимете та пустуватимете.

— А ми не будемо пустувати!— уже з печі сказала Марійка.— І уроки гарно вчитимемо. Хіба ми дурні!

— Та вже в третій клас ходите!

— Не через те. Якщо гарно вчитимемось та не будемо балуватись, вона обіцяла на святках ялинку для нашого класу улаштувати в школі. Уже й загадала всім, щоб вірші повторили на завтра, де — про зиму. А вона одбере кращі. І щоб ми капшучки маленькі пошили. Тільки гарненькі щоб! З найліпшої матерії, яка є дома. Щоб на ялинці повішати. З канафетами!

— Ні, видно, й справді,— почала мати, та Марійка перепинила:

— А тільки звати її... Таке ж ім'я негарне. Як у Передерійки Івги.

— Так то ж Передерійка, старчиха, їй яке ім'я не дай. А це ж учителька. Та й хіба ви її так звете просто — Івга? Ви ж і по батькові.

— Аякже! Хіба ж можна учительку так?! Івга Семенівна!

Грицько на цій мові здригнувся. Кілька вже разів до цього вимовляли в хаті це ім'я, але тільки тепер, у такому словосполученні, воно увійшло в свідомість і збентежило.

— Що ви про Івгу Семенівну?

— Та то Марійка ось про нову вчительку розповідає.

— А я думаю собі,— озвався батько,— це ще як перший раз уранці на поле їхав,— з ким це він? Павла вчителєвого зустрів. Чи не оженився часом. Чи, може, ще тільки на оглядини до батьків везе.

Грицько аж за столом не всидить.

— Що тобі, Гришко? Щось чи сказати хочеш?

— Та...—Взяв-таки хлопець себе в руки.— Воно й не годилося б мені підказувати вам, тату. Але ж бачите — доводиться. Чого ви ще по чарці не наллете?

— До узвару?— здивувався батько.— Ну, налий іще ти. Артем сказав, що більше не буде пити. І так за день, та ні, за півдня — оце вже вдруге. І жартома додав:

— Якщо й далі піде отак, недовго й п'яницею стати.

— Та й тобі, Гришко, може б, не треба,— сказав батько.

— Ні, цю ще вип'ю. Бо вже ж налив!— Держав чарку в руці й, похмурий, дивився на неї. Далі хильнув одним духом й поставив чарку.— А тепер слухайте, тату, а ти, Артеме, за свідка будь,— оце була моя остання чарка. І будь я проклятий...

— Стривай, сину,— перепинив батько.— Обітниця під гарячу руку — то не обітниця. Знаєш приказку: давши слово — держись!

Од печі Федора:

— Ти хоч для незвичайних случаїв залиши за собою...

— Для яких случаїв?— хмуро глянув Грицько на мачуху.

— Ну хоч би... Бо яке ж воно справді весілля без чарки?!
Грицько поривно звівся на ноги.

— Про яке там весілля!.. Так, значить, не приймаєте? Може, й маєте рацію. Може, це й краще.— Вийшов із-за столу й прочовгав розтоптаними валянками в хатину.

Батько важко зітхнув:

— Оце — як бачиш. І що з ним таке? Ти вже, Артеме, будь-таки другом йому. Хоч довідайся. Щоб знали, чим зарадити йому.

— Спробую,— сказав Артем, сам знепокоєний Грицьковою поведінкою.— Думаю, що допитаюсь: серце — не камінь.

Х

Коли Артем зайшов до хатини, Грицько — спиною до нього — стояв біля вікна і крізь не дуже намерзлі шибки дививсь у садок. В прогалини поміж засніженими деревами видно було луки й далеку Ліщинівку. В пляшці, що й зараз стояла на лутці, тоді тільки розпочата, тепер лишилося на самому денці. Артем підступив ближче і поклав руку Грицькові на плече. Той обернувся до нього. Очі затуманені від самогону.

— Оце стояв та й думав: цікаво, а коли б батько обітницю мою не відкинули — чи й тоді випив би оце? Чи таки додержав би слова?

— А певно, додержав би. Не скажу, як би воно далі було, але зараз принаймні додержав би. Ти ж не ганчірка якась там, а вольовий хлопець. Чи я тебе змалку не знаю!

— І я за такого мав себе. Та, може, й був.

— А зараз? Скажи, Гришо, що сталося? Як другові скажи. Чи, може, що ото за сніданням тоді у Бондаренків подряпались трохи, то вже й за друга не маєш мене?

— Та що-бо ти! — навіть посміхнувся невесело Грицько.— З ким цього не буває!

— І я так думаю. Один мудрець сказав якомсь: істина народжується в суперечці. Отак і в нас повинно бути. Ще не раз ми з тобою, напевне, зчепимося. Бо і я не непогрішний, та й у тобі плутанини немало. Коли б ти мені чужий був, чи ж морочився б тоді з тобою. Хоч і бачив, куди ти котишся. Хіба що коліном піддав би під зад — для більшого розгону. Ну та зараз не про це мова.

— Давай сядемо,— сказав Грицько,— бо я вже так находивсь та настоявсь на ці три дні перед вікном отут, що ноги не тримають.

Сіли на ліжку, бо в маленькій хатині, заставленій скринєю, широким дерев'яним ліжком та шафою з посудом, лише один стілець і був, та й то стояв так незручно, що, сівши на нього, ніде було з коліньми дітись.

— Хто тебе підмінив? — почастувавши Грицька цигаркою і сам закрутивши, продовжував розпитувати Артем. — Батько твій каже: чи його зіллям яким напоїли!

— Ото зілля те, в пляшці, — хитнув головою на вікно. — Будь він тричі проклятий, хто перший вдумав її! На нашу погибель! З цього все й почалось.

— Тебе, Гришо, чомусь Марійчина розповідь збентежила дуже. Про нову вчительку.

— Та оце ж вона і є. Шлюха ота сама. Чи й сам не знаю гаразд: може, просто навіжена! У Діденка на квартирі зустрілися. А вперше — в українській книгарні. Ото вона мені й книжок наодбирала. На скрині оце.

Артем взяв з купки кілька книжок і став переглядати.

— Ще й не розрізував.

— Не знаю, не читав, — сказав Артем, переглянувши книжки. — А це, — затримав у руці товстий том, — відомий сочинитель. «Михайло Грушевський. Коротка історія України-Руси». Голова Центральної ради. Цього — цікаво було б.

— Ну то візьми. Мені не до того.

— Та й мені зараз ніколи. Нехай іншим разом колись. Ворогів своїх теж треба чим краще знати. Ну, та це ми збочили трохи. Зустрівся, кажеш, у Діденка. До речі, в одній партії з оцим Грушевським. Ну, ну?

— Як годиться для зустрічі, випили за вечерею. Не те щоб і багато: пляшку вдвох. Ну й вона чарку. Та й Павло більше пив за кумпанію. Якусь йому там іще роботу треба було для своєї газети зробити. Не те щоб і багато, кажу, але — без звички. Коли я її пив? Іще в п'ятнадцятому році, як відступали у Польщі, — скільки ми тих винокурень спалили! Таж відтоді два роки минуло — і нюхати не доводилось. От і розвезло. Ну й що б же було лягати спати.

— Авжеж! А ти?..

— Може б, і ліг був. Павло мене у себе ночувати залишав. Коли б... Але я не згадав тобі ще про одно. Що мені Діденко перед тим розповів про Орісю.

— Що саме? — спитав Артем, бо Грицько замовк, і мовчанка дуже вже затяглась. Але Грицько й тепер мовчав.

— Ну, вже догадуюсь: про ворота, що Пожитьчиха дьогтем вимазала? Ой, дурень! Та вона ж і не їй самій, аж трьом. Всім, з ким чоловікові її на сцені доводилось... Всі ролі жіночі перебрала. А ти, Грицьку, повірив! Погано ж ти Орісю нашу знаєш!

— Та хіба я кажу, що повірив! Щоб так уже твердо. В хатині на якийсь час залягла мовчанка.

— І це зовсім не через те, що погано, як кажеш, знаю Орису,— після паузи перший озвався Грицько.— Все це через війну. Куди тільки вона своєї трушної отрути не пустила!

— Не зовсім розумію,— признавсь Артем.— Ясніш кажи.

— Не знаю, як у вас, у саперів,— почав Грицько,— а втім, на війні всі солдати однакові. Всіх однаково війна нівечить. Не дивиться хто він: городянин чи селянин, бідний чи багатий, якої він нації... Всіх тварюками робить.

— Ну! Так уже й усіх!

— Особливо мене дивувало завжди — чого це стільки помиїв солдати виливають на жінок. Так, наче серед них немає ні матерів, ні сестер, а всі тільки розпутні молодичі. Попервах місця собі не знаходив. У землянці, бувало, як заведуть, в шинелю голову замотував. А потім звик. А далі, якось мимоволі, і сам став думати: а біс його зна! Хіба я світу бачив?! Чи, може, то наша Вітрова Балка не така? Дурниця, звичайно! Чого б їй не такій бути? Якби глибше колупнути, знайшлися б і в нашій селі отакі. Та, може, це і взагалі неминуче для кожної жінки, та тільки до якоїсь пори тримається кожна, до якогось першого випадку. Ото й про Орису тоді... А вона що за виняток? Не з одної хіба глини зліплена?.. Отоді, в Польщі, вперше на віку з жінкою переспав. Знаю, противно тобі слухати це...

— Вивертай уже все,— стримано мовив Артем.— Полегшає, може.

— І якраз була з отаких, про яких ото під регіт у землянці. Правда, тоді теж випивши був. Якраз на винокурні стояли. Спирт у цистернах охороняли. Щоб цілий корпус не перепивсь. Дещо вивезли для госпіталів, а потім і цю винокурню спалили-таки. Але не подумай, Артеме, що я — про винокурню тому згадав, щоб якось виправдатись. Зовсім не тому. Бо потім було і в тверезому стані. Це вже в шістнадцятому році, у Білорусії. Цілий рік стояли там на одному місці. Позиційна війна почалась. Близько станції Молодечно. Два тижні в окопах, тиждень у дивізійному резерві. Верстов за десять від передової. У прифронтовому селі. Воно й не в самому селі — вьоска, по-їхньому — під селом, у землянках. Цілий полковий городок. Ну, та колючого дроту не було ж між землянками та вьоскою... Мабуть, хочеш спитати: а совість де ж твоя, Грицьку, була? На це я так відповім тобі: коли після смерті чорти поволочать нас у пекло, найперше, що покине людина на цьому світі, як непотріб, це — свою совість. Совість для життя потрібна. А нащо вона в пеклі?! То отак і на війні.

— Ну, це ти вже, Грицьку, загнув. Не всі ж на війні геть-чисто совість втрачають!

— Та й війна ж не пекло. Щоб буквально. Ясне діло — не всі. Але совість на війні все-таки дуже відмінна від звичайної. Солдатська!

— Це ж як!

— І визнає вона тільки те, що для війни потрібне, для перемоги. Ну ось, хоч би й таке: сам погибай, а товариша виручай! Не будь боягузом, бо хороброго довший час куля не зачіпає, аніж боягуза. Останнім поділися з товаришем, — останньою обоймою, останнім ковтком води з фляги. Ну, а решта все — зайве, тільки обтяжує життя солдатське... Я багато думав над цим. І мені часом таке спадало на думку, таке почуття у мене на війні було, начебто я і Оріся всю війну жили на різних планетах. Була одна планета колись, а потім раптом у чотирнадцятому році репнула навпіл, і розлетілися в різні боки, кожна половина по своїй окремій... — випало слово.

— Орбіті, — підказав Артем.

— Еге ж. На одній Оріся залишилась, Вітрова Балка, незгуляна молодість. А на другій — пекло. Півсвіту вчепилися один одному в горлянки й качаються по землі. І серед тих мільйонів і я, в одній гушці. Ну, це, може, дуже туманно. Не знаю, як там ви, сапери, бо все-таки більше в тилу, але ми, у піхоті — не тільки про себе кажу, — та хіба ми думали, що вирвемось із цієї м'ясорубки. Бо скільки ж можна розминатися із смертю! Як вона день у день, на кожному кроці чатує на тебе! Оце тобі про совість. Якщо й була, то, мабуть, отака чисто, як у тії Альйони-білоруски. Солдатка була, і чоловік іще живий, десь на фронті. Зрідка навіть листи писав. Яюсь питаю: «Ну, а як же воно буде, коли чоловік з війни повернеться та дізнається?» — «Коли б то дав бог, щоб вернувсь! А так і буде. Мало що — під війну! Може, й він там котрійсь, як оце ти мені, хоч на часинку тугу розвіє. Ще як гарно житимемо!» І ось — революція!.. Я ще не надокучив тобі?

— Що-бо ти! Я дуже уважно слухаю, бо, як подумати, ми з тобою, по суті, цілих сім років не бачились. Та ще які це роки були! Чи, думаєш, у мене немає чого тобі розказати. Ну, та не моє засипалось. Є навіть і таке, що тільки ахнеш!

— Ото таке незвичайне? — посміхнувсь Грицько.

— Ось хоч би те, що син уже в мене. Василько. Четвертий рік уже пішов. Це тобі як? Звичайне?! Ні, ні. Іншим разом. Сьогодні розкажуй ти, твоя черга висповідатись. Одне тільки запитання: революція застала тебе на цьому ж місці? У цій самій вьосці?

— Я розумію, до чого ти,— хитнув головою Грицько і хвилинку помовчав.— Сказати чесно, не знаю. Бо ще на початку зими перекинули дивізію нашу верстов за сотню, під Двінськ. Але хіба й тут не було жінок! Не Альона, інша могла б завести. А от не завелась! І все — через революцію.

— Не збагну зв'язку.

— Та сталося ж чудо, Артеме! Як цього не розуміти! Вперше, як прочитали в «Окопной правде»: «Долой войну!»— мало не подуріли з радості. Ну, тут і пішло: брататися з пімцями почали, мітингувати навчилися. Та що тобі розказувати! Сам знаєш. До речі, не пригадую, хто це мені казав... чи не Федір Іванович,— в одному вагоні їхали з Києва з ним до Славгорода,— що ти й поранений був саме під час братання.

— Було таке. Шрапнеллю в німецьких окопах накрыли нас.

— Було й у нас попервах усячини. Та що вже можна з солдатом-фронтовиком зробити, коли у нього з'явилась надія на вороття додому. Кажу ж, сталося чудо: оті дві планети знову докупи злилися — в одну. І тепер — ось вона, Вітрова Балка; тільки руку простягти! Ну, од сили нехай три доби залізницею. Це — казати так. Бо як до діла, то за ці три доби десять разів розстріляти б встигли тебе як дезертира, зрадника революції. Сидимо — ждемо. Ото згодом і в український батальйон з'єднались: гуртом легше на Україну добутись. Тепер і про Орісю думати став — і частіш, і краще. І совість дошкульнішою стала. Але не скажу, щоб так уже жити не давала. Почуття в мене таке було, мовби все те — і Альона, і полька ота, забув ім'я, та не певен, чи й знав його,— що все те було хтозна й коли. Сто літ тому. В якомусь іншому світі. Ну, а щоб тепер... зарок собі дав. І так було аж до Славгорода.

Артемові тепер уже все було зрозуміло. Он де він ніч оту перебув. Образа за Орісю опекла йому серце, але гніву великого на Грицька не було. Він бачив, як сам Грицько мучився зараз, хоч і намагався приховати це і розповідати якомога спокійніш. І це йому навіть удавалося. Тільки оце вже, як підійшов у спогадах до Славгорода, помітно захвилювався знов. Замовк і якийсь час силкувався перебороти в собі те хвилювання. Раптом зірвався з ліжка, підійшов до вікна і взяв пляшку та склянку.

Артем і собі встав.

— Ну, то я піду, Грицьку. Бачу, в тебе порадиця є. Випробувана вже.

Грицько швидко обернувся до нього — в одній руці — пляшка, в другій — склянка. Якийсь час хмуро дививсь на товариша. Потім поставив і пляшку, і склянку на лутку.

— Ну, гаразд. Сідай! Посидимо ще трохи. Розказувати вже далі не буду. Все розказав. Не буду і поради в тебе

питати. Бо єдині порадики в такому ділі, це — свій розум і своє серце.

— Оце розумно сказано.

— Але є в мене до тебе, Артеме, одна просьба велика.

— Про це не турбуйсь,— з півслова зрозумів Артем товариша.— Я не скажу нічого Орісі.

— Хоч поки одужає, сердешна!

— Тепер не скажу, бо це не к спіху. А як одужає, не буде й потреби...— І, зробивши паузу, щоб дальші слова краще виділити, проказав з наголосом: — Бо ти сам, Грицьку, про все розкажеш їй. Отак хоч би, як мені оце.

Грицько важко зітхнув.

— Та розкажу, ясне діло. Бо як родинне життя з брехні починати, то вже краще...— І не доказав, тільки махнув рукою.— Ну, й годі про це! — І таки справді перевів мову на інше: — А ти, значить, сьогодні вернувсь. Чи був уже де? Бачився з ким?

Артем розповів про свою зустріч з товаришами у крамниці. Сказав, що зараз має намір до Тимохи сходити.

— Ось кому заздрю я, Тимосі,— сказав Грицько.— Як у нього на душі зараз — ясно! І подумати тільки — адже міг і я тоді, як Тимоха... Тільки ти, Артеме, не думай, що переконав тоді мене, навернув у свою віру. Не через те. А просто: коли б з вами був отоді, то не був би в іншому місці... Саме ото, коли стрілянина зчинилась, вийшли ми від Діденка. Думалося, проведу додому — бо як таки пустити жінку саму! — та й помандрую до Бондаренків спати. Але тут, уже біля своєї хвіртки, вона й не пустила мене. Умовила пересидіти в неї, поки стрілянина вщухне.

— А що ж у Діденка не пересидіти було обом? Видно, на це й розраховувала, на твоє лицарство.

— Може. Та ні,— згадав раптом, як воно справді було тоді.— Про дитину занепокоїлась. Хоч і з бабусею, але як би не перелякалась. Бо ніколи ще в Славгороді такого не було.

— Заміжня, виходить.

— Ні, не заміжня. А дитина від Галагана. Не знаю, скільки тут правди: нібито ще вісімнадцятилітньою дівчиною жила за репетиторку його дочки улітку в маєтку у Князівці. Ото тоді він її й згріб. Потім іще про якогось есера видатного і теж із дворян. Він ото її, ще перед війною, і в партію свою увів. Але виявивсь якимсь там... не добрав толком, бо вже дрімав. Але вранці згадав-таки про цю розмову. Сидів уже взувався. А й вона тут же, в кімнаті, їдальня по-їхньому, тут вона й спати мені тоді постелила на дивані (а дочка з бабусею в спальні — батько ще з Києва не вернувсь), раненько схопи-

лась, вже тарілками торохтить біля столу — снідати готує. Щось і обзивалася до мене, а я мов не чую. Мовчав, мовчав, а далі й не витримав. «Івго Семенівно,— величаю, бо таки ж учителька, та й старша за мене, як виявилось з розмови, років на п'ять чи й більше,— скажіть, як розуміти все це — чи житняка захотілось?» Вона підійшла тоді до мене, стала навколішки, онучу з руки взяла й стала тоді ноги мені цілувати. Правда, ноги чисті, звечора нагріла води і онучі чисті дала. «Який ти, Грицю, цинік!» Що воно — толком і не добрав. Ти не знаєш?

— Смысл розумію, а от дослівно тобі перевести на просту мову, мабуть, і не зумію,— сказав Артем.— Щось вроді того: «Який ти, Грицю, свиня!»

Грицько трохи помовчав, зиркнув на Артема — чи це він не од себе? Ні, обличчя Артема було цілком серйозне. Тоді сказав:

— Та я майже так і зрозумів її тоді. Мовчу. А вона тоді далі: «Невже ти й досі ще не збагнув нічого? Та коли ж я тебе десять років отак ждала!»

— Які десять років? — здивувався Артем.

— Та отож. Кажу — навіжена. Наче знаходить на неї щось. Говорить усе розумно, і раптом... Ще в книгарні й почалось це. Дорошенкова картина висить там. Будеш у Славгороді, зайди подивись. Цікава. «З походу» зветься. Мало не на півстіни. Історичеська. На вигоні біля вітряків село зустрічає козаків із походу — війни. Серед жінок і вона, у синій керсетці. Пізнав одразу. Позувала тоді Дорошенкові. Я навіть так думаю: чи не він ото перший тоді й спортив її, а заодно вже й мозок трохи звихнув. Яка з неї вчителька? Чого вона дітей може навчити?

— То, може, підказати громаді,— не розуміючи і сам іще, що саме його роздратувало, сказав Артем,— щоб призначили попечителем тебе над її класом?

— На це вона, видно, й розраховує,— пропустивши ущипливу репліку,— що будемо й тут зустрічатися. А знає ж, сам їй казав, що є наречена у мене в селі.

— Мабуть, поведінка твоя не дуже в'язалась з тією заявою про наречену! То й не повірила, може.

— Та я їй і просто у вічі сказав тоді, на прощання. Що нічого не почуваю, окрім каяття. Чого ж їй іще треба від мене?! Не шлюха, скажеш? Ну та я, коли не дійшло, інші слова знайду. Виразніші! А тепер-таки й справді вже годі. Нехай їй біс. Все розказав, як попові на сповіді.

Якийсь час помовчали. Грицько жадібно затягнувся цигаркою і, як видно, чекав-таки, що ж Артем на все це скаже. Артем це відчував, та й сам вважав, що на таку

дружно одвертість Грицькові треба по-друзьки й відповісти. А до того і взагалі, бо час не стоїть, треба кінчати розмову. І він сказав:

— Чужу біду — руками розведу. Це вірно. Та все лихо в тому, що і ти мені не чужий, а Оріся — сестра рідна. Нічого я тобі зараз не скажу. Треба хоч трохи оговтатись.

І звівся на ноги.

— Іще тільки одне, Артеме, питаю тебе: як ти гадаєш, чи сходити б таки мені до вас?

— Не знаю. Роби, як сам знаєш. Але, коли надумаєш, хоч тоді обійдись без отої поради своєї лукавої, — хитнув головою на лутку. — Не доводила вона тебе до добра досі, не доведе й тепер.

— Та певно! — Грицько раптом, поривний, ступив до вікна, взяв пляшку й хотів уже поставити за скриню, але передумав. Поставив там, де й стояла, — на лутку, але не в куток, а посеред лутки, на виднішому місці. — Ні, хай стоїть отут. Будь вона проклята! Іменно отут, завжди перед очима. Якщо витримаю, значить, будуть ще з мене люди.

— Будуть, Грицьку, — сказав Артем і, подаючи йому руку: — Треба вже йти мені. А може б, і ти? Чи доки затворником печерським будеш сидіти! Ходімо. Провітришся. А то, може, разом і до Тимохи сходимо.

— Мені б у крамницю. Обкурився геть-чисто. — І, повагавшись часинку: — Гаразд, одягнуь зараз.

Він скинув валянки, вийняв з-під ліжка чоботи, а з чобота — чисту онучу. Хотів уже обгортати ногу і затримавсь. Потім вийняв ще й з другого чобота онучу — перерізаний навпіл полотняний рушник — і, скрутивши їх, жбурнув у куток до дверей. Тоді вийшов з хатини і за хвилинку вернувся з онучами, що мачуха дала. Став узуватися.

— Щоб і в чоботі не муляла!

XI

Спустившись з белебня, хлопці, Артем з Грицьком, не завернули до майдану, — у крамницю Грицько вирішив зайти, уже додому повертаючись, — а пройшли повз церкву в вулицю, на якій жив Невкипільий. До Тимохи Грицько теж передумав зараз іти: не хотілося в такому стані показуватися Прокопу Івановичу. Але зате знайшлось діло на цьому ж кутку: забрати батькові чоботи у шевця. Ішли — перемовлялися. Обидва з цікавістю розглядали двори обабіч вулиці.

Грицько з осені чотирнадцятого року, відколи пішов на війну, більше вже як три роки, не був у своєму селі. Артем

бував у Вітровій Балці ще й цього літа не раз. Але тоді й тепер не одне й те саме! Буйна зелень хоч трохи тоді приховувала од людських очей страшенні людські злидні. Тепер зима оголила все по дворах. До того ж Новоселівка була найбіднішим кутком села. Ще за кріпацтва князь Куракін, тодішній власник маєтку, оселив на пустирі виграних у карти в якогось київського поміщика родин десятків зо два, нарізавши кожній сім'ї невеличку садибу. Відтоді Новоселівка дуже поширилась, аж доки не заселили увесь пустир. Тоді стали садиби ділити поміж синами. І, врешті, дійшло вже до того, що хати ліпились одна побіля одної, а на городі — курці ступити ніде було.

— Мачуха каже: зійде пилипівка, — раптом порушив мовчанку Грицько, — весільні музики заграють. Авжеж! Та тільки не скрізь.

— Ти знов-таки за своє! — невдоволено сказав Артем.

— Ні, я не про себе, — спокійно відповів Грицько. — А от скільки ми тут вулицею пройшли, а й Павла, і Терешка немає живих. А як по всьому селу пройтись!.. А дівчат — мало не в кожній хаті. Та ти тільки глянь — скільки їх!

— Де ти побачив? — здивувався Артем, бо навколо, крім дітлахів, що качали на вулиці снігову бабу, жодної людини. Але зразу ж догадався: справді, на кожному причілку від вулиці, де — виразніш, а де вже ледве помітно (оббило дощами та снігом), руділа позначка рудою глиною, якою помазані були й задні стіни хат; і майже всі вище вікон. Цей трохи дивний звичай білоцерківці завезли сюди з свого рідного села: під час мазання хати зокола позначати на причілку від вулиці зріст найстаршої дочки. Мабуть, для зручності приїжджим сватам із чужих сіл. Щоб зразу було видно їм, куди варто заїздити, а куди ще й ранувато.

— А я про інше думаю, Грицьку. Ну, куди хоч би й оцей Микита Горобець худобину приткне, якщо припаде і йому щось там? Ні, до весни про це і думати нічого!

У Горобця на маленькому дворику стояла ветха невеличка хатина, обставлена очеретом та соняшничинням для утеплення. І більше у дворі не те що будівлі якоїсь, а навіть хоч би купки соломи чи хмизу.

— Чим він топить, не збагну!

— Тином, коли ще є, — з-під снігу стирчали самі паколи ліси. — А то — що де потягне в сусідів, уночі, — висловив припущення Грицько. — А більше — духом самим. Сім'я чималенька — надихають, то ото так і рятуються від холоду.

— Трудний порятунок!

— А від голоду ж іще трудніш! Не знати, чи хоч вернувся вже Микита?

— Кажуть, нема ще.

— Не навоювавсь! Є ж іще стріха на хаті, можна стріхою топити. От уже вівці! Будь ви прокляті!

— Та й ти ж позавчора тільки вернувсь.

— Та й я ж. Але я хоч дітей не встиг наплодити, як він. Троє, здається, було. Я вже хоч сам війну видихатиму. А в нього діти, жінка, батьки старі. За які гріхи такі? Кажеш, до весни і думати нічого. До весни вони вимерзнуть. А було б чим, хоч би хмизу з лісу привезли.

— Є чим і зараз. Коли б у нас громада, а не Пожитько та іже з ним політику в селі робили. Піди в двір, Омелько Хрін налігає пару тобі, ще й запрягти допоможе. І привези собі хмизу. Що може бути простіш, зручніш — прокатний пункт?! А увечері одведи воли в загін. А їм там уже й сіно в яслах.

— Хто ж це добра душа, отака дбайлива? — іронічно посміхнувсь Грицько.

— Той, хто й тепер. Той же Омелько.

— А може, і йому вже наймитувати осточортіло? А втім, мене це не обходить. Робить собі, як знаєте!

Тут їм треба було розходитись: Грицькові далі йти по цій же вулиці, а Артемові звернути ліворуч у провулок.

— Ну, дякуємо й за це... За дозвіл робити... — І не закінчив Артем фразу, прислухався: дійсно, знову загуркотіло десь, хат через кілька, в чиємусь дворі неподалеку. І затим один по одному два постріли розітнули повітря.

Хлопці лише зглянулись і, не мовивши слова, кинулись в той бік по вулиці.

Ось воно звідки цей гуркіт, з Дудчиного двору, — ще не добігши до воріт, по самій юрбі, що стояла на вулиці біля Дудчиного двору, догадались обидва. А підбігши, уже й побачили: двоє оружних — одного впізнав Артем, того, що вранці з Пожитьком та Гмиренком приходив до них у двір за волами, хоч і не знав, чий він, а другий Федір Колодій. Тут же був і Гмиренко, але без зброї. Не важко було догадатись, що їх привело сюди.

Зараз, як видно, радились, що їм далі чинити. І, як видно, вирішили посилити натиск. Бо раптом усі троє почали гамселити і в двері, і в передпичне вікно.

— Відсувай, кажуть тобі! — гукав Колодій і кулаком торохтів по рамі. — Бо вікно висаджу! А я й пробувати не буду! — Мабуть, у відповідь на застереження Луки з хати. — Торохну, та й все! — І він справді замірився і вдарив прикладом, але не по рамі, а в верхню шибку. Скло з брязкотом посипалось і в хату, і сюди — на двір. Колодій в такий же спосіб висадив і другу шибку. І так уже ввійшов у азарт, що

хотів і далі. Але в цю мить у хаті пролунав постріл, куля дзикнула повз вухо Колодія, і він приліпивсь до стіни біля вікна. Потім таки наваживсь і вже примірявсь, як би, не наражаючи себе на небезпеку, садонуті прикладом ще, та не встиг. Грицько (вони з Артемом, не затримуючись на вулиці, одразу ж були зайшли в двір) кинувсь і з усього маху вдарив кулаком Колодія у щелепи. Той відлетів од вікна кроків на п'ять і гепнув на землю. Гвинтівку він випустив з руки, й вона одлетіла у протилежний бік, просто Грицькові під ноги. Та він навіть не нагнувся, щоб узяти її, тільки наступив ногою, бо Кіндрат кинувся до нього. Грицько рвонув за гвинтівку, й Кіндрат лишився з голими руками. А в дальшу мить, діставши в груди стусана своїм же прикладом, полетів і впав аж біля порога. Гмиренко в бійку не ліз, розгублений, не знав, що робити.

— Лежи! — крикнув Грицько Колодієві, коли той спробував звестись на ноги.— Або сядь. Навпочіпки. І не рухайся з місця! — А сам нагнувся і взяв Колодієву гвинтівку з землі.— Артеме! — Але побачив, що той уже стояв з наганом у руці біля посадовленого на призьбі Кіндрата.

З юрби вже дехто з вулиці зайшов у двір. З гурту виступив Остюк Іван, теж фронтовик і давній Грицьків товариш. Йому й віддав Грицько Колодієву гвинтівку.

— Тільки міцно тримай. По-фронтовому! — Тоді підійшов до вікна й гукнув у хату: — Це я, Грицько. Виходь, не бійся!

З сіней відчинилися двері, й поріг переступив Дудка Лука. У шинелі, але без шапки, з гвинтівкою біля ноги. Окинув поглядом людей на своєму дворіщі й сказав, до Грицька звертаючись:

— От спасибі тобі! А то істинний факт — дійшло б до смертовбивства. То я тільки першу наосліп послав. А ще в магазині чотири. Бив уже б тільки так! Навірняка.— Він підійшов до вікна, оглянув пошкодження ще й знадвору. Гукнув у хату: — Та хоч затули чим там. Дітей поморозиш!

— Чого вони до тебе дерлися? — спитав Грицько.

За обідом хоч і про це була мова, та він тоді не дослухався як слід. Лука став розповідати.

— Наставив Артемові в груди. А чи ж великого розуму треба, щоб за собачку смикнути! Тебе ж, дурню, від тюрми врятував! — повернувся він до Гмиренка.

— Батько сказали: або рушницю, або десять пудів жита... Щоб сьогодні ж привіз!

— Аякже! Зараз ось! Дулю своєму батькові мою однеси! — Ще й приправив мову свою таким матюком, що якась старенька в гурті злякано перехрестилася.— Десять пудів! Та він мені сотні пудів винний. Скільки я йому за

восьмий чи й дев'ятий сніп полукіпків наставив. За свій вік. Якби в одну стайку поставити, до Чумаківки простяглась би. Ну та ще прийде час. Для розрахунку. Отак і перекажи!

Дарина затулила якоюсь шматиною вибиті шибки. Потім, згадавши, що Лука вийшов без шапки, взяла на лаві його солдатську плетьонку й виступила з сіней. Роздягнена, як була в хаті. Мовчки наділа шапку чоловікові на голову. Тоді згорнула руки від холоду на грудях і спитала трохи не відповідним до її лагідного вигляду чернички, густим і терпкуватим, як терен, голосом:

— Та хоч покажіть мені того харцизяку, що вікна серед білого дня б'є. Тим, що й так не натопиш у хаті!

— Та ти спершу з Грицьком поздоровкайся. Та подякуй! — перепинив її Лука.

— Здрастуй, Грицьку. Із щасливим поверненням тебе! — Вони поцілувалися, як рідні. (Матері їхні були рідні сестри). Несовісний! Три дні вже як дома, а й очей не показуєш. Ну, та ти ж до хати зайдеш. Дайте мені на того ірода подивитися. Котрий?

— Ото рачки сидить! — сказав Лука.

— А бодай тобі, Федоре, руки повідсихали б! Що ж ми тепер! Де скла візьму?

— А він зі свого вікна вийме дві шибки та й вставить, — сказав Грицько. — Чуєш, Федоре, що кажу?

— Та чую, — хмуρο обізвався Федір. — Дай уже встану, Грицьку. Ноги потерпли в колінах.

— Ну, встань, — дозволив Грицько. — Так чув, що я сказав про шибки?

— Не прийдуться, — так само хмуρο відповів Колодій. — А обрізати нічим. Якби ж алмаз.

— А це вже твій клопіт. Хоч зубами обгризи. А щоб до вечора шибки були у вікні. Бо пожалкуєш! Ну, а що ж тепер з ними? — спитав, глянувши на Артема та на Луку, що саме закурювали.

— А це вже як хазяїн, — сказав Артем. — Якби це на мене, то я б їх у три шиї з двору.

— Ну, а ти ж, Гришо, та й ти, Артеме, зайдіть у хату. Небезпременно! — здригнулась від холоду Дарина й зникла у хаті.

— Так ось що, хлопці, — після хвилинного роздуму сказав Грицько. — Ідіть собі та й не оглядайтесь. І не хваліться нікому. Вважайте, що ваш загін козацький розформовано.

— Як це «ідіть»? А зброя? — обурився Кіндрат. — Віддай гвинтівки!

— Зразу видно, що не солдат, — озвався Лука. — Зброя того, у кого вона в руках. Такий закон. Не втримав у руках, ну

й попрощайся! Ідїть к такїй матерї. Не доводьте до грїха! Ходїмо, хлопці, в хату.

В цей час до ворїт під'їхали парою вороних сани-козирки. Дебелий кучер хвацько осадив конї, і з саней вилїз невисокий, худорлявий чоловїк у романївському полушубку, в каракулевїй шапці — пирїжком.

— Голова! — пролетїв у юрбі шепїт. І люди розступились, щоб дати пройти йому від ворїт до хати.

Привїтавшись до людей, невеличкий чоловїк, спираючись на палицю, неквапливо пройшов крїзь натовп і спинивсь неподалеку від порога.

— Що трапилось? Що тут за стрїлянина? — спитав, переводячи погляд по черзі з кожного оружного. На Грицьковї спинивсь.

— Ти хто такий?

— А ти хто?

— Я — голова волосного ревкому, — стримано відповїв чоловїк і, для посилення ефекту, додав, гадаючи, певно, що прїзвище бїльше скаже, анїж посада: — Рябокляч.

— А мене звать — Грицько Саранчук.

— Видать, недавно вернувсь?

— Недавно.

Дудку Луку та Остюка Івана він уже знав, нічого не спитав їх. А на Артемовї затримав погляд, але мовчав. Мовби силкувався згадати, де він уже бачив його. Артем курив цигарку і теж мовчки дививсь на нього.

Рябокляч, Іван Дем'янович, був не з цього села, а з Ліщинівки родом. В тисяча дев'ятсот п'ятому році, повернувшись з шахти в своє село досить плутаним есером, верховодив у своїй сільській громаді, за що і був заарештований у дев'ятсот шостому році. Сидїв у тюрмі. Після суду був кілька років на засланні. Вернувшись перед вїйною додому ще бїльше плутаним, на цей раз уже українським есером, жив у Ліщинівці, працював лїсником. Був на вїйні. Незадовго до Лютневої революції вернувся з госпіталю з ушкодженою ногою. І з початку Лютневої революції по сей день незмінний голова волосного ревкому.

— Згадав-таки, — сказав нарешті Рябокляч. — Гармаш? Юхимів?

— Він самий.

— Чув, чув. — І, примруживши очі, якось невиразно, як і все, що він робив, не то осудливо, не то навпаки — схвально, хитнув головою.

Та Артем все ж таки вловив у тонї нотку неприязні. І відповїв у тон йому:

— На жаль, не можу цього сказати про вас, товаришу Рябокляч.

— Не можеш?

— Занадто вже якимось тихо головуєте!

— Тихо?

— Я, правда, не часто буваю в селі. Але коли не буваю, тільки й чую чомусь — «Пожитько, Пожитько...». А Рябокляч — оце чи не вперше чую.

Слова ці Артемові Рябокляча прикро вразили. І тому, що це — на людях. І тому, що така правда. Сам коли-не-коли відчував це, — як він за ці дев'ять місяців зійшов панівець як політичний керівник у волості. Ще в перші місяці був хоч сякий-такий запал, але потім, якимось непомітно для нього самого, інші — спритніші та енергійніші, як Пожитько з земельного комітету, як Шумило з ревкому, перебрали на себе майже цілковито всі його права і обов'язки, лишивши за ним єдине право уособлювати в собі політичну владу в волості, охоче надавши йому всі найефективніші атрибути цієї влади: розкішно обставлений меблями з поміщицького маєтку кабінет, вартового з «вільних козаків» біля порога, пару найкращих виїзних коней з економії. Відтак він не вважав за потрібне й перебиратися до Вітрової Балки, жив у своїй сестри-удови в Ліщинівці. Бо що ті дві верстви! Десять хвилин їзди. Він навіть обідати їздив щодня в Ліщинівку. Отак і сьогодні: вийшов до саней, а тут стрілянина на Новоселівці.

— Значить, тиха робота не по тобі? — після довгої паузи, поки надумав, що відповісти, озвався голова. — Ну, а що толку з того, що ти з таким тріском та гуркотом? Заварив кашу, а тоді сам — у кущі. У Вітрову Балку на перехови!

— Ох, і агентура ж у тебе! — перейшов і Артем на «ти». — Не гірш як за старого режиму. У станового пристава чи в земського начальника.

— Останнє діло, Дем'яновичу, — похопився з гурту Легейда Петро, — до бабської балаканини прислухатись.

— Та чи мені болить, що там у городі! Хоч передушіть один одного. Ти мені тут гляди! Не баламуть народ. Що це за стрілянина була?

— А чого ти, Дем'яновичу, причепивсь до чоловіка? — знову озвався Легейда. — Хіба ж це він? Своїх он архаровців питай.

Колодій ближче підступив до голови і став розповідати, як Лука відняв у Гмиренка гвинтівку, як вони прийшли сюди, додому до Луки, відібрати, а він засунувся.

— А стріляв хто?

— Та то ми. Вгору. Думали, страху наженемо, відсуне. А він з хати як почав палити!

— Як — із хати? Куди ж?

Мусив Колодій розказати тепер і про шибки.

— А це вже даремно,— сказав досить байдуже голова. Потім, поміркувавши трохи:— Скажеш, Федоре, дідові Гарасимові, хай на горищі у нас там пошукає. Ще з царських портретів скла там того! Хоч і бите, на такі шибки можна вибрати. І щоб це мені було востаннє! Отака анархія! Бо у мене і в холодну недовго потрапити. І на цьому — кінчай базар.

— Так зброї ж не віддають!

— Як це, не віддають? Смішно й слухати! Негайно ж мені віддайте!

— Кому віддати? Оцим...— І Грицько вжив досить-таки образливого іменника для «вільних козаків».

— Подуріли чи п'яні?— від подиву аж плечима знизав Рябокляч.— А хто ж у волості вартуватиме? А маєток хто охоронятиме?

— На таку охорону і я згоден!— кинув хтось із гурту.— То охорона! Ніч на печі переспить з куховаркою, на теплім черені, а вдосвіта, поки народ іще в дворі не заворушиться, повз кошару йдучи, ягня — під заполу.

— Та ще ж вибирає, щоб не абияке, а каракульча! От тобі й смушок, і тушка — на закуску. А самогон і дома є.

— Та пилипівка ж,— обізвалася жартом котрась із жінок.

— Це нам. Нам і на святках пилипівка буде. А як комусь, то й зараз — м'ясоїд!

— А чого це пан Погорелов приїхав? Хто йому дозвіл дав?

На це Рябокляч визнав за потрібне відповісти:

— А ніякого дозволу йому поки що ні від кого й не треба. До Установчих зборів. Як там вирішать. А поки що, живи собі. Гуляй по парку. Дихай свіжим повітрям. І їжею не обмежуємо: хочеш — пісне їж, хочеш — скоромне. А от до хазяйства — носа не суй! Не твоє вже, народне!

— А що ж то Пожитько чаї з ним розпиває? Та з управителем. А може, й по чарці!

— Не знаю. Не знаю, не бачив іще Пожитька сьогодні. Завтра на засіданні ревкому попитаю.

Кіндрат узявся пояснити.

— Та то Гармаша Остапа, братеника ось,— хитнув головою на Артема,— ми з Пожитьком у двір з волами погнали. Самоправно взяв у загоні, дерево з лісу возити. А там у дворі й зіткнулися з генералом та управителем. Ох, як зчепились були! Пожитько не дає волів, а генерал в одну шкуру: поки що я тут хазяїн! І дозволив, на цілий день. І зараз оце, в який уже раз, у ліс поїхав.

— От тобі й не хазяїн!

— А я поткнувся до Пожитька хоч хмизу привезти який раз,— нема розпорядження, і голови не мороч!

— У пана більше співчуття, як у свого!

— А це з тих своїх, що коні водять! Не бійсь — як для себе!..

— А чого солі, чого гасу в крамниці нема?— підступили ближче до голови жінки.

— Бо гас — Баку, сіль — Азовське море. Може, вам ще й матерії? Ситцю в квіточках? Нема, та й не ждїть, жіночки, скоро. Обходьтесь, як самі знаєте. Поки своїх фабрик, на Україні, не набудуємо. А поки що дружні держави і підкинули б, так не до того їм: з німцями треба кінчати. Та ще й самим! Бо ми ж покинули фронт. Домуємо! Докликались-таки, як Невкипілий Першого травня на мітингу вчив. От і здобрїйте тепер уже одним. Для чого вам той гас?! Як-небудь і поночі!..— І сам засміявся з свого жарту.

— Та й доки ж? Рїздво йде — та ні просолу. Маслянки, і тієї в крамниці нема!

— А чого ви до мене з цими вопросам?— знизував плечима голова і вже примірявся, як би йому з натовпу вибратись.— Правління є в кооперації, Пожитько в земельнім комітеті.

— Та ти ж голова!

— Отож! У мене й без цього діла вистачає. Коли не я, то хто ж тоді буде правильну політичну лінію у волості вести. Щоб була — як борозна рівна у доброго орача. Роботи хватяє. Зараз усі сили на підготовку до виборів в Установчі збори.

— Та були ж уже вибори. Ти краще скажи: коли — наші?

— То не ті були. То всеросійські. З тими нічого не вийде: розженуть більшовики. Бо самі власть захопили у Петрограді. А тепер і в нас домагаються нав'язати народу свою диктатуру. Не вийде!

Останні слова Рябокляч одверто адресував Артемові. Пильно вдивляючись в його лице, він навіть примружив одне око й задоволено настовбурчив руді підстрижені вуса.

— А я вірю, що вийде!— сказав Артем не так Рябоклячу, як до гурту, що вже виріс у чималий натовп, заливши ціле Дудчине подвір'я.— Тепер уже народ не той. Довго водити себе за ніс не дасть нікому. Диктатурою лякаєш. А хто ж, як не більшовики, не диктатура пролетаріату, хто як не Рада Народних Комісарів на чолі з Леніним, перша з усіх влад за всі місяці революції дала народові і мир, і землю трудящому селянству?

— З миром ти не поспішай,— перейняв Рябокляч.— Ще невідомо, що там у Бресті німецькі генерали, яку міну

підкладуть. А про землю,— хто ж ви такі, щоб землю селянам давати? Селяни самі хазяї на землі, самі її й візьмуть.

— Авжеж! І навіть раніш, аніж ти думаєш. Не ждатимуть Установчих зборів. Поки пани Грушевський, та Винниченко, та петлюри всякі спроможуться круг пальця мужика обкрутити. І ніякі потуги вашої куркульської партії не перешкоджають народові. Залізною мітлою змете вас на смітник історії. Ну, це як взагалі казати, про цілу партію. А якщо про окремих її представників... Ось питали тебе, коли перевибори. Чого ти не сказав?

— Тебе ждали!— іронічно відказав Рябокляч. Але потім зважив на те, що для людей це не відповідь, і додав похмуро:— Немає вказівок ніяких згорі.

— А знизу? Я, наприклад, чув про ухвалу піщанської громади.

— А громад таких у волості біля десятка. Що ж та піщанська?

— Як чорт ладану, боїтесь перевиборів. Бо знаєте: чесні люди як прийдуть до влади та як колупнуть... Я не про тебе особисто кажу. Може, це робиться у тебе поза спиною. Хоч і це не виправдання для тебе. Як колупнуть, що ви тут в маєтку натворили! Скільки добра народного розікрали. Ти хлопців ось холодною лякав. Гляди, як би вам гуртом у ту холодну не потрапити!

— Гляди, як би я тебе ще сьогодні не посадив!— розлютився Рябокляч.

— Так нема ж кому стерегти!— сказав жартома Легейда.— Розкозачили твоїх козаків. Ще десь двоє тиняються, та, видно, і їм те саме буде.

— У мене є, крім ваших лопухів!— сказав голова.— Тільки команду подам своїм лісовикам-ліщинівцям...

— А це ти вже, Дем'яновичу, і зовсім хтозна-що говориш. Не подумавши, ляпнув. Та чи ж рівняти вашу Ліщинівку до нашого села?! У нас кожен куток більший за всю Ліщинівку. А всіх кутків аж чотири. Мало не до сотні фронтовиків. Та й не всі ж з порожніми руками вернулись. Тільки свиснути!.. А зваж, Дем'яновичу, такий, щоб свиснути зумів, у нас, далєбі, знайдеться.

— Ну от! Договорилися до самої точки!— криво посміхнувся голова.— Далі вже тільки й лишається — врукопашну, на штики! Домітингувались, одним словом. Годі, кінчай базар!— І зразу ж, щоб останнє слово було-таки його, швидко прокульгав крізь натовп до саней.— А зброю, хлопці,— гукнув уже з саней,— коли вже так боїтесь у руки їм віддати, занесіть мені зараз же у волость. Дідові Гарасимові віддасте.

Нехай поки що складе у мій кабінет.— І торкнув набалдашником ціпка кучера в спину.

Коні рвонули, тільки сніг метелицею обдав натовп.

Поволі стали розходитись й люди з двору.

Лука хитнув головою на двері.

— Зайдімо, хлопці. Є про що поговорити. Та й ти ж, Артеме.

Артем сказав, що коли й зайде, то хіба на часинку. І справді, у хаті він навіть не сів.

— Півдня йду і ніяк не дійду до Тимохи. А діло нагальне. Нехай уже, Дарино, іншим разом посидимо. Розкажеш, як ти Луку свого у гайдамаки не пустила.— Тоді до хлопців:— А вам посидіти варт, є об чім поговорити, раз уже зважились на таке. І не дреф, хлопці. Чули, що ото Петро Легейда сказав: якщо до чогось, цілий загін за плечима у вас стане. Але з отою рахубою,— хитнув на стіл, де Дарина вже поставила страву — миску з квашеною капустою та солоними огірками, нарізаний хліб на дерев'яній тарілці і пляшку самогону,— треба, хлопці, кінчати. Всерйоз і надовго. А тобі, Грицьку, мабуть, краще уже було б обійтись без неї і на цей раз? Чи для чого ти пляшку у себе на лутці на виднішому місці поставив? Комедію строїв?

— Та це ж, Артеме, саме той незвичайний случай,— відповів Грицько напівжартома,— про які мачуха тоді з весілля почала, та не всі перелічила. Як це можна, щоб дружбу бойову та не окропити?!

— Не бійся, розуму не проп'ємо! — заспокоїв Лука.— Та сідай і ти з нами! Ну, раз ніколи, не буду й просити. Ходи здоров! — І коли Артем вийшов, а хлопці сіли за стіл, уже наливши чарку, але перед тим, як випити, сказав жінці:— Візьми-таки двері на засув, Дарино. Безпечніше буде!

Дарина мовчки вийшла в сіни й клацнула засувом.

XII

Старий Невкипілій, Прокіп Іванович, вже другий місяць лежав прикутий до постелі гострим приступом ревматизму, на який він захворів іще на Нерчинських копальнях¹²⁰, де відбував свою дванадцятирічну каторгу. Тоді, в дев'ятсот шостому році, полтавський губернський суд засудив його до восьми років каторги. Але у дванадцятому році, за активну участь у заколоті, в зв'язку з розстрілом робітників на Ленських золотих копальнях, йому набавили ще чотири. Отже, Лютнева революція його застала лише з кількома місяцями недобутого строку. І якраз — під час чергового приступу хвороби,— з тиждень уже валявся в казармі на нарах, без будь-

якої медичної допомоги та догляду. Тим-то, опинившись зне-нацька в санітарному вагоні поїзда Владивосток — Москва, Прокіп Іванович, як потім, у рідкісні години не дуже веселого гумору, розповідав своїм односельчанам, спершу навіть подумав був, що це вже він помер. І вже — на тому світі — потрапив у рай. Видно, й там, на небі, як і на землі, все пішло шкереберть. Хіба б же колись, за старого режиму, святий Петро¹²¹ пустив отакого грішника-каторжника в рай, коли йому дорога прямісінько в пекло?! Бо то таки справді було раювання. Викупані, як малі діти, у білих сорочках, в чистих постелях. А поміж койками, як ангели, тільки що крил за плечима з-під халатів не видно, сестри-жалібниці. Ласкаві, дбайливі: «Може, ви гражданин хороший, бажаєте чого? Може, вам, поки обід, книжку чи газету почитати?» А про харчі — що вже й казати! Не те що ніколи не куштував такого, а й нюхати не доводилось: коли не котлети, то яечня на салі, а як не яечня,— обратно ж таки котлети! За ті два тижні, що додому добиравсь, аж поправився, як соком наливсь. Одна біда: в суглобах ноги так крутило, що й рай немилій!

У Славгороді стріли музикою. Тут-таки, на станції, в залі першого класу, куди колись і порога не можна було переступити, улаштували обід на всіх. З промовами. Навіть по склянці церковного вина перепало кожному. А тоді — котрі здорові, ті розійшлись по домівках чи роз'їхались, бо — з усього повіту, а котрі недужі, розсадовили тих по «фаїтонах» та й через усе місто, як ті пани на прогулянці, до самої лікарні. На поправку. Воно можна було б і додому — дванадцять років це неабищо! Ну, більше терпів, не хотілось на млицях, як той каліка, у хату свою увійти. Тут уже й лікувати стали. І додому подали звістку. Приїхала Параска. Ну, це вже згодом. А попервах туга жити не давала: і близько додому, а лежи! І в місті нікого ж. Федір Бондаренко. Переказати б, якщо живий та вернувсь, щоб провідав, так невідомо, де живе, на якій вулиці. Але допитавсь-таки, просто пощастило: одна з лікарок, як виявилось, жила в одному дворі з ним. Аякже! Небезпремінно перекаже. Справді, прийшов другого дня. Просто з роботи. На тому ж заводі, що й до каторги. Мало й змінився, посивів тільки. А витерпів і він немало. Щоправда, після каторги років кілька на поселенні жив. Чоловік майстровий, без діла не сидів, оклигав трохи. Та й дома вже більше місяця. Партійний, звісна річ, як і тоді був. Отож і його чи не з першого слова: «Ну, а ти ж, Прокопе, в якій партії тепер?» У тій, що й тоді був: бий буржуїв дощенту, за бідноту всесвітню! «Правильна партія»,— каже. Ото він перший Прокопу Івановичу і про Вітрову Балку розповів, що там

робиться. І Параску повідомив (чи то депешу дав, чи подзвонив у волость). Приїхала. Хотіла й забрати було, та ота ж сама лікарка — душевна дівчина! — а тут і Федір нагодився, удвох і одговорили. Умовили залишитися ще хоч би тиждень на два. Щоб уже без милиць. Так воно й вийшло. Правда, не два тижні, а цілих три пролежав іще, але зате твердо вже став на ноги. І десь перед травнем подався додому.

Дванадцять років дома не був. Скільки разів за цей час в думці самій вертався додому! Але ні єдиного разу не думав, що буде це саме отак: нестерпно гірко. Ще навіть і в дворі, коли від воріт ішов до хати, Прокіп Іванович не почував нічого, крім радісного хвилювання. І подиву: все було, як тоді, — і та сама хата, тільки глибше стіни у землю ввійшли; і хлівець; навіть на тім самім гіллястім паколі біля порога Параска горшки на просушку вшала. Але тільки-но переступив поріг у хату, сказав: «Здрастуйте!» — а на відповідь одинокий Парасчин голос: «Здрастуй, Прокопе!» — так і здавило серце. «Боже! — думав собі, важко сівши на лаві кінці столу. — Який шматок життя, з кров'ю, з м'ясом, вирвали, катюги! Тоді, як забирали драгуни, у хаті, повній плачу, крім Параски, було ще семеро дітей. А тепер...» Двоє померли малими, невдовзі потому; Марина, старша дочка, перед війною вийшла у Ліщинівку заміж; трое синів — на війні всі; середульшого, Захарка, вже два роки й не чути, найменший, Кирило, — живий, у Петрограді; а найстарший, Тимоха, в Одесі у госпіталі, з рукою щось. Одна-єдина Оленка (тоді ще в колісці була) — жила з матір'ю, — десь подалася з дівчатами на луки по щавель та козельки. Аж к обіду вернулася. І, як видно, по дорозі ще сказали їй, бо не зайшла в хату, а раз-вдруге заглянула у вікно. Та вже мусила мати вийти за нею. Увела в хату за руку і за порогом пустила. «Іди ж поздоровкайся з татом». Дівчина, як на шпичках, підійшла до батька і дала чолом йому (так мати навчила). А батько обняв худенькі рідні плеченята, поцілував у біляву голівку і застиг отак. Не скоро вже кинувсь. Вийняв з кишені піджака таку ж прегарно розмальовану бляшанку з леденцями — гостинець дочці. «Спасибі, тату!» — поклала бляшанку за пазуху, а сама, зрадивши нагоді (саме висунула мати горщик з печі), обережненько виприснула з батькових обіймів: треба ж мамі допомогти! Дістала з мисника ложки, поклала на стіл. А за обідом уже й говорила з татом, хоч іще дуже несміливо. Отак і стали жити — утрюх. А через місяць і Тимоха прибув з госпіталю. З культею замість руки. Посумували. Та жити треба якось! Роздобули подовжню пилку, самі придумали нехитрий прилад для Тимошиної культі та й стали пильщиками.

Саме на цьому місці розповіді завжди хтось із слухачів, користуючись паузою, зауважить обережно: «Дядьку Прокопе,— чи «Прокопе Івановичу», чи просто «Прокопе» — в залежності од відносин із ним,— а чого ж ви про першотравневий мітинг пропустили?»

Невкипілий спершу гляне на того, хто це запитав, і вже потім, залежно від якоїсь, помітної лише для нього, прикмети, чи далі продовжить свою розповідь, чи, буває, заверне назад,— до того ж таки Першотравневого свята.

На цей раз про мітинг нагадала батькові Марина,— сиділа з матір'ю та Оленкою на печі, грілася з дороги. Кузьма, її чоловік, тільки вчора з війни повернувся,— оце й прийшли проти неділі на ніч в гості до жінчиних батьків,— сидів на лаві біля тестя, що простягся під ліжником на полу від стіни аж до комина ногами, і, щоб іще більше захотити розповідача, й собі додав:

— Це ж ви тоді, тату, вперше перед своїми людьми.

— Уперше і востаннє поки що! — сказав Прокіп Іванович.

— А чого ж це так, що востаннє?

— Ну то вже слухай, розкажу, як я в ораторах побував.— Він взяв қисет і, закуривши, почав розповідати:— Якраз ото напередодні свята прибився додому, а другого дня, з самого ранку, заколотивсь народ — з усіх боків повалив на майдан. Пішов і я. Отоді на майдані вперше з Рябоклячем та іншими заправилами волосними зустрівся. Рябокляч навіть на ший кинувся, ну добре, що на зріст малий, а то, чого доброго, ще й почоломкалися б. Він ото і підбив мене: як політичному каторжанинові годилося б, мовляв, до народу з промовою виступити. А я й сам собі подумав: як-не-як, дванадцять років не бачився з народом, кращої нагоди і не придумати, щоб одразу з усім селом своїм поздоровкатись. Гаразд, кажу. Почався мітинг. Спершу Рябокляч з півгодини, мабуть, народ морив. Далі — Пожитько, потім — учителька. А врешті, й мені дали слово. Виліз я на той поміст, вклонився на всі сторони, поздоровив із святом усесвітнього бідняцького класу, а тоді й питаю: «Та чи ж ви хоч впізнаєте мене?» Загукали з усіх боків: «Впізнаємо! Аякже!» — заплескали в долоні (це вже з города моду таку взяли). Почекав, поки стихло, а тоді й кажу: «А от я вас, дорогі мої односельчани, ну ніяк не впізнаю». Та й почав ото нагадувати їм, що ми тоді, у дев'ятсот п'ятому році, робили отут, у своєму селі: і про забастовку в жнива, і як худобу з економії розбирали, і як від драгунів та інгушів боронилися — греблю боронами вистеляли. Пісень, правда, отаких ловких революційних не вміли співати, та й не до пісень нам тоді було! «А ви що ж тут за ці місяці, окрім того, що пісень навчилися, що ви тут, у себе, для рево-

люції зробили?» Сказав це та й подумав: а кому це ти, Прокпе, кажеш? Кого докоряєш?! Стоять переді мною солдатки, вдови нещасні, діди та баби, молодь безвуса. Аж сором опік мене. «Вибачайте мені,— кажу,— за слово це прикре. Воно й те правда, що поки мужики наші на війні, нічого путящого тут і не зробиш. Та ще коли зважить на те, хто тут усім заправляє. Але дещо і вам зробити під силу. Листи чоловікам, синам на фронт пишете?» — «Авжеж! А то ж як!» — «Ну, так от ваше найголовніше діло: у кожному листі кличте додому. Не просіть, як у гості, а наказуйте! Хватить уже й так, мовляв, сиріт та вдів. І ще про одне не забувайте писати: щоб без зброї не повертались. Бо така правда на світі: чия сила, того й право». Сказав отак і зійшов з помосту. І відтоді вже нікуди мене, ні на які свята та збори, не кличуть. А зустріне випадково на вулиці Рябокляч чи інший хто з їхнього гурту, в перші чужі ворота шмигне, аби тільки не здоровкатись. Та й самому мені не до свят було, не до пісень: стали з Тимохою пильщувати. Та й не прийшов іще час. Але йде. Що не день, та й прибі'ється котрийсь, прорветься крізь заслони. Не всі, але немало й таких, що не з голими руками. Ось подай мені, сину, патерицю мою. Десь там, у кочергах.

Кузьма приніс тестеві дебелий дубовий ціпок, змережений з горішнього краю якимись зубцями. Та в цей час біля порога загупотіли чобітьми, оббиваючи сніг. І потім до хати увійшли Артем, Легейда Петро і Тимоха, з якими зустрівсь Артем оце щойно біля воріт.

Легейда вже був сьогодні у Невкипілого зранку, але Артема Прокіп Іванович не бачив від самого літа. Тиснувши руку, затримав у своїй і любовно, як би на рідного сина, довго дивився, радо усміхнений.

— Молодчина, Юхимовичу! — звичайно ж, Тимоха все розповів батькові про оту нічну бойову операцію у Славгороді.— А як рука?

— Гоїться! — посміхнувся Артем і собі.

— Ну, потерпи уже. За триста гвинтівок і не таке витерпіти можна.

— Авжеж!

— А от Тимоха уболіває все,— сказав по паузі Прокіп Іванович,— за свою невдачу тоді: і коня вбито, і вроді як дурно зовсім.

— І зовсім не дурно. Я вже казав йому — більш як двадцять гвинтівок хлопчачи крадькома витягли з яру з-під снігу. Наші, заводські, підговорили. А двадцять гвинтівок не одного коня варті. Коли навіть тільки з цього погляду.

— Тимосі безкозирки своєї жаль. Більш, як коня. То був «Несокрушимый»...

— Ось годі-бо вам, дядьку Петре. Не до жартів ваших!

Тимоха був помітно в поганому настрої. Він всяко намагався приховати його: заглянув на піч, із сестрою привітався, потім сів поруч зятя і став стиха, щоб не заважати розмові, розпитувати його, коли вернувся, звідки та як добирався. Але все це — без особливої цікавості. І майже зрадив, коли Петро Легейда, почавши розповідати Невкипілому про сутичку в Дудчиному дворі, одвернув од нього і Кузьмину увагу. Він сперся ліктем об коліно й тяжко задумався.

Був у дворі — переказав Лаврін, щоб прийшов протез приміряти, — од нього й довідався, що Артем повернувся сьогодні вранці. То вже й не втерпів — просто з двору й пішов до Гармашів. Але Артема вдома не було. Не було й Остапа: пообідавши, знову поїхали з Мусієм у ліс. Самі жінки вдома. Ще до поїздки в Славгород Тимоха частенько заходив до Гармашів. І тоді, як Оріся ще хвора лежала, і вже, як встала з постелі. Приходив — посидить з годину; не будиши балакучим дуже, він для Орісі, щоб розважити дівчину, ставав зовсім іншою людиною: де та і дотепність та гумор бралися в нього! Отак він любив Орісю. Любов'ю ніжною і самовідданою. Овіяною тихим смутком і затамованою глибоко в серці. Якось так сталося, що він навіть не встиг сказати Орісі про своє почуття до неї (а втім, хіба вона сама цього не бачила!), як стало вже пізно: полюбила Грицька. Спершу Тимоха дуже боляче сприйняв цю не таку вже й велику несподіванку, бо теж мав очі. І напочатку, протягом цілого тижня, особливо безсонними ночами, перевертаючись у яслах (робив конюхом в економії), чого-чого тільки не передумав, яких найбезглуздіших способів не вигадував, щоб позбутися щасливого суперника. Але потім тверезий розум взяв-таки гору, розум і почуття до Орісі. І вже міркував тепер спокійніш і розсудливіш. Людська громада — не отара овець, щоб ото можна було, як тим баранам, з розгону лобами гуркатись. Аж поки котрийсь не позбиває роги другому і тим самим змусить зійти з дороги. Та й дівчина ж не вівця, якій однаково. На все життя пару собі вибирає. Йй видніш. А невдовзі навіть заспокоївся. Оринине щастя було йому дорожче за його власне. А коли зважити ще й на те, що Грицько таки хазяйський син, а сам Тимоха — наймит із малку, то й зовсім виходить, що, може, це і на краще. В порядності Грицька Тимоха був упевнений, бо знав його з малку. А втім, у чужу душу не заглянеш. Отож стежив пильно за розвитком взаємин його та Орісі. А одного разу навіть застеріг: «Тільки, Грицьку, чесно гуляй. Сватати будеш?» — «Побачимо. А ти хто їй такий, брат чи сват?» — «В тім-то й біда, що Артема дома немає, — сказав Тимоха. — Коли б був дома, я тобі й слова б не сказав. Не

брат, але вона мені все одно, як сестра рідна. Бо сестра мого найближчого товариша». Про справжнє почуття до дівчини, з парубоцької гордості, Тимоха нікому не обмовився й словом, тим більш — Грицькові. «Буду сватати,— сказав тоді уже й собі поважно Грицько і не стримався, щоб не поділитися радістю:— Уже й згоду дала. Десь восени поберемось». Після цієї розмови Тимоха зовсім уже примирився з неминучістю. І навіть згодом уже, на війні, коли над Грицьком, так само як і над ним самим, день у день висіла смертельна небезпека, ні єдиного разу в чесну Тимошеву душу не пролізла гадюкою огидна думка. А якщо й траплялось часом, що приверзеться уві сні казна-що (найчастіше: ніби листа з дому одержав, у якому сповіщали, що Грицька вбито), то вже спросоння ходив як неприкаяний, сам ліз на рожен, аж поки боцман Матюшенко не вліпляв йому кілька нарядів позачергового, і тоді матрос Невкіпільй заповзято драїв палубу до сьомого поту. Щоб хоч із потом вигнати з тіла всяку оту гидоту. При зустрічі з Грицьком у Славгороді першою думкою Тимохи було, що як це добре на Орису вплине в її теперішньому стані, після хвороби. Одразу сердешна дівчина оживе! А сам собі тоді ще дав зарок: повернувшись додому, не заходити до Гармашів аж до самого весілля. Щоб кислую пикою своєю не псувати дівчині настроїв. І так би, мабуть, було, коли б не Артемове повернення. Але й то — думав, ідучи до них, що тільки в хату зайде, забере Артема, та й десь підуть собі. Бо є об чім поговорити. А вийшло інакше. Ще від порога, тільки-но глянув на Орису та на тітку Катрю, і з їхніх голосів у відповідь на його привітання одразу збагнув, що в сім'ї якийсь негаразд, а може, й лихо якесь. То вже й не міг, хоч і дізнався, що Артема нема, піти собі, як то планував. Сів на лаві. Але не міг, як іще кілька днів тому, бути невимушеним, цікавим співбесідником. Більше слухав, що говорила тітка Катря (Орися теж була дуже небалакуча), а сам собі ламав голову над тим — що ж таки трапилось? Аж поки Мотря якоюсь фразою не розкрила родинну таємницю. Он воно в чому той негаразд! За три дні, після трьох років війни, Грицько не спромігся прийти. Чи ж таки, справді, не диво?! Що за причина? «Може, занедужав з дороги?»— щоб потішити, висловив здогад. Дуже ймовірно, бо за ці три дні ніде і він не зустрічав Грицька. І, ще трохи посидівши, попрощавсь і пішов. Думка була — просто до Грицька піти, щоб пересвідчитись. Бо розумів, що кращих ліків для Орисі не було, як звістка про хворобу Грицька. Але, звичайно ж, щоб зовсім не страшна хвороба! Але по дорозі довідався про пригоду в Дудчиному дворі. Виходить, не хвороба причиною. А що ж тоді? Чи не настала саме ота годи-

на,— уже сидючи дома тепер, думав Тимоха,— щоб стати віч-на-віч з Грицьком (дарма що й Артем дома!). Та й нагадати про оту давню розмову-застереження? Бо щось дуже схоже на те: може, тоді улестив-таки дівчину обіцянкою сватати, добився свого, а тепер думає: три роки вже сплигло, то так і минеться. «Ой, ні, Грицьку!— аж скрипнув зубами парубок.— Не минеться так. Це вже будь певен, гидотнику!»

Легейда тим часом довів уже до кінця свою розповідь, жодного слова з якої Тимоха так і не чув.

— А що ж, Кузьма, за лісовики такі у вас?— спитав Артем.— Рябокляч нахвалявся.

— Не знаю,— знизав плечима Кузьма.— Ще не роздивився дома. Та хіба в нього мало рідні там, а то й просто підлабузників усяких. Але страшних дуже начебто і нема.

— Я це не від страху,— сказав Артем.— Але треба ж знати. Дядько Петро добре йому відповів, порівнявши Ліщинівку з нашим селом. З мобілізаційної точки. Одразу задній хід дав.

— Отакий він і тоді був: брехунець!— озвався Прокіп Іванович, маючи на увазі Рябоклячеву політичну діяльність у дев'ятсот п'ятому році. І згадав про патерицю, що лежала поверх ліжника. Сів на постелі, а тоді до зятя, що сидів найближче:— Ну, то подай уже й ніж. Он на столі.

Кузьма подав тестеві ніж. Спитав посміхаючись:

— А що це ви будете?..

— А ось дивись — побачиш. Це в мене свій реєстр оружних у Вітровій Балці. З одного боку,— і він, як соплкар, провів пальцями по зарубках — восьмеро. Це — не наші. Отже, три зубці — геть!— І він зрізав ножем три зубці-зарубки. А з цього боку — вісімнадцять. Це — наші.

— А що ж то один зубець уже й викришивсь?

— Це Титаренко Санько. Продав Гмирі рушницю, от і викришивсь. А зате ось нових... Так кажеш, Дудка Лука, Остюк Иван...

— Грицько Саранчук,— підказав Артем.

— Просто й не знаю, що з ним робити,— роздумливо мовив Невкипілій.

Та він же якраз всю кашу й заварив,— заступився за Грицька Легейда.

— Заварив Лука,— уточнив Артем.— Але в оцій, другій сутичці Грицько виявив себе якнайкраще.

— Та чи я не вірю вам! Але хіба скажеш, що з бідняків? Одрубник столипінський. Як не крути!

— То ж батько,— знову заступився Легейда.— А проже не батько з дому, от тобі й бідняк уже. Бідніший за нас із тобою. У нас хоч стріха над головою. Та й батько — коли б усі одрубники були такі, як Гордій, жити можна було б.

— Нічого не скажу поганого про Гордія. Та, правда, і в нас, на каторзі, були навіть з дворян. Та ще й не з абияких, з ористократів. Ну, це — як виняток. А не п'яний він був часом?

— Напідпитку, ніде правди діти,— признавсь Артем.

— Ну, тоді ще одно, останнє. А якби це не в Луки було, а в Горобця Микити, скажімо, чи й у тебе, Петре, що харцизяки оті шибки били б, що тоді б Грицько? Лука все ж таки родич йому.

На це промовчали всі.

— Ну, гаразд. Поживемо — побачимо. А поки що — ризикнемо! Тільки зубець я тоненький зроблю. Щоб в разі чого і без ножа, нігтем сколупнути. На патерицю, постав на місце.

— Але розмові про це ще не край,— озвався Артем.— Коли вже хлопці, можна сказати, одчайлись на таке, не можна ж їх кинути напризволяще. Мабуть, саме час оце до організації загону братися.

Усі погодилися з Артемом. А в Легейди навіть уже й план був готовий. Пожитько скаржиться все на вовків, що ягнят з кошари тягають. То чи не зробити облаву на тих вовків? Попередити звечора тільки своїх усіх, з Прокопової патериці, а раненько й рушити в ліс. Які там вовки! На галявинці десь поставити рушницю «в кóзла» та й перекурити без поміхи. Поговорити. І командира загону обрати.

— Та щоб не матню якусь, не брехунця! А кріпенького мужика,— зауважив старий Невкипільий.— Бо за ці місяці дехто вже так заледасів!

— І першим ділом у стволи щоб заглянув,— додав Тимоха. (Не пропала даром наука боцмана Матюшенка, який за одну піщинку в стволі гармати давав по три наряди позачергово!) — А то, мабуть, є такі, що від іржі й світу не видно. Та, може, й присягу якусь.

— Не якусь, а червоногвардійську присягу,— сказав Артем.— Щоб одразу відчули, що це — не мисливське товариство, а таки справді гвардія революції. І прапор з написом: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Щоб зразу видно було, якої саме революції.

Потім поговорили ще трохи на цю ж тему: про засоби зв'язку, про гасло на випадок тривоги.

Надворі вже помітно згасав день. У напільне вікно червоне сонячне проміння, переломившись у намерзлих шибках, на протилежній стіні поклато мазки, як маки, червоні. Артем з неспокоєм поглядав, як вони, ті маки, швидко росли, дістали вже стелі. І перевів розмову на інше: про наймитські збори сьогодні увечері в економії. Мовляв, того й прийшов, щоб порадитись та разом з Тимохою і піти на ці збори. Тимоха не заперечував: удвох воно таки охотніш.

— Готуються. Антон в дуже войовничому настрої.

— Це він ще не знає, що з його друзками, Кіндратом та Колодієм. А визнає, одразу прохолоне,— зауважив Легейда.— Але найбільша біда з ним, що — дурний. А від дурня ніколи не знаєш, чого сподіватися можна.

Несподівано для всіх старий Невкипілий заступився за Антона:

— Дурний, кажеш. А бач, забастовку не хто інший, він придумав.

— А для чого вона?

— Щоб заставити земельний комітет худобу між людьми розподілити. Кому вже там громада ухвалить.

— До весни про це й думати нічого!— заперечив Артем.— Де ж ту худобу оце взимку бідняк поставить?!

— А де ставили у дев'ятсот п'ятому році?

— Де ставили! Дехто і в сінях держав. Що тоді, на одну добу. А тепер на цілу зиму.

— У сінях і тепер поставить. На цілу зиму,— відказав Артемові Прокіп Іванович.— Нічого не станеться з ним. Ну, а коли вже такий аристократ великий, що страшно йому поночі у коров'ячий кізяк вступити,— прибуде до причілка затишок-загату із снігу. Тут же й копиця сіна-соломи. А як же інакше? До весни, кажеш. Та вони, як роззявами будемо, ще до різдва худобу ту роздадуть. І на законній підставі. Та тільки — не тим, кому слід!

— Як же це?— не зрозумів Артем.

— Одним махом. Підпалять сіно, солому, і край. Чим тоді бідняк буде годувати? Стріхою? А до кожного стога на луках, до кожного ожереду в степу сторожа не поставиш! Один на коні за півночі з усім впорається.

Артем на цих словах аж із лави схопивсь. Схвильований, заходив по хаті, од лави до порога, назад.

— Та невже-таки вони і на це зважаться?— озвався Кузьма після паузи.

— А ви ж на війні були. А вас командири ваші на фронті не заставляли цілі села палити, цукрові заводи, винокурні?..

— Ну, то — щоб німцям не дісталося.

— А це — щоб нам! Чи, думаєш, ми для них миліші за німців?

— Ну, хоч би з остраху,— вів своє-таки Кузьма.— Бо за таке діло — на місці кулю в лоб!

— Та це ж, як спіймають. Та й потім — чи вони це самі робитимуть! За корівчину чи за півдесятка овець та за копицю сіна для них не один охочий знайдеться.

— Атож!— підтримав Невкипілого Легейда.— Та ще й з таких, що, навіть зловивши на місці, не здійметься рука. Бо дома дітей з півдюжини пухнуть з голоду.

Артем раптом спинивсь посеред хати.

— І все ж таки вихід є!

— Викладай.

— Ми на вівторок призначили «облаву». А чого зволікати? На завтра треба. А з понеділка всі тридцять пар волів і всі коні кинути на перевезення сіна із лук. У сінник в економію.

— Щоб іще легше було: одним сірником!

— Ні, Прокопе Йвановичу, не легше. Бо з найвірніших гвардійців караул номер один, як біля порохового складу, день і ніч стоятиме в економії, у сіннику. — І, звертаючись до Легейди:— Дядьку Петре, а чи встигнете сьогодні всім загадати? Бо, крім вас, більше і нікому ж.

— Загадаю,— сказав Легейда і мимоволі подумав: «Отарого б нам командира!»— Не клопочіть хоч цим собі голови, хлопці. Про своє думайте. Та вже і йдіть, бо вечоріє.

XIII

Хата Невкипілого стояла майже навпроти головних воріт у високому паркані — навіть підскачовиши, не можна було дістати верху, до того ж ще й уतिकаного іржавими гвіздками,— що відгороджував од вулиці панський маєток. Столітня липова алея від воріт вела просто до колишнього князівського палацу, у дев'ятсот п'ятому році спаленого вітробалчанами і згодом перебудованого новим господарем, поміщиком Погореловим, в одноповерховий просторий будинок, кімнат на двадцять, з мезоніном і просторими, диким виноградом повитими, верандами, одна з яких, відкрита, виходила просто на став. Поблизу будинку стояли два флігелі. В одному жив управитель з родиною, а в другім — хатня прислуга: кухар, покоївки. На чорний двір були інші ворота, в цьому ж паркані, майже в кінці вулиці. Туди й намірились були іти Артем з Тимохою. Але, проходячи повз розчинені чомусь головні ворота, машинально звернули сюди, щоб навпростець, через парк, вийти на чорний двір.

Після вулиці в алеї, де верхівіття вікових лип майже спліталось угорі, якось одразу потемніло, і в групі людей, що прямувала назустріч хлопцям лише згодом впізнали вони управителя та уповноваженого з повітового продовольчого комітету, котрий іще з літа часто навідувався в маєток. Вони йшли обабіч огрядного чоловіка в бекеші, сірій смушевій папасі і в білих валянках.

— Погорелов?— неголосно спитав Артем у Тимохи.

— Він самий.

Трохи ззаду ішов, як видно, денщик Влас.

— І треба було нам сюди!— невдоволено сказав Тиміш.

— А хіба що?

— Та воно й не що, ну а...— зам'явся Тиміш.— Здоровкатись чи не здоровкатись? З одного боку, старий чоловік, а з другого — поміщик. Та ще й генерал. А значить, контра!

— Проблема!— посміхнувся Артем, але на подив самому собі, відчув теж деяке занепокоєння від цього, аж розсердивсь. На себе самого в першу чергу.

— Давай станемо вроді б закурити,— знайшов вихід Тиміш.

Вони зійшли з протоптаної стежки в глибокому снігу трохи осторонь, повернулись до алеї спинами, і Тимоха вийняв кісет. Скрутивши цигарки Артемові й собі, саме почав добувати вогню, як група порівнялася з ними. Чи бензину не стало в запальниці, але, як не старався Тимоха, все було даремно.

— Власе, чи не бачиш!— раптом почувся бас Погорелова.— Дай людям прикурити.

Влас підійшов до них ближче, складаний стільчик, що ніс у руці, затиснув між коліньми й, вичиркавши сірник, дав прикурити обом. Хлопці чемно подякували.

— Ви не до мене часом?— спитав пан Погорелов, знімаючи одразу «проблему» вітання.

— Ні, ми не до вас,— відповів Артем. І вже хотів іти, але раптом передумав. Бо таки, справді, не щодня, особливо тепер, попадаються поміщики. А тут іще й свій. Чому б і не скористатися з нагоди, не роздивитися зблизька? І він, щоб зав'язати розмову, спитав:— А в якій же справі, на вашу думку, пане Погорелов, мали б оце ми до вас?

— Ну... не знаю,— трохи зам'явшись, коротко відповів Погорелов. І знати було, що це запитання вже зіпсувало йому настрій. Та, як видно, і він намірився використати цю нагоду, щоб поповнити досить-таки обмежений свій запас сільських вражень та спостережень. І після короткої паузи продовжив:— А втім, ви таки маєте рацію, молодий чоловіче.— По якомусь непомітному знаку на цім слові Влас підставив стільчик, і Погорелов сів на нього.— Бо які справи можуть бути у реальних живих людей із, по суті, безплотним привидам?! Адже саме так, очевидно, сприймаєте мене? Блукає по парку привид поміщика Погорелова.

— Ні, не зовсім так,— посміхнувся Артем.— По-перше, скільки не доводилось мені мати справу з привидами...

— А таки доводилось?

— Зрідка. По книжках. Всі вони, правда, теж водилися більше по отаких запускених парках, по нежилых будинках. Але куди більше, аніж ви, полюбляли самотність. Обходились без камердинерів чи денщиків.

— Ах, он що!

— Це дрібниця, звичайно. Є причини важливіші, що не дають вам стати привидом. В розумінні — не чіпайте мене, а я вас не зачеплю.

— А що ж це за причини?— уже з цікавістю глянув пан Погорелов на цього трохи дивного солдата, дивного уже з зовнішнього вигляду: взимку в шинелі наопашки, в позі дисциплінованого і доброго стройовика і разом з тим — сповнений почуття власної гідності. І навіть ця маленька затримка з відповіддю не здалася йому наслідком вагання. Видно, просто підшукував слова, щоб якнайвиразніш висловити думку.— То що ж за причини?— повторив пан Погорелов запитання.

— Причини у вашій вдачі. Занадто ви наполеглива людина.

— Не розумію.

— Обома руками хапаєтесь за всяку можливість, щоб таки залишитися і надалі поміщиком. Тобто і надалі експлуатувати народ.

— Дурне слово!— одмахнувсь рукою пан Погорелов.— Так можна сказати, що й голова експлуатує руки та ноги. А вона тільки координує рухи кінцівок отих.

— Ну, це — стара пісня!— сказав Артем.— То ви ото й маєте намір «координувати» рухи верхніх чийхось кінцівок хоч би на двохстах десятинах замість тисячі? Такі, здається, ваші наміри на найближчий час: спробувати на двохстах десятинах хазяйнувати?

— А хоч би й так? Хіба цей намір суперечить законові?

— На ті закони ви не дуже покладайтесь. Щоб не підвели вони вас під монастир!

— А хто ви такий, власне?— несподівано втрутився в розмову юнак в романівському полушубку і в студентському картузі.— І що за тон!

— А ви хто такий?— повернув голову Артем до нього.— В таких випадках, до речі, годиться спершу назвати себе, а вже потім розпитувати.

— Охоче назву себе: студент третього курсу Київського університету Тищенко. Уповноважений повітового продовольчого комітету.

— Так я й догадувався: відгодівля свиней. Діло хороше. А в мене, на жаль, ні чинів ніяких, ні звань. Просто — слюсар Харківського паровозобудівного заводу. Потім — солдат-фронтвик. Зараз гостюю у своїх родичів.

— Тільки й всього! А я вже подумав, чи не особливий уповноважений від сільської громади. З таким ви апломбом!

— Ні, ні. Але й за уповноваженими діло не стане. Як треба буде. А це ми з товаришем просто знічев'я зайшли у парк

свіжим повітрям подихати. Та й розговорились ото випадково з паном Погореловим. Чому й ви свідок. Про привиди. Ні, не така це проста штука,— знову повернувся до Погорелова,— живій людині у привид перевернутися. Марні й ваші, пане Погорелов, потуги!

— Марні?

— А тим більш з такими, як у вас, намірами. Та ще до того ж — не самі ви свої наміри й «координуете», пане Погорелов.

— Не розумію. А хто ж?

— Маю на думці ваших синів-спадкоємців. Обидва — золотопогонники.

— О, мої сини — то гордість моя! В оці смутні часи вони лишилися вірними своїй воїнській присязі, своїй вітчизні.

— Про це й мова. Про їхню відданість старому режиму. Але нічого з цього не вийде. Накрився рязанський маєток, накриється і цей. Не сьогодні-завтра. І даремно ви сюди приїхали.

— Та як ви смієте! — не міг уже стримати свого роздратування пан Погорелов.— Я приїхав до себе додому.

— Але ж ви забуваєте, що це не тільки ваша домівка, а домівка принаймні ще душ тридцяти наймитів економії. І що вони навряд щоб погодились і надалі з такою несправедливістю: будинок кімнат на двадцять — для одного, для пана Погорелова, а вони — на долівці покотом, на солон'яній підстилці. Як худоба! Думаю, що навіть на сьогоднішніх наймитських зборах стане і це питання.

— На долівці? Вперше чую! — здивувався Погорелов і звернувся до управителя:— Що ж це таке, Іване Авер'яновичу?

— Та слухайте! — заперечив управитель.— Сплять, де хочуть. Дівчата — на кухні на лавах, а котрі — на полу за перегородкою. А хлопці — у чоловічій людській. Є піл. І на лавах можна. А як їм на долівці охота,— вольному воля!

— І нащо б ото я казав! — за весь час вперше озвався обурений Тимоха.— «Вольному — воля!» Та хлопці ще з осені товчуть вам про піч. Так ви все — нехай та нехай. На долівці тільки й рятуються від диму та чаду!

— Ну, це вже чисте неподобство, Іване Авер'яновичу! — обурився і пан Погорелов. І тільки ворухнувся, як Влас, що весь час стояв за спиною в нього, ступив крок, пригнувся. Пан Погорелов сперся рукою йому на плече і важко звівся на ноги.

— Та ви їх слухайте більше. Всяких баламутів! Подивитесь завтра самі.

— Не завтра, а ще сьогодні! — запалився пан Погорелов, але зразу ж і охолонув.— Проте, що я можу?! Одне сьогодні

добре діло зробив, але якою ціною! Цілу баталію видержав.— І далі без видимого зв'язку звернувся до Артема:— Так кажете, молодий чоловіче... Але чи не здається вам, що для того, щоб із дому прогнати мене, потрібні серйозні причини якісь. Контрреволюцією не займаюсь. Нікуди навіть із дому не виходжу. Нікого не приймаю.

— Причина та сама, що і в ваших рязанських земляків була,— сказав Артем.— Як пак, Власе? «Щоб і вам нерви здря не псувати, та й серед наших, може, який слабонервний знайдеться». Не перебрехав, Власе? Пробач, не знаю, як по батькові.

— Не чіпляйся хоч до мене!— сердито відказав Влас. І потім, з фамільярністю давнього і відданого слуги, до пана свого звертаючись:— От і послухай вас, ваше превосходительство! «Дай прикурити». А вони якраз із тих хлопців, що самі прикурити дають!

Студент Тищенко засміявся:

— А непоганий з тебе, Власе, каламбурист!

— Базіка!— гнівно глянув Погорелов на Власа, повернувшись і рушив назад, у напрямку до будинку.

Артем з Тимохою, не шукаючи стежки, навпростець побрели по снігу через парк до чорного двору. Якийсь час ішли мовчки. Раптом Тимоха обізвався:

— І непоганий, може, чоловік. Коли б з нього оте генеральство та поміщицтво зшкрепти.

— Не зшкребеш: як шкура приросло! Оце й лихо його,— сказав Артем.— І, помовчавши часинку, додав:— Та, мабуть, і наше. Бо зайвий клопіт.

— Клопоту великого не буде з ним,— зауважив Тимоха,— отак, як і рязанцям.

— Ти так думаєш? Дай боже! А два сини-спадкоємці? Золотопогонники? Старший — ротмістр лейб-гвардії якогось там полку. Корніловець. Ще восени з однокашниками своїми, такими ж золотопогонниками, пробрався на Дон, до Каледіна. А менший — юнкер Київського артилерійського училища. Цього тобі мало для клопоту?!

XIV

Чорний двір просторо розлігся зразу ж за парком і межував з другого боку із скотним двором, що розкинувся по горбі вздовж ставу, аж до греблі. З двох інших боків степ підступав до самих будівель. Ціле містечко, де старі ветхі будівлі (деякі навіть іще з часів кріпацтва) стояли впереміжку з новими цегловими під бляхою — інбарями, каретним сараєм та конюшнею для виїзних коней, конторою, свинарниками,

пташарнею. Житлові будинки всі були старі: і півдесятка мазанок в один ряд — для сімейних (по дві сім'ї — через сіни), і людська, незграбна будівля, де містилася кухня, а в другій половині — помешкання для однаків. Поряд з новенькою конторою ця величезна, як клуня, будівля здавалася ще старішою. Вечірні димові стовпи стояли над стріхами, червоно забарвлені сонячним промінням. Хоч сонце вже сіло за небосхил. На протилежному краї бірюзового неба вже зайнялася вечірня зоря. І така тиша, що чути було голоси на скотному дворі, — саме напували худобу.

Хлопці з-за конюшні увійшли в двір і майже зіткнулися з Горпиною, яка вийшла із свинарника з порожньою цеберкою в руці.

— Здрастуй, Горпино!

Дівчина спинилась, радо здивована.

— Артем! Ой, молодці, хлопці, що прийшли. Здрастуй! — цеберку поставила на сніг, глянула на свої руки. — І поздоровкатися ніяк, бо від свиней, руки брудні.

— Знайдемо вихід! — весело сказав Артем. — Коли, звісна річ, не заперечуєш? — І, не чекаючи на відповідь, обняв здоровою рукою дівчину за плечі й поцілував — та ще так міцно! — в пругкі дівочі, ще ніким з чоловіків не ціловані губи.

Горпина аж розгубилась. Зашарілась. Навіть ряботиння зникло з лица, тільки стало лице мовби дуже смуглявим і в сутіні — на подив вродливим.

Тиміш жартома й собі підступив до дівчини.

— Ну, вже годі тобі, — до Артема. — Дай же і мені поздоровкатись.

Горпина відступила від нього на крок. І собі в жарт:

— Та чи ж я ікона, щоб ото кожен... Та ми ж уже й бачилися сьогодні.

— Та правда, бачились. Думав: може, забула!

— Ні, я не з забудькуватих! — І почувалось, що сказала це не так для Тимохи, як для Артема. — От молодці, що прийшли! — облишивши жарти, ще раз подякувала Горпина. — А ми ради такої нагоди навіть на вечерю з варениками заходилися. Побіжу, треба допомогти дівчатам.

Хлопці перейшли двір, наміряючись зайти спершу, перед зборами, до Омелька Хріна, який жив у другій від краю хаті-мазанці. Його ще дома, мабуть, і нема — упорує на ніч воли, але не біда. Посидять у коваля Лавріна, тестя Омелькового, що жив із своєю старою в одній із ним хаті — через сіни. Але, порівнявшись з крайньою хатою Оверка Вухналя, хлопці мимоволі спинились. Уже й вечір, та ще й проти неділі, а він щось собі порається на причілку хати. Дзвякала сокира.

— Що ти майструєш там поночі? — спитав Артем.

— Та... Закурити є? Несіть сюди.

— Балуваний!— пожартував Артем, коли підійшли до Оверка.—«Несіть!»— А сам радий був нагоді зблизька роздивитись споруду невідомого призначення.

— Так що ж це воно буде? Чи не за планами архітектора Невкіпілого, Прокопа Івановича?

Оверко не зрозумів. Поки закурював, мовчав. А далі, бо треба ж було щось відповісти:

— Затишок для курей.

— А досі ж де їх держав?

— Та в сінях. Там тих і курей --- аж п'ятеро.

— Так що ж вони в цій загороді робитимуть уп'ятьох?

— У довгої лози гратимуть,— посміхнувся Тимоха.— Ой, не крути, Оверку! Тут добрий десяток овець поміститься.

— Ну, вже й десяток! Хоч би півдесятка припало. І то добре. А на менше я і не згоден. Четверо дітей! А ні — корову! Тридцять років ув економії роблю. Не заробив, скажеш, Артеме?

— Чому не заробив! У сто крат більше заробив. Та бач, яке діло, Оверку: заробітки наші за тридцять років розтринькували рік у рік. Спершу князь Куракін з княжатами, потім Погорелов. Скільки по загрянцях розвіяли вони нашої праці-кривавиці! Не збереш!

— Це так. Але й залишилось немало.

— Немало: земля! А це добро, що в дворі зараз, хоч би сирітські та вдовині сльози втерти вистачило.

— А мені, значить...

— І тобі перепаде щось,— перепинив його Артем,— не треба тільки дуже апетит свій розпалювати. Та я, власне, і не про це хотів. Не це мене дивує. Отака кошара, отакий корівник у дворі, а ти льодник будуєш.

— Чудний ти чоловік, Артеме! Таке зморозиш: ув одній кошарі. І тут, під хатою,— з очей не спускай! Чи, думаєш, мало невдовольствія буде?! Не полізе один до одного в двір?! Ну, та дарма! Ще разів кілька обіллю стіни водою — саме на мороз береться!— і тараном не проб'єш. А на двері — залізний прут з гвинтовим замком. А ні — залізним пудом на ніч пудатиму!

Коли вийшли з Вухналевого двору, Тимоха похмуро сказав:

— Виходить, Оверко за Антона руку підійме.

— Виходить. Та, певно, і не він один. Недарма ж і батько твій... Доведеться, мабуть, на ходу перестроюватись. Хоч би робочу худобу врятувати від розподілу. А з вівцями та коровами... Воно, звичайно, можна б і з цим: скотарі, доярки — є. А молоко б сім'ям по кількості дітей.

— Не з нашим це народом!— махнув рукою похмурий Тимоха.

Як вони й гадали, Омелька ще не було вдома. Уляна, Омелькова жінка, щойно вернула з корівника після вечірнього доїння. Вона, коли хлопці зайшли до хати, уже й не відпустила їх: ось-ось і Омелько надійде. А тим часом, підпаливши в печі, пораючись по хаті, частувала гостей, щоб не скучали, всякими дворовими новинами.

Артем добре знав Улянину ще дівчиною, бо кілька років разом робили в економії. При ньому вона й заміж вийшла за воловика Омелька Хріна, неабияк здивувавши не лише увесь двір, а всю Вітрову Балку. Перша красуня на увесь двір, біля якої упало немало гожих хлопців, навіть і хазяйських синів із села, вона обрала собі до пари немолодого вже (років на десять старшого за неї) парубка, наймита з діда-прадіда, до того ще й кульгавого. Але твердої вдачі, дуже сумлінного і не по літах поважного. І, як видно з усього, не калялась. Народивши за ці сім років трьох дочок (найменша в колісці), лишилась такою, як і дівкою була, веселою, до всього цікавою. Артем з приємністю слухав її. Потім і сам з охотою розповідав, на її розпити, про славгородське життя. Так непомітно минула, може, й година, коли нарешті вернувся Омелько.

Але раніш прийшов Лаврін Тарасович. Почувши розмову у зятя в хаті, він тільки роздягся в себе та й мерщій сюди, на посиденьки, поки стара з церкви, од вечерні, прийде. З дуже цікавою новиною. Оце разом з конюхом Микитою ішли з села. Викликав Пожитько у волость. Відновив на роботі. І Рябокляч був при тому. Видно, ревкомом вирішували.

— А як же тепер із забастовкою буде?— перша не витерпіла Уляна.

— Та яка ж тепер забастовка?! Для чого?— відповів батько.— Раз Микита знову при місці.

І ось на цій мові до хати увійшов господар.

Навіть не давши йому роздягтись, Уляна спитала:

— Ти чув, Омельку?

— Чув.

Він скинув свиту і став над помийницею мити руки, Уляна зливала йому. Мовчки. Бо не було такої у них звички — тягти за язик. Сам усе скаже, як прийде час. Ось він витер руки рушничком і, вішаючи на ключку, крутнув головою й сказав з посміхом:

— Ну, братеник у тебе, Артеме! Оце через нього на волоні цілу годину гибів: нема та й нема. Уже поночі привів воли. І їм дав випити, ну й сам хильнув! Аж слоняється. І що за чоловік! Та ще й на завтра хотів. Неділя, кажу. «А на війні?

То за це й поготів бог простить». Та чи про це мова! Ніхто не буде возити в неділю, а ти сам. Як більмо всьому селу будеш ув оці. Мороки потім не оберусь через тебе! Насилу на понеділок одговорив.

— Не вийде. У понеділок на інше діло воли потрібні будуть,— сказав Артем.

— На яке?

— Нехай поговоримо потім. Ну, а про новину з Микитою що скажеш?

— Обоє рябоє!— сказав Омелько. Потім, уже закуривши й собі, роз'яснив свою думку:— Антон аж труситься Пожитька з земельного комітету зіпхнути. Щоб — самому. Спить — і в сні бачить себе на його місці. Ото й забастовку придумав, думаєте, заради Микити? Щоб авторитету серед селян набути. А Пожитько, не будь дурак, ніжку й підставив. Та ще перед самими зборами.

— Цікаво, що ж тепер Антон?— спитав Лаврін Тарасович.

— З Микитою оце як зчепились!

— Так забастовки, значить, не буде?— знову Уляна.

— А невідомо: Як більшість скаже. Микита відпав, зате інша знайшлася причина. Сам пан Погорелов і підказав. Зайшов оце, розказують, з управителем до хлопців у людську. А там і Антон якраз був. І саме в печі топилося — диму! Ото й зрізався Антон з управителем при панові: якщо завтра не буде піч перекидана, з понеділка вся економія забастовку об'являє. І про харчі зайшло.

— Одним словом, не здає позиції,— зауважив Лаврін Тарасович.— Заповзятий!

— На язик. Демагогію розводити,— сказав Артем.— Шкурники, вони всі заповзяті, коли йдеться про власну шкуру.

— Та й у полковому комітеті таки наламався. Отож давай, жінко, вечеряти. Роздягайтесь, хлопці. Та й підемо.

Хлопці подякували. Сказали, що Горпина запросила їх на вечерю. А тут і Горпина якраз. У світі наопашки, у святковій терновій хустці, рум'яна з морозу.

— Он вони де! А ти — шукай їх!— Тоді до Уляни з веселим жартом:— Ой, несовісна! Мало тобі свого Омелька, ще й хлопців у нас одбиваєш!

— Та чи вам мало своїх?!— в тон їй Уляна, трохи здивована: «Що це з нею? Як підмінили дівчину».

— Е, то не такі!— Тоді над вухо щось зашепотіла їй.

— Йй-право, не знаю,— знизала плечима Уляна.— Десь було дві.— Вона заглянула у мисник.— Ось є одна. Тільки іржава. Та що ж там у вас таке, що неодмінно виделкою треба?

— Вареники.

— З чим? З картоплею? Та ще й житні, мабуть?

— А які ж?! От і гаразд, якраз одну й треба. Для пана. Влас каже, збирається на вечерю до нас прийти.

— Он як!

Артем з Тимохою переглянулись.

— То, може, ми, Горпино, іншим разом якось?

— Ось не вигадуй. Дуже нам пан потрібен! Заради вас затіяли! Ходімо, хлопці.

XV

У людській, коли Артем з Тимохою в супроводі Горпини зайшли туди, майже всі наймити-одинаки були вже в зборі. Чоловіки, як парубки на вечорницях, сиділи покурюючи, перемовляючись, на двох довжелезних лавах, що розходилися від покуті — одна аж до порога, а друга до дощаної перегородки, за якою в дверний отвір видно було піл, застелений писастою рядниною, — місце для спання куховарки Векли та її наперсниці Ониськи. Звідси був і лаз на знамениту теплу чери́нь, що зажила (і не без підстав) такої гучної слави на селі. Решта — троє дівчат — спали на лавах у кухні. Зараз вони на краю величезного столу доліплювали вареники. А куховарка Векла поралася біля печі — вибирала з чавуна у макітру ті, що вже зварилися.

Артем привітався до всіх від порога, а потім ще й обійшов усіх, ручкаючися з чоловіками, серед яких було й кілька незнайомих молодих хлопців. І замкнулося коло якраз на Вла-сові.

— Ну, а з тобою, Влаसे, ми вже бачилися допіру, — сідаючи біля нього на звільнене парубійком місце, сказав Артем. — Ти на мене дуже сердишся? Підвів, мабуть, трохи! Перепало?

— А перепало. Он ба, яку сигару курю, гаванську. І все через тебе.

— Ти, Влаसे, хоч би частіш заходив до нас, — кокетливо проказала од печі Векла несподівано тоненьким для такої дебелої молодиці голосом. — Ну просто наче піп ладаном накадив. Не те що наші — смердючим самосадам!

— А чого — через мене? — поцікавивсь Артем.

— За коломбур. Нащот прикурити.

Та як ніхто не зрозумів його, став розповідати, що це ще під японську війну, тоді ще полковим командиром будши, пан Погорелов, тільки-но Влас заступив денщиком у нього. ото й завів з першого дня такий звичай: за кожен дотеп чи кренделем ловко закручений вираз («коломбур» по-їхньому) видавав у премію сигару. Бо дуже полюбляв гостре, ловке

слово. Ото і його, Власа, захочував. І хоч би раз за всі роки порушив цей звичай. Оце чи не вперше сьогодні.

— А ти ж куриш!

— Бо студент заступивсь. Отак ти його,— повернувся до Артема,— розстроїв сьогодні. Що й коломбур йому вже не коломбур!

— Чим саме?

— Він ще питає! Такого наговорив, таку картину перед ним нарисовав, що лягай та й помирай!

— Ну, Власе,— нарешті озвалась од печі Векла,— іди вже, клич своє превосходительство. Вечеря готова. Ось годі вже тобі, Горпино, виделку ту чистити. Витри лаву гарненько на покуті.

— Кумедія!— засміявся Влас.— Та чи ж він сяде за стіл?! Навстоячки, як це на фронті бувало, біля похідної кухні, зніме пробу.

— Ну, коли ж так, коли навстоячки,— навіть обурилась Векла,— то я вже й не знаю. Дивіться, хлопці, самі: чи будемо ждати?

— Та доки ж?! Коли той обід був!

— І так уже їсти, аж шкура болить!— невдоволені почувалися голоси.

— Ось що, Векло,— озвався дід Свирид.— Насип йому в горня, що ти там зварила, поклади й вареників у мисочку, нехай собі знімає пробу, коли хоче. А нам воно ані до чого. Бо не він уже розпоряджається тут.

— Сідайте, хлопці,— загадала Векла.— Ти, Артеме, як гість сідай з Тимохою на покуті.

— Ні, на покуті місце діда Свирида,— сказав Артем, бо пам'ятав іще з того часу, як сам робив в економії, оцей неписаний закон, продиктований повагою до найстарішого з наймитів, вівчаря діда Свирида.— Залазьте, діду.— А сам сів поряд. Примостився й Тимоха серед хлопців.

Дівчата поклали на стіл ложки, хліб, поставили три великі миски пісного капусняку, а тоді й самі посідали на тім край столу.

— Діду Свириде,— озвався один з молодиків, конюх Терешко Рахуба,— так, може, ради такого случаю?..— І поставив пляшку на стіл.

— Ні, хлопці, краще не треба,— сказав Артем.— Як не є збори. Нехай уже на різдво зберемось.

— Прийми, Терешку,— підтримав Артема дід Свирид.— Обійдемося.

Поки спорожнили перші миски, розмова за столом не в'язалась. Артем і спробував розпитати про життя їхнє наймитське зав'язати, але потім облишив: зголоднілі всі — по-

луднувати взимку не було заведено, а від обіду опівдні минуло вже годин шість, та ще й на холоді — дружно і розмірено, як молотники над снопом, щоб же не зчепитись у місці, орудували ложками, і було їм не до розмови зараз. Та ось уже втретє підсипали в миски капуста. Дехто ще їв, дехто вже й ложку поклав. До того ж стали вже підходити один по одному і сімейні. Розмова зав'язалась.

— Так що ж ти сказав таке страшне панові,— звернувся до Артема дід Свирид,— що тільки й лишилося бідоласі лягти та й померти?

— Слова я сказав не страшні. Це все од його панської вдачі,— відповів Артем.— Якщо не панувати, то вже й помирати. Іншого життя для себе навіть уявити не може.

— Не помре!— озвався з лави садівник Лук'ян Деркач.— У банку, мабуть, не одна тисяча...

— Так банки ж у них там, у Росії, полопались. Більшовики лапу наклали.

— У нього й тут, на Україні, є.

— Навряд! Хіба ж він знав тоді, що буде Україна? Та ще й нарізно від Росії?

— Це ми з тобою не знали,— втрутився у розмову Антон Теличка.— А вони, будь уверочки! Вони й про революцію — що буде, наперед знали. Бо серед научних людей вертілися. По заграницях усяких навіть і серед революціонерів,— думав, думав і не згадав нікого більше,— серед усяких там брешко-брешковських. Князь Куракін, думаєте, чого кулю собі в лоб пустив? Бо бачив: крах на його життя насувається.

— Чи не дуже поспішив тільки!— озвався дід Свирид.— Це ж іще за чотири роки перед війною було. Сім літ іще міг би пожити. Аж нічого він не знав.

— Сім літ. Подумаєш!— знову заговорив Антон.— А як він і так уже, без тих семи, нажився до ригачки. Усього спробував, усього скуштував. По всяких там Парижах. Найдорожче шампанське — не пив уже, а ванни приймав. Найкрасивіших шлюх міняв щодня, як парчатки. Поки для цього діла годивсь. А вийшов порох увесь, чого йому було небо коптити?! Хвалю! Умів пожити, зумів і з арени життя вчасно зійти. Не те що пан Погорелов! Отакі гроші в маєток вготив, а тепер...

— А тим часом,— трохи різкувато перепинив Антона Артем, бо знав, що той може скільки хоч товкти воду в ступі,— а тим часом не раз іще спробує всякими способами своє собі вернути — і батогом, і пряником. Вони вже й ролі поділили: синки — батогом, а татусь — пряником. Цікаво, який план вони зараз там у конторі з управителем ліплять.

До хати увійшов Микита з Омельком Хріном.

— Що, і досі в конторі?

— Та світиться,— відказав Микита.— І листоноша оце щойно звідти вийшов.

З його приходом розмова одразу зайшла про інше. Стали розпитувати про його відвідини земельного комітету, Микита досить докладно розповідав.

— Все домагались, щоб на тебе, Тимохо, та на Мусія Скоряка все звернув, що самоправно взяли коні у город. Та за кого ж ви мене маєте, кажу. Як же самоправно, коли я їм і запрягати допомагав! Крутили-вертіли на всі боки, і Пожитько, і Рябокляч, та й допустили до роботи. І досі не второпаю: чого вони так тієї забастовки злякались?!

— Ну, в них свій страх, а в нас свій,— сказав дід Свирид.

— А я — анітрохи!— Микита був уже напідпитку, і через те море йому було по коліна.

— Ось не дури, Микито!— знову дід Свирид.— Менше тижня спробував без комори та й вже охляв. А коли б справді, як цього Антон хоче, розібрали селяни худобу, куди нам з тобою діватись?

— Микиті що!— обізвався Терешко Рахуба.— Хата є. Прибудує, як Вухналь, закуток на причілку, найліпшого коня закує в путо. Та до весни вже дотягне якось. А там — землі наріжуть. Ще, гляди, в хазяї виб'ється. А ось нам...

— І хто б казав!— заговорив Антон Теличка.— Та я б, Терешку, на твоєму місці будши,— здоровий, красивий, на гармонії граєш,— до такої б дівчини у прийоми пристав. Або ще краще: до удовиці молодої, з коровою, та ще й з дійною.

— А ти ж сам — чого?

— Прирівняв. Не всім однаково доля наворожила. Мені, як у тій пісні співається,—«з жінкою не возиться»¹²². Перед нами, партійними, ділов іще та ділов! Аж поки революції не закріпимо. Остаточно! Хіба що тоді. Та, правда, і при соціалізмі — і чужих молодичь, та й дівчат вистачатиме.

— Ну, це вже ми не туди заїхали,— перепинив Антона дід Свирид.— Жарти жартами, а до того йдеться: землю поміщицьку поділить народ на двори, то й за робочу худобу візьметься. Аякже!

— Робоча худоба не к спіху,— заперечив Омелько Хрін.— До весни ще далеко. Чого тим волам та й коням у теплі не перезимувати?! А от якраз із ваших, діду Свириде, овець, мабуть, доведеться починати.

Дід Свирид гнівно блиснув на Омелька очима.

— Та саме ж котитись почали!

— Ото й добре! Хоч така-сяка молочина буде діворі.
Чи як ти, Артеме?

— Мабуть, так воно й буде. П'ятсот штук, кажете. По п'ятірці — і то на сто дворів. А на багатодітних, то й корову. Баранів, звичайно, треба залишити на вашу, діду, опіку. Та й вівці од вас підуть тільки до паші. А там — ціла громада уклониться вам: пасти ж не буде кожен сам собі, а отарою. Так само й бугаїв залишити — на скотаря. Племінні пункти будуть. А робочу худобу теж не варто ділити. Розумні люди прокатні пункти заводять по маетках колишніх. Отак би й нам. Скільком би з вас це роботу дало! А скількох селян від зайвої роботи звільнило б!

— Та це ж не нам вирішувати. Це — як громада.

— Але ж і ви тепер не безголосі. Треба тільки, щоб і ваш голос у громаді чути було. Та й не тільки — щоб чути, а щоб до нього прислухалися.

— Та Горпина з Настею удвох як заспівають у дворі, — пожартував хтось, — все село прислухається.

— А чого?

— Бо таки ж ловко співають.

— Отак і ви своє діло ловко робіть. Дружно, розумно з революційної точки. То й до вас прислухатимуться.

— Трудне діло!

— Дарма! Старший брат, городський пролетаріат, підсобить, — кинув весело Митро.

Антон схопився з лави й вийшов насеред хати.

— Підсобить! Останній шматок хліба од рота одірве. Хіба це хліб, що ми їмо?! — Він ступив до столу і взяв скибку хліба. — Кізяк!

— Тьху на тебе, скаженюко! — обурилась Настя. А Горпина до неї, але так, що всі чули:

— Що ти хотіла від ракла!

Антон скипів, та не встиг нічого сказати, бо обізвався дід Свирид:

— А й справді, ракло! Що ти на хліб святий дурним язиком своїм кажеш?!

— Або таке, — мовби нічого не сталося, повів далі мову Антон. — Десять кабанів зараз у нас на відгодівлі. Сало не менш уже як у долоню. А ми його чи хоч понюхаємо? Для города все!

— Його й у городі хоч би на госпіталь та лікарні вистачило, — сказав Омелько Хрін. — А армія? Чи таки й городянам є? — глянув на Артема.

— Не всі городяни однакові, — відповів Артем. — Буржуї, ті з базару живуть, не горюють. А біднота міська, робітництво

давно вже забули, яке те сало на смак. Хліба по хунту і то не щодня. А у Петрограді — по четверті хунта.

— Що ти нам із своїм Петроградом!— скрикнув Антон.— Про мене хоч нехай і по восьмушці!

— Та про тебе!— презирливо глянув на нього Артем.— Але ж ідеться про нас. Вистоїть Петроград — вистоїть і Російська Радянська Республіка. А разом із нею і ми отут, на Україні. Митро каже: старший брат підсобить. А вже й підсобляє. Найперше тим, що революцію збройно обороняє. Хто на Дону з каледінцями б'ється? Донбаські шахтарі, харківські металісти. Хто Петроград від білогвардійців грудьми заступив? Робітнича Червона гвардія разом з революційними солдатами. Є й наших, українців, немало там. І навіть із нашого села — Кирило Невкипільий.

Дівчата тим часом забрали з столу порожні миски. Векла хотіла вже насипати вареники, коли зайшов до хати Оверко Вухналь. І вже з порога:

— Чого це пан з управителем до нас?

— Ідуть?— сполошилась Векла і одставила миску. Стала чепуритися перед люстерком, вмазаним у стіні біля кочерг.

— Та вже біля порога.

Антон теж захвилювався. Озираючись по хаті.

— Так, хлопці, глядіть же! В одну шкуру: якщо завтра не буде піч перекидана...

— Та неділя ж завтра,— нагадав котрийсь.— Дід Оврам нізащо не піде.

— А в цьому ж і весь секрет. Авжеж, не піде. А нам це і на руку: підстава для забастовки.

— Кому що!

— Хто куди, а я до Параски!

Нічого не встиг відповісти Антон, бо відчинилися двері, і до хати увійшли пан Погорелов, управитель і уповноважений з повіту Тищенко. Слідом за ними — Влас.

— Здрастуйте, пане, ваше превосходительство!— уклонила Векла.

— Здрастуй, молодице,— відповів Погорелов.— Забув, як звать.

— Веклою, ваше превосходительство.— І знову низько вклонилася.

У хаті було душно, і по якомусь невловимому знаку Влас кинувся і допоміг панові зняти бекешу. Так і стояв весь час потім з бекешою та папахою в руках.

Ідучи сюди, на «трапезу» з своїми «підопічними», пан Погорелов уже трохи підготував себе. Це не у війську колись, де сама поява командира корпусу на якомусь привалі, під час солдатського обіду, зчиняла переполох, а привітання

викликало гомове рикання і уставний захват та відданість у вирячених очах нижніх чинів — роти, чи ескадрону, чи батареї. Це — село. Немуштровані, неотесані мужики. До того ж переважно молодь допризовного віку, чи старики, чи з якоюсь фізичною вадою, через яку не потрапили на фронт або навпаки — вернулися з фронту, після госпіталю. Декотрих іще вдень, обходячи господарство, він уже бачив зблизька. У страхітливому дранті, з обвітреними обличчями й порепаними руками, вони нічого не викликали в нього, окрім просто фізичної огиди. Але тим більшою повагою проймався він до себе самого. За свою зворушливу людяність, властиву, як для його соціального та майнового стану, далеко не кожному; за свій оцей намір «розлупити хліб» за спільною трапезою із своїми наймитами.

Оцюму наміру своєму пан Погорелов надав неабиякого значення. Думалося: за ті півгодини (не більш!), що він посидить в дуже оригінальному товаристві, йому, безумовно, вдасться хоч трохи розтопити ту кригу у зачерствілих наймитських душах, дрібненькі скалочки якої він іще вдень помічав у їхніх очах,— у поглядах, і насторожених спідлоба, і одверто неприязних.

Трохи страшила сама обстановка, в якій мала відбутися ця вечерея. Але послужлива пам'ять у своїх архівах знайшла немало яскравих мальовничих картин з малоросійського побуту: гоголівські «Вечори на хуторі біля Диканьки», Куїнджі¹²³, Пимоненко¹²⁴. І в уяві його вже вимальовувався інтер'єр власної людської, в якій не пам'ятає навіть, чи хоч сім раз був за ці сім років. Під образами грубий селянський стіл, застелений... Ну, щодо скатертини, то це не обов'язково! Нехай лише чистий рушничок по краю стола на покуті, де йому одведено місце. Проста глиняна, але з тих, що не були ще в ужитку, опішнянська миска. Прибор свій, похідний (спеціально посилав Власа додому по нього), своя ж і похідна срібна чарчина, і портативна, для задньої брючної кишені фляжка з коньяком. Яка ж вечерея без цього! Ну, не для всіх, ясна річ, для двох-трьох найповажніших з гурту. У нього вже й тост був готовий, тост-каламбур в народному стилі.

І раптом — отакий «каламбур»! Окинувши поглядом гурт наймитів за столом, помітивши сліди вже розпочатої вечері, пан Погорелов одразу ж відчув, що йому нічим дихати од такої зневаги до нього, від такого неприпустимого «хамства». І першим бажанням його було негайно ж піти звідси. О ні, не демонстративно, а цілком спокійно, побажавши, може, навіть доброго апетиту, але самим тоном давши відчути «хамам» всю непроходиму безодню, яка розділяє його з ними. І, може, він так би й зробив, коли б не роздягся

вже. Одягтися зараз, щойно знявши бекешу, це значило просто поставити себе в смішне становище. Але й стояти посеред хати було не менш смішно. Він розгублено озирнувся і, зраділий, замалим не подякував тому, хто поступився місцем для нього на лаві. Сів. Зусиллям волі стримуючи тремтіння в руках, вийняв з кишені портсигар і закурив сигару, щоб хоч трохи заспокоїтись.

А тут Векла — підійшла, вклонилась.

— Так вам, пане, ваше превосходительство, і капусняку дати, чи вже з самих вареників пробу знімете?

— Яку пробу? З якого капусняку?— оторопів пан.

— Та ми вже поїли. Але я відсипала вам у горнятко.

Як не стримувавсь пан Погорелов, але тепер уже безсилий був, і кров ударила йому в голову, обличчя аж поси-ніло. Перелякана Векла на виправдання стала пояснювати:

— Влас так сказав.

— Я думав, ваше превосходительство, — озвався Влас, — що ви захочете, як на фронті, бувало...

— Щось ти, Власе, останнім часом часто думати став. Гляди мені!

— Слухаюсь, ваше превосходительство!

Дівчата поставили на стіл у трьох полумисках вареники. У хаті залягла тиша. Скориставшись з цього, Антон виступив на середину хати і спитав, навмисне голосно, щоб усі ж чули:

— Ну то яка ж, пане Погорелов, відповідь ваша буде на нашу вимогу?

— Це про що? А!— впізнав-таки він Теличку, того, з котрим у чоловічій уже мав розмову. І повернувся до управителя:— Об'явіть їм, Авер'яновичу.

— А тільки будьте уверочки, ми не поступимось! Якщо завтра...

— Та чого ти в пузир лізеш?!— грубо обірвав його управитель.—«Завтра, завтра». Та хоч сьогодні!— І, звертаючись до тих, що за столом, додав:— Хоч і сьогодні, хлопці, забирайте свої манатки та й перебирайтесь у контору. У двох кімнатах розміститесь. Переночуете на підлозі, це вже не долівка вам! А завтра улаштуєте собі чи нари, чи ліжка окремі. Як собі схочете.

Звістка ця для всіх була великою несподіванкою. А Теличку вона просто приголомшила. Не скоро вже оговтався і спитав підупалим голосом:

— Та й надовго це?

— Поки пічники піч перекладуть. До різдва, мабуть. Та поки дівчата побілять. А їх превосходительство з своєї

ласки розпорядилися навіть, — ухмилку іронічну він приховав у вусах, але в голосі іронія таки чулася, — занавіски на вікна, а на стіну годинник з дзвоном. Для уюту!

За столом весело і жваво обговорювали цю новину. Як видно, хлопців ця, хоч і дрібна, подія в їхньому, досить-таки нудному, побуті трошки навіть порадувала. Почулися жарти. Хтось навіть дяку сказав панові. А Терешко Рахуба про дівчат згадав. (Коли ж серед них і його кохана Настя!) Мовляв, іще б дівчат десь приткнути, щоб по лавах отут не гнулися.

— Шутка сказати, хоч би ось і Горпина, — більше як десять років!

— Як десять років? Проспати отут на лаві? — Хоч і як був ображений пан Погорелов, але цей факт його вразив.

— Більше як десять.

— Авжеж, більше. Це ж іще при князеві. Якраз під ту революцію прийшла вона в двір. Років дванадцять!

— Та... Я вже звикла. Наче так і годиться, — сказала Горпина, зворушена увагою товаришів.

— Ні, це вже казна-що! — обурився пан. — А у флігелі для прислуги не можна, Авер'яновичу?

Управитель знизав плечима:

— Хіба Дашку до Вірки в одну кімнату. А в тій трьом можна буде. Хоч і тісенько.

— Ну, от і гаразд.

— Е, пізно, пане, кинулись, — озвався з-за столу дід Свирид. — За сім років, відколи перекупили нас у князя, можна було...

— От іменно! — підхопив Антон. Він аж на виду мінивсь і дуже зрадив підтримці. — Тепер уже ми самі подбаємо про себе. Ні на який пряник не клюємо! І не в житлі самому справа. А що ви про харчі скажете? Про другу нашу вимогу?

— Харчі не од нас залежать. Норми не ми визначаємо, — сказав управитель. — А повітовий земельний комітет. Ось у газеті якраз надруковано, до відома всіх. У твоїй же газеті, в есерівській, Борисе Петровичу, — звернувсь до уповноваженого, — у вас газета? Прочитайте йому.

Студент у романівському полушубку (він так і не зняв його) підійшов ближче до каганця на дротині під сволоком і розгорнув газету. Антон і собі підійшов зазирнув із-за плеча.

— Вірно: «Боротьба».

Студент зачитав усю таблицю нормованих продуктів для наймитів поліщицьких економій: хліба житнього три хунти, крупи — чве ть хунта, олії — одна п'ятнадцята. І коли кінчив конюх Микита перший порушив мовчанку.

— Отак! Не помреш, але й вибрикувати не будеш. В обріз!

— Як воно, Векло,— спитав дід Свирид,— зведеш кінці з кінцями?

— Я-то звезу: скільки дадуть з комори, стільки і в казан покладу. А от ви, хлопці, зав'яжуть тугіш очури. Бо навряд, щоб тепер хватало по тричі у миску підсипати.

— А ти на менші миски перейди,— пожартував Митро.— На те й вийде!

— До весни дотягнемо якось.

— А весною що, на пашу?

— Та замирення ж буде колись. Армію розпустять. От більше нам і зостанеться продукції всякої їстівної. Чи як ви,— до уповноваженого,— гадаєте?

За студента Тищенка відповів управитель:

— Молить бога, щоб і цю норму до весни не довелось переполовинити. «Замирення!»

— Ну — мир. Не те слово сказав?

— Не в словах діло. Ні миру не буде, ні замирення! Війна буде. Та ще яка війна! Внутрішня, чи, як пишуть, громадянська.

— Та хто ж із ким?

— А як ти гадаєш, чи можуть в одній державі два уряди мирно жити? Один — законний, Центральна рада у Києві, всенародно обрана, а другий — більшовиками з Петрограда поставлений. У Харкові. Та прочитайте вже їм і про це.

Студент Тищенко відшукав у газеті ту, щойно читану вже у конторі, телеграму спецкора газети з Харкова, і став читати вголос.

Йшлося в тій телеграмі про закінчення роботи Першого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих та солдатських депутатів та про утворення уряду. «Української Народної Республіки». Хоч як паплюжив спецкор «Боротьби» у своїй телеграмі і самий з'їзд, і новоутворений уряд, факти лишалися фактами: від учора на Україні є робітничо-селянський уряд. І діє вже. У телеграмі згадувалося про маніфест, з яким Радянський уряд звернувся до українського народу, а також про вітальну телеграму з більшовицького Петрограда, підписану Леніним. Цей факт особливо бентежив і до сказу доводив спецкора й саму редакцію газети. Тим-то в коментарі своєму яких тільки брехень та наклепів не зводили вони на більшовиків. Та Артем уже не чув, бо й не слухав цієї набридлої есерівської демагогії. В уяві своїй він був у цю хвилину в преславному віднині місті Харкові, столиці України. І через те, що був насправді там всього лише тиждень тому, так яскраво ввижались йому шумливі людні вулиці в святковому буянні... Кинувся із задуми, лише почувши запитання, адресоване явно йому:

— Так що ж, гостю з Харкова, скажете на все це? — Студент Тищенко зробив паузу і додав глузливо: — Єдиний представник від правлячої партії на цьому форумі?

Артем сковзнув по ньому поглядом і перевів очі на пана та управителя, що сиділи поряд на лаві і в цю мить пильно дивились на нього з прихованою зненавистю і передчасною зловтіхою. І подумалось: чи не заради цієї хвилини — його, Артемової, як їм, мабуть, здавалося, розгубленості, було затіяне оце читання? «Ну що ж, гаразд. Приймаю виклик. Тільки на пренія не розраховуйте. Минулось!» Нічого не відповівши студентові, він, радо усміхнений, обвів очима товаришів, які теж мовчки й напружено дивились на нього, чекаючи на відповідь. На Терешкові Рахубі затримавсь поглядом. А тоді сказав:

— Воно, братця, таку величну подію і не так би годилось відзначити...

— Не останній день живемо, — хтось сказав з гурту. — Ще буде час.

— Це вірно: буде ще час — і гідно відзначимо оце наше різдво, народження робітничо-селянської влади на Україні! А зараз, коли вже ця радісна звістка застала нас за вечерею, не буде великим гріхом...

Терешко вже дістав з-під лави пляшку, передав дідові Свиридові. Де не взявся й кухлик.

— Тільки ви, діду, не дуже переливайте, — застеріг котрийсь. — Щоб усім хоч потроху.

— Еге ж, повчи, повчи. — Дід Свирид налив у кухлик, оглянув товариство і проказав поважно: — Ну, дай же боже, щоб усе було гоже у нашій новій житні. І многая літа бідняцькій власті нашій!

— Пийте на здоров'я!

Другий кухлик дід Свирид підніс Артемові, що сидів поруч. І пішов кухлик по кругу за столом. Навіть дівчата не одмовились — пригубили. Але якраз на дівчатах — тільки-но взяла Горпина кухлик, ще не встигла пригубити, як з лави пан Погорелов сказав не дуже голосно, але в тиші, що нагло запала, запитання прозвучало досить виразно:

— Чи я прослухав, — звертаючись до уповноваженого Тищенка, — чи ви пропустили, не зачитали: яка ж норма на наймитську душу житньої муки у вигляді ханжі чи самсону?

В напруженій тиші Тищенко охоче відповів підкреслено серйозним тоном:

— Ця норма, пане генерал, відома давно: доки в кишені є. Як у тій дісні: «Всі кишені вивертає, аж там грошей вже й чортмає»

— А є в нас і інша пісня, — скипівши, насилу стримуючи себе, сказав із-за столу на весь голос Артем. — Микито! Чи не згадаєш часом? Пий, пий, Горпино. Не звертай уваги.

Микита сидів під стіною навпочіпки, — повагом звівся на ноги. Випроставсь. Потім розкинув руки — одну Дмитрові на плече, другу — Омелькові, набрав повітря повні легені. І раптом несильний, але чистий, як лісовий струмок, тенор розітнув тишу:

Ой наступила та чорна хмара,¹²⁶
Став дощ накранать, —

приєднали до нього свої голоси Дмитро й Омелько. І затим дружний хор чоловічих та жіночих голосів підхопив пісню — аж язичок полум'я забився у каганці під сволоком і на стінах загойдалися тіні:

Ой там зібралась бідна голота
До корчми гулять.

У першу хвилину пан Погорелов, великий amator вокального мистецтва, нічого, крім естетичної насолоди, не відчував. Дарма що це був не професіональний хор, співали-таки гарно. Як видно, немало вечорів, навіть під час роботи, коротали в гуртовій пісні. А два-три голоси, серед інших, просто чарували своєю красою. Та ще й оця дивна подібність між подіями в пісні та тим, що відбувалось у хаті. Досить було трошки уяви, і для Погорелова тиха вечерея стала вже бучною гульнею. Йому навіть власна людська на цей час здавалась старою корчмою. «Ще б тільки жида-корчмаря з рудими пейсами — для повної ілюзії!» — іронічно подумав пан Погорелов. А пісня лунала:

Пили горілку, пили наливку,
Ще й мед будемо пить.
А хто з нас, братця, буде сміяться,
Того будем бити!

І раптом як током ударив Погорелова здогад: ну, ясна ж річ, вони навмисне саме цієї пісні почали. «Досидівся! Догостювався, старий дурень! Так, гляди, можна діждатись від хамів, що й на поріг покажуть!» Лютий страшенно, він поривно звівся з лави, не попадаючи в рукави, одягнув бекешу і, обстібаючися на ходу, попрямував до дверей. Услід за ним рушили і його супутники.

З наймитів не всі помітили це, захоплені співом. Та навіть і ті, котрі бачили, жодним рухом не виявили цього. Окрилені піснею, вони жили зараз в іншому, уявному світі (але реальнішому для них зараз, аніж сама дійсність) — у світі узагальнених образів, звідки якийсь там пан Погорелов здавався їм просто марою, безплотним привидом, не вартим уваги.

Ой іде багач, ой іде дукач,
Насміхається:
«Ой за що, за що вража голота
Напивається?»

Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в шию б'є...
«Ой не йди туди, превражий сину,
Де голота п'є!»

XVI

Павло Діденко, чекаючи з Києва телеграму-виклик на роботу в дипломатичному корпусі, куди, як писав дядько Сава Дорошенко, пощастило влаштувати його, вибрався у Вітрову Балку буквально на яких два дні. Треба було перед від'їздом до Києва, а потім, мабуть, незабаром і в Париж, провідати хвору матір. Була й ще причина громадського характеру: без нього Івзі Семенівні, звичайно, важче було б увійти в курс партійних справ, щоб налагодити досить-таки в'ялу роботу (про це він добре знав) сільської есерівської організації, хоч чисельністю вона була найбільшою з усіх сільських організацій волості. Для цього, як планував він ще в дорозі, треба буде провести збори членів організації і поставити з усією гостротою питання поживавлення роботи, аж до вилучення «мертвих душ», і особливо тих, що за ці останні місяці пішли вліво, залучивши натомість нових членів, з числа фронтовиків, що день у день верталися в село. І, нарешті, була ще причина сугубо інтимна: побачення з Орисею, на яке покладав великі надії, бо знав уже тепер спосіб розірвати її взаємини з Грицьком.

У чудовому настрої під'їздив він до села. Озираючи з горба розкидані у балці хати, навіть замилювався мальовничим краєвидом.

— А он то — школа. Ряд тополь по фасаду, — сказав своїй супутниці.

— Бачу, — хитнула головою Івга Семенівна.

Земська школа вітробалчанська, збудована десь наприкінці минулого століття, будучи, як видно, для свого часу зразком земського шкільного будівництва, ще й тепер одразу ж впадала в око своїми величезними вікнами — по одній стіні близько десятка.

«...Школа, де чверть століття тому, — уже не висловлена плелась думка в Павловій голові, лаконічна й сухувата, як абзац у біографії, — народився й прожив свої дитячі роки такий собі нічим не примітний хлопчисько Павлуша...» Але зразу ж Павло й заперечив своєму уявному біографові: «А чому ж — непримітний? Невірно! Бо хіба ще в дитинстві не властиві були йому всі оті якості, що, будучи розвинені

потім, дали змогу йому отак розправити крила!..» Не будши сентиментальним за своєю вдачею, зараз він навіть відчув щось у собі, — коли не жаль, то співчуття до своїх колишніх приятелів-однолітків («друзі дитинства» — це були б не ті слова), котрі у свої двадцять п'ять років, пооброставши бородами та дітвориою, порпаються у своїх злиднях, не підносячись навіть у мріях вище за клопоть поміщицької землі та коростявої шкапи з економічеської стайні.

Та це тривало лише якусь хвилину. Бо — кожному своє. Чи, як сказав поет, «у всякого своя доля і свій шлях широкий».

Але вже перша зустріч з Гармашихою біля її воріт зіпсувала йому цей піднесений настрій. Коли довідався, що домує Артем. Стосунки у нього з Артемом останнім часом були такі, що заходити до Гармашів при ньому Павлові зовсім не хотілось. Та навіть, коли б і наваживсь, щό можна було говорити з Орисею при такому свідкові! І єдине, що він за цю хвилину, не вилазячи з саней, придумати зміг, це діяти на дівчину через її матір. Поки що, при Івзі Семенівні, можна було лише натяком, а там, сподівався, трапиться, може-таки, нагода й одвертіш розповісти про негідну поведінку Грицька у Славгороді.

Проте настрої був уже не той. Роздратований і пригнічений, він і дома до кімнати увійшов, анітрохи, щоправда, не здивувавши цим батька. Бо який інший міг бути настрій у сина при такій тяжкій хворобі матері?

Докія Петрівна справді була тяжко хвора. Хоч криза вже минула, але слабе серце давало підстави непокоїтися за неї. До того ж постійне занепокоєння за двох менших дітей, одвезених, з міркувань профілактики, до батька Макара Івановича — у Князівку, аж ніяк не сприяло швидкому одужанню.

Несподіваний приїзд сина її теж схвилював дуже. І з першого ж слова стала розпитувати про Надійку (кінчала цього року гімназію, а жила, як і Павло, у Дорошенків).

Тим часом Макар Іванович, поки Павло розповідав їй, а Степанида готувала сніданок, показав Івзі Семенівні, новій колезі своїй, шкільне приміщення: два класи вікнами в сад і маленьку кімнатку в протилежному від його квартири кінці будинку, для вчителя-одинака, що правила досі за кладовку для різних хатніх речей. За два-три дні, після того як Степанида звільнить та побілить її, можна буде й оселитися. А тим часом або в отця Мелентія, а ні — у Гмирі Архипа можна буде пожити. Кімнатка, а особливо її розташування неподалеку від окремого виходу в двір, Івгу Семенівну влаштовувала цілком.

Зробивши для учнів велику перерву, Макар Іванович запросив гостю снідати.

Івга Семенівна знала Макара Івановича здавна. Добре пам'ятала його ще молодим (сама була тоді ще дівчинкою) і інтересним сільським учителем з числа передовиків, і навіть в міру крамольним, бо частенько приїздив у Славгород до Дорошенка, який приятелював з її батьком.

Пам'ятає його і після революції дев'ятого року, в період його толстовства. Вперше, пригадалося зараз, вона навіть не одразу і впізнала тоді у підстаркуватому з бородою віником, у довгополій, рясній, із сирового полотна сорочці, підперезаній вузеньким паском, мужикові-пасічників колись хоч і скромно, але завжди елегантно одягнутого сільського вчителя. Тепер вона з цікавістю приглядалась до нього в новій його якості: післяреволюційного толстовця.

У зовнішньому вигляді нічого не лишилося від толстовства: зникла борода віником, лишивши по собі невеличкий клинчик. Замість довгополої толстовки, одягнутий був у сорочку з крамної матерії і поверх неї — піджак міського крою. Але в поглядах його мало що змінилось. Та сама, що й тоді, філософська байдужість до «суети сует», що при досить практичному характері Докії Петрівни не тягла за собою для нього особливих незручностей. Те ж саме «не-протівлення злу». Але віра в людський поступ через самодосконалення зараз у ньому похитнулась. Принаймні для його та й молодшого покоління. Отак, на його думку, війна покалічила людей, змусивши їх переступити (та ще в такому масштабі!) першу заповідь людського суспільства: «Не убий!» Відтепер оновлення людства можливе лише в значно уповільненому темпі, бо доводиться починати з самого початку — з дітей. Та й то при належному, вмілому вихованні їх.

— А як же бути, Макаре Івановичу, з словами розп'ятого Христа до розбійника? — спитала Івга Семенівна. — «Істинно кажу тобі: сьогодні ще будеш зі мною в раю!» А з війни навіть не всі ж і розбійниками повернуться. Ні, я не вважаю, що наше покоління таке вже зіпсуте, щоб ото ніяка робота з ним...

— Та будь ласка! Робіть собі на здоров'я. Коли вам до смаку сізіфова робота!¹²⁸ — спохмурнів трохи Макар Іванович. — Але мені і з моїми, хай не розбійниками, а тільки розбишаками, роботи вистачає. Цілком!

На цьому й закінчилась дискусія. І якимось сам собою визначився розподіл праці між ними: увесь шкільний «клопіт» лишився за Макаром Івановичем, а вся позашкільна робота, зокрема, в «Просвіті», падала на Івгу Семенівну (як колись — на Докію Петрівну). Звичайно, Макар Іванович і надалі

миритиметься з незручностями, бо вся ж робота провадилась у шкільному приміщенні. Але з одною умовою: кожного разу після зборів (коли б не закінчились, хоч опівночі!) приміщення має бути самими ж просвітянами прибране, щоб уранці, коли діти посходяться в школу, і духу не було від усяких отих, жартував Макар Іванович, «хлистовських радінь»!

Після сніданку, коли дзвоник оповістив про кінець перерви, Макар Іванович та Івга Семенівна розійшлись по класах: він — провадити далі навчання, а новоприбула вчителька, представлена Макаром Івановичем учням третього класу, — для першого знайомства з ними.

Павло, щоб не гаяти і так дуже обмеженого часу, зразу ж після сніданку пішов у волость до Рябокляча. По парі ворожих коней у санках, які стояли біля під'їзду, ще здалеку видно було, що голова вже у ревкомі. «Вільний козак» Кузьма Шумило, у батьковій, ще парубоцькій, чумарці, підперезаній червоним поясом, і в шапці з червоним денцем, слонявся по коридору, звідки були двері в кабінет голови.

Побачивши Діденка, свого «хрещеного батька» (бо саме Діденко й подав думку організувати «вільне козацтво», у Вітровій Балці), хвацько відсалютував йому і послужливо відчинив двері в кабінет.

Рябокляч сидів за письмовим столом у високому вольєр-рівському кріслі, разом із секретарем Кожушним — давнім волосним писарем, що пережив з півдесятка старшин, — поринувши у справи, переглядав якісь папери. На Діденкове привітання звівся неквапливо, простягнув руку й запросив сідати. Старий партієць, Діденка він мав за молокососа і вискочку, але разом з тим трохи й побоювався. І не так навіть як члена повітового комітету, а як редактора газети «Боротьба», котрий, у разі чого, так може на весь повіт розчихвостити! Тим-то тримався з ним на рівній нозі, що вже саме по собі, беручи до уваги його революційні заслуги, було з його боку неабиякою поступкою. Діденко ставився до нього з прихованим почуттям зверхності, замаскованим іронією.

— Від кого це ти, Дем'яновичу, охорону поставив? Від яких зовнішніх чи внутрішніх ворогів? — запалюючи цигарку, іронічно спитав Діденко.

— Для авторитету, — в тон йому відповів Рябокляч. — А що їм більше робити? Нехай прахтикуються хлопці.

— І помагає авторитетові?

— Мабуть. А як одверто казати: чим далі в ліс, тим більш мороки.

Він одіслав секретаря, щоб не заважав одвертій розмові, й почав викладати Діденкові свій клопіт: оце четверта вже

ухвала сільської громади провести ще до Нового року пере-
вибори волосного ревкому. На цей раз — чумаківської. Не
диво, на Піски, на Михайликівку чи на Каціївку, але ж — Чу-
маківка! Хоч-не-хоч задумаєшся! В чім річ? Чим їм теперіш-
ній склад ревкому не підходить?

— Вліво загинаєш, мабуть?

— Аж ніякого «вліво». Подивись, що робиться по інших
волостях. А у нас іще — слава богу. Ніякої анархії. По
вікнах, правда, лазити стали. Але щоб у масовому масшта-
бі — цього ще нема. Всіх сил докладаємо, щоб дотягти-таки
до Установчих зборів. А там уже — що народ проголосує.
І маєток поки що цілий. Не без того... Але правильно Пожить-
ко каже: де п'ють, там і ллють.— Рябокляч розповів про
недавній бунт солдаток.

Звістка про приїзд пана Погорелова у свій маєток для
Діденка була несподіванкою. Тоді, в Галагана за обідом,
навіть розмови про це не було. Спитав, як же вітробалчани
сприйняли його приїзд.

— Як тимчасове явище. Великої цікавості до нього
не виявляють. Та й він, як видно, не має наміру мозолити
людям очі. Сидить дома. Але чи довго всидить,— ручатися
важко.

— Насильства, в усякому разі, ніякого ревком не повинен
допустити. Поїде — щасливої дороги, а коли б захотів на
трудовій нормі господарювати, на що він має право, як
і кожен громадянин, заважати не можна. Навпаки! Коли
он навіть більшовики, у себе в Росії... Правда, більшо-
вики — в теорії. Ну, а в нас теорія не повинна розходитися
з практикою.

Рябокляч згадав про Гармаша Артема, що прибув
сьогодні.

— Що там він накоїв у вас, у Славгороді?

— Поняття не маю,— прикинувся Павло.— А звід-
ки це?

Рябокляч розповів, що їздила одна тут до чоловіка, що
у гайдамацькому курені, та ото й привезла: нібито отаман
навіть премію якусь об'явив, хто спіймає його.

— Дурниця! — відказав Павло.— Бабські вигадки! —
Він не заперечував: можливо, й Артем Гармаш брав участь
в отому нічному набігові та викраденні зброї з казарми,
але роздувати його роль аж ніяк не варто. Не в наших інте-
ресах. По-перше, це — абсолютно не типово. Нашій націо-
нальній ідеї протистоїть російський великодержавний
шовінізм в особі російських робітників, що живуть на Україні,
та російських солдат, що опинилися тут, у нас, а не українців.
І, по-друге, для чого створювати навколо нього ореол мало

не героя якогось? А впливові його на селян протиставити треба вплив своєї організації.

Відтак зайшла мова про партійні справи, про які Рябоклячу «гаразд нічого було й розповідати. Домовились про загальні збори на завтра зранку (бо по обіді Павло вже мав їхати, щоб встигнути на вечірній поїзд), принагідно Діденко висловив надію, що в зв'язку з приїздом в село досить авторитетного представника з повіту, Івги Мокроус, справа має поліпшитись. Рябокляч сказав своє звичне «дай боже!», і на тому розмову скінчили.

З волості Діденко пішов до Гмирі, щоб на кілька днів улаштувати Івгу Семенівну на квартиру. І якраз застав Архипа Терентійовича в дуже поганому настрої, після пригоди отої біля воріт.

— Жаль, жаль, що запізнивсь, а то і ти порадувався б разом із ними, — у відповідь на розпити напустився на нього Гмиря, — як та голода нещасна над хазяями знущатися вже почала!

— Та я ж тут при чім, Архипе Терентійовичу? Майте ж ви бога в душі!

— При чім! «Борітеся — побороте!»¹³⁰ Чи думаєш, і в твою газетку не заглядаю коли-не-коли. З отого розбишаки, Шевченка Тараса, святого зробили. По хатах портрети його поряд з образами висять. Збори не відбудуться без того, щоб не проспівали його «Заповіт». Отож за його заповітом і діяти вже почали. Незабаром, гляди, вже й до «вражої злої крові» дійде. «Волю окропіте!» Окропили вже!..

— Самогонкою! — підказала Гмириха з лежанки — пряла з кужеля вовну на веретено.

— От іменно! Хіба й Лука не випивши був? А п'яному — море по коліна.

— Самі й винуваті, тату, — обізвався Олекса від порога. Він так іще й не роздягавсь, як увійшов знадвору. Батько навіть оторопів од такого зухвальства. — Коли-не-коли з хлопцями вип'ю, так і то — лайки потім...

— Віскряк! Та я в твої літа і не нюхав її!

— Не той час був.

— Ти бачиш! — обурений, звернувся Гмиря до Діденка. — Чим голову оцим дурням забив! Понапинали батькові чумарки, понашивали на шапках торбинки. Чим не козаки! А до діла прийшлось... Та щоб я ото... Щоб ото у мене рушницю хтось вихопив з рук!..

— Відберу! Ще й пику наб'ю! — під'юджений батьком, загарячився Олекса. — Ось по обіді з хлопцями піду.

— Зараз іди, а не по обіді. — І не знати було, серйозно чи в жарт додав батько: — До обіду зліший будеш. Може, й справді-таки по пиці заїдеш який раз.

— І таке скажеш! — обурилась Гмириха і загадала невістці Лукії (десь ще воював Саливон), що пряла з наймичкою на лаві, накривати на стіл.

Діденко, щоб не залишатись на обід, поспішив із своєю справою. Навіть не дослухавши його, Гмириха забідкалась: воно б і можна, мовляв, але ж свою на святки ждуть (Мар'яна вчителювала верстов за двадцять від дому), і цим, власне, й передрішила справу. Бо коли Павло сказав, що це всього на кілька днів, виставляти іншу причину було вже незручно. Хіба що у формі застереження.

Гмириха й почала була щось про не дуже справну грубу, але Архип Терентійович перепинив її: два-три дні, мовляв, і з димком пожити можна. А де ж діватись образованій жінчині?

— Та, може-таки, в подяку за нашу ласку, Трохимкові нашому не так часто вуха мнятиме. Коли-не-коли та й пропустить. Іншому котромусь натомість намне! Ну, а в городі, що ж там чувати?

Діденко відмігся тим, що поспішає зараз, а увечері, як приведе Ївгу Семенівну, розповість про все якнайдокладніше.

Саме школярі висипали з школи, коли Павло вернувся додому. Мати спала. Степанида поралася в маленькій кімнаті. Тому на Віруньку та Ївгу Семенівну випало накривати на стіл для обіду. Обидві у фартушках, весело перемовляючись, вони робили це вміло й охоче.

— А де ж батько?

— Ще в класі. З безобідниками,— відповіла Вірунька.

Тож і не диво, що саме з цієї теми і почалася за обідом розмова.

— Скажи, папа,— тільки-но Макар Іванович сів за стіл, спитав Павло,— як воно поєднуються в тебе з «непротивленням злу» оці твої «без обіду»? Хіба ж це не насильство — посадовити під замок хлопців, коли всіма своїми помислами зараз вони на ковзанці на ставку?

— По шаблону мислиш, сину,— ще досить добродушно відповів Макар Іванович.— Нещасні люди! Як утовкмачать їм у голову ще змалку якісь забобони, то вже ціле життя, як колодники, тягають їх... Яке ж це насильство?— після невеличкої паузи, поки збирався з думками, продовжував Макар Іванович,— коли я просто відкриваю їм очі на ганебність їхнього вчинку (йшлося про бійку під час великої перерви) і вже цим самим підводжу їх до самоосудження. Потім ще підкажу їм, як це самоосудження зробити ефективнішим.

— Поморити себе трохи голодом?

— Саме так. Бо на голодний шлунок і голова ясніша, і серце доступніше для всяких чистих почуттів.

— Але ж це суперечить фізіології,— втрутилась у розмову Івга Семенівна.—«Голодній кумі — хліб на умі».

— Ото й лихо наше, що фізіологію у кумир возвели. А пригадайте,— до речі, ви вже наводили приклад із Біблії,— тридцять діб у пустелі, дикий мед і акриди¹³¹. А прийшов потім між люди з такими великими думами, що вже ось без малу двоє тисячоліть володіють людськими умами й серцями.

Павло тільки посміхнувся на цей батьків аргумент.

— Але ж які це нерви треба мати, Макаре Івановичу,— озвалась Івга Семенівна,— щоб у кожному окремому випадку возжатися отак! Ні, я не змогла б. Тим більш, що є ж перевірені в педагогічній практиці способи.

— Різки? Чи лінійка або квадратик?

— Не обов'язково така крайність. Але, одверто скажу, у мене досі рідко який урок минав, щоб котрогось не поставила в куток, а то й зовсім не вигнала з класу.

Макар Іванович навіть ложку поклав.

— Е, ні, шановна Івго Семенівно,— пом'якшуючи усмішкою різкуватий тон, сказав Макар Іванович.— Давайте домовимося з самого початку: ніяких покарань! І взагалі в чужий монастир, як кажуть... Звертайтеся до мене в кожному окремому випадку. Бо ви, як та перелітна пташка, місяць-два пощобечете у нас та й спурхнете. А мені з своїми школярами,— закінчив жартом,— мені з ними, може, й дітей доведеться у них хрестити.

— Боюсь, що надокучу вам,— посміхнулась Івга Семенівна.— Коли ось навіть сьогодні... Тільки ради першої зустрічі і втрималась. А то аж загуркотів би у мене за поріг.

— Хто?— навіть знепокоївся Макар Іванович.

— Як його прізвище, Віруню?

— Гармаш Кирилко.

— Та це ж один з кращих учнів у класі!— ще більше здивувався Макар Іванович.— Що ж трапилось?

— Розкажи, Віруню. Тобі, я бачу, більше віри буде.

І дівчина охоче, як би це на уроці в школі переказ якийсь, стала розповідати:

Івга Семенівна сказали нам, що як гарно вчитимемось та не балуватимемось, ялинку на різдво для нашого класу влаштують. Загадали, щоб ми повторили всі вірші, де про зиму. Кирилко й підніс руку. «Що тобі?» — «Я дуже гарний вірш один знаю, зимовий». Івга Семенівна й сказали йому, щоб зачитав. Ото він і почав:

Однажды в студеную зимнюю пору
Я из лесу вышел. Был сильный мороз...¹³²

— Стривай, дочко. Ти що, увесь вірш нам хочеш читати? Не варто: ми всі пам'ятаємо його.

— Ні, я не весь. Я тільки ті два рядки, що Кирилко встиг прочитати. А тут його Ївга Семенівна й спинили: «Не треба далі». І посадили його.

— Якраз один з найкращих декламаторів! — і далі дивувався Макар Іванович.

Ївга Семенівна зважила на це і взялась уже тепер сама пояснити:

— Я не через те, Макаре Івановичу. А просто — не вважала за доцільне, оскільки навчання провадимо на українській мові, приплутувати сюди ще й російську. Просто щоб запобігти псуванню і тії, і тії мови. Так і учням пояснила. Та, як видно, пояснення моє його не задовольнило. Сівши на місце, він стиха щось сказав своєму сусідові по парті, від чого той аж чмихнув сміхом. Мене це спершу тільки зацікавило. Бо справді, що він міг в цій ситуації таке смішне сказати?! Стала допитуватись у нього. Але скільки не билась... І ця осляча упертість — ні разу навіть голову не підвів, — замалим не довела мене...

— Ні, ні! — перепинивши її, рішуче заявив Макар Іванович. — Але ми вже про це домовились: ніяких дамських істерик! Залишіть їх для своєї позашкільної роботи. І для партійної. Там це буде якраз до речі. Павло сказав, що й ви — есерка.

Ображена Ївга Семенівна промовчала. Вона й так уже насилу стримувала себе, щоб не сказати якогось різкого слова цьому, як виявляється, просто нестерпному старикові.

— А що таке? — не витримала нарешті іронічної усмішки, що так і застигла на обличчі Макара Івановича. — Вас це дивує?

— Не те щоб дивувало, а дивлюсь оце та й думаю собі: що вам до Гекуби і що Гекубі до вас?¹³³ — відповів Макар Іванович. — Маю на думці не тільки вас, Ївго Семенівно, а й свого Павлуху теж. Ну, та Павло хоч кар'єру на цьому собі робить: Славгород — Київ — Париж. А ви? Вітрова Балка для кар'єри поганий трамплін. Хіба, може...

— Слухай, батьку!

— Послухаю й тебе, а поки що помовч! — хмуро обізвався Макар Іванович сина і знову до Ївги Семенівни: — До речі, з паном Погореловим ви, мабуть, добре знайомі. Це, здається, свояк Галагана, Леоніда Павловича?

Ївга Семенівна аж зблідла од злості та обурення. Поривно схопилася з місця. Добре, що саме в цю мить з відпочивальні почувся стогін хворої, і вийшло, що це вона схопилася на стогін, упередивши, правда, його на якусь мить. Та це можна було пояснити тонким слухом. Отож на скандал начебто

не було схоже. Але так думати міг хіба що Макар Іванович. Павло, обурений і собі вкрай, тільки-но Івга Семенівна зникла за дверима відпочивальні, напустився на батька, навіть незважаючи на те, що Вірунька в кімнаті. (Делікатна дівчина сама вже потім, як почалась розмова, вийшла з кімнати).

— Ти, батьку, під старість зовсім уже...

— Ну, ну, доказуй! — журно похитав головою Макар Іванович.

— Що це за асоціації такі дивні, я сказав би навіть, фривольні! При чому тут пан Погорелов? Та ще й у зв'язку з Галаганом?

— З Галаганом, дійсно, не дуже добре вийшло. Але хіба ж це таємниця?

— Як це було слухати жінці! Що вона, з тих, що пішла по руках, од одного родича до другого?

— Божевільний! — жахнувся Макар Іванович. — Та хіба ж я — про це?! Я подумав: коли добре знайома з Погореловим, могла б підказати йому, щоб добровільно будинок свій під «Просвіту» віддав. Бо однаково ж відберуть. А то обійшлось би без насильства. Добре діло зробила б. І для школи: не товклися б у ній день у день. Гопаками своїми всю підлогу побили. То, може, гадаєш, що й вона таке подумала?

— Ну певна ж річ! Не чого ж із-за стола схопилась!

— Нечиста совість, значить, коли так. І нічого на когось там, за якісь там асоціації...

— І ще одне, батьку, пораджу тобі, — трохи заспокоївшись, говорив Павло, задоволений батьковим поясненням. — Не лізь на рожен. Дивись крізь пальці на її можливі художества, — і в класі, й поза класом, але по случаю зими теж в межах школи. Бо зв'язки у неї в Славгороді — дай боже! Таку свиню підкласти зуміє, що й незчуєшся, як і з посади злетиш. Знову на мамину шию увесь кагал? На твоєму меду з десяти вуликів і навіть без акрид важко буде. А на мене надія плоха: як заїду, то, може, і не на один рік.

— Невеликі надії ми й досі на тебе покладали. Ти вже хоч із нас не тягни! — хмуρο відповів батько, скидаючи чоботи, щоб прилягти подрімати по обіді годинку.

Павло й собі примостивсь — на канапі. Дістав із саквояжа останнє число «Літературно-наукового вісника»¹³⁴.

Але перш як почати, звернувся примирливо до батька:

— А про своїх арештантів ти, папа, що ж, забув?

— Не турбуйсь, — відповів Макар Іванович у стіну. — Вірунька своє діло знає: проб'є потрібна година — і випустить.

Тим часом Ївга Семенівна поралася біля хворої. Дала їй ліки. Піпетки не було — насилу накапала в мензурку, так тремтіли руки від нервового збудження. Потім пішла на кухню підігріти обід для хворої. Навмисне не кликала Степаниду і не через те, що не хотіла одривати від роботи, а щоб самій без роботи не залишитись. Вештаючись, вона хоч трохи розвіювала свій препаскудний настрій.

От тобі й «сільська ідилія», яку обіцяв їй Павло у своїй Вітровій Балці. Та вже один оцей доморослий Діоген¹³⁵ (тільки й того, що не ночує ще в бочці!), з яким день у день доведеться мати справу, зможе за цей місяць чи два всі нерви вимотати. І як його на роботі ще терплять, з його маніловщиною?!¹³⁶ Собакевич¹³⁷ нещасний! Та й Собакевич, мабуть, при всій його не тільки фізичній, а й духовній незграбності, не наважився б отаке жінці у вічі сказати! Кар'єру на Погорелові! Та чи ж я... Зажди, старий ханжа, я ще покажу тобі — на що здатна жінка в тридцять років. Сам дав пораду залишити пристрасть («істерику!») на позашколу. Будь певен! Я тобі «вулик» оцей твій розворушу! — І вже сама думка про Грицька трохи поліпшила настрої. Хоча й з Грицьком ще, як видиться, буде мороки!

Нагодувавши хвору, Ївга Семенівна трохи почитала Докії Петрівні вголос. Якесь оповідання Чехова, з середини, де була закладка. Але навіть до кінця не дочитала. Хвора слухала не уважно і весь час перепиняла Ївгу Семенівну своїми розпитами про Надійку свою. А потім мова зайшла і про спільних знайомих славгородських, про останні новини міські. Тим-то, коли згодом стомлена хвора мовби задрімала, Ївга Семенівна так і залишилась в думці своїй іще в Славгороді. Пересівши од хворої в крісло біля вікна, вона спробувала читати, тепер уже для себе, щоб відігнати невеселі думки, але на першій же сторінці й облишила читання, — не йшло в голову. Тоді згорнула книжку й, одкинувшись головою на спинку крісла, заплющила очі.

І зразу ж в уяві виник затишний батьківський будиночок у Дніпровському провулку. Сад завалено снігом у пояс — і не пройти туди зараз, але маленьке подвір'ячко, порите траншеями-стежками — до хвіртки, до дров'яного сарая і так — просто нікуди: дід для онуки вирив цілий лабіринт, щоб було де гратися дівчинці. Ївга Семенівна не мала себе за зразкову матір і пояснювала це не так своєю вдачею, як обставинами, що супроводили саме народження дочки. Скільки натерпілась! Останні місяці перед родами, коли вже ніяк було приховати вагітність, безвихідно просиділа вдома, картаючи себе

за легковажність, з якою припустилася цієї прикрості. Та й після родів — довго проходу не було їй од надміру цікавих та співчутливих родичів і знайомих. Аж поки через рік, віднявши дитину від груді, Івга Семенівна, за протекцією того ж таки Галагана, не влаштувалася учителькою у приміському селі Вишняках. З дочкою відтепер була лише по неділях та під час канікул, не дуже турбуючись за неї в розлуці, бо знала, як баба тремтить над нею (та й дід любить онуку) і як прив'язалася сама Леся до баби. Навіть звала її не інакше, як «мама», а для матері лишалося вже тільки — «Женя». Отак і склались у них, а за десять років і закріпились, взаємини, скоріш подібні до взаємин двох сестр, аніж дочки та матері. І Івгу Семенівну це влаштовувало. Єдина турбота в неї була — матеріально допомагати батькам, щоб не була онука для них тягарем. Досі і з цим було все гаразд: Галаган був досить порядним у цьому відношенні, допомагав грішми. І навіть не зловживаючи своїм «правом на компенсацію». Івгу Семенівну і це влаштовувало цілком. І незалежністю своєю вона користалася повною мірою. Та доки ж це можна?! Ні, це вже востаннє!

Востаннє та, по суті, і вперш. Бо хіба то любов була — і до Леоніда Павловича (за всі роки ні разу навіть у думці не назвала його на ім'я, а тільки ім'я та по батькові), чи до Конашевича, що протягом трьох місяців жив, переховуючись од поліції у спільних знайомих, і який зумів своїм запалом політичного діяча (член ЦК українських есерів) захопити її, залучити в свою організацію, потім, майже в порядку партійної дисципліни, змусив зійтися з ним. Виїхавши із Славгорода, за цілий рік жодного листа не написав, хоч знала через знайомих, що був на волі, аж поки, перед самою війною, не заарештували. Хам! Дарма що шляхетного роду: вів свій родовід по якійсь боковій лінії від гетьмана Сагайдачного¹³⁸. Ну, а то — не варто й згадувати! З нудьги. Без душі. І вже сама тепер кидала. Поривала інтимні зв'язки одразу й рішуче. З дивним самовладанням. Уже на другий день після розриву поводячись з такою підкресленою байдужістю, що ошелешеного экс-партнера часом аж сумнів брав: а чи не приверзлося йому все оте, що начебто було ж у нього з нею?

І ось несподівано — Грицько Саранчук. Двічі несподівано. Бо вже і в думці не покладала, що серед розпутних, розбещених війною мужчин зустрінеться їй на шляху хоч один, сповнений чоловічої гідності. Котрий не повіявся б за першою-ліпшою гарною молодницею, якщо поманить його надією на легкий успіх; не думала й про себе, що після всього того, що вже було в неї з чоловіками, здатна ще вона на отаке дивно свіже, мовби дівоче захолення. За ці три дні, що минули,

вона вже стільки передумала про це, не десять разів згадуючи всі зустрічі з ним отого дня і отої ночі. З книгарні починаючи. Чи так уже вона й захопилася ним з першої зустрічі? Ні. Хоча призвичаєне око одразу ж помітило його, бо парубок таки дуже пригожий! Та не це привернуло тоді до нього увагу, а оте його трошки наївне, майже побожне ставлення до книги. Так і подумала одразу: «Не інакше, як прехороший голова сільської «Просвіти». Отаких би нам, та чим більш!» Тим-то була майже розчарована, коли він на її невинний жарт прохопивсь дуже прозорим парубоцьким натяком, і з великою приємністю осмикнула його, аж змусила почервоніти. І навіть коли він пішов, не дочекавшись її (хоч і просила почекати кілька хвилин, поки вона звільниться), не відчула особливого жалю. Крутий злам в її почуттях і ставленні до Грицька стався вже під час другої зустрічі з ним увечері на квартирі у Діденка. Чим більш приглядалась до нього, — і за вечерею, і потім, як залишилися наодинці, — тим більше їй подобався парубок. І своїм природним розумом. І своєю самоупевненістю (як позитивною рисою), що походила з великої віри не лише у свої сили, але і в свою здатність тими силами керувати. А до всього — на відміну від того, яким був уранці в книгарні, — цілий вечір був якийсь задумливий і навіть сумний. Що іще більше вабило її до нього, сповнювало бажанням розвіяти той сум. Тим-то була цілий вечір привітна з ним і ласкава. І лише під кінець, коли вже побачила, що самим цим не приверне до себе, удалась до того, останнього способу. Трохи п'яна була після кількох чарок наливки, тому не пам'ятає гаразд всього, що говорила йому тоді, в Дорошенковій майстерні. Але, напевно, не обійшлося і без дурниць, і, мабуть, на тверезий розум було смішне і наївне в отій її імпровізованій легенді. Одне пам'ятає добре: як усім еством своїм поривалась до нього. І чим більший чинив він опір, тим дужче розпалювалася в ній пристрасть до нього.

Тим-то з такою втіхою святкувала вона над ним в оту ніч свою перемогу, лежачи поруч з ним на постелі — безсила від утоми навіть пучкою ворухнути, а не те щоб зняти в себе з грудей його важку уві сні, пропахлу махоркою руку. Але вже ранок показав, що то була піррова перемога.¹³⁹ Встав похмурий і роздратований. Хоч не говорив чому, сама догадувалася: думав про свою наречену. І хоч як упадала коло нього, не схотів і снідати навіть. Одягнувсь і пішов мерщій. Подавши, як старчисі копійку, випрошений на прощання поцілунок. І диво дивне: жодного слова докору ні тоді не сказала йому, та й потім — і в думці не мала. І ні зла, ні образи. Навіть ніякого здивування не відчувала в собі. Бо розуміла, що саме так тільки й міг він повестися з нею. Сама винувата! Не враху-

вала одного: його селянської психології, його тверезого глузду, який і не дав йому цілковито віддатись чарам отої легенди. А без цього все, дійсно, мало — і вона сама — досить-таки пошлий вигляд. І в першу чергу та обставина, що занадто швидко, як на його тверезу думку, все сталося: уранці вперше зустрілись, а вночі вже як воскова була — ліпи з мене, що хоч! «Легкодоступна!» — думає, очевидячки. Ну що ж, діло це поправиме!

З отаким наміром і у Вітрову Балку вона їхала: виправити свою помилку в стосунках з Грицьком, переконати його своєю поведінкою в тім, як прикро помилився він, маючи її за жінку розпутну, не здатну на велике почуття. Вона не заплющувала очі на труднощі в зв'язку з Грицьковою нареченою. Але ця перепона не зупиняла її, а ще більше наснажувала рішучістю докласти всіх зусиль, не нехтуючи ніякими способами у боротьбі за свого Гриця. Говорила вона сама собі, мовби відповідаючи на оте грубе Грицькове запитання, отоді вранці: «Житняка захотілося?» — «Еге ж, Грицю, милий мій, ти потрібен мені, — і за оці три дні я ще більш переконалася в цьому, — потрібен мені, як хліб насущний!»

Але поспішати тепер, маючи вже гіркий досвід із ним, вона, певна річ, не буде. Хоч не буде і марнувати часу. Особливо в оцій, що склалася зараз, ситуації. За три дні, що домує, ні разу ще не був у своєї нареченої. До того ще й хворої. Як же це розуміти? Ця думка весь час не давала їй спокою. Але віддатися їй цілковито не мала змоги, аж поки не залишилась оце тепер на самоті. Проте, перш як почати довбати оцю кам'яну брилу, вирішила ще раз перевірити все, чи немає помилки, пригадати слово в слово всю оту коротку розмову з Марійкою Саранчук на своєму першому уроці, коли знайомилася зі своїми новими учнями.

Вона і інших учнів, коли той чи та на її виклик підводились за партою й казали: «Я!» — питала про дещо. Але нікого не розпитувала отак довго, як Марійку. Бо чи ж можна було пропустити отаку щасливу нагоду! Спершу спитала про склад сім'ї. Потім запитала, а чому ж старший брат — парубок — не на війні? «Та він тільки позавчора вернувся. Контужений був, кажуть татко, та тільки не признається». — «А які ж ознаки?» — «Сумний дуже. А до війни веселий був. За три дні нікуди й з двору не вийшов». — «То, може, він хворий, та через те?» — «Не хворий. З хати виходить. Учора навіть дерево тесав, що татко з лісу навозили. Потесав трохи та й кинув. Бо контужений. Не можна йому дуже робити».

Хоч якою великою спокусою було для Івги Семенівни пояснити теперішню поведінку Грицька охолодженням його почуття до нареченої після славгородської події, вона була до-

силь розумна, щоб на цьому не спинитися. Припускала, звичайно, і таку можливість. І це вельми тішило її. Але чим більш вона думала над цим, тим імовірнішою стала здаватися їй зовсім інша причина: виняткова Грицькова сумнінність (щоправда, трохи запізніла) у відношенні до дівчини. А це вже було гірш. У такій ситуації домагатись побачення з Грицьком для порозуміння було ризиковано. Бо міг сприйняти це як настирливість. Отже, треба покластись на волю випадку. Але хіба це рятунок, коли самий приїзд у Вітрову Балку може здатись йому настирливістю, не властивою порядній жінці? Івга Семенівна просто розгубилась. І хоч як не хотілось їй цілковито довірятись Павлові,— питати поради в нього і просити допомоги,— бо не поважала його і мала за безпринципну людину, а змушена була. Нетерпляче ждала нагоди, коли вже залишаться наодинці.

Та ось після вечері зібрались іти до Гмирі. Валізку та портплед Степанида однесла ще завидна, а їм іти рано не було чого — хай обігріється краще кімната, а тим часом і господар та господиня повернуться з церкви од вечерні.

— Слухайте, Івго,— як тільки зійшли з ганку на рипучий сніг, сказав Павло.— Щось ви не дуже мені подобаетесь сьогодні. Нервуєте отак цілий день. В чім справа? Невже все через мого юродивого родителя?

— А хоч би й так. Дуже мені приємно було слухати!

— Самі винуваті. Треба дослухувати своїх співрозмовників, а не строїти справді істерику. Чого ви схопилися з-за стола за обідом? Та він і на думці нічого такого не мав.— Павло переказав їй свою розмову з батьком тоді, як вона вийшла до відпочивальні.— А загалом кажучи, тип — вживаю це слово як літературознавчий термін — дуже неприємний.

— Це так про батька?

— Істина мені дорожча. Єдиний рятунок для вас — не брати всерйоз його дивацтва. І взагалі менше звертати уваги. А то нервів не вистачить.

— Я вже й сама думала. Тим більше, що нерви мені ще на інше потрібні будуть.

— Дуже до речі згадали,— без зайвих слів зрозумів її Павло.— От одтюбучив, так одтюбучив!

Вони від Степаниди знали вже вітробалчанську сьогоднішню сенсацію — про сутичку в Дудчиному дворі, де головну роль відігравав Грицько Саранчук. Про нього оце й завів Павло розмову. Він аніяк не припускав, щоб причиною був ідеологічний мотив. Просто — заступився за родича.

Отже, страшного в цьому нічого нема. Може, це навіть і на краще, що зброя від сопляків попала до бойових хлопців.

— Треба тільки, щоб ці хлопці були наші. «Вільне козацтво» має бути відновлене у Вітровій Балці. І навіть на вищому ідейному та бойовому рівні. Діяти, звичайно, треба на Грицька і через Грицька. А взагалі мороки, здається, буде з ним немало. Отож нервочки справді берегти треба.

Отоді Івга Семенівна й розповіла йому про свої сумніви та побоювання щодо Саранчука. Зокрема, й про розмову свою на уроці з Марійкою. Павла ця звістка дуже обрадувала.

— Самобичується, чи що? От коли б!..— Ішов об руку з нею, на цій мові спинивсь і, в сутінях ясної зоряної ночі пильно вдивляючись їй в обличчя, сказав півжартома:— Івго Семенівно, Івженько! Чи правда? Та вас же за це розцілувати мало!

— Ось не дурійте! — ухилилась жінка від його обіймів.

— Та це ж — братерський цілунок. В подяку.

— Нема за що!

— Не дуріть! — І, зробивши маленьку паузу, додав:— Ви навіть не уявляєте собі, Івго, як би ви мені полегшили цим справу!

— Яку справу? Чим? — не зрозуміла жінка.

Павло трошки повагавсь. А втім, чого йому від неї критися? Чи вона й так не знає вже його як облупленого! І він сказав, рушаючи з місця, з незвичною для нього одвертістю:

— Бачите, діло яке, Івженько. Зводити наклеп на когось, а тим більш на свого приятеля, все-таки підлота, як не крути! А то обійшлося б без всякої підлоти. Бо факт. Хіба ж не так, Івженько? Чи чого ви мовчите? — А ще через хвилину:— Та чи ж нам із вами по шістнадцять літ! Що за міщанські забобони?

— О господи! — не витерпіла врешті Івга Семенівна. Спинилась і звільнила руку свою від його руки.— Коли б ви тільки знали, Павле Макаровичу, яка ви нудна людина! Вічно в чомусь копирсаєтесь. Ну, вже ж догадуєтесь. Майже знаєте. Так чого ж вам іще треба від мене? Щоб власною рукою розписалася! Вам це потрібне? Щоб облагородити свою підлоту! Ну то маєте: факт! Був у мене тієї ночі. Досить вам цього?

— О, цілковито! Дякую красно!

XVIII

Як Павло й сподівався, господар та господиня були вже дома, коли вони з Івгою Семенівною прийшли до Гмирі. Ще й гості були в них: Чумак, Трохим Остапович, з жінкою, яка теж говорила разом з Гмирихою. Говільниці своєю побожністю і визначали зараз загальний настрій у Гмириній хаті. Допіру

висповідані отцем Мелентієм, у незвичному для себе стані безгрішних праведниць (хоч на добу!) сиділи вони під грубою в натопленій до духоти «залі», стиха перемовляючись між собою та з чоловіками, які чаювали за столом у кутку під образами. З поваги до говільниць, та й співчуваючи їм у їхньому сьогоднішньому голодуванні, обидва — і Гмиря, й Чумак, — щоб не привертати на себе їхньої уваги, старалися якомога тихіш їсти: не хрумкати дуже, кусаючи цукор (обидва полюбляли пити чай вприкуску), не сьорбати дуже з блюдечок. І так само делікатно поводитись невістка Лукія, що прислугувувала їм за столом: ходила по кімнаті, ледве торкаючись ногами підлоги.

Саме під кінець вечері і прийшли Павло з Івгою Семенівною.

Але ще до їх приходу жінки встигли наговоритися про неї. Чумаки ближче жили до маєтку Галагана, а Трохим Остапович навіть і особисто був знайомий із ним, ще з тих давніх часів. Дещо знайшлося в нього розповісти про нову вітробалчанську вчительку та її романтичне минуле. То і не дивно, що зустріли її зараз усі в хаті з підвищеною цікавістю та підкресленою пошаною. Бо — це не якась там вертихвістка попівна або й дяківна, а отакого великого пана полюбовництва! Але якраз оця обставина трохи й сковувала всіх, і розмову з нею цього вечора ніяк не можна було назвати невимушеною.

Та спершу, звичайно, довелось Павлові розповісти про Корнія. Бо заради цього Чумак із церкви не поїхав додому, а лишився у Гмирі ночувати. Про те, що Корній у Славгороді, батьки знали. Дійшла чутка до них, на Чумаківські хутори, і про збройну сутичку гайдамаків з Червоною гвардією у Славгороді цими днями. Тож цілком зрозумілою була їхня тривога за сина, як і втіха тепер, коли дізналися од Павла, що з ним усе гаразд. Та вчора увечері бачились! Кланяється низенько. А особисто заявиться хіба що на святки.

Чумак із жалем хитнув головою.

— Святки святками. А воно й зараз не пошкодило б показатися йому на хуторах. Та ще коли б не сам, а хоч з десятком своїх козаків. Щоб почувствовали наші баламути.

— А хіба є потреба? — спитав Павло.

— Та ні, я не в тім розумінні, щоб уже зразу і всипати котромусь там. Хоч пострахати б.

— Їх пострахаєш? — озвалася з-під груби Чумачиха. — Івана Сірика чи Сидора Люшню? Та їм уже й пороття не допоможе. Давно тюрма за ними скучає. Будь вони...

— Та ти ж говієш, сестро! — напівжартома нагадав Гмиря. — Хоч би сьогодні язик придержала.

— За таких харцизяк бог простить. Хто ж, як не вони, найбільш баламутять людей на хуторах! Та на нас направляють.

— А ти наперед не переживай отак,— заспокоїв Гмиря сестру.— Може-таки, бог не попустить. Щопосту, бач, говіємо. Та й влада кривдити не дасть. Хіба ж не так, Павле Макаровичу?

— Про нашу власть! — безнадійно махнув рукою Чумак.— Не дуже я надіюсь на неї. Коли он царизм — на трьох китах стояв! — і то завалився. То наша рада... Коли ж вона сама собі ради не дасть.

— Оце й лихо наше! — невдоволений озвався Павло.— Просто-таки національне лихо: не віримо у свої власні сили. Та звідки ж вам знати, Трохиме Остаповичу, що вона «сама собі ради не дасть»? По своїй Чумаківці судите?

— А хоч би й так. Хіба наша Чумаківка виняток серед інших сіл?

— Не виняток, а відміна велика хоч би й од нас,— сказав Гмиря.— Поміщика у вас свого нема. Ось у чому ваше лихо зараз.

— Та нема. Бо ми ж таки не з мужиків-гевалів,— самовдоволено сказав Чумак.— Козаки з давніх-давен. Кріпацтва ніколи не знали.

— Ну ото й здобрійте тепер! — ехиднувато сказав Гмиря.— А ми знали. Ми з кріпаків. Гевали! Чого тільки не натерпілися за кріпацтва! Мого прадіда Никифора Гмирю хіба ж не сікли різками на конюшні? Щороку. І якраз — на різдвяних святках...

— Вперше чую! — здивувався Павло.

— Та хіба ж колись...— трохи зніяковів Гмиря.— Це тепер уже порозумнішали: не стали предків своїх стидатись. Та ще й — чим гірші, тим краще.

— Але чому ж саме на різдво сікли? — спитала Івга Семенівна.

— Бо к різдву якраз приносив оброк панові. Жив на оброку. Люди ви вчені, знаєте, що це таке. На перевозі сидів, поронщиком. Ну, а при переправі і невеличку корчму відкрив. Принесе ото на святках — не знаю вже скільки там сріблом. А пан жаднюга був, все йому здається, що малий оброк наклав, усе допитується прадіда, який прибуток дає йому перевіз та корчма. Ну, а хіба мужик своєю охотою скаже правду про таке! На конюшню його... Одним словом, натерпілись. Не те що ви, граки хутірські. Зате зараз нам вроді б трошечки легше, аніж вам. Бо є що кинути злидням — поміщицьку землю.

— Отож! — зітхнув заздро Чумак. — А в нашій громаді на нас, хазяїв, злидні всі свої очі повітрішали. Універсал отой — про сорок десятин — ніж їм у серце. Аж міняться на виду, як нагадаєш.

— Та цього й наші не люблять.

— Через оте й кажу: не пошкодило б Корнюші хоч показатись на хуторах. Ти таки, Павле Макаровичу, так йому й перекажи.

— Переказати не штука, та який у цьому сенс! — знизав плечима Павло. — Не до того їм зараз. Та ще саме в оці дні нестійкої рівноваги. Кожної години буквально може війна початись.

Він розповів коротенько про останні події в Харкові: про утворення Радянського уряду на Україні. Обох ця звістка дуже засмутила. (Жінки в цей час вже розговорилися і до чоловічої розмови не прислухались).

— Отож мусимо бути в цей час тяжких випробувань, як змії, мудрі. Я сказав би навіть: хитромудрі. Не треба озлобляти і так уже озлоблених. Дечим, може, навіть і поступитися треба на якийсь час, — повчав Павло. — До речі, Рябокляч скаржився на вашу громаду. Перевиборів вимагаєте. Невже ото так гору над вами анархічні елементи взяли?

— Не те щоб уже гору. То ми «полюбовно», — в іронічні лапки взявши це слово, відповів Чумак, — таку ухвалу прийняли. А щодо кандидата, то вони свого на думці мають, а ми — свого.

— А чим вам Рябокляч уже негодний? Фігура підхожа якраз, показна: давній політичний діяч, репресований при царизмі, поміркований есер. Чи, може, Невкипілого Прокопа вже захотілось? Або з «варягів» когось? Із городських більшовиків?

— Та хай бог милує! — аж засовався на рипучому стільці Чумак.

— Але й Рябокляч не на своєму місці, — додав Гмиря. — Попервах, справді, показний наче був. А тепер нанівець зійшов чоловік. Чужим розумом віку не проживеш!

«Он воно що! — подумав Діденко. — Донедавна саме це і влаштовувало Гмирю. Що ж трапилось? З ким же це він глек розбив?»

— Як хочуть, так ним і крутять.

— Хто крутить?

— Та чи ж мало там, у волості, ще членів! Хоч би й Пожитька взяти. Та чи йому на отакій посаді сидіти! Земельний комітет! Вузол усіх вопросів. У «Просвіті» йому викамарювати!

— До речі, Ївго Семенівно, рекомендую вашій увазі,— сказав Павло.— Кращого запорожця чи виборного в усьому повіті не знайдете. Басище воістину протодияконський.

— Дякую,— іронічно всміхнулась Ївга Семенівна.— Але я з великою охотою віддала б усіх просвітянських басів лише за одно: за поважливе ставлення до цього культурно-освітнього закладу. Щоб не казали, що там — «викамарюють»!

— Ну, це вже мені, старому, вибачайте! Може, й не те слово сказав! — розвів руки і ляпнув себе по стегнах Гмиря.— З ким цього не буває! Або такий случай взяти. Сьогодні якраз трапився,— без усякого інтервалу, щоб знову не перебили, вів далі Гмиря.— Яка власть дозволила б отаке?! Ось ти, Трохиме Остаповичу, не один рік старшинував. Узяв би я та й відняв рушниці у твого урядника та стражника. Що б ти мені за це?

Чумак заплющив очі й повів із сторони в сторону головою:

— Тюрма! Без всяких розговорів!

— Отож! А він що? Рябокляч. Облизався мовчки, сів у свої козирки та й поїхав собі обідати. Наче нічого не сталося.

— Та таки ж нічого особливого й не сталося,— зауважив Павло.

— Як то нічого?! Та власті ж у цілій волості не стало. Бо яка ж це власть, коли немає на кого спертися?! Правильно йому тоді Легейда Петро сказав: «Не страхай холодною, бо тобі ж,— каже,— немає навіть кому наказ дати, щоб посадовити».

За вікном у дворі загавкали собаки.

— А ось і він,— сказав Гмиря і пояснив, звертаючись до Павла:— Узнав, що будеш у нас увечері, та й набивсь: приїду та й прийду. Мабуть, виправдовуватись буде.

— А хто я такий для нього?— удавано здивувався Павло, здавна дуже вразливий для лестошів.— Щоб йому виправдовуватись передо мною.

— Сам добре знаєш, Павле Макаровичу, хто ти для нас!— відказав Гмиря.— Недарма ж сам-один з усього села, а гляди, і з цілої волості, в отакі великі люди вийшов!— іще піддав Гмиря лестошів. Щоб закріпити за собою прихильність Павла у неминучій сутичці з Пожитьком.

До зали увійшла наймичка.

— Хома Гречка прийшов.

— Чого йому до мене?— дуже здивувався Гмиря.— Скажи, що ніколи зараз. Завтра чи в понеділок нехай.

Наймичка вийшла. В кімнаті знову зав'язалася розмова. Але тепер Гмиря був неухажний і все ловив себе на тому, що прислухається, чи не гуркнуть сінешні двері. Ні, Хома, як вид-

но, вирішив дочекатися, поки хазяїн вийде від гостей на ту половину. «Чого йому?» І, врешті, не витримав, підвівся і вийшов.

— Ну, що тобі?— переступивши поріг в кухню, невдоволено спитав у Хоми, похмурого чоловіка в шинелі, який сидів на лаві біля самого мисника. Хома звівся на ноги й неголосно сказав хриплим від простуди голосом:

— Діло, хазяїне, є. Гвинтівку продаю.

— Ну й продавай собі. Я тут при чім?

— Хочу, щоб ви купили. Теж руська, трилінійна. В дуже доброму стані. І недорого: десять пудів жита.

Це вже було схоже на кепкування. Але Гмиря стримав себе.

— Ого, «недорого»! Це що ж, казенна ціна їй така?

— Казенна ціна її нам незвісна. А так ви Титаренкові заплатили. А я взнав, що відняли в Олексі, та й прийшов оце.

— Думав, що на дурного натрапив!

— Та чого ж — на дурного?

— А того. Од вас тепер всього сподіватися можна. Напрахтикувались на війні. Сьогодні продаєш, а завтра направиш когось. Як Титаренко — Луку. А жито пополам. От і обидва у виграші!

— Та бог з вами, Архипе Терентійовичу! От що значить — хазяйська голова. Сам би до такого, їй-бо, не додумався!

— І знову ж таки, чого тобі так припекло? Що — серед ночі!

— Бо сьогодні неодмінно треба її позбутись. Не знайду покупця, хоч в ополонку вкинь!

Такий поворот справи, оця безвихідь Хоми Гмирю вже зацікавила. І своєю таємничістю, і тим, що подавала надію придбати потрібну річ мало не даром. «П'ять пудів, більш не дам»,— вирішив він. Але перш як назвати цю, остаточну ціну, поцікавивсь, природна річ, що ж таке скоїлось, що саме так стоїть справа. Хома при наймиці не хотів говорити про це. Тоді Гмиря, ще дужче зацікавлений, хоч і з великою неохотою, як це він робив з кожною чужою людиною, провів Хому в «кругленьку» кімнату, яка правила йому за відпочивальню. Причинивши за собою двері і не пропонуючи Хомі сідати (та й сам не сідаючи), Гмиря без зайвих слів спитав Хому про причину.

— Та чи ж я задля того з фронту втік, щоб знову туди потрапити?! Нема дурних!— І розповів, що оце увечері Петро Легейда загадував усім, хто має зброю, але самим біднякам, іти на облаву завтра. На вовків начебто.

— А чого ж біднякам самим?

— Та ото ж. У саму точку попали. Бо облава тільки привід. Невкипілі та Артем Гармаш хочуть загін Червоної гвардії

в селі організувати. Ото й придумали. Щоб зібратися на відлюдді. Либонь, і командира виберуть завтра. А раз уже й командир буде, вважай, знову в солдатчину вскочив. Так будь вона неладна, сама гвинтівка! Вісім дасте?

— Десять, а не вісім, дурню ти божий!— сказав Гмиря, мовби навіть обурений.— Чи, думаєш, на твоїй скруті наживатись буду!— Оторопілий Хома Гречка розгублено кліпав лупатими очима.— Якщо погодишся на мої умови.

— Кажіть.

— За гвинтівку я даю тобі десять пудів жита. Але не одразу. По два пуди щомісяця. У розстрочку, так би мовити.

— Е, ви хитрі, Архипе Терентійовичу,— добре знаючи Гмирю, запідозрив у його пропозиції якусь каверзу Хома. Але Гмиря сердито перепинив його:

— Ну, кажу ж, дурень, так і є! Чого ти боїшся? Шахрайства якогось? Так я ж не беру зараз гвинтівки в тебе. Щоб потім міг там не доплатити щось. Не беру. Розумієш? У тебе буде, аж поки не виплачу все сповна.

Хома у важкому роздумі довго м'яв у руках свою облізлу солдатську шапку. Врешті:

— Так це ж мені в загін не минеться.

— Авжеж. Раз інші вступають, то й тобі треба. Не білою ж вороною серед них бути.

— І на облаву завтра...

— Небезпременно!— аж похопився Гмиря і зразу ж збагнув, що дуже явно виказує зацікавленість цією, чужою йому, справою. То мерщій перевів мову на жарт:— Якщо не вовка, то, може, хоч зайця підстрелиш. З м'ясом к різдву будеш. Колоди нема ж чого.

— Яке там — «колоди»!— махнув рукою Хома.— Без хліба сидимо. Відколи доую, вважай — ні разу ще досхочу хліба не поїв.

— Ну от бач! А завтра після облави приходь увечері. Мішок порожній захопи з собою. Перший платіж, два пуди, дам. А в понеділок змелеш. На вівторок уже жінка й діжу замісить. От і наїсишся хліба досхочу. По саму зав'язку! Ну, то як, домовились?

Хома ще повагавсь трохи, пом'яв свою шапку, але потім погодився нарешті. Без особливого, щоправда, задоволення.

— Ну що ж, хай буде так!— сказав, зітхнувши.

Вернулися з «кругленької» кімнати в кухню. Хома вже був узявся за дверну клямку, щоб іти, але Гмиря затримав його. Підійшов до столу, взяв під скатертиною хлібину й, перерізвавши навпіл, одну півхлібину дав Хомі.

— От спасибі!— зраділо подякував той, насилу стримуючись, щоб не почати зразу ж їсти.

— Ні, ти не кажи «спасибі»,— промовив Гмиря.— Ти не старець, щоб я тобі милостино заради Христа подавав. Це — завдаток. У рахунок отих восьми пудів.

— Як восьми?— оторопів Хома.— Десяти!

— От і май з тобою діло!— обурився Гмиря.— Легше — з циганом. Сам же сказав — «давайте хоч вісім».

— А ви мене дурнем назвали і сказали, що не вісім, а десять.

— Хоч людям не хвались, а то засміють. Ти просиш вісім, а я даю десять. Так тільки глухі торгуються. Отож, видно, і ти не дочув.

І таки переконав Хому.

— Нехай буде вісім,— знизав плечима Хома. Потім одлупив шматок хліба, мовби цим самим скріпляючи договір, сказав з повним ротом «прощайте» і пішов з хати.

А Гмиря тоді вернувся у «кругленьку» кімнату і в темряві сів на ліжку в задумі. Розмова з Хомою його схвилювала неабияк. У такому стані незручно було іти до гостей. Треба хоч трохи заспокоїтись. І найліпший спосіб для цього — ще раз, спокійно, без гарячки, продумати все. Найперше він похвалив себе за поміркованість. Не те щоб два пуди жита так уже важили в хазяйстві, але й розкидатись пудами нічого. Тим більш, що невідомо ще, яка користь буде з усього цього. Інша справа, коли б не такий недотепа Хома був. Ну, та, як то кажуть, з поганої вівці — хоч вовни жмут. Уже одне те добре, що своє око буде в отому загоні, чи — можна сказати вже — у ворожому таборі. І нехай Рябокляч із Пожитьком спробують тоді отак, як тепер, нехтувати його, поради його!.. Самі на поклін прийдуть... Але замріятися дуже саме Пожитько й не дав. Гмиря аж кинувся раптом від басового голосу в залі (за думками і не почув, як пройшов він туди через сіни). «Прийшов-таки. У сірка позичив очей. Ну що ж, нарікай на себе. Коли згарячу словом якимсь прикрим огрію!»

Він помацки поночі з «кругленької» пройшов у «довгеньку» кімнату (нині одведена для квартирантки). Перед дверима у залу пристояв. Пригладив долонями чуприну, розпушив руду свою бороду широку — на всі груди — і відчинив двері.

— Ну он бач! А я що ж кажу!— зустрів весело господаря некликаний гість.— Відбув своє на криласі, свічок бабам продав та й гуляє тепер з гістьми. Громадську повинність свою виконав. Не те що ми, комітетчики сердешні! Як понаймались. Нема ні дня тобі, ні ночі.

— Та вже потерпи, бідолахо,— з ехидною усмішкою сказав Гмиря.— До перевиборів уже недалеко.

— Добре ж, як не оберуть і вдруге.

— А ти одвод собі роби.

— Диви! Сам, їй-право, не додумався б. Спасибі, Архипе Терентійовичу, за пораду.

— Нема за що, Кіндрате Федоровичу.

Але в такому тоні розмова, звичайно, довго тривати не могла. Господар сам і змінив тон, уже простіш запитав Пожитька, з якої ж це він нічної роботи вертається зараз.

— У маєток ходив. Знав наперед, що не повіриш. Теличку Антона за свідка взяв. Звідки йдемо?— звернувся до Телички, якого Гмиря тільки тепер побачив на стільці біля порога.

— Точно — з маєтку,— підтвердив Антон.

— А я і без свідка повірив би,— сказав Гмиря.— Від учора, як Погорелов приїхав, ти тепер з маєтку й не вилазитимеш. І ввечері з його превосходительством чаї розпивав?

— І не бачив.

— А що ж за діло таке вночі?

Пожитько з вишуканою чемністю попросив у дам дозволу закурити і запалив цигарку. Тоді став розповідати.

Грицько Саранчук хіба ж не натворив чудес! Обеззброїв козацтво. Двоє, правда, залишились. Так один, як почув, аж у Чумаківці, у родичів, оглянувся. А другий на піч заліз. Мусив за ноги стягати. Бо як же маєток лишати без охорони?! Ото й повів у двір. І добре зробив. Від самого ставка через всю економію пройшли — ні душі. Бери, веди собі, що хоч.

— Та то що «веди» — пусте. Далеко не заведе, бо слід по снігу,— зауважив Гмиря.— А от немов... Страшніший злодій. Злий на народ. Та з сірничками пройшовся б...

— Ти вже що не придумаєш!— перепинив його Пожитько.— І кому б це у голову вдарило! Та за це знаєш що, коли б зловили? Смерть на місці! Самосудом.

— Не всі злодії ловляться.

Та не всі. Поставив Кузьму Шумила на варті.

— А де ж їхні сторожі?

— Збори саме. Наймитський комітет обрали. Омелько Хрін голова. Антона — «бідолаху»,— підморгнув Пожитько,— скривдили тяжко. Тим, що розпинався отак за них. Провалили!

— Не провалили,— поправив Антон.— Формальну зачіпку знайшли. Що не приступив до роботи.

— Та таки ж і правда. Який же ти наймит, коли ось місяць скоро як дома, а ходиш — «руки в брюки». Як панич. На материній шиї сидиш. Та тільки й знаєш народ каламутити. А воно й не вийшло. Артем Гармаш ніжку підставив.

— З Гармашем я поквітаюсь. Будь певен! Але й тобі, Кіндрате Федоровичу, не забуду, як ти мені загородив ніж у спину. І приурочив же!

— Не сам. Комітетом вирішували. Щоб ніякої більшовицької анархії не допустити. Чи лівоесерівської. І не допустимо. А так само і з боку пана — ніякої контри. Про це я особисто попередив його: живи собі тихо-мирно.

— А він надовго думає осісти?

— А тобі що?— замість Пожитька відповів Гмирі Чумак.— Сонце він заступає тобі, чи що! Нехай живе собі чоловік.

— От іменно!— підбадьорений несподіваною підтримкою, підхопив Пожитько.— Тим паче, що йому вже і нема куди більш подаватись. Рязанський маєток уже ж накривсь. Відібрали більшовики. То ти хочеш, щоб і ми — за більшовиками слідом? Анархії хочеш?

Гмирю цей закид Пожитьків обурило страшенно. Розчервонілий, втрачаючи самовладання, він поривно підступив до Пожитька і сказав неголосно, але вкладаючи в кожне вимовлене слово всю свою злість і неприязнь до нього:

— Слухай, Федоровичу. Скажи одверто,— дуже чужих у хаті нема, а Теличку сам привів,— скажи по правді: скільки він пообіцяв тобі? Погорелов. Якщо врятуєш маєток йому, а воно на старе перевернеться? Десятин двадцять пообіцяв?

Тепер уже спалахнув Пожитько.

— Говоріть, та не заговорюйтесь, добродію Гмиря! Маєток я бережу для народу. І збережу! І нема чого... Бо як би вам не довелось пошкодувати!

— У холодну посадиш? Так нема ж кому садовити. Правду Легейда сказав. А завтра Грицько і Кузьму твого...

— Завтра Грицько буде в нас начальником волосної міліції!— прохопивсь Пожитько згарячу і зразу ж пожалів, що заради ефекту допустився такої, по суті, вигадки. Правда, розмова з Рябоклячем про це була, але з Грицьком ще не говорили.

— Завтра?— насторожився Гмиря.— То, може, це ти на завтра і облаву на вовків придумав?

— На яких вовків? Та де вони в нас! Приснилось?

— А ягнят із кошари хто ж тягає?— заспокоївшись, бо побачив, що про облаву таки справді Пожитько нічого не знає, перевів Гмиря розмову на іншу тему.

— Де п'ють, там і ллють! Отак тобі, Архипе Терентійовичу, на це скажу,— відповів Пожитько.

— О, це вже інша розмова! Спасибі хоч за це зізнання!

— Я про вартових. Де ви знайдете дурня такого, щоб, замість хропти собі на печі в просі, гибів цілу ніч, сторожуючи?!

— Ні, неправильна постановка питання! — озвався Діденко.— Не дурнів на це велике громадське діло шукати треба, а свідомих громадян, котрі за честь мали б для себе,

а не вважали б, що вони гибіють! Ганьба, Кіндрате Федоровичу, навіть за саму мову таку. А вже про практику я й не кажу. Це я тобі, Кіндрате, по партійній лінії.

— Та хіба ж я що?! — почав був Пожитько, але Діденко обірвав його владним жестом і повернувся до Гмирі.

— Проте ваша безпартійність, Архипе Терентійовичу, аж ніяк не гарантує вам непогрішимості. Поміляєтесь і ви де в чому. Хто спішить, той людей смішить. А то ще є й така приказка: тихіше їдеш, далі будеш.

— Еге ж. Саме так! — злісно посміхнувся Гмиря. — Це їм якраз на руку. Їм хоч би ще рік маєток на обліку в земельному комітеті держати. Бо мало ще потягли з нього!

— А ти доведи! — спалахнув Пожитько і підступив до Гмирі. — Що ти на чесних людей наклеп зводиш! Сатана рудий!

— Ну це вже!.. — обурена звелася з місця Івга Семенівна. — Це вже таке неподобство!

Схопився з місця й Діденко. Підступив до них і розвів руками в різні сторони.

— Товариство! Якої батьківщини не поділили?! Сором який! І жах! — Він одійшов до столу, щоб можна було окинути очима всіх, хто був у хаті. Говорив далі, таки щиро обурений: — Іменно жах! Бо коли навіть ми, цвіт нації, можна сказати, кращі з її синів, не дійдемо згоди, то що вже говорити про народ в цілому! Нема чого тоді нам і город городити із своєю державністю. Одне лишається нам: не трать, куме, сили, сідай на дно. Нехай москалі нами і далі, як два з половиною століття... Улаштує кого-небудь із вас отака перспектива? Мовчите! От і гаразд. І будемо вважати інцидент вичерпаним. Тихо-мирно поговорити є про що. Ну, то як, згода? Як ви, півні?

Пожитько жестом просвітянського актора почухав потилицю і мовив з відповідною інтонацією:

— Нехай буде гречка!

Гмиря охолоняв повільніше. Хвилину цілу мовчки сердито сопів носом, мнучи в кулаці руду бороду, і раптом, замість відповіді, сказав, до невістки звертаючись:

— Скажи Харитині, нехай самовар поставить!

XIX

Збиратись учасникам облави було призначено в казенному лісі, біля хати лісника. Виходити з дому мав кожен, як тільки на «Достойно» продзвонять¹⁴⁰. Бо це був найзручніший час. Раніш — не було потреби, та й не всяка молодиця в неділю раненько впорається, щоб на холод нагодувати чоловіка

гарячою стравою. А пізніш — важко було б од цікавого ока сховатись: після церкви, по обіді знайшлося б чимало (особливо серед молоді) охочих взяти участь в облаві. Для розваги, хоч би й без зброї, в ролі «гучків». А потреби в цьому не було. Навпаки, один зайвий, із непідхожих, міг би весь задум нанівець звести. Бо справа вимагала одвертої, щирої розмови однодумців.

І день видався цілком підхожий для цього — ясний та погожий. Невеличкий морозець після вчорашньої відлиги за ніч вкрив усе геть-чисто пухнастим інеєм, перетворивши знайомий до дрібниць навколишній світ на чарівну зимову казку. Мимоволі пригадувалось, що вже колись бачив світ саме отаким. І спогади вели аж у дитинство, коли, може, вперш ото після матеріної казки привиділися потім уві сні — і сам Дід Мороз, що обходить володіння свої, і отакий, мовби заворожений ліс.

І дарма що лісник, Сидір Деркач, анітрохи не був схожий на казкового Діда Мороза, — ні сивої бороди (голене підборіддя, підстрижені руденькі вуси), ні волохатих, вкритих інеєм брів, — це, звичайно, трохи знімало очарування, але не зовсім.

— Хазяїнові лісу честь і пошана!

— Здорові були, хлопці-молодці! А куди це мандруєте, якщо не секрет?

— Отут і отаборимось. Нікого ще не було? Ну, то, виходить, ми найпередніші, авангард.

«Хлопці-молодці, серед яких тільки Андрій Лукаш був справді ще парубком, а Кирило Левчук та Овсій Куниця — жонаті вже років по десять, через дорогу від хати лісника, на сонячній полянці обрали місце і наносили гілля, якого тут, після недавнього рубання, валялося немало; лісник приніс сухих трісок — розвели вогнище. Тим часом підійшли Артем Гармаш з Петром Легейдою, Невкипілий Тимоха з Терешком Рахубою. Трохи згодом — нерозлучна після вчорашнього трійця: Грицько Саранчук, Лука Дудка та Остюк Іван. Розташувались коло вогнища, хто — на пеньку, хто — на купці хмизу, а хто й просто — навпочіпки.

Лука, за поганою звичкою своєю, чи не з першого ж слова гидко лайнувся. І без всякої причини. (Лайка вже для нього була як приказка). Іншим часом ніхто, мабуть, не звернув би уваги, але зараз, не встиг Лука після лайки ще й дух перевести, як Кирило Левчук сказав зовні спокійно, але — почувалося — з серцем.

— Слухай, Луко! Без жартів кажу: ще один раз лайнешся отак і незчуєшся, як у вухо заїду. Та май же совість! Ти тільки глянь, яка краса навколо! Яке чудо природи!

Лука прикурив від вийнятої з костра жарини, тоді вистався на увесь зріст і глянув круг себе. І мовби оце тільки тепер побачив.

— А й справді — чудо! Дозволяю: бий у вуха, якщо зароблю. Але ще більше чудо, хлопці, що живі сидимо оце круг вогнища — дома! А не згнили по братських могилах. Скажете — ні?

І потекли спогади фронтів. У кожного знайшлася за три роки війни не одна пригода, що, справді, тільки чудом якимсь і вцілів. У декотрих навіть уже й після революції: Левчук у червневому наступі Керенського¹⁴¹ мало голови не поклав, одбувся тяжким пораненням.

Серед тих, що сиділи біля вогнища, були солдати з усіх фронтів, від Балтійського до Каспійського моря. Та й не тільки з фронтів. Були і з тилкових гарнізонів (переважно після госпіталю) — навіть з таких великих міст, як Київ, Харків, Смоленськ. Картина пореволюційного життя з їх розповідей поставала цілою панорамою — мальовничою і животрепетною.

З особливою цікавістю слухали розповідь Овсія Куниці, що всього кілька днів тому повернувся з Смоленська, де лежав у госпіталі.

Звичайно, вітробалчани про життя в пожовтневій «більшовицькій Росії» дещо вже знали й раніш. Ленінські декрети про мир, про землю — ось уже другий місяць день у день хвилювали Вітрову Балку. Ті числа газет, де були надруковані ці декрети, переходили з хати в хату, зачитані до дірок. Багато хто завчив навіть напам'ять. І в гуртовій бесіді, коли зав'язувались тривалі й палкі дебати по цих наболілих питаннях, завжди об'являвся котрийсь з отаких — «підкованих». Але вистачало й інших «грамотіїв», ретельних читачів есерівської «Боротьби», які так само вправно орудували редакційними коментарями до тих декретів, тлумачили їх по-своєму — як більшовицьку пропаганду, та й тільки. Тому очевидці, як оце й зараз Овсій Куниця, були для кожного гурту як щаслива знахідка.

Найбільше, звичайно, і зараз допитувались в Овсія про те, як російські селяни отой декрет більшовицький про землю запроваджують у життя. Що вони з поміщицькою землею та з маєтками роблять. Овсій докладно розповідав. Дарма що не доводилось хоч би в одному селі там, на Смоленщині, побувати. Хіба мало приїздило і в госпіталь до хворих родичів із сіл. А потім, як уже виходжуватися став, і сам, бувало, на базарі серед приїжджих селян щодня терся. Приглядався, допитувався. Ділять землю. І майно все ділять. А поміщиків — у три шиї з маєтків. Котрі засиділись, самі не повтікали задалегідь.

— Не те що в нас! — аж засовався на пеньку Дудка Лука і вже хотів... але мимоволі зиркнув на Левчука та й тільки пожував щелепами.— Не від нас пан Погорелов тікає, а до нас! І що він собі думає?

— Терешка спитай,— посміхнувся на це Левчук.— Кажуть, учора за вечерею по чарці з паном пив. То, мабуть же, й про це була мова.

— Авжеж, була! — в тон йому відповів Терешко.— Думає, що дурнів на його вік іще вистачить.

— Ой, короткий вік визначив сам собі!

Отак, із жарту почавшись, і зайшла розмова про вітробалчанське життя. Спершу Терешко розповів докладно про вчорашні наймитські збори, на яких обрано було наймитський комітет в складі Омелька Хріна, діда Свирида та його, Рахуби Терешка; про ухвалу загальних зборів звернутися до сільської громади з заявою, щоб при розподілі землі та майна поміщицького врахували і їхні, наймитські, інтереси. Щоб не пустити людей з торбами. І радили найліпший вихід: організувати в маєтку прокатну станцію робочої худоби та інвентаря, а також племінні пункти. І, нарешті, підказували в своїй ухвалі, як з поміщиком Погореловим повестися. Щоб без насильства, але й без зайвого панькання. Запрягти в рожнаті сани водовозного Чубарика та й вивезти на станцію. Хоч востаннє нехай спробує — не в козирках!

— А я б і Чубарика не ганяв даремно! — озвався Куниця.— А почепив би йому торбу через плече, окраєць хліба, дрібок солі в торбу та й — на всі чотири вітри.

— Не вийде, Овсію,— сказав Гончаренко Клим,— бо влада ж під свій захист взяла Погорелова. Бач, як Рябокляч та Пожитько панькаються з ним. А тут іще й Павло Діденко так їх сьогодні настрополив!..

На розпити Гончаренко розповів, що вранці загадали йому у волость. Пішов. Виявляється — партійні збори есерів.

— А ти ж при чім?

— Та ото ж. Ні сном ні духом! Докопався-таки, яким же це чином. Ще влітку, коли в «Просвіту» записував Калюжний, то вже за одним заходом і в есери вписав. Та хіба тільки мене самого! І Йосипа Сороку, і Грицька Передерія. Виматюкали Калюжного та й пішли собі.

— От і дарма! — сказав котрийсь.— Коли вже потрапив був, хоч би послушав про що вони.

— Закриті збори. Вирядили. Ну, та я, правда, цигарку таки викурив у коридорі, під дверима. Діденка Павла послушав. Потім нова вчителька слово взяла. Бідова молодиця! Як вона чихвостила Рябокляча та Пожитька! За що? Та хіба ж крізь двері як слід уторопаєш! І мені рикошетом перепало.

— А тобі за що?

— Мертвою душею назвала! От убіждьонна! Для неї, якщо ти не есер, то вже й мертва душа твоя. А от тебе, Грицьку, з похвалою згадувала.

— Мене? — здивований вкрай, аж повернувся до Кліма Грицько.

— Отаких, каже, геройських людей у партію залучати треба, як Грицько Саранчук, не мертві душі всякі. Мотай, Грицьку, на вус!

— Ану тебе... з нею разом! — кріпко лайнувся Грицько. І тільки Артем з усіх вірно зрозумів причину його роздратування.

— Ну, а про землю, про маєток що там Діденко з повіту привіз? — навернув Овсій Куниця Гончаренка до цікавішої теми.

— До Установчих зборів і думати нічого. Нагадував про інгушів та про драгунів у дев'ятсот п'ятому році.

— От і дурак! — аж на ноги схопився Левчук. — Дарма що вчений!

— Нехай це він мамі своїй розкажує, — підтримав Левчука Тимоха Невкипілий. — Дев'ятсот п'ятий рік. Прирівняв!

Отак за розмовою не помічали, як і час минав. Новоприбулі, навіть не вітаючись, щоб не заважати бесіді, мовчки розтановувались біля вогнища. А потім, дочекавшись слушної хвилини, встрявали в розмову й собі. І так було, аж поки на селі не задзвонили в усі дзвони.

— Ну що ж, братця, може, й годі чекати? — спитав Петро Легейда. — Часу було досить. Хто мав намір прийти...

— Стривайте, дядьку Петре. Он іще двоє, — перепинив Тимоха Невкипілий. — Почекаймо вже й їх.

По дорозі, кроків за сотню, з-за повороту з'явилися дві постаті: у білому кошушку Іван Козир і в куцій шинелі з гвинтівкою на ремені Хома Гречка.

— А от без Хоми можна було б і обійтись, — зауважив Лука Дудка.

— А чого ж це так? — спитав Легейда. — Не такий бідняк, як і ти?

— Та бідняк. Цього я від нього не відбираю. Бо своїх злиднів вистачає. А тільки... Занадто вже він перед багатіями низько спину гне при зустрічі.

— Ну от і треба допомогти чоловікові розігнути спину. Помітивши гурт біля вогнища, Козир з Гречкою прискорили ходу.

— І позаду ще є хто? — спитав Легейда, коли підійшли до гурту.

— Ні, не видко,— відповів Козир.— Це вже ми з Хомою, як видно, у хвості.

— Ну, то давай, Артеме, починати.

— Та ми, власне, вже почали,— сказав Артем.

І справді, хіба всі оці розмови не вели вже до того, заради чого вони й зібрались отут. Картина ясна: нема чого далі вже зволікати! Пора і у Вітровій Балці братися вже до розподілу землі та майна поміщицького. Але організовано. Без червоного півня, як це було в дев'ятсот п'ятому році. Без метушні, в якій, як у каламутній воді, спритним людям легше рибку ловити. А охочих нажитись за рахунок бідноти і у Вітровій Балці вистачає. Щоб запобігти цьому, потрібна якомога міцніша єдність бідноти та наймитів економії. Щоб не плентатись у хвості за сільською громадою, а перед вести.

— От саме для цього ми, братця, й зібрались оце,— говорив далі Артем.— Щоб покласти початок. Треба організувати таке ядро — збройний загін Червоної гвардії — з бідняків, навколо якого згодом згуртується і вся вітробалчанська біднота.

— Стривай! — перепинив на цій мові Артема Грицько Саранчук.— То, виходить, що вчора ви, дядьку Петре, даремно мені загадували? Якщо загін — із самих бідняків.

— А ти хто, буржуй хіба? — озвався Легейда.— Про тебе спеціально мова була. І вирішили, що ти, дарма що середняк, людина наша. Сам показав себе вчора. Та й не від учора ми тебе знаємо як хлопця совісного, розумного.

— Задовольняє тебе відповідь? — спитав Артем.

— Дякую за довіру. Але пригадалась мені наша суперечка з тобою, Артеме, у Славгороді.

— Без суперечок, Грицьку, і надалі, мабуть, не обійдеться. Та не це зараз головне — що нас роз'єднує. Головне те, що немає у середняцтва іншого шляху, як з біднотою разом. Аж до цілковитої перемоги революції. Та й потім — при соціалізмі теж разом жити.

Ще кілька душ висловились за Грицька. А проти ніхто не виступив. Грицька це і зворушило, але разом з тим трошки і протверезило. Ще по дорозі сюди Лука Дудка з Остюком вирішили висунути кандидатуру Грицька на командира загону. Грицькові, звичайно, це трохи лестило, але щоб так уже дуже хотілось... Може, коли б не так на душі тривожно було в зв'язку з Ориною! Майже зовсім байдужий дав згоду. Але тепер, коли збагнув, що кандидатуру його, звичайно ж, проваллять, відчув легенький жаль і невдоволення собою. Сам винуватий! Для чого було порушувати це питання? Підкреслювати свою винятковість! Цікаво, кого ж тоді? Легейду Петра? Ну що ж, чоловік підхожий. Чи, може, Левчука?

За такими думками Грицько не помітив, як і почалось обговорення.

За організацію загону були всі. І не дивно: хто був проти, той просто не прийшов (було таких чоловік п'ять, кому загадував Легейда, а не прийшли). Але зате були такі, котрим не загадували, а вони прийшли. Все це були люди без зброї. Але кожен тулився до котрогось із оружних — до родича чи товариша, а то навіть і кілька душ на одного. Природно, що це одразу ж внесло зміни в первісний план — організувати загін лише з тих, у кого є зброя. Виникла маленька дискусія, але обидві сторони швидко порозумілись. Авжеж, чим більше пароду в загоні буде, тим краще. Немає сьогодні зброї на всіх, треба домагатись у повіті, щоб допомогли роздобути. А тим часом закріпити по два-три бійці на одну гвинтівку. Особливо дружно, ясна річ, домагались цього беззбройні, гідним представником яких виявився Кирило Левчук, сам беззбройний.

— А де я міг її взяти? Коли додому попав просто з госпіталю. Та й не один же я — отак! — І пристрасно доводив, як це добре по кілька бійців мати на кожен гвинтівку. Особливо для караульної служби. Ну, хоча б і в тому ж маєтку. То довелось би двічі на тиждень вартувати кожному, а то раз на тиждень. Легше? Авжеж!

Тимоху Невкипілого інше непокоїло. З Левчуком він згоден цілком. Це таки справді добре, що зійшлося більш, ніж загадувано. Але разом з тим є і погане в цьому.

— Не вміємо тримати язик за зубами! Загадуючи, дядьку Петре, наказували, щоб нікому не хвалились про це?

— Аякже! Наказував.

— То яким же це чином? Добре, що на цей раз нема з чим, власне, критися... А якби було з чим? А ми наче тітки на ярмарку! За довгий язик, я так гадаю, треба з загону вилучати.

Погодились і з цим без зайвих розмов. Дискусію викликала пропозиція Невкипілого розбити загін на взводи не по ранжиру (нам не на парад!), а по кутках: над'ярці — перший взвод, новоселівці — другий, гончарівці — третій і белебень — четвертий.

Грицько Саранчук був проти.

— А коли я хочу бути в одному взводі з своїми найкращими товаришами? А вони — новоселівці обидва.

Його підтримали й Дудка з Остюком. Проте більшість була за Тимошину пропозицію. Бо ясно ж, що саме така організація надає більшої оперативності взводам, а відтак і цілому загоні.

І, нарешті, останнє питання — обрання командира загону. Взяв слово Артем як людина, що має вже досвід організації загонів червоногвардійських серед робітників. Звичайно, різниця є, та й немала, між робітничими і сільськими загонами. Щодо ідейної ясності в поглядах, щодо пролетарської дисципліни є чого повчитися у робітників. Але щодо військової підготовки, наприклад, то тут сільські загоони в кращому становищі, зокрема, й вітробалчанський: майже всі — фронтовики. Навчені, обстріляні. Мабуть, кожен зміг би і командиром загону бути.

— І в цьому, коли хочете, товариші,— пожартував Артем,— мабуть, найбільша трудність. Бо очі розбігаються: і той хороший, і цей непоганий. А вибрати треба лише одного. І то — щоб найкращого. З усіх боків. Бо командир загону — це душа його!

Першого назвали Легейду Петра. Людина поважна, на фронті командував взводом. На ньому, певно, і дійшли б згоди всі. Коли б не одна обставина, про яку дехто і заговорив тепер. Відколи на селі зайшла мова про перевибори сільської Ради, все частіш, у приватних розмовах, вітробалчани називали саме Легейду Петра як підходящого кандидата на голову сільської Ради. Для цієї роботи, на думку більшості, і треба його залишити.

— Та й молодшого треба. Моторнішого!— порадив Легейда.— Давайте Тимоху Невкипілого попросимо.

— Якби ж не рука!— похопивсь котрийсь.

— А що ж рука! Не бійсь — ціле літо удвох із батьком пильщикував. А командувати загonom більше головою треба, аніж руками,— стояв на своєму Легейда.— А голова у Тимохи добра. Добра й наука флотська!

Артем розповів про участь Тимохи з кіньми у бойовій операції кілька днів тому в Славгороді.

— Не всякий і з двома руками...— Але збагнув, що Грицько може сприйняти це як закид йому, і обірвав фразу. Лука Дудка уже хотів скористатися з цього, щоб запропонувати свого кандидата, але Грицько перепинив його: не треба.

— Ну що ж, братця, хай буде Тимоха,— озвався Левчук.— Бо, справді-таки, справа не в руці. А хлопець геройський. То й командир добрий буде. Якщо буде шануватися.

Пройшов Невкипілий одноголосно. Коли голосування закінчилося, він, помітно схвильований, звівся на ноги й подякував за честь і довіру.

— Але шануватися, хлопці, давайте будемо всі,— стримано посміхнувшись, сказав Невкипілий.— Іншими словами кажучи, дисципліну вимагатиму справді флотську. На

«шалтай-болтай» не розраховуйте. Якщо не підходить вам це, то краще одразу скидайте з командирства.

— А ти не залякуй!

— Скинемо, коли схочемо!— жартом відповідали бійці.

— Згоден! Ну, а поки що кінчайте курити.— І на хвилинку скомандував неголосно, але з інтонаціями принаймні батальйонного командира:

— Ста-но-вись!

Всі, хто був коло вогнища, стали шикуватись. У дві шеренги, як уточнив командир: у першій — озброєні, в другій — беззбройні. Всього було у загоні двадцять сім чоловік.

— А ти, Грицьку, чого став не на своє місце? Хто з белбня — четвертий взвод.

Грицько дуже неохоче зайняв місце через кілька душ у шерензі, поруч з Хомою Гречкою.

— І якраз тебе призначаю командиром четвертого взводу.

— Над ким командиром? Над Хомою?

— Не над самим Хомою. Шість чоловік з тобою разом. Менше, як в інших. Але ж це тільки початок. Менше й гвинтівки. Як дістанемо, в першу чергу тобі дамо.— Потім відступив, задкуючи, на кілька кроків і подав команду рівнятися. За командою «струнко!» загін завмер неперушно.

— Ну, от, братця-товариші!— сказав Невкипілий просто і водночас урочисто.— Вітаю вас з організацією бойового загону Червоної гвардії у Вітровій Балці.

— Спасибі! Дякуємо!— почувлися голоси з шеренг.

— На сьогодні ми не зовсім упорались,— говорив далі Невкипілий.— Прапора у нас іще нема. Щоб могла вручити нам його громада чи сільрада, не знаємо ще, як воно буде. Але матерію підхожу вже дістали. На неділю буде вже готовий прапор. Зараз дівчата вишивають. І на сходці тоді ж у неділю перед прапором присягу складемо на вірність революції та трудящому народові. А поки що цей тиждень теж не будемо марнувати. Сьогодні вже — ні, але від завтра варта в маєтку щонаочі буде від нашого загону. А тепер стояти вільно. У кого зброя, вийміть затвори.

І, починаючи з правофлангового, став перевіряти гвинтівки, заглядаючи в стволи. У більшості зброя була в непоганому стані. Але в кількох — у стволах таке робилося, що Невкипілий не знаходив слів для обурення. І тільки для першого разу (бо запустили гвинтівки, ще цивільними людьми будши) обійшовся порівняно м'яко: пристрапив перед строем і наказав на завтра повернути «оцим залізякам» належний їм вигляд — бойової зброї. Підійшла черга до Хоми Гречки. Майже всі бійці сподівались і на цей раз Тимошиного про-

чухана Хомі. Але Невкипілій, заглянувши в ствол, задоволено хитнув головою.

— Молодець Хома! Коли чистив?

— Учора,— відповів Хома, ховаючи очі, і похопився додати:— Учора ввечері, після того як Легейда загадав.

— Ще раз молодець! Бачили, хлопці? А ще хто почистив чи хоч би протер гвинтівку вчора після загаду? Нема таких! Спасибі, Хома, що порадував. Бо справа не тільки в чистій гвинтівці, а в ревному ставленні до справи.

Він скомандував закласти затвори. А потім хвилин кілька займався з ними стрійовими вправами. Під кінець сказав задоволено:

— Ні, не забули ще. Обійдемося, виходить, без «сіна-солами». Ну, то що, братця, може, на цьому й будемо кінчати перші збори загону? Про решту дрібних всяких справ мова буде з командирами взводів.

— А яке умовне гасло на випадок тривоги?— спитав командир першого взводу Левчук.

— Та тривоги поки що не передбачається,— сказав Невкипілій, але погодився з Левчуком: можна й це визначити зараз.

На його думку, кращого гасла нема, як дзвін. Мертвого на ноги зведе. Досить тільки згадати дев'ятсот п'ятий рік. Збиратися по взводах. Кожен командир взводу визначає місце збору для своїх бійців. А місце зборів для всіх взводів — майдан біля церкви.

На цьому й кінчили збори. Командир загону Невкипілій наказав своїм людям загасити вогнище. Подякував лісникові Деркачеві «за гостинність». На відповідь Деркач побажав їм ні пуху ні пера, а перейшовши з жарту на поважний тон — щасливої долі військової. І Невкипілій повів свій загін — з піснею — по лісовій дорозі, а потім через луки, до села, що на горбі маячило вітряками.

XX

З самого ранку сьогодні Оріся почувала себе недобре. Нервове напруження останніх днів давалося взнаки. Учора, після одвертої розмови з Артемом, мовби розважилась трохи: може, й справді єдина причина — оте жахливе, що сталося в Пісках з бідолашною Настею. Тим більш, що Грицькова поведінка вдома, протягом цих днів, як це впливало з Кирилкової розповіді, начебто підтверджувала Артемові припущення. Розповідаючи про нову вчительку, Кирилко не міг, природна річ, промовчати про таку новину, як те, що Грицько Саранчук вернувся з війни контужений. На бабине

заперечення переказав усю розповідь у класі на уроці Марійки саранчуківської про Грицька. Що дуже сумний, нікуди з двору не виходить і робити не дуже годящий: потеше трохи дерево та й кине: не можна йому дуже робити.

Авжеж! У поганому настрої — по собі знає Оріся — і робота випадає з рук. Навіть відчула в серці ревність до покійної Насті. Хоч, правда, присоромивши себе, згодом таки вирвала це прикре почуття з серця. Натомість пройнялась щирим жалем до сердешної дівчини та обуренням на її батьків-винуватців. Не гналися б за багатством, віддали б отоді за Грицька, — жива була б. Оце дочекалася б з війни... «А як би ж я тоді?!» — навіть жахнулася дівчина від самої думки про це. І ще дужче захотілося якомога скоріш побачитися з Грицьком. Навіть покартала трохи себе за те, що так суворо заборонила Артемові, якщо зустрінеться з Грицьком, будь-що говорити йому про неї. Хіба ж є щось принизливе в цьому?! А коли б знав, як скучає за ним, може б, скоріше він все оте пережив, скоріш, — може, навіть сьогодні, — прийшов би. Надія була на те, що Артем розумніший за неї, знає сам, як повестися з Грицьком при зустрічі. Але Кирилко своєю розповіддю і цю надію відібрав у неї. Бо якщо не виходить з дому, то як же зустрінуться? Що сам Артем не піде до Саранчуків, Оріся була певна. І ось, по обіді, вернувшись з лісу, Остап з дядьком Мусієм принесли в хату нову новину — про сутичку в Дудчиному дворі, де Грицько з Остюком обеззброїли «вільних козаків». А саме ж на Новоселівку, до Невкипілого, Артем і пішов. Тепер уже напевно зустрінуться. Навіть і таке думалось: якщо наймитські збори не затягнуться дуже, то, може, разом з Грицьком прийдуть.

Але Артем прийшов пізно вночі, коли вже спати вкладались. І прийшов сам. Був помітно стомлений. Проте, коли Остап спитав, що ж там у дворі було, весело став розповідати про свою зустріч з паном Погореловим, про збори наймитські.

Оріся гаразд і не чула його розповіді, зайнята своїми думками. Та не могло ж бути, щоб він за цілі півдня не здивався з Грицьком. А якщо бачився, то хіба ж могло бути, щоб Грицько нічого не переказав їй! Так чого ж Артем не каже одразу? (Адже знає, як це їй невтерпів!) Наче не можна було з розповіддю про збори трохи почекати! Обурена, підійшла вона до своєї постелі на лаві й сердитенько звеліла хлопцям одвернутись. Тоді роздяглась і лягла — лицем до стіни. Ну й нехай собі балакають, хоч до ранку. Якщо такі бездушні! Коли їм байдуже, що вона, збентежена, всю ніч не спатиме. Та й мама гарні! Чи не можна б їм, перепинивши Артема, просто запитати про Грицька. Так ні, їм, бач, теж цікаво, що там у тому дворі. Ну й хай! А вона й сама собі

якось раду дасть. Тепер уже хоч би й хотів, з серця на нього не схоче слухати, зробить вигляд, що заснула. А тим часом несамохіть прислухалася до розмови, з нетерпінням чекаючи, коли він уже закінчить свою розповідь.

Нарешті мати й справді перепинила Артема. Бо вже пізно І, стелячи йому постіль на другій лаві, раптом спитала про Грицька,— чи не бачився часом із ним. Бачився. Дівчина і дихати перестала, чекаючи, що далі казатиме. Але Артем одним тим словом і обмеживсь. Знову заговорив до Остапа, тепер про якусь облаву на завтра. «А коли б не думав, що сплю, одним тим словом не обмежився б, щось би ще сказав!»— подумала Оріся й мимоволі зітхнула на всі груди.

— О, ти ще не спиш!— здивувалась мати.

— А ви, мамо, на моему місці бувши, спали б?

Лише тоді Артем кинув недопалок (курив біля припічка), підійшов до неї й сказав вибачливо, бо розумів цілком її настрій:

— А я заговорився з Остапом. Поклін тобі, Орісю, від Грицька.

— Дякую!— відказала Оріся, зраділа дуже, але разом і здивована байдужим тоном, яким Артем передав їй цю наймилішу звістку — поклін від Грицька.— А більш нічого не переказував?

— Питавсь, коли можна прийти.

— Питавсь? Дивно!— озвалася мати.— Досі завжди приходив не питаючись. Де це він таких церемоній набравсь!

— І спи тепер, Орісю,— похопивсь Артем, щоб на цьому й кінчити розмову.— Спи. «Утро вечера мудренее!»

Та Орісі було не до сну. Знову і знов пригадувала Артемові слова про Грицька, про його поклін їй. І не так навіть самі слова, а те, як байдуже чи навіть неохоче сказав їй про це. Чому ж? Адже знав, що для неї не було милішої звістки за цю! І до чого та приказка? Ні, щось не доказав Артем. Щось залишив на ранок. Чого? У марних спробах розгадати цю згадку промучилась до півночі, мабуть, і лише тоді заснула нарешті неспокійним сном.

Тим-то встала сьогодні така в'яла, мовби анітрохи не відпочила за ніч.

Був уже пізній ранок. Мати поралася біля печі. Мотря спала. Спали ще й діти. Остап, примостившись біля лави, лагодив Кирилкові чоботи. Артема в хаті не було. Пішов у лікарню на перев'язку. Раненько подався, бо має кудись іти на цілий день. Орина занепокоїлась: то це їй мало ночі було, ще й цілий день мучитись! І вирішила дівчина, коли повернеться з лікарні Артем, що б там не було, допитається в нього,— що він таїть від неї. А тим часом, допомагаючи матері

готувати обід, все намагалась під час розмови змусити матір (коли ж самі не кажуть!) прохопитися словом якимсь про Грицька. Але, як видно, мати не більш за неї знала.

Не скоро повернувся Артем. Бо такі чимало хворих було поперед нього. Рана в доброму стані. Фельдшер, Іван Никифорович, обіцяє до рідва зняти пов'язку. Через це, мабуть, був веселий і балакучіший, аніж звичайно. Вже це одно подавало Орисі якусь надію. Та жаль, що поспішає дуже: тількино зайшов у хату, мерщій попросив у матері з'їсти чогось. А не станеш же отак — ні з того ні з сього, — як Пилип з конопель! — при всіх розпитувати про Грицька. А сам він, як видно, не мав наміру до цієї теми повертатися. Більш того: з усієї його поведінки, принаймні так здавалось Орисі, помітно було, що саме розмови про Грицька він зараз і уникає всяко. Тоді Орися наважилась нарешті. Коли Артем, поснідавши, став одягатись, допомагаючи йому, Орися раптом спитала тихо:

— Що ти вчора не доказав мені про Грицька? Залишив на ранок.

— Нічого не залишав, — відказав Артем.

— А для чого ж ти сказав: «Утро вечера мудренее»?

— Ну... — трохи зам'явся парубок, — не обов'язково ж отак буквально розуміти цю приказку. Може, я й не дуже до речі її вжив. А взагалі... — розсердившись на себе за свою беспорядність, додав Артем: — Ти вибач мені, Орисю, але, коли вже говорити одверто, — не годжусь я у посередники в таких справах. Та й чи є в цьому потреба! Ось прийде сам, його й розпитаєш про все, що тебе цікавить чи бентежить. А тим часом не суши собі дарма голови. Знайди собі якусь роботу.

До півдня куховарили з матір'ю. Потім змила голови Софійці та Федькові, покачала їм білі сорочки. По обіді трошки почитала. Ще до хвороби взяла була з бібліотеки «Кайдашеву сім'ю»¹⁴². Не встигла прочитати. А вчора вже прибігала Галя Півнівська по книжку. Пообіцяла їй сьогодні дочитати неодмінно. Але так і не вдалося. Через несподіваного гостя.

Павло Діденко перед від'їздом із села наважився-таки зайти до Гармашів, знаючи, що Артема зараз не було вдома. Але ще вчора на таку щасливу нагоду він не розраховував. Тим-то вночі, вернувшись тоді від Гмирі, написав Орисі досить-таки пухлого листа, щоб якимось передати їй. Ну, а тепер віддасть власноручно. Бо все одно, хоч і зайде, хоч і побачаться, але наодинці навряд чи вдасться їм поговорити. Та, може, це й краще. Бо що таке сказане слово? Горобець, пурхнув і нема. А листа не один раз прочитає, аж поки не завчить напам'ять. Яка дівчина, якщо вона не ханжа змолоду, відмовиться від солодкої втіхи читати й перечитувати палке та

поетичне освідчення їй в коханні? Якщо, звичайно, не переступати межі. Як це, на жаль, трапалося отоді з ним. Тому на цей раз у листі Павло був куди стриманіший, аніж тієї серпневої ночі, коли, теж отак гостюючи в батьків, проводжав якомсь після вистави Орісю додому та й умовив-таки пристояти біля перелазу. Під свіжим враженням від вистави, на якій вперше побачив й почув Орісю в ролі Наталки Полтавки і був дуже захоплений нею, — саме того вечора й конкретизувалася в його уяві давня невиразна мрія про власний затишний куточок сільської ідилії, куди час од часу можна було б втекти від повсякденної міської суєти. Ось про це й завів мову він отоді, на перелазі. А краще було б і не заводити! Бо тільки того й домігся, що вельми обурих проти себе дівчину. А сам потім всю дорогу, аж до школи; розтираючи отерплу від ляпаса شوку, ущипливо кепкував над собою: «Отак тобі й треба, недотепо! Кретин нещасний, мерщій до пазухи поліз. От і маєш собі — по заслугі». А другого дня мусив спеціально йти до Гармашів попросити в Орісі вибачення. Бо облишати намір свій щодо неї ніяк не збиравсь і надій на успіх не втрачав. Не з тих був, що, зазнавши поразки, опускали руки. Не вдалося на цей раз, значить, не зумів. Не тієї тактики вжив. Навчений гірким досвідом, зараз Павло у листі змінив тактику: наголошував уже не так на жагучій пристрасті своїй до неї, як на душевній спорідненості. Про «вільну любов» (як один із здобутків революції) боявся вже й натякнути. Щоправда, і таких слів, як «одруження» в листі теж уникав. Обходився дуже туманними, хоч і вельми поетичними словами, які ні до чого не зобов'язували його. Але й від неї зараз нічого конкретного не домагався. Про одне тільки просив, щоб за цей час, поки будуть в розлуці (може, й надовгенько!), не вчинила непоправної дурниці. З обережності не писав ясніш, вважав, що й так зрозуміє. А коли й ні, теж не біда: мати розтлумачить. Бо Гармашисі Павло вирішив сьогодні ж таки якомсь «проговоритись» (і вже не натяком, як учора) про Грицькові романтичні походеньки у Славгороді.

Зразу ж по обіді, не чекаючи навіть, поки під'їдуть сани (Рябокляч пообіцяв прислати свої коні — одвезти його на станцію), Павло мерщій подався до Гармашів. Туди нехай кучер і заїде.

Дома були самі жінки, коли Павло зайшов до Гармашів у хату. До того ж Мотря спала. Обстановка, якої Павло й не сподівався. Весело привітавшись з тіткою Катрею та Орісею, він, пам'ятаючи, що в хаті сипняк, відмовився скинути пальто, а тільки розстебнув його. Пояснив тим, що ненадовго.

— Але хоч ненадовго, а от не міг, щоб не зайти!— додав, сідаючи на лаві біля Ориси.

— Спасибі, що не забуваєш,— сказала Гармашиха.

— Таке не забувається!— зітхнув Павло і вже одразу вирішив: авжеж, не пошкодить хоч трохи зігріти розмову ліричними спогадами. Бо і в словах Гармашихи сьогодні чомусь бракувало звичайної душевної теплоти, і в мовчанні Ориси відчувалась певна відчуженість. Зробивши маленьку паузу, Павло вів далі:— Як це можна забути, що отут над полом, під сволоком, висіла колиска моя! А за оцим столом, на оцим покуті, в дитинстві скільки різдвяної куті з медом з'їли ми щасливим дитячим гуртом! Чи пам'ятаєш, Орисю?— Бо це вже розраховане було не так на тітку Катрю, як саме на Орисю.— Чи пам'ятаєш, як я, бувало, на святвечір¹⁴³ щороку вечерю приносив?

— А чого б же я не пам'ятала!— підвела дівчина голову.— Не така вже я мала тоді була, все пам'ятаю. До речі...— І зам'ялася трошки, бо сама бачила: не так уже й до речі було це:— Навіщо ти мені плахту передав? Я не хочу від тебе ніяких подарунків. І не візьму.

— А то я — не тобі. То Наталці Полтавці, у тобі втілений. Для вистави буде тобі.

— Ну, то я в драматичний гурток і передам її.

— Як схочеш,— образився Павло.— Але я не думав ніколи, що ти така злопам'ятна! Та й за що? Як на сповіді, скажу тобі...

— Не треба про це.

— Вибач! Забув, що для мене це табу. Заборонена тема.

— Бо аж ні до чого це. Та й ти ж сам обіцяв тоді не заводити більше розмови.

— І, як бачиш, слова додержав. Мовчав, як заціплений, цілі чотири місяці. А коли зараз, перед самим від'їздом...

Щоб перевести розмову на інше, Орися на цьому слові перепинила Павла.

— Мати казали, що ти за кордон їдеш. А куди ж саме? І чого?

Павло дуже стримано і мовби навіть з неохотою став розповідати Ориси, увесь час стежачи за собою, щоб часом не прорвалося словом якимсь велике його задоволення цією перспективою. Бо хотів удати перед Орисею, що навіть і ця поїздка — не просто службове відрядження, а драматична подія: вимушена втеча світ за очі як єдиний рятунок для нього в становищі, яке склалося ще тоді, в серпні, і за ці місяці стало вже зовсім нестерпним. Зиркнувши на Гармашиху, що зараз цілковито була зайнята своїм — шепотіла малим онукам, Софійці та Федькові, розпочату ще до приходу

Павла і, як видно, дуже цікаву казку, Павло вийняв з кишені лист і поклав усередину книжки, що лежала на столі перед Орисею.

— Прочитаеш, коли вже поїду,— сказав пошепки.— Але дуже прошу, прочитай до кінця. І уважно. Шкоди, не бійсь, не буде. Навпаки. Особливо коли зважити, що обставини зараз докорінно змінилися.

Орися пильно і насторожено глянула на нього.

— Це ти про що?

За вікном чути було, як під'їхали й спинились сани. Запирхали коні.

— Ну, от вже й по мою душу!— сказав Павло і підвівся з лави.— Скільки не сиди. Перед смертю, як то кажуть, не надихаєшся!

Став прощатися. Тиснувши Орисину руку, Павло відчув і її пальців слабенький потиск в своїй руці. І сумовиті очі на змарнілому лиці дивилися зараз на нього привітніш, ніж досі. «Слава богу!»— зітхнув з полегшенням. Але разом з тим розумів, який хисткий іще в неї оцей настрій. Треба б його якось закріпити. І надумав раптом.

Прощаючись з Гармашихою, спитав про Артема, чи надовго він додому. Катря, трохи здивована цим запитанням і навіть насторожена, бо знала про їхню взаємну неприязнь, що останнім часом переросла в одверту ворожнечу,— відповіла непевно, мовляв, і не знає гаразд. Мабуть, хоч поки рука загоїться. Павло навіть обурився.

— Що-бо ви, тітко Катре,—«поки загоїться»! Та ні в якому разі! Чи йому життя не миле? Коли не сьогодні, то завтра неодмінно треба йому кудись із Вітрової Балки податись!— І на розпити знепокоїної Гармашихи виклав, як стоїть справа. Адже всі оці дні таки справді гайдамаки шукають його у місті. Дивно, як вони сюди не здогадалися. Але ж чи так вже й не догадаються? Навряд! Тим більш, що ота дурна Пріська, Гусакова жінка, розклепала вже на все село. А хіба можна поручитись, що не знайдеться такий у Вітровій Балці! На це він мастак — ворогів наживати. За один день вчора, не одного придбав. З Телички Антона починаючи, паном Погореловим кінчаючи. Та й сама Пріська, до чоловіка поїхавши, хіба ж не похвалиться! А спокуса неабияка: нагороду немалу отаман куреня об'явив за його голову. Це ж — факт!

— Та хай бог милує!— жажнулась Гармашиха.

— Отож!

— Мамо!— аж руки благально притисла до грудей Орися.— Ну, звеліть йому! Сьогодні вже хай не ночує вдома!

— Оце було б найкраще,— підтримав Орисю Павло.—

Тільки не кажіть, що це я попередив. Бо знаєте самі, який він гонористий. Узнає — на зло мені упреться. Бо такі дурень. Вважає, коли ми з ним — політичні супротивники, не в одній партії, то вже й особисті вороги. А я йому не ворог. І не таке вже серце в мене, як він гадає, — шерстю поросле. Людське!

— Спасибі, Павлушо, що сказав.

Та Павлові вже важко було спинитись.

— Чи думаєте, що мені горе у вашій сім'ї байдуже. А це ж таки було б велике горе! Що ваші сльози, тітко Катре, твої сльози, Орисю, не краяли б серця! Та знаю, що вже й зараз, од самої непевності — як воно буде, не матиму спокою. І не вам мені, тітко Катре, дякувати. Я вам спасибі скажу, якщо наполяжете і все обійдеться гаразд. На цьому й прощайте.

— Щастя тобі!

Павло обстебнувсь, надів шапку. І враз, мовби оце тільки тепер згадавши:

— Бач, як не забув. Іще в мене справа до вас, тітко Катре. Але це вже хотів би наодинці. Без свідків. Ні, не тебе, Орисю, я маю на думці, а он — повів очима на піл, де лежала і саме прокинулась Мотря.— Проведіть мене хоч за поріг. Бувай здорова, Орисю! Не поминай лихом. А на святвечір, за кутею, згадай-таки бурлаку бездомного, що десь самотній, на чужій чужині...

— Згадаємо!— стиха мовила дівчина.

Коли вийшли з Гармашихою з хати, Павло спинивсь у сінях і почав без зайвих слів:

— Про Орисю хочу. Дуже непокоїть вона мене. Ще поки не бачив... Та вона ж зовсім слаба ще! Берегти її он як треба!

— Та бережемо. Як можемо.

— Я не про те. Дуже невчасно Грицько вернувсь. Душа болить, коли подумаю, що буде з нею, як немов викриється. Вона ж іще нічого не знає про Грицька?

— А що викриється?— насторожено спитала Гармашиха.

— Тільки ж Орисі про це — ні в якому разі! Полюбовницю знайшов собі Грицько. У Славгороді.

— Що-бо ти!— аж відступилась від нього Катря.

— Факт.

— Кого б же? Та й коли? За один день?

— Хіба для цього діла багато часу треба!— Але все ж для більшої переконливості блискавично придумав:— Не тепер. На початку війни два місяці в запасному батальйоні служив у Славгороді. Тоді й спізналися. І, видно, не на жарт голову закрутила. За три роки війни не забув. Тільки в Славгород та й до неї мерщій.

— Та що-бо ти плетеш?!

— Правду кажу. Ту ніч, що не вернувсь до Бондаренків, у неї ночував.

— Ой лишенько!— у розпачі мовила Гармашиха. Нараз прислухалась пильпо. Ні, не почулося. Справді, слабим голосом Мотря гукнула її з хати — «мамо!». І заплакала злякано Софійка. Катря смикнула двері й, зойкнувши, кинулась у хату до Орисі, що непритомна лежала на долівці близько порога. Тут же біля неї валявся кухоль в калюжі води на долівці.

— Попросила напитись,— важко дихаючи, говорила з полу Мотря.— Вона й пішла до порога. А тоді чую — впала.

Та мати не слухала, і так все було зрозуміло. Вона впала навколішки біля дочки, струснула її за плечі, позвала: «Орисю! Донечко!» Дівчина нічого не чула. Тоді хотіла взяти на руки, але несила було підняти зів'яле, обважніле тіло. Оглянувшись на двері, що так і стояли відчинені, гукнути Павла, щоб допоміг, але його вже в сінях не було. І слід його вже проховів. То позвала Софійку, і вдвох перенесли Орисю й поклали на лаві. Не скоро вже прийшла до пам'яті дівчина. Ще й з відкритими очима, втупленими в стелю, довго лежала нерухомо. Потім перевела погляд на матір і якийсь час не впізнавала ще її. І раптом впізнала і водночас згадала все. Наче пружиною підкинуло її. Та мати не пустила встати з лави.

— Полеж, доню. Полеж іще!

— Пустіть!— стиха і наче зовсім спокійним голосом сказала Орися і одвела од себе материні руки. Встала на ноги. Але ще й кроку не ступивши, похитнулась і, щоб не впасти, сіла на лаву.— Ні,— журливо хитнула головою,— нездужаю іти. Та й куди мені йти? Нема куди! І чого я, мамо, не вмерла тоді! Поки не знала!..

— Приляж, доню. Нічого ж іще невідомо. Щоб напевно вже. Може, Павло наплутав.

— Ні, не наплутав. Я й сама, без Павла, знала вже. Серцем відчула. А чого б же він три дні не приходив? І не бійтесь, мамо, я навіть і плакати не буду. Я вже всі свої сльози виплакала за ці три ночі. Таки ляжу я, мамо.

— Стривай, постелю.— А потім укрила легеньким ряденцем, погладила по голові.— Отак і засни, розумнице моя!

Та поки заснула, було ще всього. І тихо лежала, і кидалася раптом на постелі, мовби спросоння — від страшного сну, і плакала ревно. Дарма що здавалося їй, ні, було ще сліз та й було. Давно у гармашівській хаті, мабуть, відколи виряджали Остапа на війну, не стояла отака туга важка, як чад. Але врешті, змучена вкрай, таки заснула дівчина важким, глибоким сном.

Не прокинулась навіть і тоді, коли знадвору вбіг Кирилко і, радий, на весь голос гукнув од порога:

— Бабусю!..

— Цить!— обірвала баба онука і шепотом потім спитала:— Чого репетуєш? Горить десь?

— Ніде не горить,— спохмурнів хлопець.— Дядько Артем іде.

— Іде, то й прийде.

— Та хіба ж сам! З Грицьком Саранчуком!

Гармашиха так і залякла від несподіванки. А ще годину якусь тому сподівалась цього. Навіть певна була чомусь, що саме отак воно й станеться: разом з Артемом прийдуть. І з нетерпінням чекала. А ось тепер... Перша думка була вийти мерщій і зустрінути за порогом. Щоб і в хату не пустити. Оберігаючи Орисин спокій, хоч би оцей, нетривалий, поки спить. І так би вона, мабуть, зробила, коли б певна була цілковито, що Павло сказав чисту правду. А зараз тим більш не була певна. Бо хіба ж Грицько міг би тоді прийти! Яку це совість треба мати?! Поки міркувала отак, під вікнами почувалась хода по рипучому снігу і голоси.

Увійшли в хату. Грицько ще з порога помітив, що Орися спить. Привітавсь півголосом. Гармашиха дуже стримано відповіла на привітання і зразу ж підійшла до сина, щоб допомогти йому зняти шинель.

— Роздягайся,— сказав Артем, трохи здивований неуважністю матері до гостя, але не догадуючись про причину.

Грицько не поспішав. Почекав, поки Гармашиха повісила Артемову шинель на стовпі під сволоком, тоді роздягся й повісив свою шинель зверху Артемової. Холодний тон Гармашихи він уловив, звичайно. Але подумав, що це не що інше, як немилість за його оте хамство велике. Де ж пак! За три дні не спромігсь хвору Орисю провідати. Ну, та цього він сподівався. Прикро і сором буде вибріхуватись, а що поробиш, коли ж іншого виходу нема! Поки Орися не одужає зовсім, про те, щоб гірку правду сказати їй, нема що й думати! Брехати треба буде для цього,— брехатиме. І оком не моргне. А тим часом утруситься трохи, то, може, дасть бог, і взагалі обійдеться якось.

Від таких думок у Грицька настрої трохи покращав. А все ж таки стриманість Гармашихи його непокоїла. За весь час, відколи оце сидить у хаті, жодним словом до нього не обізвалась. Мовчки собі поралась, готуючи їм поїсти. Як видно, неабияк завгорив їй. І хоч би ж пробачення було попросити. Одразу, як прийшов, не догадався, а зараз вже й не до речі буде якось. Треба чекати слушної нагоди. А вона все не траплялась. Ось уже й обід на столі.

— Сідайте!

Отоді Грицько, перш як сісти за стіл, і сказав до Гармашихи:

— Золоте серце у вас, тітко Катре! Йй-право!— Гармашиха з подивом звела на нього очі.— Замість того, щоб гнати рогачем з хати, ви ось за стіл садовите.

— А за що ж гнати з хати?

— За те, що свиня. Ну, коли вже нездужав сам прийти,— збрехав, справді не моргнувши оком,— то міг би ж хоч Марійкою поклін передати.

— Он ти про що!

— А ви ж про що думали?— насторожився Грицько.

— Сідай. Обідайте вже,— ухилилась Гармашиха від дальшої розмови. Дарма що це їй не легко було.

Весь час, відколи Грицько зайшов у хату, саме такої нагоди й чекала вона, щоб без зайвих слів, навпростець, спитати його — правду про нього казав Павло чи щось наплутав. Щоб знати вже напевне, як поведеться з ним. І це тим більш необхідно було з'ясувати, бо кожної хвилини могла прокинутись Оріся. А наражати її ще й на таке трудне випробування, як зустріч з Грицьком, ніяк не можна було. І отже, добре розуміючи все це, так і не спромоглась досі на цю одверту розмову. Не раз уже й картала себе за свою нерішучість, не раз уже й повітря набирала повні груди. І кожного разу коли не те, то те ставало на заваді. Найбільше стримувало її побоювання — як би цими своїми розпитами не розкрити перед Грицьком родинну свою таємницю: горе Орісине, яке спричинив він своєю облудою. (А хай не думає, що для неї світ клином на ньому зійшовсь!) Заважала і присутність у хаті Кирилка. Ті двоє ще малі, нічого не зрозуміють. А вирядити з хати його — просто язик не повертався. Та ще саме зараз, коли хлопець уже роззுவся й роздягнувся — сидів під кошином — з твердим наміром до самого кінця не залишати своєї позиції, дуже вигідної для спостереження за всіма подробицями цієї довгожданої щасливої родинної події. Ну, та це не причина. Можна б і діло якесь для Кирилка придумати. Щоб не так кривдно було хлопцеві. Хоч би послати на розшуки батька... Аж до таких подробиць уже додумувалась Катря. Лишалось тільки розціпити губи. І раптом знову проста людська гордість озивалася в ній і не давала говорити, самій заводити розмову про те. І знову чекала підходящої хвилини. І таки дочекалась. Еге ж! Коли б це трапилось було хоч трошки раніше, а не зараз оце, як запросила вже до столу. А тепер по обіді вже нехай. І цим тільки й сповнене було серце її зараз — нетерплячим чеканням.

А вони обидва, як навмисне, хоч і голодні були, бо просто з лісу, а їли без поспіху, стиха, щоб не розбудити Орісю, подружки розмовляючи. Нарешті кінчили з обідом.

Прибираючи з столу — а хлопці курили вже біля припічка, — Катря навіть для себе самої несподівано сказала раптом:

— Заходив Павло.

Від несподіванки обидва глянули на неї. Артем здивовано, Грицько напружено. Довга пауза. Артем чекав, що далі казатиме мати. Але вона мовчала.

— А чого йому?

— Заходив попроситись. Та й діло було, — але, побоюючись, як би Артем не перебив її розпитами — про яке діло йдеться, похопилась додати: — Про тебе, Грицьку, цікаву новину сказав.

— Про мене? — здивувався Грицько і, вже догадуючись, про що мова, присилував-таки себе вимовити: — Яку новину?

— То оце я й думала все: чого ти прийшов? Чи не кликати на весілля? З отією своєю городською!

Як приголомшений, сидів Грицько. Потім кілька раз підряд глибоко затягся цигаркою і важко видихнув разом з димом:

— Ох і падлюка! — Кинув недопалок, за тим пружко звівся на ноги й, підступивши до Гармашихи, схвильовано спитав: — Скажіть, це він вам самим казав чи при Орисі?

— А тобі що? — холодно глянула у вічі йому Гармашиха, з самого вигляду його зрозумівши все. — Чи в піжмурки граєш хотів би й далі?

— Які там піжмурки! За кого мене маєте! Он і Артем — живий свідок! — гаряче говорив Грицько. — Клянусь вам! Але я сам повинен розповісти Орисі про це.

— Чи їй до твоїх розказів зараз! Іди собі з богом.

— А може б, мамо, — озвався від припічка Артем і, сердитий на себе, глибоко затягся цигаркою. — Може, нехай би вони самі вже якось... чи порозумілись, чи навпаки — раз і назавжди. Бо любов — це почуття таке...

— Еге ж, сину. Це — почуття таке: три дні тому залишала Орисю... — Та й вчасно урвала мову: не при Грицькові ж говорити, як за ці три дні перевелась дівчина. — І що б я за мати була, коли б дала її зараз бентежити! Слабу отаку. — І знову до Грицька наполегливо: — Іди собі, парубче. Отак буде найкраще. Ні ти нам не винен нічого, ні ми тобі.

Грицько підійшов до стовпа і зняв шинель з ключки. Став одягатися.

Кирилко хоч і не все чув, та й з того, що чув, не все зрозумів, але ж бачив, до чого йдеться. Щоб запобігти цій дивовижі (сидіти вже в хаті й не побачитися з Орисею! Та що ж вона скаже, як прокинеться!), — він, недовго думавши, сплигнув з ослона і, підбігши до Орисі, затермосив її за плече.

— Орісю, Орісю! Ось ну-бо, прокинься!

Коли баба побачила, пізно вже було: Оріся, розбуджена Кирилком, сиділа на постелі, здивовано затуманеними зі сну очима роздивляючись по хаті. На Грицькові затрималась поглядом. Серце завмерло у дівчини, вона і подих затаїла, щоб не розвіялося радісне видіння.

— Здрастуй, Орісю!— нерішуче сказав Грицько і рушив через хату до неї. Та поки оті кілька кроків ступив, прокинулася уже зовсім Оріся. І згадала все. Майже з острахом відкинулася спиною до стіни, руки наставила застережно:

— Ось не підходь!

— Орісю! Та я все тобі розкажу. Всю чисту правду.

— Знаю вже всю правду.

— Брехні повірила!— не моргнувши оком, заперечив, що правда не дуже упевнено, Грицько, але, помітивши, як на цім слові Оріся одразу ж відмінилася на обличчі: в радісному подиві стріпнулись брови і очі пояснішали, вів далі уже упевненіш:— А от я про тебе не повірив, бач. Хоч і мені Павло торочив про тебе всяку бредню.

— Про мене? Яку бредню?

— Всяку. І про те, що дьогтем ворота Пожитьчиха вимазала.

— Та хіба ж тільки нам!— озвалась мати.— Бо навіжена. Аж трьом — за одним заходом.

— Тепер я знаю. Але ж Павло мені цього не казав, що аж трьом. Про саму Орісю торочив. Ну, а тепер Орісі про мене наплів усячини.

Гармашиха непевно знизала плечима:

— То це ж яким треба бути, щоб наговорити отакого страхиття! Та й навіщо йому це здалось?!

— Видно, є навіщо.

— Не вірисься щось. Чи такий вже безсовісний він!

— Ой мамо!— невдоволена перепинила Оріся матір, сама вже беззастережно вірячи Грицькові.— Які ви є, мамо... «Чи такий безсовісний!» Та пошукати такого! Нічого ви не знаєте. А хитрющий та підступний який! Ви думаєте, він і про Артема ото застеріг із щирим серцем? Я вже його розкусила. Кирилку,— попросила небожа.— Ось подай мені книжку, на столі.

Кирилко охоче приніс їй книжку, віддав і чекав, що воно буде. Оріся вийняла зсередини досить-таки грубий лист і хотіла порвати, але не змогла.

— Ось дай я!— похопився Кирилко.

— Сама!— Вона розірвала конверт, вийняла аркушки і стала один по одному рвати на дрібні шматочки — клала у підставлену Кирилкову пригорщу.— Отак із ним треба!

З його брехнями!— звела очі на Грицька. І ледь посміхнувшись:— Он бач, Гришо. А ти кажеш — не вірю тобі. Як собі, вірю!

— Спасибі, Орися!— розчулено сказав Грицько.— Велике спасибі. І вір: нікого не люблю, окрім тебе. Одну тебе. І сватати буду. Тільки одужуй скоріш!

— Одужаю тепер!— гаряче сказала Орися і закусила губу: як воно те слово «тепер» вирвалось у неї. Засоромлено схилила голову, але зразу ж і підвела: бо чого їй критись від нього, свого нареченого? Хай зна! Переборюючи сором'язливість, навмисне повторила, та ще навіть з наголосом саме на тому слові:— Тепер уже, Гришо, одужаю!— І довірливо прихилилась до нього.

XXI

Артем добре розумів Павлову поведінку по відношенню до нього, чи як він казав — Павлові «викрутаси». Авжеж, саме того він і попередив матір про можливу небезпеку, щоб одвести підозру від себе. А тим часом сам перший і скаже Корнієві Чумакові про нього, що у Вітровій Балці домує зараз. А там що вже далі буде — не його справа. Як той Пілат, «умие руки». І навіть з чистим сумлінням: сам, мовляв, винуватий — чого не послухав! Адже попереджав! Та це Артема мало непокоїло. І без нього десь, певно, вистачає у гайдамаків «клопоту» в Славгороді. Та й навіщо він здався їм? Чи не фігура! Звичайно, Присьчина звістка (та й Павло підтвердив її) про те, що отаман Щупак навіть нагороду об'явив тому, хто спіймає його, трохи тішила Артемове самолюбство. Але в міру, не завдаючи шкоди. Інший, на його місці будши, можливо, саме на цьому був би й спіткнувся: переоцінив би свою вагу, а відтак і міру зацікавленості гайдамаків його особою, та цим тільки даремно ще й сам себе страхав би. Але Артем був не з таких. Знаючи ціну собі, він разом з тим завжди остерігався недооцінювати своїх ворогів. Отже, тверезо зваживши всі обставини, прийшов саме до такого втішного висновку, що нема чого непокоїтись. Не такі вони дурні, щоб ото за півсотню верст козаків гнати для його арешту. Інша справа, звичайно, коли сотник Чумак приїде в хутір до батьків — як то Павло казав матері — на різдво гостювати. Та ще коли приїде не сам-один. Тоді вже принагідно і його хати не мине. Напевно! Ну, та до різдва ще далеко. А за цей час — більше тижня!— і рука підгоїться. Можна буде, як то кажуть, не випробовуючи долю, і з дому вже податись.

Вирішив Артем твердо — на Харків. Раз у Славгород не можна зараз, поки гайдамацький курінь там, то, власне, і нема

куди більше. Але спершу, звичайно, в Хорол навідається. Чи заїде Данило Корж, чи не заїде. І пішки добереться. Але не побачитися з своїм синашкою та не вжити хоч би перших заходів до того, щоб потім забрати малого собі (гаразд і сам іще не знав, яких саме заходів; ну, хоч попросить Христину матір переказати їй про твердий його намір забрати собі хлопця, щоб тим часом потроху звикалася з цією пеминучістю), без цього чи ж міг би він з спокійною душею у Харків їхати?! Де з першого ж дня — це він добре знав та саме цього й прагнув — потрапить разом з своїми товаришами із заводської Червоної гвардії у самий вир громадянської війни.

А війна є війна. Добре, як живий залишиться. Тоді все розв'яжеться якнайпростіш: ожениться, забере і Василька до себе у місто. Ну, та про це нема чого зараз голову ламати, буде час і тоді. А от коли накладе головою, отоді буде гірш. Навіть на кращий випадок (коли б Христя погодилась віддати малого бабі Гармашисі у Вітрову Балку) не солодко буде малому сироті жити нахлібником у не дуже привітних дядька Остапа та тітки Мотрі. Хоч і при ласкавій бабусі. Оріся вже, певно, на той час вийде заміж, на белебні житиме. Ой, не солодко! І нема чого закривати на це очі. Отож саме про це і думати треба зараз. Самому навіть часом дивно було, як його сильно і отак одразу пройняло батьківське почуття до синашки, котрого ще і в вічі не бачив ніколи. «А втім, що ж тут дивного!— розважно заперечував сам собі.— Породив на світ, пустив межі люди, то кому ж і думати, вболівати над ним, як не тобі, батьку?!»

Тижня ще не минуло відтоді, як у Полтаві на вокзалі при випадковій зустрічі з Варкою-хоролчанкою дізнався він, що у Христі від нього є син, і скільки за ці дні передумав про нього! Ще там, у Славгороді, у своїй схованці на Слобідці. Як на те, й часу було вільного аж занадто, бо цілими днями був самотин. Скільки раз, щоправда в самій уяві своїй, заводив розмову з ним. Про різне. Але найбільше, звичайно, як і годилось при перших зустрічах, розповідав синашці — надолужував те, що мати свідомо замовчувала,— про себе, про рід гармашівський, про Вітрову Балку, де доведеться йому якийсь час перебути у бабусі Гармашихи. Не диво, мабуть, коли дещо і прикрашав тоді в отих своїх «розповідях»,— може, навіть позасвідомо,— щоб не так лячно було малому іти в нову сім'ю. Та й самому щоб на душі було спокійніш.

Щоранку, тільки-но розплющував очі (сплять іще всі, сама мати встала, порається вже в хаті), Артем, обводячи хату очима, зітхав мимоволі. Але врешті знайшов, чим заспокоїтись. «Дарма, синку!— так, наче Василько вже лежав поруч нього на постелі і теж прокинувся — насторожено оглядає

чужу ще для нього, бо не звук, стару, з похилими ребристими стінами, з вогкими кутками хату. — Не які світлиці десь, певно, і в тій баби, що в Попівці залишив! А ми ось незабаром нову хату збудуємо. Бачив, скільки дерева дядько Остап навозив! Тим часом потерпи трохи — рік-два. Та, власне, це ж тільки взимку доведеться в хаті сидіти. А як потепліє, цілими днями ганятимеш у дворі, на вулиці, біля ставу. О, у Вітровій Балці є де дітворі порозкошувати! Це тобі не Попівка!»

Артем, хоч ніколи не був у Попівці, але з розповідей Христі, ще тоді, у Таврії, досить виразно уявляв собі це невеличке — дворів на сто — сільце, з двома рядами хат обабіч курного битого шляху. Тим-то, без особливого ризику переборщити в цьому, цілком упевнено розхвалював Василькові Вітрову Балку, його предківщину.

Кожного ранку, перед тим як податися на цілий день у село, Артем іще й за порогом хвилинку якусь мимоволі пристоїть, бувало, милуючись своїм селом з дворища. «А так, так, синку. Це тобі не Попівка!»

Не кажучи вже про літо, навіть і взимку — яке це добро: узвіз отакий крутий! Що з розгону на санчатах чи на кизлику не те що всю греблю, а ще й вулицею добрі півгони проїхати можна. (Не знати тільки, чи є чоботята у хлопця та тепла одежина якась. Треба буде подбати!) А ковзанка на ставку! А крутилка! Та справа не лише в самих розвагах. Хоч для малої дитини це головне, але разом з тим скільки поживи для дитячої цікавості, для першої дитячої науки про життя людське! Пригадувалося своє далеке дитинство. Як день у день чимдалі ширше розгортався тоді перед ним, цікавим до всього хлопчиськом, навколишній світ — з батькових та материних розповідей про минуле села. Що це не бог дав його отаким гарним, а роботящі люди самі своїми руками зробили. Серед котрих і Гармаші, до речі сказати, були не останні в громаді! І ставок оцей цілим селом викопали (це ще за кріпацтва було), і греблю високу насипали, і верби посадили. А на горбі ото ціле містечко цеглових будівель звели. Панська економія була то колись. Донедавна. Ну, а тепер це — народне господарство.

«Отож не доведеться вже тобі, синку, як батькові твоєму довелось та дідам-прадідам, наймитувати, на пана-поміщика спину гнути. Минув той час, що жили як у тій приказці: «Один із сошкою, а семеро з ложкою». На себе робитимете. На той час, коли підростеш, що пора вже буде і тобі до роботи братися, хіба ж таке господарство розростеться в оцьому колишньому панському маєтку! Може, навіть комуна вже буде. Тобто робитимете не кожен сам собі окремо, а спільно. Як одна велика сім'я».

Ну, та до того часу багато води ще спливе. Багато й важкої праці ще треба буде докласти. А зараз хоч би прокатний пункт умовити вітробалчан у дворі організувати. І то вже діло велике зробили б: першу цеглину в підмурок комуни поклали б.

Це був найбільший клопіт Артемів зараз — прокатний пункт організувати у Вітровій Балці. Тим більше, що часу для агітації за це було зовсім обмаль. Лише до наступної неділі. До загальних зборів громади, на яких мала вирішитися доля маєтку.

Та, власне, вона вже й вирішена була кожним зокрема: розібрати все добро, а худобу — в першу чергу, розподілити проміж себе. Про це тільки й думок, тільки й розмов було по селу. Але до діла братись ще не наважувались. Навіть під час жіночого «бунту», коли солдатки, доведені до розпачу Пожитьком, змушені були самоправно брати свою «допомогу» з поміщицької комори, чоловіки не пристали до них. Хоч дехто і підбурював скористатися з нагоди, щоб не лише комори, а й загони та кошари «труснути». Розважливіші одговорили. Занадто вже Пожитькова поведінка тхнула провокацією. Жінкам що! Що з тієї вдови чи солдатки питати можна? Але й то кілька днів потому з великою цікавістю ждали: що буде? Обійшлося. Комісія з волості щось там розслідувала, склала акт більш як на тисячу пудів зерна (заради цього, як догадувались вітробалчани, і була затіяна ота Пожитькова провокація); декого з жінок Рябокляч і в холодну таки посадив був, але більш для годиться, щоб не винуватили потім у поблажливості. Того ж дня й випустив. І ніяких інших заходів волосний комітет не вживав і, як видно, не збирався вживати.

Підбадьорились вітробалчани. Проте помірковані ще й тепер брали гору над нетерплячими, серед яких немало було й таких хитрунів, котрим саме тому й не терпілося, бо знали, що при організованому розподілі поміщицького майна навряд чи припаде їм щось. А коли й припаде, то хіба ж те, що можна вхопити нахрапом?! Та ще коли б діяти зараз оце, не зволікаючи. Поки менше народу, поки не всі ще з війни повернулись. А поміркованих якраз оця причина і змушувала не поспішати. Принаймні хоч би до різдва дотягти. Сподівалися чомусь, що саме к різдву густіш повалить народ додому з війська.

І, мабуть, дотягли були б до різдва. Коли б не приїхав був пан Погорелов у свій маєток. Неждано, несподівано для вітробалчан. Як сніг у петрівку¹⁴⁴. Та чи, справді-таки, не диво?! В добрі для нього часи не дуже сюди вчашав. Не кожного літа навіть. Та й то — приїде з сімейством, поживе місяць, од сили два та й подається в свою Рязань. А це на тобі: взимку!

Що ж це його пригнало? І відповідь вітробалчани дістали того ж дня: денщик Влас розповідав у людській, а наймити

економії вже й селянам переказали. Біда пригнала: рязанські мужики з маєтку вирядили. Ото й надумав сюди їхати, на Полтавщину, у цей свій маєток. Тут і осяде тепер, хазяйнувати буде. Цукрові буряки сіятиме. Цієї весни десятин хоч пів сотні, а там видно буде.

— Кумедія, та й годі! — дивувались вітробалчани. І першого дня немало з них таки справді посміялися щиро з панової химери. — Та що він, з глузду з'їхав! Чи, може, проспав, як ведмідь у барлозі, всю революцію та й досі ще не зовсім прокинувся? Про які буряки мова? Смішно й слухати!

Але вже другого дня — ціла ніч була для роздумів! — менше сміху стало. Особливо після того, як стало відоме всім ставлення волосного комітету до приїзду пана Погорелова. Сам Рябокляч і роз'яснив ще першого дня, коли цікаві та трохи й знепокоєні селяни стали допитуватись у нього. Мовляв, аніякого тут дива нема. Приїхав, бо ще в якійсь мірі і він тут хазяїн. Хоч і обмежений в правах земельним комітетом. До Установчих зборів, на яких вже остаточно і безповоротно народ вирішить, як з ним бути: туди чи сюди. А тим часом буряки хоче сіяти? Хай сіє! Якраз і уряд наш, Центральна рада, всіляко заохочує землевласників до цього. Бо за війну таки вкрай занепало цукрове виробництво. А цукор — це ж не тільки чай, без якого ми з вами і обійшлися б легко, це ще й валюта для торгівлі з іншими країнами — «біле золото». Отак треба, мовляв, на цей факт дивитись — з державної точки, а не кожен із свого припічка. Півста десятин наміряється. Ну, це він зопалу, мабуть. Де він насіння візьме на таку площу! Та це вже його клопіт. Може, він і на всі сто роздобуде. Тим краще. Комітет не заперечує. Навпаки, всіляку підтримку подасть. Та й село. Адже від цього й селянству неабияка користь. Що-не-що, а заробітки гарантовані. З весни аж до морозів.

«Та ні! Ти вже, Рябокляче, хоч за нас не розписуйся! — обурювались вітробалчани після цього головиного одкровення. — Досить того, що сам розписавсь та за свою партію! Але ж де наші очі були? Он куди, виявляється, прийшли ми без малого за цілий рік революції. Туди, звідки вийшли: у старий режим. Тільки й того, що без царя. У ту ж таки поміщицьку кабалу знов. Оце так доляскались у долоні!»

Самим дивно було: хіба ж розумні люди, далекозоріші (хоч би й тих-таки більшовиків узяти) і в газетах своїх, і на мітингах, — пригадували тепер вітробалчани, — не застерігали народ від зрадницької політики есерів, не викривали Центральну раду як кубло контрреволюції! Так хіба ж вірилось тоді! Бо правду-таки приказка каже: «Поки грім не грякне, мужик не перехреститься». Треба було, щоб аж отаке скоїлось!..

За один отой день та за ніч важких роздумів у багатьох вітробалчан наче полуда з очей спала. Краще вже стали тепер розбиратися в становищі, яке склалося зараз у них, у Вітровій Балці, на десятому місяці революції. Тим-то запальніш і одвертіш, аніж досі, обурювались і на волосний комітет, і на сільську Раду. Та й на себе самих. Бо кінець кітцем самі ж винуваті: нащо обирали таких? Чи коли вже зробили помилку, був час виправити. В три шиї давно треба було гнати і того ж Рябокляча, і Пожитька, а з сільської Ради — Куншіренка-п'яницю. Та настановити замість них чесних людсй. Котрі не на словах — на ділі дбали б про селянство, а не про свою партію чи, як Пожитько, за свою кишеню. У розмовах навіть перебирали вже й підхожі кандидатури на заміну тих. Чим хоч би й Петро Легейда не підійшов би на голову сільської Ради? А йому на підмогу ще таких, як Гордій Саранчук, Овсій Куниця, Кирило Левчук... Зараз уже людей підхожих в селі вистачає.

А от з волосним комітетом складніш буде. Бо не сама Вітрова Балка вирішуватиме. Обиратимуть комітет на волосному сході. Отам треба буде дивитись обома. Щоб не поміняти шило на швайку. Найкраще, звичайно, коли б свого вдалося провести. Спинулись на Невкипілому, Прокопі Йвановичу, — чим не кандидат?! Кремінь-чоловік. Чесний, безкорисливий. Цього не купиш, і цей не продасть! Кровно відданий революції. І безпартійний. Не буде партійне начальство з повіту командувати ним. Робитиме, що ми йому загадаємо. Біда, що хворіє часто. «Та що неписьменний, — підкаже хтось. — Не справиться!» А от у членах комітету бути йому сам бог велів. Коли б він і в цьому складі комітету був, напевно, все було б інакше. Він би не дав Рябоклячу з Пожитьком ціле село десять місяців за ніс водити. Та й привести аж до такого: заробітками на поміщицьких буряках порадував. Ох і порадував! Тіпун йому на язик! Отак чисто, як Антон Теличка Горпину отоді. Що довелось бідолашну дівчину водою одливати. І мимоволі пригадували свої гіркі роздуми минулої ночі, що тоді, на самоті, доводили до розпачу.

Тепер, удень на людях, розвіювались поволі всі оті страхіття. Навіть соромно було признаватись про свою недавню розгубленість. Пусте! Нема вороття старому режиму. Ні з царем, ні без царя. І даремні потуги гатити греблю, коли вода вже прорвала. Буде так, як народ хоче! І годі вже на когось там кивати, невідомо чого виглядати. Не гаючи жодного дня, треба самим до діла братись. А починати, звичайно, з маєтку. Земля під снігом, почекає трохи. Чи доки він буде очі муляти!

Нетерплячі тепер ходили гоголем. Кепкували всяко над поміркованими. Донаминалися, мовляв. А коли б нас послухали,

не було б тепер з паном мороки. Та чи він би приїхав на голе дворище?! «А певно, що не приїхав би», — погоджувались помірковані, але не вважали, що така вже морока і тепер з ним буде. Запрягти конячину в сани та й одвезти, як рязанські мужики зробили, на станцію. Їх непокоїло інше: як саме до розподілу маєтку приступити. Як зробити, щоб було якнайкраще, щоб не було скривджених. «Чого захотіли! Та тут і сам премудрий цар Соломон¹⁴⁵ не зумів би всіх ублаготворити. Буде всього: і нарікань, і плачу, й матюків. Дай боже, щоб хоч без крові обійшлось! Та без червоного півня». Отож-то й воно!

Більшість схилялась до того, що робити це треба навіть і зараз — без поспіху, організовано. На загальних зборах громади. На тих же зборах і нову сільську Раду обрати. З людей чесних, тямущих. Їм це діло доручити: по списку щоб потім видавали, що там кому буде визначено громадою. Кому корівку, кому півдесятка овець, в залежності від складу сім'ї. Перевагу віддавати, звичайно, слід багатодітним сім'ям і, в першу чергу, вдовам та сиротам.

На цьому легко погоджувалися всі. Хоч і керувалися різними міркуваннями та почуттями. У одних це походило від щирого добросердя чи звичайної людяності, але в більшості — від тверезого розрахунку. Адже всі оті сім'ї, коли будуть задоволені вже в якійсь мірі молочиною для дітей, тим самим позбавляться права на свою частку при розподілі робочої худоби. Аякже, одним здобрійте! А це значно полегшувало становище. Хоча й тоді — півсотні коней, тридцять пар волів, а дворів без тягла — півсела, двісті з чимсь... Як же тут можна всіх задовольнити?! Хіба що кінь на два хазяїни, а пара волів — не менш як на чотирьох. А інакше нічого й не можна придумати. Отоді буває, що й озветься котрийсь: «А може б, справді, послухати, як ото Артем підказує?» І якщо Артем тут же, в гурті, то не примушує довго себе просити: сам радий нагоді:

— Це не я — само життя підказує. Вихід один, і саме його наша партія більшовиків вказує селянам: на перших порах хоч би прокатний пункт організувати — з робочої худоби та інвентаря. — І гаряче доводив, яку користь кожен із селян, а біднота — особливо, мали б від цього.

Селяни слухали, бо вмів-таки хлопець говорити, не так, може, й красиво, але цікаво і до ладу. Нелегко було щось протиставити його переконливим доводам. Проте більшість таки трималася свого. А на виправдання висловлювали хто щирі, а хто удавані побоювання. Та чи це з нашим народом! Щодня тільки й роботи, мабуть, було б тоді, що одні скублися б, а інші розбороняли їх. Щур йому! Не нами сказано: гуртове — чортове.

— Але ж і чотири господарі на одну пару волів — теж гурт!

— Так хоч менший. Та й це ж не назавжди. За рік, за два один котрийсь із них викупить воли у решти, а вони на ті гроші теж собі хоч по конячині придбають.

— Отож, отож! — ловив Артем на слові і виказував своїм опонентам колючу правду у вічі: — Мало того, що вдів та сиріт, молочиною рота заткнувши, хочете залишити з голими руками напризволяще, ви ще й іншим таку ж саму долю готуєте. Отій решті, отим кожним трьом із чотирьох. Хіба ж не так? Самі кажете: один котрийсь викупить воли. Виходить, лише один стане хазяїном, хоч поганеньким, а ті троє? По конячині, кажете. А де ж тих конячок набрати? Коли їх і так по одній коростявій на два двори не припадає! Щоб купити, треба щоб хтось продав. Не Іван, то Степан без тягла залишиться. Господарюй, як собі хоч, на своїй нормі. В куркульське ярмо знову — «ший ставай!». Оцього хочете?

Ні, селяни, ясна річ, цього не хотіли. Їх навіть сама розмова про це дратувала, і тим дужче, чим важче було спростувати Артемові докази. Тим-то завжди розмови ці кінчались аж нічим. Не знаючи, як заперечити Артемові, в дечому навіть погоджуючися з ним, вони для самозаспокоєння або просто ухилялись від продовження розмови на цю тему, або переводили її в інший план широких узагальнень і починали філософствувати. Мовляв, що правда, то правда: відколи світ стоїть, не було між людьми рівності, та й не може бути. Бо неоднакові люди з самої природи: один — дужий, другий — недолугий; один — розумний, другий — дурень; один — працювитий, другий — ледащо. І як ти їх не рівняй!.. А через те, що жоден із них не вважав себе, природна річ, ні за ледадаря, ні за дурня, то й виходило, що всі оті лиха та прикrostі, від яких допіру застерігав Артем, їх не обходили, стосувалися інших. Отож нехай інші й мудрують собі, а ми вже, мовляв, якось і так обійдемося: будемо хліборобити отак, як заведено з діда-прадіда.

— Діло ваше. А тільки — скажете, брехав! Не тепер, то в четвер, а таки прийде коза до воза! — казав у таких випадках Артем, ховаючи за жартом своє невдоволення з себе як агітатора. Де ж пак! Такі очевидні речі, а втлумачити людям нема кебети. Та й вони добрі! Хоч кілок на голові в них теши!

Найбільші надії Артем покладав, і зрозуміло цілком, на наймитів економії. Декотрих він знав іще відтоді, як сам робив отут, у кузні; декотрих, переважно молодь, вперше побачив того вечора, коли з Тимохою Невкіпілим були в них на наймитських зборах. І за вечерею тоді, і потім на самих зборах Артем з цікавістю приглядався до всіх. Та й самі вони

в своїх виступах якраз і говорили про те, що найбільше боліло їм (і що саме цікавило Артема) — про влаштування свого життя після того, як розберуть вітробалчани економію. Куди їм діватись? Дехто з сімейних питання це вже вирішив для себе: наріжуть землі норму, рік чи два поживе ще в цій халупі, а тим часом на виділеній громадою садибі збудує нову хату та й хліборобитиме собі помаленьку. Худобина ж якась припаде при розподілі і на його душу.

Але таких було лише три-чотири сім'ї. (Вухналь Оверко ще вагався. Мовляв, і кортить у рай, та гріхи не пускають!) А решту навіть сама думка про одноосібне господарювання «в холодний піт кидала», як казав напівжартома Омелько Хрін, найвиразніший представник саме цієї групи наймитів. Було їх чоловік двадцять. Серед них були і сімейні, що не один десяток років робили вже тут, ще замолоду набувши якоїсь спеціальності, і котрим власне хазяйство здавалося зараз дуже клопітною справою; були молоді хлопці (чимало з них — сироти) — цим просто рано було ще про своє хазяйство думати. Їх турбувало зараз одне: де не заробити шматок хліба, то заробити. Хоч і нелегко жилось їм в економії, але безробіття, яке чекало на них після розподілу маєтку, лякало їх дужче. Тим-то розповідь Артема про те, як подекуди по інших поміщицьких маєтках наймити організують спільні господарства чи хоч попервах разом із селянами — прокатні пункти з робочої худоби та інвентаря, їх зацікавила вельми. Не дуже тільки вірили, що вітробалчани підуть на це.

— Чи як ти гадаєш, Тимоше?— (На зборах тоді Невкипільй був єдиний від сільської громади).

— Авжеж, що не підуть огулом.

— Та про те, щоб огулом, нема й мови. Хоч би незначна більшість набралась, щоб на сходці, під час голосування, гору взяти.

— Е, крута гора! Трудне діло! Бо нове, не спробоване.

Звичайно, з певністю Невкипільй нічого не міг сказати. Вже хоч би через те, що не було на селі про це розмови. Артем оце вперше заговорив. І послухати — далєбі, до ладу виходить на словах. Не знати, як воно на ділі вийшло б. Та попитка — не питка, як кажуть, а спрос — не біда. Можна б і спробувати, коли б набралось охочих. Але самі не наберуться. Треба згуртувати народ. Треба, щоб Артем і селянам отак розказав. На цьому й порішили. І наймитські збори тоді ж ухвалили звернутись до сільської громади з пропозицією організувати у дворі прокатний пункт. А тим часом за цей тиждень, що лишився до загальних зборів громади, треба все зробити, щоб ця ухвала набрала якнайширшого розголосу в селі. Щоб не захопила людей зненацька.

Так і було потім. Після першої ж нагоди — після отої облави в лісі, на якій Терешко Рахуба розповів про наймитські збори і про оту ухвалу, — до вечора про неї знало вже все село. І загула Вітрова Балка, як збурений вулик.

Може, за інших умов вітробалчани зустріли б цю звістку куди спокійніш, аніж тепер, коли вже так намірились, і то якомога скоріш, покінчити з маєтком. Щоб пана Погорелова ніщо вже й не надило сюди. На голе дворище — авжеж, що так! — і зараз він не приїхав би. Та й саме дворище хіба що до весни. А там порізати людям на садиби, а будівлі знести. Щоб і сліду від панського кубла не лишилось!

За таких умов, ясна річ, пропозицію наймитів економії залишити робочу худобу в дворі на їх догляд селяни сприйняли як дурну витівку чи навіть як підкоп проти них, хай навіть і без наміру. Вони розуміли, звичайно, що нелегко наймитам на власне хазяйство стягатись. А втім, чим вони в гіршому стані за декотрих із селян-бідняків, що, окрім хати, нічого не мають! Є ж стріха над головою. Щоправда, по дві сім'ї в хаті живуть. Гділися на те, що можна і їм садиби нарізати на тому ж таки дворищі. Це щодо сімейних. А за молодих хлопців і зовсім нема чого бідкатись. Скільки вдів на селі, що з радістю приймуть в сім'ю парубчака-косарика! А там поживе рік-два, підрасте — у прийма до дочки пристане, а не підоспіла дочка, то й до самої вдови-молодиці. Не пропадуть! І нема чого мудрувати їм дуже.

Та й чи своїм розумом вони до цього дійшли? А певно, що хтось направляє. Чи не сам пан Погорелов, бува, через управителя? Щоб зберегти хоч робочу худобу, не дати між людьми поділити. Навіть і до такого дехто додумався. Поки Антон Теличка не вніс ясність і в це питання. Який там пан! Сам, мовляв, був при тім ділі, коли Артем Гармаш з Тимохою Невкипілим накачували наймитів. А перед тим підпоїли добре за вечерю. «А для чого це їм здалось?» — «Чудне запитання! Більшовицька програма так їм велить. Один — партієць, другий — співчуваючий. А хто такі більшовики, як добре розібратися? Робітничка партія, тобто городська. Городські інтереси вона і захищає. А про село їм...» — «Не скажи! — перепинить котрийсь. — А хто ж, як не вони, з самого початку революції закликав селянство поміщицьку землю ділити?!» — «Було й таке, — не губивсь Антон. — То на словах. Щоб підобритися до селянства. А тільки до діла дійшло — і розкривається справжня їхня програма. Самі подумайте: ну яка їм користь із того, що мужики землю поділять та кожен сам собі хазяїном стане? Адже тоді вже чорта з два матимуть по десять годованих кабанів зараз, як тепер з економії мають. Мужик нагодує! Їстимуть! Бо нема дурних, щоб задаром.

Чи що на ті бомажки купиш?! Ні, ти матерію дай, солі, гасу! А де їм узяти, коли ж вони за восьмигодинний робочий день?! От через те і навертають селянство назад, до економій. Тільки й того, що назва інша. Та що без пана. З наймитами їм, бачите, легше, мороки менш, аніж з хазяїнами. Наймитам на харчі по три хунти на день залиши, а решту всю з комори — під віник. А в хазяїна попробуй вимети! Що він тобі заспіває!» — «Та ще в такого хазяїна, як ти, Антоне! — іронічно зауважить котрийсь і, щоб припинити набридлу вже балаканину:— А справді, Антоне, хто ти є? Не хазяїн, не наймит і в начальство ні в яке ще не вискочив, а шодня ситий, папитий і ніс у табаці!.. Ти краще про це розкажи, повчи й нас».

Та отак і переведуть розмову на інше. Нехай їй, мовляв, грець, політиці отій. І так у голові вже од неї джмелі гудуть. Та й перепочинуть-таки годину якусь — і пожартують, і посміються, і у хвилики згуляють. А розійдуться потім, тільки-но залишиться кожен наодинці — і знову немає спокою від трудних думок мужичих, серед яких тепер і Антонові слова шелестять прикро, як кукіль в обрідкуватій пашниці.

Тому і не дивно, що в розмовах зі своїми односельчанами Артем, як тільки мова заходила про прокатний пункт, одразу ж відчував мовби незриму стіну між собою і ними. Так нічого й не виходило путнього з отих розмов.

Проте невдачі оці не спиняли Артема і навіть не охолоджували його юнацький запал. Тільки й того, що ощадливіший був тепер на мову: віддавав перевагу агітації в індивідуальному порядку перед прилюдними виступами. Та трохи поміркованіший став у своїх намаганнях. Тверезо дивився на речі. Авжеж, не погодиться громада на організацію прокатного пункту з усієї робочої худоби економії. Це вже видно з усього. Хоч би з половини пощастило чи хоч би навіть з третини. І то десять пар волів. Варто було б ще город городити. Але ж для цього треба не мало не багато — щоб тридцять чоловік принаймні, а то, може, і всі сорок, погодилися не розбирати робочу худобу, що припаде на них, а залишити в дворі. Тільки так і можна буде нашкребти оті десять пар волів — для першої черги прокатного пункту. А далі залежатиме вже від них самих, як зуміють господарювати. Чи заохотять й інших пристати до них, чи, навпаки, доведуть діло до того, що й ту худобу розберуть самі ж ініціатори цієї справи. І вийде тоді звичайнісінький пшик. А тільки куди неприємніший за отой циганів пшик, бо цей може й саму ідею опорочити. Отож коли братись до цього, то вже на певність. Абикого в це діло не залучати.

Навіть Остапа та Мусія Скоряка,— а з них саме й почав Артем свою індивідуальну агітацію,— після кількох розмов

змушений був лишити осторонь: не дійшли ще до цього обидва — ні серцем, ні розумом. А жаль було. Помимо всього ще й через те жаль, що кожен потім питав насамперед: «А Остап же ваш — чого?» І Артем відповідав хмуро: «Бо дурний. «У меншому гурті, — каже, — хочу спершу спробувати». Разом із Скоряками та з свояком Дмитром Мухою учотирьох на пару волів ціляться. Ну й нехай. Дурний розумному не приклад. «А побачу, — каже, — що діло певне, то і я тоді до них пристану». — «Хоч дурний, та хитрий! А ризикує, значить, нехай хтось?!» — «Та який же тут ризик? Що це тобі — в очко? Карту, втемну береш?! Аж ніякого ризику!» І вже запалився Артем, і вже не відпустить, — цілу лекцію прочитає! — аж поки доведе-таки свого співбесідника до того, що помнеться ще трохи, почухає потилицю та й махне рішуче рукою: «Е, була не була! Уговорив. Пиши!» З приємністю впише Артем прізвище в список. А тоді, стримано посміхнувшись: «Тільки не думай, що ти вже цим і відбувсь». — «А що ж тобі ще?» — «Тепер ти повинен хоч би одного загітувати. Є ж, напевно, підхожий хтось із родичів чи з сусідів. Тільки щоб свідомий, рішучий, не ледар. Одним словом, орел, а не опудало з клоччя». — «Та чого ж! — І мимоволі розправлялися плечі. — Можна буде й пошукати». — «Пошукай! А коли б двох, то й ще краще».

І в отакий спосіб за кілька днів набралось вже біля двох десятків народу. І дива ніякого. Бо тепер Артем зосередив свою увагу лише на найбільш свідомих, завзятих — з бідноти (а може, й ризиковитих), правильно зміркувавши, де саме шукати їх треба: у червоногвардійському загоні насамперед. З них він і почав, маючи командира загону, Тимоху Невкипілого, за найкращого собі помічника. Саме його прізвищем той список і починався. А далі йшли Легейда Петро, Левчук Кирило, Куниця Овсій... — двадцять душ було у середу ввечері. «А ще й не вечір, як кажуть! — раділи обидва — Артем і Тимоха. — До неділі ще хай і не стільки, а хоч півстілки запишеться, і то вже... Та й на самій сходці, може ж таки, хтось пристане до гурту. Ні, тепер «уже видно, що діло на мазі — реальне цілком».

Не без того, певна річ, хтось і передумає. А хтось і взагалі, може, того й записавсь, що не знав, як від Артема тоді відкараскатись. Все це з'ясується тільки, коли вже до діла дійде. Але ж кортіло тепер уже знати.

І Невкипілий надумав.

Саме в ці дні, з середи почавши, економічеські возили сіно з лугу в сінник при маєтку. Раніш не спромоглись (з понеділка планували), бо два дні пішли на суперечки Омелька Хріна як голови наймитського комітету з управителем та

Пожитьком, в яких гору взяв-таки Омелько. Возили сіно — саний щось із десятків. На більше робочих рук не вистачало. Порадившись з Артемом, Невкипілій загадав своїм червоногвардійцям вийти завтра наймитам на допомогу. Всім, за винятком тих, що були в нічному караулі в маєтку, та тим, що мали увечері заступати в караул. Бо діло це, мовляв, не чуже, а наше, свої ж воли тим сіном годуватимемо. Не тепер, то тоді довелось б возити. Чи ж не однаково! Але якраз через те, що собі, робити будемо безплатно. Управитель про платню і слухати не хоче. І навіть доведеться на своїх харчах. Отож набирайте в торби хліба та сала чим більш. «Та пилипівка ж!» — «Дарма! Бідняцьке сало і в пилипівку можна: по-научному — цибулею зветься. Ну, та жарти жартами. А робота справді таки не легка. Самі знаєте. Цілий день навильники швигати. Та ще одвикли за війну!» — навмисно наголошував на труднощах. А сам собі думав: ну от і перевіримо — хто чим дихає: чи то ж усі вийдуть на роботу? Ні, не всі вийшли. Не було Гончаренка Кліма, занедужав, либонь, та Хоми Гречки — з невідомої причини. Але якраз із тих, що досі записалися в Артема, прийшли всі до одного. Та й мало того, що прийшли, а робили як! — любо дивитись. І хай це було не так від свідомості, а просто зголодніли люди за роки війни по селянській роботі (а дома взимку зараз не було до чого й рук докласти, оце перша нагода, перша справжня робота: та ще й у гурті) — хіба й цього не досить було, щоб серце радувалось?! І Тимоха й собі не відставав від інших. Вилами, щоправда, ніяк було йому, таки муляв Лавронів протез на лівій культі (вперше надів оце), але граблями робити можна, хоч трохи й незручно від незвички. Вершив стоги. І згори йому видно геть-чисто все: не тільки що в дворі, але й на луках що робиться. Двадцятьма саннями возили. Любо глянути! Не без того, були й такі, що повільніш, аніж могли б, сани накладали, і такі, що занадто вже часто перекур справляли. Тимсха все помічав, осудно хитав головою. Декому й зауважить потім, як привезуть сіно в сінник. А загалом був дуже задоволений. Бо робила більшість таки добре, не за страх, а за совість. Чи навіть мовби це їм забавка була. Один поперед одного, змагаючися в силі, у спритності, по півкопиці набирали на вила і вимахували на стіг. Тимоха ледве вправлявся, по пояс засипаний запашним сіном, але веселий і від того, що хлопці таки молодці, і радий за руку — велике спасибі Лавронові; якщо тут управляюсь, то косити буду й поготів! Та й гвинтівку в руках зумію тримати.

І так було всі оці дні, аж до суботи. Поки не перевезли все сіно з луку.

І всі оці дні Артем з ранку до ночі теж працював в економії. Нарівні з іншими через руку не міг (хоч і підгоювалась, але орудувати нею ще боляче було), то він знайшов собі іншу, посильну роботу: з першого ж дня разом з конюхами Микитою та Терешком почали обробляти саморобними ліками з гречаного попелу коростявих коней. Коли виправлявся, ішов з ковалем Лавріном у машинний сарай — переглядати інвентар, щоб визначити, що можна пустити в розподіл людям, а що для прокатного пункту відстояти. Добра було чимало: два паровики, дві парові молотарки, шість кінних, вісім жаток, косарки, сівалки. І це лише у машинному сараї. А скільки ще розкидано по дворищу, — забурковано снігом, — плугів, борін. А одна сівалка так і лишилась у борозні ще з осені, вмерзла сошниками в землю. «Нічого собі хазяї! Будь ви неладні! — Записуючи в зошит, Артем спересердя навіть олівець зломив. Лаврін Тарасович крекнув винувато. — Та я не вас, дядьку Лавріне, на думці мав». — «А все одно! І моя тут провина є. Чи не міг хоч би носом ткнути котрогось. А тепер уже до весни не руш. Поки земля не відтане».

В обідню пору, коли візники гомінливою юрбою ішли через дворище в людську обідати, приставав і собі до гурту. Міг би, звичайно, і додому сходити пообідати, найближче з усіх жив, та чи в обіді справа, — цікаво і приємно було посидіти за столом у гурті. Омелько Хрін таки домігся від управителя, щоб видали з комори хоч хліба, пшона та олії на всі двадцять три душі, котрі працювали на возовиці сіна. Як таки можна цілий день без гарячого?! Що це — фронт? Хоч кандьору нехай Векла зварить.

На столі вже парували миски з кулешем. Векла біля порога привітно вклонялась і гостинно запрошувала роздягатись, сідати за стіл. Чоловіки чемно дякували, роздягались, сідали за стіл. А дівчата, Настя та Горпина, — у святкових хустках обидві ради такого случая, — розкладали ложки перед кожним. Тим часом найповажніші, Петро Легейда та Овсій Куниця, на обох кінцях стола краjali хліб.

Та перше як їсти, тільки-но ложку в руки взявши, котрийсь жартома зітхав на всі груди.

— Е, що нема, то нема! — озивавсь від порога Омелько Хрін, розводячи руками. І знов зашиляв руки — ні, не за мотузку; ще з неділі (після наймитських зборів) як підперезавсь поверх латаної свити, замість мотузки, жінчиною червоною окравкою, та й по сей день шикує в ній.

— Не клопочись, Омельку! — казав Невкипілій. — Ми — люди передбачливі! — І виймав з кишені, клав на стіл одну, а потім другу здоровенну, в кулак завбільшки, цибулину. — Призвольтесь, братця!

— Ох, і Тимоха ж!

— Добре жити на світі такому! Навіщо йому та революція?! Засадив горід самою цибулею, і — кум королю! Закортіло сала — маєш, чарку випити — теж.

Обідали без поспіху, зрідка перемовляючись. Мовби повістку денну для пообідньої бесіди намічали гуртом. І тільки кінчали з обідом, виходили з-за столу й виймали кисети.

— А може, братця, покуримо надворі вже?

— Та куріть! Димар не затулений, витягне! — запрошували хором жінки, раді й самі послухати цікаву чоловічу розмову.

— Та й то правда! — І обідали хату: хто на лаві, хто полюбляв сидіти навпочіпки, спиною об стіну спершися.

А говорити було про що — перед отаким днем, як завтра. За розмовою і плину часу не помічають. Аж поки раптом кинеться котрийсь:

— Ой братця, сонце вже де!

— Кидай курить! — командує Невкипілій. — Бо треба сьогодні завидна упоратись із сіном. Чи забули, що завтра за день!

— Неділя завтра! — підказує Векла.

— Та ні, молодице, не просто неділя. А можна казати: великдень. Не попівський, а отой — справжній, мужицький великдень. Що його ми все своє життя, як долі, виглядали!

XXII

Сільський сход, на якому вітробалчани намірились на-решті зробити ухвалу про розподіл поміж селянами маєтку пана Погорелова, було призначено на неділю (останню перед різдвом), зразу ж по обіді. Ще у суботу ввечері десяцькі обійшли свої кутки, загадуючи людям на той сход. Проте і в неділю, за якусь годину після відправи в церкві, навіть не давши людям і пообідати спокійно, іще й дзвонар дід Охрім нагадав їм про той сход церковним дзвоном. Як то заведено було у Вітровій Балці — по три удари зряду. Та хіба ж так годилось би про цю радісну подію дзвонити! Споглядаючи з дзвіниці на те, як вулицями з усіх кутків села валив народ до школи, дід Охрім під кінець не вистояв-таки перед спокусою, і хоч знав наперед, що перепаде йому за це від отця Мелентія, бо в отакій час — після відправи, при зачиненій вже церкві — тільки один раз на рік (на великдень) годилось це робити, — весело закалатав у всі дзвони. І цим неабияк звеселив своїх односельчан. І навіть задав тон, до певної міри, розмовам у натовпі. Вже хоч би тим, що за гудінням дзвонів стали недочувати один одного і мусили з зви-

чайної мови перейти майже на крик. А це ще більш розбурхувало і так уже розпалені пристрасті.

Як ярмарок, гуде широка вулиця перед школою.

А в школі тим часом молодики, переважно з просвітян, котрі вже мали досвід у цьому ділі, готували приміщення для зборів. Воно, звичайно, раніше слід було про це подбати, та понадіялись на Кушніренка, що вчасно загадає кому слід. А йому, як видно, зараз було не до таких дрібниць: з самого ранку у волості з Рябоклячем та Пожитьком радяться. То вже самі за це діло, без загаду, взялись: розбирали дерев'яну розбірну перегородку між класами, виносили непотрібні зараз класні дошки та інші різні «хрупкі» речі з шкільного інвентаря. В тому числі й чимало старих парт, які вже раніш зазнали на собі всіляких каліцтв під час отаких-о ж велелюдних зборів.

Та ось управились нарешті. Стали люди заходити в школу. Але годі було й думати всім потрапити до приміщення. Адже сьогодні отут з кожної хати був свій представник, а з деяких хат — то й не один. Більш як півтисячі душ! Бо чимало було таких, що хоч і жили в одній хаті з батьками одною родиною і їли з одної миски, але зараз претендували на окремий номер.

Повна-повнісінька школа. А ще й надворі, біля ганку, товпилось чимало. Переважно мужики слабкогруді (знали, що не висидіти їм кілька годин зряду в прокуреному кріпакком-самосадам повітрі) та жіноцтво — оті ж таки солдатки і вдови.

Кушніренко з Пожитьком насилу проштовхнулися всередину.

Ремством, терпкими вигуками зустріли їх люди, бо змусили чекати цілу громаду. («Це вам не старий прижим!») А коли виявилось, що до того ж Кушніренко прийшов без подвірних списків, хоч про це нагадували йому навіть оце щойно, через посильного від сходки, вибух обурення всуміш з лайкою струснув шибки. Але на Кушніренка це не справило великого враження: він уже був готовий до цього. А як втрачати йому було вже нічого, бо знав, що однаково скинуть з головування сьогодні (про це точились розмови вже не один тиждень), то пильнував тепер хоч перед волосним начальством не провинитись і вести лінію, накреслену Рябоклячем. Переждавши, поки стихло трохи в приміщенні, він обізвася нарешті:

— Та чого ви кричите на мене? Я собі — маленька людина! Роблю, що мені волосне начальство велить. А далі вже нехай вам ось Пожитько скаже!

— Ік чортовій матері Пожитька! Разом з тобою! Пожитька ми ще поспитаємо! — почулися гнівні вигуки з усіх боків.

І згодом весь натовп забурлив, як вода в казані, що можна вже (пожартував котрийсь) і галушки кидати.

І тоді з передньої парти звівся на ноги старий Невкипілий — на цілу голову вищий за всіх, — повернувся до натовпу і, стукнувши об підлогу своїм костуром, закликав до порядку. А як стихло, сказав:

— Люди! Та чи ж ми горлати сюди зійшлись?! Діло прийшли робити. Велике і нелегке діло. То давайте — без гвалту!

— Президію зборів треба обрати! — гукнув хтось із натовпу. — З трьох чоловік!

Процедурні справи вирішили порівняно швидко. До президії обрали Прокопа Івановича Невкипілого як голову, заступником — Петра Легейду і на секретаря — великого мастака в таких справах Саву Передерія, полкового писаря в недалекому минулому.

Оголошено було повістку денну. Двоє питань малося обговорити. Перше — розподіл майна поміщика Погорєлова і друге — вибори сільського комітету. Але хтось запропонував поміняти місцями оці два питання. Щоб спершу обрати сільський комітет. Мотивували це тим, що після того, як сход визначить, що кому припаде з поміщицького майна, ніяка сила вже не втримає людей на зборах.

— Отак ми й зостанемося з Кушніренком! А хто ж буде лад давати, наглядати за самим розподілом маєтку? Та це така анархія буде!

— Душогубство буде! Авжеж! Правильно!.. — підтримали з натовпу.

На цьому й порішили. Думалося — за якусь годину, чи од сили — дві, управляться з цим. А вийшло зовсім інакше: за годину ще навіть і списку кандидатів не було складено. А потім голосування — сама лічба голосів забирала на кожного не менше як чверть години, — а переголосування! Отож вечоріти вже стало надворі, коли нарешті новий склад сільського комітету було обрано.

— Ну, а тепер, Петре, — звернувся Прокіп Іванович до Легейди, нового голови сільського комітету, — бери Кушніренка за карк та й веди його у розправу. Діла-то завтра вже забереш у нього, а зараз візьми хоч подвірні списки.

— А печатку? А касу? — підказали з гурту.

— Це я можу, не сходячи з місця, — сказав Кушніренко, кладучи на стіл президії. — Оце вам печатка, а оце каса: дві керенки по сорок. І розписки навіть не вимагаю.

— Керенки свої ти назад забери, — сказав Невкипілий. — Ми ще од тебе звіт потребуємо. Але раніш ревізію зробимо. А тим часом іди за Петром.

Поки Легейда вернеться зі списками, можна було б перерву зробити, але переважна більшість була проти будь-яких зволікань. Тим більше, що було про що говорити і без подвірних списків: про ті засади, з яких мають виходити, визначаючи кожному його частку панського майна.

Про землю мова буде особна, десь на святках інший сход буде скликано. Земля під снігом ще,— почскає. Але, звичайно, вже й зараз кількість землі, яка припаде на окремий двір з розрахунку, приблизно, три чвертки десятини на душу, треба на бці мати, щоб правильно визначити, що саме з тягла доцільніше дати тому чи тому членові громади.

— А чого ж так мало? Казали ж, по цілій десятині на душу припаде!

— Декому більш десятини припаде на душу!— відповів Невкипілий.— А цього якраз і не врахували були! Ти свого старшого виділяти будеш?

— Аякже!

— А на чому ж він буде вдвох із жінкою крутитись? На двох десятинах?! Менш як на чотирьох не випадає. Бо тепер уже ніде буде на стороні заробити. Що на своїй ниві зжав, ото й твоє!

І закрутилась карусель навколо цього. Навколо названих Невкипілим чотирьох десятин. Багатосімейні, для котрих навіть чвертка десятини, але помножена на сім чи десять душ, являла неабияку втрату і в яких до того ж не було кого виділяти, пристрасно доводили, що чотири десятини — це вже занадто. І взагалі, що це за моду взяли: тільки оженився — та вже й різнитися! А ти поживи ще й жонатий у сім'ї. Років з десяток принаймні. Наплоди дітей хоч троє, а то й четверо. Отоді на п'ять-шість душ нехай і чотири десятини. А то — на дві душі!

Батьки, у котрих було кого виділяти з сім'ї, а поміж них і самі молодики, як молоді півники гарячкуючи, не менш пристрасно доводили своє незаперечне право різнитися, незалежно від того, коли оженився. «Десять років!» Ну то й що? Так, начебто три роки війни не можна вважати за десять, прожитих у найбільшій сім'ї, з найдурнішим батьком?! Намучились за війну і молоді! Так замість того щоб хоч тепер могли по-людському жити — для себе!— знову припинаєте, як козу до пакола, у батьківській оселі. Мало дітей наплодили? За це на Миколку Романова ремствувати треба: чого не пускав у відпустку?! За три роки жодного разу! Коли б пускав, ото й було б тепер якраз до норми!

— Дарма! Надолужимо!— запевняли хором. І таки домоглися свого: більшість весело проголосувала за них.

А Невкипілий змушений був поставити на голосування, бо це з'ясувати було потрібно вже й сьогодні (а не лише потім, при розподілі землі), щоб визначити точно кількість дворів у громаді. Звичайно, це значно ускладнювало справу, бо безтяглих дворів тепер виявилось більш, аніж рахували досі. Отже, про те, щоб пару волів давати не на чотирьох, а на трьох, як то пропонував дехто, не могло бути й мови. Тепер доводилось навіть і двадцять корів розглядати як, до певної міри, і тягло теж. Та й справді, хіба під час війни не робили он солдатки в супрязі коровами! І оборювались, і обвозювались. Отже, здавалося, що худоби з гріхом пополам вистачить, щоб задовольнити тяглом хоч найбідніші двори.

Про те, що саме отака засада (злидні) має бути покладена в основу розподілу худоби, існувала мовчазна згода. Але ж і решта хазяїв, певна річ, прийшли на сходку не теревені правити. Не задля того, щоб за сусіда свого порадуватись. А щоб і собі ж таки домогтись чогось з поміщицького добра. Ну, хай худоби на всіх не вистачить. Це — вірно. Але ж інше майно є — і рухоме, і нерухоме. По-перше, машини всякі. Немало зусиль довелося докласти бідноті, щоб провести через збори ухвалу — до кожної пари волів, на кожну пару коней видавати віз, плуг та борону. Решта все — сівалки, жатки, шість кінних молотарок і одна парова (друга залишилась наймитам теперішнім), мали іти в розподіл між іншими, кому не припало нічого з худоби. Те ж саме і з будівлями.

Ні, тепер вже і Артем не втримався. Досі він майже не встрявав у дебати. Хіба що репліку кине якусь. Але оця пропозиція його просто з місця зірвала. Попросив слова. Бо вже реплікою тут не обійтись.

— Товариші! — почав він схвильовано, бо вперше виступав перед цілою громадою. — Ну, знаєте!.. За таку дурість, як оце тут пропонує дехто, треба у Харків, на Сабурку відправляти! В будинок для божевільних! — додав для більшої ясності. — І треба ж додуматись до такого! Сотню років іще простоять будівлі — і стайні, й комори. А їх — на злам! Та наші власні діти зневажатимуть нас за це!..

Але на цьому слові й засипали його з усіх кінців репліками:

— Про що клопочеться чоловік! Та навіщо ж тобі ті стайні тепер? Пацюків розводити?!

— А він наперед дивиться! Про дітей дбає. Чи не про тих, що ось іще дехто тільки нахваляється надолужити?! А мене не завтра, а сьогодні вже допікає! Де я цегли візьму? — ось повесні ставити хату буду. Піч із чого складу?

На цебри дубові знову перейшли, бо цеберки ніде дістати. Аж серце щемить, коли бачиш, як та жінка сердешна під коромислом гнеться!

— З баби-прабаби в цебрах воду носили. І нічого!

— Не ті харчі, видно, були. Про лободу тільки оце тепер, під війну, взнали! Довоювались!.. А з цинкових дахів інбарів та сараїв на все село цеберок наробити можна!

— Та чом же не можна!— не здавався Артем.— Отак чисто один розумний хазяїн вчинив: пужална треба було, а під рукою нічого підхожого. То спиляв черешню в садку, півдня тесав, а таки вистругав пужално. І радий! Отак чисто, як ти оце, Кириле, з своєю пропозицією!

— А ти нам байок не розкажуй! Теж грамотні! Чи не ту саму академію Докії Петрівни кінчали?

— А потім, товариші, треба зважити й на те, що в дворі ж люди жити залишаються. Сьогоднішні наймити маєтку.

— Та житлових будівель ніхто ж не збирається!— гукнув хтось із натовпу.

— А їм, окрім житла, ще й інші будівлі потрібні будуть. А крім них, ще й прокатний пункт у дворі було б дуже доцільно організувати. Та вже й початок покладено, ось цілий список охочих...

Але далі вже й не довелося йому говорити: у вікно, що відколи вже стояло відчинене, як душник — для свіжого повітря, а перед ним товпився народ (перейшли від ганку, бо сюди чутніш) — загукали раптом:

— Іде! Легейда йде!

— Ні, Артеме,— сказав Невкипілій Прокіп, підбиваючи підсумки дискусії,— це ти загнув трохи.

— Чи од вас це, Прокопе Івановичу, чую? Нехай би це Антон Теличка казав!

— Не Теличка це каже і не Прокіп Невкипілій,— сказав Прокіп Іванович.— Народна мудрість отак гласить: хочеш з кутка павука вигнати, змети і павутину!

Артем не здавався.

— Якщо за цією мудрістю діяти, то, виходить, і по містах робітникам слід заводи в повітря повисаджувати, рейки з залізничних насипів познімати. Бо й це ж павутиння капіталістичне.

— Як воно по городах треба, це робітничому класові видніш,— сказав Невкипілій.— Нехай робітники й вирішують.

Ще й після цього Артем не спинився б, певно, але збагнув, що марна праця: не було до кого говорити. Вся увага людей повернута була до дверей у коридорі, звідки чути було гомін. Та ось і в класі рухнувся натовп, даючи прохід Легейді до столу президії.

— Ну, от і гаразд,— сказав Невкипілий.— А ми якраз майже про все вже домовились. Отож не будемо часу гаяти. Та й, мабуть, засвітить вже каганці. Хто там ближче біля них. Починай, Петре.

Легейда розгорнув подвірну книгу і в надзвичайній тиші, що залягла в класі, незвичайно прозвучав його голос, коли зачитав перше прізвище:

— Авраменко Грицько Охрімович!

— Я!— наче на ротній вечірній перевірці, гукнув десь од дверей Грицько.

Легейда читав далі:

— Сім душ сім'ї, землі — десятина з чверткою, худоби нема ніякої, нема й інвентаря.

— Ну то що громада скаже?— спитав голова зборів.— Що йому з добра панського, нашим і предків наших кри- вавим потом нажитого?

— Коня!— гукнув хтось із натовпу.

І до нього приєднали ще кілька душ свої голоси:

— Авжеж, коня! З отакою сімейкою без тягла — як же це можна?! Пиши — коня.

— Та ще й доброго!— докинув Лука Дудка і, звертаючись до старшого конюха Микити:— Найкращого, Микито, щоб підбрали йому. Не так це заради Грицька, як дідові Охрїмові в подяку. За те, що дзвонив сьогодні гарно на сход- ку. По-великодньому!

Іншим разом підхопили б цей жарт. Але зараз ніхто й словом не прохопивсь (кожна хвилина часу дорога!). І тільки конюх Микита цілком серйозно сказав:

— Підберемо. Аякже!

Невкипілий проголосував.

— Одноголосно! Ну ось і маеш, Грицьку.— А до секретаря:— Записуй у список.

— Дякую широко, громадо чесна!— зворушено сказав Грицько Авраменко.

Легейда читав далі:

— Авраменко Іван...— І тільки тепер спохватився: який же Іван, коли його ще в чотирнадцятому році забито десь у Східній Пруссії.— Олена Іванова тут?

У приміщенні не було. Гукнули надвір у вікно. Протов- пилась жінка до вікна ближче.

— Сім'я з п'яти душ,— читав Легейда,— землі — десяти- на з восьмухою, худоби нема.

— Ну що ж Олені?— спитав голова зборів. Пауза. Бо таки нелегко було визначити, що саме.

— Та коня б і їй треба,— врешті, подав хтось не дуже смі- ливо свою пропозицію.— Щоб з Грицьком могла в супрязі...

Але зразу ж йому й заперечили:

— На ті сорок коней багато ще буде трудніших сімей. Корову Олені. Якраз і діти ще малі в неї.

Але, почувши це, Олена забідкалась. Та навіщо ж їй та корова? А на полі робити чим? То б із Грицьком і виорала б, і звезла б додому... І доводилось жінці пояснювати (а охочих на це діло знайшлося немало!), що й коровою можна буде робити в супрязі. Хай і не з родичем (та бійся родичів, молодице, як вогню!), а з такою ж, як сама, удовою-солдаткою. А до того ще й приплід: щороку коли не теличка, то бичок. А підросте, то вже й бузівок. Є з чим і на ярмарок вже. А до всього ще й молоко для дітей.

— І яке вже там молоко, як у ярмі ходитиме!

— Не все ж у ярмі. А взимку? Як добре годуватимеш, то й доїтимеш.

— І чим би я годувала її! Та вона мені вуха пооб'їда!

Отак і було вже потім,— перекатами йшло: одні лишалися задоволені (хоч і не цілком, така вже природа людська!), а декотрі приймали свою частку з плачем та наріканнями. Чимало й прикрих слів сказали одне одному. Робили й відводи декому.

З Мусія Скоряка почалося. Іще й черга до нього не дійшла. Про Остапа Гармаша саме йшла мова. Хтось гукнув був і йому коня. Остап рішуче від коня одмовився. Ніколи, мовляв, не доводилось робити на конях (згадав при цих словах «своїх» корінних в артилерійському дивізіоні, і аж серце защеміло), на волах все більш доводилося робити. Уже в нього й напарники-компаньйони є: зять Муха Дмитро та обидва Скоряки — Мусій і старший син Андрій. Щодо Андрія, то особливих заперечень проти нього не було (так само і щодо Дмитра Мухи, який тут же ствердив свою згоду), але сама згадка про Мусія Скоряка збентежила декого. Загомоніли, загорлали. І все зводилось до одного:

— Мусій свою частку вже одержав. Разом з Тимохою Невкипілим. Отакого коня ухлудили!..

— Та я ж розказував, як воно сталося!— обіззався Мусій.— Гайдамаки одібрали, а нам таке покинули!..

— Ну ото вернетесь з Тимохою в оте село, де Киргиза свого покинули, приведете... А поки що шукай собі, Остапе, іншого напарника.

І, може, на цьому й порішила була б громада. Коли б не взяв слово — це вже вдруге за вечір — Артем Гармаш. І він теж спочатку напустився був на Скоряка:

— І де ваш глузд, дядьку Мусію? Ну, вже ж бачте, що підвела вас фантазія ваша, боком уже виходить вам, так ні,— треба ще й далі... Сказали б уже чисту правду громаді. Тимоха

не велить? Ну, за Тимоху нічого не скажу, оскільки його тут на зборах нема. Не уподоблюсь декотрим, що саме й раді такій нагоді. Та й плетуть поза очі всяку дурницю! Добра дяка за те, що чоловік яку вже ніч не спить, мерзне, добро народне з хлопцями своїми охороняє. Щоб було ж нам що ділити. А головне, що все оте, про що дядько Мусій розказує,— нісенітниця. І Киргиз у тому числі. А діло насправді було ось як...

Артем вважав, що, коли він розкаже про участь Тимохи Невкипілого з кіньми в отій бойовій операції разом з заводськими червоногвардійцями, то громада — нехай і не складе подяки йому за це, але ж і не повернеться ні в кого язик доіркнути йому за вбитого гайдамацькою кулею коня. Але помиливсь. Знайшлись і такі.

— Вольному — воля, як то кажуть,— зауважив котрийсь.— Але навіщо було?.. От і маємо! А могли ж і обох коней побити!..

— Та ні, ти скажи, чого було лізти не в своє діло?— докинув другий.

— Не в своє?— аж скипів Артем.— А чие ж це діло — зброя для революції? Не наше? Е, люди добрі!..— похитав докірливо головою.— Не скажу це про всіх, але багатьох, бачу, ні три роки війни, ні революція нічого не навчила! За три роки в окопах хіба що воші ськати у себе навчились! А дев'ять місяців революції по мітингах гав, як видно, ловили. Що й досі отакої істини не зрозуміли: та не хто ж інший, а тільки робітничий клас здатний вивести людство з капіталістичного рабства! І тільки у братському союзі з ним, тільки підтримуючи робітництво завжди і в усьому до кінця, селянство визволиться з вікової поміщицької кабали! Без цього — даремні потуги. Даремні й сподівання. Та ось і зараз, хоч би й оцей факт взяти: Червону гвардію славгородську, яка зараз сковеє собою цілий гайдамацький курінь. Коли б не вона, чи сиділи б оце ми з вами на зборах, поміщицьке добро ділячи? Якраз! По хатах, як ті ховрахи, сиділи б кожен собі та тільки б ласо позирали на панський маєток. Як кіт на сало. Бо підступитися ніяк було б! Десяток гевалів з гайдамацького куреня стеріг би маєток. Як цепові собаки. А то бач — нема!

— Ну та гаразд! Простимо вже їм коня. Раз таке діло. Де п'ють, там і ллють! Читайте далі, Петре!— почувлися голоси з натовпу.

Уже в шкільному сарайчику Макара Івановича давно півні проспівали північ, а збори ще тільки один раз пройшлися по списку, на вибір розподіливши поки що тільки саму худобу. Майже за дванадцять годин у прокуреному примі-

щенні аж почаділи трохи. А як ті сердешні жінки, що надворі на морозі дванадцять годин?! (Хоч і бігали, певна річ, до сусідів перегріватися). Тим-то без особливих дебатів ухвалили перенести збори на завтра.

— А тільки ж не залежуватись!— застеріг голова, Прокіп Невкипільий.— Як світ, щоб уже всі були в школі! Щоб до обіду і впоратись. Куй залізо, поки гаряче!

XXIII

Допізна цієї ночі не спали вітробалчани. В кожній хаті чекали батька, коли він повернеться зі сходки. А тоді ставили на стіл холодну вечерю, бо від самого обіду крихти не було в роті, і обсідалися самі круг нього — цікаві, з розпитами.

Отак чисто було і в Гармашів. З тією різницею, що тут було аж два оповідачі. Але й то насилу вправлялися, щоб задовольнити цікавість матері, Орисі, Мотрі і навіть Кирилка. (Тільки Софійка з Федьком спали собі на печі, зморені за день власним клопотом). Коли ж цікавило кожного не тільки те, що самим припало, а й те, що родичам та сусідам. Другі півні заспівали, як нарешті вклялися спати.

І тільки погасили каганець, ще й не заснув ніхто, як у передпічне вікно раптом хтось обережно постукотів у шибку. Хто б це міг об такій порі?! Артем вже намірився встати, але Остап похопився перший. Підійшов до вікна — нікого нема. А застукало в двері. Остап вийшов у сіни. В хаті всі мимоволі насторожились. Чути було, як відсунув Остап сінешні двері і з кимсь говорив. А за якусь мить вернувся в хату.

— До тебе, Артеме,— сказав і додав здивовано:— Пріська Гусакова.

— Чого їй? Та ще об цій порі!— здивувалась мати.— І чого ж ти в хату не покликав?

— Не хоче. Нехай, каже, у сіни вийде. Секрети, видно, якісь завелись.

Артем взувся босоніж у чоботи, накинув на плечі шинелю і вийшов у сіни.

— Де ти тут є?— спитав, нікого не бачачи в темряві.

— Осьдечки я!— озвалась стиха Пріська.— Розбудила тебе. Ну, діло таке, що до ранку побоялася ждати. Павло мій приїхав.

— Знаю!— Для Артема це справді не була новина, бо ще під час зборів бачили ті, що товпились під школою, як він верхи на коні проїздив вулицею. Навіть спинився був, спитав, що за збори, та й поїхав собі.

— Не все ти знаєш!..— сказала Пріська. Вона теж не все знала спочатку. Сказав, що на святки у гості, та й все. А вже потім, як полягали спати, поснули старі,— він і признався їй, що не сам, а цілий загін гайдамацький, з Чумаком Корнієм, увечері сьогодні прибув у Чумаківку. Там і ночують — по хатах. А він відпросився додому. Але й у розвідку вроді.— Про тебе питаю, чи нема тебе в селі.

— Дякую, що сповістила.

— Дякувати нема за що: я ж роздзвонила про тебе по всьому селу. Рада, що змогла попередити. Але і просьба у мене до тебе. Заарештуйте Павла! І в холодну закиньте!— І пояснила трохи здивованому Артемові:— Бо так же йому хоч круть-верть, хоч верть-круть: чи перед селом винуватим бути, чи перед своїми — зрадником. Каже, можуть навіть і розстріляти за це. А якщо під арештом — хіба ж він винен, що не зміг із розвідки у хутір вернутись завтра вранці!

Артем хвилинку подумав.

— Ні, Прісько, в холодну ми його закидати не будемо. Ти вже сама його заарештуй: приспи гарненько, а вранці, як стане збиратись, попередь, що за ним іще з ночі пара очей стежить. І щоб не рипався нікуди, а то і незчується: куля його і на коні наздожене.

Вирядивши Пріську, Артем вернувся в хату і, поки розповідав Прісьчину новину, перевзувся як слід (з онучами), одягнувся і, заспокоївши домашніх, що все буде гаразд, пішов з дому.

В економію подався Тимоху Невкипілого попередити.

Пішов через став, навпростець. І тільки вийшов на берег, як його спитали — хто йде? Артем назвав себе. Підійшли Куниця Овсій та Терешко Рахуба. На розпити, де Тимоху спобігти можна, сказали, що в караульному приміщенні, певно. Як заступали в караул, був там.

Де було караульне приміщення, Артем знав — у чоловічій людській. Наймити вже більше тижня жили в приміщенні контори. А тут Невкипілий ото й облюбував собі місце для караулу. Хоч печі відтоді ще так і не перекидали і диміла вона немилосердно, а все ж пересидіти чи й перележати ніч можна було краще-таки, аніж на холоді.

Зараз диму вже в хаті не було,— давно вирипали дверима. На полу на соломі покотом спали одягнуті люди, бійці з червоногвардійського загону. Біля дверей у пірамідці стояло з півдесятка гвинтівок. За столом сиділи Невкипілий, Легейда і з наймитів економії — воловик Хрін, старший конюх Микита, чабан дід Свирид, скотар... Зайняті були тим, що з загального списку, оце допіру увечері складеного ча

сходці, вибирали і розписували в окремі списки — коні окремо, воли окремо, і так само вівці та корови. З тим, що такі списки, підписані потім головою загальних зборів Невкипілим та головою сільського комітету Легейдою і скріплені печаткою сільського комітету, правитимуть вже за документи, на підставі яких видаватимуть потім худобу людям. У списках вже проставляли — якого саме коня чи пару волів належало видати тому чи тому. Причому виходили з різних міркувань, не виключаючи, мабуть, і особистої прихильності чи, навпаки, неприязні до того чи того прізвища в списку.

Саме кінчали вже. Артем почекав, поки вправилися вони, а тоді розповів про свою недавню розмову з Приською. Невина всіх хоч і збентежила, але не дуже знепокоїла.

— Всього-на-всього десяток! Ну, це нам не так вже й страшно! — сказав Невкипілій, виймаючи з кишені годинник, позичений йому на ці дні Артемом. — П'ять уже! — Він розбудив із тих, що спали на полу, аж трьох одразу: двох послав на підмогу тим, котрі вже стояли на варті, звелівши придивлятися, прислухатися до шляху. А одного — до Левчука спершу, а тоді до Грицька Саранчука — з наказом негайно ж у повному складі прибути обом взводам сюди. — Запам'ятай, що у повному складі, — повторив він трохи заспаному ще Остюку Івану. — Щоб не тільки ті, що з гвинтівками, а й решта — з холодною зброєю. І без паніки! По секрету шепнеш командирам взводів, що гайдамаки у Чумаківці. Небагато. Нас більше. А все ж, береженого, як то кажуть... Щоб часом сьогодні вони не розстроїли нам музику. Іди!

А тоді й самі вийшли з Артемом, щоб на місцевості обрати найвигідніші місця на подвір'ї для засідок-секретів.

За півгодини прибули обидва взводи. Чоловік біля двох десятків. Невкипілій роз'яснив бойове завдання: з огляду на те, що в Чумаківці гайдамаки, — якнайпильніше охороняти маєток, а потім спокійно дати розподілити худобу та інше майно. А тоді звелів розмістити своїх людей — один взвод у чоловічій людській, а другий — до дівчат. Якраз і світло в хаті у них засвітилось. Та й не тільки у них. І по халупах наймитських світилося вже.

І те ж саме було на селі: не було, мабуть, хати, де не світилося б. Та це не були звичайні досвітки, коли молодіці встають собі нишком — нехай посплять і діти та й чоловік (все одно робити йому нема чого) — та й мерщій сідають за прядку. Зараз не до прядки було. І саме чоловікам більше роботи було, ніж жінкам. Бо не всі ж такі передбачливі були, що заздалегідь приготували вже будь-який притулок для

худоби. Отож по всьому селу по бідняцьких дворах дзвеніли сокири, гупали ломи, диркали пилки.

На сході небо ледь-ледь починало світліти — з густо-синього переливалося в бірюзове. Вище над ліщинівським лісом підвелась ранкова зоря.

Влаштувавши своїх людей, Левчук та Саранчук з Невкипілим та Артемом, а до них приєднались і ті два командири взводів, що вартували з самого вечора у маєтку, ішли через просторе подвір'я економії до сінника біля клуні, щоб з цього переднього рубежу почати організацію оборони. На ходу обмірковуючи, як найкраще зробити.

Дехто пропонував не в сіннику навіть, а висунути заставу геть подалі від маєтку, біля он того ожереду обіч дороги. І коли б гайдамаки надумали сюди, то попередити їх, щоб краще вертались. Коли не хочуть, щоб їх виклали всіх до одного. Бо є кому і є чим. На підтвердження можна буде навіть і залп угору дати, не пожаліти по одному патрону на брата. Невкипілій спитав Артема, яка його думка.

— Та бачите, хлопці,— трохи зам'явся Артем,— коли б же я цими днями не виїздив із села, то вільніше б мені було говорити. А то боюсь, як би і вас не підвести під монастир та й самому потім не гризти себе — в разі чого,— що підбив вас на отаке, може, і ризикове діло!

— Кажі.

— Ну який нам смисл одігнати їх, та й все?— запалився раптом Артем.— Тим паче, що їх там всього-на-всього десяток якийсь. Це все одно, що комара — скільки не одгонь, а задрімаєш потім, неодмінно нап'ється крові. Куди вигідніше заманити їх у двір, у пастку, та й обідрати з них шкуру: обеззброїти, коней забрати. А самих — межі плечі — на всі чотири сторони.

— Е, чом би не так!— зітхнув Невкипілій.— Не можна ризкувати. Обеззброїти, може, й не штука. Але ж чи так вони з цим і примиряться? А що, як за гвинтівками більше число їх наїде?

— Щоб за гвинтівками, то навряд,— сказав Левчук.— А от за кіньми з сідлами — дуже можливо. Одразу видно, Артеме, що не в кінноті служив. Та кіннотник навіть із бою, коли коня вбили під ним, сідло неодмінно повинен винести. Інакше — йди у піхоту. За кіньми та сідлами можуть приїхати. І не десяток вже!

— За п'ятдесят верст? В отакий напружений момент! Не думаю.

І ця упевненість Артема, власне, й вирішила справу. Ще поговорили, навіть посперечалися трохи, та й більшістю (Артем не брав участі у голосуванні) вирішили таки ризкну-

ти. Хоч би заради самих гвинтівок. Чи на гіршій кінець — видно буде по обстановці — хоч би навіть заради самих патронів, яких у них, напевно, вдосталь.

Отож вибрали на скотному дворі зручні місця для засідок, точно визначили, якому взводowi де по тривозі зайняти місця, і вернулися на чорний двір до людської.

Світало. Завалували по селу собаки, як видно, заворушився народ: до школи, певно, почали вже збиратися. Але згодом виявилось, що ні, не до школи, а просто в економію народ повалив. Не знати, чи то Пріська не витерпіла, комусь іще сказала про гайдамаків, чи, може, сполошило селян те, що бачили, як перед світом і з Новоселівки, і з белебня пройшли, майже підтюпцем пробігли, червоногвардійці отуди ж — у напрямку до маєтку, ото й заколотилися. Спершу поодиночі, по двоє-троє, а далі юрбами йшли. Розтікалися по просторих дворищах економії, шукаючи Тимоху, бо всі знали, що він вартує із своїми бійцями отут.

Тимоха заспокоював усіх, що все буде гаразд. Бо все йому відомо (а не на що ж і розвідка є), і необхідних застережливих засобів ужито. Тим-то найкраще їм отак гуртом і вернутися до школи. Бо час уже й сходку розпочати. Та де! Ніхто й не думав про те, щоб іти звідси. А народ все прибував, як весняна вода у повідь.

Отоді у котрогось і виникла думка, щоб провести сходку не в школі, а в економічеській клуні, де влітку «Просвіта» вистави влаштувала. До півтисячі народу вмещалося. Заглянули туди — можна цілком: на сцені, в декораціях, навіть і стіл стояв, готовий для президії. Лишалося тільки викотити на двір кілька сівалок та жаток та розставити звалені в купу ослони. Сказали Легейді про це. Він і вхопився за цю пропозицію. Зразу ж послав одного до школи, щоб усіх спрямовував сюди, а конюха Микиту попросив запрягти коня в сани — за Прокопом Невкипілим з'їздити. Бо не дійде старий сюди. І за які півгодини, тільки зажевріло небо на сході, загальні збори вітробалчанської громади вже продовжували роботу — в клуні.

На дворі лишилися тільки вартові. Проте всі оружні, а серед них і сам командир, Тиміш Невкипілій, розташувалися в клуні неподалеку від воріт, щоб кожної миті, в разі потреби, без всякої затримки могли вибігти на двір.

Але минала година по годині, а потреба все не виникала. Іноді Тимоху брав сумнів, чи не загавилися вартові, і він виходив, щоб перевірити. Ні, вартові були на своїх місцях. Та й, окрім них, біля воріт клуні знадвору на сонечку, що вже підбилось і пригрівало в затишку, завжди товпилось з десяток заядлих курців, які теж помітили б, бо весь путівець — треба

було тільки за рiг клуні виткнутись — аж до самого Великого шляху був перед очима. Заспокоївшись, Тимоха знову заходив у клуню, де з самого початку зборів кипіли пристрасті, що й не рівняти їх до вчорашніх.

Воно і вчора теж, особливо ті, кому припадало всього-навсього півдесятка овець, лишались невдоволені, але їхнє ремство не бурхало отак. Бо, переважно це були люди невибагливі, тихі, для яких голос громади був законом, що не підлягав запереченню. Немало й на сьогодні у списку ще лишалося людей поміркованих чи й просто совісних. Декотрі з них, як Саранчук Гордій, наприклад, самі навіть одмовились від своєї частки, мовляв, найнеобхідніше в хазяйстві є, хіба що, може, сотні дві-три цегли на піч, як Грицькові будуватиме хату, але й то можна не даром, а за гроші. Та не всі ж були такі. Чимало лишалося на сьогодні у списках ненажер, рвачів, горлохватів. Ще ті, котрим припадало щось (сівалка — на двох, жатка — на чотирьох, кінна молотарка — на шістьох), хоч і теж не мовчали, знаходили причину для невдоволення, проте кінець кінцем вгамовувались. Але ті, кому громада більшістю голосів відмовляла, як людям заможним, у яких не було підстав і розраховувати на будь-що з панського добра,— горлали найбільш. Отож і не диво, що за гвалтом ніхто з присутніх і не помітив, коли у ворота прошилив голову схвильований Рахуба й неголосно гукнув до Невкипілого:

— Ідуть!

Тимоха без особливого поспіху, щоб не привертати уваги тих, що сиділи і стояли спереду, вийшов із клуні, наказавши всім своїм хлопцям, котрі були біля нього, виходити за ним поодинці. Без паніки!

Справді — їхали. Ще тільки з шляху на путівець звернули, а це якраз верства звідси,— добре видно було на білому снігу темну пляму — ватагу гайдамаків. Було їх більше десятка, певно. Невкипілий наказав своїм зайняти раніше намічені місця — засідки. Частина, озброєні «холодною зброєю», переважно вилами-двійчатками та рожнами, лишилися при ньому, тут же, під клунею.

До самого ожереду соломи обіч шляху (куди Левчук пропонував тоді виставити заставу) невідомо було, чи поїдуть вони в село, чи по найждженій колії, що вела сюди, звернуть в економію. Звернули. Тепер вже, за дві сотні кроків, добре видно було: попереду їхав Корній Чумак, за ним по три в ряд чотири ряди вершників. Всі оружні, але гвинтівки за плечима. Ніяких войовничих настроїв по них не помітно було. Невкипілий вирішив ніяких заходів не вживати. Закуривши цигарку, спокійно на вигляд, чекав, поки

під'їдуть до самої клуні. Бо колія у двір вела якраз повз клуню.

— Не гребуй, Тимохо, гвинтівками,— неголосно сказав Артем до товариша.— Добро це на дорозі не валяється.

— Побачимо!— відказав Тимоха і глибоко затягся цигаркою.

Під'їхавши до клуні, гайдамацький загін спинився. На вороному баскому коні — Корній Чумак, у сивій смушевій шапці з зеленим денцем, у сірій — з шинельного сукна — не то бекеші, не то жупані, з фронтowymi погонами поручика на плечах. Щойно побритий, рум'яний з морозу, у білому башличку, він мав вигляд дуже мальовничий. Особливо на фоні своїх козаків: хоч і в нових шинелях, але все ж таки у солдатських плетьонках — яким ти її кандибобером не одивай, однаково хвацького вигляду не набудеш! Чумак кинув оком на гурт селян біля воріт клуні, не надавши ніякого значення вилам та рожнам у руках декотрих, і, оглянувшись до своїх козаків, сказав іронічно:

— Щось не дуже гаряче, хлопці, нас отут зустрічають!

— Та просто холодком!

З гурту котрийсь відповів:

— А ти що хотів? Хліба-солі? На вишиваному рушничку?

— А хоч би й так!— сказав Чумак, хмурячись. З гурту виступив раптом Теличка Антон, підійшов до Чумака і, простягнувши руку, сказав:

— Було б же попередити. На, держи мої п'ять. Антон Теличка. Може, забув, давно не бачились. Лівий есер.

Чумак не дуже охоче подав руку цьому, як він одразу ж охарактеризував для себе Теличку, підозрілому типові. І нагло насторожився, почувши в клуні гучні вигуки.

— А що це у вас? Чи не вистава — у будень, з самого ранку?

— Еге ж! «Сватання на Гончарівці!»¹⁴⁶ — не втерпів Артем. Чумак навіть по голосу впізнав його, зиркнув, вражений: «Ось де ти, голубчику!»— і торкнув острогою коня, щоб під'їхати ближче. Але Теличка схопив за повід.

— Не гарячкуй!— застеріг неголосно, а з наголосом.— Спершу он сюди глянь,— хитнув головою на сінник, де з-за стогу визирало двоє оружних з гвинтівками наготові.— А тоді он туди. На кожного з вас принаймні по два стволи націлені зараз. Отож гарячкувати нема чого.

— Та й теревені правити теж годі!— озвався Невкипілій, кинув цигарку і виступив з гурту. І за ним, як по команді, всі червоногвардійці, що з «холодною зброєю», обступили всю гайдамацьку ватагу.— Злазь, поговоримо трохи.

— Я й так, із сідла, можу.

— Це щоб я голову на тебе задирав? Не вийде! Злазь, поки не зсадили.

Чумак іще вагався. Що вскочив у халепу, це він уже усвідомив, не знав тільки ще, чи так вже безвихідно вскочив. Може, спробувати прорватись-таки? Але Дудка Лука, що вже терся біля самого коня, мовби вгадав його думки, сказав:

— Ну все ж одно доведеться встати, Корнію. Чи куди ти заїдеш? Попругу в твого коня я ж відпустив уже.

Чумак ногою перевірів — справді, попруга теліпалася під черевом у коня. Тоді подав команду своїм козакам спішитись і сам зліз з коня.

— Про що буде розмова?— звернувся від до Тимохи.— Ти хто такий?

— Сторож громадський. І оце все — сторожі. Добро народне охороняємо. Від усяких несподіванок. А ви що за люди? І чого вас сюди бенеря занесла? Та ще в отакий день!

— Тебе не спитали!

— Ну і все! От і кінець розмові. Здавайте зброю!

— Що таке!?!— обурився Чумак. Але десятків зо два селян — і з Тимошиного загону, і звичайні собі «мирні громадяни»— врзалися в їх стрій. Артем перший подав приклад: зняв шапку в одного з гайдамаків, ткнув у руки, сказавши: «Тримай, щоб у снігу не викачалась». А тоді зняв через голову в нього гвинтівку, що висіла за спиною. Інші чинили так само — кожен у свій спосіб. І за яких дві-три хвилини вся ватага Чумакова була обеззброєна. В цей час відчинились обое воріт клуні, і народ валом повалив звідти. Більшість з них просто рушили мершій на скотний двір. Але чимало зацікавлених стовпилося навколо гайдамаків. Почулися розпити у своїх — що за люди? Чого?

— А оце вам і «Сватання на Гончарівці» таке!— сказав Тимоха до гайдамаків.— Сходка кінчилась. Зараз народ почне ділити панське майно. Що, Корнію, чи в носі закрутило?

— Анітрохи!— відповів Чумак, не знати, щиро чи тільки прикидаючись таким байдужим.— Було б іще за ким уболівати! Своїх вистачає! А тут — до всього ще й кацан осоружний! Але наказ є наказ. Чи ви хоч не прикінчили його?

— Цілий. Можеш почоломкатися.

— А тільки поспіши,— докинув хтось.— А то вже Чубарика подали до ганку.

Пекучий сором перед козаками, та й перед селянами, і образа пекли сотника Чумака. Підтягуючи попругу, він зозла на цілу дірочку тугіше затяг її. Тоді хотів уже сідати на коня, але переміг-таки свій гонор і звернувся до Невкипілого, намагаючись перевести розмову на жартівливий тон:

— Слухай, Довготелесий!— пригадав і навмисне вжив шкільне прізвисько Тимошине.— Май же совість! Хоч з півдесятка рушниць залиш. Для самоохорони.

— Від кого? Вовки у нас не водяться. А проте...— Добра душа Невкипілого трохи відтала вже. Згадав, що в загоні є дві німецькі гвинтівки та один японський карабін (тільки морока з ними!). Гукнув до себе тих хлопців і звелів віддати гайдамакам.— Але патронів до них у нас нема,— покривив трохи душею Тимоха.— Обійдетесь і так. Та й їдьте собі вже. Не плутайтесь під ногами!

Чумак ловко сів у сідло («Хоч тут не вдарив лицем у грязь!»— майнула думка), скомандував своїм козакам «по конях!» і торкнув вороного острогами. Кінь затанцював під ним, як цирковий на манежі. Не гукаючи на людей, щоб зійшли з дороги, він їхав серед заклопотаних і неуважних до нього людей через скотний двір навпростець до панського будинку. На душі було образливо і гидко. І єдина втіха була лише від того, коли раптом з-під морди коня шарахались убік сполохані люди. Кілька разів мовби в жарт, стьобнув навіть нагайкою, щоправда, вибираючи для цього коли не підлітка, то молодицю.

Біля ганку справді стояв уже Чубарик, старезний кістлявий кінь, запряжений у рожнаті сани з оберемком соломи на них.

— Це що, може, для пана Погорелова?— спитав Чумак, ні до кого, власне, не звертаючись, у невеличкій юрби — з бабів та дітлахів, хоч було кілька і літніх чоловіків серед них.

— А то ж для кого!

— Та невже у вас, — звертаючись тепер уже до їздового водовоза, діда Трохима, спитав Чумак, — нема саней-козирків?

— А чого нема?! Є в каретному сараї, але — або без голобель, або без дишла. Доїдемо на вечір до станції.

— Рябокляч найкращий виїзд забрав собі, — устряв у розмову садівник, який, з усього було видно, не схвалював оцю Хрінову витівку з Чубариком. — Міг би хоч на цю поїздку дати.

Чумакові ця думка видалась цілком слушною, і він вирядив двох козаків у ревком, щоб — чи сам Рябокляч прибув негайно сюди, а чи прислав коні, щоб хоч до Чумаківки одвезти. В разі відмови — наказав привести силою. Кинув поводи конюводів і зайшов у будинок.

«А й справді, отаку махину відгрохати, і тільки на те, щоб у два-три роки місяць пожити тут із сім'єю!»— майнула у тверезому мужичому розумі Чумака крамольна думка.

«Авжеж, під «Просвіту» його»,— вилася думка далі, поки через анфіладу кімнат ішов, куди вели мокрі сліди на паркеті,— до кабінету Погорелова.

А тут збори у дорогу були в самому розпалі. У Власа аж чуприна була мокра — морочився з якимсь добром, ув'язуючи мотузками пакунки. Два величезні шкіряні чемодани були вже набиті і для більшої певності теж перев'язані мотузками.

Погорелов з управителем сиділи, як би це і в інший звичайний час, за круглим столиком, за яким допіру, як видно, пили чай. А тільки настрій у них був зараз незвичайний. Обидва, приголомшені подією, були похмурі й мовчазні. І кожен, як видно, був зайнятий своїми турботами. Тим-то появу незнайомого офіцера в погонах, при зброї обидва сприйняли, певно, як чарівний сон. Генерал простив йому навіть і ту безцеремонність, коли він зовсім не по формі підійшов до нього і, не чекаючи на дозвіл, сів у крісло.

— Та невже?..— тільки й спромігся видушити з себе пан Погорелов, боячись, що ось зараз прокинеться з цього солодкого сну.

— Ні!— хитнув головою сотник Чумак.— Спізналися. На день-два треба було раніш.

— Іване Авер'яновичу! Ну як же це так?

— Лічіть самі. Ще в ту неділю поїхав пан Діденко. Тижень минув.

— Та чи ж ви єдиний клопіт у нас. Вистачає! Кожен козак і в місті на вагу золота. А в повіті з усіх кінців гукають «каравул». Це ви й так дякуйте, пане генерал, нашому отаманові за його увагу до вас.

— А що я маю з цього! Практично!

— Та ви ж іще нічого не втратили!— спокійно сказав Чумак.

— Як то? Та розтягають же!— махнув рукою на вікна, у які видно, мабуть, було, що робиться в дворі.

— Ну й хай! Тепер кращого способу зберегти майно і нема, як оцей,— так само спокійно додав Чумак.— Авжеж. Чи краще було б, коли б спалили чи коли б серед ночі розікрали? Шукай тоді! А так по видному. Прийде, прийде час, стабілізується становище, в один день все вернути можна.

Погорелов поволі одходив. Став розпитувати про Славгород, про політичні новини останніх днів. У Чумака мало було втішного для його співбесідників. Проте дещо згадав-таки з останньої розмови з тим же таки Діденком: з дня на день чекають визнання України союзниками... На півдні Каледін активізувався — більшовикам дихати не дає. Харківський більшовицький уряд — мертвонароджений. Ніколи ще

Центральна рада не почувала себе такою міцною від всенародної підтримки. (Прикрий факт роззброєння своєї ватаги він всяко намагався викреслити з пам'яті, а щоб розповісти про це — не було й наміру в нього).

— Ну, слава богу! Розважили трохи!— зітхнув Погорелов.— Ще б мені оцю ганьбу пережити як-небудь! Ну, та я довідаюсь-таки, хто цю ідею подав — про водовозну шкапу. Не поздоровиться!

Чумак не став наперед, може, і без підстав, потішати старого. (Адже міг Рябокляч виїхати кудись). Та коли згодом до кімнати зайшов вістовий і доповів, що коні ревкомівські подані,— весело звернувся до Погорелова:

— Здається, пане генерал, я вас і від ганьби порятую!— І підвівся на ноги.

— Яким би ж то чином?— А коли Чумак пояснив, навіть пустив сльозу розчулений Погорелов. Одягаючи за допомогою Власа бекешу, став розпитувати, куди саме їхати мають: на станцію чи просто у місто? Чумак сказав, що в Чумаківку поки що. А там по обіді чи, може, й завтра — батьковими кінями у Славгород вирушать.

— Та чого відкладати! Сьогодні!— запалився Погорелов.— Як пак у Чехова: в Москву, в Москву!¹⁴⁷ А тут хоч у Славгород. І то — слава богу. Ні, не оскуділа ще руська земля благородними людьми! А ти, Власе, вже й ніс похнюпив.

— Винуватий, ваше превосходительство,— стріпнувся Влас.— А втім, хіба нема від чого! Коли б не їхне ось благородіє, то просто і не знаю, як би в мене язик повернувся відкритися вам з усім. В отакій вашій скруті.

— З чим відкритися?

— Що кінчилася моя служба у вас, ваше превосходительство. І нікуди вже не поїду я з вами. Отут і залишусь.

У Погорелова від подиву навіть відібрало мову. Замість нього управитель вже спитав Власа, що ж він має тут робити.

— А я ж до русько-японської непоганий був швець. Шевцюватиму. До Горпини у приїми пристаю.

— Оце так каламбур устроїв ти мені, Власе! За всі каламбури!— оговтався нарешті пан.

— Винуватий, ваше превосходительство. Але що ж мав би робити. Коли ж у кожного своя душа. І вона своє рано чи пізно, а потребує. Учора ввечері, як уже об'явили про від'їзд, освідчився їй. А вона й каже: лишайся, Власе, не доки тобі за його превосходительством теліпатися! А поберемось, ще як гарно жити будемо. А що вже дітей тобі народю! Як солов'ят співливих!

— Ну що ж... Бажаю тобі...— Дванадцять років, прожитих разом із відданим слугою, не дрібничка, як видно, і для генеральського серця, посмутнів Погорелов трохи. І не скоро вже обізвася:— Ну, ти ж, Власе, хоч звідси нікуди вже не подавайся. Сиди вже тут. Та хоч вряди-годи поглянь хазяйським оком.

— Е, ні, ваше превосходительство,— похопився Влас, розуміючи, на якій ролі пан Погорелов хотів би його залишити отут.— Не берусь. Свого клопоту буде тепер.

Розмістився пан Погорелов з речами на двох санях майже з комфортом. Влас дбайливо обгорнув запоною генеральські коліна (у маленьких козирках їхав Погорелов сам), а речі — на рожнатих санях. Чумак подав команду своїм козакам «по конях!», і вслід за саньми рушили по липовій алеї до брами, парадним в'їздом, а не через чорний двір. Щоб не зустрічатися з ненависними селянами, чиї голоси аж сюди линули із скотного двору.

XXIV

Якраз біля воловні Кирилко й розшукав нарешті дядю Артема. Прибіг хлопець кликати, щоб ішов мерщій додому: чоловік з Пісок приїхав.

— Почекає! — одмахнувсь Артем. Саме «зрізався» з першою четвіркою відступників, котрі ще вчора обіцяли не забирати пару волів, що припала на них, а залишити в прокатному пункті, а сьогодні раптом передумали. Та й не всі, а двоє тільки, либонь, передумали.

— А що зробиш? — більш для годиться обурювались ті двоє.— Не розіб'єш же пару волів!

— А чого — не розіб'єш! — Артем згарячу вже навіть втратив над собою контроль.— Хіба люди не роблять і одним волом?!

— Та роблять! — знизав плечем ехидний рудий чоловічок, Сидір Варивода, — сам бачив у Маньчжурії. Під русько-японську. А то ще, либонь, не скажу тільки де,— в Іспанії чи в Італії — бої в цирку влаштовують з биками. Дуже великі гроші загібають. То можна б і нам. Та біда, що ми не звичні до цього.

— Он ти який, Сидоре! Гуморист! — презирливо глянув Артем на Вариводу.— Але змушений засмутити тебе. Не було б тоді з тебе ні тореодора, ні матадора. Дуже слабкий ти на втори чоловік!

Куниця, член сільського комітету, наданий у допомогу Омелькові Хрину, моргнув Артемові,— нехай їм біс, мовляв. А Омелько Хрін сказав не криючись:

— Ось не мороч собі, Артеме, голови. Було б з ким! — І начебто в жарт: — Я їм за те підберу ось пару! Помучаться з тиждень, а таки приведуть!

— Злякав! Та чи ж ярмарків не буде!

— О, він уже й про це подумав! Ну, як собі хочете! — сердито махнув рукою Артем. — Годі з мене! Піду хоч пообідаю додому.

Коли зійшов нижче кузні на греблю, мимоволі спинивсь і озирнувся на економію. По всьому схилу до ставу, як з ярмарку, валив народ з худобою. Ревли воли, корови; мекали вівці. Веселий людський гомін стояв у морозному повітрі, а подекуди й сміх. Артем аж замилувався радісною картиною. І не чув, як за спиною наблизились, по дорозі з села, і стишили ходу (бо на гору) двоє саней, а за ними ватага гайдамаків.

Чи то не впізнав Погорелов у Артемові отого свого співбесідника тиждень тому в своєму парку та й у людській отого суботнього вечора, чи вельми зайнятий був іншими клопітними думками, але на обличчі — хоч і глянув на нього пильно, ніякі почуття не позначилися. І вже тільки коли поминув, запізниле впізнання увійшло-таки в його свідомість. Разом з мотивом отієї ненависної пісні; і навіть з отими обурливими словами:

Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в шию б'є...¹⁴⁸

Люта зненависть переповнила серце. Здається, самим поглядом спопелив би! Але — проїхав уже. Не оглядатися ж!

Артем пропустив і другі сани. «А де ж це Влас?» — подумалося йому. Та не встиг ще будь-який здогад навести собі для пояснення, як мусив перевести погляд на Чумака.

Порівнявшись з Артемом, він подав коня вбік, мало не наїхавши на нього, і кивнув головою своїм козакам їхати далі, не спиняючись. Тоді до Артема:

— Що, милуєшся?

— Милуюсь! — відповів Артем. — А ти — ні?

— А я ні. Бо бачу трохи далі, аніж ти. Далі свого носа. Бачу, як боком вилізе оцим дурним гевалам панська худоба оця. І незабаром. А ти що, чи й тоді думаєш отак осторонь стояти? Не вийде! Та я б тебе вже й зараз!..

— За чим же діло стало? — посміхнувся Артем, тим часом зручніше взявшись у кишені за ручку нагана. — Шкури своєї шкода? Боїшся! Бо он стоять на горбі, дивляться сюди.

— Може, й це! — скривив губи в посмішку. — Ну що ж. На цей раз на греблі ми ще розминемось із тобою. Але на стежці — краще не попадайся мені!

— Ідь, їдь. Та поглядай, як би чемодани погореловські не розгубив на вибоях. А то буде тобі! Замість Власа!

Чумак тільки лайнувся в безсилій злості й зірвав коня з місця в галоп.

Ще не заходячи в хату, Артем вже занепокоївся: «Що ж це Данило Корж надумав собі?» Коні з рептухами на мордах стояли у дворі, навіть не випряжені з саней. А тільки в хату зайшов, одразу ж кинувся йому у вічі незвичайний поспіх: серед білого дня топилося в печі, і мати з Орисею поралися — одна біля печі, а друга коло столу: ліпила горішки на гостинець, як видно, Василькові. На лаві сидів Данило Корж. І з першого ж слова його все з'ясувалося. Ні про яку ночівлю у Вітровій Балці не може бути й мови. У Підгірцях заночують. Бо тільки з свіжими силами витягнуть коні на гору. А щоб отак: після десяти верст дороги — про це годі й думати!

Остапа додому ще не було. Та, певно, не скоро й буде. Бо, мабуть, захочуть з Мухою та Скоряком разом з волами, за одним заходом, уже й решту добра — віз, плуг, борону — забрати. А це не так просто. Коли ж народу — як на ярмарку. Отож не стали чекати на Остапа, сіли самі обідати. І за обідом Данило весь час допитувався в Артема «секрету», як це вони спрямували отаку махину — громаду — в отаке діло! У них, у Пісках, до цього ще не дійшло. Артем, гордий за своє село, розповідав охоче. Хоч згодом зміркував, що в дорозі ж будуть і сьогодні, й завтра до півдня, буде час поговорити. А зараз, по обіді, одпросився у двір хоч на півгодини сходити: попрощатися і з Остапом, та й з друзями. Бо пішов же тоді додому, щоб тільки пообідати.

Але за півгодини не повернувся, звичайно. Вернувся за годину чи, може, й за дві. Уже сонце помітно хилилось на захід. Попросив пробачення у дядька Данила, а матері подав згорнутий рушник.

— Сховайте в скриню. — І пояснив здивованій матері, що це подарунок йому від Горпини. — Заміж іде!

Мати з Орисею аж на лаві посідали від несподіванки. Вельми вражена та рада була й Мотря, Горпинина подруга ще з дівочтва.

— Та за кого ж вона?

Артем сказав, що знав.

— А рушник же тобі за що?

— Сказав, що їду, — аж засмутилась. Та ото на згадку, як першому старості...

Ні, він не став розказувати їм, та й чи можна було розповісти про оту зворушливу сцену в людській (саме нікого, крім них, не було в хаті), коли Горпина вийняла із скриньки з-під лави вишиваний рушник і сказала, мило соромлячись: «Думалося перев'язати тебе, Артеме, оцим рушником, а ти

їдеш!» І вже тоді пояснила, що виходить заміж за Власа. Від подиву Артем замалим не сказав був та вчасно спохватився і лише подумав: «Влас? Чудасія! Довго думав!» — «Ну, коли так, будь щаслива, Горпино! — побажав їй від усієї душі. — І дай бо, як кажуть у таких випадках, дітлашків вам повен запічок». — «Спасибі!» Вона стояла спиною до вікна, і через те й зараз, як отоді у вечірніх сутінках, затінене хусткою обличчя її здавалося на подив уродливим, тільки смуглявим занадто. І Артем мимоволі, хоч і в жарт, але цілком щиро мовив: «І ще одне побажання тобі, Горпино. Щоб серед них неодмінно була дочка. Моєму Василькові до пари. Та щоб така ж, як ти сама, — ясноока, співлива!» — «Спасибі за добре слово!» — усміхнулась розчулена Горпина.

— Ну, й слава богу! — Дуже рада була й мати за бідолашну Горпину. І почала розповідати Коржеві сумну історію її та її сім'ї. Але Корж перепинив Гармашиху, мовляв, розказувати розказуй, а разом і діло роби. Бо ніколи.

— Оце, Артеме, сам вже вкладай у свою солдатську торбу! — І стала мати викладати на лаву: пару білизни, онучі чисті, півсувою льняного полотна — Василькові на сорочечки, а півсувою плоскінного — на штанці йому. І врешті в чистому ворочку коржики та горішки — гостинці онукові. — Отак несподівано виряджаєшся, сину! — додала зітхнувши.

— Та я ж два тижні вже збираюсь, а вам все несподівано!

— А матері завжди воно отак і є! — глибокодумно сказав Данило Корж, уже одягнутий у свій кобеняк і поясом підперезаний.

— Прощайте! Та й рушаймо. Бо час не стоїть!

Ночували, як і збирався Корж, у Підгірцях. Дарма що ні родичів, ні приятелів і в нього, і в Артема тут не було, ночувати пустили в першу ж хату, куди Артем присмерком вже зайшов був проситися на ніч. З радістю навіть, як тільки узнали, що з Вітрової Балки. Ще б пак! Бо чутка вже пронеслася була й тут, у Підгірцях, про те, що скоїлось у Вітровій Балці. Але ж це був живий очевидець. Тож і не диво, що до півночі, певно, довелось Артемові у переповненій народом хаті розповідати про останні вітробалчанські події.

Нарешті вклялися спати. Та ще й потому в збудженій уяві Артема довго не гасли окремі сцени сьогоднішніх подій, чимдалі втрачаючи свою яскравість і чіткість, розпадаючись у напівсні на окремі найдрібніші частки. Але не мертві, а живі. Здатні, як найдрібніші макові зернятка у буйні рослини, прорости в цілі картини химерних сновидінь.

Привиділось у сні Артемові, начебто він — у Харківському оперному театрі. Як і тоді, в чотирнадцятому році, удвох

з Петром. І навіть на тій саме виставі — «Кармен». Але не на гальорці, як тоді, а в партері. І навіть неподалеку від сцени. Коли пильніше приглянутись, добре видно обличчя актриси. І чомусь воно таке знайоме йому! І голос знайомий. Насилу дочекався антракту. Тоді попросив у сусідки програмку. Так і є! Схвильований вельми, іде за куліси. Не як охоче, але впустили до кімнати, у якій допіру переодяглася Кармен для другої дії. Та як було не впустити земляка! «То ви з Вітрової Балки?» — питає дівчина зраділо. «Еге ж. Власне, я вже двадцять років з гаком харків'янин, працюю на ХПЗ, але родом з Вітрової Балки. Матір твою, Горпину, дуже добре знаю. І навіть в якійсь мірі... Правда, на весіллі не довелось гуляти, але весільний рушник і досі десь лежить у матері в скрині. Як вона там зараз?» — «Живуть і тепер у Вітровій Балці; в комуні роблять: мама — на фермі, а тато шевцює. А ви — Гармаш, Артем Юхимович». — «А звідки ти?» — «Та я ж, як бачите, майже циганка. А отже, й ворожка. Багато дечого знаю! А якщо казати без жартів, то Василько ж на вас дуже схожий. До речі, ви теж одержали від нього вже з Сибіру?» — «Ні, ще нічого». Тоді вона бере свою торбинку і виймає лист, а з нього — фотокартку. Подає йому. Група молодиків, всі в похідному одязі геологів, та тлі суворої сибірської природи. «Можете глянути й на звороті». А на звороті напис: «Моїї нареченій...» «Ну та не бісів хлопець! А батькові — ні словечка!» — аж розгнівався Артем. «Як то? — дуже здивувалась дівчина. — А мені він пише, що перед від'їздом відкрився матері: попередив, що, як тільки з експедиції повернеться, зразу й одружимося. Невже тітка Христя і досі нічого вам не сказала? Дивно!» — «Тітка Христя?» — «Ну да. Ваша дружина!» І саме в цю мить зненацька, як обвал у горах, загриміла десь по той бік завіси музика. Кармен метельнула рясною спідницею. І все зникло. Артем розплющив очі.

В хаті світилося вже. І було зовсім тихо. Хазяї не спали. І Данило Корж був уже вдягнутий. Щойно, як видно, увійшов знадвору.

— І дуже горить? — спитав хазяїн, неквапливо одягаючись.

— Де горить? — схопився з постелі Артем.

— Та нечеп на вашу Вітрову Балку показує! — невесело відповів Данило.

За хвилину Артем, одягнутий вже, як по тривозі, був за порогом. Дійсно, заграва в небі стояла за лісом саме в тому місці, де була Вітрова Балка. Але з подвір'я нічого, крім заграви, не видно було. А зразу ж за хатою, за садком, починалась крутим схилом гора. Артем, хапаючись за куші,

за бур'ян вибрався по схилі мало не до половини гори. Звідси краще видно було.

Горіло не в самому селі, а по той бік села, на економічеському дворіщі. Але що саме? Або клуня (чи то ж хоч розібрали вдень машини?!), або сіно у сіннику. Але ж як це могло статися? Адже Тимоха казав, що сторожуватимуть, аж поки не розвезуть все сіно по дворах, услід за худобою! Проспали, бісові діти! І чого було їхати з села саме сьогодні? Так бач, дядькові Данилові на ярмарок треба! А йому куди поспішати було? Хіба не краще б уже на саме різдво? Напевно, на святки і Христа буде в Попівці!

Аж тепер збагнув Артем нарешті причину свого роздратування сьогодні з самого півдня, відколи Кирилко приніс йому звістку про приїзд Данила Коржа. Вірно, домовлялися. Але ж тоді, у Пісках, хіба ж він знав те, про що довідався вже потім — з розповідей матері та Орисі?! За два тижні життя у Вітровій Балці немало передумано було і про Мирославу, і про Христю. І оцей сон химерний був начебто своєрідний висновок з усіх отих його роздумів.

«І приверзеться ж отаке! — удавано дивувався Артем, ніяковіючи трохи навіть перед самим собою за оту надмірну проникливість, з якою викрито було уві сні його найпотаємніше бажання. І, щоб заспокоїтись, удався до випробуваного способу, до іронії: «Але ж до чого хитрющий і винахідливий — аж занадто! — мозок людський! Хоч би й цей випадок взяти. Це ж треба було дівчині (а її ще й на світі нема, ще, певно, й не зачата!) консерваторію кінчати: потім пробитись у столичну оперу — на перші ролі! І все тільки для того, щоб поворожити мені про Христю: «ваша дружина!» Е, дівчино мила, навряд! Бо дуже багато ще в цім ділі невідомого, нез'ясованого. А з пальця багато не виссеш!»

Більш як годину простояв Артем на схилі гори, аж поки не погасили зовсім пожежу. Починало світати. Коли Артем вернувся в двір, Данило Корж вже запрягав коні. Насилу стримуючи себе, Артем сказав, що далі не поїде.

— А чого? — здивовано глянув Данило на парубка. І ледь похмурився.

— Та чи самі не бачите? Власне, не одна ця причина. Але і ця: ну як я поїду в отакий момент?!

Данило мовчки надів посторонки на барок і аж потім сказав невдоволено:

— Не збагну, звідки в тебе оце? Знав твого батька не один десяток років. Не за що й тебе люблю, хлопче, — на батька свого дуже ти схожий. І вдачею теж. Але оце вже в тобі не його. Не гармашівське. А від лукавого. Оця зарозу-

мілість твоя! Як тобі їхати в отакий момент! Як ті бідолахи вітробалчани — без тебе, героя, обійдуться?!

— Не в цьому справа навіть,— трохи знітився Артем.— А сам я мучитимусь як, не знаючи, що там скоїлось!

— Це інша справа,— полагіднішав Данило.— Але, чи думаєш, на ярмарку не буде нікого з Вітрової Балки! Та ще по дорозі наздоженуть. А коли вже так невтерпіж тобі, згоден: відкладемо на годину якусь виїзд свій звідціля. Пождемо, поки хтось із вітробалчан під'їде.— І, навіть не чекаючи, що Артем скаже на це, став надівати рептухи на мори коням.

І всю цю годину Артем як неприкаяний блукав по подвір'ю, все виглядаючи на вулицю. Він сам гаразд не знав, чого йому дуже хотілось: чи щоб під'їхав хтось чимскоріш, чи щоб не було зовсім нікого. Тоді був би привід відкласти поїздку в Попівку на кілька днів, до різдва.

По вулиці почали вже проїздити люди з околишніх сіл. Проїхали ліщинівці. Артем не розпитував їх. Чекав своїх односельчан. І дочекався нарешті.

Парою коней в рожнатих санях їхало аж троє: Дудка Лука, Харитон Покрова і Авраменко Грицько. І третій кінь — на обротьці — прив'язаний був до саней ззаду.

Артем перепинив їх. Став розпитувати про пожежу.

— Та! Де п'ють, там і ллють! — легковажно відказав Лука.— Два стоги сіна згоріло. У сіннику. Решту відстояли. Недопалок, як видно, кинув котрийсь, воно й загорілось.

— І таке! Аж досадно слухати! — заперечив Покрова. Як видно, суперечка між ними про це вже й раніш виникала.— Який недопалок! Хто чергував, коли це трапилось? Козир! А він нскурящий. Кого заступив він? Хому Гречку. Теж не курець.

— Ну, а звідки б же? Грім ударив? Так зима ж! — не вгавав Лука. Він заспокоїв Артема тим, що новий голова, Легейда Петро, ще на пожарищі привселюдно загадав усім, хто одержав тягло з маєтку, щоб із самого ранку оце сьогодні почали розвозити сіно з сінника по дворах. Геть усі чисто!

— Ну, а ви ж чого?

— Та бач...— Лука зам'явся трохи, але знайшов викрут: — Чого ж його товпитись отак? Ти уявляєш, що це буде, як усі з'їдуться? Стовпотворіння! Ми вже іншим разом якось свою гужову повинність відбудемо. А тим часом...

— Та бачу: ярмаркувати їдете. Це ж котрий з вас уже свого коня?..

— Та це всі троє коней погореловські! — похопився Лука і, як видно, ще щось хотів сказати, але спершу допитливо глянув на своїх супутників. І з мовчазного вигляду їх

зрозумів, що не заперечують. Тоді почав: — Ну от скажи, Артеме. Бо хоч ми з тобою і одні класи кінчали (як хтось отоді, на сходці сказав), але ж ти ще й калідор потім пройшов. Більше світу бачив. Розбитіший за нас. Та й партійний таки ж. Ну як це пояснити можна? У бога начебто і не віримо вже. Чи як ви, братця?

Харитон Покрова промовчав. Але Грицько Авраменко відповів, знизавши плечем:

— А хрін його зна! То віруеш, то не віруеш.

— А все-таки частіше в бога гнеш, ніж хрестишся! По собі знаю! А раз так, раз бога нема, то чого ж тоді його заповідь сидить у нас — у тім'ї чи в потилиці! — як той кліщ? І ніяк ти її звідти не виколупаєш!

— А яка заповідь?— спитав Артем.

— Десята. «Не пожелай жони ближнього свого, ні вола його, ні осла...»¹⁵⁰ То оце ми... Воно наче і по закону все. Аякже: через сільський сход! А проте... Ну ото й вирішили — на ярмарок. Хоч гірше, аби інше! Аби не з своєї економії. Може, хоч не так у дворі очі мулятиме! І людям, та й собі. Чи так я об'яснив, братця?

З воріт виїхав Данило Корж. Вітробалчани стояли на дорозі йому, то гукнув, щоб рушали чи хоч звернули щоб.

— Іще наговоритесь: півдня їзди!

Аж доки на гору не виїхали, Артем так і не сів на сани. Ішов поряд, часом підпихаючи їх з Данилом. А вже на горі, коли коні передихнули трохи і Корж подав команду сідати, Артем сів. А тільки зітхнувши важко при тому. Данило сказав, коли вже рушили:

— Е, хлопче, в житті ще всього буде! Це ще тільки початок. Коли рубають ліс — сам знаєш! — не такі ще (як оці стіжки) тріски летітимуть!

— Та чи я зараз про це думаю! — відказав Артем.— Може ж, таки хоч коли-не-коли можна мені й про себе самого подумати?! Не те я, здається, зараз роблю, що треба!

— Ти певен? То я спиню коні.

— Коли б то певен був! І розмови б цієї не було. А то наче задача не така вже й трудна, але в умові не все, що треба, сказано. От і розв'яжи її!

— Ну, а раз так, то нема чого й голову сушити! — сказав Данило Корж. І після паузи, — певно, таки догадався Данило, про що йдеться, закінчив повчально: — І взагалі затям собі, хлопче: бувають у житті «задачки» такі, що єдиний вихід — це на долю покластися: якось та буде!

— Е, ні, дядьку Даниле! Мені це не підходить, — сказав Артем.— Хлопчаком, пам'ятаю, ніколи не грав в «орел-решку». І навіть за дурнів мав тих, котрі грали. То тепер і поготів!

Саме таким і уявляв собі Артем оце сільце Попівку — з Христиних розповідей отоді, в Таврії. Обабіч широкого шляху стояли двома рядами оселі. Були всякі. Але найбільш — убогі. Десь отут серед них і її хата. Може б, і впізнав, бо знав, що поряд з нею багата садиба глитая-лихваря. Але таких садиб було аж дві — з того і з того боку. Без розпитів не обійтись.

Тим-то Артем і попросив Данила Коржа спинитися біля крамниці, зразу ж при в'їзді в село.

— Отут я і розпитаюся. Отут вас, дядьку Даниле, і чекатиму завтра. Коли ви гадаєте, приблизно?

— Та не пізніше як в обід. Щоб хоч до Вітрової Балки к вечору добратися.

Отак вони й домовились. І Данило Корж поїхав собі далі, а Артем зайшов до крамниці. Хотів до бабиних горішків купити ще для Василька цукерок абощо. Та й запас курива поповнити.

У крамниці було небагато народу. Окрім кількох мужиків-завсідників, що, власне, на посиденьки зайшли сюди і зараз були зайняті своїми розмовами, біля прилавка стояло три жінки, купували щось. На брязкіт дверей, коли Артем зайшов усередину, всі оглянулись. І лише одна з жінок, поміському одягнена — в шубці (хоч, видно, і на риб'ячому хутрі, але акуратно, не попівським кравцем шитій), у сірій хустці вовняній пухнастій, — навіть не ворухнулася.

Артем підійшов до прилавка.

— Махорочки? Є, є! Свіженька, — заусміхався до нього улесливий продавець. — Ось тільки молодиці відпушу. — Тоді до жінок: — Так скільки тобі жамок? Хунт чи два?

— Досить і хунта, — сказала жінка у шубці дивно знайомим і невимовно милим Артемові голосом.

— На поправку вже, значить, пішов? — спитала одна з жінок.

— Та раз їсти вже сам запросив! — похопивсь продавець.

— Еге ж, — сказала жінка в шубці. — Прокинувся сьогодні та й каже: «Так би я оце, мамо, жамочку погриз солоденьку».

Вона стояла в профіль до Артема. «Авжеж, Хрестя!» І хоч Артем, приголомшений такою несподіванкою, навіть не рухнувся, хіба, може, самі вуста беззвучно ворухнулись, — вона раптом стривожено повернулася до нього. І, видно, не зовсім впізнала. Бо зразу ж одвернулася. Але тривога не зникала. Це було помітно по ній. І ось ізнов, але на цей раз уже обережно, мовби цілковито зайнята тим, що поправляла

хустку на голові, вона зукоса зиркнула на нього й зустрілася очима з його напруженим гарячим поглядом. Збентежена і розгублена вкрай, вона схопилась рукою за серце і кинулась до виходу. Щось услід гукнув їй продавець, про пряники, мабуть, — навіть не оглянулась. Услід за нею вийшов і Артем з крамниці.

Наздогнав він Христю кроків за півста від крамниці. Ішла швидко посеред вулиці, по наїждженій дорозі. Порівнявшись з нею, привітався на ходу. Сам дивуючися вельми з того, як легко і невимушено вимовив оці два слова: «Здрастуй, Христе!» То дарма, що жодним словом ще не перемовився з нею. Самий вигляд її, ота ніжна материнська усмішка її, коли говорила про свого Василька, наче спростувала більшість отих упереджених уявлень Артемових про неї, що склалися за весь час, відколи не бачився з нею.

Але жінка, як видно, не збагнула його щирого настрою чи, може, не змогла свого настрою подолати. Ішла собі мовчки і лише по довгій паузі відповіла на привітання з гіркою іронією:

— Здрастуй, коли не жартуєш.

— Чого ти тікаєш від мене? Не бійсь! Я тобі лихого нічого не зроблю.

— А я не боюсь. Це — просто від несподіванки. А й справді, — лише тепер повернулась до нього лицем, — як це ти в нашу Попівку потрапив? Я вже думала, що ти навіть не запам'ятав, як воно зветься, наше село. Коли отоді говорила тобі... Та, правда, що це я за дурницю мелю! Коли б не запам'ятав, то як би ж ти листувався тоді з Варкою!

«Ага, он воно що!» — подумав Артем і сказав уголос:

— А що ж я мав робити, Христе, коли на всі мої листи ти навіть півсловом не відповіла?

— І багато їх ти мені написав?

— Три листи за місяць.

Христя пильно глянула на нього. Одну часинку вагалась. Врешті переборолася таки оту велику спокусу повірити йому.

— Дури вже іншу котрусь! — І одвернулась обличчям.

— Ну, ти мене трохи знаєш: не вмю ні божитися, ні хреститися. Сказав — і все. А далі вже діло твоє: хоч — вір, хоч — не вір.

Як видно, зауваження це на Христю справило враження. По невеличкій паузі вона раптом спинилась.

— Ну гаразд, а чого ж я їх не одержала? Жодного! До Варки доходили, а до мене чого?

— Мабуть, того, що терпіння в тебе не вистачило. Як ти, бідолашна, і ту ніч дома перебула! А вранці мерщій у город.

— О, ти навіть і таке знаєш!

— Авжеж. І знаю, що невдовзі — як пак Варка писала тоді: «І вже, либонь, злигалася з своїм дяком. Бо приїздив оце з її дядьком у село, хату викупив для своєї тещі».

— «Для тещі!»! А будь же ти проклята! — Вона рушила з місця. Але йшла тепер тихо, аж мовби зігнувшись під невидимим тягарем. За кілька кроків зійшла з дороги (і Артем з нею) і навскоси через обочину, без стежки, час од часу провалюючись у глибокому снігу, вийшла на доріжку, що вилась вздовж тинів. І тут, біля своїх воріт, спинилася. Хвилинку стояла мовчки, далі спитала:

— Ну, а що ж вона тобі про мене ще писала?

— Нічого такого більш, — відповів Артем. — Та з мене і цього було досить. Насилу видихав!

— І ти ото повірив, Артеме, що я на отаке здатна! — Вперше за весь час назвала його ім'я і глянула на нього з докором. — А я ж тільки через рік потім вийшла заміж. А втім, чим я краща за тебе? А я хіба не повірила, що ти на отаке здатний! Обдурив, покинув з дитиною і слід після себе замів!.. Але ж диво дивне: ну хай би лист десь пропав, але щоб ото всі до одного? А що ж ти писав? Хоч тепер скажи.

Артем переказав їй, намагаючись бути якомога точнішим, зміст свого першого листа (ті два були, по суті, повторами). Писав обережно, бо побоювався перехвату листа, про свої поневіряння з того дня, як розлучилися. Про те, що в Миколаєві не пощастило на завод стати, але що Петрів родич таки допоміг добре де в чому. Ясніше писати не можна було: про липовий паспорт ішлося, з яким згодом і влаштувався в Херсоні вантажником на елеваторі. Давав свою адресу — на поштове відділення, «до запитання» на отаке прізвище, не на своє. Дуже просив негайно ж написати про себе — як доїхала, як дома живеться.

Христя навіть дихання притишила, слухаючи Артемову розповідь. Губу закусила і таки втрималась, поки переказав лист, а тоді, знесилена, схилилась на ворітницю в тузі великій. Артем заспокоював, розважав: не треба так убиватись, нічого цим не зарадиш тепер.

Нараз Христя звела обличчя, очі були блискучі й сухі, а уста заціплені. Вона заплющилась і тихо похитала головою.

— Боже мій! Та коли б же я знала була отаке! Ну хто ж це зробив? Невже й тут її рука?

— Стривай, Христе. Я щось не второпаю. Що трапилось? Отакі подруги були! — Христю аж пересмикнули ці слова. Хотіла щось сказати, але Артем не дав їй. Нагадав, як у Таврії тоді, на току, душа в душу з нею жили. Пригадав отой випадок: адже це саме вона, як поліція в таборі засідку

зробила на нього, викралась-таки, розшукала їх в степу і попередила.

— А то не минути б і мені було тюрми отак, як Петрові,— закінчив Артем.

— До речі, що з Петром? — поцікавилась Христя.— Я ж так і досі не знаю!

Артем сказав, що випустили Петра ще тоді взимку. Справжні убивці об'їждчика того знайшлися.

— Але я таки про Варку хочу: як це ви з нею глечик розбили?

— Та... гидко й згадати! Нікому не розказувала, не хочу й тобі. Але ж до чого підла душа! А тут іще й ти допоміг!

— Що-бо ти, Христе! — вкрай здивувався Артем.— Чим би ж це?

— Прислав їй троячку, щоб передала мені.

— Було таке. А ти ж дала мені тоді на дорогу із свого заробітку. Одержав получку на елеваторі і надіслав Варці для тебе. Для остаточного розрахунку, так би мовити. Бо це було вже після Варчиного листа про тебе.

— Отож вона і розплатилась зо мною! Ох і хитрюща! Не стала ждати, поки я розкажу оте страшне про неї. Поспішила на мене наговорити. Щоб уже хоч би й сказала я, а люди вже і не повірили б: з помсти, мовляв, наклеп зводить на Варку.

— Та що ж таке? — занепокоївся Артем, бо з того, як бринів обурено і ображено Христин голос, розумів, що йдеться про якусь велику прикрість. Христя довго не хотіла про це говорити, а врешті:

— Ну то слухай, щоб знав, як ти завгорив мені! І за що? Вона ж мене просто шлюхою об'явила. З твоєю допомогою. Начебто я з ким тільки не водилася там, у Таврії. І не без користі. Капіталу, правда, не нажила, ну а підлаталась-таки. Той намисто дороге купив, той на плаття набрав. А хто й готівкою, мабуть. Недарма ж і досі троячки поштою шлють. Це вже, видно, ті, що в кредит тоді. Віра це мені розказала, з хутора. (Ти знаєш і її, й чоловіка: теж на заробітках тоді були, тільки на іншому току робили). Коли я приїхала у неділю з города. Мало не щонеділі наїздила, все листа чекала! Розказала і те, як її Левко, зустрівши Варку на вулиці, застеріг, що «губи наб'є вище носа», коли ще буде верзти дурниці отакі. Так що було! Такий гвалт зчинила, що аж люди збіглись. А вона на всю горлянку: «Ти краще їй скажи, безсовісній, що я їй не звідниця! Оце останню троячку їй передала. Тепер, хто б не прислав, на шматки рватиму, при свідках».

— Ох і паскуда! — не стримався Артем.

— Отоді й запеклось моє серце на тебе лютою зненавистю. За те, що до всього ще й на отаку наругу прирік мене! А з Попівки як поїхала тоді, півроку не навідувалась додому. Та й ніяк було — помітно вже стало, що вагітна. Уже аж після Вітрової Балки...— І замовкла.

— Мати мені розповідала.

— Хіба про це можна, щоб хто розповів! Коли я й сама навіть... Наче сон страшний! І як я потім сюди, в Попівку, допленталась! А куди ж було ще? Щоб таки в рідній хаті розродитися, при рідній матері.

Залягла довга і важка мовчанка. Врешті кинувся Артем із задуми. Ще лайнув Варку, на цей раз крутіш,— сказав, що неодмінно сходить до неї. І вже не як Левко, а без попередження натовче губи. Але Христя сказала, що цього робити не слід. Не треба знов каламутити воду. Намул уже осів. Брехня є брехня. Поплескали язиками в Попівці з рік, може, та й замовкли. Аж самим тепер совісно. Ще й з якою повагою ставляться тепер до неї. А Варку за людину не мають: брехуха, наклепниця.

— Отак їй і треба! — задоволено сказав Артем. Але потім здвигнув плечима.— І все ж таки диво дивне. Отакі подруги були — водою не розлити. Що за причина? Не може того бути, щоб ні з того ні з сього.

Христя повагалась часинку. Потім подумала, що й справді, не знаючи отої пригоди з Варкою, ніяк не можна зрозуміти її поведінку. А відтак неминуче полізуть Артемові в голову підозри всякі та здогади про причину їхньої ворожнечі, а серед них, може, й зовсім не вірні і не приємні для неї. І вона розповіла йому, взявши слово з нього не розголошувати цього.

Сталося це ще тоді, як повертались вони з Таврії додому. Їхали залізницею — товарняком, четвертим класом. Крім них, хорольців, були у вагоні і миргородці, решетилівці. І от саме до станції Решетилівка як під'їздили, і сталося це. Витрусилася котрась із заробітчанок, коли заметушилися вже вставати, увесь свій заробіток. Не знати вже, де вона ховала його, чи закрутка розкрутилась! А Варка бачила те, — візьми та й наступи ногою, мовби ненароком. А тут уже й поїзд стишуватися став. Так би й пішла ота бідолаха, понесла б батькам заробіток за цілісіньке літо! Коли б все це сталося не на очах у Христі. Та вона спершу навіть і не подумала на подругу нічого, думала, що справді ненароком. Сказала неголосно: «Варко, ти щось наступила». Але Варка удала, що не почула, тільки почервоніла, як буряк. Лише тепер Христя збагнула. Від несподіванки мить якусь сиділа приголомшена. А в цей час і поїзд став. Тоді вона мовчки швидко нагнулась і вихопила у Варки з-під ноги вузлик — загорнуті у носови-

чок, як видно, паперові гроші. І встигла ще отій роззяві віддати. З запізненого переляку, сердешна, аж зомліла. Хоч і держала вже вузлик свій у руці.

— Ну, а з Варкою,— помовчавши трохи, озвалася Христя,— ми відтоді вже і не глянули одна на одну. Отак і до Ромодана доїхали. І з станції потім додому вже нарізно пішли. Чотири роки минуло, а як зараз пам'ятаю: іду шляхом додому сама собі — насилу ноги несуть мене, і за слізьми світу не бачу. Мовби з похорону вертаюсь. Одну з кращих своїх подруг поховала. Біля вербичок підійшла до казенного колодязя напитись. Як глянула в цебер на себе, аж жахнулась: отак розпухла від плачу. Ну куди ж отакій у село йти! Мусила в соняшниках під селом відсидітись, поки хоч трохи відтухла. А тим часом і звечоріло. Тоді городами прокралась до свого двору. У хату, а дома ще страшніше лихо...

— А яке лихо? — занепокоєно спитав Артем.

— Ні, не буду. За одним разом все одно всього не розкажеш! Краще ти про себе розкажи. Одвоювався, бачу.

— Та як сказати! — Він розповів їй про свої плани. Що думає на Харків подаватись. На свій завод. У заводську Червону гвардію.

— То ти, виходить, у нашій Попівці проїздом?

— Проїздом, але і з певним наміром. Хочу з сином своїм побачитись.

— Ну що ж, тоді ходімо в хату! — Вона вже за кілок тину взялась, наміряючись перелаз переступити, і згадала раптом: — А пряники ж мої! — І вже хотіла вертатися в крамницю, але Артем не пустив.

— Та у мене в речовому мішку повен ворочок гостинців для Василька. Від баби Гармашихи. Обійдемося!

Коли були вже біля порога, Христя враз зупинилась.

— А тільки давай, Артеме, наперед домовимось: ні про яку бабусю не нагадуй йому. І сином не називай.

— А ще що? — спохмурнів Артем.

Ігноруючи його іронію, Христя спокійно пояснила.

— Бо наші дівчатка, сестри мої, вважають вітчима Василькового за рідного батька. Нехай так і далі думають. Щоб потім котрась мимоволі не проговорилась. Та й сам Василько нехай вже з самого малку до одного батька звекає.

— Так до батька ж, а не до вітчима!

— Який вітчим! — відповіла Христя. А коли вже зайшла мова про це, не втрималась, щоб не зауважити Артемові, що її чоловік зовсім не дяк. І нема чого тут насмішки строїти. Регентом працює в церковному хорі. Водночас керує і в «Просвіті» хором. І нічого тут ганебного нема.

Артем попросив пробачити його. Сказав, що постарается уникати надалі отак величати його. Хай буде регент! Одверто признався, що вживав це слово не так навіть від зневаги до нього персонально, як зозла, з образи до неї. Що вже тут критися!

— Та якби ж я хоч одну соту частку знав отого про тебе, що тепер знаю!..

— Сам винуватий. Чого ж був отаким легковірним!

— Авжеж, що так! — погодився Артем. — А ти?.. Ось навіть зараз ніяк не збагну, а ти ніяк пояснити не можеш: що за причина була? Чого ти отоді так раптово у Славгород? Навіть листа від мене не дочекалася. Тільки переночувала та й гайнула мерщій.

— Ніяк не можна було інакше, — відповіла Христя. — Я справді не можу про це говорити. Та й не треба. Забулося трохи і нехай. Не хочу й спогадів ворухити... Ну й годі! Про все страшне вже, либонь, поговорили. А про решту можна буде і в хаті — при матері та при дітях.

XXVI

— Мамо, це ви? — тільки-но поріг переступили в хату, почулося звідкілясь із-за комина, з полу.

— Я, синку! — І звернулась до Артема: — Роздягайсь, обігрійся сперш отут біля комина.

— І де б ото я ходив отак довго! — почувся знову той самий дитячий голос.

— А ти не старуй! — відказала мати з удаваною суворістю, хоч і дуже спокійно, навіть крізь усмішку. — Оцього ще тільки не вистачало мені — свекра в хаті! Скільки треба було, стільки й ходила! Зате Діда Мороза ось тобі привела. З гостинцями.

— А хіба вже святки, мамо?

— Для нас — вже!

Христя скинула шубку і зразу ж стала прибирати на столі, щоб дати пообідати гостеві.

Артем, гріючи руки біля комина, розглядався по хаті, намагаючись хоч би цим трохи розвіяти увагу, звільнитися від хвилювання, що з першого ж звуку синового голосу пройняло його.

На ослоні під другим низеньким комином пряла кужіль на веретено Христина мати. Навіть коли б і не знав, не важко було про це догадатись: отак була Христя схожа на неї. Не дуже стара на вигляд, вона справляла враження людини, яку життя раз і назавжди приголомшило чимсь тяжким. Помітно

було це з усього: і з виразу обличчя, яке, мовби маска, застигло в покорі і дивній байдужості до всього. Навіть на привітання його вона нічого не відповіла, тільки глянула мовчки і нагнула голову, щоб послинити питку в пучці. Та й на все те, що відбувалося потім у хаті, не звертала аніякої уваги. Мовби все це її обходило стороною. На печі шаруділи і час од часу шепотіли в два голоси, як видно, Христині сестрички. З кожного кутка в хаті визирала бідність, але бідність охайна. Стіни вже були побілені к різдву, на образах висіли рушники, і таким же вишитим рушником у простінку між маленькими замерзлими віконечками був обвішений портрет Тараса Шевченка — в кожусі і шапці.

Обігрівшись трохи, Артем, за дозволом Христі, підійшов до полу.

— Ану, покажуйся — який ти тут є... — Уже на язиці було оте дороге, стільки разів у думці проказуване, слово, але в останню мить стримався-таки, щоб не завгорити Христі, яка, безперечно, мала певну рацію. А втім знайшов вихід: — Покажуйся, батьків сину, який ти виріс уже!

Василько пильно дивився на чужого солдата, отакого — і гарного на виду, і з такими веселими та добрими очима. І одразу, як то часто буває з дітьми (та й не лише з дітьми), вподобав його. Щоб показати, який виріс, він випростався під ряденцем на увесь зріст.

— О, нівроку! — Артем обережно і з великою втіхою торкнувся до його теплих рученят, потиснув тоненькі, але тугі ноженята під ряднинкою. А врешті, з явним захопленням похвалив його, як геройського хлопця. — А тепер тільки видужуй, синку!

— Та вже одно те взяти, що хворобу переборов! — докинула Христя.

— І це, звичайно. Тепер тільки треба після хвороби оклигати як слід та й... Головне що? Чим менше в хаті сидіти. Морозом дихати треба. Я колись, отаким хлопчиною будши, як оце ти зараз, у хату тільки їсти забігав та ночувати. А то з самого ранку на ковзанці...

— Еге ж, чом не так! — зітхнув Василько. — Якби ж і в мене санчата були!

Санчата? Бодай тобі! І як він не подумав про це! А можна б же було за той час, що сидів у Вітровій Балці, такі санчата змайструвати! Як іграшку! І головне, що й привезти було чим. Ну та дарма!

— Не журись, Васильку! — сказав бадьоро. — І твердо запам'ятай на все своє життя: немає становища у житті, з якого б людина не знайшла виходу. Якщо, звичайно, не ледащо вона та при розумі. Щось придумаємо! А тим часом...

Та що ж це я солов'я байками кормлю! Гостинці ж у мене для тебе є!

Він вийняв з речового мішка ворочок з бабусиними горішками, поклав на стіл, а один горішок приніс Василькові.

— Оце так Дід Мороз! — аж головою хитнула від захоплення Христя.

— Та! Ви жартуєте! — сказав Василько. — А де ж борода в нього? І не сивий зовсім!

— Авжеж, мама жартує, — ствердив Артем, якому зовсім не хотілося зараз гаяти час на зайві балачки, а хотілося чимшвидше — хоч би натяком, коли навпростець не можна, відкритися Василькові. — Ніякий я не Мороз. А коли хочеш знати, то Гармаш я. І весь наш рід отак звався — з діда-прадіда Гармаші. Знаєш, що це таке: гармаш?

Василько заперечливо похитав головою.

— Це те саме, що й пушкар. Колись давно, ще за царя Гороха, як людей було трохи, прапрадід мій, а твій це, виходить...

— Ну й годі для першого разу, — якраз вчасно перепинила Артема Христя. — Іди вже обідати!

Від обіду Артем не став відмовлятися. Сьогодні з самого ранку у нього ще й крихти в роті не було. Тим-то, не дуже, щоправда, налягаючи на хліб (знав, що з хлібом у них сутужно), з апетитом сьорбав теплий пісний борщ (вони вже всі давно пообідали), старанно пережовуючи кожну картоплинку, кожну бурячинку, щоб жодна калорія з тих, що були в мисці, не пропала дурно. Отже, для розмови, та ще жвавої, зовсім не було умов, лише зрідка перемовлялися.

Христя сиділа поруч нього на лаві і крадькома збоку все позирала на нього. І коли питала щось, то більше для того, щоб пересвідчитися, що все це не в сні привиділось. Тільки подумати: остільки років не те що не бачила, а й слова про нього не чула, і раптом... Проте мало й змінився за цей час. Змужнів дуже, звичайно. Трохи волохатіші стали брови та виросли у справжні вуси тоді ще парубоцькі вусики. А то увесь — і очі, і голос, і посмішка, було таке все знайоме і таке все миле їй! Вона й сама собі боялася признатися в цьому. Аж совалась, невдоволена з себе, на лаві. Ото й озивалась тоді до нього, аби що спитати, щоб тільки забити свої почуття. Хоча, звичайно, їй і справді хотілося багато про що розпитати його. Відклала на післяобід.

І ось настала ота жадана година. Навіть і покурити не дала чоловікові — вийти надвір (а в хаті він не хотів накурювати), — мерщій звернулась до нього:

— Ну, а тепер, Артеме, твоя черга. Розкажуй ти про себе.

Артем не від того був. Але звідки ж починати? Як виявилось, останні вісті про нього в неї були майже чотирирічної.

давності. Ще отоді, як у Вітровій Балці була, запам'ятала, що приїздив на великдень додому...

Е, багато води сплигло в річках відтоді! Якщо підряд розповідати все, то й до завтра не впоратися з цим. Хіба що побіжно. На Харків рушив був з Петром отоді. Стали робити на паровозобудівному заводі. Років півтора проробив, поки під забастовку до тюрми не потрапив. Трохи сидів на Холодній горі. А в шістнадцятому році — саме перед весняним наступом німців — на фронт відправили. Рік провоював, був поранений. Після госпіталю у Славгороді в саперному батальйоні служив.

— У нашому Славгороді? — аж віри не поїняла одразу Христа.

— Ну, а в якому б же!

Хрестя довго сиділа, замислена тяжко. Потім раптом повернулась до нього всією постаттю й сказала, ледь стримуючи хвилювання:

— То виходить, що я отоді таки тебе бачила! — І, навіть не давши йому висловити ні сумніву, ні подиву, говорила далі: — Можу навіть сказати де і коли. Влітку було це, на Докторській вулиці, надвечір, саме поверталася з подругами з роботи. Було це після дощу: пам'ятаю калюжі. Але ти й тоді йшов! Можливо. Бо чого б же ви!..

— Що ж, могло бути, — не дав докінчити Артем. — Ходив я по Докторській, доводилось, певно, й під дощ. А чого ж було не гукнути?

— Вже ж не чого! Та й потім я зовсім непевна була. Думала — може, просто схожий на тебе. А до всього ти ще і йшов не сам...

— Гляди, чи не з дівчиною! — пожартував Артем.

— А що? — пильно глянула Хрестя на нього. — Невже ото такий за ці роки охотник до дівчат став?

— Та я жартую.

— А бог тебе святий знає тепер! — знизала плечима Хрестя. — В усякому разі, тоді ти йшов якраз із дівчиною. Та ще як! Майже обнявшись! Заполою шинелі наклав їй плечі.

— О, навіть так! — посміхнувся Артем, але посміх на цей раз вийшов неприродний, вимучений. Авжеж, то він і був тоді. І добре пам'ятав цей епізод до дрібниць. Бо за ці дні у Вітровій Балці, коли у вільні хвилини (в безсонні ночі найчастіш) згадував про Мирославу, то в ряді інших зустрічей з нею і ця спливала в пам'яті завжди і неодмінно. Може, тому, що вперш отоді, проводячи її додому (читала лекцію в батальйоні, а задощилося раптом, а вона в самій батистовій блузочці), він через усе місто пройшов із нею пліч-о-пліч під одною шинелею, і вперше стільки говорили з нею наодинці.

Ну й що б же було отак і сказати! Але замість того Артем силувано посміхнувся і сказав:

— Чудеса! За п'ять років один-єдиний раз зустрілись випадково, та й то... І треба ж було, щоб отак... щоб в отакому непідходящому вигляді був!

— Чому «в непідходящому»?! Хто ми й тоді вже були одне одному? Чужі люди! Чи, може, скажеш, не пора вже й тобі про свою сім'ю думати? Ти ще не оженився на ній?

— Ні, парубкую ще! — І знову не сподобавсь Артем сам собі за оцю відповідь. За самий тон, яким сказані були оці слова. Але тепер уже знав і причину: його боляче вразив отой спокій, з яким Христя розповідала про зустріч із ним та дівчиною. Отож хотів-таки дошкулити їй. Та, як видно, не так легко було це зробити.

— Дарма! — по невеличкій паузі сказала Христя. — Дівчина славна.

— А звідки ти знаєш?

— Кого? Мирославу Наумівну? Та хто ж її в Славгороді не знає! Не раз була і в лікарні в неї, і вона на нашій фабриці не один раз виступала. Прямо скажу: геройська дівчина. Інша справа, що, може, не дуже до пари ти їй. Ні, не через те, парубок ти гарний, показний. А просто, що невчений.

— А ти не вболівай отак за мене. Хоч і невчений я, зате добре дрюкований. І коли б тільки захотів, то хоч і зараз!.. Христя знизала плечима.

— Може, й так.

«Ні, це вже чорт батька зна що! — аж зуби зціпив Артем. — Коли вже парубоцькими ділами своїми вихвалитися став, — далі вже нікуди! Треба перекур зробити!»

Тремтячими від роздратування пальцями він скрутив цигарку, потім накинув на плечі шинелю й вийшов надвір покурити. За порогом став і, раз по раз затулюючись цигаркою, картав себе нещадно. «Ох, і свиня ж! І що це заїло в мені отак, що аж із трибків зійшов?! Прикро, що не ревнує? Ой, дурню ж нещасний! Та хто ти для неї тепер?! Як чоловік у неї є! І чого ти хочеш від неї? Нічого? Ось не бреш! А чого ж ти, як той в'юн слизький, закрутивсь, коли мова за Мирославу зайшла? Приховати хотів! Ну заради чого?»

На це запитання Артем нічого не міг відповісти. І взагалі зустріч із Христею, отака несподівана, та й всі оті несподіванки, що відкрились йому з її розповіді, так сплутали все в Артемовій голові, що для того, щоб розплутати, доведеться ще й самому, та певно і не раз, пройти по всіх отих страшних життєвих вибоях. А на це час був потрібен — і самота.

Цигарку за цигаркою палив він без перерви, блукаючи як неприкаяний по подвір'ячку. Отак, не помічаючи того,

і в повітчині він опинивсь. Спіймав себе вже тільки на тому, що сидить навпочіпки перед купкою дрівець і щось шукає серед них. Збагнув! Тепер уже й свідомо і уважніше став шукати, перебираючи кожную дровинячку. Та марна праця! Жодна з них не годилася хоч би для поганенького полозка. Чи піти до сусідів попитати? Вийшов з повітчини й спинивсь у роздумі. І раптом кинувся від несподіванки.

— Ей, браток! — гукнув із-за тину такий же, як і він, недавній солдат, у шинелі, в шапці-плетьонці, з вилами в руках. — Чи нема закурити?

Артем підступив до тину й подав кисет.

— А я дивлюсь, — крутячи товстелезну цигарку, говорив Христин сусіда, — що воно за чоловік? Родич, мабуть?

— Атож. Із города. Приїхав на ярмарок у Хорол. Може, сала, пшона, — вигадав Артем, щоб уникнути зайвих розпитів.

— Е, сала нема. Ну, а грудку масла можна б, — сказав сусіда.

— А в тебе що, корова? — похопився Артем, якого раптом осяяла щаслива думка. — То знаєш що, дружище: перекинь мені сюди, через тин, з півдесятка навильників коров'яку.

— А навіщо тобі? — здивувався чоловік.

— Та треба, — ухилився од відповіді Артем. Чоловік не став допитуватись. А докуривши цигарку, як видно, все ще дивуючись — навіщо це йому? — перекинув через тин коров'яку — не менш не більш, якраз п'ять навильників.

Артем переніс гній у повітчину. Тоді скинув шинелю, засукав рукава гімнастюрки і взявся до діла. Ще колись, хлопцем, був неабиякий майстер цієї справи. Не забулася ця немудра наука й понині. Отож не минуло й півгодини, як кизлик був уже готовий. Та ще який! Аж гримітиме! Тут же у повітчині знайшов мотузок, приладнав до кизлика і поклав його в куток, щоб не наткнувся хто ненароком. А далі вже мороз закінчить. Та ще разів кілька водою обливи.

Миючи руки снігом із кучугури, Артем міркував: «Але все це іграшки. Звичайно, добре, що хоч такий подарунок Василькові на святаки буде. Але взагалі, що з ним далі робити?» Після зустрічі з Христею він якось одразу прохолонув у своїх намірах негайно і, незважаючи ні на що, забрати собі синашку. Бо чимало його побоювань розвіялось. Проте і залишати отак, як воно є, Артем не хотів. Ще поки з матір'ю, то й нічого (на тиждень відпустили її з фабрики), а як поїде? Лишити на оту «кам'яну бабу» з веретеном під комином? Ні, до цього в Артема ніяк душа не лежала.

Отож увечері, коли вже баба з дівчатками полізла на піч спати, заснув і Василько, а Христя після денної крутні в

хаті, зморена, сіла нарешті, Артем, сівши поряд на лаві, одразу й почав про це без зайвих слів:

— А чи знаєш, Христе, з якою вовчою думкою я їхав сьогодні в Попівку?

— З вовчою? — аж повернулась вся до нього, вельми здивована. — Хай бог милує! Таке скажеш! — І враз зашарілася.

— Та ні,— заспокоїв її Артем,— я кажу про Василька. Бо я ж навіть не знав, що ти в Попівці зараз. Думав, у Славгороді. І коли б воно було так, то, їй-право, не знаю... Ото хіба що хворий. А то загорнув би в кожушину, на сани — та тільки ти його і бачила б! Забрав би у Вітрову Балку.

— Який ти бідовий! «Забрав би!» А хто б же тобі дав?! Ні, ти цю дурницю раз і назавжди викинь із голови. Ніколи цього не буде. Так і знай!

— А ти не гарячись! Бо я й сам тепер бачу. Після зустрічі з тобою. Що на таку матір, як ти, цілковито покластися можна. Не про це мова тепер. А що, важко тобі з ним.

— Не важче, як і іншим солдаткам. Дарма, незабаром війна вже закінчиться...

— Повернеться вітчим додому! Ти це хотіла сказати? — Але Христя нічого не відповіла. — Чи, може, він уже й повернувся?

— Ні. Він у полоні.

— А звідки ти знаєш?

Христя пояснила: від'їжджаючи з маршовою ротою на фронт, він сказав їй, що при першій нагоді передасться до полону. А перед тим листа з умовною поміткою надішло. Щоб не чекала більше листів до самого кінця війни.

— Та хто ж він такий? — дивувався Артем. — Сказати б, штундист чи молоканин¹⁵¹, так і ні: в православній церкві на службі. Пацифіст?

— Не знаю, як по-вченому. А по-простому — дуже хороша, добросерда людина.

— Та вже куди добріш! «Ви там собі як хочете, мовляв, перегризайте один одному горлянки, а я — в кущі!» Ну та це між іншим. А я ось що тобі, Христе, хотів сказати. Нема чого йому більш робити отут. У нашій з тобою сім'ї!

Христя пильно подивилась на нього. Її й розчулили його слова, але й вразили своєю різкістю.

— Не збагну, до чого ти ведеш! Можна б подумати, що сватаєш. Але як же це — при живому чоловікові?!

— Ну то й що! — Іронія Христі його не збентежила анітрохи. — В таких випадках люди розлуку беруть. Отак і тобі доведеться. Тільки й всього!

— Та що вже простіш! А як же тобі з Мирославою Намівною бути?

— У нас із Мирославою далеко так не зайшло. Але критися не буду: дуже вона мені до душі припала. З першої зустрічі.

— Он бач! — ревниво зауважила Христя.

Артем пропустив повз вуха її репліку, говорив далі:

— І був момент, коли я навіть освідчився їй в цьому. Цілував навіть. І всякі слова душевні їй говорив...

— Ну он бач! — знову не втрималась Христя. — А ти...

— Але все це, — перепинив її Артем, — всього цього могло і не бути зовсім. Коли б ти, зустрівши отоді, на Докторській, окликнула мене. І коли б уже тоді я узнав од тебе все, що сьогодні знаю. Нічого б у мене з Мирославою не було б. А склалося б все зовсім інакше.

Христя здригнулась і руку притисла до грудей, сиділа насторожена. Потім звела на нього очі.

— А як же це — «зовсім інакше»?

— А ось так: уже тоді, влітку, ми б із тобою, Христинко, та з Васильком разом утрюх би жили. Родиною! Не глядя навіть на те... Якщо, звичайно, не любиш його так уже вельми, що й розмови заводити про це не варт. — І після паузи: — Чого ж мовчиш?

І тоді Христя поривно звелася з лави, підійшла до каганця на карнизі комина і стала поправляти гніт, що відколи вже коптів. І цим виграла трошки часу, щоб зібратися з думками. Повернувшись потім до нього, сказала упевнено:

— Ні, Артеме, ти помиляєшся! Не було б цього й тоді, влітку. Не могло бути. Я навіть уявити собі не можу, як би це я могла, не дочекавшись його додому... Хоча б навіть і надумала не жити далі з ним, вернутися до тебе! Та як би я у вічі йому глянула! Все життя б потім картала б себе... Ні, ти вже, будь ласка, не підбивай мене на це! І давай, мабуть, спати вже. Якраз і в каганці геть-чисто вигоріло.

Вона швиденько, бо справді каганець ось-ось мав погаснути, постелила Артемові на лаві, а собі на полу, поруч з Васильком; дмухнула на світло, і темрява поглинула їх.

Проте заснути обоє довго не могли. Христя чула кожен рух Артема, як він перевертався на лаві. Чула, як виходив курити в сні. Потім знову ліг і знову довго перевертався. Чи так твердо лежати було? Ні, не через те. А щоб не подумала, що заснув уже. Коли виникло б у неї бажання щось сказати йому, то щоб знала, що він ту ж мить готовий продовжити розмову.

Христя так і розуміла це. Та чи ж їй до розмови було зараз?! Більше за всякі слова їй тепер потрібні були тиша і самота. Щоб хоч якусь раду дати собі з усіма отими думками та почуваннями, що збурила їх несподівана зустріч з Артемом.

І з яких хіба що сота частка знайшли своє втілення в отій їхній розмові, а решта сплутані, потолочені лежали перед нею — перед її внутрішнім зором,— наче убога нива після того, як прошуміла над нею злива велика, та ще й з вітром... Але дарма! Зате як напоїла вона суху, аж порепану землю животворною вологою!

Удаючи, що вона вже спить, Христа нерухомо лежала горілиць на постелі з відкритими у темряві очима, і здавалося їй, що все її тіло аж бринить зараз, як ота зволожена земля під ясним і теплим сонцем, від щастя, якого не те що не ждала, а навіть і гадки вже про нього не мала. А воно таки випало їй! Вона ще навіть і не збагнула як слід всього значення для неї цієї надзвичайної події, не уявляла, які зміни тепер можуть статися в її житті. Та навіть не хотілося зараз їй про це й думати. Бо вже перша розмова з Артемом на цю тему не так обрадувала, як просто дуже збентежила її. З неї зараз досить було й того, що вона вже знала тепер, як прикро помилялася всі оці роки, отак погано думаючи про Артема. Як про людину безчесну, зрадливу. Тепер, коли вона вже знала і всі обставини отої великої кривди над ними, їй навіть самій дивно було, що вона могла отаке про нього думати. Та чи ж таки людину не видно?! Невже ото за ціле літо не прорвалося б хоч щось! І якщо потім зневірилася в ньому,— сама винувата. Аж навіть картала себе. Але ж потім, передумавши знов, зіставивши факти, рішуче відхилила од себе оце самозвинувачення. І якщо й почувала провину свою, то лише в одному: «Чого було не дочекатися листа від нього, а вже тоді податися в Славгород! Адже саме з цього і почалося все лихо! Чи так вже ото конче потрібно було?..» Та й обірвала себе на півслові, обурена вкрай на себе: «А хіба ж ні? Чи ти вже забула?»

Ні, не забула Христа нічого з отого страхіття. Хоч, певна річ, за ці чотири роки все те вже трохи порохом припало. Отак старанно одвертала Христа протягом всіх оцих років свої думки про те. І аж оце тепер, чи не вперше за весь час відтоді (може, іще й тому, що Артем аж двічі сьогодні допитувався в неї саме про це), але головним чином, щоб пересвідчитися, що таки справді не могла вона вчинити отоді інакше, як вчинила, Христа наважилася врешті. Вона заплющила очі (дарма, що в хаті було поночі, хоч в око стрель!) — з закритими очима таки легше було їй зосередитись. І ось, напруживши уяву, перенеслася вона раптом аж в отой пам'ятний вечір (як поверталася з заробітків), коли, відсидівшись у соняшниках під селом, з одухлим уже трохи обличчям, через городи, прокралась вона на своє подвір'я і — що вже тут критися! — мов

не своїми ногами, безрадісно якось (а все через Варку! — а може, й серце вже передчувало!) переступила поріг у хату. І тільки кинула поглядом по хаті, так і збагнула одразу, що вдома якийсь негаразд, а може, й справжнє лихо.

Більше як чотири місяці вдома не була, але, як видно, за цей час мати щітки і в руки не брала: стіни аж сірі, а з кутків під стелею (навіть і в тім, де образи) бородами звисало павутиння. Комин задимлений увесь, поколупаний.

Мати біля припічка якраз насипала в миску борщу. Завжди охайна, зараз вона була, як та старчиха, — в лахмітті, розпатлана, у засмальцьованому очіпку. На Христині привітання повернула голову і теж сказала: «Здрастуй!» Потім іще одне слово: «Вернулась!» І в цих словах іще вчулася Христі колишня материна привітність. Але, поставивши миску на стіл, за яким вже сиділи обидві Христині сестрички з ложками в руках, мати вже зовсім іншим тоном, байдужим, сказала дочці:

— Сідай вечеряти мершій. Щоб поки завидна. Бо нічим світити. — І, не чекаючи, поки вона сяде, вже стала їсти. І хоч би що-небудь спитала! Так наче не далі, як сьогодні за обідом, бачилися вони.

Дивували Христю й обидві сестрички — худючі, хворі, може, чи просто отак занехаяні. Особливо старшенька. Коли Христя підійшла до них і обняла обох разом, менша, Галя, досить байдуже відповіла на цю сестрину ласку, спитавши тільки, чи гостинця привезла. Зате Федорка так і прикипіла до Христі. І тільки коли мати сказала: «Їжте вже!» — враз одірвалась од неї і стала знову, якою була досі, — вся зосереджена чи насторожена. Мовби все чогось ждала в тривозі.

Христя, збентежена, не знала вже, що й думати. Хотіла вже просто запитати: «Що трапилось?» Але не встигла, бо розгадка сама прийшла.

— О, вже йде! — злякано шепотом сказала Федорка, впустила ложку (не поклала, а саме — випустила з руки) і вся зіщулилась.

— Хто йде? — спитала Христя.

І в цей час попід вікнами почувалася важка некваплива хода, потім — стукіт пучкою в шибку і гугнявий голос сусіда-хазяїна:

— Меланко! А вийди-но на часинку!

— А будь ти проклятий! — мимоволі вирвалось щире у матері, і вона сердито поклала ложку. Але сиділа ще на місці, аж доки той самий голос не погукав її вдруге: «Меланко!» Тоді вона утомно підвелася з лави. Та перше як

вийти з хати, спинилась і проказала, мовби ні до кого не звертаючись, хоч ясно було, що говорила це виключно для Христі: — От узяв моду! Мало того, що цілісінький день спину на нього гнеш! Поїсти спокійно не дасть. Ані заснути вчасно. Коли не те, то те. Полови не доносила трохи у половник, то оце, мабуть... Та хай не вигадує! — І вийшла з хати. І ту ж мить Федорка пригорнулась до Христі й тоненько заплакала.

— Що тобі, Федорко? — знепокоїлась Христя. — Ну чого-бо ти?

— Ой, це ж він... — крізь плач зляканим шепотом відповіла дівчина, змішуючи слова з хлипами. — Це ж він знову маму... душитиме?

— Що? — оторопіла Христя. — Що ти верзеш?!

— Не верзу! Я знаю. Коли ж я сама отоді бачила!

— Та за що б же він мав душити маму?

— Хіба ж так?! Не за горлянку. А звалить на землю. Він же припадочний!

Тільки тепер збагнула Христя, про що йдеться. Наче отерпла вся. Нескоро вже оговталась трохи і вже хотіла щось запитати у Федорки, як до хати увійшла мати...

— Відкараскалась-таки! — сказала на цей раз веселіше мовби. Тоді до дітей: — Поїли, ну й лягайте собі мерщій.

Дівчатка слухняно і мовчки (навіть про гостинець не нагадали) вилізли з-за столу і перейшли на піл, на свою постіль, яка, як видно, хтозна й відколи вже не перестилалась. І тільки аж тоді Галя сказала:

— Мамо! Нехай же Христя гостинця дасть.

Христя розв'язала свій клуночок, вийняла скромні подарунки: матері — ситцеву хустку (поклала на стіл: «Оце вам, мамо!»), дівчаткам — по стрічці, по великому бублику і по кілька дешевеньких цукерок у барвистих обгортках. Тоді взялась мити ложки після вечері.

— Та й ти, дочко, лягла б з дороги. Я б це й сама, — сказала мати. — А втім, коли вже почала — кінчай собі та й лягай спати.

— А ви? — насторожилась Христя.

— Та почала вже з прядивом поратись. Піду в сіни. Якусь жменю зімну.

— Тільки дверей не зачиняйте! — сказала Христя. — Нічим дихати в хаті.

— Про мене. — І мати вийшла в сіни, лишивши двері в хату прочиненими.

Помивши ложки, Христя мерщій і лягла собі. Ні, не спати. Чи їй тепер було до сну! Хотіла у Федорки, поки дівчина не заснула, дізнатися більш про оте страшне, та й за-

спокоїти бідолашну. Не роздягаючись, вона прилягла на полу поряд з нею.

— Ти тут і спатимеш? — зраділо дівчатко, пригортаючися худеньким тільцем до сестри.— Ой, добре ж як! А то Галя, тільки лягла — вже й заснула. А мені самій страшно!

— Гаразд, я тут спатиму. Але ж і ти, Федорко, ось не вигадуй мені ніяких дурниць.

Дівчина навіть з місця схопилася, сіла на постелі і палко проказала:

— Ну то дивись! — І вона широко перехрестилася.— Не-хай мене хрест уб'є, коли я вигадую щось! Ну кажу ж, своїми очима бачила! — Вона лягла і почала розповідати при-голомшеній Христі все чисто, як воно було.

Це сталося — може, й тижня ще не минуло, як Христа пішла з дому на заробітки. Теж отак вечеряли, а він і прий-шов. Але не під вікно, як цього разу, а просто в хату. Як сів на лаві та й просидів, аж поки й вечеряти не кінчили. Слова не вимовив. А тоді раптом, коли вже мати з столу прибрали, підвівся та й каже: «Ну то я, Меланко, і піду собі». Мати щось почали казати, а він сердито перебив: «Ось попробуй тільки мені!» — і вийшов. Галя вже спала. А Федорка ніяк не засне, за вечерею не втерпіла, глянула на нього, а те-пер — тільки очі заплющить, так і виникає перед очима страшна його пика. Хоч очі виколи! А тут іще й мати аж сердяться: «Ну чого ти не спиш?» То вона, щоб не сердити матір, заплющила очі й удала, що вже заснула. А тим часом все чисто чує.

— Іще трошки мати повештались у хаті, а тоді...— На цій мові дівчина рвучко сіла на постелі, бо, як вид-но, саме отак, а не навлежки, про це тільки й можна було говорити.— Я ж думаю, що вони сінешні двері пішли за-сунути. Жду та й жду. А їх нема. А мені страшно самій у ха-ті. То схопилася, щоб погукати. Тільки двері з сіней від-чинила, так і залякла на місці. Бо все ж чисто видно: мі-сяць над самим двором стоїть. А під тинном проти порога...

— Ну й годі — не витримала Христа.

— Та я вже більш нічого й не знаю,— сказала дівчи-на.— Бо в голові запаморочилось, і я впала.

— Ну, а що ж далі було? — по довгій мовчанці озва-лася Христа.

— Очуняла я — бачу: лежу на полу. І мама біля мене,— розповідала далі Федорка.— Прикладають до лоба мені мокру ганчірочку і лають мене, лають. Але не дуже сердито. Що отака дурна, а вже й не маленька! Хтозна й чого зля-калася! Та й стали ото розказувати мені, що то знаходить на нього іноді отаке. Припадочний він. А тільки трохи поду-

шить кого,— хто вже там під руку йому підвернеться,— зразу й полегшає йому. А тільки не треба про це нікому нікому розказувати. Бо хвороба це стидна, як ото короста! Він, як довідається, що ми комусь би розказали, то й з хати вижене. А куди ж ми тоді дінемося?! Христе, а ти вже з дому не поїдеш нікуди? Ой, добре ж як! Он бач, при тобі й він прийшов та й мерщій пішов собі. Нехай своїх душить, мало там їх — і сини, й невістки?

Заспокоївши трохи Федорку, приспавши її, Христя встала з постелі і в розпачі, як неприкаяна довго ходила по хаті. Потім сиділа кінці столу, впавши головою на руки. В отакій позі її й мати застала, коли, кінчивши врешті з прядивом, зайшла в хату.

— Не спиш? — здивувалась. — А чого ти тут сидиш?

— Сядьте й ви, — замість відповіді тихо сказала Христя. За звичкою, сам язик мало не вимовив «мамо», але вона стрималась: отака неприязнь і зневага до матері була зараз у її серці. Не повертаючи голови до матері, вона сказала після недовгої паузи:

— І невже ото вам, — знову обійшлося без «мамо», — невже ото ви не могли утриматись — хоч би, поки рік минув. Після татової смерті?! Де ваша совість була?!

— Ах ти ж погане дівчисько! — одразу догадалась мати, про що йдеться. — Розляпала вже. Ну, постривай же ти!

Ця вихватка материна ще більш обурила Христю. Не владна вже над собою, вона сказала різкіш, аніж навіть сама хотіла:

— Чи ж вона винна! Це вам треба було... з своїм полюбовником обережнішими бути. Щоб хоч не при дітях!

— Та що-бо ти! — одсахнулась мати від неї. — І ото ти таке про свою матір думаєш! «Полюбовник!» Та чи ж я своєю охотою!

— А як же? — не зрозуміла дівчина.

— Та коли б мені треба було, чи я не знайшла б собі когось з людським обличчям принаймні. А не отакого... вовкулаку, з вовчою мордою. Що на нього гидко й глянути!..

— Ну, а як же?..

— Мало ще ти, дівчино, — теж не «дочко», — на світі прожила. Поживеш довше, не питатимеш — як! — Помовчала трохи, може, вагалася, — казати чи ні, і врешті сказала-таки, з дивною, навіть приголомшливою байдужістю в тоні: — Присилував. А вже тоді — коли хотів, тоді й приходив.

Христі здалося, наче стеля обвалилась на неї й розчавила її, тільки серце й було ще живе — тріпалося, скривавлене, в потрошених грудях — та мозок палав від жаху, від

гніву, він невимовної любові та жалю до матері. І від страшної зневаги до себе за все оте, що вона допіру їй говорила і що думала про неї. Майже мліючи від любові й відданості, Христя зсунулася з лави — коліньми на долівку, а лицем у материні коліна, обняла їх цупко, як бувало в дитинстві, й затіпалась у ревному плачі...

Потім вони знову сиділи рядом на лаві. Христя вже не плакала. Але оцей дивний спокій її бентежив матір більш, аніж недавній її плач. Щоб не дати їй зовсім вже заклакнати в душевному отупінні, вона стала розпитувати її про Таврію (щоправда, без особливої цікавості) — як жилося їй там, на якій роботі робила. Дівчина розповідала, але байдуже. Знати було, що всі думки її не про це. Сказала, скільки принесла заробітку: двадцять вісім карбованців. І лише тепер трохи пожвавішала. Вдалась навіть до підрахунків: якщо двадцять п'ять віддати, то разом із завдатком це вже буде п'ятдесят п'ять. Лишиться рівно сто без п'яти карбованців.

— А чого ви так рукою махнули? — здивувалась і навіть знепокоїлась Христя.

Мати зітхнула:

— Аж нічого не вийде в нас. Не жити нам на цьому дворіщі! — І на розпити Христі розповіла про сьогоднішню розмову з ним. Ото як увечері вийшла з хати.— Сказала, що ти вернулась. Ну він начеб і нічого; не став наполягати. Але тільки-но заїкнулась, що і взагалі не буде вже того більш, наче сказивсь: «Коли ж так, то шукай собі на зиму інший притулок!»

— А ви б про завдаток йому нагадали!

— Нагадала. «А це ще й Христя,— кажу,— щось таки принесла з Таврії». І слухати не схотів. «На бісового батька мені це здалось! Або всі гроші одразу, або верну,— каже,— завдаток, та й на всі чотири сторони!» Два тижні дав строку. І що ти думаєш — не вижене? Ще й як! Бо хіба ж не було вже... Отоді! Засунулась була, не пустила-таки. А вранці тільки відчинила двері, а він уже у дворі. З телятами. І просто в сіни заганяє. А ти — куди хоч! Насилу впросилася була...

Отоді й виникла у Христі ота рятівна думка:

— Поїду я, мамо, в город. До дядька Йвана. Нехай десь позичить для нас.

— А віддавати чим?

У Христі було вже й це придумане:

— Наймусь на махоркову фабрику...

Було вже за північ, як вони нарешті, потомлені вкрай, лягли спати. Мати таки й заснула. А Христя до самого

світанку й очей не заплющила. А тільки засіріло надворі, як вона встала вже. Стала збиратися в дорогу.

Перед тим, як іти з хати, віддала матері гроші, заробіток свій. Два карбованці взяла собі на квиток та на прожиток у місті.

— Хоч зараз віддайте, тільки ж не наодинці, неодмінно при людях! — навчала вона матір.— А хоч у скриню сховайте. Та вже тоді разом з позиченими. А тепер іще одно, мамо.— Найголовніше лишила на кінець! — Тільки слухайте уважненько: лист мені прийде. Глядіть же ніде не діньте! Найкраще — у скриню, де й гроші, покладіть. Та замикайте скриню.

— Аякже. Ну, щастя ж тобі!

«Еге ж! — І лише тепер Христя розплющила очі.— Еге ж! Та, правда, в тім ділі таки пощастило. А що своє життя отак перевела! Своє щастя за вітром пустила!..»

Лежала, як і тоді, з відкритими у темряву очима, виповненими слізьми, як степові озерця водою після зливи, що аж часом переливались через край. Та Христя навіть і тоді не рухалась, щоб хоч витерти долонею сльози,— так і стікали по скронях. А втім, здається, можна було вже і не критися. Вона чуйно прислухалась. Справді, спить уже Артем, вгамувався. Тоді тихо звелася й сіла на постелі. Рукою перевірила в темряві, чи не розкрився Василько. Авжеж, розкривсь. То вкрила ряденцем. І так вже й не прийняла з нього руки, так і заснула згодом, пригорнувшись до сина, до єдиної своєї втіхи.

XXVII

На другий день Артем з самого ранку зайнявся господарчими справами. Скрута була у Христиної матері з усім: і з харчами, і з топливом. Та коли у повітчині хоч на місяць було запасу плиток та дрівець, то в хижі не було й такого запасу харчових продуктів. Засік був зовсім порожній. А в клунках, коли Артем поцікавився, було не що інше, як послід або зерно наполовину з землею, що зараз йому і ладу ніяк дати, бо не провієш. Єдиний спосіб — це вже повесні у воді змити. А до весни? Отож найперше хлібну проблему Артем і взявся якось розв'язати. Згадавши вчорашню розмову з Христиним сусідом, він підстеріг, коли той вийшов із хати поратися по господарству, й гукнув на перекур. А вже як закурили біля тину, спитав, чи не порадив би він, у кого б муки купити. Грошей у нього, щоправда, нема, але було дві речі, які можна на це діло пустити: кишеньковий годинник та добра бритва «Близнюки».

До годинника сусіда поставився досить байдуже (півень є на хазяйстві, обійдеться). Але бритва його зацікавила і сподобалась дуже. Йому й віддав Артем, а натомість Христин сусід зобов'язався щодня по кварти молока давати їм протягом двох тижнів. Щодо муки, то він порадив піти до мірошника, просто у вітряк. Ось за селом зараз. До речі, він і сам оце має іти туди (пшениці на кутю стовкти), ото ж, коли охота, — гайда разом!

— Якщо старий у млині зараз, то навряд щоб, — уже по дорозі міркував він. — Але якщо приймак меле, то, може, й вигорить. Бо цей уміє жити! Та й, окрім нього ж, є у млині люди.

Старий вітряк аж ходором ходив. Крім мірошника, тут було ще два чоловіки: один — біля коша, а другий — біля ступ. Гуркіт такий стояв у вітряку, що люди кричали, а й то не дочували один одного.

— Твоє щастя! — гукнув у вухо Артемові сусіда. — Приймак! — А тоді до чоловіка, що сидів на мішках, по-пихкуючи цигаркою: — Діло до тебе є. Годинник «Павел Буре»¹⁵². Хочеш?

— Покаж!

Артем зніяковіло від незвичної ролі, не глядя навіть на мірошника, подав годинник. Той довго розглядав його, відкрив навіть кришку, глянув на механізм.

— А що ж ти за нього хочеш? — Підвів нарешті голову і враз аж з місця схопився: — Гармаш?! Та де ти взявся? А Кузнецов казав тоді, що тебе поранено.

Артем не менше за мірошника був зараз здивований: авжеж, Кравцов!

— А де, коли ти бачив Кузнецова?

Це був перший, кого побачив Артем із своїх саперів після того, як гайдамаки обеззброїли у Славгороді і вивезли батальйон на станцію Ромодан, — рязанець Серьога Кравцов. А тільки не в шинелі вже, а в рудому кожусі, в чорній смушевій шапці. Пика — аж блищить, гладка, чисто вибрита. Що за маскарад?

— А що з батальйоном?

Кравцов охоче став розповідати, а тільки — хіба ж за цим гуркотом!.. Проте за якісь п'ять хвилин, поки по цигарці викурили. Артем уже мав цілковите уявлення про ті обставини, що привели цього вояку осюди, в Попівку, в оцей вітряк на роль мірошника.

— Три дні і три ночі в холодних теплушках! Голодні! — кричав Серьога, щоб перекрити гуркіт ступ. — Аж на четвертий день прибув Кузнецов. Привіз у тамбурі, між дровами, гвинтівок з двадцять. Легше стало з комендантом розмов-

ляти: зачислив на довольтво, віддав і борг за ті три дні! Повеселішали трохи. Але з Ромодана ні туди ні сюди. У вагонах холоднеча — що було під руками, все попалили. Отут і почалось! Місцеві перші повтікали. Чимало поїхало з Кузнецовим та з Лузгіним на Харків: на підмогу хохлам. Нова каша, здається, заварилась! Але як діло це добровільне, то не всі. Декотрі — по домівках: на Курськ, на Москву... Думав і він отак, але не рискнув: як глянув — підходять состави засніжені, люди на дашках вагонів, на буферах. Е, ні, нема дурних! Та й залишивсь ото. Щоб уже по теплу. Пристав до вдовиці у прийма: двоє дітей, батько старий, хазяйство не яке, зате млин оце. Якщо як, то, може, й зовсім коріння пушу отут.

— Ще тільки «може», а вже у приймаках ходиш! Ох, і свиня ж ти!

— Так що ти хочеш за нього? — спробував перевести розмову на інше ображений Кравцов.

— Дай сюди! — хмуро сказав Артем і, ховаючи годинник до кишені, говорив далі: — Це щоб тобі? Та ні за які гроші! Мало того, що на вдовиних харчах морду роз'їв, хоч цуценят бий! Ти ще хочеш за її ж рахунок... То, може, тобі до годинника ще й золотий ланцюжок? Ух ти, сволота!

Сердитий Артем рушив був уже до виходу, але Христин сусід спинив його.

— Та стривай! Не гарячкуй! Не вгодний той купець, знайдемо іншого! — І гукнув чоловіка, що був біля коша. З ним ото, за активною і безкорисливою допомогою Христиного сусіда, і сторгувалися: за два мішки житньої муки. Правда, муки було поки що один мішок.

— Ну, та поки однесеш та назад вернешся, — сказав новий власник годинника, — і другий тим часом змельеться.

Артем узяв мішок на плечі і пішов униз по сходах з вітряка.

Можна було б і радіти, що хлібна проблема в якійсь мірі вже розв'язана. Еге ж, коли б не оця прикра зустріч з Кравцовим. Хоч Артем і раніше знав його як великого шкурника й циніка і не раз, за півроку служби в батальйоні, доводилося «зрізуватися» з ним, але, мабуть, іще ніколи досі не виводив він отак його з рівноваги.

«Та де ж, отаке падло! «Може». А те, що заморочить жінці голову та й завіється по теплу, — його не обходить. «Чи й не біда! З двома дітьми була вдова, а то буде з трьома. Тільки й різниці!» Ну та не падло!» І раптом: «Стривай! А власне, чого ти так скипів? Чим ти кращий за нього?! Він хоч — до вдови, а ти ж упадаєш коло солдатки. При живому чоловікові!»

Артем мимоволі уповільнив ходу, отак вражений був цією несподіваною прикрою думкою. І хоч розумів усе безглуздя цієї аналогії, ніяк не міг відігнати ці думки. «Завіється, — кажеш, — від удови по теплу. А ти? Навіть у своїх вчорашніх мріях ти не викроював більше часу, як тільки до кінця Христиної відпустки. А потім: вона — у Славгород, а ти — на Харків. Ну а далі що? Добре, коли все кінчиться добром, а якщо немов?.. Уяви собі, що на цей раз не вернешся з війни. Можливо це? Авжеж! У якому становищі опиниться Христя з Васильком? (А може, ще й другою дитиною!) І хто вона? Удова чи жінка отого, котрий не сьогодні-завтра повернеться з полону? Одним словом, ошчасливив би!»

Артем зупинився, спустив з плеча мішок на сніг, підпер його коліном і вийняв кисет. «Атож, що правда, то правда! — сказав собі. — І криві нема чим!»

Не можна казати, що весь цей важкий роздум поїняв його вперше. Іще вчора увечері, і тоді, як спати вже ліг, такі думки приходили йому в голову. Та не були вони тоді отакими настирливими, не брали за живе отак, як зараз. «От і виходить, — похмуро робив висновок Артем, — коли б не було зустрічі з Кравцовим, так, гляди, і не зумів би сам розібратися в обставинах, в яких опинивсь, а відтак не зміг би і правильно повестися. Для цього треба було, виходить, не мало не багато, щоб, наче в дзеркалі, впізнав себе у падлюці Кравцові! — Навмисне допікав себе, ущипливо іронізуючи. — Оце так дожився!»

Поставивши мішок з борошном у хижі, Артем, не заходячи в хату, хоч і чув із-за дверей, що Василько вже прокинувся, мерщій пішов з двору — по другий мішок: дуже не хотілося йому в такому настрої показатися Христі. Та й треба було до кінця продумати все, на щось розумне зважитись.

І от якраз цієї, другої, ходки по мішок у вітряк Артемові для цього й вистачило. Цілком.

Зачувши вештання в сінях, із хати вийшла Христя.

— Ну де-бо ти, Артеме, подівся? Снідати вже пора.

— Дякую. Але знаєш що, Христе? Та ні, ти ж роздягнута. Нехай вже потім. Ти, Христе, проведеш мене трошки. Хоч за околицю.

— А ти що, хіба вже збираєшся зараз іти? — вкрай здивовано глянула на нього Христя.

— Не так вже й зараз. Спершу таки поснідаю, коли твоя ласка! — невеселим жартом відповів Артем. Христя одвела погляд убік і часину стояла в задумі. Нараз здвигнула плечима, мовби від холоду, й сказала:

— Ну то ходім, хоч поснідаєш! — І зайшла до хати. Артем — услід за нею.

— Дядю, це ви? — Бідолашному Василькові з його постелі не видно з-за комина, що там біля порога. Ото й доводиться завжди питати, хто б не зайшов.

— Я, Васильку. Ось роздягнусь, обігріюсь трошки.

— Гаразд! — А коли Артем за хвилинку підійшов до полу: — Що ви там, надворі, поробляли, дядю?

— Що поробляв? — мимоволі всміхнувся Артем на Василькову не по літах статечну мову. Та не встиг відповісти, як Христя підійшла від столу, стала поруч з ним і сказала, до Василька звертаючись:

— Ось послухай, синку, що я зараз казатиму тобі! Уважненько слухай! — Хлопець ствердно захитав головою. — Оцього дядю тобі слід звати не «дядя», а «тато». Або «татко», чи «татусь». Як тобі більш до вподоби. Бо він — твій батько. Зрозумів?

Василько, приємно здивований, знову ствердно захитав головою. Ще й додав:

— Авжеж! — І тоді мерщій до батька: — То це ви вже з війни вернулись, татку?

— Не знаю, сину, як тобі й сказати! — відповів Артем, неабияк здивований вчинком Христі. — З одної війни вже вернувсь. А на другу оце ще тільки маю йти.

— А ви не йдіть!

— Е, треба! Треба, сину, з буржуями кінчати. Щоб хоч тобі вже не довелось, як виростеш, мати діло з ними. Щоб вільно міг собі — чи то ниву орати, чи на заводі біля верстата. Чи що тобі більш до душі?

— Машиністом на паровозі буду, — захоплено відповів Василько. — А дід Іван — за старшого кондуктора.

— І це діло хороше. Та ні, просто чудово: батько в Харкові на заводі паровози робить, а син його на тих паровозах по всій країні состави водить. І товарняки, і пасажирські...

— Ні, я тільки — пасажирські... Дід Іван каже, що вони удвічі бистріші.

— Не заперечую, — посміхнувся батько. — Тим більше, що на товарняки охочі теж знайдуться.

За сніданням Артем та Христя мало розмовляли. Про абищо не хотілось, а про те, що найбільше обох хвилювало зараз, ніяк було при матері. (Уже поснідавши допіру з дітьми, вона сиділа, як і вчора, під комином — з своїм кужелем). Отож, більше мовчали. І своїм виглядом Артем дуже нагадував шахіста, вельми заклопотаного хитромудрим ходом свого партнера. «Справді-бо, ну що вона хотіла мені отим сказати?» А Христю в цей час хвилювало інше. Довго й трималась, а врешті, поклавши вже ложку, мовила з неприхованим жалем:

— А я, одверто кажучи, думала, що ти хоч святвечір відсвяткуєш з нами разом.

— І рада б душа! — відказав Артем. — Та бач яке діло, Христе. У цей святвечір багато ще батьків не будуть із своїми рідними кутю їсти. Спасибі за сніданок! — Але, видно, йому й самому пояснення це здалось дуже туманним, і він на додаток розповів про свою зустріч з мірошником, колишнім своїм однополчанином. Наголошуючи, ясна річ, не на інтимних взаєминах його з удовицею, а на його дезертирстві з революційної військової частини. — Отож не хочу уподоблятися йому бодай в найменшій мірі!

— Та ні! — сказала Христя. — Коли так, то в мене і язик не повернеться умовляти тебе. Але хоч, може, таки не зразу? Ти ж учора казав, що треба тобі чоловіка одного дочекатися, поки з ярмарку їхатиме. Додому щось переказати хотів.

— Та треба б!

Христя одразу повеселішала. Вешталася по хаті, прибираючи з столу, і вголос планувала вже: а тим часом, поки чоловік той приїде (це ж, певно, не раніш як після обіду буде!), могли б разом — щоб не нудитися йому в хаті — сходити в хутір, півтори верстви від Попівки. Хрещена мати Василькова, ота ж таки Віра Левкова, переказувала, щоб неодмінно прийшла: вишень, грушок передасть на узвар хрещеникові.

Артем цій нагоді дуже зрадів. А тут іще й Василько.

— Авжеж, підіть тату! Поможете мамі нести.

— Ой, чудний! — несподівано озвалась Галя, меншенька з дівчаток, що бавилися з ляльками в кутку на полу і мовби цілковито були зайняті своєю грою. — Він думає, що тьотя Віра дасть цілий клунок. У них самих... Ворочок, може.

— Ну то й що?! Все одно, хай ідуть. Удвох охотніш.

— І куди там іти в отаку заверю! — сказала мати. І це були чи не перші слова, що їх почув од неї Артем за весь час.

— Яка там заверя! Сніжок іде, — відповіла Христя, вже одягнута.

— А хоч би й заверя! Хіба з татком страшно? Він на війні не в такі завірюхи!.. — і вже вслід їм гукнув до порога: — А тільки ж ви не дуже баріться!

Як тільки вийшли за ворота, Артем перший почав розмову:

— Ну, задачу ти мені, Христе, задала!

— Чи й не задача!

— Не кажи! Учора забороняла сином називати, а сьогодні сама представила мене йому як батька.

— Ну й що ж! Сьогодні — не вчора! Небагато часу минуло, але як багато змінилося! До речі, я таки допиталась

у матері про листи. Дядькова Іванова робота. Отоді, як у Попівку приїздив.

— Я так і думав.

— Це ще перший лист від тебе був. Мати дали йому, щоб мені віддав. А він тільки глянув на конверт: з Херсона. «Від кого б же це?» Мати висловила здогад, що, мабуть, подруга якась, може, разом були на заробітках. «Ні, це чоловіча рука!» Розпечатав і прочитав сам собі. А тоді, не мовивши слова, порвав на шматочки і кинув під припічок. «Та що ж бо ти зробив?!» — «Отак і ти роби, коли ще будуть листи, — сказав матері. — Якщо не хочеш, щоб у пелені принесла». То мати вже так і робили з тими двома листами... Ну, я ж йому цього повік не забуду! Але не про це мова зараз. Є важливіша новина.

— Яка?

Христя якийсь час ішла мовчки, а потім сказала:

— Цілий ранок сьогодні я думала. І вночі — теж. Але ще більше сьогодні вранці. І надумала твердо. На свіжу голову. Отак воно й буде: не житиму я більше з своїм чоловіком. Все одно, чи посватаєш ти мене, чи, може, й передумав уже сьогодні. Теж — на свіжу голову. Все одно — удвох з Васильком житимемо.

— Ні, Христе, я не передумав, — сказав Артем, схвилюваний її несподіваним признанням. — Але, якщо бути одвертим, дуже боюсь, як би я вдруге життя тобі не перевів. Інша справа, коли б це я вже з війни повернувся. А то ж іще тільки йду на війну. А що, як немов...

— Не треба про це! — перепинила його Христя і доторкнулась рукою до його руки. Артем міцно затиснув її руку в своїй. — Живий про живе повинен думати. Отак і ти.

— А я хіба про мертве думаю! Про тебе, про Василька, як ви житимете без мене. Самі собі.

— А — так? Ти гадаєш, що ми з Васильком лишилися б не самі? З вітчимою, ти хочеш сказати?

— Ну да, — признався Артем.

Христя обурилась:

— Спасибі хоч за одвертість! То, виходить, для тебе слова мої — полова. Адже я допіру сказала тобі — не буду жити з ним. Все одно!

— Ні, Христе, слова твої для мене не полова. Інакше я не запам'ятав би твої вчорашні. Про те, що ти все життя картала б себе потім...

— Ну це ти мене... Це ти мене в самий куток загнав. А я якраз думала, що саме ти мене з очих чотирьох глухих стін виведеш. Бо, як правду казати, хоч я й надумала вже, і так воно буде, але на душі в мене... Ой як погано. І допомога

мені твоя он як потрібна! Ну, скажи, Артеме, хіба ж це не підлота, хіба це не гріх, коли жінка живе з чоловіком, не кохаючи його? Бо полюбила іншого! Ні, не те кажу! Не полюбила, а завжди його тільки й любила. А то тільки здавалося їй, що погасила любов, як жар водою. Аж воно ні! Ще жевріли вуглинки під попелом...

— Саме про це я й думав, коли говорив учора тобі...

— Тільки ти не подумай, Артеме, що я заміж тобі набиваюся. Не знаю, може, згодом це буде мені навіть дуже потрібно, але зараз — я й так без краю щаслива! Вже тільки тому, що є на світі ти, отакій — справжній ти, а не яким я тебе потім уявляла, протягом всіх оцих років. Ні, тобі не збагнути цього. Отак саме, мабуть, як я, озираючись тепер назад, ніяк не можу збагнути, як я жити досі могла! Без оцього всього, що зараз у мене є! І що ж? Невже ото я повинна від усього цього відмовитись? Ні. Не може бути й мови про це! Вирішила, так і буде. І вже тепер жодного дня гаяти не буду. Оце після свят поїду, замкну квартиру і ключ — та хоч тій же тітці Мар'ї віддам. І — кінець. І годі про це!

Та легко було сказати «годі», а щоб перестати й думати про це, треба було ще вирішити, як же далі бути з Васильком. Думала сама вже про це, але зараз хотіла ще й з Артемом порадитись.

— Думала: одужає — заберу з собою у Славгород. А тепер доведеться, бачу, у матері на якийсь час залишити.

— Чому? — навіть спинивсь Артем.

У Христі аж серце стріпнулось від радості, що він так занепокоївся за Василька. І на радощах навіть пожартувала:

— А може, справді, як ти хотів, — загорнути в кожушину та й відправити у Вітрову Балку? Нехай іще тій бабі голову натурчить!

— Жаль, хворіє зараз, — із жарту звів мову Артем на серйозний тон. — А як одужає, ти, Христе, справді одвези його. Дорогу знаєш! — Сказав і зразу ж пожалів, помітивши, як засмутилась Христя.

Ішла мовчки, схиливши голову, потім сказала:

— Ой, знаю! Найлютішому ворогові своєму — навіть Варці! — не побажаю такого! Чому ж не питаєш, чого понесло мене туди?

— Ні, чому не зробила того раніш?

— Про «раніш» ти знаєш. Учора розповідала тобі, як я зненавиділа тебе тоді. Разом із Варкою. Але потім... Дивно, як я сама не додумалася до цього! Якщо вона могла на все село отак ославити мене, то могла ж і тобі в листі набрехати про мене хтозна й чого? Це вже мені тітка Мар'я підказала.

Не знаю тільки — вірила сама вона в це чи тільки щоб мене потішити. Щоб я знову, чогось...—і обірвала на півслові.

— Що — «чогось»? — настороживсь Артем.

Але Христя мовчала. Нарешті, щоб не сердити його, призналась. Трохи пом'якшивши передслів'ям обставини того жахливого свого вчинку:

— А може б, і сама передумала в останню мить або злякалася б... Та сталося так, що викрилось; узнала про це й тітка Мар'я.

— Та про що узнала? — іще більше занепокоївся Артем, починаючи вже догадуватись.

Тоді Христя й розповіла — дуже стримано й стисло.

Місяців через три після повернення з Таврії сталося оте. Якраз упорались із тіткою з пранням перед святками — останнє мерзле шмаття зняла з мотузки у дворі, віднесла в хату. Потім стала саму мотузку знімати. Отоді й надумала. Власне, іще раніш, після поїздки в свою Попівку, де наслухалась страшної брехні Варчиної, не раз спадало їй це на думку. Але вона весь час відгонила її. А на цей раз не вистачило розуму чи просто сили — відігнати... Зайшла в сарайчик. Гак у стіні, під самою стелею, іще раніш помітила. Підтягла дривітню. І вже мотузку на гак накинула. Як раптом відчинились двері, і Володимир Хомич (так звала його до заміжжя) став на порозі... Потім говорив, начебто ще зранку помітив по ній, що йдеться до якогось лиха, і весь день не спускав з неї очей. Отоді тітка Мар'я, приголомшена всім оцим, і висловила їй оту рятівну думку. Може, й справді, тільки для її заспокоєння. Та вона, як потопаючий за соломинку, вхопилася за неї.

Відтоді й почалось дуже повільне одужання її від зненависті до нього. Але образа лишилась, як ускладнення після тяжкої недуги. Образливо було думати, що якійсь Варці він вірить більш, аніж їй, своїй нареченій, ба навіть дружині своїй, тільки й того, що не вінчаній; дружині — на віру. Та це вже можна було терпіти. (Не те що зненависть, яка вогнем палила серце!) А іноді образа та й зовсім зникала, коли згадувала, що й сама винувата перед ним. Адже обіцяла тоді до його матері навідатись, з ріднею його познайомитись, та так і не спромоглась. А він десь, певно, в кожному листі до рідних запитував про це. І, дістаючи на відповідь, що не була в них, ще більше починав вірити Варці. Авжеж, треба було неодмінно з'їздити у Вітрову Балку. І, мабуть, ще тоді, взимку, вона й поїхала б. Коли б не тітка Мар'я: спершу боялась пустити її саму, а потім — увесь великий піст прохворіла. Тільки повесні, на зелені святки, пощастило їй вибратися в дорогу.

Від станції Князівка ішла без малу цілий день. Важко було — на останньому місяці вагітності. Під кінець уже була зовсім підбилась. І тут саме наздогнали її прочанки. Ото разом із ними й до села добралась. Під виглядом прочанки попросилася ночувати до Гармашів.

— Мені мати розповідали,— вставив Артем. Христя гірко посміхнулась.

— А що вона могла тобі розповісти?! В душі моїй вона не була!

— А чого ж було не відкритися їй в усьому!

— Еге ж, тепер я й сама бачу: отак і треба було зробити. Але... Коли ж воно з перших хвилин мовби й стало збуватися все найгірше, що думала! Сказала, як звуть, — нічого; сказала, звідки родом, з-під Хорола, — теж ніякого враження. Ну, значить, нічого не говорив про мене. Не заїкнувся навіть! Хоч і обіцяв тоді, під час розстання!

— Це правда, Христе! — скрушно хитнув головою Артем. — З Херсона я взагалі не писав додому. Спершу — боявся перехвату листа поліцією, а потім — ти вже тепер сама знаєш чому.

— І от уяви собі, що я тоді саме так і подумала — про поліцію. Подумала, що, може, ти і мені через те не писав, остерігався. А може, й у тюрмі вже сидиш, як Петро. Інакше, чого б же так уникали згадувати про тебе. І за вечерею ніхто не згадав. Отоді вже й не втрималась, сама спитала, чи це й уся сім'я їхня. «Ні, ще один син є, молодший, — відповіла мати. — Був оце на великдень. Погостював трохи, виправив паспорт собі та й знову подався з дому». А куди? Третій місяць вже ніякої звістки не мають...

— Ну й годі, Христинко, про це.

— Ні, дай вже докажу до кінця, — не погодилась Христя і повела розмову далі.

Не знає вже, як вона тоді до кінця вечері досиділа! Як ніч ту перебула! А тільки сірїти почало, встала, викралась за ворота та й попленталась... Вже ж не куди! — у свою Попівку. Хоч і знала, що несе свій живіт, як найпереконливіший доказ отих Варчиних брехень про неї. Та їй вже тоді було байдуже. «Не я перша, не я остання!»

— Про одне я думала тоді, — помовчавши, знову озвалась Христя. — Про свого синочка. Чомусь певна була, що буде син, а не дочка: занадто вже бунтував усю дорогу! Як я боялась не пошкодити йому! Тому й намагалась ні про що не думати, а тільки про нього.

— Ну й годі, Христинко! — повторив Артем, на цей раз наполегливіш, і обняв її ніжно за плечі, пригорнув, приголубив.

Часинку постояли отак — на шляху під завірюхою. А коли рушили, Артем сам уже на цей раз вернувся до того місця розмови, де Христа збочила:

— А про Василька ти так і не відповіла мені. Чому б тобі не взяти його у місто з собою?

— Та хіба ж ти, Артеме, сам не розумієш, що, коли відпав дядько Іван з тіткою, самій мені не впоратися з ним. Та ще саме зараз, коли немало буде всякого клопоту, поки знайду якийсь притулок для себе. Але іще є причина: увірилось день у день через усе місто тьопати на роботу, аж на Троїцьку вулицю. Неподалік від тюрми наша фабрика.

Артем дуже зрадів, бо це ж всього-на-всього за кілька кварталів від його родичів Бондаренків. Якраз і їхня Таня на оцій же махорковій фабриці Володарського працює. І Христа навіть, як виявилось, знала її: «Дуже славна дівчина!»—«Ну, он бач!» Але мова не про неї, а про її батьків. Артем розповів Христі, що це за родичі, що за люди: щирі, привітні. З дорогою душею приймуть її. Надовго оселитися в них ніде, але пожити якийсь час можна буде, напевно. А тим часом допоможуть знайти кімнатку десь неподалеку. Щоб ближче було їй з Васильком у гості до них ходити.

І тільки тепер, під кінець розповіді, подумав про Мирославу. Згадав її, звичайно, з самого початку розповіді (не міг же він, справді, забути, що живе з Бондаренками в одному дворі!). І потім весь час пам'ятав про неї. Але подумав тільки оце тепер, як закінчив. Що це ж доведеться їм зустрічатися. І дивно самому було, чому так спокійно подумав про це? Спершу навіть занепокоївся був: невже ото він скотина така товстошкіра?! Але подумав іще та й заспокоївся. Ні, справа була не в цьому. Все це походило від того, що вірив у Мирославу, як у самого себе,— в її щире серце і ясний розум: вірив, що почуття її до нього було глибоко людське. Тим-то, уявляючи зараз (навмисно вже) оту неминучу першу зустріч її з Христею (зайшла якимось надвечір до Бондаренків, коли всі були вдома, а дядько Федір і познайомив: «Наша нова родичка, Артемова дружина») — навіть і цю першу зустріч... Ну, певна ж річ, не обійшлося б без болю в серці, але згодом біль цей притупиться. Не залишивши по собі ні злості на нього, ні навіть неприязні. Бо хіба ж він чим завинив перед нею? Хіба він не був щирий і правдивий завжди з нею? Не виключаючи і того вечора в під'їзді партійного комітету, і отого ранку на Слобідці, перед розстанням! А тим більше — Христа. Чим вона завинила? І як не силував Артем себе (для перевірки свого припущення), ніяк не міг уявити їх обох у неприязні, що при зустрічі одверталися б одна від одної. Це здавалося просто неможливим.

За розмовою отак і незчулися вони, як уже і вітряк за селом поминули. Перед ними тепер розстелився білий, завірюхою, наче серпанком, повитий, голий степ. Лише де-не-де маячили ожереди соломи.

— Скажи, Артеме,— по довгій мовчанці раптом обізвалася Христя.— Тільки чисту правду...

— А що таке?— насторожився Артем.

Але Христя мовчала. Як видно, передумала вже питати. Перевела розмову на інше:

— А де ж нам тут звертати? За розмовою, здається, ми й доріжку вже поминули. Авжеж, що так.

— То можна вернутись.

— Ні, ми не підемо в хутір. Ото він.

За верству від шляху, ліворуч, на сніговій рівнині крізь заметіль ледь-ледь маячив хутірець із трьох хат, з садочком біля кожної.

— А чого не підемо?

— Та вітер же просто в обличчя. Ніяк буде і рота розкрити. А мені ще стільки хочеться тобі розповісти, стільки тебе розпитати! Ходімо краще просто шляхом.

— Ходімо,— охоче погодився Артем.

Проте, хоч вітер віяв збоку, а не в обличчя, іти й говорити чимдалі було важче. Густіший повалив сніг. Артем ще здалеку примітив рятунок— за півверстви спереду, і трохи осторонь від шляху, ожеред соломи. І коли тепер порівнялися з ним, сказав до Христі:

— А власне, чого нам, Христе, гибіти отак на вітрі, під завірюхою? Тікаймо в затишок!

— А де?

— Та ось же. Палицею кинути— ожеред!— І подав їй руку.

Сніг був глибокий. І тільки з шляху зійшли, як Христя одразу ж загубила валянок. Стояла безпомічна на одній нозі, поки Артем видобув його із снігу. Потім він допоміг їй взутися. І раптом— Христя і незчулася, як він підхопив її на руки і поніс.

— Артеме! Чи ти здурів?! Люди ж!

— Де там ті люди!

— Та я ж і важка.

— Як та пір'інка!

І він мовби справді не відчував її ваги. По самі коліна, а як де то й вище колін, грузнучи в снігу, він ніс на руках своє трудне, вистраждане і через те ще більш дороге щастя, в оцій жінці втілене. Хотілося отак іти та йти— через увесь степ. І здавалося, не тільки не знеміг би, а навіть і не стомився б. Але, на жаль, торішні молотники занадто близько від

шляху місце для току вибрали. І сотні кроків не пройшов Артем, як уже опинився біля ожереду і змушений був спустити Христю з рук на землю.

— А тут, справді, затишно,— здивовано і зраділо сказала Христя.— Любісінько можна постояти, поговорити досхочу.

— Та ні, тут можна буде, здається, й посидіти,— додав Артем, підходячи до величезної брили — як видно, буря колись звернула верх ожереду, а потім дощами змочило, морозом скувало в суцільний пласт — і приміряючись, як би йому цю брилу перевернути. Потім понатуживсь і таки перевернув — сухою соломою догори і ближче до ожереду, в затишок. Спробував спершу сам — дуже добре! Тоді до Христі:— Сідай, Христинко!

Але вона мовби не чула. Стояла, прихилившись головою до скирти в глибокій задумі. І тільки вже коли він підійшов до неї і взяв за руку, очутилась і спитала раптом:

— Артеме! А чи пам'ятаєш нашу скирту — там, у Таврії. Біля якої ми тоді прощалися з тобою.

— Хіба таке забувається!

— Ой, який страшний світанок отоді був! Та ще страшніший сон, що приснився був мені тієї ночі. Коли заснула під скиртою, тебе чекаючи!..

— Пригадую й сон. Адже то я тоді й розбудив тебе: стогнала уві сні.

— Еге ж, тоді ти мене розбудив... Але скільки раз потім я вже сама... Це майже неймовірно, Артеме,— оживилась раптом,— але протягом років саме той сон я бачила не раз. До дрібниць! Як видно, справді всі оті роки — навіть ненавидячи тебе, і вже коли заміжня була,— я не переставала любити тебе, тужити по тобі. Хоч і не признавалась сама собі. І тільки ото уві сні... Завжди він і починавсь однаково. Ниче сиджу під скиртою, жду тебе. І так мені тоскно і страшно. Де ж пак, уже й північ незабаром, а тебе все нема. А мені ж від'їздити з дівчатами завтра, уже й роцот узяли... Що ж трапилось? Може, вислідили, заарештували? А може, скиртою помиливсь? Перебігаю до другої скирти — нема! Далі — і там тебе нема! І тоді у відчаї — хоч знаю, що не можна робити цього — адже ти ховаєшся! Та я вже не могла — закричала. Кликала тебе! На весь голос, на увесь степ...

Артем хотів щось сказати, але спазми здавили горлянку, і він тільки міцно обняв її. Часинку Христя мовчала, а тоді одвела лице від його грудей і, дивлячися пильно йому у вічі, спитала:

— Артеме! Скажи — тільки чисту правду!— невже отак і пішов би ти сьогодні, коли б я не вблагала тебе?!— І, не

давши йому слова сказати, наче боялась почути небажану відповідь, призналась жагучим шепотом:— Ой, не дай бо! Тепер я вже напевно не пережила б цього!

— Ні, Христинко! Не пішов би я від тебе!— відповів переконано Артем.— Не зміг би я піти. Бо припускав цілком і припускаю, що дуже можливо ніколи вже більш...

— Не треба!— зойкнула Христя, вся припавши до нього. І раптом забилась, заплакала ридма...

XXVIII

Данило Корж, як і домовилися вони вчора з Артемом, десь зразу ж по обідній порі був уже в Попівці. Крамниця була на замку. Видно, пішов продавець обідати. Артема на умовному місці (біля крамниці) не було. Та це анітрохи Коржа не бентежило: не чого ж йому під завірюхою мокнути, певно, сидить собі в хаті та тільки час од часу поглядає сюди — чи не під'їхали сани. Але почекав з півгодини — нема, і занепокоївся. Та й Артем добрий! Хоч би ж хату був показав. А втім, він і сам ще тоді не знав, де та хата.

По вулиці проходили дві літні жінки. Данило спинив їх і став розпитувати: в якій хаті йому Василька знайти б, хлопчик такий.

— Василька?— жінки зглянулись, пересміхнулися, знижали плечима.— Та Василько у нас не один. А чий же він?

— Коли б знав, чи мав би я оце з вами мороку! У баби живе, а мати на тютюновій фабриці у Славгороді працює,— виклав Данило геть-чисто все, що знав і з Гармашишиної скупі розповіді, і з Артемових слів.

— Христин! Авжеж її!— догадалися жінки і показали хату.

Данило розвернувся кіньми і під'їхав до Христиного двору. Накинув віжки на кілок тину, а сам пішов у хату, по дорозі підбираючи щонайдошкульніші слова, щоб вичитати капосного парубка.

Але і в хаті Артема не було. На його розпити Христина мати сказала, що пішли до одних людей, неподалеку тут, в один хутірець. Ще зразу після сніданку, повинні б уже давно додому бути. Хіба що, може, засиділись. Якраз оце з тиждень тому чоловік до Віри з війни вернувсь. Як-не-як — куми.

— Е, якщо куми, то це їх скоро не ждати!— занепокоївся Данило. І просто не знав, що йому робити. Махнути рукою та й поїхати собі? А що ж він Гармашисі скаже? А розказати, далєбі, є про що. Коли б же тільки до пуття знати. «Пішли удвох!» Та вже це одне хіба ж не дивовижа?! Із Гармашишиної розповіді він знав, що Артем з Христею розлучився ще

хтозна й коли. Невінчані дитину прижили, Василька. Оце, видно, він і спить на полу. І теж шкода. Бо про внука якраз буде найбільше розпитів. А що ж про сонну людину можна сказати? Все було за те, щоб почекати. Але ж і їхати далеко, та ще під таку заметіль! До Вітрової Балки вже й зараз нема що й думати: хоч би до Підгірців завидна добратися. І все ж таки з півгодини почекав Данило. Не стільки в хаті, правда як за двором, біля коней. (Боявся перегрітися в хаті. А розперізуватись, роздягатися на якісь півгодини вважав за велику мороку для себе). Врешті урвався терпець. Ні, це вже казна-що! Домовились опівдні... Коли б це хтось інший, то, може, й не диво було б. Але ж — Артем! Щоб ото він без поважної причини вчинив отаке! Ну, а як же поїхати, не визнавши цю поважну причину?! Він повагався трохи та й вирушив назустріч їм — назад по Хорольському шляху: отак воно швидше буде!

Поминув вітряк, — як не приглядався — ні лялечки в степу; знайшов путівець в отой хутір (зразу за вітряком ліворуч, казала Христина мати) і тільки звернув з битого шляху, так і пішли коні зразу ж у глибокому снігу, наче в плузі. Поки верству цю проїхав, аж помокріли коненята. А Данило спересердя замалим не повернув був назад уже з-під самого хутора. Доїхав-таки. Три хатки було в отому хутірці. Ще добре, що хоч сказала Христина мати, в якій саме хаті, хоч розпитувати не довелось, одразу ж потрапив на Віру: поралась у дворі по господарству. «А що ж це вона гостей покинула?» — з недобрим передчуттям подумав Данило. Гукнув, щоб підійшла до воріт. І з першого ж слова, після «здраслуй»:

— А де ж вони?

— Хто? — не зрозуміла Віра. Від загороди підійшов сюди й чоловік Вірин, в шинелі ще, а вже у смушевій шапці.

Данило став розповідати. Справді — диво дивне! Та де б же вони поділися?! Це ж не літо, щоб можна було на першому-ліпшому обніжку чи межі і посидіти досхочу, а то й виспатися навіть. Це ж зима люта!

Коли Данило вже сів у сани, щоб їхати, Віра гукнула почекати хвилинку. Побігла в хату й принесла добрий клунок (у чоловіковому речовому мішку) сухих вишень та грушок.

— От спасибі вам буде! А то б довелось завтра Левкові аж у Попівку на плечах таскати. Все одно ж повз хату їхатимете. Ну, та з ким би ж оце вона могла?

— З чоловіком, певно, — висловив припущення Левко.

— Так полонених же ще не відпускають.

Данило не вважав це за таку вже таємницю, сказав, що Христя пішла з Васильковим батьком.

— З Артемом?! Та що ви кажете!?

Обох ця звістка Коржева дуже схвилювала і обрадувала. А коли Данило сказав, що в Попівку Артем ненадовго, обое просто загорілись бажанням побачитися з ним.

— Дядечку, то ви заїдьте в двір. Поки ми хоч трохи вправимось. Та й нас тоді візьмете.

— Та мені, молодице, двадцять верст іще треба сьогодні!

— Ну, тоді, може, хоч...— озвався Левко.— Біжи, Віро, націди... Щоб нам хоч із сулією не пертися.

Ні, жодної хвилини Данило гаятися вже не міг. Сказав «прощавайте», смикнув за віжки.

— Ну то хоч перекажіть!— уже вслід гукнула Віра.— Прийдемо ввечері.

По старому сліду назад до шляху їхати було вже трохи легше. І тільки на шлях вибрався, з гони не проїхав, як наздогнав їх.

Ішли посеред шляху, обнявшись, і, чи то заговорились отак, чи замріялись,— не чули за спиною в себе пирхання коней. Аж мусив Данило гукнути, щоб з дороги зійшли. Але й тоді не кинулись злякано з-під конячих морд, а спокійно собі ступили крок на обочину і стали. Данило порівнявся з ними й спинив коні — «тпру!»— вклавши в один цей звук все, що накопіло в душі за оці кілька годин такого дорогого часу.

— Дядько Данило?!— зрадів Артем.— Ну й ну! Оце таке ваше опівдні?!

Корж навіть оторопів, а коли трохи оговтався, похитав докірливо головою.

— І в тебе ото язик повернувся! Та я за тобою, несовісний ти хлопче, від самого півдня ось кіньми гасаю. Де тільки не був! Глянь, коні які!

Артем глянув і одразу ж помітив нового коня замість Лисої.

— О! Так з вас могорич, дядьку Даниле!— оглянувши, похвалив:— Добрячий кінь.

— Чи справді? А може, це ти піддобрюєшся?

— Ні, правду кажу. Не інакше, як теж, видно, котрийсь за Дудчиним принципом: «Хоч гірше, аби інше; аби не з своєї економії!»

— А ти ж думав!— і вже лагідніш:— Ну то сідайте мерщій!

— Пробачте, дядьку Даниле. Але хіба ж усе передбачиш!— сказав Артем, коли вже рушили.

— Дарма,— вже зовсім заспокоївшись, сказав Данило.— Я теж у боргу не лишився: гостей вам повну хату накликав! Еге ж, бач, щоб не забути: оцей клунок глядіть, щоб я не завіз. Узвар, чи що.

— То ви і в хуторі були?— здивувалась і зраділа Христя.— Ой, як же це добре вийшло. А то вже я сушу собі голову — як мені перед «свекром» моїм виправдатися.

В селі проти воріт Данило спинив коні. Щоб Артем з Христею встали. І як вони не умовляли його залишитися ночувати, ніяк не здавався, аж поки Артем не вжив останній свій аргумент:

— Дядьку Даниле, та чи ж ви не бачите, який у мене сьогодні день?!

— І чого б то я не бачив! Все бачу. Але ж і ти подивись, що робиться. За ніч дорогу завалить снігом геть-чисто!

— Та ярмарок же. Люди дорогу проб'ють.

— І то правда,— згодився Данило.— Ну, гаразд. Відчиняй ворота.

Артем відчинив ворота. Данило Корж в'їхав у двір. Ідучи вслід за саньми, Христя як гостинна господиня сказала:

— Дивіться вже самі, дядьку Даниле, де там для вас зручніше стати!— Так, начебто на цьому подвір'ячку-п'ятячку можна було ще вибирати місце, де стати саньми з розпряженими кіньми, а не спинитися в єдино можливій точці — в самому центрі. І то — один хвіст діставав до повітки, а другий — до хати.

Коли Артем підійшов до Христі, вона, ніяковіючи, сказала стиха:

— А знаєш, він догадався! Ох, і окатий же!

— А певно, що так! Ну то й що? Чи ти забула — хто ми тепер одне одному?!

— Не забула!— Ясно й віддано глянула Христя йому в очі. Потім нагадала:— Іди поможи чоловікові. А ворота я вже сама...

— Та нехай. Іще ж Левко з Вірою...— Потім, посміхнувшись, додав з наголосом:— І взагалі... під час весілля ворота в двір мають стояти відчинені навстіж. Так годиться!..

КНИГА ТРЕТЯ

I

Небо на сході ледь жевріло, і сивий туман ще стелився над сонним Дніпром, а подорожні наші були вже під самим Славгородом.

Власне, вони могли б іще вчора, хоч пізенько, прибути до міста, але ж, далєбі, не слід було Артемові наражатися на небезпеку, зайву ніч перебуваючи у Славгороді, де зараз повно німців та гетьманських посіпак. Тим-то Явтух Синиця учора, тільки-но завечоріло, і пристав своїм дубком до острівця посеред Дніпра, напроти села Власівки, на лівому березі, верств за десять од міста. Тут і заночували. А на світанку сьогодні вирушили в дальшу путь.

На веслах сиділи Артем Гармаш та Матвійко, тринадцятирічний онук діда Явтуха; сам дід сидів на кормі з правилкою. За купою мішків з деревним вугіллям його гаразд і не видно було веслярам. Не розмовляти доводилося з ним, а перегукуватись:

— Явтуше Гнатовичу!

— Га?

— Оце так вскочив у халепу, десь, певно, думаєте собі, — поклавши весло на борт — і без весел течія несе — та закурюючи з кисета, мовив Артем.

— В яку?— удав із себе недогадливого дід Явтух.

— Та'дже ніколи досі нижче Черкас не спускались із своїм вугіллям, а це — на тобі!— верств до сотні зайвих доведеться тепер із Матвійком. Та ще проти води.

— Он ти про що. Дарма! Нам з Матвієм не к спіху. Упорожні попід берегом, де — на веслах, де — на мотузці. А мо', дасть бог, вітер у спину, то й під парусом. Чи ж не так, Матвію?

— Атож! Зате нове місто побачу,— весело відповів хлопець.— Та ще яке! Це вам не Канів наш, не Черкаси, а Славгород!— Він і собі поклав на борт весло і навіть пересів на лавці лицем уперед, щоб зручніше було милуватися краєвидом, що розгортався перед очима. Не скоро вже знову озвався:— А цікаво, чи то ж транваї ходять тепер? От би

покататись! На ліктричестві! Отоді вже, як той казав, можна б і помирати.

— От і дурень!— сказав дід.

— Та це ж я так, дідусю, нарощне!

— А ти не вчись отакі великі слова говорити здря.

Якийсь час мовчали. Нарешті перший озвався Артем:

— Ні, Матвійку, не доведеться. Зараз їм не до трамваїв.

Для електрики вугілля потрібне. А підвезти нема на чім. Бо вагони потрібніші їм під збіжжя, під худобу, під залізну руду, що ешелонами пруть до себе в Німеччину. Ще добре, коли рейок трамвайних не зняли та не вивезли для своїх мартенів. На переплавку. На нові гармати, снаряди...

— Ох, і гади ж!— обурився Матвійко.— Та й погібелі на них нема!

— Прийде! Власне, сама то, звичайно, не прийде,— одразу ж поправивсь.— Народ наш їм оту погібель-капут зробить. Та вже й приміряються подекуди. Це тільки я все ще мандрую, ніяк до свого берега не приб'юсь.

— Та ви ж, дядю, тяжко поранені були!— гаряче заступився Матвійко.— Хіба ж ви годящі були на таке діло!

— Приб'ємось зараз і ми до берега,— гукнув дід Явтух з корми, вкладаючи в ці слова теж особливий смисл.— І не клопочись. Стане ще й тобі роботи. Аби здужав. Але я все думаю...

— Ні,— перепинив діда Артем.— І хто там мене в такому вигляді впізнає! Сам піду, з Матвійком на підмогу. Так швидше діло буде.

— А ти не хапайсь. Хапанина в однім тільки ділі потрібна. Сам знаєш у якому: бліх ловити.

За ці без малу не три місяці, від березня, що Артем прожив у сім'ї Явтуха Синиці, після того як підбраний колійним обхідником на залізничному насипу, серед побитих червоногвардійців непритомним від втрати крові і потім перевезений у безпечніше місце верств за п'ятнадцять в село над Дніпром, в хатину на одшибі під самим лісом, до старшого брата того обхідника,— він став для всієї сім'ї діда Явтуха Синиці як рідний, а вони — йому. Тому і не крився від них ані з чим, аж до найближчих своїх намірів: чимскоріш добратися до Славгорода, щоб через родичів та знайомих зв'язатися з партійним підпіллям. А виряджаючи кілька днів тому його в дорогу, баба Секлета з невісткою-удовою — Матвійка та двох його сестричок матір'ю — аж сплакнули були та все наказували дідові з Матвійком, щоб були обережні та щоб якомога пильнували його. Так наче вони самі не розуміли потреби цього.

— Ну, а до Христі ти все ж таки сам не йди,— після

паузи знову озвався дід Явтух.— Хтозна, що в неї за сусіди. Нехай від Бондаренків котре сходить, скаже, що ти об'явився у місті. На берег нехай прийде, чи що.

— Та щоб же з Васильком!— похопився Матвійко.— Та й чого огинатися на березі!— міркував далі уголос.— А чого хоч би й на ген отой острівець не переїхати. Щоб на відлюдді. Риби наловимо, юшку зваримо. Там і започувати можна. Ми з Васильком хіба ж такий курінь спорудили б! Дядю Артеме!

— А чи ж я проти такого... раю! Іншого й слова не підбереш!

— Так скажіть дідусеві.

— Встигнемо. До вечора, Матвійку, ще ой як далеко!

За причалами для човнів — кривий човнар уже рипів на помості своєю милицею,— поминувши острівець Фантазію (від назви ресторану на ньому), далі узвіз для водовозів, обіч купалень пристали до берега.

Сонце ще навіть не витикалось із-за дахів чепурних особняків на набережній. На березі було безлюдно. Окрім водовоза, що набирав у бочку воду, та кількох рибалок, які куняли над вудками, нікого й не було більш. Ото й добре, що прибули раненько: вільніше буде на Гоголівську до Бондаренків зайти. Тим-то не гаяли часу. Поки дід Явтух розвів вогнище та підігрів куліш (від вечері лишився), Артем із Матвійком зняли з човна візок-двоколку, поклали на нього купу мішків,— а всього вугілля було насипом у човні ще мішків десятків зо три,— ув'язали їх мотузкою. І, поснідавши похапцем, зразу ж рушили в місто. На узвозі дід Явтух допоміг їм аж на рівне вибратись — у провулок.

— Ну, ви ж глядіть, щоб акуратненько!— востанне застеріг.— Береженого бог береже.

— Та будемо пильнувати,— в тон йому відповів Артем.— Бо на бога надійсь, але й сам не лови гав.

Поїхали. Деякий час Матвійко мовчки приглядався до ошатних будиночків з закритими ще на прогоничі віконницями, аж спотикаючись на вибоях бруківки. Згодом спитав:

— Це все, як видно, буржуї живуть? Висипляються, сволочі, після жирування по своїх ресторантах-хвантазіях.— І нараз спинивсь (мусив і Артем стати), а тоді набрав повні легені повітря і на весь голос гукнув добре поставленим альтом — аж собаки залементували по дворах:

— Вугілля! Вугілля! Вугілля! Кому треба вугілля?

А потім, коли вже й рушили далі, навмисне шукав у бруці для коліс візка найглибші вибої, щоб більше гуркоту було. І знову, то спиняючись, а то й на ходу, вигукував своє: «Ву-

гілля!» Аж мусив Артем трохи остудити його запал. Мовляв, не слід занадто вже привертати уваги до себе. І не треба ризикувати: а то дуже швидко розпродано, і в найбільш відповідальний момент, для якого, власне, і встряв він в оцю мороку з вугіллям, візок буде порожній. Матвійко запевнив, що боятися нема чого. З досвіду знає: щоб розпродати візок, треба добре чуприну нагріти. Хоч би до обіду пощастило!

І дійсно, за півгодини, поки з Дніпровського провулка через Соборну площу, потім по Київській вулиці добралися до Гоголівської, ні одна душа навіть не поцікавилась їхнім товаром. Хоч, правда, і вони в жоден двір навіть не заглянули. Не так боячись швидкого розпродажу, як через те, що хотіли чимскоріш бути у Бондаренків. Та ось нарешті й потрібне їм перехрестя. На розі звернули праворуч і проїхали аж до номера сімнадцятого. Тут біля воріт спинилися. Матвійкові Артем порадив пройти по дворах на протилежному боці вулиці, а сам зайшов у так знайому йому хвіртку.

Безлюдно у дворі. Лише на відкритій веранді диякона Ілляшевича, саме близько входу в підвал до Бондаренків, білобрисий німець, як видно денщик, старанно ваксував чобіт свого офіцера. Від несподіванки Артем трохи розгубивсь, але збагнув одразу ж, як йому слід повестися: загукав не дуже голосно, наслідуючи Матвійкові інтонації:

— Вугілля! Вугілля! Вугілля! Кому треба вугілля?

— Пст!— цитьнув німець і посварив щіткою, а далі додав, мішаючи німецькі та українські слова:— Чого горлаєш, шляк би тебе трафив!

Артем знизав плечима, мовляв, а що маю робити? Потім рушив просто до входу в підвал. Неголосно, але щоб німець чув, спитав у відчинені в коридорчик двері:

— Хазяйко! Чи вугілля не треба?

На порозі стала тітка Маруся.

— Вугілля?— від несподіванки їй навіть на часинку відібрало мову, коли впізнала свого небожа в оцьому вугляреві. А впізнала одразу ж, незважаючи на його зашмарований вид та дивний одяг: на голові драгий повстяний капелюх, що личив би більш опудалові на вгороді; на плечах чорна від сажі з сирового полотна сорочка навипуск і нічим не підперезана, босий.— Як то не треба!— оговталась нарешті.

— Ну, то я зараз!

Поки Артем сходив на вулицю і вернувся з мішком вугілля на плечах, Бондаренчиха, на німця позираючи, все думала — як би їй несподіваного гостя до хати завести, не викликаючи підозри. Коли він поставив мішок на землю, спитала:

— А ти тільки вугляр, чи, може, й сажу потрусив би? Грубка щось так диміти стала.

— Аби гроші. Можу й сажу потрусити.

Висипавши вугілля в куток у коридорчику, Артем з порожнім мішком під пахвою зайшов до кімнати.

Таня вже зібралася йти на роботу, а Петрик, щойно розбуджений матір'ю, тільки продирав очі. Артемові зраділи всі вельми. Вирядивши Петрика, щоб початував у дворі, поки Артем у кімнаті, тітка Маруся з Танею зразу ж накинулись на нього з розпитами. Але Артем відмігся лише кількома словами — «поранений був, виходили добрі люди», та й перевів розмову на інше: насамперед про Федора Івановича, де він зараз, що чути? Тітка розповіла, що виїхав з міста з останнім ешеленом. Та й всі партійці відступили тоді разом з Червоною Армією. А чи, може, лишився хто (та напевно!), але ж переховуються.

— А мені ж кров з носа треба зв'язатися з кимось із наших.

Тітка Маруся порадила йому з Романом Безуглим побачитись. Тільки не додому до нього краще, а на роботу: по Херсонській вулиці у жерстяника Боруха «орендує» піврундука. Може б, він допоміг.

— Ну, а чого ж ти про своїх не питаєш?

— А отепер і про своїх. Де мешкають і чи не можна б... — та й не закінчив навіть фразу, помітивши, як збентежено презирнулися мати з дочкою. — А що таке? — настороживсь одразу.

— Та ні, все гаразд, — сказала тітка Маруся, — живі-здорові. А тільки мешкають... Василько ще з весни у Вітровій Балці у баби Гармашихи, а Христя знову на Троїцьку перебралась.

— Чоловік же її повернувся з полону! — не втерпіла, випалила Таня.

— Що? — аж остовпів Артем. — Та ні, не може такого бути! Бо хіба ж вона й тоді не знала, що рано чи пізно повернеться?! Але ж це не перешкодило їй тоді...

— А ти спершу дослухай, — перепинила його тітка. — Хіба ж я кажу, що жити до нього пішла! Перебралась, бо в сипняку лежить, щоб доглянути.

Тоді вже Христя з Васильком жила в них. Бо того ж дня, як вступили німці, хазяїн будинку (по цій же Гоголівській вулиці), куди робітничка Рада поселила її, як ущільнювали буржуїв, вигнав її на вулицю. Взяли до себе. Тому вся ота історія з чоловіком відбулась у них на очах.

Вернулась якось з роботи збентежена вкрай. Що таке? Чоловік з полону вернувся!

— Кажеш, Артеме, знала, що вернеться. Може, й так. Та, видно, знати — це одне, а лицем в лице стати — зовсім

інше. Розказує, тільки-но з прохідної вийшла, а він назустріч їй: «Здрастуй!» Але, як видно, знав уже від тітки, бо не кинувся з обіймами, а з першого ж слова: «Так, значить, не дождалася!» Христя не стала критися. Сказала одразу ж, що вже більше не житиме з ним. Тому й на іншу квартиру перебралась. Та він, як видно, не втратив іще надії. Бо другого дня знову прийшов, тепер уже сюди, додому. Та й знов-таки за своє: умовляти став, щоб викинула «дурницю» з голови та й ішла з ним додому. Три роки у полоні, мовляв, тільки й жив цією думкою. А як Христя і цього разу відмовилась, а тут іще й Василько жалю додав — не визнав за батька («У мене вже татко є, ось-ось з війни прийде!»), то він не так Василькові, як Христі й сказав ото: «Куди там він повернеться! Як німці кругом. А за його голову ще коли ціну об'явили!»

— Обізнаний! Хто ж це йому вже встиг? Чи не тітонька?

— А хіба, крім неї, нема кому! Може, такий, як отой, що з ним потім приходив якось. Гайдамака. Шапка з шликом, при шаблюці. Ох і лиходій! Недарма й прізвище його таке. Наш місцевий, лабазників син. А до війни у Мегейлика в хорі співав. Як він тільки його не під'юджував! Та-щоб ото він, на його місці бувши, отак церемонився з своєю жінкою! Витурих би в три шиї, та й край. Мало тобі дівчат! Ну, коли вже така любов рокова, то накрути косу на руку, віддубась добре. А тоді ще й через німецьку комендатуру пропусти. Щоб знав геть-чисто все про того її «хахалю»: чи справді з війни не вернувся, чи, може, десь тут переховується. А я взяла та й закинула: і чого б то йому ховатись? Наче не всі ви з німцями воювали! Як він глипнув на мене: «А хіба ж це ті німці?! Та не про них клопіт. Саму тільки братську могилу в поштово-вому сквері взяти. Де полуботківців поховано. Котрих він із своїми латишами з патронного заводу отоді, взимку, на Полтавській вулиці навалив цілу купу! За одне це шибениці для нього мало». Ой Артеме! Може б, тобі не слід було сюди, у Славгород!

— Нічого, я піду зараз.

— Та як тобі не сором! Чи я про себе! Ну, ото ж бачиш тепер сам, хіба можна було їй далі терпіти! Посуткувалися тоді гуртом та й вирішили — їхати їй у Вітрову Балку. А тут саме й фабрика перейшла на одну зміну — сировини вже була нестача, без роботи лишилась. Стали збирати її в дорогу. Потім стали чекати на оказію, може, хтось у базар приїде з тих країв. Бо на поїзд, та ще з дитиною, щоб сісти, не було чого й думати. З тиждень, може, минуло і його, Мегейлика, за цей час ні разу не було. Чи не одумався часом? А воно, як виявилось, була інша причина: у сипняку лежав. Прийшла Христина тітка. Либонь, замучилася геть зовсім із ним: в

лікарню не приймають, рідні в нього ніякої нема. «А ти ж таки,— до Христі,— жінка йому, яка вже не є, бо ще ж не розлучена». То Христя і не вагалася. А тільки, вже одягаючись, щоб іти разом з тіткою, сказала їй: «Я то піду — догляну, поки одужає. Але запам'ятайте раз і назавжди, що я вже йому не жінка. Від самого різдва».

— Одужує вже,— після мовчанки сказала Бондаренчиха.— Два місяці минуло. За цей час Христя частенько заходила. Спершу до Василька, бо брати туди з собою боялась. Та й потім, коли хлопця в село відправила, не цуралась. А це вже з тиждень щось і не було.

— Може, подалась у Вітрову Балку?— висловила здогад Таня.

— Та як би ж вона не зайшла перед тим!— заперечила дівчині мати.— Я вже боюсь, чи саму її не звалив сипняк. Сходи-таки, дочко, сьогодні після роботи.

Таня пообіцяла сходити. Треба ж їй про Артема сказати. Спитала його, що їй переказати.

Артем попросив, щоб переказала їй прийти надвечір на берег Дніпра до купалень. Там він її чекатиме. Потім хвилин через кілька після Тані пішов і він од Бондаренків.

II

Кварталів кілька Артем із Матвійком ішли мовчки. Не те що про своє вугілля не вигукували, а навіть проміж себе не перемовлялись. Отак обидва були пригнічені. Матвійко був і спробував раз висловити своє занепокоєння — чи не захарлає отой хлопець (про Петрика мова) його «ковалів»? Чи таки ж передасть подарунок його при нагоді Василькові? Артем відповів сухо, що в їхньому роду поки що шахраїв не було! То вже хлопець і не наважувався більш. Ішли обидва заглиблені кожен у себе.

Та ось із тихої Гоголівської вулиці завернули на магістральну — Херсонську. Тут уже, незважаючи на ранній час, життя пульсувало жвавіш. І не могло, певна річ, не привернути до себе їхньої уваги.

Поспішали на базар заклопотані жінки з кошиками; сновигали чоловіки, робочі люди переважно. І дивно було бачити їхнє незрозуміле об цій порі вештання на вулиці. Але ж потім Артем згадав, що деякі підприємства міста стояли, а голодного вовка, як відомо, ноги годують. Частіше стали траплятися німці. Ось пройшли колоною — не менше батальйону, на кілька хвилин спинивши рух, у повній похідній екіпіровці: з ранцями на спинах, з шанцевим інструментом. Куди ж це вони? Що з драгунських казарм — ясно, на вокзал, певно. На військових повозках, важких, як артилерійські лафети, про-

везли під брезентами м'ясні туші. Гуркіт од важких коліс, стрясаючи будівлі, виповнив вулицю, заглушив людські гогоси. Певно, тому Матвійко почув трамвай, як був він уже за кілька кроків за спиною в нього. Озирнувся і шарахнувся убік, скрикнувши чи то злякано, чи то зраділо:

— Трамвай!

— Який там трамвай! Конка! — поправив його Артем.

Спинились, поки проїхали: два битюги тягли вантажний вагон з наваленими лантухами муки. На одному коні сидів у сідлі їздовий, а другий німець, з гвинтівкою на колінах, сидів на лантусі муки.

— Куди це вони?

— Вже ж не куди! З млина на товарну станцію, а тоді ешелонем у Німеччину. Грабіж серед білого дня!

Слюсарний рундук у паркані під вивіскою з намальованими на ній примусом, замком та ще всяким хатнім начинням був відкритий. Артем іще з бруківки зауважив поруч старого Боруха Романа Безуглого, котрого добре знав іще з минулого літа по червоногвардійському загону на машинобудівному заводі, де разом з Кузнецовим і організовували той загін, і навчали потім військової справи червоногвардійців. Якраз демонстрував якійсь бабусі, як видно, щойно полагоджений примус.

Артем почекав біля візка, поки Роман відрядив бабусю (Матвійко тим часом мотнувся по дворах), а тоді підійшов до рундука і подав запальничку — чи немає чим заправити?

Роман теж одразу впізнав Артема — радісний подив метнувся в очах, але витримка взяла верх над природним бажанням гукнути зраділо: «Гармаш?!», схопити за плечі: «Звідки?» Не кажучи й слова, він налив у запальничку бензину, перевірів кремінець — викинув, вставив новий. І, віддаючи запальничку, спитав, чи це й усе. Більш нічого не треба? Ні, ще поміч потрібна: обід колеса спадає. Роман взяв молоток і вийшов з майстерні. Підійшов до візка.

— Це твій? — не без подиву спитав Роман.

— Напарників.

Колеса справді потребували капітального ремонту, хоч спершу їм потрібен був стельмах, а вже потім коваль. Дарма! Роман крадькома від людей лише на одну часинку завмер у міцному дружньому рукостисканні і зразу ж взявся до роботи. За якісь п'ять хвилин між ударами молотка вони з Артемом порозумілися. Отак само стисло, як допіру тітці своїй, майже тими ж словами Артем розповів товаришеві про своє становище. Попросив зв'язати з підпільним партійним комітетом. Роман пообіцяв сьогодні ж зробити все, що треба. Спитав, де його можна буде спобігти увечері. Артем сказав,

що чекатиме на березі Дніпра, поблизу купалень. За орієнтир хай буде дубок з вугіллям.

А тут саме Матвійко прийшов, повеселілий від неабиякої удачі: знайшов покупців.

Отож, скинувши з візка ще один мішок, зразу й рушили далі. В них тепер лишалось три мішки. Якраз половина. «Нівроку,— міркував собі хлопець.— Якщо й далі торгівля піде отак жваво, то, гляди, до обіду дідусь іще вдруге пошлють. А куди поспішати?! Тим більше, що цікавого у цьому Славгороді таки справді, мабуть, на цілий тиждень вистачило б!» Він ішов собі вільно, тільки тримаючись за голобельку. Бо хіба з таким здорованем, як дядько Артем,— дарма що шкандибає ще трохи,— можна йти у супрязі! Хоч не обтяжувати його собою, і то вже добре. Та й візок таки полегшав. Ішов собі вільно, та тільки й знав, що водив головою з одного боку вулиці на другий, цікавий, переповнений враженнями, час од часу звертаючись до Артема з якимсь подивом своїм чи запитанням.

Проте Артем, такий завжди уважний, охочий до розмови з ним, зараз чомусь став неуважний, коли відповість, а то й зовсім повз вуха пропустить запитання. І мовби самі ноги несли його, а куди, спитати! Вже й центр поминули — повз думу з величезним, як обід колеса, годинником на башті; мимо «Біоскопа»¹³³, ще закритого об такій ранній порі; мимо гостиниці «Брістоль» із величезними золотими літерами на пису. І опинилися парешті аж десь неподалеку від вокзалу, бо стали чутніші паровозні гудки та брязкіт буферів.

Матвійко наважився спитати, куди це вони поспішають отак.

— Треба, Матвійку, треба. До одних людей.

— Теж родичі?

Артем спершу нічого не відповів, але згодом загладив-таки свою безтактність щодо свого товаришка:

— Не знаю, чи будуть родичі, але що чужі будуть, то напевно!

Іще в Бондаренків у хаті йому спало на думку це і вже відтоді не виходило з голови. Та чи так вже він зрештою ризикує? Хто його в такому вигляді впізнає, та ще й ніколи раніш не бачивши! То навіщо ж даремно цілий день борсатися в усяких припущеннях? В тому числі і в дуже прикрих. Бо, справді, коли б у Вітрову Балку їхала, хіба ж не зайшла б перед тим до Бондаренків! Може, справді захворіла.

Номер будинку по Троїцькій вулиці він добре пам'ятав, бо взимку якось приходив сюди. Самий спогад про ті перші і невдалі одвідини Христі — замок висів на дверях флігелька — Артемові навіть і зараз був дуже неприємний. Особ-

ливо ота коротка розмова з незнайомою жінкою, з якою зіткнувся у хвіртці. Сковзнула поглядом по обличчі — і ні з того ні з сього: «Ви не до Христі часом?» Артемові аж дух перехопило. Це вже потім він докопався, чому вона так запитала — Василько дуже схожий на нього, а тоді пояснення це і на думку не спало йому. А спало зовсім інше. Старанно добираючи найдошкульніші слова, сказав на відповідь: «А хіба вона... запровадила вже й денні прийомні години для нашого брата солдата?» — і, не чекаючи, поки оторопіла жінка отямиться, вийшов з двору.

Чи то від швидкої ходи, чи від отих прикрих спогадів серце в Артема билосся дуже, але в рівному, чіткому ритмі.

III

Залишивши Матвійка з візком біля воріт, він відчинив хвіртку і зайшов у двір. І мимоволі спинився одразу від несподіванки: за кілька кроків од нього, поряд з ганком за столом під старими акаціями снідали четверо. Як видно, столовники оті самі, що про них розповідала Христя йому ще тоді, у Таврії. І навіть, чи не в тому ж, що й тоді, особовому складі. Принаймні он той з петлицями телеграфіста, що лицем сюди, ну, певно ж, і є той самий бідолаха, у котрого наречена перед самим весіллям утонула, купаючися в Дніпрі, і який, очевидно, так і не оженився й досі, бурлакує; інакше чого б же він столувався на стороні? Поряд із ним на ослоні сидів Мегейлик. Дарма що Артем ніколи не бачив Христиного чоловіка, а впізнав його теж одразу — по змарнілому обличчю. Інші двоє сиділи спинами до Артема, і тому визначити їх він одразу не міг. Та ось один із них раптом повернувся лицем з банькуватими очима й качиним носом над «заячою» губою і спитав високим різким тенором:

— Що за іден?

«Ну ясно ж, Лиходій», — догадався Артем і відповів уголос:

— Вугляр.

— А звідки сам? — одвернувшись і почавши вже знову їсти, ще спитав Лиходій.

— Здалека, — ухилився Артем від точної відповіді. І одразу ж побачив, як вся шия Лиходія стала наливатися кров'ю, і він раптом заверещав, мов недорізаний підсвинок:

— Я не питаю тебе — здалека ти чи зблизька! Я питаю — звідки?

— То ти так і кажи, — ледве стримуючись, удавано спокійним тоном сказав Артем. — Бо звідки мені знати, на лобі в тебе не написано ж, що ти з державної варти! Тобі посвідку показати? На! — І він справді вийняв з кишені папірець, простяг йому.

— На біса мені твоя посвідка!— вже спокійніш сказав Лиходій.— Я тобі зараз дюжину таких липових посвідок покажу.

— Ну, ви ж люди городські, а ми лісові люди, темні. На такі діла не мастаки. От вугілля напалити — це наше діло.

Все це говорячи, він невідривно дивився на Мегейлика, котрий сидів, спершись підборіддям на поставлені ліктями на стіл руки, з відсутнім поглядом, байдужий до всього, що відбувалося навколо нього. Та ось раптом, мовби під силою Артемового погляду, підвів очі й прикипів до його обличчя. На одну мить наче подив майнув у його гарних темно-синіх очах, і навіть безкровні губи ледь ворухнулись, мовби він хотів щось сказати. Та Артем якраз вчасно озвався:

— З-під Канева я.

— Ого, справді неблизький,— зауважив телеграфіст.

— А що зробиш? Істи треба!

— Ну, що ж там у ваших краях? — спитав, як видно, балакливий телеграфіст, розмішуючи ложечкою цукор у склянці.— Ви таки ближче там до Тараші, до Звенигородки.

— Весела жизнь починається!— з удаваною турботою сказав Артем.— Знову війна. Не встигли ту видихати. Бо хіба ж це не війна: і в Тараші під зад коліном дали німцям та гетьманцям. І в Звенигородці.

— А ти не агітуй!— сердито скрикнув Лиходій.

— Та чи це я завів розмову! Це ж твій однокашник. А у вашім повіті хіба не така сама каша заварюється! Проходив оце через базар — чув од приїжджих, що в деякі лісові волості німці і поткнутись бояться.

— Через базар?— на цей раз Лиходій не полінувався і навіть усім тулубом повернувся до вугляра. Пильно оглянув з голови до ніг.— Так, кажеш, проходив через базар? І все ж таки язиком отаке мелеш. Ну, видно, й справді темний ти чоловік.— Постукав по столу.— Як оця дошка. Або ж аферист першої класи. Одне з двох.

— А що я такого мелю? За що купив, за те продав.

І саме на цій мові до столу підійшла господиня. Поставила тарілки з стравою на стіл. А тоді на вугляра глянула пильно.

— Вугілля, хазяечко, беріть. Березове. Перший сорт!— зрадів Артем нагоді перевести розмову на спокійнішу тему.

— Та треба.

Артем мотнувся за ворота і зразу ж вернувся з мішком вугілля на плечах.

— Неси за мною,— сказала жінка і пішла через двір, повз флігельок Мегейлика аж у той край двору, до сарайчика. Відчинила двері, пропустила його в сарайчик і сказала.

куди висипати вугілля:— В отой куток. Дривітню відсунь осюди, до дрівець.

Артемові навіть перехопило дух при слові «дривітня». Це ж на неї вона, бідолашна, отоді у розпачі зіп'ялась, щоб кинутись у моторошну прірву. Здавалося, що в цій дривітні було не менш як сто пудів — насилу відкотив до купи дрівець. А тоді випроставсь і обвів затуманеними очима стіни сарайчика.

— Що ти оглядаєш? Нема!— сказала жінка з порога.— Дядько Йван ще того ж дня вийняв той гак із стіни. А нащо він тобі?— Артем стояв приголомшений, навіть не розуміючи гаразд, чи все це справді відбувається, чи, може, тільки верзеться йому. А жінка говорила далі:— Ех ти, вояка! Ну, добре, що я на тебе зла не маю! А коли б мала? Хряпнула б оце дверми, заціпнула б та у гвалт... Ну, то що б же ти робив тоді? І гака в стіні нема для порятунку. Живого б схопили! Ну, чого ж стоїш? Висипай мерщій.— Тепер тільки Артем отямивсь і став висипати вугілля з мішка. А вона перехилилась через поріг у сарайчик і мовила обуреним шепотом:— Ти що, чоловіче, з глузду з'їхав! Чого тебе сюди принесло?! Та ще й мову завів про таке! А що, коли він уже впізнав тебе?

Приголомшений Артем тільки й надумав сказати:

— А як це можна впізнати, коли не бачив людину ніколи раніш?

— А як я тебе впізнала? Ні, не тепер, бо це вже вдруге. А отоді, взимку. Як ти сюди приходив. Чи, може, то не мені ти оту гидоту про Христю ляпнув? Хоч спасибі скажи, що я їй не переказала тоді.

— Велике спасибі!— щиро подякував Артем.

— А зараз оце ти не від неї часом?

— Як?— занепокоївсь Артем.— А хіба вона?..

— Тиждень тому гайнула до вас, у Вігрову Балку. Не приходила? А де б же вона...— тепер уже занепокоїлась і жінка.— Чи, може, ти не з дому?— зміряла його поглядом з голови до ніг.— Авжеж. Партизаниш!

— Облишмо про це,— спинив її Артем.— Ви краще скажіть, чи все гаразд? Чого вона так раптово поїхала, що навіть нікому не сказала? Може, що сталося?

— Авжеж, сталося!— і, мовби навмисне, зробила паузу, пильно дивлячись йому в лице. Тоді похитала осудливо головою.— Ой, бити тебе треба, та нікому.

— За що?

— А втім, всі ви, мужчини, однакові: аби вам добре було. А як тій жінці сердешній видихати доведеться...— І стала розповідати.

Вернулась якось із базару, а вона в хустину речі свої ув'язує. У Вітрову Балку зібралась. «А хворий як же?»— «Який там він хворий! Коли вже рукам волю дає!» Та й показує синець на грудях в долоню завбільшки. Чоботом навкідь ударив.

— За що? Ох і сволота ж! За те, що виходила?!

— За те, що набігала!.. Вона, як видно, при першій зустрічі не сказала йому всього. Що вже живе з тобою. Підсолодила пілюлю. Так він увесь час і думав. А за два місяці, поки хворий лежав... Одне слово, шила в мішку не сховаєш! Як-не-як, на шостому місяці вже. Та ще од ревнивого ока... Цілий тиждень потім, як колода, пролежав — лицем до стіни. Оце сьогодні вперше з кімнати вийшов до гурту снідати; з людьми заговорив. А тут і ти, як навмисне. Ну що ж, як не дай бо!.. На шибеницю захотів? До отих двох, що вдосвіта сьогодні!.. На базарній площі.

— Кого?— кинувсь Артем. Але вона не знала. Вона і на базар сьогодні через те не ходила.

— Кажуть, таблички на грудях в обох: «Партизани». Один зовсім молоденький. Ох, іроди ж отакі! Отож іди мерщій. Та хоч біля столу не затримуйсь. А гроші я тобі зараз за ворота винесу.

«Он чого він аж повернувся до мене, як я сказав про базар»,— зринула думка. І Артем блискавично відновив у пам'яті всю ту розмову біля столу, слово в слово. «Рисковита розмова була. Ушиватися треба. Але без паніки!»

Простуючи до воріт, Артем спинився посеред двору, обвів очима будинки і неголосно вигукнув: «Вугілля! Вугілля!» Потім вийняв кисет з кріпаком-самосадам (єдину свою зброю цього разу!) і одірвав папірець на цигарку. Але не став закурювати. Отак, з розкритим кисетом у руці, щоб можна було, в разі потреби, в одну мить гребнути тютюну повну жменю, і рушив стежкою. Вже до хвіртки доходив, як нагло високий тенор від столу спинив його:

— Гей ти, лісовик! А підійди, лишень, сюди.— І Артем мусив підійти до столу.— Покажи-таки свій документ.

— Та він же в мене липовий!— віддаючи посвідчення Лиходієві, з силуваним жартом сказав Артем.

— Побачимо зараз.

— І чого б ото я чіплявся до чоловіка!— несподівано обізався Мегейлик.— Півгодини не можеш людиною побути!

— Що?— Лиходій аж очі вирячив, апелюючи до свого однокашника-телеграфіста.— Ти бачив отаке! Для нього ж стараюсь, можна сказати... Чи, може, це не ти,— звернувся до Мегейлика,— п'ять хвилин тому сушив собі голову: звідки тобі чоловік оцей по знаку?

— Але це не означає, що вже треба йому трус робити.

— Е, тут ти мене не вчи! Знаю сам, що роблю.— Він розгорнув папірець і довго читав ту посвідку. Врешті звів очі і, пильно глянувши на вугляра, сказав:— З оцим папірцем хіба що у ватер сходити. Який же це документ, коли рік народження не проставлено?!

— Та чи ж я сам писав цю посвідку?— озвався Артем.

— Для мене що важливіше? Чи те, що ти Явтух Синиця, а не, скажімо, Свирид Горобець, чи рік народження?

— Та хіба й так не видно, що не сімнадцять мені й не сімдесят? Видима річ — військовозобов'язаний. Але хіба ж це має тепер якесь значення?— І на цьому, звичайно ж, слід було кінчити йому, щоб не ускладнювати справу. Але його наче біс за язика сіпнув.— Чи, може...— Він навмисне зробив паузу, щоб більше наголосити на своїх словах.— Чи, може, поки я там у себе в лісі з вугіллям порався, пан гетьман уже загальну мобілізацію нашого брата об'явив? А я прогавив. Та й мимоволі дезентіром став?— І почав ліпити цигарку.

Лиходій примружив око й часинку мовчки дивився на вугляра. Далі осудливо хитнув головою.

— О, та ти штучка! Ні, ти не «дезентір». Ти самий справжній лісовик-партизан. Он ба, як ловко загнув! Яким круглим ідіотом ясновельможного гетьмана нашого виставив! Та вже за одно це...

— Я й слова такого про гетьмана не казав!— тамуючи занепокоєння, бо вже бачив, до чого йдеться, похопився заперечити Артем.

— Не прямо. Цього ще не хватало! Натяком. На здогад буряків, як то кажуть. Авжеж! Бо це ж треба справді ідіотом бути, щоб зважитись на отаку дурість, як загальна мобілізація вашого брата. О, ви цього тільки й ждете! Вам тільки б зброю в руки. Ось хоч би й тобі.

— А нехай їй грець!.. За три роки війни я вже набавився цією іграшкою. Донесхочу!— відповів Артем.— А коли б хотів, то з фронту не те що гвинтівку, а станковий кулемет притягнув би додому. А на біса мені?! І так ось півроку вже не сам один сплю, а під боком у жінки, а все війна сниться.

— Ото аж так далася тобі взнаки? А наче ж і не покарлючило анітрохи. Тільки й того, що кульгаєш трохи.

— Гарно «трохи»!— вхопивсь Артем, як за соломинку.— Не кульгаю, а наче той колодник, ногу волочу.

— Ну, це не такий вже й гандж великий,— сказав Лиходій,— щоб можна страхуватися цим. Через базар, кажеш, проходив. Значить, бачив: один — на вішалці,— навіть без руки. А міжду прочим — партизан-лісовик. Факт. Та ще й не

з рядових. Бо рядовому такої торбищі з грішми та золотом верховоди не довірили б.

— Е, пусті балачки!— одмахнувсь телеграфіст.— І звідки в них те золото? Та й що вони мали б у нас тут закупити?

Лиходій на це нічого не відповів. До столу підійшла господиня. А при ній говорити про справу, що «не для жіночого розуму», він не хотів. Тому перевів мову на інше — знову звернувся до вугляра:

— Так кажеш, півроку вже домуєш. Чи, як ти сам висловився, півроку вже як спиш під боком у жінки. І давно жонатий?— все так же похмуро й підозріло спитав Лиходій.

— Перед самою війною.

— Діти є?

— Двоє.

— Близнюки!— весело зауважив телеграфіст.

— Ні, чому?— і вже збагнув Артем, що провалився, що заплутався в отих навманнях сказаних місяцях та роках. Щоб скоріш розв'язатися з цієї темою, звів мову на жарт:— А нехай бог рятує від близнюків. Тут коли й по одному, то, гляди, років за п'ять вуха об'їдять!

— Ще б пак!— осміхнувся Лиходій.— При такій... анімалії. Не второпав? Поясню: дев'ять місяців природою визначено жінці череватою ходити, а твоя за півроку вправляється. По-науковому це зветься анімалія!

— Стривай, Тереню. А може...

— Ні, ти вже тепер не встрявай!— не дав Лиходій навіть закінчити фразу Мегейликові.— Ти краще тим часом понатужився б та пригадав-таки, де й коли зустрічався з ним. Чи що там у тебе ще за «може»? Може, і йому, як тобі, добрий сусід допоміг? Поки вернувсь, а він його жінці вже й фундамент заклав! Ти це хотів сказати?

— Тереню Сидоровичу!— осудливо знизала плечима обурена за Мегейлика господиня.— Ну як вам не совісно!..

— Знайшли в кого совісті питати!— на подив спокійно сказав Мегейлик.— Саме прізвище чого вартє: Лиходій!

— А так, Лиходій — з великої літери. З діда-прадіда. І не в претензії на своїх предків. Навпаки,— анітрохи не каючись за вразливі свої слова, але й не образившись нітрохи, сказав Лиходій.— А що з того, що ти в нас добродій? Живеш по євангелію: «... Підстав другу щоку»? Що маєш за це? Болячку в печінці та роги на лобі!— І знову звернувсь до вугляра:— Ну, ну, давай далі клубочок розмотувати.

Але Мегейлик таки наполягав:

— Та будь же ти людиною нарешті! Я ж тебе прошу, дай чоловікові спокій.

— А тобі що?— вже пильно і мовби аж підозріло глянув Лиходій на свого приятеля.

— Вже ж не що!— сказав тихо Мегейлик. І додав мерщій, мовби каючись за свою одвертість:— Та й потім — не хочу гріха на душу брата. Адже це я дав тобі привід для причіпки.

— Не бичуй себе хоч за це. Я й без тебе не проморгав би його. Занадто вже підозрілий тип. Пашко,— звернувся раптом до чоловіка поряд себе,— а ну, зиркни, в тебе око на них більш-таки призвичаєне, хіба ж не лісовик?

Мовчазний чоловік (принаймні досі жодним словом іще не обізвався) зиркнув спідлоба на вугляра — тільки й встиг Артем помітити на нічим не примітнім обличчі здоровенний чиряк на вилиці під лівим оком, заліплений цигарковим папірцем, і мерщій одвернувся до своєї тарілки. І лише по тому сказав:

— Тобі, Тереню, таки треба й самому хоч би на тиждень у ліс. А то хибне уявлення в тебе про теперішніх лісовиків-повстанців. Як про печерних людей.

— Хибне?

— Не знаю як — де, але в нас... власне, на наших краях,— похопився поправитись,— такого замазуру й близько до лісу не підпускають. Навчив сипняк! То тепер лазні є з паровими вошобійками. А при лазнях перукарні.

— Ну от і слава богу! З'ясувалось-таки!— щиро зраділа господиня. Хоч, власне, і зараз іще невідомо було, чим все це скінчиться. Бо посвідка була у Лиходія в руці, і він сидів похмурий та зосереджений. Як видно, ще не вирішив остаточно, що йому з цим підозрілим вуглярем робити. Потрібен був якийсь, хоч би легесенький поштовх, щоб перевести його помисли на іншу стежину. І жінка надумала:

— Тереню Сидоровичу, ну чай же холоне!— Затим підійшла до нього з-за спини і, налігши йому на плечі повними грудьми, простягла руку до його склянки.— Авжеж, холодний. Зараз я вам гаряченького!— Беручи склянку, вона тією ж рукою якось спритно двома пальцями «зачепилась» за посвідку в його руці. Обережно сіпнула раз, вдруге, водночас за кожним разом тугіш натискаючи грудьми йому на плече. І Лиходієві, як видно, ця гра сподобалась: довгенько не випускав із пучки папірця, а врешті випустив-таки.

— На, ховай мерщій!— весело сказала жінка, віддаючи посвідчення Артемові. Потім, поки він акуратненько згортав папірець, вже наливаючи з самовара Лиходієві склянку, напучувала:— Та будь розумніший надалі. Припни свого язика. Не бачиш, у який час живемо! Мовчи та диш!

— О, тепер уже припну!— хитнув головою Артем.— Тепер уже навіть у лісі в себе з дубами та осиками розп'ятувати не буду...

— Ти таки знову про свій ліс!— люто зиркнув на нього Лиходій.— Котись ковбасою! Поки не передумав.

Тільки вже за ворітьми Артем запалив зліплену ще біля столу цигарку і глибоко кілька разів затягся скаженим дідовим кріпаком. Тоді взявся за голобельку. Та перш як рушити, пристояв часинку, уважно прислухаючись. Але за парканом не чути було нічого підозрілого. Спокійно точилась розмова, хоч слів і не можна було розібрати за брязкотом тарілок. Та ось господиня, як видно, зібрала вже брудний посуд, але перш як одійти від столу, сказала заклопотано:

— Голова йде обертотом: ну чим же я вас, бурлаки, в обід нагодую?! На базар не ходила. Ой же, кровопивці прокляті!..

— Не сушіть собі, Маріє Дмитрівно, хоч цим голови,— заспокоїв телеграфіст.— Дасть бог не захлянемо за день.

— Одним днем не обійдеться тут,— обізвався Лиходій.— Отож, затягуймо, хлопці, очкури чимтугіш!— і пояснив: якщо хазяечка наша побоялась сьогодні на базар, то завтра ж іще страшніше буде.— Та ні,— похопивсь, бо жінка з переляку аж ойкнула,— хіба ж я що! Я про цих самих двох. У тому розумінні, що — спека. То на завтра вже од них такий сморід піде — за квартал носа затуляй.

— Ох же іроди! Німчури прокляті!— обурилась жінка.— Ну та й доки ж вони ще будуть глумитися з них?!

— Та повисять. Поки треба,— відповів Лиходій.— Поки німецька комендатура не накаже зняти. А яка їм рація з цим ділом квапитись! Чим більше народу побачить це видовище...

— Ой, страховисько яке!— і, бідкаючись, жінка пішла од столу.

Матвійко в невиразній тривозі глянув на Артема й спитав пошепки:

— Про що то вони?

Артем не відповів, чуйно прислухаючись. За парканом деякий час панувала важка мовчанка. Артем уже хотів рушати, як раптом Мегейлик сказав тихим, але сповненим обурення голосом:

— І як ти можеш, Терешку,— «видовище», «рація»? Та як у тебе язик повертається такими словами говорити про це?!

— Не любо — не слухай!— відповів Лиходій. Мегейлик нічого не сказав на це, а мовчки встав із-за столу. Телеграфіст похопився:

— Стривай, Володю, я допоможу тобі.

І за тим зарипіли милиці од столу, поволі затихаючи.

За столом тепер лишилося двоє — Лиходій та його приятель-гість. Артем ніяк не сподівався на таку щасливу нагоду. «Не може такого бути, — майнула думка, — щоб, залишившись наодинці, вони не перемовились бодай кількома словами, з яких можна було б хоч трохи зрозуміти їхні взаємини, розгадати оцю досить загадкову особу його не то приятеля, не то підлеглого, про якого тільки й відомо було досі, що звать його Пашко (але невідомо навіть — прізвище це чи пестливе від Павло); що він не місцевий, а з повіту, з якоїсь партизанської місцевості, бо де б же інакше його око «призвичаїлося» до лісовиків? А може, навіть і з самого партизанського загону?» Власне, ніяких підстав думати так, вважати його за агента державної варти, засланого в партизанський загін, в Артема не було. Тим більше, що по відношенню хоч би й до нього самого він повівся допіру як цілком порядна людина. (А міг би, далєбі, завдати неабиякої прикрості!) І все ж таки, замість почуття вдячності, Артем відчував до цього невідомого з чиряком під оком як єдиною прикметою, якусь незбагненну неприязнь, навіть відразу. Як до людини фальшивої, підступної, а відтак і дуже небезпечної. І вже це одне змушувало Артема будь-що розгадати, хто він такий і звідки саме. Щоб же могли якось застерегти кого треба од нього. А ті два за столом мовби затаїлись мовчати весь час. Нарешті Лиходій обізвався стиха:

— Просто і не знаю... Чи, може, ще хоч би день-два за-триматись тобі?

— Ні, ні. І так вже третій день, — знепокоївся Пашко. — Як би не кинулись мене там...

— Мені не на що ти й потрібен... Але ж у нас ніхто того Злидня не знає в лице. Ось у чім лихо. А документи в нього напевно липові.

— Та його вже й духу в Славгороді нема. Ще вчора, ма-буть, ушивсь. А що сьогодні — то вже напевно. Як тільки взнав а чи, може, й на власні очі побачив, що трапилось з його напарником. Але ж диво дивне: як він виприснув?

— Бо роззяви!

— Але ж як сталось, що замість нього того парубійка схопили?

— Попав хлопець у біду, як курча в борщ. Сам винуватий. Не ходи босий. Не виривайся з дому без посвідки. Бо звідки ж знати, що ти не Злидень? На лобі ж у тебе не написано. — Від згадки про те, що допіру саме ці слова було сказано вуглярем йому самому у вічі, Лиходієві на мить заціпило навіть, а затим прорвалось вибухом обурення самим собою: — Ех, балда отакий! Щоб ото з рук випустити! Ну, явний же лісовик! І що мені моча в голову вдарила! Та й ти, Пашко, хорош!

І в цей час до столу підійшла господиня. Спитала, чи не налити їм іще чаю. Обидва з подякою відмовились. А Лиходіїв гість одразу ж став прощатись.

Артем не став більше баритись, смикнув візок, і за які півсотні кроків звернув за перший же ріг у завулок. Щоб не потрапити одразу ж, тільки-но вийдуть із двору, в поле овиду Лиходія.

— Ну попадись мені!— мовив крізь зціплені зуби.— Я тобі пригадаю і «вішалки», і оце твоє — «не ходи босий!».

IV

Тепер вони прямували назад до Дніпра. Найближче їм було по Катеринівській вулиці, через базар.

— Матвійку,— по довгій мовчанці озвався Артем,— ти мерців коли-небудь бачив?

— Мертвяків? Е, бачив. Ой, боюсь!

— Ну, значить, тоді це відпадає. Поїдемо іншими вулицями, не через базар.

— А хіба що?

Трохи повагавшись, Артем сказав, що на базарній площі німці сьогодні вдосвіта повісили двох.

— Кого?— жахнувся хлопчина.

— Не знаю ще. Партизанів, либонь. А може, отаких «партизанів», як ми оце зараз із тобою. А тепер давай по-мовчимо.

Кварталів зо два пройшли мовчки і повільно, мовби за труною в жалобному поході.

— Але найбільша пошана, найліпша пам'ять для них,— нарешті озвався Артем,— це їхню справу далі робити. Ну, ти ще малий, тобі рости треба. Але рости, Матвійку, таким, щоб горою стояв за трудящий народ. Рости мужнім, безстрашним. Зрозумів?— Матвійко гаряче глянув на свого старшого товариша засльозеними очима й ствердно хитнув головою. Артем говорив далі:— Але безстрашний — це зовсім не означає безпечний. Отож слухай мене уважно, Матвійку: зараз, і без усяких розмов, зійди на тротуар та отак і йди окремо. І мене ти не знаєш, ніколи навіть у вічі не бачив. І до вугілля ніякого відношення не маєш. З торгівлею покінчено на цей раз.

— А чого?— насторожився хлопець.

— Для паніки підстав нема, але береженого, як той казав...

Затим переступив через голобельку, впрігся у візок, приладнав лямку собі на груди і рушив.

Звичайно, коли б були достатні підстави, то слід було б просто, десь непомітно приткнувши візок, і самому зникнути

мерщій. Але таких підстав, на думку Артема, зараз не було. У Лиходія тим часом і без нього досить клопоту. Проте й ризикувати без потреби, звичайно, не слід було. Тому, прибувши на берег, чинив уже по зарані розробленому плану, швидко, хоч і без непотрібної поспішності.

Насамперед віддав дідові увесь виторг. Потім розповів без зайвих подробиць про отой прикрий свій прорахунок, якого припустився він був, у зв'язку з чим і змушений тепер негайно ж перебратися від них на іншу квартиру.

— Куди ж ти думаєш податись?— стурбовано спитав дід Явтух.

— До вечора побуду тут поблизу,— хитнув головою на пустир, що зразу ж за купальнями простягся хаотичним нагромадженням гранітних брил аж до причалу. Потім попросив Матвійка розшукати серед пожитків у човні його клуночок з чистим одягом. А трохи згодом нехай прийде — цей одяг, робочий, забере. Та й вудку принесе. Все ж таки на березі Дніпра людина з вудкою не така підозріла, як з пустими руками.

Отак і було потім. Тут його і розшукали увечері Роман Безуглий із Смирновим.

Але спершу, на годину раніш за них, прийшла Таня. Просто від Христиної тітки. Бо та хоч і сказала їй, що Христя подалась у Вітрову Балку, але про Артема, що приходив сьогодні до них і вже знає про те, не сказала. Отож дівчина й поспішала сюди, на умовлене місце, з тією прикрою звісткою.

Проте, на її подив, Артем зовсім спокійно вислухав її та тільки й сказав потім:

— Ну от і гаразд. Давно б отак треба було їй — у Вітрову Балку.

Він не став розповідати дівчині про свої одвідини Христиних родичів — навіщо це їй здалось!— а мерщій хотів уже накинутись на неї з розпитами про зовсім інше, але Таня похопилась раніш.

— Гаразд, та не дуже!— хитнула скрушно головою і навіть зітхнула.— Не знаю, що й думати! Ну, звідки він знає про тебе, що ти в Славгороді! Мегейлик.

— Знає? Ти певна?

— Він сам мені про це сказав.

Це коли вже вийшла вона від Христиної тітки. У дворі зіткнулася з ним. На костурі, худючий. Думала обійти, а він сам зійшов із стежки, щоб дати пройти їй. Спинивсь. Привітавсь чемно. То й вона замість того, щоб, відповівши на привітання, мимо пройти, спинилася й собі. Бо як же пройти мовчки! Нечемно мовби. А головне боялась, як би він не

догадавсь, чого приходила. Треба і йому «пояснити» причину. І хоч він нічого не питав, вона ще й йому повторила оту ж саму вигадку, що Христиній тітці. Мовляв, на фабриці місце пакувальниці звільнилось, саме б для Христі. А її, виявляється, і в городі нема. І як казала це, почервоніла, мабуть. Бо хитнув осудно головою: «Отака хороша дівчина, а неправду говорите. Ви ж не того приходили, а з переказом від Гармаша, щоб десь зустрітися їм».

— Я так і отерпла вся,— здригнулася Таня й зараз, розповідаючи це.— Але набралась-таки духу, брешу, вже не червоніючи. «Анічогісінько не знаю про Гармаша, півроку у вічі не бачила. І нема чого випитувати мене. Негарно так робити». Він і повірив. «Ну, так от знайте: прибув і, може, сьогодні ще й вам мішок вугілля принесе! Якщо не приносив, поки ви на роботі були». Ну як він узнав?!— І розгублено дивилась на Артема.

Тепер він уже змушений був розповісти дівчині, щоб не сушила собі даремно голову, про свої одвідини Христиних родичів. Про те, що зіткнувся був там з Мегейликом та Лиходієм. І що дійшло аж до перевірки документа, липового, звичайно.

— Ні, ти таки божевільний!— Таня аж спалахнула, і навіть очі її затуманились слізьми від обурення й тривоги за нього.

— Сам тепер бачу, в яку халепу мало не вскочив. Але ж чи міг я думати, що вона впізнає мене, Христина тітка.

Артем розповів, як саме це сталося. Розповів і про її поведінку під час перевірки Лиходієм його документа. Що, власне, чи не вона ото і врятувала тоді його. Через те й дивно було йому зараз на неї. І прикро. Був куди кращої думки про неї. Вважав за надійнішу. А тому навіть деякі сподівання покладав на неї.

— Які сподівання?

Артем відповів не одразу. Не те, що не мав на це готової відповіді. За цілий день отут, на безлюдному березі Дніпра, на самоті серед оцього похмурого каміння, він мав досить часу на роздуми про оту вранішню пригоду. І особливо, звичайно, про ту підслухану розмову Лиходія з його гостем, коли вони залишилися за столом удвох. Що то був провокатор, в Артема вже не було ніякого сумніву, і навіть якимсь чином зв'язаний із стратою отих двох невідомих сьогодні на базарній площі. Безліч разів за день слово по слову пригадував Артем отой діалог, відшукуючи в словах і в недомовках все, що тільки могло б пролити світло і на саму трагічну подію, і на її учасників. І кожного разу з гіркотою пересвідчувався, що нічого не може знайти: ні імен страчених, ні

прізвища того провокатора. Та про бідолах, страчених не сьогодні, то завтра, напевно стане відомо — хто вони. А щодо провокатора, то так, гляди, і зникне падлюка. Щоб і далі чинити своє підле діло.

Як тільки не картав себе — і недотепою, і тугодумом, за те, що не здогадався був одразу ж тоді, як мав би чинити. Авжеж, треба було лишити Матвійка з візком, а самому — назирці. Хоч іздалека, але ні на хвилину з очей не спускаючи. Ну то й що це дало б? Нехай навіть вистежив би аж до вокзалу, аж поки у вагон не сів би той. А тоді що? Чи й собі на той поїзд? А чому б і не так! В отакому вигляді? Ну й що ж такого! Возив у місто вугілля, ось і порожній мішок з-під нього... А вже другого дня і назад повернувся б. Ех, голова! Отоді й спало йому на думку скористатися із свого знайомства з Христиною тіткою. Не може того бути, міркував собі, щоб так-таки нічого не знала вона про свого, нехай і випадкового нахлібника. Хоч прізвище чи з якої він місцевості. Саме задля цього він планував собі назавтра сходити на Троїцьку. Десь між сніданням і обідом. Коли не буде нікого з столовників. Був навіть певен, що все обійдеться гаразд. Але ж тепер, коли становище зовсім змінилось...

— Ну то я, мабуть, піду вже,— трошки ображена його незрозумілою мовчанкою на її запитання, вивела Таня з задуми Артема.

— Стривай! Вибач мені, але я ще раз хотів перевірити, перше ніж просити тебе.

— Про що?— з готовністю аж подалась постаттю до нього дівчина.

Артем розповів. І розповідь його так збентежила й засмутила Таню, що дівчина заплакала. Особливо їй було жаль того ні в чому ж не винуватого хлопчину, котрому за віком його, мабуть, іще й посвідка не потрібна була. Сходити на Троїцьку погодилась без всякого вагання. Тільки не знала, який придумати привід. Що так зачестила — два дні зряду. Та в Артема вже й це було передбачено.

— Понесеш їй оце,— сказав і, прикуривши цигарку, віддав запальничку Тані.— Віддаси й скажеш, що це вчора отой з чиряком дав прикурити, а я машинально поклав запальничку до кишені. А він теж не нагадав. Щоб передала йому.

— Та його ж, кажеш, і в Славгороді вже нема.

— А ми з тобою звідки про це знаємо? І виду не подай. А там уже на місці сама по обстановці зміркуеш, як підступитися до неї з розпитами. Хоч би тільки прізвище його та звідки він витягти з неї.— І тільки на крайній випадок, коли

хитрістю нічого не пощастить добитися, Артем дозволив Тані розповісти Пстренчисі чисту правду. Але це — тільки на крайній випадок. Бо балаклива дуже. Як би не роздзвонила й про це Мегейликові, а той — Лиходієві. Боронь боже! Всю справу можна зіпсувати. Та ще й саму себе на лихо наразити.

— Ну, і годі про це. Нехай їм біс! Аж голова вже тріщить. Розкажи краще...

Тоді на Гоголівській він не хотів затримуватись і не встиг розпитати про Вітрову Балку. Тільки й того, що знає — живі. Ну, а про гаразд тепер, звичайно, говорити не доводиться.

Дівчина ствердно хитнула головою. Атож, що по інших селах, те й у Вітровій Балці: і контрибуцію стягли, і шомполів давали, як зводили худобу в панський двір, і в тюрму запропорили декотрих. А декого вже й на каторгу в Німеччину вивезли. Знає вона про це, бо приїзять коли-не-коли з села а чи й пішки приходять вітробалчани з передачами своїм у тюрму. Буває, що в них ночують.

— Оце тижнів зо два тому Орися ваша приходила. До свекра. Чи, може, ти ще й не знаєш, що віддали ж заміж Орисю?

— Нарешті! — мимоволі вихопилось в Артема.

Таня з докором:

— Та як тобі не совісно! Чи вона у вас засиділась!

— Не в тому річ. Нарешті, кажу, заспокояться обоє. Але стривай. Якщо й Гордій Саранчук у тюрмі, то хто ж тоді в селі залишився?! Та й за що його? Хіба за Грицька? Що в червоногвардійському загоні був?

Таня промовчала. Її аж пересмикнуло оте словосполучення — Грицько й червоногвардійський загін. Хотіла відразу ж розповісти все, та передумала. Бо, знаючи про велику дружбу між ними, не хотіла накрити Артема мокрим рядном. Міркувала, як би зробити це обережніше. Але Артем навіть не догадувався про Танине утруднення, мовчанку її зрозумів як звичайне «а хтозна!» і цим задовольнився тим часом. Спитав, чи хтось і від них був на весіллі.

Таня сказала, що їздили вони з Христею вдвох. Калач же Остап привіз. Ну та, може б, і не поїхали — їзда тепер! Лютий місяць. Морозище! Аж сталося так, що Остап дещо купив на весілля, а їхати додому вже й не зміг. Зустрівся зі своїм фронтовим товаришем (в одній батареї служили). Городський. Зараз був у відпустці і мав другого дня виїздити вже в свою частину. За Знам'янкою десь. То Остап і собі запалився їхати з ним.

— Мама аж розсердилась: «Сестра-одиниця заміж іде, а ти ж старший брат, замість батька їй, і от перед самим

весіллям з дому їдеш!» Остап і сам жалкував дуже, та нічого, мовляв, не попишеш: на весілля лишитись — супутника втратити. А сам-один, напевно знає вже, ніколи не вибереться з дому. І таки поїхав. Ну, то ми з Христею і мусили...

— Ти мені, Таню, пробач,— не втримавсь Артем,— але розказуєш ти наче не про весілля, а про похорон.

Дівчина якось непевно знизала плечима.

— Весілля як весілля. Може б, не гірше було, як і в людей. Коли б же не отой бешкет, що вчинив Орисин прежній.

— Що таке?— вухам своїм не повірив Артем.— Що ти плетеш? Який прежній?

— Вже ж не який! Грицько Саранчук. Ох, і мерзотник же! Всю війну Орися так ждала його! Скільки сліз пролила! А він вернувсь... Та ні, ще й додому не доїхав. Ти не повіриш! Отієї ночі, як проїздом у Славгороді був і до нас заходив, він же не у Діденка ночував, а в однієї шлюхи. А тоді вона ще й у Вітрову Балку поїхала за ним. Учителька. То, мабуть, і там зустрічалися, думали, що не викриється. А Орися дізналась. Та на зло йому за іншого заміж і вийшла.

— З ума зійти! Та хоч за кого ж?— мало не застогнав Артем.

— За Тимоху Невкипілого.— І, скориставшись з того, що в Артема від подиву одібрало мову, розповідала далі про Грицька. Про його бешкет.

Приперся на весілля п'яний із своїми друзяками. І таке — хоч молоду йому віддавай. Добре, що люди не випустили з-за столу молодого. А то і не знати, що було б! Самі бояри без нього справились: помняли трохи боки Грицькові та й ще декотрим. Щоправда, і самі поплатились: міліція втрутилась. Декого з бояр навіть закинули в холодну були. То отаке те весілля було!

Приголомшений Артем, може, цілу хвилину сидів мовчки. Нараз, як після важкої роботи, тернув рукавом по спітнілому лобі і сердито крехнув. Потім сказав до дівчини:

— Ну, це ти мені, Таню, таке сказала! Аж упрів. Так, наче шестерика на самий верх елеватора витягнув.

Дівчина не знала, що казати, збентежена дуже тим, що так завгорила йому. Тоді Артем обняв за плечі й сказав, щоб розважити її, а разом з нею і себе самого:

— Ну! Нічого, Таню. Не смутись! Я, слава богу, третій вже. Знаю, що життя часом ще й не такі коники викидає. А це стерпіти можна. Як пак у тій приказці? «У чумака віз ламається — чумак розуму набирається». Це щодо Грицька. А щодо Орисі, коли одверто казати, то кращого чоловіка

за Тимоху для неї і не придумати. Кажеш, на зло Грицькові. Дурниця! Наша Оріся досить урівноважена й розумна дівчина, щоб отак вчинити. Не на зло, а просто роздивилася краще та й вибрала з двох достойнішого. І молодець: не помилилась у виборі.

— Та вона ж Грицька так кохала!

— А хіба я кажу, що їй легко було той вибір зробити! Отож і слава богу, що важкий перевал отой лишився в неї позаду.

Звичайно, Артема ще цікавило багато що: і про тих же таки Орісю та Тимоху; і про те, як Христю тоді, першого разу, зустріли Гармаші. Цікавило, яке враження справила Христя і на них, особливо на Федора Івановича та на тітку Марусю. І не в останню чергу — як вони з Мирославою зустрілись. Бо не могло ж бути, щоб за кілька місяців, на одній вулиці живучи та, мабуть же, частенько і в Бондаренків буваючи, не познайомились вони. Але Артем розумів, що двома словами про це навіть і запитати не можна, а розповісти й поготів. То вже краще й не починати.

Домовившись з Танею про завтрашню зустріч, якщо нікуди він не подасться з міста, Артем нарешті відпустив дівчину. Бо вже вечоріло і ось-ось мав підійти Роман Безуглий. Але наостанку він іще попросив Таню про одне: чи не знайдеться в них чистого ряденця?

— Укриватись?— для певності спитала Таня.

— Еге ж,— хитнув головою Артем, хоч насправді ряденце потрібне було зовсім не для цього. Дівчина пообіцяла зразу ж прислати з Петриком.

— Ні, ні,— похопивсь Артем.— Я надішлю когось. Не треба в це діло вплутувати Петрика. І ходи здоровенька.

V

Не встигла Таня дійти до причалу, як з протилежного боку, від купалень показалося двоє. Романа Артем упізнав іще здалеку, але супутника його лише як підійшли вже до нього.

Авжеж, Смирнов. Командир важкого артдивізіону, який тоді, в грудні, на його просьбу домігся-таки був від отамана гайдамацького куреня Щупака звільнення з-під арешту Кузнецова. Його тим легше було впізнати, бо й зараз він був у військовому одязі (ну, певна ж річ, не в шинелі і не в смушевій шапці, як тоді на вокзалі у грудні), а в офіцерському френчі з погонами прапорщика. На носі ті ж самі окуляри у золотій оправі.

Привіталися щиро, як давно знайомі. Хоча ні Смирнов, ні Артем про ту грудневу зустріч не прохопились.

— Ну, як клює?— хитнув головою Смирнов на вудлище, встромлене в берег.

— Щось не дуже!— сказав Артем.— І взагалі ніколи не думав, що найважче на світі — нічого не робити.

— Не рибалка, значить.

Смирнов сів на плескатий камінь, вийняв портсигар і, почастивавши Артема цигаркою, сам закурив. Роман, щоб не заважати їм, узяв вудку — чи то справді такий завзятий рибалка, чи просто знічев'я — і раптом розчаровано:

— Е, гачка ж нема!

— Та то ще вчора... шука!— зняковівши трохи за свій чи не занадто вже оригінальний спосіб рибальства (не тільки без черв'яка, а без гачка навіть), мовив Артем і додав, щоб хоч трохи пом'якшити оцю сміхотворну ситуацію:— Ну коли ж друга вудка, та, що з гачком, Матвійкові для діла потрібна. Запалився хлопець будь-що юшкою нас пригостити.

— Тоді я скупаюсь,— знайшов собі інше заняття Роман. І вже за якусь хвилину стояв на березі голяка — лицем до ріки. Нараз виструнчивсь, заклав руки за голову і продекламував — неголосно і з почуттям — таке знайоме з самого дитинства, з сільської школи:— «Чуден Днепр при тихій погоді, когда вольно и плавно мчит... воды свои...»

І сталося диво: Артем, якому за ці більш як півдня від нестерпної вже під кінець блакиті неба і води мовби полудою вкрило очі, відчув раптом, як ця полуда спала з очей і перед ним розгорнувся дніпровський краєвид в усій красі літнього вечора. Ген-ген, по той бік за густо-синіми горбами Правобережжя, сідало сонце. Захід палахкотів загравою, і на її тлі рельєфно вирізьблювались високі осокори на кручі, що, наче казкові велетні в чорних киреях, підійшли до води і стали, замилувавшись тихим Дніпром та отим дивовижним витвором людських рук — містом над рікою. Спокій і тиша розлилися в повітрі. І тільки з острівця, з ресторану «Фантазія», линули, приглушені відстанню, до болю знайомі мелодії — сумні й веселі впереміш: духовий оркестр виконував «Українське попурі». Голосистий тенор-корнет, не встигши навіть передихнути після жвавої та веселої пісні «Дощик»,¹⁵⁵ завів уже повільної, сумовитої, мало словами не промовляє: «Сонце низенько — вечір близенько...»¹⁵⁶ І Артем, вже безсилий змагатися далі з собою, схилив голову. І ту ж мить в його уяві виникло рідне село — Вітрова Балка.

Вечір уже й тут. Саме пригнали отару зі степу, розлучають овець по дворах. До воріт підходить Христя, щоб свої залу-

чити. «Ну чого б ви на ворота видрабувались?!»— до Василька та Федька. Але не зняла, отак з ними обережно відхилила ворота. Та нехай! Чи їм не набридне весь час знизу на світ білий дивитись! Впустила вівці і так само обережно причинила ворота. І вже хотіла відійти, та глянула на греблю (скоріше вже за звичкою!) і заніміла від щастя. На одну мить. А тоді до синашка схвильована вкрай: «Василечку! Ой, та глянь-бо, хто то до нас іде!»

Артем відчув: його серце враз стислося й забилося частіш, як під час швидкої ходи. Ще кілька кроків тільки ступити б... Але замість того він глибоко затягся цигаркою, відкинув недопалок і обірвав облудливу мрію. Авжеж, облудливу! Бо насправді не така близька й легка дорога до рідних воріт. А далека й важка. І скільки ще буде бездоріжжя з колючими тернами смертельних небезпек! І щоб дійти, треба волю мати, міцнішу за гартовану крицю.

Щоб остаточно позбутися чар отої мрії і вже зовсім вернутися в жорстоку дійсність, спитав перший, порушуючи мовчанку:

— Товаришу Смирнов, а кого то двох наших вони стратили сьогодні на світланку?

— Іще не знаємо. Не славгородські. Зняли з ромоданівського поїзда.

— Бідолахи! Чи хто виказав їх, чи документи не в порядку були?

— Нічого невідомо. Сьогодні буду в одному місці — дізнаюсь, може. А як у вас з документами?

Артем сказав, що має посвідку сільської управи. Не на своє ім'я, підписану сільським старостою.

— Ну то не документ!— На цій мові Смирнов вийняв з бокової кишені френча згорнутий папірець і подав Артемові:— Натє вам поки що хоч оце.— Хвилинку помовчав, поки той прочитав своє тимчасове посвідчення на ім'я Сиротюка, а тоді додав:— Я вас, Гармаш, мало знаю. Один-єдиний раз бачив отоді в грудні, на вокзалі, коли ми разом завітали були до отамана Щупака в його салон-вагон, але чув про вас чимало хорошого. Зокрема, про отой ваш напад на драгунські казарми. Тому, коли мене сьогодні в партійнім комітеті спитали, чи не взяв би я вас у розпорядження зонального партизанського штабу, я схопився за цю пропозицію обома руками. А що ви на це скажете? Ви сапер, здається? Були поранені? А зараз здоров'я як?

Артем постарався задовольнити цікавість Смирнова до нього якнайповніш. Не заглиблюючись у далеке минуле, він почав із свого приїзду (під Новий рік) до Харкова. Якраз вчасно: за кілька днів до відправки на фронт червоногвар-

дійського загону їхнього паровозобудівного заводу, куди був зарахований і призначений командиром саперного взводу. Розповів про найбільш пам'ятні бої цього загону, згодом перейменованого на Перший пролетарський полк. Зокрема — про визволення Києва. І про нові бої уже на Правобережжі. З гайдамаками, а потім і з німцями. І наостанку — про обставини свого поранення під Каневом. Щоб одірватися від німців, які буквально наступали на п'яти, йому було наказано зруйнувати залізничну колію. Вибухівки не було під руками. Вручну довелося. Та ще й під артвогнем. І все ж таки діло своє зробили. Щоправда, дорого поплатились... Від колійного обхідника, котрий урятував його, дізнався потім, що четверо їх лишилось на насипу: трое забитих і він напівживий — поранений і контужений. Решта відійшла більш-менш щасливо, якщо можна так висловитись. Бо ще трьох чи чотирьох тяжкопоранених на руках понесли.

Тепер, розповівши про себе, Артем уже міг цілком вільно і собі поспитати Смирнова. Передусім про те, що найбільше — ні, «цікавило» не те слово — непокоїло, тривожило його з першої ж хвилини їхньої зустрічі.

— А як же ви опинились у Славгороді? Де ваш дивізіон?

Смирнов журно хитнув головою.

— Нема! Віддали німцям. Як смажених поросят, на блюди піднесли! Ну хіба не доживу! Всіх до одного виявлю. І таки віддам до ревтрибуналу!

— Це ви про їздових?

— А ви звідки знаєте? — дуже здивувався Смирнов.

Артем сказав, що він іще тоді, в грудні, знав про ту змову їздових. Від свого брата. Теж їздовий, Остап Гармаш. Але хіба ж можна було брати всерйоз оте його пусте базікання: гармати — на орала, а коні — собі, по півтора коня, мовляв, припадає на кожного. Посміявся, та й тільки. І все ще з якоюсь надією дивився на Смирнова. Але той тільки й сказав:

— От тобі й сміх!

А втім, як виявилось згодом, нічого певного сказати він не міг Артемові про його брата. Бо не знав усіх подробиць. Не при ньому те сталося. Він і сам дізнався про цю сумну і ганебну історію лише в штабі армії, як повертався кружною дорогою через Полтаву, бо Знам'янку здали вже німцям, із з'їзду з Катеринослава у свій вже неіснуючий дивізіон.

Під Знам'янкою сталося це. Звичайно, помилкою найвищого командування було вже те, що при такому навальному й швидкому просуванні німців отак далеко від залізниці затримали важкий артдивізіон. Дороги вже розгасли. Проте ще встигли б до найближчої станції добратись. Один пере-

хід лишивсь. І от саме тієї ночі це й сталося: втекли їздові з кіньми. Не всі, правда, більшість лишилася. Але це вже не врятувало. Гармати таки підтягли до залізниці (частину зарядних ящиків довелось покинути), та вже було пізно: ні платформ роздобути не вдалось, ні своєю тягою. Ще добре, хоч встигли гармати із ладу вивести.

— А втім,— зітхнув Смирнов,— із того залізного брухту вони вже давно гармат наробили. Ще кращих! А коні... І на що вони надіялись йолопи! Кілька днів з тими кіньми перешовувались, аж поки не віддали наші Славгород. На мосту їх німці й затримали. Самих їх відпустили на всі чотири сторони. Може, ще з подякою. Хіба ж не було за що! Отакі коні!.. Завдяки їм одним махом проблему міського транспорту розв'язали. Бо це ж саме наші, дивізійні, корінники вантажні вагони трамвайні по місту тягають...

Залягла важка і тривала мовчанка.

Звечоріло вже зовсім. Ледь видний у сутінках посеред Дніпра, лунко ляпаючи по воді пліцями, дуже повільно плыв проти течії вантажний пароплав з двома баржами на буксирі (киворізька руда, мабуть, а може, херсонська пшениця).

— Питаєте, як я опинивсь у Славгороді?— зненацька обізвався Смирнов.— Та тоді ж. Оскільки був уже не при ділі, подав рапорт, щоб залишили для партизанської війни в тилу у німців. Командування дало згоду. Через політуправління армії зв'язався з полтавським губкомом, увійшов до складу зонального штабу. Та оце відтоді...

За три місяці Артем, живучи в глухому селі, дуже відстав од політичного життя в країні. Отож, поки Роман зробив заплив аж на середину Дніпра і, досхоchu нагойдавшись на збурених пароплавом хвилях, вернувся до берега, Смирнов стисло розповів хоч про основні віхи в житті України. Починаючи з Другого Всеукраїнського з'їзду Рад у Катеринославі, який зробив особливий наголос на нещадній боротьбі проти німецьких окупантів. Отоді, в кінці березня, і створено у Славгороді отой зональний штаб (на три суміжні повіти, з місцеперебуванням у містечку Князівці, ближче до географічного центру зони) для керування повстанським рухом.

За малим не три місяці вже минуло. Дещо зроблено: є кілька партизанських загонів у зоні. Налагоджено виробництво, кустарне, правда, деякого спорядження та ручних гранат. З отой вибухівки, що не без його, Смирнова, втручання була залишена при демонтажі патронного заводу. Але хвалитись нічим гаразд. Особливо погано справа стоїть з дисципліною та організованістю в партизанських загонах. Дарма що народу вистачає. Нема кому! Просто тікають собі люди в ліси з сіл, де вже побували карателі. Гуртуються,

як бог на душу покладе. Тут би й треба добрих організаторів. А їх бог дасть. Їх мало й було на селі, та й з тих, що були — самий цвіт! — влилися в червоноармійські частини, відійшли з України. Б'ються зараз на інших фронтах. А декотрі в нейтральній зоні на переформуванні. І цю обставину досить спритно використовують такі давні облудливі «друзі народу», як есери.

— Що? — аж горзнувся обурений Артем. — І ці вовкулаки ще мають нахабство людям у вічі дивитись?! Після того, як їхня Центральна рада напустила на нас оцю чуму!

— А не всі есери вовкулаки, Гармаш, — сказав Смирнов. — На тому з'їзді в Катеринославі, наприклад, ліві есери — українські та російські разом — за кількістю мало поступалися більшовикам. І хоч боротьба з ними на з'їзді була гостра і запальна (зокрема щодо Брестського миру), але в питанні збройної боротьби проти окупантів більшість із них голосувала з більшовиками заодно. Отож і не про цих мова. Йдеться про тих, котрі лише прикриваються личиною лівих. З ними мороки нам буде чимало. Але тепер, після Таганрозької партійної наради та після сесії ВУЦВКу, на якій утворено Бюро для керівництва повстанським рухом на Україні, справи підуть веселіш... Ви слюсар, здається?

— Так, це моя остання мирна професія. А мав і інші: вантажником на елеваторі, в кузні працював, вівці пас. Одне слово, — посміхнувся, — і швець, і жнець... Та й правда-таки: одне літо у Таврії на молотьбі біля двигуна працював. Вибір широкий.

— Це добре. Щось підберем. Протипоказань немає щодо Князівки?

— Наче нема, — не дуже впевнено відповів Артем. — Але от ви самі, не в обиду вам будь сказано: чого ви самі отак легковажите?! Хоч би в цивільне переодяглись!

— А я в Князівці більше в цивільному й ходжу. Це я у Славгород з'являюсь у повній своїй парадній формі. Вважаю, що тут це для мене найкраще маскування.

І він таки мав рацію. Серед численної офіцерні у Славгороді — місцевої і зайшлої (переважно втікачі з Великої Росії або фронтовики з «українських» фронтів, що, навпаки, не могли, хоч декотрі й хотіли, вернутися туди, до своїх домівок) — він нічим особливим не вирізнявся. Ні зовнішнім виглядом (хіба що університетський значок на френчі), ні послужним списком, на підставі якого і взято його на облік повітовим воїнським начальником. (Службу в Червоній Армії в останні місяці війни він приховав, звичайно). Працює повітовим інспектором земських шкіл. Щасливий випадок

допоміг: звів його з головою повітової земської управи, поміщиком Галаганом, якому, власне, й спала на думку оця блискуча ідея. Можливо, дивно трохи було, що на такій посаді не українець, зайшла людина, але його попередник — з місцевих, і навіть з прізвищем на «енко» — наламав стільки дров за три місяці Радянської влади (аж до заборони портретів Тараса Шевченка по школах та заміни українських читанок на дореволюційне «Русское чтение» включно), що після нього і вчителі, та й селяни з числа тих, для кого школа не є чужою справою, будь-кому були б раді. То такому, як він, тим більше зраділи. І з перших же його кроків на освітній ниві пройнялись повагою і довірою до нього. Насамперед він скасував усі дурні накази та розпорядження свого попередника. До роботи своєї ставився сумлінно і ретельно. З учителями, буваючи по школах, поведився чемно, без гвалту. І хоч до літніх канікул не встиг усі школи об'їздити, надолужував тепер. Жив на дачі в Князівці, але спокою і сам не мав, і людям не давав. Де ще та осінь! А він уже про ремонт шкіл, про заготівлю дров на зиму дбає. І навіть сам, хоч це і не входило до його обов'язків, охоче брав на себе посередництво між школами та лісництвами. У зв'язку з чим об'їздив уже цілі лісові волості.

Скориставшись з нагоди, Артем спитав, чи правда, нібито є такі волості, в тому числі і його Вітробалчанська, куди німці тільки вдень носа показують. А як де глибше в ліси, то й зовсім ще начебто не ступала нога окупанта? Смирнов сказав, що правда. Але особливих ілюзій у зв'язку з цим плекати не слід. Бо не так бояться, як руки не доходять. Хоч який акулячий у них апетит, але одразу всього не проковтнеш: залізничний транспорт лімітує, розхлябаний вкрай. Отож вистачило їм поки що і в ближчих до залізниць районах. Поки не опорожнили комор. Але зараз помітно їхній намір заглянути й по глухіших закамарках.

Саме для цього, на думку Смирнова, сьогодні й вирушив у Князівку батальйон німецької піхоти. А кілька днів тому туди ж таки з Полтави прибув загін державної варти. Для прочісування лісів цього явно замало. Не інакше, як просто для того, щоб трохи розсунути межі підконтрольної їм території. За рахунок отих лісових волостей. Поставивши мікрогарнізони по найбільших селах та поміщицьких маєтках. І це тим більш ймовірно, що не далі як тиждень тому повітовий з'їзд «землевласників» звернувся до свого обранця, правителя держави гетьмана Скоропадського зі скаргою-слізницею на місцеве німецьке командування. Де ж пак! Коли й досі декотрі «бідолахи» змушені відсиджуватися в місті. Бо до маєтків і близько селяни не підпускають. Хіба що вдень, під

охороною. А на ніч у Славгород чи в Князівку тікай під захист німецької комендатури. Клопітно! Сам голова повітової спілки землевласників поміщик Галаган і вручив ту слізницю під час авдієнції у власні його світлості руки.

— Саме таким високим штилем було про це опубліковано в столичних газетах,— закінчив Смирнов.

— Та й у нашій, славгородській, було!— обізвався Роман, стрибаючи на одній нозі і ніяк не попадаючи мокрою ногою в холошу.

— Уявляю собі!— глузливо сказав Артем.— Діденко, мабуть, не інакше, як віршами подію ту зворушливу змалював!

— Діденко? Е, поминай, як звали. І духу його в Славгороді нема. Ще тоді, в березні, погорів!— І таки влізши нарешті в штани, обстібаючись, пояснив:— Не на ту масть поставив. На союзників надію покладав, а прийшли німці. Ну й пригадали писанину його. Трохи навіть у підвалі в німецькій комендатурі відсидів.

— Чим і спекулює тепер,— додав Смирнов. На Артемове запитання, звідки він знає Діденка, Смирнов сказав, що за цей час не раз бував у Вітровій Балці в шкільних справах; там і бачив його: у батьків одсиджується.

— Жде біля моря погоди. Чи точніше кажучи — шторму. Який на своїй хвилі знову виніс би в життєве море його викинутий на берег човен.

До них, уже одягнутий, з вудкою підійшов Роман. Сказав неголосно:

— Із зерном обидві.

Смирнов нічого не відповів, звернувся до Артема, щоб уже з однією справою покінчити; спитав, чи є йому де ночувати. Артем сказав, що зараз це не складна справа: літо. І на березі переночує.

— А яка в цьому потреба?— заперечив Смирнов.— Не такий вже ви сирота, щоб ото не було де на ніч голову прихилити.

VI

Коли вже йшли берегом, Смирнов раптом звернувся до Романа:

— Багато охорони?

— Та е... На кожній баржі на носі й на кормі. Ну, а підпливти темної ночі непомітно можна. Вся штука в тому, як ту вибухівку до борту присобачити. Ти ж сапер!— звернувся до Артема.— Тобі й карти в руки.

— Не знаю!— сухо відказав Артем.— І думати зараз не хочу про це. Є невідкладніше діло.

— Яке? — і, зацікавлені, обидва глянули на нього.

Артем помовчав часинку, ледве тамуючи в собі хвилювання, що знову пройняло його на саму згадку про отих двох партизанів, страчених німцями сьогодні на світанку. Потім відповів:

— Та треба ж щось із ними робити! Якимось же треба припинити нарешті оцю наругу над ними. Чи нехай і далі на шибеницях?..

— Стривайте, Гармаш,— перепинив Смирнов.— Ось послухайте, що я вам скажу.

— Слухаю.

— За чотири роки війни ми з вами стільки друзів своїх втратили, що й не злічити! І то — як! Що не завжди й ховали їх самі. Чи з салютами над їхніми братськими могилами, чи хоч би й без салютів. Частіше, мабуть, ховали їх самі ж убивці їхні.

— Та то ж під час відступу. Коли залишали забитих на полі бою. А зараз...

— І зараз, Гармаш, поле бою за ними. Прикро, але ж факт. І те, що ми з вами теж отут зараз, справи не змінює. Бо дуже мало нас, тому й у підпіллі ми. Хоч у резерві, в глибокім тилу, за нами увесь народ. Але мова не про це зараз. Дуже мало нас супроти них. Тому й не можна, не маємо права ризикувати життям хоч би одного зі своїх. Без крайньої потреби.

— А це, виходить, іще не крайня?!

— Максимовичу,— похопився Роман на підтримку Артемові, якого чи не вперш, відколи знає його, бачив оце таким збудженим.— А може, справді, не такий вже великий ризик?

— Авось да небось, значить? Ні, на це не можна розраховувати.

Артем спалахнув:

— А от розписатись у своєму безсиллі, виходить, можна! Обома руками. І перед ними, гадами, а головне перед своїми людьми. Скільки того народу за сьогодні вже пройшло повз оті шибениці. Не тільки славгородці, а й з околиць сіл, що з'їхались базарювати. З якими почуттями вони дивились на оті шибениці! А з якими важкими думками розходились потім та роз'їздились по домівкам. А про нас, підпільників, що вони думають. «Прийшли, як горобці в стрісі!»

— Ви певні, що саме так?

— Ну, сьогодні ще, може, так і не скажуть. Бо розуміють, що вдень, по видному, зробити нічого ми не могли.

Але взавтра, якщо ми сю ніч не наважимося на це діло, саме отак і назвуть нас. Коли не гірш.

— Ну, це ви, Гармаш, явно делікатничаєте з нами, кажучи «нас». Бо себе ж ви до тих «горобців у стрісі» не заховуєте?

— Та чого! Я й себе не вирізняю з гурту. Не де ж і я буду з усіма разом. Або з іншого боку на це глянути,— без передишки, мовби боячись, що його знову перепинять, не дадуть за одним духом висловити всі свої аргументи, говорив далі,— послухати тільки, що наші вороги смертельні, недобитки всякі варнякають з приводу цього...

І хоч як бридко було йому переказувати випадково підслухану Лиходієву балаканину, таки присилував себе. А деякі вирази його навів майже дослівно. Потім на розпити Смирнова Артемові довелось розповісти, де він зіткнувся з Лиходієм і як замалим не вскочив у халепу з своєю липовою посвідкою. А вже принагідно згадав і про ту велику невдачу, що спіткала його сьогодні: бо ні Христі, ні синашка у Славгороді вже не застав...

— Ну, тепер я трохи краще розумію вас, оце ваше нервово збудження,— сказав Смирнов, коли Артем замовк.— А то я навіть був диву дався: чомусь не зовсім таким уявляв вас, пригадуючи нашу зустріч отоді на вокзалі; та й до операції в драгунських казармах твереза витримка куди більше пасувала, аніж гарячкова запальність. Дуже раптово навалилась на вас після вимушеної відлюдності сила вражень сьогодні в Славгороді, до того ж переважно негативних.

— Та ще й до Славгорода. Іще з минулої ночі...— сказав і зразу ж подумав: а чи слід гаяти час на те, коли ж кожна хвилина дорога? І, мабуть, не став би розповідати, коли б Смирнов не став допитуватись:

— Так що ж сталося минулої ночі? І де ви ночували вчора?

Артем розповів, що ночували на острівці, верств за десять од Славгорода. І що саме тоді ж, тільки-но з човна на землю сплигнув, наче електричним струмом пройняла його незбагненна якась тривога. Місця собі не знаходив. Дід Явтух з онуком зразу ж після вечері поснули, а він, дарма що за день добре намахався веслом, ніяк не міг заснути. Уже й зорі лічив, і багатозначні числа на багатозначні множив. Десь опісля півночі — одспівали у Власівці півні — задрімав був, та й то на кілька хвилин, не більш, зразу й прокинувся од голосу: хтось гукнув його на ім'я. І не просто гукнув, а зойкнув із смертельною тугою в голосі: «Арте-еме!» Коли схопився зі сну та прислухався, то здалося, що навіть не згасла

од того зойку луна, линула попід дніпровською кручею, поволі затихаючи. До ранку вже й не заснув. Потім, як повставали дід з Матвійком та вирушили в дорогу, мовби забулося трохи. А прибувши до міста, так зразу ж поринув у новий клопіт, що майже не згадував більш про отой сон. Аж до того моменту, коли Христина тітка розповіла йому про двох страчених партизанів. На світанку! Себто якраз отоді, як голос отой із смертельною тугою покликав його на ім'я.

— Звичайно, я розумію, що це не більше як збіг,— після паузи заговорив Артем ізнову.— І все ж таки я ніяк не можу позбутись... Ви, звичайно, скажете — містика. Чи як пак по-науковому це?

— Ні, не скажу, — відповів Смирнов.— Ви ж самі визнали, що це не більше як випадковий збіг. Безпосередньо зв'язку справді між цими фактами нема. Але сказати, що взагалі ніякого зв'язку нема між ними, було б неправильно. А взагалі пояснити це можна, навіть не дуже заглиблюючись у психологію.

— Будь ласка.

— Ще в своїй схованці перебуваючи, хіба ви не знали хоч би з чуток, що діється навколо на окупованій німцями Україні? Хіба не чули про ці ж шибениці, розстріли, катування ще й тоді, не раз уві сні вчувалося вам, як чийсь голос гукав вас на порятунок. Ви кажете, ніколи ще не було з вами отак. Забулося. А це сталось минулої ночі — свіже у пам'яті.

Хвилини кілька ішли всі мовчки. Раптом Смирнов спинивсь, так само мовчки глянув на Романа, потім перевів погляд на Артема й спитав:

— Ну, гаразд, хлопці. А як же ви мислите собі оцю операцію?

В Артема було вже все готове. Розповідаючи тепер про свій план, він мимоволі згадував, де саме й коли спала йому на думку та чи та деталь цього плану. І дивно було самому: все до дрібниць він встиг обміркувати за той недовгий час, поки з Троїцької вулиці добирались із Матвійком до Дніпра. Як проїздили повз отой скверик, за квартал від базарної площі, подумав, що можна саме отут і поховати їх, бідолах. Яму можна буде викопати навіть зарані, ще при місяці. Бо скверик досить-таки запущений, без єдиної садової лавочки (ще взимку попалили), як видно, не мав великої прихильності славгородців. Тим краще. Навіть закоханим парочкам немає де приткнутись. Ховати доведеться, звичайно, по-фронтовому — без труни. Можна буде у вітрило загорнути. Проте на березі тоді не повернувся язик сказати про це дідові Явтухові (хоч певен був, що той не відмовив би); просто жаль було дідата малого Матвійка: двісті верств проти течії на

весахла та на мотузці просто не під силу була б їм. Тому відмовився від цього варіанту, намірившись під час побачення з Танею добути через неї чисте ряденце або що. Але тепер, коли зайшла мова про те, Роман заперечив. Мовляв, немає потреби втягати в це діло ще й Таню. Скаже своїй Олі, вона щось і дасть додатне для цього. І взагалі — чим менше народу, тим краще. Небагато людей потрібно й на саме діло. Трьох, од сили чотирьох, цілком досить. На застереження Смирнова, як би їм не напоротись на засідку (адже можуть улаштувати її десь між рундуками), хлопці погодились, та, власне, інакше вони й не уявляли собі: звичайно ж, зарані розвідати треба.

Поки дійшли до купалень, план операції розроблено було якнайдетальніш. І Роман зразу ж подався в місто, щоб попередити вчасно товаришів, намічених на це діло. Місце зустрічі в отому самому скверіку десь зразу ж після півночі. Якраз об цій порі заходить місяць. Щоб до світанку і вправитись.

А Артем із Смирновим пішли берегом далі. Як поминули купальні, де мали звертати на людну й шумливу в оцей вечірній час набережну, Артем попросив Смирнова іти помалу, щоб міг наздогнати його. А він однесе вудку, та й попрощатися ж треба.

Дід з онуком сиділи обіч човна біля вогнища, над яким у казанку на тринозі упрівала юшка з наловлених Матвійком красноперів та підустів.

— А товариші ж твої де? Якраз і юшка поспіла.

І сказано було це не для годиться. Біля вогнища на розстеленій полотняній шматині лежало п'ять ложок (завжди були запасні — про добрих людей), лежав накрайний скибками хліб. Артем мимоволі уявив собі, як їм двом, отак звиклим уже до нього, не вистачатиме його за сьогоднішньою вечерею. Тому сказав із жалем:

— Е, Явтуше Гнатовичу, сьогодні вже вечеряйте самі, навіть і без мене.

Дід і Матвійко звелися на ноги.

— Не знаю, як вас і дякувати за все!

— Ось облиш!

— Земний уклін Пилипові Гнатовичу, рятівнику моему! — говорив далі Артем. — Тітці Секлеті та Мар'яні за те, що, як дитину малу, вигляділи мене, поставили на ноги. І, далєбі, недаремно, так і перекажіть: іще на щось путне, гляди, знадоблюсь.

Він щиро обняв діда. Тоді хотів уже Матвійка, тільки простяг руку і незчувсь, як той мерщій дав чолом йому. Артем аж здригнувся: ніколи ще з Матвійком цього не бу-

вало! Але ж не бувало ще ніколи й цієї хвилини розстання. Оце уперш. І лише тепер збагнув Артем цілковито, ким він став для хлопчиська-сироти за оці без малу не три місяці. Щоб потішити геть-чисто засмученого хлопця, сказав, тамуючи в серці свій жаль, з удаваним спокоєм:

— Нічого, Матвійку. Ми ще з тобою зустрінемось.

— І де вже там!— безнадійно махнув рукою Матвійко.

— Чому? Від нас залежатиме! Якщо, звичайно, ми самі тільки від самих себе залежатимемо. Зрозумів? А тепер сідайте вечеряйте. А я піду. Треба!

— Іди здоров, сину!— урочисто сказав дід Явтух. І стояв, дивився вслід йому, аж поки Артемова постать не загубилась у натовпі на набережній.

Тоді зняв з вогню казанок, поставив на землю.

Вигорнув із вогню, узяв пучкою жаринку, поклав собі в погаслу люльку й сів на землю — лицем до ріки; і застиг отак, повитий у смуток іще одного гіркого розстання.

VII

Нарешті Смирнов з Артемом звернули на Дворянську вулицю.

Півроку Артем не був у місті й тепер з цікавістю приглядався до багатих особняків, що належали міським буржуям та поміщикам з повіту. Деякі з них тьмяніли неосвітленими вікнами чи навіть закритими на прогоничі віконницями (як видно, господарі вже літували по своїх маєтках), але у більшості будинків світилось. Із розчинених навстіж вікон, з веранд, із альтанок лунав веселий гомін, брязкіт посуду, час од часу вибухав гучний сміх.

— О, підняли вуха!— не втримавсь, важко видихнув Артем разом з крутою лайкою.— Не те, що в грудні.

— А ще більш «не те», що в березні!— озвався Смирнов.— Бенкет під час чуми.

Вони саме проходили повз Галаганів будинок — темні вікна зашторені наглухо, сонні гранітні леви обабіч під'їзду. Смирнов уповільнив ходу і сказав:

— До речі. Якраз оце тут у березні трапився зі мною отой щасливий випадок. Завдяки йому ми оце зараз матимемо й притулок для себе на ніч. І навіть два леви, щоправда, більше схожі на пуделів, стерегтимуть наш сон.

На цій мові він зупинивсь біля хвіртки у високому паркані і смикнув за ручку дзвінка під табличкою з написом: «До двірника». Гавкіт цегового собацюрки засвідчив, що система зв'язку справна. Проте, поки неповоротний двірник десь собі наминався, Смирнову якраз вистачило часу розповісти

В руці тримала лампу — поставила на стіл близько порога і повернулась до прибулих. І впізнала Артема. Від несподіванки, від радості аж зашарілась молодиця. Схвильовано до чоловіка:

— Он гля! Власе, та це ж Артем! Із Вітрової Балки.

— Чи я не бачу!— озвався Влас.

Артем щиро привітався з Горпиною.

— І не сказати, як я радий бачити тебе! Йй-бо, коли б не чоловік, поцілував би на радощах.

Він таки справді був неабияк радий бачити її. І радий був з того, що не потвердилась підозра його на Власа. Принаймні щодо взаємин його з Горпиною. Але ж іще лишалися його стосунки з генералом Погореловим. Тому Артем дуже стримано поручкався з Власом. І навіть на його каламбур: «Не зазіхай на жону, а то з хати нажену!»— відповів зовсім не в тон йому:

— А ти, чоловіче, не поспішай. Я ще, може, в хату до тебе і не зайду.

— Он як! А втім...— Влас поборов у собі подив.— Чого ж у ту хату, як вечеряти будемо надворі. На свіжому повітрі.

Він сам поставив на стіл самовар — не дав Горпині!— прозоро натякнувши з прихованою гордістю на причину його особливого піклування про неї. Бо без цього натяку, гляди, і не помітили б причину ту — у вигляді трохи поповнілого стану вагітної жінки.

Артем і цю його дбайливість щодо Горпини відзначив як неабиякий факт на користь Власа. Але тим більше тепер хотілось йому скоріш з'ясувати причину, що спонукала Власа, та й не самого вже, а в парі з Горпиною, вернутись до пана Погорелова. І ждав тільки слухної хвилини. Не хотів устрявати в розмову Смирнова із Власом.

Смирнов спитав про якогось Івана Семеновича. Влас відповів, що пішов управитель до Дорошенка вчорашню пульту догравати.

— Дуже наказував нагадати, що завтра рано в дорогу. Щоб не загулювались.

— Це ти Ничипорові кажи. Уже, мабуть, завіявся!..

— Та Ничипір же...— похопився Влас.— Чи це вже не при вас було? Одвезли в лікарню бідолаху. Гнійний апендицит. Уже й операцію зробили. Навідувався оце увечері до нього.

Смирнова ця звістка нітрохи не вразила: пощастило чоловікові та й тільки. Бо що б він робив, коли б це сталося на селі, та ще й у глушині десь? Запалення черевини — й кінець.

— А то й місяця не мине, як уже вийде з лікарні.

— Який там місяць! — заперечив Влас.— Сестра каже, що тижня не полежить. Бо хворих — як дрова лежать.

І годувати нічим гаразд. А шви, каже, дома вже фершал познімає, а чи й сам нитки повисмикує.

— Ну, все одно: не в лікарні, то вдома треба-таки йому вилежуватись,— зауважив Смирнов, як видно, про своє щось думаючи. Затим пильно і запитливо глянув на Артема. Той без слів зрозумів його, відповів, не вагаючись.

— Ну, а чого ж! Раз таке діло. Досвіду, правда, немає у мене великого. Ну, та задом наперед не запражу. Оце вони й стоять, соколики?

— Я біля тачанки поставив їх,— сказав Влас.— Бо на ніч.

Артем пішов глянути на коней. Хвилини за п'ять вернувся до гурту. Сказав ущипливо до Власа:

— Що сіна ти поклав — це добре. Але заодно вже годилося б і розгнуздати. А коники нічого. Не рисаки. І в підручного козинці. Ну, та не ті часи, щоб дуже вередувати. А коли б ще до цього виявилось, що й хазяїн не дуже вредний чоловік.

— В міру! Бувають гірші,— заспокоїв Смирнов напівжартома.

Проте ще й за вечерею потім не раз повертався до цієї теми; причому говорив про кучерювання Артема у Галагана як про доконаний факт. І що впало Артемові в очі — велика обережність Смирнова. За весь час розмови жодним словом не прохопивсь, із якого б Влас міг догадатись про справжні їхні наміри та сподівання, які вони плекали в зв'язку із запланованою службою Артема у Галагана. Як видно, Смирнов приховував від Власа свою підпільну роботу, а можливо, навіть і свою приналежність до більшовицької партії. Отож, виходить, що стосунки їхні ґрунтуються виключно на взаємній симпатії семирічної давності. Але ж чи не занадто ризиковано?! Особливо коли зважити на оту підозрілу Власову поведінку отоді у Вітровій Балці. Про яку Смирнов, може, навіть нічого й не знає. Тому Артем, не довго думавши, пішов навпростець:

— Так виходить, Власе, що Вітрова Балка не припала тобі до душі? Потягло в місто, на звичну службу? На солодкі чаї. З сахарином!

— Та хіба ж ми своєю охотою! — сказала Горпина, бо Влас чомусь затримався з відповіддю.— Теличка нас видворив іще взимку. Отак чисто, як і передрікав. Тільки й того, що до тютюнової фабрики ще не дійшло.

Артем здивувався вельми: як це можна, щоб супроти їхнього бажання за Радянської влади...

— Так він же біля влади й був. У волості. Шутка сказати: начальник міліції!

— Хто? Теличка? Отой ракло?! — Артем навіть вухам своїм не повірив: ні, це вже чорт батька зна що! — А де ж люди були? Легейда, Тимоха Невкіпільий зі своїми хлопцями?

— Ой Артеме!.. — сказала шепотом Горпина. — Коли б ти знав, що мені приверзлося сьогодні!..

— Ну й годі, Груню! — невдоволено перепинив жінку Влас. — Чи ж мало й так лиха кругом, щоб іще на всяке верзіння зважати! — І мерщій повернув розмову в інший бік, відповів на Артемове запитання: — А Невкіпілого з хлопцями на селі тоді вже не було. Коли Рябокляч призначив Теличку. Війна вже почалась. Саме на водохреще...¹⁵⁷ Чи, може, напередодні. Не пригадуєш, Груню? — з явним наміром вивести жінку з задуми, втягти в розмову спитав Влас. Але Горпина нічого не відповіла.

Саме на водохреще великим шляхом з Полтави на Славгород проходила якась військова частина. На підмогу тим, що наступали залізницею. У Чумаківських хуторах ночували. Але і в Вітрову Балку приїхали на санях агітатори. Скликали сходку в школі. То дехто до них і пристав. У тому числі й Тиміш з деякими своїми хлопцями: пішли на Славгород, від гайдамаків визволяти. Хто й далі потім за Дніпро пішов, але частина їх вернулася додому. Мовляв, із свого повіту прогнали, а далі вже нехай інші...

— Хто, пак, Груню, тоді з них вернувсь? — Але й цього разу Горпина промовчала. Аж десь за третім разом Власові пощастило-таки втягти її в розмову. І вже тепер розповідали навперемінно.

Повернувся і Невкіпільий, бо не взяли однорукого в армію. А знайшли йому інше діло: Радянську владу в своєму селі запроваджувати. Він уже і в більшовики у Славгороді записавсь... А на підмогу дали йому кількох заводських робітників оружних. Ото й почали! Насамперед стали в куркулів хліб забирати: на сани і — в город. (Бо голод не жде!) А тоді скликали волосний сход, на якому обрано новий ревком. І головою замість Рябокляча обрали з Михайлівки одного. До революції в Полтаві на меблевій фабриці робив. Теж партійний. А що вже беручкий! Одразу і стали поміщицькі землі ділити. А в маєток, у панські покої, дітей, круглих сиріт, з усієї волості стали звозити. В цьому ж дитячому притулку і для неї з Власом робота знайшлась: вона — прибиральницею, а він — чи дров нарубати, груби витопити, а чи й так, всяку надвірну роботу. А то вже шевське начиння роздобув, сяке-такє взуття діворі з нічого вимудровував.

— І от, вірте не вірте, — перепинив Горпинину розповідь Влас, — без малу сорок прожив, а тільки тоді й відчув уперш,

що не дурно на світі живу. Та й Груні робота до душі припала: з ранку до ночі діти круг неї, як ті курчатка: «Тьотю, тьотю». Тільки б жити було!

— Ну то й чого ж?

Замість Власа відповіла Горпина:

— Та його ж Теличка в тюрму запроторив! Спасибі дядечкові твоєму, Федору Івановичу: напутила мати твоя — поїхала я в город, поскаржилась, то він сказав комусь там, щоб розібрались як слід. А то б...

— Розстріляли б, та й по всьому. Він же мені що пришив! — оживився Влас. — Буцімто я юнкерів переховую. Для того начебто й залишився, з наказу генерала Погорелова, у маєтку отоді в грудні.

— Ну, «пришив» — це, мабуть, не те слово, — обізвався Смирнов. — Бо рильце, Потаповичу, в тебе було таки в пушку.

— А що я мав робити? Може, треба було виказати його Теличці?

— Інша рада була. Єдино правильна. Треба було йому самому із схованки вийти. Повинну голову меч не січе! Умовити треба було хлопця. А не «снотворне» йому поставити.

Смирнов, як видно, знав уже цю історію і вдруге слухати її не мав охоти. Та й не було часу. Якщо рано виїздити мають, то треба ж попередити кого слід, щоб «передачу» приготували заздалегідь. Він допив свій чай і встав з-за столу. Сказав, що сходить до одних знайомих попрощатись. Незабаром повернеться.

За столом, коли вже пішов Смирнов, залягла тривала й гнітюча мовчанка. Допили чай. Горпина взялась чашки перемивати, а чоловіки закурили. І тільки тепер, після глибокої затяжки Артемовим скаженим самосадам, Влас відповів відсутньому Смирнову:

— Еге ж, Теличка якраз би помилував! Коли ось мені ні за що ні про що... І зубів не дораховуюсь, і ребра не всі цілі. То що б же він тому хлоп'яті!.. Коли не закатавав би на смерть, то на все життя калікою б зробив. Так ото на таке я мав би умовляти? — І наче тільки тепер збагнув, що перед ним не Смирнов, а Артем, який нічого ж не знає про цю історію. Тому пояснив, що йдеться про меншого панича Вовку, юнкера Київського артилерійського училища.

Прибивсь якимось увечері — вже спати вкладалися — в жіночій свиті, теплою хусткою запнутий. Звідки? А надворі ж хурделиця — добрий хазяїн собаку з сіней не вижене. Але виявилось, що не здалеку. Вже кілька днів тут-таки, в селі, переховується в школі. А в село ж як потрапив? Розповів усе чисто. Під Ромоданом розбили червоні їхню частину.

Уцент. То він з товаришем і надумав тікати додому. Позривали погони з себе, а потім і самі шинельки юнкерські в селі поміняли на свитки. Та отак піхтурою (бо залізницею боялись) від села до села і добрались-таки за два тижні до Славгорода. Думав у маминій пелені відсидітись. І з тиждень таки побув дома. А далі ніяк було: переселили з підвалів до Галагана аж дві сім'ї. Не схови вже дома. То один добрий чоловік і порадив, та сам і допоміг: одвіз у Вітрову Балку, в школу, на перехови.

— Діденко!? — догадався Артем, а все ж таки запитав для більшої певності. Влас не відповів нічого. Так, наче не чув того запитання. Помовчав трохи і повів розповідь далі:

— «Ну то й чого ж ти вийшов із своєї схованки, дурнику? — питаю.— А як упізнає хто?» Махнув рукою. «А чорт його забирай, таке життя! Якби було чим... Пробував склом жилу перерізати — не вийшло. (І справді рука забинтована). Ну, до того змучився, Власе! До того із сну вибився, що про смерть навіть мрію: ото вже відіспався б!» Питає, чи самогону немає в мене. Того й прийшов, мовляв. Не для п'янки, а замість снотворного. Було у мене трохи у пляшці первака, ще од весілля зосталось. Розбавив до нормального градуса (щоб не попалив хлопець нутроців собі). Аж затрусивсь, бідолаха. Сховав пляшку за пазуху, під свиту. І вже йти, а потім від порога: «Власе, а чи не можна б у тебе хоч оцю ніч? За всі ночі одіспався б!» Постелила Груня йому. Але сну не було. І «снотворне» приймав. Промучились усі цілу ніч до світанку. А тоді провів через парк його аж до самої школи... Оце і весь мій злочин. А того ж дня Теличка з двома своїми архаровцями в хату. Як видно, Вірка чула крізь стіну, чи може, бачив хто. «Ну, веди — показуй, де ти переховуєш їх? Не знаєш кого? Юнкерів!» — «І в вічі,— кажу,— не бачив!» Та отак і тримавсь до самого кінця,— що вже вони не робили мені!— аж поки через місяць уже отут, у Славгороді, не гукнув тюремний наглядач у камеру, щоб виходив з речами.

— Це пригода! — сказав Артем після паузи.— Тепер мені зрозуміло, як ти знову в генеральські обійми попав. З Горпиною разом.

— А цікаво, що ти, Артеме, зробив би на його місці? — заступилась Горпина за чоловіка.

— Це я не в докір йому кажу, а скоріш співчуваючи.

— Про «обійми» я спершу й не думав,— знову заговорив Влас.— Вийшов із тюрми вже підвечір. Де ж ночувати? — перший клопіт. Думав на вокзал піти, але побоявся сипняку. Тоді й згадав дружка свого Кузьму, Галаганового кучера. До нього й подався.

Про те, щоб вертатися жити у Вітрову Балку, у нього тепер не було й думки. (За цим разом не доконав Теличка, доконає за другим разом!) Треба якось у місті влаштуватися. Переночує у Кузьми, а завтра зранку мотнеться по місту. Може, поки що хоч підмайстром до шевця якого. А згодом і Горпину забере. Теж десь влаштується, хоч поденщицею. Але ж куди забере? Коли б же хоч будь-який куток!.. З отакими думками і прийшов він тоді осюди, на Дворянську. Але виявилось, що Кузьми вже нема, не живе тут. І якісь люди незнайомі, аж дві сім'ї живуть у будинку. А панів усіх — і господарів, і гостей — в дві кімнати переселили. Повернувся вже йти, та, на щастя, на тротуарі зустрівся з панночкою. Зраділа. Вона-то й розповіла йому про Кузьму, що, коли реквізували рисаків у дяді Льоні, він не схотів за самого двірника бути. І іншого нікого на його місце нема, двірницька вільна. «Протопи собі та й живи. Не думаю, щоб дядя Льоня був проти цього. Бо все одно когось і туди вселять. А як повернуться з роботи, то, може, щось і краще надумують». На залізничних коліях, виявилось, який вже день після снігопаду працюють обидва. А перед цим з тиждень лід на Дніпрі кололи. А було, що й нужники загального користування чистили... Пізно вже вернулись додому Погорелов із Галаганом. І, може, тому, що зморений був (чи, може, й недавня образа на Власа, що пішов тоді від нього, жива ще була), зустрів Погорелов його не дуже привітно. І тільки вже коли дочка сказала, що з тюрми і за що сидів, відмінивсь одразу. Насамперед, звичайно, став розпитувати про свого Вовку. Заплакав. А тоді вже, своїм горем розчулений, і до нього привітніший став. Але чим би ж він міг допомогти йому! «Сам бачиш, Власе, хто я тепер: поденщик! Кутка свого не маю!» Пообіцяв, що коли, дасть бог, минеться оце лихоліття, знову візьме до себе на службу, навіть із жінкою. «Та й поїдемо в Рязанську губернію. Нехай вона западеться їм, оця німецька вигадка — Україна! А тим часом, може, ось Леонід Павлович. Без двірника йому все одно ж не обійтись».

— Отак ми й опинилися з Грунею в оцій двірницькій хатині.

— Одне слово,— сказав Артем з наголосом,— позичив вас своякові.

— Як це позичив?

— А отак, як і будь-яку річ позичають: покористуйся та й поверни! Отак, як і сто літ тому, за кріпацтва, їхні діди та прадіди наших прадідів позичали, продавали, на зінських щенят вимінювали. Е, мало ще, значить, нужників вони чистили та льоду кололи. Що й досі кріпосницький дух не

вивітрився з них. Ну, та нічого! Ще прийде наш час. Надолужимо!

Сказав це і подумав: а чого ти, власне, розпустив язика перед ним? Чого заговорив отак одверто про його «благодійників», що завдяки їм має зараз і дах над головою, і шматок хліба? А до того ще, можливо, і співчуває їм, як своїм до певної міри «друзям по нещастю» в недалекому минулому. Артем уже навіть пожалкував, що загострив був отак розмову. І вже думав перевести мову на інше, та Влас не дав, навернув-таки знову до цієї ж теми:

— Прийде час, кажеш. Ти що, справді, сподіваєшся на це?

— Не сподіваюсь, а певен. Отак чисто, як певен того, що після ночі буде день.

— А німці?

— Ну й що ж. Французи он навіть у Москві побували. А чим скінчилось це для них? Мало хто з них тоді ноги свої додому приволік. То отак буде і з німцями!

На думській вежі пробило одинадцять. Горпина підвелася з-за столу, узяла перемиті чашки, але перш як до хати зайти, спинилась на порозі й спитала Артема, може б, спати лягав.

— Спати, то й спати! — сказав Артем.

— Ну, то одведи ж його, Власе, в будинок. А я зараз постіль принесу.

— Ні, я надворі. Сіно ж є. Але стривай, — уже звівшись на ноги, згадав раптом. — Ти ж не доказав, чим кінчилась ота історія з юнкером-контрою, генеральським синком.

— Обійшлося! — з явною неохотою відповів Влас.

— Аж нічогісінько не сталося з ним, — додала Горпина. — На дачі з батьками зараз у Князівці, у Галагана.

— А чого ж не в своєму маєтку?

— Лісовиків бояться, — весело сказала Горпина і зайшла в хату.

— Наїздами тільки бувають старий пан і панич. Не Вовка, а той старший, що з Дону оце приїхав недавно, — по дорозі вже до стайні говорив Влас. — Та й то тільки завидна. А на ніч — у Князівку.

VIII

У стайні з ясел вони взяли по оберемку сіна, і Артем просто на спориші, неподалеку від тачанки, розстелив його. А Горпина принесла ряденце й подушку. І пішла зразу ж, щоб дати чоловікові заснути. Хотів і Влас уже йти, але Артем його затримав.

— Стривай, ти ж іще не доказав про Теличку. Де він зараз?

— А де ж йому бути, катюзі? — Влас як досвідчений оповідач зробив паузу і, сівши на спориш біля Артема, сказав удавано байдуже: — Служить прикажчиком у Погорелова. В маєтку, у Вітровій Балці.

Артем не поймав віри:

— Ти що, жартуєш?

— Еге ж, якраз оце мені до жартів. І не хто інший, саме панич наполіг на тому. Отакий дурний каламбур получився.

— Нічого не розумію, — признавсь Артем. Тоді Влас і розповів йому, як це сталося — за словами самого ж панича Вовки.

Днів за два чи три, після того як німці увійшли в Славгород, прибув і він у місто з управителем. Цілий. І навіть на превеликий подив усіх домочадців, котрим Влас іще тоді, в січні, докладно розповів був про розпачливий настрій панича-бідолахи під час його необережної вилазки в маєток із своєї схованки, не мав вигляду людини, що протягом двох місяців день у день зазнавала тяжких поневірянь. У зв'язку з цим генерал навіть дорікнув Власові за те, що той передав був куті меду тоді. То Влас, щоб захистити своє добре ім'я, не бути брехуном перед генералом, змушений був звернутись за підтримкою до самого ж панича. При всіх домочадцях, цього разу нехтуючи всяку обережність — у січні про цей факт розповів був тільки самому генералові наодинці — спитав у панича про руку, що ото склом намірявсь жилу перерізати, чи загоїлась вже. І паничеві нічого не лишалось більш, як розповісти на виправдання своєї тодішньої легкодухості про найстрашніші перші два тижні у схованці. Саме тоді й розхиталися вкрай нерви. Особливо моторошно було після отої вилазки. Бо вже другого дня стривожена учителька сказала йому про арешт Власа. Відтоді цілі два тижні сидів, як на порохівій бочці: «Викаже чи не викаже?» Удень в її кімнаті замкнутий, а вночі, коли вже розходились просвітяни після співанки чи репетиції, — у класі. Бувало, за всю ніч не ляже на своїй розкладушці. Як приречений просидить на парті у темряві в кутку, на «камчатці», прислухаючись до кожного шереху. Не знати, до чого б дійшло, яку неврастенію, а може, щось і гірше, нажив би собі, коли б та ж таки вчителька не знайшла ради. Саме в той час крутила роман з головою «Просвіти». Простий сільський парубок. Щоправда, хлопець бравий. На що вже Теличка, начальник міліції, а й то запобігав перед ним, у приятелі набивався. Отож із ним учителька і познайомила панича. Відтоді почалось для нього не життя, а масниця. Вже першого ж дня після вечері втрюх —

випили й по чарці з нагоди знайомства — як упав на свою розкладушку, то вранці вчителька насилу добудилась, мало школярі не застукали в класі. І так уже було потім: одсипався за все минуле безсоння. Тільки й прокидався, щоб попоїсти. Ну, ясна річ — поправивсь. А в здоровому тілі здоровий дух — на жарт уже перейшов панич. Іще недавно хіба ж витримали б нерви отаке випробування, як несподівана зустріч віч-на-віч із Теличкою! А то витримали, навіть без особливого перенапруження.

На цьому Влас урвав розповідь і попросив закурити. Потім уже й цигарку скрутив, а мовчав, аж мусив Артем повернути його до розповіді, спитавши, а де ж вони зустрілись.

Та там же, у схованці. Після співанки чи репетиції входить вчителька в кімнату й веде свого полюбовника, а з ним і Теличка. Тьохнуло серце, але, мовляв, не встиг навіть і злякатись як слід. Не дав Антошка: мало не кинувсь обнімати. «Ну, як же вам, Вово, живеться отут? Відколи вже хотів провідати, та побоювався. Остерігавсь, щоб не викрилось як-небудь». А знав нібито з самого початку від Діденка, що він тут переховується. «А чого ж ти Власа заарештував?» — «Бо змушений був. Після того, як Вірка донесла і вже розголос пішов по селу».

— Он воно що! — прохопилось в Артема. — І ото ж, щоб замести сліди, не спинивсь навіть...

— І ти попавсь на цю вудочку! — не дав доказати Влас. — А я мав тебе за мудрішого трохи. Та брехня ж усе. Нічого він не знав до останнього часу. Це вже як німці до Дніпра підходили. Отоді й завертівся хитрий лис. Тікати з червоними не мав наміру, видно, але й залишатись не випадало йому. То приятель отой самий, Грицько Саранчук, полюбовник вчительки, і став йому в пригоді: звів з паничем. Ну, а панич на радощах, а, може, й з переляку, чого тільки не пообіцяв йому. Що й перед німцями заступиться, і батька умовить. «Прикажчиком хочеш — будеш прикажчиком». І таки додержав слова.

— А як же вони потім у вічі тобі дивились?

— А отак і дивились. Як з гуся вода! — відповів Влас. Трохи помовчав і далі: — Ну, на панича хоч не диво — молоде. А то й старий дав себе круг пальця обвести: повірив Телищі. А там уже навпростець дійшов до того, що замалим мене ж самого винуватим в усьому не зробив.

— О, навіть так?

— Зустрілись якось у дворі... Я ж працював уже двірником у Галагана, в будинок не дуже вхожий був, ото хіба що в дворі зустрінемось. Відкозирну: «Здравія желаю!» — а він

мовчки хитне головою й похмурий пройде собі. І ніяк не доберу — що за причина. Нарешті з'ясувалось. Зустрів якомсь у дворі мене та ні з того ні з сього: «Оце тобі, Власе, червінець, якраз на два зуби. Та й не світи, ради бога, своєю щербиною!» А я не взяв. Відмігся невеселим жартом: «Покорно благодарю, ваше превосходительство. Але досить з мене й одного разу. А то ще, гляди, і вдруге виб'є зуби. Цього разу вже — заради золота». Дивлюсь, аж мій генерал іще дужче насупився, далі як глипне на мене баньками сердито: «Ох і злопам'ятний же ти, Власе! Ніколи не думав. Не буду виправдувати Антошку, може, й переборщив він отоді з тобою трохи, але ж треба і в його становище увійти: змушений був. Бо вже ж пішов розголос по селу. А звідки? Бо Вірка донесла йому. Та, мабуть, іще комусь сказала. А звідки Вірка узнала? Бо розп'ятував з паничем цілий вечір. На весь голос, мабуть. Тепер бачиш, голово садова, що сам винуватий в усьому».

— Ох же сука! — аж хрипнув Артем. — Та не правий я був, коли казав, що мало вони нужників чистили?!

У собачій будці цепний пес раптом загарчав, мовби встряючи й собі до розмови.

— Управитель іде, — сказав Влас. — Не собака, а чудо природи: за два квартали нюхом чує. Піти відчинити хвіртку. — Та перш як звестися на ноги, звернувся до Артема. — Але все це я розказав тобі не на те, щоб поскаржитись. А щоб застерегти. Збираєшся кучерювати у Галагана. Як би ти не напоровся на них. Що один, що другий! І генерала ти тоді, того вечора у людській, до точки кипіння довів. І Теличку. Розказує Груня, сама чула, як нахвалявся на тебе. Що прилюдно раклom та вишибалою назвав.

— Було таке. Спасибі, Потаповичу, що попередив.

Біля двірницької дзенькнув дзвоник. Влас пружко звівся на ноги, сказав Артемові: «Спи!» — й подався до воріт.

По дорозі од хвіртки управитель сердито вичитував Власові. Але розібрати за що Артем спершу не міг. І вже тільки як підійшли ближче, чутніше стало мову — зрозумів, що йдеться про нього.

— Та на біса він мені здався! — приглушено гримів незнайомий Артемові бас. — Чи самі, без кучера, не доїдемо!

І на цій мові вони зайшли через веранду до будинку.

Артем закурив і став чекати, поки вийде Влас, щоб розпитати. А Влас, як видно, і сам намірявся щось сказати йому. Бо не пішов одразу в двірницьку, а, помітивши вогник цигарки, підступив до Артема.

— Не спиш? — сів навпочіпки біля нього. — Не спиться й мені. Розтривожив сам себе спогадом... Ну, а тобі чого?

— Бо не знаю, що мені й робити тепер. Раз не вигоріло діло з кучерюванням! — покривив трохи душею Артем.

— Чув, значить. А ти не журись, — заспокоїв його Влас. — Не таке вже велике щастя втрачаєш. Та й потім, коли йшов сюди з Максимовичем, були ж якісь плани?

— Та оце ж такі плани й були, — не подумавши, мовив Артем. Влас невдоволено і з жалем сказав на це:

— Неправду кажеш! Це ж я вам сказав про Ничипора, що в лікарні. То як би ж ви могли на цьому строїти плани зарані? Хитруєш! Так от слухай, хлопче. Бо, може, не востане бачимось. Не хитруй зі мною. Не терплю. Та й немає ж ніякої потреби. Я ж тебе ні про що не розпитую. З мене більш аніж досить і того, що я... догадуюсь. Але якщо коли й словом прохопишся при мені, не біда: од мене нікуди не піде. Та боронь боже при Груні! Ні, не тому. Ти її знаєш — не балакуха. А через те, що для вагітної жінки хвилювання, всякі страхи гірш за хворобу. Оце й сьогодні... Ну, а тепер спи! — одразу ж схаменувся, що сказав зайве.

— Ні, стривай! Ти доказуй! — І Артем навіть схопив Власа за руку. — І чого ти її тоді за столом спинив? Що вона хотіла про Тимоху? — І враз, наче блискавкою, осяяло здогадом: — Що?! — стогоном вихопилося з грудей; він рвучко схопився на постелі, обіруч схопив за плечі Власа й трусонув його: — Та не мовчи ж!

— Не сходи з ума! Нічого ж певно ще не відомо, — сказав Влас. — Приверзлось, може. Вона їх в лице навіть і не бачила, а в спину. А хіба ж можна по самій руці? За спинами в обох руки зв'язані. В одного, як звичайно, за зап'ястя, а в другого попід лікті, бо зап'ястя на одній руці нема. Так, боже мій! Після війни скільки їх, безруких... А що довготелесий...

Та Артем уже не слухав. Приголомшений страшною звісткою, ніби привалений незримою важенною брилою, сидів непорушно, напружений увесь, мовби не в силі з-під тої брили випростатись. І тільки часто і важко дихав. Нараз із стогоном рвонувся й став навколішки, потім за другим разом зіп'явся на ноги, аж похитнувся. Далі, не мовивши слова, рушив до двірницької. Влас догадався про його намір, заступив йому дорогу.

— Вона вже спить. Не треба! Слово даю, що нічого вона не знає більш. Не бачила в обличчя.

Артем важко глянув на Власа.

— А ти?! Ну як ти міг за цілий день?

— Якби ж я певен був, що то не він. Авжеж, сходив би. А як немов?.. Що б же я Груні сказав? Хіба про це міг збрехати?

— Ось хто мене гукав, — мовби про себе мовив Артем. — Хоч, може, й зубів не розціпив. І коли катували, й під час

страсти.— І рушив у напрямку до воріт. Влас ішов поруч збентежений і все умовляв Артема нікуди не йти.

— Що ж ти побачиш уночі! Та тебе ще по дорозі...

Були вже близько воріт, як з глибини двору, біля двірницької, коротко дзенькнув дзвінок.

— Максимович! — зрадів Влас і підтюпцем кинувся до хвіртки.

Це справді був Смирнов. Зіткнувшись у дворі віч-на-віч з Артемом, спинивсь і здивовано спитав, куди це він. Ще ж рано! Але замість відповіді Артем запитав і собі мерщій:

— З'ясувалось?

— Майже нічого... Об'явивсь очевидець. Бачив, як їх затримано. До документів присікались. Але хто вони такі — з'ясувати не вдалось. Дванадцять зараз. Ти б іще хоч з півгодини полежав.

Не відповівши, Артем поривно ступив до хвіртки і вийшов з двору.

IX

Другого дня Смирнов не поїхав із Славгорода, як то намірявся звечора, передумав уранці. І пояснення його для Компанійця звучало досить переконливо. Чим приїздити за тиждень знову сюди в справі, яку не встиг учора розв'язати, то вже краще затриматись іще на день. А поїде вечірнім поїздом.

Проте справжня причина була інша: не повернувся Гармаш. Що могло статись? Ніякої стрілянини вночі не чути було. Отже, одне з двох: або все обійшлося гаразд, або ж і не наважились хлопці (якщо стало їм щось непереборне на заваді). Але так чи інакше, Гармаш мав би ще вдосвіта прибути. Так чого ж?.. Не з'ясувавши причини, Смирнов, звичайно, не міг поїхати з міста.

А Компанієць наміривсь-таки їхати раненько, щоб холодком. Влас уже й коні в тачанку запряг. Пішов відчинити ворота. І тут від двірника — сусіди через вулицю, з першого номера — узнав про нічну надзвичайну подію. Щоб їхати зараз — не було чого й думати. Всі виїзди з міста німці закрили, ні душі не випускають. І зараз чинять облави, трусю по всьому місту. Шукають партизанів, котрі вночі зробили наскок, зняли з шибениць трупи своїх двох, учора повішених, і кудись вивезли. А натомість... Сам він, щоправда, на базарі не був, на власні очі не бачив тієї п а н о р а м и, але ті, хто побував там, поки ще не кинулись німці, розказують: одна шибениця порожня стоїть, а на другій висить німецький офіцер у повній парадній формі.

Спершу Смирнов сприйняв був це як буйну вигадку, як вияв потаємних бажань тих славгородців, котрих історія з викраденням останків партизанів хоч і порадувала, але водночас видалась не зовсім викінченою: потребувала більш ефектного кінця. Але згодом змушений був повірити. Десь уже годині о сьомій і сюди, на Дворянську вулицю, докотилась хвиля облави, ввалились і в двір Галагана кілька німецьких солдатів з поліцаєм-перекладачем чинити трус. Од них Смирнов і довідався, що справді зухвалі «бандити» не тільки зняли с шибениць своїх, а й повісили обер-лейтенанта із штабу дивізії. І навіть з деяких натяків їхніх зрозумів, що німецька комендатура нібито натрапила на слід. У всякому разі, одну співучасницю їхню вже заарештовано.

Смирнов дуже збентежений — про яку співучасницю мова!?! — насилу дочекався дев'ятої години і мерщій подався до земської управи, сподіваючись від завідувача шкільного відділу Мандрики, — бо знав про його приятелювання з начальником міської державної варті, — більше довідатись про нічну подію.

Мандрика вже був у своєму кабінеті.

За його словами, діло було так. Начальниця жіночої гімназії пані Файдиш запросила вчора на випускний вечір кількох штабних офіцерів, серед яких був і обер-лейтенант фон Хлюппе. Тут він і познайомився з дуже гарненькою випускницею, яка до того ще й добре володіла німецькою мовою, Ліною Марголіс, дочкою лікаря. Як видно, дівчина справила на нього враження. Бо весь час упадав коло неї, а потім пішов і проваджати її додому. Отоді, при виході з гімназії, колеги його й бачили востаннє. Десь на початку дванадцятої. Що було далі, як розвивались події, що закінчилися таким трагічним фіналом, і вони, ясна річ, не знали. І радили комендантові знайти й допитати оту саму випускницю, ім'я якої, на жаль, жоден із них не знав. За якісь півгодини перелякану дівчину вже привезено в комендатуру. З остраху та, певно, й напучена батьками, вона чистосердо розповіла, не приховуючи найменших дрібниць, все про ту годину, що була з лейтенантом разом після вечора. З чверть години ішли до її домівки, потім іще й біля будинку прогулювались, може, з півгодини. Тільки опівночі — саме пробило дванадцяту на думській башті — вона намірилась додому. І вже зайшли були в тамбур під'їзду. Але подзвонити їй лейтенант не дав. Замість того схопив її грубо в обійми. Отоді, мабуть, вириваючись од нього, вона й скрикнула, чи, може, й просто мовчазну боротьбу почув хтось із вулиці й кинувся на допомогу. В останню хвилину, вже знеможена вкрай, майже безсила чинити будь-який опір, вона раптом

відчула, як його руки враз ослабли, а з горла вирвалось моторошне хрипіння. Вона розплющила очі й побачила над собою і над ним чиюсь схилену велетенську постать, що заступила собою весь вхід у тамбурі. Що було далі — вона не знає. Бо ту ж мить знепритомніла. А коли прийшла до тями, ні лейтенанта, ні того невідомого чоловіка біля неї не було. А на вулицю вона боялась виглянути, мерщій загупала кулаками в двері. На запитання коменданта, який він на вигляд, отой чоловік, дівчина відповіла, що обличчя його не розгледіла, бо в тамбурі було зовсім поночі. І хоч ясно було, що дівчина говорила правду, її все ж таки затримано в комендатурі. Для виізнання, як сказав комендант, отого бандита серед усіх підозрілих, котрі будуть схоплені під час облави в місті.

У вікно з кабінету Мандрики видно було аж дві вулиці, що схрещувалися тут, — Київську й Петрівську. Звичайно людні й шумливі об оцій порі, зараз вони прикро вражали своїм безлюддям. Поодинокі перехожі не йшли, а мовби прокрадалися попід будинками та парканами, сполохано розглядаючись на перехресті, перше ніж перебігти його. Зате підкреслено уповільненою ходою, лунко гупаючи кованими чобітьми, пройшов ось німецький патруль, пильно придивляючись довкола.

Смирнов вирішив не ризикувати даремно. Хоч доля Гармаша його і непокоїла вельми, але він змусив себе набратися терпіння. Придумавши собі роботу, він годин зо дві длубався в папках з різними циркулярами та іншим діловим листуванням на його, як повітового інспектора, адресу. Врешті, коли вже, на його думку, напруженість становища трохи спала (а документи в нього були «справні»), він пішов із земства.

Найпростіший спосіб перевірити, чи все гаразд з Артемом, — пройтись по Херсонській вулиці повз відомий йому рундук бляхаря. Якщо Роман на роботі... Проте поки добувся до того кварталу, аж двічі спиняли його й перевіряли документи — і німецькі патрулі, й поліцаї з державної варті. Щоправда, обидва рази без особливих причіпок.

Роман був на своєму місці. Рядом із старим Борухом він заповзято орудував терпугом. Смирнову наче гора звалилася з пліч. Не переходячи навіть на той бік, він неквапливою ходою пішов мимо, позираючи скоса через вулицю на рундук. Помітивши, що Роман побачив і стежить за ним, Смирнов здивовано знизав плечима. На відповідь йому Роман і собі знизав плечима — чи то скрушно, чи то винувато навіть. Що це мало означати, Смирнов не зрозумів. Тому в кінці кварталу він перейшов на протилежний бік вулиці, в бакалійну крам-

ничку — по цигарки, а вже звідти, вертаючись тим боком, спинився біля рундука. Подав Романові кишеньковий ніжик, щоб погострив. Роман, поки розкривав, а потім поки гострив той ніжик на точилі, похапцем розповідав Смирнову (приглухуватий Борух не був йому перешкодою) про нічні пригоди.

Він з того й почав — із непередбаченого тоді — з халепи, в яку втягнув їх отой німецький офіцер-гвалтівник. І піднесли ж його чорти! Ще по дорозі Артем випадково наткнувся на нього — на оту сцену... І як схопив за горлянку, то тільки й попустив, коли вже той перестав тріпатись. А тоді одволік до першого присадка і приткнув у кущах. Було потім чимало мороки їм з отим німчурою. Де його подіти? Хотіли у Дніпро вкинути, щоб і сліду не лишилось, однак Артем наполіг на своєму. Та, правда, вони особливо й не заперечували йому, сердезі. З огляду на його тугу і розпач... Роман і про це розповів так само похапцем, що не підвело-таки Артема його передчуття: один з тих бідолах, як виявилось, був його найближчим другом. Дуже побивавсь Артем за ним, а далі як ошалів: сам-один хотів по того німця йти. Не пустили, звичайно, самого. Гуртом притягли та ото й... Звичайно, сказати, що не відали, до чого це призведе, ніяк не можна. Знали. Але ж мав і Артем рацію: «Хоч і в Дніпрі втопимо, однаково не подарують вони нам цього. То вже краще отак: у відкриту. Хоч розголос більший піде по округі. Нехай знають і наші люди, та й їм, гадам, буде наука,— нехай знають, що не все їм минатиме без покари!» Просив переказати, що сам добереться в Князівку, але спершу побуває в своєму селі: гірку звістку повинен понести і матері Тимохи (батько в тюрмі), і молодій дружині його, своїй рідній сестрі. Тому й не вернувся на Дворянську, а пішов із Серьогою з тим, щоб одразу ж і податися з міста. Але чи встиг він вибратись до облави, Роман не знав.

— Та повинен би встигнути,— потішав і себе, й Смирнова. І, далєбі, для цього були в нього всі підстави. Бо впорались вони тоді зі своїм ділом іще затемна, а до передмістя, де мешкав Серьога і куди провулками та прохідними дворами він мав провести Артема, ходу було півгодини щонайбільше. Отож часу було досить. А звідки ж було знати Романові, що Артем передумає в останню хвилину?

Х

Вже напився води — виніс нишком Серьога з хати,— утамував нарешті пекельну спрагу! Перевзувсь, бо під час копання ями набралось піску за халяви. Тепер все. Можна

йти. І ось тоді Серьога не стримавсь — признався щиро, як заздрить йому, що він іде з міста.

— То ходи й ти зо мною, — сказав Артем, не зрозумівши його одразу. — Чого тобі, безробітному, нидіти тут?

— Е, «ходи»! Значить, ти навіть не уявляєш, яку колотнечу зчинять вони сьогодні в місті. Як тоді, у квітні... Та ні, не можна й рівняти! Бо тоді якогось синьожупанника пристукнув хтось, а ми ж — німецького офіцера. Та ще й отак: з отаким викликом... Куди там іти! Заберуть батька заложником. Бо хіба ж не дізнаються, що вчора дома був, а де ж сьогодні подівся? Заберуть як стій. Так заведено вже в них. У квітні тоді навіть уловників декотрих із тюрми повипускали. Щоб більше народу можна було посадити... Ну, а ти вже йди. Бо світає.

— Ні, стривай! — відхилив Артем простягнуту для прощання Серьожину руку.

Отоді й надумав він нікуди не йти, а залишитись у місті. Для чого, він сам не знав до пуття. Одне розумів, що інакше він зробити не може. Сама думка, що коли б не Серьога, то якраз і сталося б із ним оте «інакше», була йому просто нестерпною. Бо хіба ж це було б не те саме, що в тяжкому бою покинути своїх товаришів і під благовидним приводом ушитися від небезпеки подалі?! Ну, хай не зовсім те саме, — намагався-таки бути об'єктивним, — «ушитись», в усякому разі, тут ані до чого. Хіба ж заради своєї безпеки мав піти з міста, можливо, навіть назустріч іще більшим небезпекам?! І все-таки невдоволення собою, почуття якоїсь мовби провини перед товаришами, і в першу чергу перед Серьогою та Романом, не залишало Артема. Йому навіть здавалося тепер, що й Роман тоді, прощаючись із ним, був неприродно стриманий. І хоч не прохопився словом, як оце зараз Серьога, але, напевно, думав і почував те саме. І, далєбі, не без підстав. Але ж як це він, Артем, сам не подумав про те, про що допіру розповідав Серьога?! Може, справді, слід було послухати їх — укинути в Дніпро? А що це змінило б? На кілька днів відтягло б неминучу колотнечу. Поки не прибило б до берега труп. Та, правда, можна було б підв'язати таку каменюку, що не скоро б виринув... Ну та годі! Зроблено — й по всьому. Нема чого заднім умом розумувати. Тим паче, що новий клопіт є. І справді, світало вже, а в нього ж іще не було ніякого пристанища.

Набиватись Серьозі, щоб перебути в них оці кілька днів, Артем не хотів. Відкрито — небезпечно як для них, так і для нього. А про перехови на цій малюсінській садибці, де тільки хатина та сарайчик для дров, не могло бути й мови: просто ніде. Отже, треба шукати десь в іншому місці.

Зразу ж за Серьожиним городцем у передсвітанковій імлі ледь проступав, чорно тьмянів своїми урвищами яр. Він ото й привернув Артемову увагу.

Авжеж, це був саме той яр, куди отоді, в грудні, вони змушені були скинути з мосту (трохи праворуч звідси) просто в сніг гвинтівки з Тимошевих саней. В цей бік ліворуч — Артем це знає — яр простягся до самого Дніпра. Та на Дніпрі зараз не було чого робити. Тому спитав у Серьоги, чи не знає десь у яру такого місця — глинища або чагарника, де можна було б пересидіти кілька днів. Про справжню причину своєї затримки у місті він говорити не став, сказав тільки, що не к спіху. Напевно, нічого там у лісі в них не горить, щоб конче треба було поспішати з отою сумною звісткою про Тимошеву смерть. А в село тим більш не було чого поспішати. Нехай іще кілька днів... Од згадки про Тимошеву смерть знову спазми здушили горло. То він уже не доказав, а лише додумав собі: «Нехай іще хоч ці кілька днів посвітить їм сонце — Тимошевій матері та Орисі, перш як померкне для них у їхній чорній тузі...»

Серьога не відразу збагнув. Чагарник або глинище — чисте безглуздя, звичайно. Та чи ж вони яр оминуть, не прочешуть! Взяв би до себе, але ж це однаково, що віддати в руки німцям. Бо зразу ж прискіпаються: хто? звідки? чого? І так само в будь-якого іншого з товаришів. І раптом аж кинувся хлопець зраділо: е! Як він одразу не здумав про це! Ось тільки скаже своїм, де його в разі потреби шукати. І за хвилин п'ять вони вже спускались крутим схилом у досить-таки, як виявилось, глибокий яр.

Аж доки не дісталися дна, Артем нічого не питав у Серьоги. Та й не до розмов було: весь час доводилось пильнувати, щоб не зірватися з кручі. Але тепер, на дні яру, Артем нарешті поцікавився: куди ж це він його веде?

— Туда, куда нужно, Сусанін¹⁵⁸ сказав, — не зупиняючись, через плече відповів Серьога.

Тепер це знову був той Серьога, яким знав його Артем іще в червоногвардійському загоні патронного заводу, — веселий, дотепний жартівник; і все це ніяк не за рахунок, а, навпаки, у поєднанні із серйозним ставленням до справ важливих, до своїх обов'язків. Напевно, й зараз не що інше, як відчуття обов'язку та відповідальності за безпеку товариша, котрий довірився йому, в одну мить, наче водою, змило з нього і втому, і породжену нею душевну депресію.

Бадьорий, неквапливою ходою, перевальцем ішов він попереду, час од часу застерігаючи через плече товариша: рівчак, гілка! Та ось увійшли в чагарник. Спинившись на

перекур, бо часу мали вдосталь, Серьога врешті задовольнив Артемову цікавість.

Ідуть вони на міське кладовище, де дядько Сергіїв за сторожа кладовищенської церкви. Там і мешкає зі своєю старою в хатинці при церкві. Кращого місця для перехову не знайти в усьому Славгороді. Ну, певна річ, мова не про дядькову хату. На кладовищі Серьога такі місця знає, що чорта з два найдуть! Та схови — це тільки на крайній випадок: на час можливої облави, обшуку. А в спокійний час Артем зможе почуватися цілком вільно і як наземний мешканець кладовища. І навіть з харчами не знатиме ніякого клопоту — тітка годуватиме. Нема чим платити — дарма. Тут же на місці можна буде й заробити на ті харчі. Як це Серьога й робить останнім часом. То є такі постійні копачі могил — від похоронної контори. Але зараз їм невправка з причини сипняку, то Серьога допомагає їм. Коли сам, а частіше з напарником. Мабуть, уже з півсотні ям викопав, з весни починаючи. Отож і сьогодні він як свого нового напарника, відрекомендує Артема дядькові Оврамові. Та спершу доведеться-таки деякий час пересидіти у схованці. Не може того бути, щоб вони з самого ранку не кинулись на кладовище. Бо це ж — на їхню думку — найбільш імовірне місце поховання знятих з шибениць останків партизанів. А коли так, то хіба ж можна припустити, що кладовищенський сторож нічого не знає? Неодмінно будуть. Може, навіть саме з кладовища й почнуть. Чи як ти гадаєш?

— Не знаю. Може, й так, — сказав Артем. — Одно знаю тепер з певністю. Що кращої схованки справді-таки важко знайти в усьому Славгороді. Кращої пастки!

— Дарма. Нам аби тільки випередити їх. Щоб раніше за них на кладовище прибути. Та ще маємо час.

За півгодини, навіть не дуже поспішаючи, хлопці дісталися кладовища, що починалось від самого яру. І зразу ж із незвичайної тиші, яка панувала на дні яру, поринули у світанкове різноголосе щебетання пташине, що линуло звідусіль — з бузкових та тернових кущів поміж хрестами, з верховіть крислатих каштанів та кленів, що росли по всьому кладовищі, перетворивши його на густий гай.

Хлопці пройшли кладовищем аж до церкви неподалік од брами. Визирнули крізь огорожу на обсаджений тополями шлях із міста сюди. Ні душі на шляху. Та й саме місто (за верству від кладовища) ще тільки прокидалося.

Не виходив, як видно, ще й дядько Оврам із хати. То Серьога й не став будити його. Замість того, користуючись зі щасливої нагоди, що нікого на кладовищі, окрім них, не було, вони цілком вільно пробралися в дзвіницю, — замок хоч і ви-

сів на дверях, але Серьога одімкнув його цвяхом,— і відкрили потайний, закритий добре приладною лядою під сходами вхід у підземелля. Тим часом Серьога розповідав Артемові, що знав про це запілля. У 1905 році була тут друкарня есерівська. Не яка й друкарня — верстачок, щоб тиснути листівки-прокламації. Либонь, сам попович-студент, син нині покійного отця Никодима, з цієї ж церкви, був і за складальника, й за експедитора. Аж поки одного разу не схопили його поліцаї по дорозі у місто з листівками. Але запілля так і не знайшли. Хоч шукали по всьому кладовищі. І навіть у церкві та в дзвіниці обшук робили. Саме гостював тоді Серьога у дядька, на його очах і відбувалося все оте. А вночі навіть лазив у те підземелля — допомагав дядькові та тітці верстачок той витягти. Боявся дядько Оврам, як би самому в тюрму не попасти. За те, що знав про друкарню, а не виказав. Отож винесли аж у яр верстачок той та інше приладдя і закопали.

У чорному отворі видно було драбинку, якою Артем оце мав спуститися, а тоді вузьким лазом пробратися в саме запілля.

— А тільки з вогнем обережніш,— застеріг Серьога товариша.— Бо тоді, під час евакуації заводу, пощастило «урвати»-таки вибухівки пудів з півста. У ніші над входом намацаєш ліхтарик. Коли ще батарейка не сіла...

А сам він залишиться на поверхні. Буде дивитись обома. Щоб у разі небезпеки й собі мерщій зникнути сюди ж таки. А поки що треба ж забезпечитися водою, харчами, та й на плечі що-небудь, бо ревматизм нажити кому ж охота!

Пробравшись вузьким лазом до склепу, Артем перш за все намацав у ніші над входом електричний ліхтарик і присвітив собі. Батарейка справді ледве дихала. Але й цього слабенького світла було досить, щоб Артем зміг як слід роздивитись, де він є. Невеликий закуток підвалу з низьким склепінням, як видно, був лише частиною цілого підвалу, відгороджений од нього міцним цегляним на вапні муром. На підлозі з кам'яних плит по один бік під стіною були складені ящики з піроксиліновими шашками,— як сапер Артем по самій упаковці визначив це,— в інших ящиках були запали для ручних гранат. Під другою, протилежною стіною, лежала на двох низеньких козликах знята з петель половина фільончатих дверей, що правила за тапчан.

Артем сів на цей тапчан, вийняв з-за пояса «вальтер»¹⁵⁹, знятий тоді з німецького офіцера, й поклав поряд себе наповхвату. Щоб не розряджати даремно батарейку, погасив ліхтарик. І зразу ж, як тільки могильна темрява поглинула його, в уяві виникло спотворене мукою Тимошеве обличчя в синцях і саднах, що тоді, при миготливим світлі захованої в пригор-

щі запальнички, глянуло на нього виряченими неживими очима.

Але тоді, під шибеницею, при хлопцях Артем стримався був, та й ніколи було горювати, треба було чим скоріш упоратися з похованням бідолах. Зараз, на самоті, ніщо вже не заважало йому і ніщо не стримувало. Він охопив руками голову й застогнав від нестерпного болю.

XI

Після розмови з Романом Смирнов заспокоївся трохи.

У незвичайному становищі, яке склалось несподівано для Гармаша, думалося йому, тяжко зажурений смертю свого друга, Артем не міг, мабуть, багато роздумувати про прикрі наслідки отої їхньої нічної операції для славгородців. Його думи вже були там, у рідному селі, куди він повинен був понести гірку звістку про страту Тимохи і його матері та дружині, і його бойовим товаришам-партизанам. Бо ж, ясна річ, не базарювати їхав Невкипілий із своїм напарником, а, очевидно, в якійсь важливій і, може, невідкладній партизанській справі. Але чому ж саме сюди, оминувши Князівку, партизанський штаб? Правда, у Славгород їм простіше добратись залізницею, ромоданівським поїздом. Та тільки навряд щоб це була єдина причина. Як видно, не став іще для них зональний штаб авторитетною інстанцією, щось дуже на те схоже!

Смирнов тепер з гризотою думав про те, що з усіх районів своєї зони саме оцій частині Славгородського повіту найменше він приділяв уваги, покладаючись — і, мабуть, більш, аніж слід було, — на Гудзія, члена зонального штабу від партії українських лівих есерів. Уродженець тих країв, він таки добре знав ті місця, а оскільки брав безпосередню участь в організації підпілля в повіті, бувши тоді військовим комісаром повітового ревкому, то добре знав і людей, залишених як кістяк для майбутніх партизанських загонів. Все це так. Але не слід було, звичайно, віддавати, як казала гостренька на язик Мирослава Супрун, «на відкуп» Гудзієві оті чи не найбільш перспективні лісові волості: Глибокодолинську, Рокитянську, Вітробалчанську, які до того ще й межували з такими ж лісовими волостями суміжного повіту (іншої зони) у межиріччі між Пслон та Сулою. Повернувшись у Князівку, треба буде негайно ж зайнятись цією справою. А на той час і Гармаш прибуде в Князівку з тих країв, — хлопець гостроокий, допитливий, — роздивиться, що там до чого, розкаже. Жаль тільки, що вибрався він отак раптово, і без мандата, і навіть без жодної адреси. Ну, та в свої місця йде, між свої люди — зорієнтується.

На цьому Смирнов і полишив Артема, про себе став думати: що йому самому зараз робити?

Про від'їзд сьогодні з міста не могло бути й мови. Бо ні в тачанку тепер, ні в поїзд тим більш, не можна брати з собою отой небезпечний вантаж — валіску з вибухівкою та детонаторами. Отже, треба буде знайти інший спосіб. А на це потрібен час. Крім того, в залежності від характеру неминучих репресій німецької адміністрації партійний комітет змушений буде якимось реагувати на ті репресії. Тож і його як члена комітету присутність у Славгороді зараз конче потрібна. Роман сповістить Шевчука, що він не виїхав з міста. А де його шукати в разі потреби, теж знає Роман: на Дворянській, 2.

Але повернувся сюди Смирнов тільки годині о другій. Після того, як дізнався, що вже знято заборону на виїзд із міста. Та ще й по тому цілі півгодини додав Компанійцеві на збирання до від'їзду. Не хотів зустрічатися з ним. Бо знову довелося б вигадувати якусь нову причину своєї затримки в місті. А він як на те ще з вечора сам не свій, погано й уночі спав. Тому невиспаний, як і завжди в такому стані, був тепер просто неможливий, підозріливий, причіпливий. А тут іще ота історія з Гармашем (невдала спроба влаштувати його за кучера). І чого той Влас поліз поперед батька у пекло! Все було б гаразд. Нічого й не знав би Компанієць, навіть про саме існування Гармаша. А то маєш тепер. Десь, певно, не дарма з самого ранку не раз заводив розмову про нього і звав не інакше, як «ваш протезе». Чи не закралась підозра?

Прочинивши хвіртку і побачивши посеред двору запряжену тачанку, Смирнов у першу мить хотів не заходити, але вже загавкав пес і від тачанки побачили його Влас і сам управитель. Мусив зайти.

— Нарешті! — суплячись, хоч насправді був радий йому, зустрів він Смирнова. Був уже одягнений по-дорожньому — у парусиновий пильовик і в двокозирці «здрастуй — прощай» на голові. — А я вже вас і ждати облишив.

— І мали рацію, — сказав Смирнов. — Не попутник я вам сьогодні.

Компанієць тепер вже насправді спохмурнів, бо дуже не хотілось самому-одному вирушати в дорогу, і невдоволено знизав плечима.

— То хоч би ж попередили вчора були. Підшукав би собі в попутники когось іншого.

Смирнов уже ладен був попросити пробачення, та раптом надумав використати нагоду, щоб з'ясувати-таки ще до його від'їзду: запідозрює він чи то тільки здалося? Тому сказав жартівливо:

— Ні, Іване Семеновичу, відхиляю ваші претензії. Самі винуваті. Хорошого ж кучера вам давав. Чого забракували?

— Хорошого? Хоч би мовчали!— І Компанієць, обурений, одвернувся від нього. Вже навіть поставив був ногу на підніжку тачанки, але передумав, опустив ногу й, повернувшись до Смирнова, сказав з наголосом:

— Так ось, шановний Петре Максимовичу, якраз про вашого протеже я й маю вам дещо сказати. Хороший чоловік, кажете. Наївна ви людина! А чого ж це поліція отак цікавиться ним? Та ще саме в отакий день, як сьогодні!

Смирнов од цих слів розгубився трохи, проте одразу зміркував, що найкраще йому ці слова зрозуміти неправильно. Сказав невимушено:

— Поліція? Та вона ж сьогодні багатьма цікавиться. І не тільки поліція, а й німці. Мене самого двічі затримували, перевіряли документи.

— Не про те мова. Це вже спеціальна цікавість.

І Компанієць розповів, що під час його, Смирнова, відсутності приходив один із державної варті. Знайомий. Ще за царату тут-таки служив околоточним. Тому й не петляв дуже, а виклав одразу як давньому знайомому, що прийшов по доносу. Нібито хтось учора близько півночі з хвіртки вийшов. А назад вже й не вернувся. Хоча до самого світання тривала стежа.

— Хе! Чортів горбун!— не стерпів Улас.— Та коли ж він спить? Як усю ніч на стежі, а вранці вийшов я, а він вже з мітлою біля своїх воріт стовбичить! Вже ж не про кого. Про колегу свого, двірника з першого номера.

— Та звідки ти знаєш? Як ти можеш наговорювати на чоловіка?..— обуривсь управитель.

— Бо він же й мене сьогодні, околоточний отой, вербував у секоти. Насилу відмігся. Удав із себе...

— Стривай, Потаповичу,— перепинив його Смирнов і звернувся до Компанійця:— Ну, то й що ж ви, Іване Семеновичу, сказали про мого протеже своєму добре знайомому околоточному?

— А що я мав сказати!?!— Компанієць важко вибрався на тачанку, вигідно вмонтивався на задньому сидінні і, вже розбираючи віжки, відповів нарешті:— Сказав, що нічого не знаю. Спровадив до Власа. А що вже там Улас йому торочив...

— А ви ото й не знаєте,— стримано обурився Влас.— Наче я не розказував вам іще раніш, як було діло. Що вже спав чоловік, як ви з гостей вернулись. То й не став будити. Куди він, на ніч глядя. А вже як розвиднилось, вирядив того чоловіка за хвіртку. Так куди ж там! Звичайно, горбаневі

ви більше віри ймете. Бо то ж таки стукач поліцейський! А хто? Звичайний двірник.

— Ну й годі тобі,— примирливо сказав управитель,— ступай краще ворота відчини. Бо ви таки мене заговорите, що й ніч у дорозі застукає.— Далі зробив рукою «бувайте» Смирнову і, торкнувши віжками коні, рушив услід за Власом.

Смирнов відступив у холодок від будинку, сів на сходинці ганку чорного ходу й жадібно закурив. Безсонна ніч і денна тривога давалися взнаки. Дуже хотілося спати, отак упасти б, хоч півгодини поспати. Та хіба ж до сну! Коли до всього ще й оце... Одне слово, чим далі в ліс...

За кілька хвилин підійшов Улас.

— Поїхав,— сказав, аби що сказати. Тоді й собі сів поблизу на спориші й теж закурив.

— Спасибі тобі, Потаповичу,— озвався раптом Смирнов.

— За що?

— Сам знаєш.

І знову мовчки сиділи, раз по раз кожен глибоко затягаючись цигаркою. Нарешті тривалу мовчанку порушив Улас.

— От біда мені з Грунею, Максимовичу. Цілий день місця собі не знаходить.

— А що з нею?— занепокоївся Смирнов.

— Догадується вже. То я оце... і хочу спитати, і страшно. Про Тимоху Невкипілого — чи правда?

— Правда,— журно хитнув головою Смирнов.— Нема Тимохи живого.

— Ой горе!— Влас закрит долонею лице й низько схилювався головою.

Не скоро вже Смирнов наважився вивести його з тяжкої задуми.

— Потаповичу! А як тобі здалося тоді, чи повірив він у твою розповідь? Чи, мабуть, віддав-таки перевагу своєму стукачеві-горбаню?

— Не знаю,— відповів Улас, але, помовчавши трохи, додав:— Не повинен би. Бо яка ж його перевага?! Він стукач — і я стукач. Так у мене ж іще тринадцять років бездоганної служби денщиком у генерала.— Далі, ледь посміхнувшись на здивований вираз Смирнова, Влас пояснив, що тоді, при управителі, не хотів говорити про це: що дав і себе завербувати сьогодні.

— Бо вже побачив, до чого йдеться,— сказав наостанок.— Не раз, напевно, доведеться нам ще й не в такі перепльоти попадати.

— Ну, а ти ж добре подумав, Потаповичу, перше як... Бо знаєш приказку?

Влас старанно розкурив пригаслу цигарку, а тоді сказав:

— Знаю. Мене цієї приказки добре навчив іще перший хазяїн мій, швець, до котрого потрапив був просто з приюту. Спершу, бувало, оперіщить чим попало, а вже тоді й словесно додасть: «Чи доки я тебе, байстрюче, вчитиму? Сім разів прикинь!» Та ти ж мене, Максимовичу, не від учора знаєш!

— Авжеж. Коли б не знав, чи ж я користався б твоєю гостинністю. Ось уже четвертий місяць, коли не приїзду до міста, просто сюди, на Дворянську, й прямую, як до себе додому. І то навіть незважаючи на те... Не думай, що я така наївна людина і не знав ото й досі, що ти про мене багато про що догадувався. Тільки знаку не подавав. Бо це мене якраз і влаштовувало. Чекав, поки сам заговориш. Раніш-пізніш, а це мало статися. І, як бачиш, не помиливсь, дочекався. Не могло бути інакше. Адже ти розумна людина і пролетарій, можна сказати, з дитячих літ. То з ким же тобі по дорозі, як не з нами, більшовиками?!

Іще ніколи за всі місяці вони не розмовляли отак щиро та одверто, як цього разу. І домовились врешті, що найліпший спосіб прилучитися Власові як співчуваючому більшовикам до їхнього підпілля — перетворити свою домівку (власне, садибу Галагана) хоч на цей час, поки господар її літує в своєму маєтку, на явочну квартиру. На першокласну! Бо справді, кому спаде на думку запідозрити у зв'язках з підпільниками недавнього генеральського денщика, а тепер Галаганового двірника, людину, очевидно, добре перевірену і на яку поміщик Галаган, як видно з усього, цілковито звірявся! А горбун? Еге ж, двірник з першого номера непокоїв і Смирнова. Проте, поміркувавши, вони нарешті знайшли на нього спосіб — коли не знешкодити зовсім, то хоч якомога ускладнити для нього оту підступну роботу поліцейського стукача. А тим самим, можливо, навіть і зовсім з часом одбити в нього охоту до цієї дуже клопітної роботи. І якраз Власові самому й сягнула ця щаслива думка: чи не заходитись йому з чоботарюванням? Тільки по-справжньому, не так, як досі — нишком, для себе та для знайомих, а з розмахом, з вивіскою. Щоб хвіртка цілий день безперестану рипіла од замовців. Нехай стежить тоді, підла душа! Смирнову ця думка здалась цілком слушною. Щоб не відкладати в довгий ящик, він сам захопився намалювати таку вивіску. Хоч для початку. З тим, що згодом можна буде замовити кращу — «художню» — справжньому малярові. То Влас розшукав десь підходящий шматок жерсті, зеленої фарби (від ремонту дахів залишилась), чорної не знайшов, на жаль. А втім, це навіть було на руку Смирнову. Бо вже самий колір (зелений), невластивий загалом для взуття, потребував од нього і відповідної умовної манери зображення чобота — самим контуром, на що в нього, власне,

тільки й було малярського хисту. І того ж дня, тільки-но фарба просохла, Влас уже прибивав ту вивіску на паркані з вулиці біля ручки дзвінка.

Навмисне влучив мить, коли на вулиці не було людей, щоб не привертати уваги — горбаневої, в першу чергу, звичайно,— до самого факту появи вивіски саме сьогодні, в отакий день! Останній цвях лишилося вбити. І нагло з-за спини через вулицю залунав голос:

— Агей, сусіде!

Влас озирнувся: авжеж, він, горбун, а хвилину тому не було, як з-під землі виступив! Стоїть у підворітті, попихкує цигаркою, щирить зуби в посмішці.

— Надумав, значить, розбагатіти! Мало того, що мітлюю, хочеш іще й шилом гроші загірбати!

«А будь ти неладний!»— лайнувся Влас, а відповів у тон йому:

— Які там гроші! Набрид сахарин к чаю, то, може, хоч шилом вхоплю патоки.— І вже взявся був за каблучку хвіртки, щоб іти в двір, але горбун похопивсь-таки, ще гукнув йому:

— А новину чув? Свіженьку!

Від недоброго передчуття у Власа раптом боляче стислося серце. Не витримав паузи, спитав:

— А що за новина?

— Та половили ж усіх! Уже їм і польовий суд був. Уже й вирок виконано: розстріляли всіх десятьох. Он і ахвишка,— показав рукою через вулицю на Галаганів паркан.

Влас глянув — справді, за кілька кроків од хвіртки рудів на паркані наліплений папірець.

Першим пориванням його було мерщій підійти до тої об'яви, пересвідчитись на власні очі. Але стримався. Знав, що самою ходюю своєю виявить горбаневі своє надзвичайне збентеження. То зібрав усю свою витримку і сказав удавано байдуже:

— Чи й не дивина! Як було, так і є...

— Як «так»?— цікавий виступив з підворіття горбун аж на край тротуару.

«Бач, підла душа! Жде, чи не ляпну язиком чогось про власть». І сказав:

— А отак, як прислів'я народне каже: «Пани скубуться, а в мужиків чуби тріщать».

І лиш тепер, та й то спроквола, мовби заради самої цікавості, підійшов до об'яви на паркані. Пропустивши увесь зайвий текст, бо знав уже його зміст від горбаня, жадібно вп'явся поглядом у самий стовпчик імен. Ні, Гармаша не було серед них. І взагалі не було жодного знайомого прізвища.

Проте він знов і знов — в котрий уже раз! — перечитував отой жалобний список невідомих йому людей. Аж поки літери не злились в суцільну сіру пляму. І все ніяк не міг, хоч і знав, що треба, бо горбун зорить за ним, не міг зрушити з місця. Наче це він стояв не перед об'явою німецької комендатури на паркані, а біля свіжої, щойно засипаної землею братської могили.

XII

Артем довідався про страту десяткох вже тільки вночі, коли Серьога повернувся з розвідки з міста. Пішов був іще завидна, зразу ж після останнього в цей день похорону, разом із копачами; обіцяв не баритись. Та ось уже й ніч знадвору закрила густо-синіми запонами всі віконечка дзвінички, а його все не було. Артем уже став непокоїтись, бо в такий день не штука і в халепу вскочити. Тим-то, почувши нарешті шерхіт ніг біля дверей, а згодом обережний скрегіт іржавого засува знадвору, кинувся мерщій до порога. Не давши Серьозі навіть сісти з дороги, почав допитуватись, що там у місті. Але Серьога не поспішав з розповіддю. В руках тримав невеличку валізу — обережно поставив її під стіною. З неї ото й почав, радий нагоді хоч трохи відтягти свій сумний звіт Артемові. Мовляв, чисто як той дурень із ступою: учора до міста перся з нею, а сьогодні назад сюди мав оце тягти.

Артем спитав, що за валіза, без особливої, щоправда, цікавості, просто щоб швидше покінчити з цією темою. Але прорахувавсь: Серьозі од нього тільки й треба було — найменшої, хоч би навіть удаваної цікавості. Для початку. Далі вже Артем змушений буде слухати його до кінця, не перепиняючи. Бо йдеться ж про речі, що стосуються безпосередньо його самого. Неквапом — саме ліпив цигарку — і занадто вже докладно почав розповідати історію цієї валізи. Що це ж не для кого іншого, саме для них, у Князівку, і була вона приготовлена. Трохи вибухівки, півсотні детонаторів. На цукровому заводі, либонь, хлопці примудрилися з обрізків водопровідних труб корпуси ручних гранат робити. Але з начинкою діло в них швах*. Отож Смирнов чи не кожного разу, коли не приїде до міста, і смикне зі склепу. Отак було й цього разу. Учора Серьога заніс на ту саму квартиру на Полтавській вулиці передачу з тим, що сьогодні, проїжджаючи повз двір, Смирнов забере в бричку. Аж воно не вийшло, як гадалося. Все сплутали німці своєю колотнечею. Оказія з бричкою відпала чомусь. Нічним поїздом Смирнов має виїхати з міста

* Погано (нім.).— Ред.

сьогодні. І валізу не схотів брати з собою. Правильно, звичайно. Але ж і полишати на квартирі не можна було. І так бідолаха хазяїн той аж ізмарнів за сьогодні. Кілька разів прибігав до Серьожиних батьків, усе допитувався про нього — де він та коли буде? А врешті не витримали нерви у чоловіка. Добре, що саме нагодився Серьога додому, дізнався од батьків, то мерщій і подався на Полтавську. А той вже й валізу всю випотрошив і тільки вечора ждав, щоб частинами у яр викинути. То зібрав Серьога все до купи в ту ж таки валізу та оце й припер назад у склен. Нехай лежить до кращих часів, до нової оказії.

— Чи, може, ти прихопиш із собою?— і, не давши відповіді, міркував уголос:— В такій упаковці незручно, звичайно, це коли б речовий солдатський мішок. Але нема, на жаль. Ну та щось можна буде вигадати, якусь торбину тітка дасть чи, на гірший випадок, хоч напірник. А поворозки можна буде...

— Ну, це не к спіху!— перепинив його Артем, уже догадуючись про справжній смисл товаришевого багатослів'я.— Прийде той день, тоді й придумаємо, що та як. Ти краще розкажуй, що там у місті коїться.

Зволікати далі Серьозі вже ніяк було, мусив сказати. Що навіть своїми очима й оповістку ту німецької комендатури читав — із списком страчених.

Артем як сидів під стіною навпочіпки, так і заляк, приголомшений страшною звісткою. Мовчав і Серьога, чекав, що ось-ось Артем запитає — кого ж саме. Та Артемові зараз було не до того. З нього більш аніж досить було для пекучого жалю та важких дум і того, що він знав про них з цілковитою певністю: ніхто з них не винний. «От і виходить, що загинули вони замість нас!— немилосердно краяв серце собі Артем.— А значить, ми з Романом та Серьогою теж винуватці їхньої смерті. І те, що не хотіли цього, що навіть не передбачали самої можливості отакого лиха, нічого не змінює тут. Та й чи так ото справді не передбачали? Чи так вже й не відали, чого треба було чекати од цих нелюдів? А навіщо ж голова на плечах?! Та як правду казати, то й знали-таки. Не знали тільки того, на кому все те окошиться, на кого припаде їх чорна помста. А втім, яка різниця! Аби не нас! Чи не тому отак спритно і впорались з отим ділом — не попалися. Відбулись іншими. А самі, як щури, розлізлися по своїх норах!..»

— Ну й годі, Артеме,— не в силі вже був далі терпіти Серьога оце настояне на чорній тривозі мовчання.— Горюванням тут нічого вже не зарадимо. А це нам наука надалі... Ось годі-бо!— І ніби для того, щоб показати, що в нього особисто вже покінчено з цим, а відтак і Артема на це захопити,

він якось підкреслено по-буденному, клопітно, навколішки підсунувсь до місячного — у вузьке віконце — прямокутника на підлозі і став виймати з кишень та з-за пазухи й викладати, як на розстеленій скатерці, сякі-такі харчі: кусень коржа, пучки зеленої цибулі і навіть кілька сухих тарань. Але запрошувати Артема до вечері ще не наважився. То став поратись далі: узяв валізу і спустився з нею в склеп.

А коли за якусь чверть години виліз нагору сюди (поки вийняв начиння з валізи, поки розклав як годиться детонатори окремо, вибухівку в інше місце, та ще трохи й посидів на тапчані без усякого діла, просто щоб дати Артемові побути наодинці), Артем все ще сидів на тому ж місці і навіть у тій самій позі; але тепер він уже куриє — блищав вогник цигарки і вся кіса місячна смуга од віконця кипіла синім тютюновим димом. «Ну, слава богу, раз закуриє, значить оклигує потроху». Щоб прискорити цей процес, Серьога сказав, намагаючись, щоб слова звучали якнайприродніше:

— Ну, докурюй, та й будемо вечеряти. Чим бог послав.

Артем нічого не відповів. Але за хвилину, докуривши цигарку, кинув недопалок і спитав раптом, явно відхиляючи спробу Серьоги звести розмову в побутовий план:

— Ну, то яку ж ми маємо науку з того?

— А ти що, сам не розумієш? — захоплений зненацька, відбувся запитанням Серьога, дарма що цілком міг би відповісти по суті.

Він іще тоді, вдень, у місті, стоячи перед отою страшною оповісткою комендатури, поїнятий тугою і розпачем, одразу ж збагнув гірку й, здавалося йому, незаперечну істину, що молодецький отой їхній вчинок насправді був лише дуже прикрою і непоправною помилкою, за яку дорого довелось розплатитись. Але тоді й потім — на людях, в розмовах, у клопоті — Серьога не міг іще як слід зосередитись над цим, глибше подумати, щоб дійти ширших узагальнень, зробити певні висновки. Та як сам не спромігся, прийшло це з сторони, під час одної гуртової розмови...

А взагалі чого тільки не наслухався він цього вечора! Звичайно ж, у переважній своїй більшості славгородці тяжко переживали цю подію і щиро тужили по загиблих. А відтак німців кляли найстрашнішою клятьбою... Проте жодного разу Серьога не чув, щоб хтось заодно вже хоч би дорікнув і їм, отим невідомим для них, котрі своєю відчайдушною зухвалістю минулої ночі якраз і викликали у німців отой бурхливий напад чорної помсти. І Серьога розумів причину. Принаймні щодо тих, котрі думали, що і їх, отих відчайк, розстріляно в числі десятиох: смерть немовби заступила їх, в'язала людські язика. Але чому ж тоді й інші, хто припускав чи навіть

вірив, що живі, що їм пощастило уникнути німецьких пазурів, поводитися так само? І була таких чи не більшість. Переважно серед чоловіків. Незбагненно було — на чому трималася в них ота віра, нічим реальним не підперта? Щоб упевнитись, Серьога якось у гуртовій розмові, коли зайшла мова про це, навмисне гостро був заперечив. Мовляв, дурниця! Як можна думати, що живі, коли ж у сто разів вірогідніше, що їх розстріляно в числі десяткох. «Ні,— непохитний у своїй вірі, сказав літній чоловік, зробив паузу і пояснив:— Бо такі атлети, затам собі, хлопче, чи, сказати би, шибайголови, живими в руки німцям не здаються! Розкумекав? Тому й кажу. Ні, не розстріляно їх. Ось понадивитесь: вони ще не раз дошкулять їм. Та ще й не так!» Отоді Серьога й почув слова, яких не вистачало йому зараз і для яких ще тоді була відкрита його збентежена душа: «Е, балакай!— сказав спроквола бородастий чолов'яга — чистий Ілля Муромець, тільки спішений та замість шолома у вивернутому лантусі вантажника на голові.— Ані до чого все це. Аби тільки людей своїх переводити! Пліттю обуха не переб'єш!»

Потім, уже й по дорозі сюди, на кладовище (ішов тією ж стежкою ярмом, що й удосвіта сьогодні з Артемом), слова ці не раз вчувалися Серьозі, й були вони як супровід його невеселим думам — не давали їм розтікаться, спрямовували в одне річище. «Атож, що правда, то правда! І треба з цим ділом кінчати!»— вкотре вже часом навіть уголос повторював він собі. І чимдалі міцніше укріплювався в оцій своїй новій позиції. Не гребуючи для цього й таким засобом, як кепкування з себе: «Чого ж сопеш? Що вже не доведеться в героях походити!? Нічого, обійдешся. Досить з тебе й того, що вже походив у атлетах-шибайголовах!» Стомлений і лютий страшенно на себе, на кляту валізу, що від неї не чув уже плечей, на цілий світ, підходив він до свого пристановища з твердим наміром одразу ж одверто поговорити з Артемом про все. І нехай собі як знає, але на нього в таких ділах щоб не розраховував надалі...

А ось тепер, коли Артем сам допитується, мовчить, ухилився од розмови. Чому? Не одразу Серьога збагнув, що вся причина була в самому тоні, яким Артем запитав його і який не обіцяв нічого хорошого, а навпаки — нищив останню надію на те, що, може, таки пощастить і Артема переконати. Де там! Значить, кінець дружбі. А порвати з Артемом, та ще й напередодні розставання, Серьозі дуже не хотілось. Тому й зволікав. Та скільки ж можна?! «Ну гаразд, коли вже так не терпиться тобі!...» Але це поки що тільки в думці самій. Бо після такої затяжної паузи Серьозі здавалось просто неможливим озватися звичайними словами. Потрібні були слова особливі

якісь, вагомі, що водночас і виправдовували б оцю тривалу мовчанку, і були б точною й вичерпною відповіддю Артемові на його запитання. Сказав нарешті:

— Так питаєш, яку науку маємо з того? А ось яку: «Пліттю обуха не переб'єш!»

— Ага!— і вперше за весь вечір Артем змінив позу — сів на підлозі вигідніш, охопивши руками коліна.— Ну, ну, валяй далі.

— І не з своєї голови взяв,— говорив далі Серьога,— а, можна сказати, із людських уст, своїми вухами чув. Чи, може, для тебе півмільйонна армія їхня, що топче нашу землю, не обух? Без малу півсотні дивізій.

— А скільки нас народу на Україні? Та самих тільки фронтовиків недавніх взяти!..

— А зброя!— не здавався Серьога.— Це ж тільки сказати кому, що на увесь Славгород з повітом, та навіть на всю зону оце ж і весь наш арсенал, що під помостом отут у склепі. Не дуже розмахнешся!.. Ні, Артеме, не знаю, як ти, але я цілий вечір думав про це і так собі надумав... Що поки несила наша геть зовсім одною навалою вигнати їх з України, то чи не вигідніше нам... Не дражнити їх тим часом. Поки сили не наберемось. Нехай їм чорт!

— Он як! Нехай, значить, грабують, гвалтують?.. Нехай вішають нашого брата?! А ми — потурати їм! Та як у тебе язик повернувсь!..

— Не потурати...— пожалкував уже Серьога, що завів мову про це зараз, отак невчасно.— Але ж ти бачиш, до чого це призводить. За одного німчуру десятьох своїх віддати! Так ми швидко своїми людьми розкидаємось!

— Хоч не допікай! І так пекло на душі!— хитнув журно головою. І нескоро вже потім озвався — спитав, кого саме розстріляно.

Але Серьога не знав про всіх. Либонь, більше з околиць сіл. Базарювати приїхали, а їх і загребли. Та й місцевих. Повен двір комендатури назгонили, кажуть. З них ото й одібрали. А решту вже потім — котрих випустили, декого в тюрму спровадили: якраз місця звільнились. Бо в число десятьох на розстріл якраз половину з тюрми взяли. І серед них двох славгородських. Серьога навіть знав одного особисто — Моргуна з їхнього ж заводу.

— Четверо дітей, саму дрібноту, лишив по собі. А коли ще й те врахувати, що решта страчених теж не всі ж молодики...

— Атож, Серього,— сказав Артем по паузі.— Чого-чого, а крові та сліз гірких удовиних, сирітських ще буде та й буде на нашій землі. Поки витуримо оцю напасть. А думаєш, я од цього застрахований? Ні! І все ж прямо скажу: нехай краще

сиротами житимуть на вільній, щасливій землі, аніж в ярмі ходитимуть, хоч би й при живому батькові.— Хвилинка кількика посидів у глибокій задумі і враз кинувсь і почав кудись збиратися. Власне, і всі збори, що картуза надів. Серьога знепокоєно:

— Куди це ти раптом?

— Та ні, сю ніч іще нікуди.— А вже од порога пояснив:— Бо є ще справи на завтра у місті. Просто приткнувся десь надворі до ранку, щоб не в оцій задусі.

Тоді Серьога зачинив ляду — була відкрита, щоб провітрилось у склепі, забрав з підлоги, розіпхав по кишенях харчі й вийшов услід за Артемом...

XIII

На другий день Артем з самого ранку став лаштуватися в дорогу. Гарненько впакував цілу сотню запалів до ручних гранат та трох вибухівки. Власне, скільки влізло в звичайний солдатський речовий мішок, роздобутий Серьогаю у тітки. Засмальцьований — що й прання не допомогло, латаний-перелатаний. Та дарма. Бо все ж таки краще аніж вибійчаний напірник. Хоч нікому очей не мулятиме. Іде собі солдат, може, з полону німецького вертається, а може, з госпіталю, бо накульгує, бач. Вибиратися з міста надумав пішки, хоч до першої залізничної станції, просто межами поміж хлібів, що зразу ж за яром широко розлились повіддю аж ген до лісу, що синіє верст за десять від кладовища. Не обов'язково навіть і ночі чекати, можна й завидна. Хоч би оце й зараз. Але, не побачившись з Танею, не дізнавшись, що вона йому принесе з Троїцької, Артем, звичайно, не міг піти з міста.

А тим часом трапилась робота — малося їм із Серьогаю яму копати. Бо копачі не з'явились чомусь.

— Чи не пристали й вони до забастовщиків. На двадцять чотири години оголошено забастовку протесту по всіх підприємствах,— розповідав службовець із похоронної контори.— Ну так то ж одне діло! А як можна дошкулити німцям тим, що покійники в отаку спекоту лежатимуть без поховання?!

Оце того спеціально й прийшов, щоб поладнати справу. Хлопці погодились і не гаячись стали до роботи. А потім і копачі прийшли. І це було дуже до речі. Бо на дванадцятую Артемові конче треба бути в місті на побаченні з Танею.

Щоб не спізнитись, Артем вийшов раніше на якусь чверть години. Хоч махоркова фабрика теж бастувала (про це й копачі розповідали), Артем певен був, що Таня все одно чекатиме його, як умовились, біля прохідної рівно о дванадцятій.

І не помиливсь. Іще за добру сотню кроків побачив її серед перехожих на тротуарі,— в тій, що й минулого разу, голубій блузці й синій хустині. Помітивши Артема, Таня прискорила ходу і, як зійшлись, мерщій — тільки-но привіталися — сказала невесело:

— Нічого, Артеме, не вийшло у мене з Христиною тіткою.

— Не ходила, чи що?

— Ні, ходила. Вчора, щоправда, мама не пустили. Бо таке в місті коїлось! Пішла сьогодні раненько, просто з фабрики після мітингу. Разом з подругою, що жила в тій частині міста. Але прибула невчасно. Столовники вже поснідали, правда, але за столом під акаціями сиділи з газетою Христин дядько Іван (вернувся з рейсу) та Мегейлик. А саме йому й не хотіла потрапити на очі, щоб знову не причепився з своєю мораллю...

Отак розмовляючи, вони дійшли до невеличкого скверика з сіролистими від пилюги акаціями й сіли на садовій лаві. По невеличкій паузі Таня повела розмову далі.

З півгодини, мабуть, блукала на вулиці, аж поки розійшлись вони: заглянула в шпаринку паркана — нікого нема за столом. Тоді наважилась. Тітка була вдома, поралася на кухні. Її появі здивувалась, хоч і силкувалась не показати цього. А коли сказала, од кого, невдоволено пересмикнула плечима: «Та він що, чи й досі в Славгороді? Що він собі думає, навіжений!»

— І все це з таким серцем, що далі я вже й не наважилась будь-що питати про того чоловіка. На, ховай свою запальничку. І взагалі...— у дівчини аж сльози забриніли в голосі.

— А ти не журись,— заспокоїв збентежену дівчину Артем.— Будемо вважати, що цього, власне, й треба було чекати: бо ж, далєбі, не всяк, навіть мастак, з першої спроби ляльку зробе.

Проте своїм неоковирним жартом Артем хотів приховати од Тані своє велике невдоволення її результатами. Не може він, не має права, не дізнавшись нічого про того провокатора, поїхати з міста! Тому, попрощався з Танею, бо вже до від'їзду не побачаться, він мерщій і подався сам на Троїцьку вулицю до Петренків.

Великого ризику в цьому, як гадав Артем, далєбі, не було. Щодо прихильності Марії Дмитрівни до нього Артем не мав ніяких сумнівів. Хоча її невміння тримати язик за зубами і обурювало його. А втім, знаходив виправдання їй: виходить, була певна, що шкоди од цього не буде ніякої. І так же воно є. Бо коли б Мегейлик мав якийсь лихий намір щодо нього, то навіщо б же він сказав тоді Тані, що

знає про перебування його в Славгороді? Не так просто спровадити людину на шибеницю! Якщо, звичайно, в людині є хоч крихта совісті. А Мегейлик, як видно з усього,— людина совісна. Але гірш було з дядьком Іваном. З ним Артемові ще ніколи не доводилось зустрічатись. Та давню його ворожнечу за те, що «зав'язав світ» його племінниці Христі отоді в Таврії, добре запам'ятав Артем. Так само, як і його негідну роль зловісного порадника Христиної матері, а своєї своячениці. Що й спричинило кінець кінцем оте непорозуміння у нього з Христею. Ну, та відтоді багато води сплигло. Порозумнішав, десь певно, і дядько Іван.

Безперечно, немалий ризик для Артема був у самій його появі в місті. Хоч і з цілком «справними» документами, але ж в отакий неспокійний день загальноміської забастовки. До того ж йому треба було перейти через все місто, щоб добутись до Троїцької вулиці, неподалеку від вокзалу.

А вулиці були просто «нашпиговані» німецькими й поліцейськими патрулями та кінними роз'їздами, котрі пильно стежили, щоб перехожі суворо дотримувались запровадженого порядку, і насамперед, щоб не збиралися до купи більше як по три чоловіки. Час од часу на вибір у найбільш підозрілих перевіряли документи. Одного разу довелось й Артемові показати свої. Але на цей раз йому, як Петрові Сиротюку, повезло куди більш, аніж позавчора, як Явтухові Синиці: поліцай хоч і довгенько м'яв у пучці його посвідчення та військовий білет, але так і не знайшов до чого прискіпатись.

«Мабуть, і Лиходієві сьогодні не до того, щоб розсідатися надовго після сніданку чи перед обідом,— думав Артем,— теж десь отак пантрує!» Тому здибатись з ним у дворі не сподівався. А все ж, перше ніж зайти в двір, за Таниним прикладом, і собі зазирнув у шпаринку паркана. Нікого в дворі. От і гаразд.

Зате у квартирі Петренків, тільки-но ступив із ганочка у відчинені двері, одразу й наткнувся в коридорчику на господаря. Привітався до нього, назвавши на ім'я — Іване Лук'яновичу, але додавши при тім: «Якщо не помиляюсь».

— Ні, не помиляєтесь,— відповів господар густим басом, який нарівні з Лиходієвим тенором становив колись, перед війною, славу й гордість церковного троїцького хору, керованого регентом Мегейликом. Потім поцікавивсь:— А ви ж хто такий будете?

— Та я... до Марії Дмитрівни, в одній справі,— щоб викроїти хоч кілька хвилин, відповів Артем, сам собі дивуючись: що й знав же від Тані, а чомусь думав, що спершу зустріне тітку, а не його. І саме в цей момент, почувши в коридорчику

розмову, з кухні на поріг стала сама господиня. І впізнала Артема. На його привітання відповіла досить стримано. А окинувши поглядом, додала:

— Ну, слава богу, хоч лахи свої скинув!— А чоловікові пояснила коротко:— Христин. Батько Васильків.— І знову до Гармаша, але вже лагідніш:— Заходь, гостем будеш.— Вона відчинила двері до світлиці, але сама не зайшла. Бо на плиті, мовляв, смажиться якраз. То доручила чоловікові:— Займи-ся, Лук'яновичу, з гостем.

Чоловіки зайшли до світлиці, просторої і таки справді світлої кімнати, розчинені двері з якої вели до другої кімнати, відпочивальні, як видно: навпроти самих дверей стояло широке ліжко з цілим набором подушок на барвистому тлі килима.

Артем дещо знав про подружжя Петренків із Христиних розповідей іще в Таврії.

Лише на десять років старша за неї і на стільки ж молодша за Христину матір, а свою сестру, Марія змолоду жила у Славгороді, працювала служницею «за одну», себто і покоївкою, і кухаркою разом, у місцевих панків середнього достатку, і тільки вже перезрілою дівкою, не раз до того ж «опікшись» на непевних своїх «женихах», вийшла нарешті заміж за немолодого вже бездітного удівця, кондуктора пасажирської служби Івана Петренка. Саме з цього й походило оте її шанобливе величання чоловіка по батькові, але ж це було причиною і чоловікової покори їй, як жінці, перед якою завинив неабияк, не справдивши її сподівань на щасливе родинне життя: бездітними так і живуть ось вже більше десятка років. І дуже потерпали од того обоє. Був час, коли навіть намірялись удочерити племінницю Христю. Та дівчина й слухати тоді не хотіла про це. Бо мала б розлучитися, може й назавжди, з своїми рідними — батьками та двома сестричками. Саме тоді батько збиравсь «уперевод» на Зелений Клин. Проте, повернувшись за рік із Сибіру, після смерті батька, а згодом і з заробітків у Таврії, Христя, влаштувавшись працювати на махорковій фабриці, жила в них, аж до свого заміжжя. Та й потому, бо мешкали в одному дворі, як одна сім'я жили, харчувалися навіть разом. І тільки спати розходились по різних будинках. Обвиклись, зріднились. І тому розрив її з чоловіком Петренки сприйняли як свою особисту драму, і Артем, звичайно, розумів це. І настроений був цілком відповідно, про давнє лихо, заподіяне дядьком Іваном, вирішив навіть не згадувати. Так і було б, напевно. Коли б Іван Лук'янович не був навпаки — настроений отак войовничо.

— То це ти і є отой самий баламут,— давши хвилинку гостеві освоїтися в обстановці, озвався господар,— що в законних чоловіків жінок одбиваєш!

Артем іще стримано:

— Е, погано ви свою племінницю знаєте. Христа не з тих жінок, котру можна у когось там одбити. Сама, на свій розсуд отак вирішила.

— А ти, виходить, ні при чім? Несовісний ти чоловік! Мало того, що тоді, у Таврії, з розуму звів та й покинув. Добре, що в дівчини було хоч куди голову прихилити. Але й то... Коли б не той же Мегейлик... А тепер знову... Що, тобі дівчат та вдовиць мало? Налагодилось життя у молодиці, вернувся чоловік із полону... Так ні, треба тобі знов упоперек дороги ставати!

Артем спохмурнів.

— Ну, це не та тема, щоб дискусію з вами розводити. А крім того, не про саму Христю мова. Є ще й Василько — синашко. Про нього як батько повинен я подбати чи на чужого дядю покластись?

— Буває, чужий дядя краще за рідного тата. Ото і Василька — виростили б і виховали б. Не бійсь, босяком не пустили б у світ. А так — хто зна, що з нього буде. Може, й він піде по батьковій стежці.

— А чим же погана моя стежка?— Артем розумів, звичайно, на що той натякає, але не хотів зараз вдаватися до політики, тому перевів розмову в іншу площину.— Слюсар на такому заводі, як Халезе, це зовсім непогано.

— Та який же ти слюсар! Був колись! А зараз, розказує жінка, вугіллям самоварним промишляєш. З мішком по дворах собак дражниш!

— Це — випадкова робота. А втім, чим вона гірша хоч би й за вашу?..— на язиці в нього аж вертілось додати: «Зайців по вагонах виловлювати!»— але вчасно згадав, що не на посиденьки прийшов, коли б міг в першу-ліпшу мить звестися та й піти собі геть, а в дуже важливій справі, і тому стримався. А господар, як видно, з природи був людиною не вельми балакучою. Отак і обірвалась їхня розмова. І коли господиня за яких десять хвилин зайшла до світлиці, обидва сиділи мовчазні — кожен зайнятий своїм: господар кінець столу набивав машинкою гільзи запашним турецьким тютюном, явно з чорного ринку (котрась винесла в пазусі через прохідну), а Артем знічев'я гортав засмальцьовані сторінки «Сонника»¹⁶⁰, що видимо, був настільною книгою в оцьому домі.

— Дала б пообідати, так іще обід не готовий,— ставлячи тарілку зі стравою на стіл, сказала господиня.— Сідай. Чим багаті — тим і раді.

Артем чемно подякував, але відмовивсь. Раз те, що неголодний, та й не в гості прийшов, а в одній дуже важливій справі.

— І в досить-таки делікатній,— додав згодом, не підшукавши більш підхожого слова.— Тому хотів би сподіватись, що на цей раз розмова лишиться тільки між нами.

Жінка зрозуміла натяк і на своє виправдання розповіла, як воно сталося з Мегейликом. Що спершу він сам упізнав іще тоді, як Лиходій прискіпався за посвідку. Тільки не був певний цілком. Ото й пристав потім. То що ж мала робити? Відбріхуватись? А задля чого? Шкоди од цього нікому ніякої. А користь, може, й буде. Яка? Бо тепер, коли вже знає, що ти — живий, швидше облишить надію на те, що Христа, коли не одразу, то згодом, вернеться-таки до нього.

— Ну то й що ж тут хорошого?— похмуро глянув на жінку Іван Лук'янович. Вона досадливо знизала плечима.

— Мало ми ще говорили з тобою про це? Досить! Ну чого таки вона мала б сидіти отут, коли ж ось він, її справжній чоловік, дарма що невінчаний? Нащо її дітям, бо незабаром вже й друге буде, вітчим здався, при рідному батькові!— І далі, не давши чоловікові й слова вставити, мерщій до Артема:— Так яке там у тебе діло, та ще й важливе?

Артем не став мудрувати, а навпростець сказав, що його дуже зацікавив отой чоловік, що позавчора снідав у них в числі чотирьох.

— Хто ж це?— поцікавився господар.

— Ти не знаєш. Двічі, як ти був оце в рейсі, Терешко приводив із собою — обідати. Хоча... стривай, чого ж не знаєш! На різдво теж приходив із ним на кутю. Не то родич, не то просто товариш, з одної гайдамацької сотні. Не пригадуєш?

— Коли та кутя була, а ти хочеш...— Проте відчувалось, що він таки щось пам'ятав про ту кутю.

Артем спитав далі, чи не знає Марія Дмитрівна, звідки він є, отой чоловік. Чи принаймні куди він поїхав оце тепер із Славгорода. Але й про це нічого певного жінка не могла сказати. І хоч як силкувалась згадати, бо бачила, що Артем таки дуже цікавився тим, і щиро хотіла йому допомогти,— нічого не могла пригадати. Окрім того, що село лісове, куди ще німці й ногою не ступали. Бо кругом повно повстанців-лісовиків. І в їхньому селі з весни мало не в кожній хаті стояли, а тепер, по теплу, більшість по куренях у лісі комарів годують. Але і в селі вистачає ще. Переважно — хворі на сипняк. Бідкався, що геть-чисто загаджене село, а таке ж прехороше колись: у садках над самою річкою Пслем. До війни, либонь, дачники не тільки з Харкова, а навіть із столиць наїздили, з Москви та Петербурга.

— Підірці!— не стримавсь Артем.— Або Зелений Яр. Атож, сумніву не було ніякого. Бо з усіх сіл тієї лісової місце-

вості понад Пслом саме мальовничі Підгірці та Зелений Яр були здавна найбільш уподобані дачниками. Котресь із двох. Але як же мало цього: лише назва села та чиряк під оком. Бо ім'я Пашко, ясна річ, в рахунок не йшло: на селі на собаку кинь — у Павла влучиш. Еге ж, не рясно прикмет!

Переконавшись, що більше вже нічого не дізнається тут, Артем одразу й став прощатись.

Вже подавши руку гостеві, Марія Дмитрівна востаннє, і на цей раз майже обурена, звернулася до чоловіка:

— То що, Лук'яновичу, чи так і не згадав?

— Не згадав. Та чи мало він з ким до нас...

— Ні, на святки — тільки з ним. Із своїм кривим побратимом. Іще пригадую, коли вже підпили трохи, вихвалявся, як вони з Терешком саму смерть перехитрили на фронті, в шістнадцятому році. Самостріли обидва. Один — одного. Тільки так, либонь, і вискочили з тої м'ясорубки...— І раптом, не чекаючи вже на відповідь, підійшла до стіни, де навколо дзеркала під вишиваним рушником було пришпилено безліч подарункових листівок — «Христос воскрес!», «З днем ангела!» та на цвяшках різних фотокарток у рамцях, і зняла одне кабінетне фото. Глянула на зворотний бік.

— Авжеж є, осьдечки, — і подала Артемові.

Проте Артем спершу глянув на саме фото.

На фоні задника з зображенням на ньому бурхливим морем, серед бутафорських прибережних скель, стояли в напружених позах два молодики — в солдатських шинелях, у гайдамацьких шапках. І з голими шаблями в руках. Пізнати неважко було — Лиходій та отой його приятель. З хвилюванням, як той картяр, що відкриває останню прикуплену карту, він повернув фото і прочитав на звороті:

«Шановним Марії Дмитрівні та Іванові Лук'яновичу Петренкам на добру згадку. Терень Лиходій. Грудень 1917 р.» — І трохи нижче тією ж рукою було дописано: «А поруч мене — Пашко, кривий побратим мій і теж, як бачите, не тільки добрий стрілець, а й бравий рубака».

— То, може, «Пашко» — не ім'я, а прізвище його?

— Авжеж, — сказала молодиця. — У нас, у Попівці, цілий куток — Пашки.

— Та й у нашій волості є цілий хутір Пашківка. І небагатий хутір, скоріше бідний. То, певно, і в лісі та в Підгірцях тепер їх немало, — міркував навмисне уголос Артем, щоб умотивувати свою просьбу: — Чи не можна мені оце фото хоч не надовго? Поверну цілим.

— Ні, не можна! — категорично відмовив господар, і до жінки: — Повісь, звідки зняла.

Жінка трохи повагалась і повісила фото на цвяшок.

Іван Лук'янович хмуρο мовчав, тільки ще старанніш орудував своєю машинкою. Але, коли вже гість, сказавши «бувайте!», рушив до порога, обізвавсь:

— А Христі перекажи: нехай викине дур з голови та вертається додому. Блудниця безсовісна! Кинути хворого чоловіка напризволяще!.. Тим що, коли б не він...

— Ну й годі!— владно перепинила його жінка.— Нічого вже йому не станеться. Виходиться й без неї.

Але як вийшла на ганочок, затримала Артема і сама тепер завела мову про Христа. Не про її вороття в місто, звичайно, а про те — чи так вже конче треба їй жити саме зараз у Вітровій Балці.

— Може б, у Попівку, до своєї матері, перебралась із Васильком. Хоч на цей час поки...

— Що «поки»?— спохмурнів Артем, догадавшись, що тут не обійшлося без Мегейлика. Жінка не стала критися. Атож, саме він перший занепокоївся з приводу цього. Либонь, при ньому Лиходій у розмові з отим своїм приятелем сказав, що незабаром німці будуть ліси ті прочісувати. То, каже, по тих селах лісових і що попід лісом,—«дуже,— як він висловився,— незатишно буде!». То ото через це...

— Ні, Маріє Дмитрівно, це — не вихід,— зітхнув Артем, дуже вражений звісткою.

— Чому не вихід?

— Та Христа й сама не піде на це. Щоб не ставити мене в прикре становище. Бо не в усіх жінок червоноармійських та партизанських є десь на стороні рідня, де можна б відсидітись. Інший спосіб треба шукати...

І не став більше гаяти часу, щиро подякував господині за все й подався з двору.

XIV

Коли Артем вернувся на кладовище, Серьоги з дому ще не було. Тоді вони разом пішли були в місто — Артем на побачення з Танею, а він — до себе додому. Бо раптом, уже вранці, спало йому на думку податися й собі з Артемом на село. Хоч до півдороги проведе. Все ж таки удвох охотніше вибиратися з міста та й — в дорозі.

А крім того, десь в глухому селі, на зворотній путі, виміняє чи кусень сала, чи пшона клунок — на те шмаття, що мати, можливо, знайде в себе у скрині. Та оце й забаривсь трохи.

Проте цього разу Артем був навіть радий нагоді побути на самоті. Минулої ночі вони з Серьогою, збентежені подіями в місті, до самого світанку очей не заплющили, спершу — в невеселій розмові, а потім, уже потомлені вкрай, тільки пе-

ревертаючися з боку на бік на твердій підлозі дзвінички, куди їх знадвору загнало солов'їне щebetання, що аж лящало їм у вухах, не давало заснути. А встали, як і завжди, тільки-но сонце виткнулось із-за міських кам'яниць. Тому Артем відчував потребу заснути хоч би на годину перед дорогою.

Він пройшов стежиною поміж могильними гробками до буйних зарослів відцвілого вже бузку й приліг просто на траву, на зігріту сонцем землю. І таки змусив себе заснути. Але сон був неглибокий, тривожний. Приснився йому знову, як і вчора вдень, Невкипілій Тиміш. А тільки на цей раз приснився не мертвий, а живий. Яким укарбувався в пам'яті з останньої зустрічі, коли, перед своїм несподіваним від'їздом із села з Данилом Коржем, Артем прийшов в економію попрощатися з Остапом та з своїми найближчими друзями.

Розшукав Тимоша біля воловні. Саме тут найбільший товпився гурт людей і найгучніший лунав гомін. Бо воловикові щоразу доводилось мати справу не з кимсь одним, як конюхам чи вівчареві, а одразу аж із чотирма «компаньйонами» на кожную пару волів. А серед чотирьох неодмінно виявлявся, а то й не один, крикун заповзятий. Тому стриманий, лагідної вдачі, але в разі потреби твердий, як кремінь, Тиміш був отут зараз якраз до речі. Навіть не підвищуючи голосу, він раптом перепиняв крикуна: «А стривай-но! Так чим же саме ця пара волів не підходить вашій кумпанії?— Причини висували всякі, аж до таких дріб'язкових, як стерта ярмом шия, або навіть те, що не одної масті.— А вам що, у підкидного ними грати?! Не вередуйте! А що старуваті, то хіба ж для іншого когось вони помолодшають? Отож! Давай, Омельку, хто там далі в списку!» Коли Артем потрапив сюди, якраз підійшла черга отій четвірці, в яку входив і Остап. Усі четверо вже проштовхались до самих воріт загороди і нетерпляче чекали на Омелька, що одв'язував од ясел якусь пару волів. Не встиг підвести сюди, до воріт, як перший Остап вигукнув обурено: «Та це ж ті самі! Де твоя совість, Омельку?! Борозенний же підірваний! Хіба не видно?!»—«А треба було по совісті дерева накладати тоді,— стримано відказав Омелько Хрін,— ото й не підірвав би. А кому ж їх?! Як не тобі з Мусієм, бо теж був тоді з тобою».—«А ми ж тут при чім?! Чого ми маємо потерпати?!»— ревнули в два голоси Муха Дмитро та Скоряк Андрій. Зчинився гвалт. Ще трохи — і, може, до бійки дійшло б. Отоді й втрутився Тиміш. На цей раз трохи підвищеним голосом — тоном команди, такої звичної для всіх, недавніх солдатів: «Смирно! Що це за ярмарок! Та дайте ж сказати!— З великими труднощами, але кінець кінцем йому вдалося втихомирити розбурханий гурт. Можна було вже говорити звичайним голосом, без крику.— Моя порада така: рубай, Омель-

ку, налігач навпіл. Один кінець — Остапові з Мусієм Скоряком, а другий — решті двом. — І в цю мить помітив у натовпі Артема. Сам незчувсь, як вихопилося в нього:— Чи як ти вважаєш, Артеме?» Залягла тиша. Чутніше стало гомін і крики від клуні, де розподіляли жатки та кінні молотарки. Момент був справді дуже драматичний, для декого принаймні. І дуже цікавий — для решти: як вийде Артем з цього прикрого становища? А сам Тиміш уже й пожалкував: навіщо було вплутувати сюди Артема! Хотів уже, не чекаючи на його відповідь, внести іншу пропозицію — на вибір, але якраз в цю мить озвався Артем: «А ось що я скажу, товариство! Що сам премудрий цар Соломон і той не розсудив би мудріш!— а щоб не подумали, що жартує, додав:— А як же іначе? Хто ж має розплачуватись за недбальство до народного добра? Як не той, хто його припустився!»—«Тьху! Оце так брат називається!»— обурено гукнув Остап.— Оце так підтримав!» І завирувало знов у натовпі. Тільки тепер до лайки прилучилися й іронічні поради, часом досить дотепні, і навіть сміх. Нарешті дійшли таки згоди: чекатимуть, аж доки всі, хто є в списку, не одержать; яка пара волів залишиться — ото й буде їхня... Тиміш з Артемом одійшли за ріг волоні в затишок од вітру й закурили. «Е,— скрушно хитнув головою Тиміш,— і який біс мене за язика сіпнув! Отак негадано посварити тебе з Остапом!»— «Воно б і не що,— сказав на те Артем,— коли б було більше часу. Щоб помиритись. А то ж зараз оце маю їхати з дому». Ця звістка Тимоша просто приголомшила. «Та як можна — в отакий день!— Коли оговтався трохи.— Що в тебе, горить?» Артем сказав про okazji: Данило їде в Хорол на ярмарок, заїхав по нього — підвезе до Попівки. Перш аніж у Харків податись, повинен будь-що з синашком своїм побачитись. «Ще б пак!— погодивсь Тиміш.— Хоч на четвертому році, коли не спромігся раніш!» З Артемової розповіді, ще зразу по приїзді в село, Тиміш знав уже про любовну пригоду його на молотьбі в Таврії, п'ять літ тому, та про наслідки у вигляді прижитої з якоюсь там заробітчанкою дитини. Знав і про намір його забрати до себе малого свого від матері, якій таки справді, мабуть, дитина та була лише зайвий клопіт. Не дарма ж, щоб розв'язати собі руки (працює на махорковій фабриці в Славгороді), а може не лише руки, а й пелену, як брутально про неї казав Артем, не встигла вирядити чоловіка свого на війну, як уже й здихалась малого. Підкинула своїй матері — старій і нужденній, що навіть жила не в своїй хаті, а підсусідкою в куркуля, в тій же таки Попівці. Тому Тимоха цілком підтримував Артема в його намірі забрати хлопчину до своїх рідних у Вітрову Балку. Мовляв, а де ж йому й коріння пустити, як не на своїй предківщині! І ось зараз трапилася

нагода. «Ну що ж, раз таке діло, треба їхати, — озвавсь Тиміш після тривалої мовчанки. — Далєбі, шкода було б пропустити отаку щасливу нагоду. А головне — вчасну!» І пояснив, що треба ж наперед хлопця в подвірні списки вписати (а поза очі це ж не робиться), щоб без мороки потім, як будуть землю ділити, десь зразу після свят, і на його душу десятину ту прирізати до Остапової норми. «Та не забудь кожушину якусь взяти з дому. Закутаєш малого, та й нехай привезе Корж, вертаючися з ярмарку». Але Артем сказав, що цього разу не випадає забрати хлопця. Не велять мати без її дозволу. Яка не є, а таки ж рідна мати йому. І мають рацію. «Нехай вже, як з війни повернусь». — «Та воно так... Ну, а немов?..» Тиміш на півслові обірвав фразу, збагнувши, яку неприпустиму недоречність ляпнув. Але Артем, не надавши особливого значення, відповів просто: «А як немов... то тоді ти це зробиш за мене. З тим і прийшов, щоб просити тебе». — «І слухати не хочу!» — сердитий ще на себе, сказав на те йому Тиміш. Але почувалось, що довіра, виявлена йому товаришем, вельми зворушила його. Артем, мовби не чув його слів, вів далі: «Бо на Остапа плоха надія: великий він тюхтій на таке серйозне діло. Бо, може, і не віддаватиме вона, хоч би заради самої капості. А ти хлопець креміль. Коли візьмешся, то знаю, що доможешся». — «І не подумаю. Сам забереш. Не з такої війни вискочив цілий... А ми тебе ще оженимо перед тим. Щоб уже й мачуха була йому готова!» Відтак, коли вже зайшла мова про женитьбу, хоч і в жарт, нічого дивного не було, коли Тиміш раптом заговорив про Орисине весілля. Спитав, чи не боїться він, що своїм від'їздом образить сестру. «Десь, певно, незабаром і в вашій хаті весільні музики заграють?» Артем здвигнув плечем. «Чи ти не знаєш! Що про незабаром і мови не може бути. Коли ж од вітру хилиться «молода» після хвороби. — Він повагався часинку й додав: — Та й взагалі... Про те весілля вилами по воді писано!» Тиміш напружено чекав, що він далі скаже. Але Артем не став розповідати про несподівані ускладнення у взаєминах Орисі та Грицька Саранчука в зв'язку з Івгою Мокроус. А Тимоха не став допитуватись. Не наважувався, а чи, може, сам уже догадався, в чім причина. Дуже можливо. Бо не чого б же він враз отак нахмурився — аж потемнів на виду. По довгій мовчанці раптом сказав, насилу стримуючи себе: «Ну, якщо «вилами по воді», то можеш їхати спокійно. В разі чого... — і не стримавсь, вибухнув страшною люттю: — Та я з нього душу витрясу!» — «Тю на тебе! — знепокоєний запалом Тимохи, похопивсь Артем. — Хіба ж можна, дурню ти божий, в такому ділі людину силувати. Та й потім, чому ти думаєш, що коли вже піде на те, то тільки тому, що Грицько передумає, а не Орися? — Не дочекавшись

відповіді, казав далі:— Одним словом, не встрявай в це діло. Самі розберуться й вирішать — так чи інак. А ти краще про себе подумав би.— Йому згадалась одна незакінчена розмова з Тимохою — ще зразу по приїзді — про його кохану дівчину, яка виходить заміж за іншого.— Ох же кремінь! Хоч зараз скажи, нарешті, хто вона? Бо так і поїду...» Тиміш явно вагався. Потім вийняв з кишені кісет, дарма що тільки-но кинув недопалок, і чисто як тоді, отої пам'ятної ночі, в подібній ситуації, сказав: «Але спершу давай закуримо». Артем без всякої мороки на цей раз (бо рука вже загоїлась) скрутив дві цигарки — Тимосі й собі. Та закурити вже так їм і не вдалось. Перший побачив небожа Артем і сказав: «Отак не щастить нам, Тимоше, з тобою! Біжить он Кирилко по мою душу. Значить, пора. Будемо прощатися. І давай почоломкаємось, на всякий випадок». — «Ти знов своєї! — невдоволено сказав Тиміш і додав майже з серцем:— Так от знай же, що ти мене переживеш! Отак мені серце підказує. І синашку свого сам привезеш сюди на твою і його предківщину. Гай-гай, Артеме. Коли б ти тільки знав, як я заздрю тобі за те, що маєш сина! І коли б це на мене, я б не тільки простив би їй все, я б поклонив їй бив за одне те, що породила на світ од мене дитину. Обдарувала найдорожчим, що є в світі і чого нема ні на якому небі, навіть на сьомому. Повір мені! О, через те й кажу тобі: переживеш мене. Ну й годі!» І в ту ж мить, тільки-но змовк його голос, Артем згадав раптом — уві сні ще, але десь, певно, на самому порозі пробудження, що сталося з Тимошем три дні тому в Славгороді, що його ж повісили німці. Аж серце спинилось в розпуці на якусь мить. І закликає увесь. Нараз стріпнувсь-таки, простяг руки обняти востаннє Тимоху — живого ще хоч уві сні, і не встиг — прокинувся.

Лежав тепер на землі горілиць з відкритими очима в блідо-голубе, злиняле од спеки небо і поволі приходив до пам'яті. Нестерпним щемом заходилося серце, і почуття якоїсь тяжкої, не зовсім ще усвідомленої своєї провини перед Тимохою було йому як сіль на свіжу рану. Авжеж, хоч би й тоді... Чи так вже конче треба було їхати того дня з дому? А чого не лишитись було ще хоч би на кілька днів! Одсвяткував би різдво вдома. А то ж за два тижні, що прожив на селі, за повсякденним нікольством, за буденним клопотом і не мав часу досхочу наговоритися хоч би й з тим же Тимошем, з давнім щирим другом своїм. А, напевно, за ці роки, що не бачилися, і в нього було про що розповісти. І була потреба душу свою відкрити. Так де ж пак, навіть коли й траплялась нагода,— картав себе Артем,— і тоді про себе думав, квапився мерщій свою душу вивернути, поплакатися Тимосі в жилетку. Як і тої пам'ятної ночі, коли верталися з маєтку після наймитських

зборів. Саме тоді й розповів був Тимосі про своє перше кохання на заробітках у Таврії.

Тепер Артемові гірко й сором було навіть згадувати, як він негарно повівся тоді з товаришем.

Були вже коло воріт — на розповідь йому так і не вистачило часу, поки йшли вулицею, дарма що не раз і спинялись — пристоявали посеред вулиці — на найбільш драматичних місцях розповіді, — закінчивши тепер нарешті, Артем спитав, як у нього справи парубоцькі. Спитав, аж ніяк не сподіваючись на Тимошеву сповідь оце зараз. Бо й час пізній, і задубів уже на морозі, та й Тимоха, напевно, не менш. Тиміш так і подумав, тому відповів стримано: «Аж ніяк. Чи як сказати докладніше: кепсько! Гірше вже нікуди!» Тепер Артем зацікавився більш, став допитуватись. І таки витяг із нього пояснення. Виявилось, виходить заміж за іншого та дівчина, котру він багато років безнадійно кохає. «Ні, брешу, — поправився, — якась жаринка надії, як видно, весь час жевріла в серці; і аж оце тепер погасла...» На розпити Артема, хто вона така, Тиміш повагався, а врешті вийняв з кишені кисета і мовив: «Але спершу давай закуримо! — і навіть силувано пожартував: — Може, хоч «у супрязі» пощастить скрутити одну цигарку на двох». Проте як не морочились, а так і не змогли зліпити цигарку задубілими пальцями обох цілих рук — Тимошевої та його. А в хаті ще світилось. Хоч і була вже глупа ніч. Отож і спала йому на думку ота прикра і непростима дурниця: «А знаєш, Тимошко, ходімо в хату. Остап по цигарці зліпить. Та й обігріємось». — «А ти що, змерз? Ну то біжи мерщій в хату. Бо не штука й простудитись!» — «Та отож. Ти хоч обстебнений, а я, бач, наопашки. Через оцю кляту руку. — Та перш як розійтись, хоч на це вистачило розуму, спитав іще Тимоху: — То скажи хоч, хто вона?» — «Нехай іншим разом, — відказав Тиміш, явно ображений. — Не горить!»

Проте іншого разу вже так і не було потім. На другий день під час зустрічі Артем нагадав був Тимосі про незакінчену вчорашню розмову, але він тільки знизав роздратовано плечима: «Чи тобі не однаково! Все одно не знаєш. Не з нашого села». Дурив, звичайно, щоб не в'язнув. В Артема щодо цього не було ніяких сумнівів. Більше того, часом йому навіть здавалось, що він догадується — кого саме з вітробалчанських дівчат він мав на увазі: Орісю їхню. Певності, звичайно, не було. Але щось дуже на те скидалось. Пригадувалось чимало фактів, хоч і дрібних, яким тоді й значення не надавав, але які тепер, зібрані до купи й зіставлені з Тимошевим признанням, начеб стверджували це. Одне тільки ніяк не в'язалось — Тимошева легковірність чи навіть дурість: які підстави були в нього для отої сміховинної «жаринки надії»? Доб-

ре знаючи свою сестру і те, як вона палко кохає Грицька, Артем міг би запрягти, що ніякого приводу не дала вона Тимосі, хоч би тільки з звичайного кокетства навіть, на щось надіятись...

А втім, чи так вже добре він знає свою сестру? Як ішов з дому, було їй дванадцять літ; за сім років не могла ж вона не змінитись! Та й про палку любов її до Грицька знає лише з її слів. Хоч, певна річ, це аж ніяк не означає, що він не вірив у її щирість. Але як же тоді могло трапитись отаке, що йому й назви не добрати! Занадто несподівано і підозріло поспіхом сталося все те: і розрив з Грицьком, і одруження з Тимохою. Невже зопалу? (Бешкет, учинений Грицьком тоді на їх весіллі, свідчив, що не з його волі стався отой розрив). Невже на зло Грицькові за його зраду?

Таке припущення не раз вже за ці дні приходило йому в голову. Але він щоразу з обуренням відкидав його. Тим більше неприйнятним воно було тепер, відколи знав про смерть Тимохи. Бо так же хотілось вірити, що хоч оті кілька місяців подружнього життя з Орисею були для сердешного Тимохи справжнім і великим щастям, нічим не затьмареним, не отруєним ні її запізнлим каяттям за свій непродуманий вчинок, ні його чорною мукою ревності до неї та Грицька. Але віри в це, твердої віри в Артема не було. І не було чим, не знав, як зарадити собі в цьому нестерпному становищі. Тільки й лишалось, що картати себе. Сам винуватий. Не треба було отак квапитися з від'їздом. Треба було залишитись-таки на святки. На дозвіллі, а може, ще й за чарчиною, Тимоха, напевно, відкрив би йому свою бентежну душу, розповів би, мабуть, чимало такого, що допомогло б краще розібратися в отій, як виявилось, досить-таки химерній плутанині. А відтак, може, зумів би якось і зарадити їм. То зараз оце і не мучився б отак.

Дарма! Тим не мучився б, то мучився б іншим. Адже коли б залишився був у Вітровій Балці, не застав би Христі в Попівці, бо приїздила до матері лише на три дні свят, провідати свого Василька. А не зустрілися б, то й не порозумілися б. Отак би й лишилося все, як було. А повесні вернувся б чоловік з полону, і просто — в розкриті обійми... Звичайно, наміру забрати синашку не полишив би й за тих обставин, але мороки було б куди більш. Хрестя виявилась зовсім не такою поганою матір'ю, як йому думалось, і дитину не віддала б нізащо. І не на капость, а через те, що дуже любить малого, єдину свою втіху. А без її згоди, самоправно забрати нелегко було б. Чоловіків приятель Лиходій, з повітової державної варті, не лишився б осторонь, а доклав би всіх зусиль, щоб розшукати викраденого хлопчину й повернути матері та вітчимові. Дістав би

й до Вітрової Балки. Тим більше, що тішився б надією за одним заходом захопити і його, Василькового батька.

Згадка про Лиходія цілком повернула Артема до дійсності. Сонце було в самому zenіті. Виходить, добру годину поспав. Досить! І ні хвилини не буде гаятись, чекаючи на Серьогу. Кожна година дорога. Полишений на волі провокатор Пашко тим часом може такого накоїти лиха! А він вже третій день як знову там. Артем заплющує очі й, напруживши пам'ять, пригадує отой діалог між Лиходієм та Пашком по той бік паркана, коли вони залишилися за столом самі. Після тривалої мовчанки (коли одійшла господиня з посудом од столу) Лиходій озвався раптом: «Просто і не знаю... Чи, може, ще хоч на день-два затриматись тобі?»— «Ні, ні,— знепокоївсь Пашко,— і так вже третій день. Як би не кинулись мене там».— «Мені не на що ти й потрібен. Але ж у нас ніхто того Злидня не знає в лице. Ось в чім лихо. А документи в нього, ясне діло, липові».— «Та його й духу в Славгороді вже нема. Ще вчора, мабуть, дременув. А що сьогодні — то напевно. Як тільки взнав, а чи, може, й на власні очі побачив, що трапалося з його напарником... Але ж диво, як він виприскнув?»—«Бо роззяви!»— і далі Лиходій вже не наполягав на своєму. Мабуть, тоді ж зразу й поїхав Пашко з міста.

«Еге ж, а ти лежиш. Вилежуєшся!»

Біля порога сторожки Серьожина тітка полоскала в ночвах шмаття. Якраз викрутила і розвішувала на мотузці синю сатинову сорочку Серьоги, в якій він ходив оці дні, в якій і додому пішов був. То, виходить, вернувсь вже? Тітка підтвердила, сказала, що з півгодини вже як повернувсь. Ліг заснути.

— Чи не до якоїсь висипляється,— закінчила не то в жарт, не то серйозно.

— А ви це з чого взяли?

— Та все ж скинув із себе, і штани, й сорочку. Просив, щоб на вечір небезпременно було все випране й випрасуване.

Артем насторожився: на вечір? Та що він собі думає! П'яти хвилин не чекатиму. Чи, може, передумав іти? Ну й хай, баба з воза...

Але піти, не попрощавшись з товаришем, Артем, звичайно, не міг. Він зайшов у хату й розбудив Серьогу, що в самій близькі, розкидавшись просто на підлозі на розстеленому ряденці, стиха, як немовля, посопував носом у солодкому сні.

— Ти що, не міг мене розбудити зразу ж, як прийшов?!— напустився на нього, не давши очі протерти.— Чи так важко було мене знайти?

Серьога сказав, що не мав потреби в цьому. Навпаки, вирішив і собі виспатись гарненько. Бо вночі не доведеться.

— На тормозній площадці, а може, й на буфері, не дуже заснеш!

— А куди ж це ти намірився? На експресі?!

— Не сам. А й ти зі мною.

— Он як!— мимоволі посміхнувся Артем.— Не ти — зі мною, а вже я — з тобою. Та ти що, чи не прокинувся ще?

Ні, Серьoga вже прокинувся цілком. Прикурувши вслід за Артемом од його запальнички, якої ні вчора, ні позавчора чомусь не бачив у нього, він перш за все спитав, що дало побачення з Танею. Артем, як міг стисло, задовольнив цікавість товариша і став мерщій у нього допитуватись:

— А куди ж маємо їхати?

Та туди ж, куди малося й пішки. Товарняком сю ніч. Але вибратися звідси треба буде з таким розрахунком, щоб до ночі бути в умовному місці: у захисній лісовій посадці поблизу першого переїзду за семафором. Де і підбере їх отой товарняк. Потрібна охорона для вагона з трофейною зброєю. Якщо, звичайно, все складеться, як задумано.

— Ким задумано?

Серьoga розповів тепер докладно все, що йому стало відоме від Романа Безуглого, який, власне, й «посватав» їх обох на це діло, підказавши голові підпільного парткому Шевчуку їхні кандидатури в охорону. Мовляв, якраз у ті краї наміряються йти. А справа така. Невкипілий Тиміш, бідолаха, прибув у Славгород, як виявилось, не сам-один. Але товаришеві його пощастило якимсь чудом виприснути з пастки, поставленої для них німцями та вартою. Злидень його прізвище, Єгор Злидень, із партизанського загону Кандиби. А Невкипілий у тім загоні завідував боеприпасами. Їм ото й доручено було дістати зброю за попередньою домовленістю з якимсь німчурою, котрий відав трофейним майном, в тім числі і трофейною зброєю російського зразка. Саме те, що треба. Везли йому дві торби з грішми — миколаївські й частину золотом. Одна торба у Невкипілого, а друга в отого ж Злидня Єгора. При виході з вокзалу, під час перевірки документів, уся ця справа й завалилась. Невкипілого заарештували одразу ж, бо дуже примітний своєю культею. А з ним — ще одного, першого, хто підвернувся під руку. Як видно, знали, що має бути їх двоє, то до решти прибулих пасажирів не дуже й прискіпувались, через п'ятого-десятого, на вибір. Отак і виприснув Злидень.

— Геройський хлопець, як видно, — захоплено розповідав Серьoga. — Інший на його місці з переляку як дременував би з міста, кинувши торбу свою де-небудь у відхідник, то аж в лісі оглянувся б. А цей ні. І по сей день тут. «Поки не виконаю, — каже, — своєї задачі...» А уявляєш становище: на очах у тебе схопили твого товариша, та ще й з отаким вантажем! А він не розгубивсь. Щоправда, підвезло таки трохи: якийсь далекий родич в залізничному депо працює. У нього на

Занасипі й знайшов собі притулок. А через родича потім зв'язався ще з декотрими залізничниками. То за їх допомогою, може, і вдасться отой вагон зброї викрасти й причепити до товарняка. Все на мазі, либонь. З тим, щоб потім на якомусь там роз'їзді чи полустанку, найближчому до тих лісів партизанських, відчепити його під якимсь благовидним приводом. Букса, може, займеться. Не так у дорозі, як саме на оті кілька годин стоянки вагона, поки сповістить Злидень свій загін та під'їдуть возами, щоб розвантажити, і потрібна буде охорона. Бо серед ночі на глухому роз'їзді, звичайно ж, знайдуться охочі зазирнути в отой вагон. Тим паче, що під пломбою.

Насилу дочекавшись надвечір'я, Артем із Серьогою тією ж дорогою, що й сюди — яром, — подались на умовне місце. Повз Серьожину домівку, далі попід мостом на Полтавській вулиці і вийшли аж до самого міського саду. Тут кінчався яр. Тоді в обхід саду чагарниками до насипу. І залягли в посадці, за верству од семафора, що маячив у темряві цяткою червоною, як кров.

XV

Містечко Князівка стало місцем підпільного перебування зонального штабу по організації партизанських загонів не випадково, звичайно. Хоч воно і не було в самому центрі зони, в яку входили, крім Славгородського, ще два суміжні з ним повіти, отже відстань до деяких осередків по лісах, де шукали собі рятунку од карателів та пристановища утікачі з сіл (а з них якраз і малося організувати партизанські загоны), набагато перевищувала півсотню верст, тоді як до Зеленого Яру не нараховувалося й тридцяти, зате було воно біля залізниці, і це забезпечувало досить зручний зв'язок як з Полтавою, так і з Славгородом, підпільний партійний комітет якого здійснював безпосереднє керівництво штабом. До того ж самий побут, яким він складався в оцьому дачному містечку, починаючи з весни, як тільки власники дач заходилися з поточним ремонтом будинків і в зв'язку з цим з округи сюди прибувало сила всякого майстрового люду, давав можливість, не впадаючи в око німецькій комендатурі та й «своїй» поліції, прижитися серед тих майстрових та ранніх цього року дачників (за рахунок втеклого панства з Радянської Великої Росії) і членам підпільного штабу, котрі, за винятком Гудзія Степана Яковича, агронома-буряководи на місцевому цукровому заводі князя Куракіна, були все люди нетутешні.

П'ятеро було їх у штабі. Троє більшовиків та два українські ліві есери. Майже у цілковитій відповідності реальному співвідношенню сил на політичній арені в країні на той час, що знайшло своє відбиття, зокрема, і в такому показовому

факті, як розподіл депутатських місць у ВУЦВКУ, що їх ці партії здобули на Другому Всеукраїнському з'їзді Рад в середині березня в Катеринославі.

Очоловав штаб більшовик Кушнір, справжнє прізвище — Третьяков Петро Григорович. Прибув з Катеринослащини. Недавній голова завкому одного з заводів у Новомосковську. Металіст за професією. Людина з дореволюційним партійним стажем. І єдиний з усіх п'ятьох, що не раз сидів у тюрмі, і навіть побував у Сибіру, засуджений в 1915 році військово-польовим судом до каторги за пораженську агітацію серед солдатів на фронті. З каторги повернувся після Лютневої революції. І відтоді весь час на партійній роботі. У Князівку прибув ще зразу ж повесні з цілою артілью таких-о ж, як і сам, «майстрів на всі руки» і більше місяця ким тільки не робив на ремонті дач. А з травня, коли цукровий завод через брак сировини став на ремонт, перейшов на роботу туди, тепер уже за своїм справжнім фахом слюсаря-інструментальника. Там і жив — на території заводу, в гуртожитку з такими ж прийшлими робітниками, серед яких немало мав однодумців.

Супрун Мирослава Наумівна прибула із Славгорода, але не просто, а кружним шляхом — аж через Полтаву, куди в березні виїхала з відступаючим військом. До Князівки прибула під виглядом служниці разом із родиною професора Красицького Михайла Павловича, котрий насправді доводився їй родичем через її брата Григора Наумовича, жонатого на його дочці, артистці Харківського драматичного театру. Але ці справжні родинні зв'язки її з Красицьким нікому тут не були відомі, окрім своїх — членів родини професора та господаря дачі, отця Митрофана з Покровської церкви і його попаді, рідної сестри Михайла Павловича. Відповідні були у Мирослави Наумівни і документи на ім'я Олени Гринько. Але через те, що в містечку чимало було дачників із Славгорода і можна було легко зіткнутися з кимсь, хто знав її в лице і знав про її партійну роботу в Славгороді, то жила дуже замкнuto, а то й зовсім зникала на цілі тижні з дому. Коли не в Озерянську волость суміжного повіту, то в Зелений Яр — у своїй підпільній роботі члена штабу, відповідальна за стан санітарно-медичної служби в партизанських загонах.

Середа Юрко Панасович був із Полтави. Кооператор, під час війни «земгусар», а після революції — працівник в апараті «Селянської спілки», член повітового Комітету українських есерів, входив (так само, як і Гудзій) до лівого крила партії, що тільки вже оце при німцях у травні місяці під час з'їзду партії в Києві, відколовшись, утворила окрему партію українських лівих есерів, так званих боротьбистів. У Князівці вчителювала його дружина. І, власне, ця обставина була вирі-

шальною при визначенні його кандидатури в партизанський штаб. Бо мав, на одміну від інших, цілком законну підставу і навіть кончу потребу в цьому — оселитися в містечку: не полишати ж було йому напризволяще дружину напередодні пологів та ще й без даху над головою. Бо німці, як захопили містечко, одразу ж перетворили земську школу, де працювала і мешкала вона, на казарму для своїх солдатів. Отже, мусив улаштувати десь на приватну квартиру. Та як був людиною спритною, то навіть і цю прикру обставину використав якнайдоцільніше в інтересах спільної справи. Довго й шукав, але знайшов-таки те, що треба було: ізольовану кімнату через сіни в одинокої старої жінки. Кращого місця, з міркувань конспірації, годі було й шукати. Не чого ж потім найчастіше саме тут і збиралися на свої засідання.

І нарешті — Смирнов Петро Максимович. Цей був аж із Рязані. Воював на Південно-Західному фронті, на території України, де його й захопила революційна хвиля та громадянська війна. Втративши свій артдивізіон, він зохотився, а політвідділ армії рекомендував його Полтавському губкомові для партизанської боротьби в тилу у німців. Жив на легальному становищі, навіть ходив у своєму військовому одязі — з погонями прапорщика. І зовсім не з тої причини, що не мав у своєму гардеробі нічого з цивільного одягу (коли б хотів, то міг би придбати), а з міркувань конспірації. Служив у повітовому земстві в Славгороді інспектором народних шкіл. Зараз, під час шкільних канікул, жив на дачі у Князівці, підробляючи до платні ще й уроками. Але й тепер змушений був частенько їздити в Славгород в шкільних справах. А власне, не так у шкільних, як в справах партизанських. Бо саме через нього штаб підтримував зв'язок із славгородським партійним комітетом, до складу якого входив і він. Відтак ніколи не повертався додому з порожніми руками. Як у переносному, так і прямому розумінні. Тому товариші чекали на нього завжди з великим нетерпінням...

Отак чисто було й цього разу. Хіба що з тією одміною, що до нетерпіння тепер прилучався іще й неспокій. Бо поїхав Смирнов з Галагановим управителем на його конях, з ним разом мав і повернутись, але не вернувсь. А сам управитель прибув додому вже надвечір. Через те, либонь, що німці до півдня нікого не випускали з міста. Аж поки не закінчили облаву. Про все це того ж вечора стало відомо й Кушнірові та Гудзію. Мирослави Супрун та Середи не було зараз в містечку, бо мали свою людину серед Галаганових дворів. Чи не з цим і пов'язана затримка Смирнова?

А тут іще котрийсь із дачників, уже після Компанійця прибувши поїздом з міста, привіз сумну новину про розстріл

німцями — у відповідь на зухвалість партизан, що, знявши трупи своїх із шибениць, повісили на одній із них німецького офіцера, — аж десяток заложників з числа виловлених під час облави. Про що сам, либонь, читав оповіщення німецької комендатурн, розклеєні по місту.

Без сну і в тривозі минула ця ніч для обох. Але тим більша була їхня радість, як дізнались уранці, що вернувся Смирнов нічним поїздом. Коли Гудзій, розшукавши на роботі Кушніра, сказав йому про це і попередив, що Смирнов опівдні прибуде сюди під час обідньої перерви, той, дарма що не слабував на особливу чутливість та й до Гудзія ставився досить стримано, навіть з деяким упередженням як до дрібно-буржуазного інтелігента й «соціаліста» в лапках, в цю мить ладен був схопити його в обійми від радості. А тільки що за поспіх? Збиралися, як правило, вечорами — на річці, чи в Середи, чи зрідка і в Гудзія, але теж — на дозвіллі (за преферансом чи й просто — чаюючи), а не серед робочого дня. Мабуть, щось справді дуже важливе.

Дочекавшись обідньої перерви, Кушнір, не заходячи навіть додому, щоб хоч нашвидку щось перехопити, мерщій пішов до Гудзія, котрий мешкав тут же, на території заводу, в заводському будиночку.

Смирнов уже був тут, і господар був дома. Десь, певно, Смирнов йому вже й розповів дещо, і, як видно, дуже прикру якусь новину, бо сиділи обидва похнюплені, в тяжкій зажурі. І тютюновий дим стояв стовпами в кімнаті.

— Що сталось? — замість привітання спитав Кушнір, сідаючи поруч Смирнова, і собі запалив цигарку. Смирнов звів голову й сумними очима глянув на товариша:

— Біда сталася, Петре!

Тимоша Невкипілого Кушнір знав. Бо разів зо два був у Підгірцях. Згадалося, що це ж саме він і порадив тоді Кандибі, іще на самому початку організації загону, не призначати Невкипілого командиром бойового підрозділу, а призначити начальником господарчої частини. Де каліцтво його не буде такою поміхою, як на стройовій службі. А працьовитість його та сумлінність будуть і в цьому ділі якраз до речі. Досить тільки зважити на те, яких труднощів доведеться зазнати та якої наполегливості докласти, щоб отаку «сімейку» і нагодувати, й одягти декого. А головне — озброїти. Пообіцяв, що згодом то напевно чимсь зможе допомогти їм і штаб. Деяких заходів уже вжито. Але тим часом мають і самі, не чекаючи на готове, про це день у день дбати... От і подбали! Але хіба ж думалось тоді, що вони підуть на отаку явну авантюру. Одним махом хотіли. А кебети в Кандибі на це і не вистачало. Зате гонору та незалежності — хоч відбавляй! Ну

чого йому не порадитись було з штабом? Адже могли б через партійний комітет у Славгороді, який має свою агентуру серед німецьких солдатів гарнізону, докладніше дізнатись про того німчуру-мародера, завідуючого складом трофейної зброї. І, напевно, розгадали б наперед отак ловко поставлену їм пастку. А не по тому вже, як сталось непоправне.

Самовільні дії Кандиби тим більш обурювали Кушніра, бо не далі, як тиждень тому (майже напередодні від'їзду Невкипілого із Злиднем у Славгород), Гудзій був у Підгірцях. Отже, Кандиба мав щасливу нагоду порадитися з ним, як із представником штабу. А він замість того пішов на явний обман: приховав навіть і те, що це ж саме його хлопці і за його ж наказом, заради «мобілізації коштів», чинили всі оті неподобства — пограбували за кілька ночей не лише з десятків багатих хуторян, а й кілька церков, — про що розголос пішов по всій окрузі, докотився й до Князівки. Підозра штабу падала на Тургая з Зеленого Яру, бо якраз в його загоні було немало всяких шибайголів з колишнього загону анархіста Гирі, розстріляного ще взимку за вироком ревтрибуналу. Туди й було відряджено Гудзія, щоб розслідував справу на місці. А вже з Зеленого Яру заїхав він і в Підгірці до Кандиби. Але й цей так само ручився за своїх хлопців, що непричетні до того діла. Проте, на відміну від Тургая, хоч не кивав, як той, на свого сусіда, а висловив здогад, що це, мабуть, налетіли якісь городські гастролери. Чи ж мало їх німці випустили з тюрми, розвантажуючи її для політичних в'язнів! Бо хоч грабунки й раніш траплялися в окрузі мало не щоночі, але були зовсім іншого характеру: забирали щось собі на з'їжу — муку з комор, сало (бувало, що й у вигляді годованого кабаня з саж), з одягу щось. А на цей раз все те загадкових нічних добувальників не цікавило зовсім. Вимагали тільки золото, миколаївські гроші (та й то лише крупних купюр: «катеринки», «петри перші»¹⁶¹), а в церквах позабирали чаші та хрести з вівтарів, позривали оклади з образів. Як видно, злодії — «образовані».

Отак і доповів Гудзій, повернувшись у Князівку. На тому були й заспокоїлись трохи. Прикро, звичайно, було, бо ж яких тільки собак і без того не вішали на лісовиків-партизанів, а тут ще й це: обкрадачі церков чи навіть — «осквернителі храмів», як то виголошували попи з церковних амвонів у своїх недільних проповідях. Ну та, як казав Юрко Середя: «Раз не їла душа часнику...» Аж воно — бач. З розповіді Смирнова з'ясувалось, як їх усіх підвів під монастир Кандиба, отак спритно обкрутивши довкола пальця.

— Ну, як же ти, Степане Яковичу, не помітив тоді нічого підозрілого? Невже ото втирав очки тобі, оком не кліпнувши?

Флегматичний Гудзій знизав плечима:

— Та тепер, коли вже знаю, що то його робота, багато дечого пригадується підозрілого. Що саме? Ну хоч би й ота його дивна обізнаність щодо нагробованого: остільки — золотими червінцями, остільки — кредитками та срібла щось понад пуд. Я й схопився за цю ниточку, питаю, звідки це в нього такі відомості? Хоч би тобі оком кліпнув! «Слухом земля повниться. А ми, дарма що люди лісові, вуха ще не зовсім мохом позаростали!»

— От демагог! — аж із місця зірвався Кушнір на цій мові й заходив роздратований по кімнаті з кутка в кутку. Нараз спинився навпроти Гудзія, і пильно глянувши на нього: — Чи, може, ти, Яковичу?.

— Ні,— не дав навіть доказати тому фразу.— І чого б то він мав утаємничувати мене в свої наміри? Якщо вже надумав приховати від штабу. Поганой ти думки про мене, Григоровичу. Коли б я знав про те, як би ж я міг не доповісти штабові?! Хоч це, звичайно, аніяк не зобов'язувало б мене годитися з твоєю характеристикою Кандибиної операції, як чистої авантюри. Чому авантюра? З розповіді Петра Максимовича видно, що підготовлено операцію було непогано. А що провалилась, то зовсім же не через те. Не вбереглись од провокатора. Але ж від цього ніхто не застрахований.

— «Не вбереглись!»! Ще дивуватися треба, що трапилося це аж тепер, а не місяць чи й два тому. Сам себе прирік на це. З самого початку. Недарма мене весь час муляли оті його непевні зв'язки, його нерозбірливість в доборі собі спільників, легковажна довіра до людей явно сумнівних. Ну хто, для прикладу, може поручитися хоч би й за отого Теличку? Що, влаштувавшись за прикажчика в маєток Погорелова, нехай навіть із відома Кандиби, насправді не служитиме не так нам, як проти нас? Або Саранчук? Голова «Просвіти», чоловік чи любовник такої махрової націоналістки, як Ївга Мокроус. Та, мабуть же, не самі любощі зв'язують їх. Невже мало цього, щоб остерегтися? Так де там! За особисту образу сприйняв був саме моє застереження щодо них. А, певно, й у самому загоні є немало таких.— Він знову заходив по кімнаті, а на ходу говорив далі, карбуючи слова, від чого мова звучала різко й катего-

рично.— Одним словом, не буде пуття ні з його загону, ні з нього самого як бойового командира, поки сидітиме сиднем у своїх Підгірцях. Він же й досі наполовину цивільна людина, вважає себе і досі головою волосного ревкому на своїм п'ятачку, розміром в одну сільраду.

— А може, це не так вже й погано,— сказав Смирнов.

— Ні, це таки погано. Нам потрібен бойовий командир, чиї всі помисли були б направлені на збройну боротьбу з окупантами і ні на що більше. Треба щось думати з ним... Або й оцей Злидень. Хто він такий? Недавній синьожупанник. І ото покластися на нього в отакій відповідальній справі! Німецьку мову добре знає. Мало що! А тепер і суши собі голову: нещасливий випадок це чи щось інше? Яким чудом виприснув він з біди, хоч були ж разом із Невкипілим? Чудес в природі не буває.

Смирнов категорично відкинув підозру Кушпіра щодо Злидня як чистий абсурд. Бо чого б же тоді державна варта розшукувала його? Розповів про секретну розмову наодинці інспектора повітової державної варті Лиходія з отим самим провокатором із прізвищем чи кличкою Пашко, випадково підслухану... Не хотів відпускати з міста його, бо ніхто, либонь, крім нього, не знає Злидня в лице.

Але докладніше розповісти про Злидня Смирнов нічого не міг. Сам у Славгороді не бачився з ним. Дізнався од Шевчука перед самим від'їздом, що він у місті, переховується у свого родича десь на Занасипі. Хотів був одкласти поїздку, але Шевчук наполіг, щоб повертався в Князівку негайно. Бо в обстановці, яка склалася в зв'язку з отим провалом, кожна прогаяна година може дуже дорого обійтися нам. І то не лише для Кандиби та його загону, а, можливо, й для самого штабу, якщо він уже рознюхав і про штаб — хто входить до його складу та його місцеперебування. Тому треба будь-що викрити його і знешкодити.

На хвилину в кімнаті запала напружена мовчанка. Порушив її Кушпір:

— От накоїв ділов бісів Кандиба. Для паніки підстав нема, але є всі підстави для тривоги. І не будемо випробовувати долю — розійдемось зараз. А зберемось увечері на березі. І ночувати дома не будемо. Треба попередити дружину Середи. А Мирославу Наумівну ми ще, мабуть, там застанемо. Поїдемо, Яковичу, завтра в Зелений Яр. Як твоя біда, в порядку?

У Гудзія для поїздки по його «парафії» в окрузі — до підопічних його селян-буряководів, законтракованих цукровим заводом, був свій виїзд — бідарка та старезний кінь. І не так старезний, як лінивий: скільки поганяєш — стільки їдеш. Тому Гудзій не дуже любляв цей спосіб пересування, більше мандрував пішки. Але коли треба було з кимсь із товаришів удвох а чи й самому, але з якимсь вантажем — літературою чи вибухівкою, брав із заводської стайні свого Шайтана і запрягав у бідарку.

Отак було й цього разу. На другий день, в клечальну суботу¹⁶², не чекаючи кінця робочого дня, доставши в свого приятеля-майстра на ремонті дозвіл з'їздити на зелені святки додому в Новомосковськ, Кушнір, залишивши «на хазяйстві» Смирнова, разом із Гудзієм вирушили з Князівки.

XVI

Чорна звістка про страту німцями Тимоша Невкипілого у Славгороді прийшла у Вітрову Балку разом з юрбою зажурених жінок, що в тихе ясне надвечір'я в клечальну суботу вернулися з міста після одвідин своїх чоловіків у в'язниці. Вибралися були з дому ще вчора, бо замалим не сотню верст (у два кінці) не подужати обидень. Отож ночували в місті хто де: у родичів чи знайомих. А Уляна, жінка Омелька Хріна, — у подруги своєї Горпини. Від неї ото і взнала. А відтак розповіла і своїм супутницям. Усю дорогу потім, дарма що в кожній своє лихо, не сходив у них з думки Тиміш. Та їхні ж таки хоч і в неволі тяжкій, але живі, слава богу, а він, сердега... Бідкувалися, і чим ближче додому, тим більш, як цю звістку рідним його сказати. І домовились нарешті, що не кому ж іншому випадає зробити це, як самій Уляні, котра своїми вухами чула. А всі інші тим часом щоб потримали язика за зубами.

Проте, як видно, не всі додержали цієї обіцянки. Не встигла Уляна на часинку забігти додому, дітей впорати перед тим, як іти до Невкипілих, а все село вже знало цю страшну новину. І навіть осюди, в маєток, дійшла звістка ця. Виходячи з хати, Уляна просто на порозі зіткнулася з Теличкою Антоном, котрий став мерщій розпитувати про Тимоша: хто їй сказав про це? Був дуже збентежений, хоч і намагався приховати своє збентеження од неї. Уляна не виказала, звичайно, Горпину, пам'ятаючи їхню взаємну неприязнь та оту прикру історію з арештом Власа. Сказала, що біля тюрми почувала. Від людей незнайомих. Не то з Пісок, не то з іншого

якогось села їхньої волості, котрі знали в лице Тимоху і які начебто самі бачили ще до того, як знято було їх з шибениць. «Їх? — аж тіпнувся Теличка. — То, виходить, не самого його схопили, а обох?» І на цьому урвав розпити. І якось одразу «скис». Згодом, коли вже він зникне за досить-таки загадкових обставин з маєтку, Уляна не раз пригадає оцю розмову з ним та його отой подив — «Обох?». Чому він вжив саме оте слово «обох»? Звідки він міг знати, що було їх двоє, а не сам-один чи не троє, сказати б? Та це вже було потім. А того вечора Уляна не звернула на це особливої уваги. Бо пойнята була іншими думками — про зустріч з ріднею Тимоша.

Скінчивши розмову з Теличкою, вона одразу ж і подалась на Новоселівку. Іще по дорозі додому з міста Уляна обмірковувала все до дрібниць. Що піде не навпростець через парк, куди ближче було, а через греблю, щоб спершу зайти до Гармашів — тітці Катрі сказати — і про зятя Тимоху, але й про Артема водночас, що був у Славгороді, ночував у Горпини та Власа. А потім вже з її допомогою Орину та стару Невкипілиху піти втішати. Та тепер вже непевна була Уляна, чи є рація в цьому: навряд щоб Гармашиха була вдома зараз, коли на селі вже стало відомо про те. І все ж таки пішла кругом через греблю — а може! Чи принаймні щоб іще хоч трохи відтягти тяжку хвилину — розповідь та розпити рідні Тимошевої про все, що чула про нього.

На греблі й наздогнав її Грицько Саранчук — їхав парою своїх коненят з поля. І, як видно, нічого ще не знав про Тимоху. Порівнявшись з нею, сплигнув з полудрабка і після «доброго вечора» одразу ж став розпитувати про Омелька. Виходить, знав, що була з жінками в місті. І хоч нічого особливого в тому не було, що знав, бо міг і цілком випадково про те почути, і коли б не зустрівся оце, теж випадково, з нею, то навряд чи прийшов би додому до неї з розпитами про Омелька, Уляна не хотіла зараз думати так. А чому не прийшов би? Хоч і не були великими друзями, але й не чужалися. А з різдвяних свят, відколи Грицько став головою «Просвіти», а Омелька її теж було обрано в члени правління того товариства, частенько зустрічаючися на зборах, вони навіть зблизилися. Ні, далєбі, доля Омелька була аніяк не байдужа Грицькові. Та й в самому голосі його, коли розпитував оце, звучав неспокій та уболівання за ним. Тому Уляна й сама пройнялася щирою приязню та несподіваною для неї самої одвертістю. А може, ще й тому, що нікому досі (у жінок-супутниць своє в кожній лихо, не до того було їм!) не розповідала про чоловіка. Хоч би заради самого співчуття в її лихові.

Не застала вже Омелька вона в тюрмі. Тижнів зо два

тому вивезли з іншими засудженими на каторжні роботи в Німеччину — на шахти, либонь. На скільки років — і не дізналась до пуття. Отакі люті й тюремники були на цей раз після того, що скоїлось в місті за кілька днів перед тим... Грицько спитав, а що ж таке скоїлось? Та офіцера ж їхнього хтось повісив уночі. На базарній площі. На одній з отих шибениць, що знято було з них партизанів. Як виявилось, Грицько нічого не чув іще про це. І не диво: в газетах про це не було, а з села теж у місті ніхто не був останніми днями. Вони, жінки-бідолахи, оце перші.

— То ти й про Тимоху ще нічого не чув? — і мимоволі спинилась. Спинивсь і Грицько. І, либонь, збагнув уже, про що йдеться. І не хотіла душа тому віри йняти. Поривно ступив до жінки й схопив за плечі.

— Та не мовчи ж!

— Повісили Тимоху німці,— стиха сказала Уляна, звільняючися від його рук, бо могли побачити люди — і ззаду з горба спускалися з степу, і попереду з гармашівських воріт вийшли Гармашиха та обидві невістки і якраз глянули в цей бік на гуркіт коліс на греблі. Одягнута була стара не по-буденному і в чорній хустці на голові. Уляна гукнула:

— Тітко Катре, заждіть! — і, не мовивши більше ні слова Грицькові, кинулась до неї.

Катря впізнала Уляну, рушила назустріч їй та раптом спинилась, і Грицько зрозумів чому. Наздогнавши коні, смикнув за віжки й, звернувши під верби, спинив їх. Удаючи, що спала посторонка, став прилаштовувати її до барка. Збентежений і засмучений Уляниною звісткою, він мимоволі все ж прислухався до розмови жінок. Але говорили вони півголосом, розібрати слів Грицько не міг. Та зрозуміло було й так, про що мова,— про Тимошеву смерть. Тому й здивувало Грицька неабияк, що Гармашиха враз гукнула до воріт, як здалося йому, майже зраділо: «Христе! Та йди ж бо сюди мерщій!» Христя підійшла до них. Уляна стала і їй щось розповідати. Від чого та схвильовано аж руки притисла до грудей, а враз припала до Уляни й стала її цілувати. Врешті Гармашиха перша згадала, що треба йти. І, вже ступивши кілька кроків, гукнула Мотрі біля воріт:

— Та скажи Остапові, хай не марудиться. Сонце сідає. А край не близький! — І пішла з Уляною вулицею.

Грицько тепер вже міг би й собі їхати, а він не рушав з місця. Чекав, поки вийде з воріт Остап. Куди він мав і чого йти, Грицько одразу ж догадався. У Підгірцях іще з самої весни жила Орина з чоловіком, котрий змушений був хова-

тись од німців. Отож, певно, до неї. В Червону Армію тоді Тимоху не взяли як інваліда, а залишили в числі кадровиків, що становили осередок, на чолі з колишнім головою Вітро-балчанського волосного ревкому більшовиком Кандибою, робітником з меблевої фабрики в Полтаві: Невкипілий Тиміш видав справою постачання беєприпасами. А жив з того, що пильщикував із своїм молодшим братом Захаром, який десь перед самою навалою німців, демобілізований з армії, прибув із Петрограда. У Підгірцях наймали комірчину. І Орина при них — їсти варила, сорочки їм прала. Час од часу навідувалася у Вітрову Балку. Але Грицькові так і не довелось ні разу, хоч би випадково, зустрінутися з нею. Та, правда, і потреби такої він тоді вже не відчував, закрутившись з Ївгою. Скоріше навпаки — боявся такої зустрічі. Бо знав, що була б дуже прикрою для обох. Десь, певно, і по сей день не вірить Орина, що до розриву з нею ніяких інтимних стосунків у нього з Ївгою у Вітровій Балці не було. А втім, чи мало це якесь значення після того, що вже було в нього з Ївгою у Славгороді. Напередодні повернення після трьох років війни до своєї нареченої. Навіть згадка про це попервах Грицькові була просто нестерпна. А щоб Орині відкритися зараз з оцим, Грицько навіть і думки не припускав. Може, згодом колись. Якщо б виникла в цьому потреба. Не знав і не догадувався навіть, що дівчина вже тепер нетерпляче чекала од нього цього. А врешті не витерпіла.

Якось тиждень за два після різдва, тільки-но виходилась трохи після хвороби, прийшла Орина з подругами в школу на збори драмгуртка. Був і Грицько в школі. Відколи обрано було головою «Просвіти», йому не один раз доводилось бувати отут, а отже, й зустрічатися з Ївгою. Проте стосунки їх були лише ділові. Наодинці жодним словом не перемовились. І він уникав цього, та Ївга теж не робила ніяких спроб бодай на кілька хвилин лишитися з ним наодинці. І це спершу навіть обрадувало Грицька. І майже цілком заспокоїло. І все ж несподівана поява Орини в школі тоді його дуже збентежила. Що, певна річ, не залишилось непоміченим Ориною. Та ще пильніше придивлялась вона до нової вчительки, яку оце бачила вперш. Не знати, що саме помітила вона тоді особливого в ній, — можливо, лише ледь вловиму зміну в її настрої після того, як хтось із присутніх звернувся до Орини по імені, і Ївга тільки тепер збагнула, що це ж і є Грицькова наречена, — Орині й цього було досить. Посидівши кілька хвилин, вона й пішла з класу. Грицько наздогнав її в коридорі. «Погано почуваєш себе?» — спитав занепокоєний. Орина не відповіла. Вийшла на ганок. І Грицько за нею. Як сходила з рундука, Грицько хотів допомогти їй, відштовхнула руку.

І сказала, глянувши гнівним поглядом і карбуючи слова: «Іди геть! Іди до своєї... тифозної воші!» Оце й була остання їхня зустріч і остання розмова.

Кілька днів по тому Грицько місця собі не знаходив — огидний сам собі за отой негідний свій вчинок у Славгороді. Проте ще одну спробу наважився-таки зробити, останню спробу порозумітися з Ориною. Сам до Гармашів піти, звичайно, не міг. Довелось і на цей раз бити чолом Мусієві Скорякові. А тільки тепер старий мав виступити не в ролі старости, як тої передвоєнної осені (не до сватання зараз!), а за хитромудрого дипломата. Бо справа дуже прикра, — чесно попередив Грицько: приревнувала до нової вчительки. Мусій аж плечима знизав: «І таке! Та на хріна вона тобі здалась, Галаганова любовниця!.. От дурне дівчисько! Чи, може?» Грицько запевнив, що немає ніякого «може». «Ну то гляди ж мені! — і охоче взявся полагодити справу. І то — негайно. — Не встигнеш і півмітка домотати, на, держи клубок, щоб не нудився без діла!» І справді, за якусь чверть години Мусій вже й повернувся. З самого вигляду його Грицько зрозумів, що не пощастило йому нічого добитись. Але розпитувати при всіх не став, одразу й зібрався додому. Мусій провів аж до перелазу і лише тут сказав сердито: «Та вибирай надалі, парубче, за облаката собі іншого когось. Старий я вже очима кліпати, як той йолоп. Ти що ж мені збрехав?! А де ж ти ночував тоді в Славгороді, по дорозі з фронту? Що — ні в Бондаренків, ні в Павла Діденка? Пішов проваджати свою кралю та й загруз у неї в м'яких подушках!» Отаке розповіла йому Гармашиха щойно наодинці. Либонь, іще в чотирнадцятому році, коли служив у запасному батальйоні в Славгороді, любов із нею закрутив. Листувався всю війну. «То навіщо ж ти сердешній дівчині голову морочив? — аж кипів Мусій. — Несовісний ти, парубче!» І Грицько стояв похнюплений весь час, аж поки Мусій його вичитував, слова не вимовив, не спростував жодного звинувачення. Та й що він міг би спростувати? Окремі дрібниці! А яке це значення мало — три роки знався він з Ївгою чи тільки одну ніч переспав з нею. Хоч би навіть і напідпитку?! Однаково — непростима підлота чи навіть — злочин перед Ориною, якому немає ні спокути, ні прощі.

З тим і пішов од Скоряка. І довго ще потім оце почуття своєї провини й огиди до себе не полишало його. Аж поки нарешті — після того вже, як знову зійшовся з Ївгою, — не переконав себе в тім (і певна річ, не без її допомоги), що, власне, як краще розібратися, коли глибше колупнутися в своїй душі, то нічого не те що злочинного, а й просто недозволеного в усій отій історії його з Ївгою, далєбі, нема

і не було. Бо хіба серцю накажеш кого любити?! А нареченню Орина йому була досить-таки надуманою. Як виявилось по-справжньому він її і не любив ніколи. А просто, з дитячих літ не зазнавши материнської ласки, кривджений лютою мачухою, прихилився душею до сім'ї Гармашів, до ласкавої тітки Катрі. А відтак вже й Орисі у своїх мріях дитячих знайшов, як здавалось йому, належне їй місце в своєму майбутті: за дружину візьме собі... А життя розпорядилось по-своєму. І хто зна, можливо, навіть на краще для всіх.

Принаймні щодо себе Грицько був цілком певен, що ніколи не зазнав би з Ориною такої любовної втіхи, як з Ївгою, отакої жагучої пристрасті, щоправда, з нападами шаленої ревності (якою, можливо, й обумовлювалась вона) до її колишніх — давніх і недавніх коханців. Ніяк не йняв віри Грицько, що з Галаганом у неї ось вже цілий десяток літ не було інтимних взаємин. Ну, а коли правда, тоді ще гірш: були, значить, інші коханці. Чи заради чого б ото з її темпераментом мала жити черницею? Та з її вродою! Охочих, десь певно, не бракувало! З цим Ївга погоджувалась цілком: «О, вистачало! І коли б це на іншу... Але така вже, видно, я «чудна», як ти кажеш. В розумінні — ненормальна. Взяла собі в голову, намалювала в уяві, ще дівчиськом будши, образ свого судженого та й чекала терпляче...» — «А дитина ж звідки?» — «Бо сам винуватий: чого ж отак забаривсь?! — І мерщій, щоб не затримався думкою на цій нісенітниці (бо скільки ж років тоді йому було!) переводила мову на інше: — А щодо темпераменту — невже й досі не віриш, що це ж ти мене такою зробив — шаленою. Ба навіть навіженою. Як і тоді в Славгороді... Чи, може, вважаєш мене за отаку легко доступну?» — «Житняка захотіла», — рубав їй Грицько своє. І вона не ображалась, спокійно відповідала: «А я теж — не з крупчатки. Походженням своїм — з таких же, як ти, мужиків-хліборобів». І залюбки розповідала про своїх родичів по батьківській лінії. Чотири її дядьки і досі хлібороблять. І не дуже багатші за його батька: коли помер дідусь та порізнилися — чи й по двадцять десятин припало на кожного — середняки. Та навіть і при дідусеві, коли ще жили однією сім'єю, цілим мокроусівським кланом, і тоді обходилися своїми руками. Розповідала, як полюбляла, вже гімназисткою будши, під час канікул гостювати в них на хуторі. Особливо влітку. І не вилежувалась в холодку, а майже нарівні з тітками та двоюрідними сестрами, але заохотки, звичайно (ніхто її до цього не силував) і полола, й сіно громадила, і в жнива снопи в'язала. Будь певен, косарю мій, коли б довелося, то не відстала б. А добре чуприну нагріла б тобі. Незгірш, як і оце зараз, у ліжку, — і жахалась удавано: «Он бач,

якою ти мене розпутною зробив». — «Я тебе?» — «Авжеж. Бо з погляду моралі позашлюбні статеві стосунки — аморальність, або, простіш — розпушта. А хто мене на це підбив, як не ти!?» Звичайно, Грицько розумів, для чого вона веде ці розмови. Проте уперто відмовчувався або ж відбувався якимсь жартом у тон їй. Його цілком влаштовувало і таке життя з Івгою. Та й вона особливо не наполягала на своєму (хоч і мала цілком серйозні наміри щодо нього). Навіть і тоді, як уже пройшла чутка селом, що посватав Тимоха Невкипілій Орину і дістав згоду од неї, не змінила своєї поведінки. Хіба що стала іще стриманішою в своїх домаганнях. А потім і зовсім облишила навіть натяки. Бо бачила, як боляче переживав Грицько оті чутки. Та він і не крився з цим. А одного разу прямо сказав їй, як він жалкує, що поспішили з нею, не почекали хоч би до весни. Поки дівчина трохи заспокоїлася б. І не зробила б дурниці, що зараз оце робить її. Не вірив, щоб отак раптом Орина могла спалахнути до Тимохи справжнім коханням. Зопалу, зозла це робить. Та з помсти йому. Не думаючи, що і своє життя занастить, і Тимошеве.

З отої душевної гризоти став знову частіше в чарку заглядати. А в самий день весілля набрався був просто — до безтями. Що й призвело до того ганебного бешкету на весіллі. На другий день, проспавшись, замалим чуприну на собі не рвав від пекучого сорому. Цілий тиждень із свого белебня на село не показувався. Потім оговтався поволі, а з Новоселівки тим часом чутки стали надходити, що живуть молодята гарно. Та й сам Тимоха це ствердив.

Якось зустрілися на вулиці. Ішли по одній стороні вулиці, ну й не звертати ж у чужий двір, — зійшлися. Тиміш перший привітався, подав руку. «Чи доки ми один на одного, як ті вовки, дивитимемось! Нема з-за чого». — «А що весілля тобі зіпсував трохи?» — «Пусте! Могло бути куди гірш: замість того, щоб під вінець, та потрапив би в тюрюгу. Спасибі боярам, що з хати не випустили». — «А то що? Чи голову б провалив?» — «Могло бути!» І признався Грицькові, як ненавидів його тоді. За Орину. Бо ж не знав тоді ще... Дуже погано думав про його стосунки з нею: зобидив дівчину та й перекинувсь до іншої. «Ну, а коли з'ясувалось, що нічого сурийозного у вас не було... Е! — Невдоволений, що сказав зайве, махнув Тиміш рукою. — І годі про це. Тільки знай, що ніякого зла відтоді не маю на тебе. Та й на вчительку теж. Але чи ти ж хоч щасливий з нею?» — «А ти?» Тиміш знизав плечима: «Дивак! Та чи ж я спинив би оце зараз тебе для дружньої розмови, коли б було інакше! Але тебе, мабуть, не так я особисто цікавлю, як Орина. — Грицько не заперечив.

Тоді Тиміш, повагавшись часинку, сказав переконано, але знизавши плечима для виду: — Не кається, либонь».

«Ну от і слава богу,— думав Грицько, простуючи потім на свій белебень.— Ну от і гаразд!» — вдесьте протягом дня повторював, як заклинання, часом навіть уголос, не помічаючи цього в якійсь дивній для нього самого зажурі...

Проте вже другого ж дня відновив свої зустрічі з Ївгою. Ходив уже тепер до неї не криючись. Та й від кого мав критися? Аж тепер збагнув, що весь час приховував свої взаємини з Ївгою лише заради Орини. Навіть і після того, як вийшла заміж. Бо думав... Ну, а раз таке діло!.. Та, далєбі, пора вже й про своє одруження подумати. Тим більше, що зволікати з цим далі не можна було. Одужала Докія Петрівна. Не зовсім, але вже підміняє — на урок чи й не на один — Макара Івановича. Тиждень якийсь мине, і доведеться Ївзі, що тимчасово заступала її, вернутись у свій Славгород. При самій думці про те у Грицька стискалося серце. Чомусь одразу ж виникала в уяві славгородська «Українська книгарня» і Ївга, якою вперше побачив тоді: блідолиця красуня зі строгими очима, до того ж — у темному закритому платті. «Чиста тобі черниця!» — подумав тоді, милуючися нею, як і кожен з мужчин-покупців, завсідників, як видно, тутешніх, що, певно, всі, як один, були безнадійно закохані у неї... Але ж то було тоді. А що мало б стримувати її тепер, коли поїде, так і не дочекавшись його освідчення, а, значить, зневажена ним і обманута. Авжеж. Бо мала б всі підстави думати про нього (свого «судженого») як про звичайного бабія чи навіть бахура, якому тільки й потрібна була для постелі... А в такому стані жінці, та ще з такою влачею і темпераментом, далєбі, тільки й лишається, що і самій... Щоб одвернути цю небезпеку, Грицько наважився нарешті узаконити через шлюб свої взаємини з Ївгою, відкинувши всі заперечення тверезого глузду. І те, що на цілих п'ять років старша за нього (хоч по виду й не можна було їй дати тридцяти її літ); і те, що й досі була для вітробалчан «Галаганова полюбовниця» (та, певно, нескоро й одвикнуть од цього прізвиська!); і те, що в нелегкій хліборобській праці буде аніякою йому помічницею... Ївга дала згоду. Але щодо «негайно» — Грицько хотів у наступну неділю й вінчатися — лише знизала плечима: не бачила причини отак квапитись. «Хіба ми й так не живемо з тобою як чоловік і жінка?! Та й метрики нема при мені, дома в Славгороді». Ну, це вже була явна відмовка! Чи ж довго йому у той Славгород кіньми змотатись. Отже, була якась інша, справжня причина.

Таємниця розкрилася вже другого дня. Увечері, тільки-но поріг переступив, як Ївга кинулась до нього збентежена

вкрай: «Ой Грицю, рятуй мене, бо отаке наробила!» Грицько теж занепокоївсь, але як не допитувався, вона мовчала. А потім навіть перевела мову (так думалось тоді) зовсім на інше: спитала, чи не знає, за що то міліція заарештувала погореловського денщика Власа. Грицько певно не знав, але чув — за те начебто, що з юнкерами якимись зв'язок мав, чи що. Бредня якась! Але Ївга, ще більше стривожена, безсило опустилась на стілець і похитала головою: «Ні, Грицю, не бредня. А сидить у класі; цілий тиждень уже переховується в школі». Ніколи ще Ївга не бачила Грицька (сама потім призналася йому) отаким страшним з гніву та обурення і таким грубим. До всього, як видно, ще й ревність примішалась. «Е ні, рятуйся тепер сама... Отак тобі й треба, дурепі! Щоб знала, як лигатися з контрою!» Але після того, як та «контра» стала перед ним у вигляді капловухого хлопчини років сімнадцяти щонайбільш, з переляканими очима на покрапанім ластовинням безвусому, майже дівчачому личку, одразу ж заспокоївсь і примирився з доконаним фактом. Не випихати ж хлопця за поріг, та ще просто в руки отому шаленому Теличці. Тим більше, що все одно цим не зарадити Власові. Інший спосіб треба шукати. Ну та до ранку ще далеко, щось придумає. А вночі — заспокоював Ївгу — міліції в школі не буде. Бо знає Антон, що ночує в неї, не наважиться. Але як же його сюди занесло? Ївга розповіла йому все: тиждень тому привіз Павло з міста, переодягнутого в жіночий одяг. Як сніг на голову — без всякого попередження. Не подумавши навіть, що в батьків не можна влаштувати — через Віруньку. То став умовляти її, щоб дала притулок у своїй кімнаті. На ті кілька годин, поки школярі на уроках. А тоді з розкладушкою перейде він у клас — і до самого ранку. Повагалася трохи, все зважила — за й проти, і згодилась. «А що мала робити? Сам кажеш, не випихати ж за поріг. І тоді не везти ж було Палові назад його в місто, в руки муравйовським ¹⁶³ головорізам! Та й потім...» Але вчасно стрималась і, як не допитувався Грицько, не сказала, що мала ще на думці. Навіть замалим не посварилися з цього приводу. Грицько спробував був докінчити оту її обірвану фразу: «Та й потім... Якби ж це чужий, — це ти хотіла сказати? — а то ж небіж (натяк на Галагана), як не є, родич «через дорогу навприсядки». Ївга докірливо похитала головою: «Ну й хам же ти, Грицьку! — І додала загадково: — Та це ти сам незабаром збагнеш — який ти хам! Руки цілуватимеш мені, щоб тільки простила. Але я ще подумаю!» Про весілля того вечора не було більше розмови. Та й у наступні дні так само. Було це десь вже наприкінці лютого. Закликані Центральною радою німці зламали фронт. Окупація України

була вже тільки питанням часу. Можливо, й це в якійсь мірі,— думалось Грицькові,— змушувало Ївгу не поспішати з заміжжям. Така вже, як видно, його доля — гирява! Вдруге те саме становище: і на Орині тоді, восени чотирнадцятого року, не встиг оженитись, не дала війна, і тепер — на Ївзі. А втім, не було вже в цьому наглої потреби. З того часу, як Макара Івановича волосний ревком призначив завідувати дитячим притулком, який саме відкрили в маєтку Погорелова, Ївга лишалася в школі щонайменш до кінця навчального року. Так і жили — не вінчані. До останнього дня перед приходом німців у Вітрову Балку. Коли вже й у ревкомі не залишилось нікого, крім сторожа. Декотрі відступили з військовою частиною червоних, що проходила із Славгорода на Полтаву Великим шляхом, дехто разом із головою волосного ревкому Кандибою залишені у підпіллі, вийшли в лісове селище Підгірці. Зник і Грицько, разом з Лукою Дудкою подалися в Зелений Яр, неподалік од Підгірців, до Лучинового родича.

Отам його і розшукала Ївга. Тижнів через два по тому, як пішов із села. За цей час у Вітровій Балці вже й німці побували і, накоївши людям лиха, пішли з села, забравши з собою близько десятка народу, в Князівку, де стояв гарнізоном їх батальйон. Гайдамаків карального загону трохи лишилося в селі, поки не повернуть селяни геть-чисто все поміщицьке майно. Приїздив Погорелов із Князівки, де мешкав у свояка Галагана. Отож після зустрічі з ним Ївга й кинулась на розшуки Грицька разом з його приятелем Антоном Теличкою, котрий, як погореловський прикажчик тепер, взяв з економії коні й сам згодився супроводити її в тій поїзді.

Жив Грицько у чинбаря, разом з Лукою допомагав йому в роботі. І ще жили якісь люди — тіснота в хаті, бруд, сморід. Та майже по всіх хатах було повно народу — утікачів з кількох волостей. Тулилися й по хижках, по клунях. Дарма що холоднеча, а вранці й приморозки. Були вже хворі на висипний тиф. Нездужав і Грицько. Але, може, це і не сипняк, а просто упрів біля шкір, а протяги в чинбарні — ото й прохватило. Лежав у темній, пропахлій мишами хижі, заставлений засіками та діжками, на тапчані під шинелею, а зверху ще й вкритий смердючою овчиною. Який жах! Треба негайно ж забрати його звідси. Не чого ж і приїхала. Розповідала, що вчора вперше прибув у свій маєток Погорелов. Лише на кілька годин, увечері й виїхав. А проте знайшов час і в школу завітати. Не без гумору розповідала, як він галантно цілував руку Докії Петрівні і їй і не знаходив слів для подяки. Запевняв, що вважає себе неоплатним їх боржником. То Докія

Петрівна й зловила на слові. Попросила, щоб притульських дітей Макара Йвановича, тих, що залишилися, не переводив управитель в каретний сарай (бо холоднеча ж іще!). Хоч поки і їх люди не розберуть. Погодився. Але не більше як на два тижні. Поки не заходилися ще з ремонтом малярі, уже домовлені зразу ж після великодня. Тоді наважилась і вона. Навмисне завела мову при Докії Петрівні та Макарі Йвановичу, а не наодинці, щоб при свідках. То змушений був і їй пообіцяти. Хоч і дуже неохоче. «Гаразд, нічого вашому женихові не буде за старе. Тільки надалі вже нехай нікуди не встряє!» То оце з тим і приїхала. Хіба ж знала... «А ти таки справді чудна жінка! — не давши закінчити фразу, сказав Грицько. — Півзими спали в одному ліжку, а так і не добрала до пуття — з ким!» Чого-чого, а щоб підняв її на глузи, Ївга не сподівалася. Тому навіть розгубилась була. А він говорив далі: «Та що б же я за телепень був, коли б здався на панську ласку, на його отой ультиматум: «Нехай нікуди не встряє!» Ні, пане Погорелов, встряну. Ось тільки на ноги звездусь!» — «Ось облиш свої жарти! — і в голосі її забриніла добре знайома вже йому різка «вчительська» нотка. Та, певно, згадавши, що це мало впливало на нього й досі, одразу ж змінила тактику. Обережно, щоб не набратися нужі з отой жахливої овчини, схилилась до нього і говорила гарячим шепотом: «Ну ти ж, Грицю, розумний хлопець». — «Але ж хіба можна далі терпіти оце, що діється довкола?» — «А що ж особливе діється?» — «Та ти що, з місяця впала? Не бачиш, що на старий режим навертають!» — «Дурниці говориш!» Грицько весь аж горів. У жару і від нестерпного болю, здавалось йому, розколювалась голова, а тут іще й прикра оця суперечка. І, може, тому Ївжина мова була йому зараз, як ніколи досі, вразлива і обурлива. «Ні, це ти придурюєшся!» І завелись. Отакі суперечки, на політичні теми, і досить гострі, часом бували в них і раніш. Але ніколи ще не приводили до серйозних наслідків. Кожного разу хтось із них, частіше Грицько, в самий розпал суперечки виявлявся «розумнішим» за неї, вже хоч би тим, що перший розумів, яке це безглуздя отак переводити медовий свій місяць. І перший замовкав. Демонстративно. Наперед уже знаючи з досвіду, що й вона не лишиться байдужа. І справді, услід за ним замовкала й вона. І затим самі вже й незчуються, бувало, як опиняться в ліжку... Дуже можливо, що саме так було б і цього разу. Але ж... Та коли б навіть і здужав він зараз, — все одно! Бо досить було їй на одну мить уявити себе з ним в оцій страшній постелі-барлозі, як відчула мурашки по тілі. А може, то і не мурашки були, а звичайнісінькі воші, яких вже встигла набратися отут. Майже не приховую-

чи ні огиди, ні страху (бо, може, й тифозні!), Івга мерщій закінчила розмову. Вже од порога сказала відчужено: «Ну, роби як собі знаєш! Але про те, що сказала тобі допіру, подумай гарненько. Часу в тебе буде для цього, здається, більш аніж досить». І вийшла з хижі.

Проте Івга помилилася — це не був тиф. А якась, як сказав присланий нею на другий день фельдшер з вітробалчанської лікарні, іспанка. І за якийсь тиждень Грицько став на ноги і вже навіть порався в чинбарні. У Вітрову Балку його тягло страшенно. Не все й пам'ятав гаразд, чого наговорив їй, але пам'ятав крижаний її тон при прощанні. Треба було конче зустрітися з нею. Оклигавши трохи, наважився вночі потайки сходити в село. Разом із Лукою, котрий вже до того не раз бував у своєї Дарини і без усяких пригод.

Спершу зайшов додому. З батьком було все гаразд. Загальне лихо його обминуло. Бо в економії тоді він нічого не брав. Навіть дерево, що навозив тоді з казенного лісу, нікого особливо не цікавило. Окрім заздрих сусідів хіба що. Грицько порадив батькові, щоб не вирізнятися з загалу, одвезти дерево к бісовій матері. «Куди?» — «Найміть когось собі на підмогу та й скидайте просто на вигоні перед волостю». — «Так гроші ж заплачені!» — «Не в грошах щастя. А чого воно буде трухлявити в дворі? Будуватися все одно скоро не доведеться. Бо час такий — не до женитьби мені, тату!» Нічого не сказав батько певного. Подумає. З дому Грицько пробрався до школи. Але тут його чекала прикра несподіванка: не було Івги в селі, кілька днів тому як поїхала в місто. Чого? Макар Іванович, якого підняв з ліжка Грицько, нічого певного на це не міг сказати. Але речей не забрала з собою, значить, іще повернеться. Лишила листа для нього. Коротенького, і нічого нового в тім листі не було. Знову радила гарненько зважити все і таки вернутися в село. «Бо інакше, — писала в листі, — чого ж мені сидіти самій у Вітровій Балці, як сороці на тернині». Грицько не міг не погодитися з цим: авжеж, мала рацію. І перша його думка була — залишитись в селі. Але совісно було і перед Лукою, та й перед іншими втікачами, котрі змушені були переховуватись. То просто із школи й подався з села. І хто зна, як довго Грицько стругав би смердючі шкіри у свого далекого, через Луку, родича-чинбаря, коли б не зустріч із Кандибою, керівником підпільної групи. Він знав Грицька іще раніш, до лісу, та, як видно, й тепер не спускав з ока. В усякому разі, знав — і де живе в Зеленим Яру, і про відвідини його Івгою Мокроус. І навіть, од Телички, мабуть, — з чим приїздила до нього тоді. Тому чи не з першого слова, розшукавши Грицька у чинбаря, і пере-

йшов до діла: запросив у свій партизанський загін, який оце формував з утікачів. І навіть — за командира. Але на який підрозділ — наперед не міг сказати. «Од тебе самого залежатиме, скільки згуртуєш біля себе — взвод, а сотню — то й сотня, усі твої». Але йшлося не про «лісовиків» — утікачів з околишніх сіл (бо цим є кому і без нього раду дати), а про легальних мешканців Вітрової Балки. Заради чого і йому, ясна річ, треба буде вернутися в село. Та й, не гаючи часу, браться до діла. Під прикриттям «Просвіти» можна буде вільно збиратися в школі, налагодити вивчення матеріальної частини (хоч би гвинтівку, кулемет, ручні гранати) серед молоді в першу чергу, яка не проходила військової муштри; та й військові устави (хоч би основне) — польовий, гарнізонний та й стройовий. Щоб хоч у строю навчилися ходити, не наступаючи переднім на п'яти! «А зброя?» — поцікавився Грицько. «Зброя буде», — запевнив Кандиба. Мовляв, і зональний партизанський штаб обіцяє, та й самі з вусами!

Але що крилося за цією формулою, Грицько взнав лише згодом, коли вже жив на селі. Від Антона Телички. Дуже кортіло-таки тому похвалитися перед Грицьком своєю кебетою. Бо це ж саме він відкрив ту незвичайну лазівку до складу трофейної зброї у німців.

Ще під час першого перебування карального загону окупантів у Вітровій Балці пощастило йому «знюхатися» з одним німцем-пройдисвітом. Сам запропонував Теличці трофейний наган, і недорого — за півпуда сала, на посилку. Він ото порадив Теличці свого земляка, ще більшого пройди-світа, з дивізійного складу трофейної зброї у Славгороді. Через якого начебто можна буде не те що гвинтівок, а й кулемети роздобути. А то й цілу гармату. Але тільки — на золото. До речі, їх батальйон через тиждень змінюють, вертається з Князівки у Славгород, отож він, Ганс, і допоможе зв'язатися з ним. Теличка доповів Кандибі. Послали у Славгород розвідку для перевірки командира другої Піщанської сотні Коржа та Єгора Злидня, котрий добре розмовляв, як не-давній полонений, німецькою мовою. Підтвердилось. Навіть виторгували, щоб якусь частку сплатити сріблом та паперовими грішми, миколаївськими, звичайно. На роздобуток тих грошей негайно ж було кинуте кілька бойових груп, які впротяг тижня вчинили більше десятка нальотів на найбагатших куркулів в окрузі (у Вітровій Балці — на Гмирю Архипа, у Чумаківці — на Трохима Чумака). І навіть на кілька церков — заради срібних чаш та окладів на іконах. Зібрали чималу суму грошей (самих золотих червінців більш як на тисячу карбованців, срібла близько пуда та добру торбу паперових грошей) і на початку цього тижня було відрядже-

но в Славгород того ж таки Злидня та Тимоху Невкипілого. З дня на день чекали звістки од них, щоб послати підводу чи, може, й не одну. І на тобі — отака невдача, отаке лихо!

Але невже вони там, у загоні, й досі не знають про це? Інакше — чого б же не знали й досі Захар та Орина? Грицькові вже чекати було навтерпіж. До того ж весь час із поля ішли, їхали люди. І жоден не минав мовчки. Хто жартома зачепить, не спиняючись, а дехто й спиниться — чи не потрібна поміч. Грицькові вже навіть набридло пояснювати, що саме трапилось, та одмагатись тим, що сам упорається. І все на гармашівське подвір'я позирав.

Нарешті появився Остап в супроводі майже всієї родини, вийшов за ворота. Грицько скочив на віз і рушив. Як проїздив повз двір, де на воротах стояли заплакані обидві гармашівські невістки, привітався. Відповіли обидві стримано. Зате хлоп'ята, що видрабувались аж на горішню ворітницю, гукнули на те привітання його на всю вулицю. Один — бо несила було тамувати радість, що рвалась із грудей: «Драстуйте, дядю! А наш татко живий! А наш татко живий!» А другий — без будь-яких емоцій, аби зайвий раз іще пересвідчитись в своїй цілковитій перемозі над осоружним йому «ри»: «Грицько Сарана! Грицько Сарана!» За що схопив од матері по губах.

Наздогнавши Остапа, Грицько поїхав ступою.

— Сідай, Остапе, підвезу.

— Та ні, — одмахнувсь Остап рукою. І кроків з десяток ішов мовчки поряд з Грицьковим возом.

— Сідай, бо край неблизький, — наполягав той. — Вважай, у два кінці верстов із двадцять набереться.

Остапа здивувало — звідки йому відомо, що він у Підгірці. Зацікавлений, без зайвих слів, він скочив на ходу на полудрабок і вмостився разом з Грицьком. Спитав мерщій:

— То, виходить, і ти вже чув? Про Тимоху.

— Чув, — журно хитнув головою Грицько. — Те, що й ти, мабуть. Від Уляни.

Обабіч, побіля воріт, заклечаних осиковим та кленовим віттям, стояли юрбами люди. І з самих скованих їхніх рухів, з засмучених облич знати було, що і в них зараз мова про сердешного Тимоху.

— І чого йому треба було у той Славгород, западись він! — по павзі озвався Остап. Грицько нічого не сказав.

Як проїздили повз школу, побачив на шкільному подвір'ї Івгу. Знімала з мотузка висохлу білизну. На білому тлі простирадла чітко вимальовувалась її струнка постать — спиною сюди. І враз обернулась на торохтіння коліс, і на обличчі її застиг вираз великого подиву: що не спинивсь,

проїздить мимо. Адже обіцяв привезти з поля клечальної трави — потрусити в кімнаті та в класі, пристосованому після закінчення учбового року під житло. І таки віз, мав кілька оберемків скинути біля школи, але при Остапові робити цього не схотів. «Обійдеться!» І вдарив віжками по конях.

Зразу ж за церквою — в розчинені двері лився хоровий спів вечірньої відправи — Грицькові було звертати на свій куток. Але він чомусь поминув свою вуличку. Може, не помітив у задумі, подумав Остап і сказав йому, щоб спинив коні — дав би йому з воза встати. Але Грицько, мовби не чув, вдарив віжками по конях, ще й батогом підстьобнув, а до Остапа гукнув, перекриваючи гуркіт коліс:

— Сиди! Мені теж у той край!

І далі до самого лісу мовчали обидва.

Грицько мимоволі думав про Івгу. Про те, як він пояснить їй потім свій вчинок. Навіть жалкував: було б таки спинитись — і траву скинув би, і її попередив би, що забариться, а може, й зовсім не зможе прийти цієї ночі. Причину можна було б якусь вигадати. Огідно, звичайно... Ну та раз уже так сталося, що не сказав тоді, зразу ж по її поверненні з міста, про свій зв'язок із партизанським загonom, то вже доведеться чекати тепер іншої слухної години. Мабуть, перед самим весіллям найдоречніше буде. Якщо воно коли-небудь відбудеться. Після того, як відкриється їй. Дуже добре йому було упомки ота зеленоярська розмова їхня і її «ультиматум». Мабуть, і в місто на цілий місяць зникла тоді, щоб тільки показати характер свій, застерегти, що плохі з нею жарти. Дарма! Він теж не Хома. Будь-що-будь, а від свого не відступиться нізащо! Хоч би й до розриву діло дійшло. Спочатку навіть самому було дивно, що так спокійно думає про оце. Чи не збайдужів до неї за отой місяць розлуки? Ні, розлука була тут ні при чім. А все почалося з отой дуже прикрої розмови, одразу ж по її поверненні з міста.

Уже після вечері, стелячи постіль, Івга через плече сказала з легеньким докором: «А ти так і не спитав мене, чого я в місто їздила!» — «Бо знаю це з твого листа». — «Ні, в листі про те нема. — І по невеличкій павзі додала, наче з рушниць пальнула: — Зробила аборт!» — «Що?!» — оторопів Грицько і своїм виглядом навіть розсмішив жінку. «А ти що, не знав, що від того діти бувають?» — «Ну й стерво ж! — подумав ніколи ще, навіть в думці, не вживаною щодо неї лайкою. — І ще жартує!» Нарешті видушив з себе: «Та як же ти могла?!» — «А так, — обірвала на півслові. — Бо досить із мене і одного байстрияти!» — «Та хіба ж я тобі не казав, що женюсь?!» — «Казав, та не зав'язав».

Згодом, уже серед ночі, в ліжку, Грицько іще повернувся-таки до цієї теми, але тепер уже в іншому — ліричному тоні. «Ні, не збагну, як ти могла?... — Ївга мовчки долонею закрила йому рота, Грицько одвів руку. — Я вже не про те... Але як ти могла не сказати мені, не поділитися зо мною. Адже для жінки, якщо вона по-справжньому кохає чоловіка, немає більшої радості, як почути під серцем дитину од нього!» — «Ну ти ж і нахаба! — озвалася Ївга незлостиво. — То, значить, я люблю тебе не по-справжньому? А як? З розрахунку? За твої маєтності? І годі, спи, мій романтику дурненький!» Тієї ночі про весілля не було в них розмови. Але з наступного дня починаючи, майже щоночі, навішавшись одне одним та відпочивши або й поспавши якусь годину та прокинувшись, вони заводили розмову про весілля. Власне, про саме вінчання, бо виконанням цієї необхідної формальності і мали обійтись. Ївга була за те, щоб вінчатись не у Вітровій Балці, а в місті. (Як то і годиться взагалі — в приході молодої у церкві, де її метрика). І не в свято, а серед тижня, щоб без зівак. Грицько досить байдуже на все те годився. Гаразд. Чи в місті, то й в місті. Вибере днину, що коні будуть вільні од роботи, та й з'їздять у місто. З тим, щоб другого дня вже й додому вернутись. Але ж куди? На белебень до нього Ївга категорично відмовилась. («Ні за пані не хочу, ні за наймичку!») Доведеться в школу. До кімнати можна буде ще й клас під житло устаткувати. Не зараз, звичайно, а як закінчиться учбовий рік... І ось тиждень тому скінчилися нарешті заняття в школі, зайшли канікули. Уже на другий день найняла Ївга двох молодичь — винесли парти в сарай, заходилися з мазанням. Та спершу довелось шпарувати; а потім поки маслянки роздобули (аж у Князівку мусив Грицько з'їздити). На цілий тиждень розвели той ремонт. А думалося ж іще до зелених свят і в місто з'їздити, і повернутись. Не встигли. То вже доведеться тепер одразу ж після свят...

«Та ні, не вийде одразу після свят!» Грицько й сам не тямив — чи то подумав це він, чи вголос промовив. Щоб перевірити, зиркнув на Остапа поруч. Сидів похнюплений з виразом втоми і смутку на темному обличчі. Ні, не чув, як видно. Але зараз, відчувши Грицьків погляд на собі, повернувся до нього лицем і спитав:

— Але чи то ж пропустять лісовики? Кажуть, що на ніч всі дороги перекидають.

— Проїдемо, — сказав Грицько.

До лісу під'їхали вже в присмерках. А коли в'їхали в ліс, під склепіння вікових дубів та осик, так одразу й облягла їх ніч, темна і насторожена. Не встигли півгін проїхати, як з темряви, з-за кущів вихопилось двоє оружних.

— Стій!— Підійшли до самого воза, приглянулись пильніш.— А, Саранчук!— впізнав один.— А це хто з тобою?

— А це зі мною,— відповів Грицько.

— Пойнятно!— і відступився од воза.

Поїхали далі.

— А тебе знають тут,— сказав Остап здивовано.

Грицько з міркувань конспірації схитрував:

— Знали б і тебе. Коли б цілий місяць лісових вошей годував разом із ними. Отоді, ховаючись.

Біля хати лісника, через дорогу — на отій галявинці, де тоді взимку відбувся перший збір засновників червоногвардійського загону, на яких обрано було Тимоху Невкпілого за командира, біля куреня горіло вогнище під казаном на тринозі, а навколо з десятків партизанів із сторожової застави — поки поспіє вечеря — весело гомоніли. Мабуть, котрийсь розповідав якусь веселу побрехеньку. Бо час од часу вибухав гучний регіт.

«Значить, не знають іще,— майнула у Грицька думка.— Чи, може...»

І те ж саме, як видно, подумав Остап. Сказав, як од'їхали трохи:

— А може, Грицьку?.. Адже сама Уляна, либонь, на власні очі не бачила.

— Коли б то!— зітхнув Грицько. І подумалось: як мало треба людині в біді! Блиснув малесенький промінчик надії, і вже одлягло трохи од серця. І навіть на розмову потягло. Грицько дав перепочити коням, їхав якийсь час тихо. А самі тим часом закурили.

— А про Артема так нічого й не чути?— після першої затажки спитав Грицько.

— Живий!— одразу ж пожвавішав Остап.— Уляна розказує, що за кілька днів перед нею і він ночував у Горпини та Власа-денщика, що тепер за двірника робить у Галагана. Бідує, либонь, дуже. Безробітний. Нібито якийсь там охвіцер, знайомий Власові, хотів за кучера до Галагана у Князівку влаштувати, але зірвалось. То наміряється сюди.

— Ну то й чого ж ти зітхаєш?

— Не буде йому життя і тут,— відповів Остап.— Значить, у лісі...

— Живуть і в лісі,— сказав Грицько.— Живуть і навіть не завжди, як бачиш, горюють! Чуєш?

Ще б пак не чув! Коли ж увесь ліс повнився луною пісень. Поміж дерев там-там горіли вогнища. Партизани жили по куренях, не всі разом, а окремими підрозділами. Сьогодні з нагоди зелених свят до багатьох прийшли жінки з передачами. Отож і лунають по лісі хоріві пісні. Від одного вогнища:

А з іншого гурту — глухіше, слів і не добрати, а тільки з мотиву знати, — співали журливої «Туман ярмом, туман ярмом...»¹⁶⁵.

Зустріли й на самій дорозі — ішли двоє обнявшись, чоловік і жінка. Як видно — молодята. Певно, тому, коли вже неподалік од Підгірців зустріли ще двох — ішли хоч і не обнявшись, але й не нарізно, а пліч-о-пліч, то навіть не звернули уваги. І вже тільки як проїхав, Грицько догадався, бо впізнав Захарка Невкипілого, і півголосом сказав Остапові:

— Орина!

Остап сплигнув мерщій з воза і кинувся услід їй, гукаючи на ім'я. Орина спинилась, впізнала брата й пішла йому назустріч. А як зійшлись, ридма припала йому до грудей.

«Значить, таки факт!». Ізнов, як тоді на греблі, у Грицька похолонуло в грудях.

Поки Остап заспокоював сестру, він за допомогою Захарка, бо на неширокій дорозі довелося й задок заносити, розвернувся возом, щоб їхати назад. Вони ще по дорозі домовились з Остапом, що назад Орину та Захарка той повезе сам. А тоді одведе коні на белебень. А якщо батько питатиме, то щоб про поїздку оцю в Підгірці не казав. На вулиці зустрілися, то ото й попросив, щоб одвів коні додому. Бо сам на якісь збори «Просвіти», мовляв, і так уже запізнився. Тому, накинувши віжки на люшню, Грицько, щоб не привернути до себе увагу Орини, відступивсь у ліщину і звідти вже бачив, як Остап, коли Орина виплакалась трохи, обнявши за плечі, підвів її до воза й допоміг сісти. Скочив на воза й Захар. І поїхали.

А Грицько довго стояв на місці, аж доки зовсім не стало чути торохтіння коліс по дорозі — розтануло в журливій мелодії далекої лункої пісні.

XVII

А тепер, либонь, можна й собі подаватись додому. Бо що може додати Кандиба йому про Тимоша до того, що знав уже від Уляни та від Захара. Допіру йому таки вдалося перемовитись із ним хоч кількома словами: «То, виходить, все правда про Тимоша?» — «Ой, правда! Ну, хай начуваються! Відтепер правиця моя вже не моя, а Тимошева!» На більше не було вже в них ні часу, ані настрою. Та й яке значення мали тепер якісь там подробиці! Коли важив самий факт — приголомшливий і неспростований. Аж тепер збагнув, що хоч і повірив був Уляні тоді на греблі, але десь в душі

ще жевріла надія, що, може, щось не зовсім уторопала жінка та й наплутала. Ні, нічого, виходить, не наплутала. Таки справді немає живого Тимоша. Був — і не стало враз. Як вітром здуло з землі!..

Навмисне неквапливо, раз у раз одмахуючись од зголоднілих кусючих комарів, ліпив цигарку, все ще не знаючи, як йому бути далі, так само спроквола, видобув кресалом вогню і, тільки вже затягшись кріпаком, раптом видихнув разом із димом сам до себе: «Е, нікуди та домівка не дінеться!»

Та й смішно було б: верства якась лишилась до Підгірців. Уже під ногами чимдалі світлішою виступала з темряви дорога в піщаному ґрунті, і незабаром спереду, поміж стовбурів дерев, забілів пологий піщаний берег річки, і стало чути, як між палями мосту плюскотіла бистра вода.

Перейти міст через Псло¹⁶⁶, лише недавно оце настелений новими осиковими дошками — з Кандибиної «лісопилки» і його ж саперами, — бо старий настил через недогляд забрала вода під час весняної поводи, і зразу ж будуть Підгірці, невеличке лісове сільце, що приліпилось під самою горою на високому березі річки. На всю Вітробалчанську волость, а може, й на весь повіт (Зелений Яр з навколишніми хуторами в рахунок не йшов, бо належав до іншої волості і навіть до іншого повіту) тепер це був єдиний населений пункт, де й досі ще не побували німці. І, як здавалось, після одної-єдиної спроби, до того ж не дуже й настійливої (самою розвідкою), вони вже й не мали тепер такого наміру. Принаймні ніщо не передвіщало цього. Тим-то жили підгоряни, а з ними й тимчасові мешканці цих місць, в тому числі й Кандиба зі своїм партизанським загonom, життям хоч і нелегким, клопітним, але досить безтурботно. Звичайно, на ніч перекривали-таки всі дороги через ліс вартовими — ні проїхати, ні пройти. Але поза дорогою не те що розвідка, а цілий полк непомітно провести можна. Якось Грицько отак був і зауважив Кандибі, але той лише плечем здвигнув. «Та хіба ж вони з неба на ліс упадуть! Звідки не поткнуться, то спершу на котресь село натраплять; якщо з півдня, то Вітрової Балки ніяк не минуть. А ти ж у нас навіщо там із своїми хлопцями? Аванпост наш! Затримаєш, поки підоспіємо...» — «Ой, не знаю! Коли ж і десятки гвинтівок нема, а ви поки поромом через Псло переправитесь!» — «Не клопочись! Все буде гаразд!» Проте, як видно, Кандиба намотав собі на вус. І вже ось сьогодні проїжджаючи, Грицько з великим задоволенням помітив і на самому взліссі обабіч дороги по рові свіжовириті окопи — з бруствером, з бійницями, і біля хати лісника цілий взвод у заставі, і міст закінчений нарешті. Минулого

разу, коли він був тут, лише до середини настелений був, човном перебиравсь.

Останнім часом Грицькові частенько доводилось бувати в Підгірцях, у своїх партизанських справах, то вже добре знав свою дорогу, не блукав і поночі. Зразу ж за мостом, щоб не йти вулицею (не муляти людям очі) звертав на стежину, що в'юнилась по кручі попід городами, щоб за якісь гони, навпроти обійстя діда Вухналя, де мешкає Кандиба, іще раз звернути і вже городом пройти до літнього рубленого будинку, в якому господар сам і не жив, збудованого спеціально для дачників, котрі щоліта наїздили й сюди, в глухі Підгірці,— переважно заповзяті рибалки чи просто великі любителі природи.

Хотів був і тепер піти тією ж дорогою, але щось не дало йому звернути на стежку. Спершу й сам не збагнув, що це було, і лише потім зрозумів, що був то звичайний сором за свою чи не надмірну обережність. Інші не так ризикують, Тиміш, можна сказати, в саме лігво вороже йти не завагався. Так, чого доброго, легко й страхополохом зробитися! І Грицько пішов просто вулицею.

Була ще непізнана ніч та й — проти свята, тож на вулиці було людно. Побіля дворів там-там стояли, сиділи на дубках юрбами. І розмова, майже в кожному гурті, що їх минав Грицько, ішла про одне й те саме, як видно, про свіжу новину: про лихо, що спіткало двох партизанів у Славгороді...

Звичайно, йому цікаво було б послухати, що говорить про цю подію народ, але не варто було привертати на себе увагу, та й хотілося вже чимскоріш побачитися з Кандибою, який то напевно знає все, як воно було насправді, без будь-яких вигадок. Тому йшов собі не спиняючись, скаже «добри-вечір» та й помине гурт.

Як дійшов до майдану з рубленим громадським гамазеєм в центрі його (а більше ніяких громадських будівель і не було в селі), звернув ліворуч. У третьому дворі й мешкає Кандиба. Підійшов уже був до перелазу, але в цю мить з дубків під тином схопився оружний чоловік і заступив дорогу. Незнайомий Грицькові. Та й він Грицька, як видно, бачив уперш.

— Ти куди?

Грицько сказав, що має справу до Кандиби.

— Ну то посидь. Не до тебе зараз йому. Наказано нікого не пускати. Нарада в нього.

— Щось затяглась. Немилке, видно, мило,— докинув з дубків напарник вартового. Принаймні так подумалось Грицькові, і він вже намірився був поспитати його, про яке мило йдеться, але, приглянувшись, зрозумів свою помилку і

вчасно стримавсь. Щоб той не впізнав його по виду... Якщо не встиг іще пізнати по голосу.

Авжеж, це був Гусак Павло, недавній його односелець, приймак Пріськи Забари, що жила на тому ж, де й Саранчуки, кутку села — на белебні. Проте, як це не дивно, але впротяг усіх цих років їм майже не доводилось стикатись за винятком... але до цього дійде мова. Бо женився він і перебрався у Вітрову Балку до тестя перед самою війною, потім обидва без малу не чотири роки були на війні, а коли Грицько в грудні минулого року вже повернувся з війська додому, Гусак все ще служив у гайдамаках, в курені полуботківців, — спершу в Полтаві, а потім у Славгороді. Аж доки не роззброїли його, тоді ж як і всю чоту Корнія Чумака — в знаменний день розподілу вітробалчанами поміщицького майна. Відтоді й не стало Гусака в селі. Перебрався у свої Підгірці, де й жив увесь час у батьків — якщо вірити Прісьці, — але скоріше всього «козакував», мабуть, і далі в тих же гайдамаках. Бо чого б же всю зиму просиділа Пріська у своїх батьків? Її пояснення тим, що, либонь, розлютився страшенно чоловік на неї тоді за її тодішню витівку з ним, мало кого перекопувало. Не такий він йолоп, щоб не розуміти, що за нього ж, за його дурну голову дбала вона, сховавши тої ночі, за порадою Артема Гармаша, поки чоловік спав, і зброю його, й навіть чоботи, щоб не дати йому нікуди з хати вихопитись. Бо інакше міг би й на кулю напоротись. Артем тоді її отак прямо й попередив, що коли спробує в Чумаківку до своїх пробратись, то куля його й на коні спобіжить. Пообіцяла Пріська. Проте для більшої певності Тиміш Невкипілій, тодішній командир червоногвардійців, ужив іще й своїх запобіжних заходів на той випадок, якщо Пріська сама не вправилася б чи просто не додержала б своєї обіцянки. І доручив був якраз Грицькові як найближчому сусідові що добре знав усі ходи й виходи на Забариному обійсті. Порадив прихопити з собою когось із своїх хлопців на підмогу собі та й обеззброїти Гусака і взяти під домашній арешт. Удвох із Козирем Грицько й подався на свій белебень. У Забари, як і по всіх хатах, світилося, і двері вже були не на засові. Тихенько вони зайшли до хати й побачили таку картину: посеред хати, одягнений в шинелю і навіть в шапці, але босий, стояв Гусак нетерплячий перед своїм тестем, старим Забарою, що, сидячи на лаві, знехотя стягав з ноги чобота. Побачивши на порозі оружних, обидва завмерли в напружених позах, а Грицько, збагнувши все одразу, сказав до Гусака: «Ти що ж це серед білого дня чоловіка грабуєш?! У гайдамаках напрактикувавсь? Ану, віддавай зброю!» Гусак сказав, що зброї у нього ніякої нема. Бо приїхав у гості

до жінки беззбройній. А не вірите, шукайте! «Та труснемо. Аякже! — до Пріськи, що поралася біля печі: — З якого кутка, господине, дозволиш почати?» Тоді Пріська, не мовивши слова, накинула свиту на плечі й кивнула головою Грицькові йти з нею. У повітці з купи околоту дістала гвинтівку і шаблю, потім вивела з хліва верхового коня, і поки Грицько сідлав його, відчинила ворота. Виїжджаючи з двору (Козир залишився стерегти арештованого), Грицько сказав Прісьці: «А немов з кулаками сунеться...» — «Хай тільки спробує! — не дала й фрази докінчити. — Так і загуркотить із хати!» І дійсно, того ж таки дня — щоправда, невідомо, — з гуркотом, чи, може, й тихо, але зник Гусак із села. Наче корова язиком злизала! І надовгенько. Аж повесні, коли вже прийшли німці, з'явився й він у Вітрову Балку. Грицько тоді й дома вже не жив, чинбарив у Зеленім Яру. І ото приніс якось Дудка Лука з нічної мандрівки до своєї Дарини в село разом з іншими сільськими новинами і цю: забрав Гусак Пріську до себе в Підгірці. Ну, забрав то й забрав, чи його це обходило! За своїм клопотом згодом і зовсім забув про них. Тим більше, що за весь час, відколи вже, до партизан вступивши, став бувати в Кандиби, жодного разу ні з Гусаком, ні з Пріською не здибувався в Підгірцях. Приходив завжди, як споночіє вже і не вулицею, а городами нишком. Тим-то несподівана зустріч із Гусаком оце зараз Грицька навіть трохи знепокоїла. Не те щоб він боявся його. Іще з тої торішньої зустрічі з ним знав, хто за їден. Не з тих, що й на рожен згарячу ладен полізти. Але зробити капость якусь потайки цілком здатен. І напевно зробить — на віддяку за оте приниження його козацької гідності, якої зазнав од нього того зимового ранку. Яку капость? Та шепне вітробалчанській поліції про його оці одвідини Кандиби, і вже, клопоту не обберешся! Отож Грицькові так і не хотілось, щоб Гусак упізнав його. Надумав уже мовчки відійти собі геть, десь поблукає з годину та й знову навідається сюди. А на той час, може, Пріська зажене чоловіка до хати спати. Хотів і не міг зрушити з місця. Як і тоді, на мості, не пустив його сором. Серце раптом сповнилося обуренням на себе і якогось нерозважливого чи навіть просто безрозсудливого зухвальства. Грицько ступив два кроки й сів на дубках рядом із Гусаком.

— О! — удав здивування. — А я тебе, Гусаче, і не впізнав одразу.

— Розбагатію, значить! — відповів Гусак.

— І хто б казав! — обізвався від перелазу вартовий, затим підійшов і теж сів на колоді, прилаштувався до Грицькового кисета. — «Розбагатію». Та в тебе й зараз грошей — кури не клюють!

— А ти лічив?

— Не хитра штука й полічити!— Він помовчав, поки зліпив цигарку, і мовив далі:— Щомісяця разів зо два у город мотаєшся? Мотаєшся. З продуктою всякою, а звідти — з товаром. Самих голок скільки за цим разом привіз? Та хусток, та печатного мила?.. А що не голка то й крашанка, що не брусок мила — то й грудка масла, а то й кусок сала. Бо ж яка дівка вистоїть перед такою спокусою! Не поцупить крадькома од батька-матері з бодні.

— Е, не заздри, Свириде,— сказав Гусак, клацнув запальничкою — дав прикурити обом.— Хрінова тепер комерція. Саму їзду взяти. Поки до Полтави тії доберешся... Та ще ж як! Коли не на дашку вагона, то на буфері. На вітрі, на протягах. У вагон же — сипняку страшно, та хоч би й відчаївся — не пропхнешся... Ні, нема чого заздрити.

— А я не заздрю. Хіба не бачу: од самої весни через оті протяги з чиряків не вилазиш!

— Отож. Та й у самій Полтаві — ідеш по вулиці, а душа в п'ятах. Кожного німчури страшно: а що, як запідозрить лісовика в тобі, бо в документі ж видно з якої волості. На всю губернію «слави» вже зажила. Доведи йому, що ти — не верблюдо. Ні, треба з цим ділом кінчати. Побалувався трошки...

— Ось не бреш!— добродушно сказав Свирид.— А рублену комору для чого ж будуєш? Як не під крамницю. Нащо — дверима на вулицю?— кивнув головою назад себе.

— То це твій двір?— чомусь здивувався Грицько.

— Батьків поки що. А ти чого до нас забився? До Кандиби?

Грицько, ще підходячи до колодок, передбачав таке запитання, але на відповідь нічого кращого не зміг придумати. Не до Кандиби, мовляв, а до Цибулька. За довідкою. Бо всі ж ревкомівські архіви сюди вивезли. Загубив батько квитанцію про сплату грошей в Земельний комітет за дерево, вивезене з лісу взимку. І тепер волость вимагає, щоб повернули все дерево. Або квитанцію пред'яви. Не знаю, чи зарадить біді Цибулько.

Хто зна, чи повірив Гусак йому, але сказав:

— Ну а чого ж. Напише, печатку поставить. А помітить заднім числом. Але стривай, чого ж мені Пріська казала...— і обірвав мову, насторожився. Прислухався й вартовий, потім схопився з місця й одійшов до воріт.

У дворі почувся гомін, далі високий тенорок гукнув: «Свириде, відчиняй ворота!» Вартовий відчинив ворота. За хвилину з двору виїхала парокінна тачанка, повна людей. Двоє сиділо на задньому сидінні, двоє — на передку, поруч із кучером сидів оружний з гвинтівкою, затиснутою між коліньми. Завернули в бік майдану.

Біля воріт лишилося двоє, і обох Грицько одразу ж упізнав — і цибатого Кандибу, й присадкуватого власника тенорка Цибулька, колишнього секретаря волосного ревкому, що зараз був при Кандибі водночас і за ад'ютанта, й за начальника штабу. Вартовий щось неголосно доповів їм. «Де ж він?» — спитав Кандиба.

А Грицько вже підходив до них. Поручкався з обома.

— Дуже до речі, — сказав Кандиба, але в голосі не чулося звичної для Грицька привітності. — А то вже мав би гінця завтра слати.

— А що таке?.. — насторожився Грицько.

— Партійні збори призначено на завтра вранці. Спільні обох фракцій. А потім — збір всього загону. Про нещастя з Невкипілим Тимошем чув?

Грицько сказав, що зустрів Захара з Ориною по дорозі сюди. А до того чув від вітробалчанської жінки. Вернулась сьогодні з города. Проте душа й досі не хоче віри йняти.

— Ну як же воно трапилось, лихо отаке?!

— Еге ж, як! Хто ж із нас був при тім! — І вже рушивши з місця: — В самого голова як не репне од думок, а нічого не можу второпати — як воно скоїлось!

— А ці, що приїздили?

Кандиба навіть зупинився вражений, глянув пильно на Грицька.

— А ти це звідки взяв? Ну... що вони могли більше за нас про Тимоша знати? Звідки ти знаєш, хто це був?

— А я не знаю, просто догадуюсь, що начальство якесь, — відповів Грицько, дуже здивований таким поворотом розмови і тоном Кандиби. Хотів був і пояснити, чому догадався: бо хто б же, окрім партизанського начальства, наважився б «милити шию» Кандибі! Але тоді вже треба буде послатися на Гусакову оту загадкову репліку «немилке, видать, мило!», а виступати в ролі Гусакового легковажного співрозмовника, нездатного навіть пусту його балаканину пропустити повз вуха, йому аж ніяк не хотілося. Тому нічого не додав більше. Залягла довгенька пауза, яку нарешті порушив Кандиба:

— Не помилився. Таки справді це були з партизанського штабу. В Зелений Яр поїхали.

Про зональний партизанський штаб і особовий склад його знали в загоні, крім Кандиби, лише командири сотень, в тому числі й Грицько Саранчук, хоч і не всі знали його постійне місцеперебування. Власне, в якійсь мірі Гудзій як агроном Князівського цукрового заводу, а отже, й мешканець містечка Князівки, самим уже цим фактом давав певну поживу цікавим для здогаду, але в Підгірцях мало хто й знав, де він живе та працює, бо буряководів тут не було зовсім;

та не було їх і серед партизанів з кількох волостей — бідноти переважно. Адже буряки сіяли для цукрового заводу тільки міцні хазяї,— з ними ото в нього й були стосунки,— у котрих було на чому сіяти і було чим і котрих, певна річ, зараз отут в лісі не було й духу. До того ж для кращої конспірації Гудзій, коли бував отут, приїздив завжди не на своєму дуже примітному «виїзді»— рябого коня й бідарку залишав у своїх батьків, у хутірці неподалік од Зеленого Яру, а звідти вже добувався сюди або пішки, а частіш, як і сьогодні оце, разом із Кушніром, на Тургаєвому транспорті.

— Поїхали ночувати до Тургая,— після паузи озвався Кандиба.— Знехтували нашою хліб-сіллю. Ну та переживемо якось.

— Але ж самий факт!— встряв у розмову Цибулько.— Тепер мені намір Кушніра, як на долоні. Не інакше — надумав, а завтра, напевно й спробує...

— Нехай спробує!— не дав і доказати Кандиба.— Не він мене настановляв командиром загону — не йому мене й скидати. А на хлопців своїх я покладаюсь, як на кам'яну гору: не підведуть! Ну та правда, не дам і я скривдити нікого з них. Хоч нехай і не знати що пришиває він мені ще.

— Та вже ж пришивати нема чого більш!— наче сухого хмизу в вогнище підкинув Цибулько.— Коли ж і так — і від класової лінії збочив, і в націоналізмі українському погряз...

— Авжеж! Раз ти не в нашій партії, а в іншій — неважно в якій саме, есдек чи есер, правий чи лівий, для нього, як ото китайці, всі — на одне лице, отак і тут, всі — націоналісти запеклі, без п'яти хвилин не петлюрівці. Смішно сказати, до такого слова, як «сотня», прискіпався: чому не роти? Як по інших загонах? Бо самі хлопці так захотіли. То він на це чи знаєш, що сказав? «А коли твої хлопці захочуть шлики на шапки собі почепити, то ти й на це пристанеш?!»

— Не зовсім так,— заперечив Цибулько.— Коли вже точним бути, то про хлопців він сказав не «коли захочуть», а «коли б захотіли».

— Не вмер Данило...— одмахнувсь Кандиба і вів далі:— Одним словом, ото такої думки він про мене, Грицьку, а може, й увесь штаб отак думає. Буцімто наприймав у загін людей без всякого розбору, навіть зовсім чужих революції, а то й прихованих ворогів. Отаке! Та чого б їм, ворогам та чужим, іти до нас сюди? Що в нас — солодка жизнь отут? З тифозними вошами та на хлібі з макухою! Сказати б — на вивідки, так немає ж чого вивідувати, нема таких військових об'єктів. Хіба що міст через Псло та лазня з вошобійками? Сміхота! Єгором Злиднем все допікав: колишній синьожупанник. Ну то й що? Чи ж мало кому з полонених тоді в Німеччині

голови задурили! А не бійсь, класове почуття Злидня не підвело. Тільки-но кордон перейшли та побачив, що ті союзнички коять на бідолашній Україні, чи не першої ж ночі й утік із своєї частини. Та ще й не просто втік. Чергував тієї ночі в своїй кулеметній команді. То вибрав слушну годину, потайки повиймав замки з усіх чотирьох станкових кулеметів, а ручний із собою прихватив та й був такий... Але не встиг ще додому прибитись, як німецька комендатура вже батькову хату під нагляд узяла, нетерпляче чигаючи на злісного дезертира. То куди ж було бідоласі подітись? Прийняв у загін і не каюсь. І що б не турчали у вухо мені, як би не доводили, не повірю нізачо, щоб ото він Тимоша Невкипілого зрадив, німцям віддав на поталу.

— Але ж яким чудом zostався живий? І де він є зараз? І чого й досі сюди нема?

— Якраз про це я хотів тебе, Цибулько, питати. Думав, може, ти знаєш. А чого Гармаша й досі нема?— Грицько при цьому імені аж іздригнув і не стримався, щоб не спитати, про якого Гармаша мова, на що Кандиба відповів неухважно:— Про того самого,— і докінчив перервану фразу:— А за їх словами, вже третій день, як пішов із Славгорода.

— Так в чому ж річ?

— Еге ж, як би то я знав! Може, дорога не така проста, як ми думаємо, а з пастками та з вовчими ямами, може.

XVIII

Ночувати Грицько залишився в Кандиби. Міг би десь і в іншому місці ніч перебути, у когось із своїх земляків з першої Вітробалчанської сотні (особовий склад по підрозділах добирався за територіальною ознакою), що єдина з усіх чотирьох сотень загону лишалася ще в Підгірцях, тоді як інші вже перебракисся в різні лісові урочища — в курені, але ж Кандиба ще по дорозі од воріт запропонував йому ночувати в себе з тим, щоб наодинці докладніш поговорити про деякі делікатні, як він сказав, речі. Про що саме — у Грицька не було вже часу на розпити, хоч і кортіло знати, бо якраз на цій мові підійшли до літнього будиночка в самій глибині саду, де мешкали Кандиба з Цибульком і де зараз на них чекали якісь люди. Обіч ганочка, круг столу під розлогою яблунею, поблискували вогниками цигарок четверо. Грицько приглянувся пильніш і впізнав сотенних командирів загону. Десь, певно, теж були на нараді з представниками штабу, але не розходились по своїх сотнях, бо ждали, мабуть,

напутнього слова а чи, може, і якогось наказу командира загону. Грицько привітався і підсів до їхнього гурту.

— Ну що ж хлопці,— переждавши, поки стих гомін, викликаний появою Саранчука, котрого всі тут добре знали, але не часто бачили, мовив Кандиба,— виходить, з легким паром можна нас!

Похмуре мовчання на відповідь тривало, може, й цілу хвилину. Нарешті обізвався Самійло Корж, командир другої Піщанської сотні:

— А як розібратися, то й зовсім по-дурному вони пісочили нас. Бо яка ж тут наша провина? Яка ж це авантюра, коли ж усе було так добре підігнано. А що не вигоріло... Всього не передбачиш!

— Та хіба ж тільки в цьому справа!— похопився моторний і гарячкуватий Гнат Ажажа, командир четвертої Журбівської сотні, а водночас і секретар більшовицького осередку в загоні.— На цьому факті лише урвався їхній терпець. А звинили ми зовсім не цим. Дуже поволі розкачуємось. По інших місцях — чуємо ж та й з газет знаємо: земля вже горить під ногами в окупантів, а ми тут... та правда, пиляти-тесати куди спокійніш. Але ж хіба ми для того тут, щоб підгорян оббудовувати?! У кожному дворі — коли не хату нову звели, то комору чи клуню...

— А проте ще й досі у боргу в них. Щоб ти знав!— сказав Кандиба.— Як ти швидко забув, Гнате, великий піст! Коли й сам колодою лежав у сипняку серед сотні інших. І хто ж вас виходив, на ноги поставив, як не ці ж підгоряни! Одриваючи од рота в себе, в дітей своїх чи молока кухлик, а чи й хліба шматок...

І Кандиба нітрохи не перебільшував тодішню скруту. Мимоволі згадавши оце зараз ту пору, як тільки не картав себе подумки за те, що, будши тоді головою волосного ревкому, сам ще й дозвіл давав продагентам всяким під віник вивозити все з сільських гамазей, в тому числі і в Підгірцях. Тому й набідувалися потім. Аж поки — та це було вже десь після великодня,— пустивши під укіс свій перший ешелон із збіжжям для Німеччини, не завезли собі в Підгірці (в той же таки гамазей) пшениці возів десятків зо три. Одну ходку тільки й управились зробити по розгаслій дорозі. То оце й кінчається вже, на тиждень як вистачить, то й добре...

— По інших місцях, кажеш,— одірвавшись од клопітних думок, вів далі Кандиба.— То, може, в інших не так зв'язані руки, як у нас.

Залягла мовчанка. Саранчук почекав трохи — може, хтось попросить пояснення у Кандиби, але потім зміркував,

що, певно, була на нараді про це мова і всі, окрім нього, знають, про що йдеться. Тому спитав, щоб і собі знати:

— А чим же зв'язані руки в нас, Лук'яновичу? Коли не секрет, звичайно.

— Та які ж у нас од тебе секрети! В'яже нас передусім наш «лазарет». Адже й зараз не менше сотні — в сипняку та в іспанці — лежать покотом по клунях. Коли б не Харитина Данилівна наша, не знаю, що робили б. Хоч «рятуй» кричи. Отож і доводиться весь час... — знайшов таки мовби підхоже слово, — балансувати. Щоб не переборщити. — А як не був певен, що Грицько цілком зрозумів його, то ще додав: — Поки не дуже дошкуляємо німцям, то й вони, бач, не дуже нас чіпають. А інакше... — І вже тепер звертаючись до всіх: — Чи думаєте, велика труднація для них пробитись осюди, в Підгірці? Одного полку досить. А ми що виставимо проти них? Коли ж більша половина в загоні — з вилами та косами.

— Як за Коліївщини¹⁶⁷! — кинув репліку Тригуб, командир третьої Михайлівської сотні. — А тим часом надворі як-небудь двадцятий вік, а не вісімнадцятий.

— Спасибі, що підказав. Дійсно! І зброя в них цілком сучасна. Та й вистачає, — говорив далі Кандиба. — І кулемети, й міномети, а буде потреба, то й за артилерією діло не стане.

— І доки ж триватиме оце, не знаю як і назвати, — перемирра, чи що? — спитав Ажажа.

— Було б учора питати. Учора б сказав, бо думав, ось-ось повернуться хлопці зі Славгорода, а сьогодні вже нічого не знаю. Будемо завтра гуртом міркувати. Одне тільки знаю, що перш за все треба «лазарет» наш ліквідувати. Роздати хворих по людях; потайки розвезти по околишніх селах. Розв'язати руки собі. Інакше... Треба тверезо дивитись на речі. Особливо тепер, коли лопнула наша надія в отакий легкий спосіб розжитися на зброю — у них же самих. Як мильна булька лопнула. А ти кажеш, Самійле, все так добре було підігнано. Еге ж, краще вже нікуди!

За тиждень перед тим, як поїхати Невкипілому із Злиднем у Славгород, саме Коржа з тим же Злиднем, що єдиний в загоні добре знав німецьку мову, було надіслано в розвідку, на остаточні перемови з отим самим Мейером, тому зараз Коржеві в словах Кандиби вчувся мовби докір йому за недбайливо виконане завдання. Незаслужена образа до щему в серці вразила його, але стримавсь і сказав, як міг спокійно:

— Ну, я ж не провидець! Але хто ж думав, що вони будуть в торби заглядати. Тоді, як ми були, ніякого контролю при виході з вокзалу не було. Та й у городі за цілий день ні один собака навіть посвідки не спитав. Не чого ж мене й

дивує, що на цей раз... Так, наче спеціально заради них контроль було поставлено.

— А чому ж «наче»?— спитав Тригуб.— Хіба це така вже неможлива річ? У зв'язку з цим хочу тебе, Самійле, спитати ось про що: у Славгороді за той цілий день ви так із Злиднем і були весь час разом чи, може, він відлучався кудись, хоч не надовго?

Ще й не догадуючись, до чого веде Тригуб, але в самому тоні його вловивши не дуже старанно й приховувану ним зловтіху, Самійло Корж відповів досить уразливо:

— Здається, в нужник відлучавсь. Але не скажу — по малій нужді чи, може, й по серйозному ділу. Не допитувався. А тебе ж, либонь, саме це цікавить?

— Ні, мене цікавить інше, — милуючись своєю витримкою, сказав Тригуб.— Мене цікавить, чи не міг Злидень, раз уже знав, хоч приблизно, в який день має знову приїхати в місто, на цей раз уже з грішми, чи не міг він прохопитись про це у розмові з котримсь із своїх ширих друзяк. А їх у нього в Славгороді, здається, немало. Навіть сам начальник міської державної варті — з тих же, що й він, синьожупанників.

— Е, ні, стривай! Не туди гнеш, Тригубе!— обурився Кандиба.

— Та я ж не кажу, що зумисно,— позадкував Тригуб.

— Не глухі, чуємо, що ти кажеш.

Проте обурення вже поволі влягалось. Згадав, що допіру він і сам, коли дізнався був од Кушніра та Гудзія, ще до прибуття сотенних командирів на нараду, про те, що Злидень якимсь чудом уник арешту, а відтак і страти, теж погано подумав про Злидня. Отак чисто, як оце тепер Тригуб. І тільки вже після розповіді Кушніра про підслухану Артемом Гармашем розмову когось там із державної варті з невідомим, провокатором, якимсь Пашком, з величезною полегкістю, як важений тягар із пліч, скинув з душі підозру на Злидня. Тож, мабуть, отак легко було б і Тригуба, чи й ще, може, котрогось із присутніх, звільнити від цього тягаря-підозри. Але ж тоді з Кушніром домовились не розголошувати про ту розмову, хоч до приходу Гармаша. Щоб не сполохати отого самого Пашка, чи як там його насправді звати. Прикро, звичайно, полишати хлопців в отакій омані. Але нічого не вдієш!

— Ну що ж, хлопці, на цьому й кінчимо,— після тривалої важкої мовчанки сказав Кандиба.— Ще буде й завтра день. А тепер — гайда по своїх сотнях.

Хвилин кілька по тому, як сотенні командири вже пішли собі, а Цибулька ще під час зібрання дружина кликнула чогось «на хвилинку» в кімнату, сиділи обидва й мовчали, ніби зачаровані місячною літньою ніччю. Але насправді ні Кандиба,

ні Саранчук у глибокій задумі нічого не помічали навколо себе. Кандиба думав про завтрашній збір загону і про те, що, здається, даремно тишив себе сподіванкою на одностайну підтримку його своїми хлопцями: Гнат Ажажа то напевно вже не мовчатиме, і Тригуб знайде чим підковирнути, та щось і Легейда Петро підозріло мовчав цілий вечір!.. А Грицько намагався вгадати, на яку ж розмову запросив його Кандиба, але чим більше думав, тим дужче заплутувався в здогадах. І не знати, скільки б іще отак сиділи вони, коли б Харитина Данилівна, виглянувши у вікно, не покликала їх вечеряти.

Кандиба важко зітхнув, мовби не вечеряти, а, в кращому випадку, ще на один прочухан кликано його, і сказав якось мляво:

— Ну що ж, ходімо, брат.

— А розмова ж наша як?— не втерпів Грицько.

— За вечерею й поговоримо.

Проте склалось не так, як думалось, і поговорити їм за вечерею не пощастило. З самого початку розмова потекла не тим річищем.

— Е, та в тебе, Миколо Лук'яновичу, вже один ночувальник є!— сказав Грицько, тільки-но переступив поріг до кімнати.— Хто це?

На широкому тапчані лежало, розкинувшись у неспокійному сні чи, може, й у жару, білоголове хлоп'я років десяти. «Де він узявся?»— дивувався Грицько. Бо знав, що Цибульки — бездітні, а в удівця Кандиби хоч і було двійко сиріт, але жили в діда-баби по материній лінії в Полтаві, де жив до революції і сам Кандиба, працюючи столяром-краснодеревником в приватній меблевій майстерні.

— А це ж мій Андрійко,— одразу оживився Кандиба.— Позавчора приїхав з Полтави.

— Як, сам?

— Та ні, самому ще в такі мандри пускатись ранувато. Сусід привіз. На дубках ото сидів ти з ним, Гусак. Як сніг на голову: «Приймайте гостей». В отакій час, по отакій дорозі, ще й з пересадкою! Ну й простудив хлопця, ясне діло. І хто його просив!

— Миколо Лук'яновичу!..— з наголосом проказала Харитина Данилівна. Видимо, це вже стало для подружжя Цибульків фамільною звичкою,— як тільки в розмові «заносило» трохи Кандибу, мерщій наvertати його в колю.

— Так то ж був жарт! Сідай, Грицьку, перекусимо чим бог послав. А де ж Сашко?

Харитина Данилівна сказала, що зараз прийде.

— Помпа у примуса зіпсувалась. А я ж хочу вас і чаєм напоїти.

— Обійдемося! Поки трофейний шнапс* іще не зовсім випарувався, напувайте своїм морковним чаєм Вухналевих кролів.— І, розливаючи по чарках вогнисту рідину, продовжував свою розповідь:— Причепивсь якимось бісів спекулянт: «Якого вам гостинця, по-добросусідському, з Полтави привезти?»—«Та на хріна мені твої гостинці!— відказую, а далі, щоб пом'якшити грубість, перевів мову на жарт:— От коли б ти мені Андрійка мого привіз, хоч на тиждень на побивку!— Якимось і він оджартувався. Ще зразу по весні діло було, я вже тричі забув про ту розмову, а він бач, не забув.

— Не зрозумів,— сказав Грицько.— Чи хочеш сказати, що ото такий уважний він до людей?

— Де там! Когут стопроцентний. З рідного батька три шкури злупить і не скривиться. А разом з тим у дрібниці... Ну хоч би таке для прикладу: не курить сам і не курив зроду, але цигарки та запальничку завжди при собі має, щоб при нагоді люб'язно клацнути під носом комусь там, а то й своїми «панськими» похастувати. Мабуть же, й тебе пригощав?

— Ні, тільки прикурити дав — клацнув запальничкою під носом.

— Ну, значить, не вбачив у тобі ніякого для себе інтересу. Одним словом, когут. Гнат Ажажа ото й на нього кивав. Хіба ж таку рублену комору — дванадцять на дванадцять!— мусили воздвигнути йому. Бо так загадав. Щоправда, з його дерева та й не задаром-таки. Коли б не він, то, гляди, й досі пороном через Псло перевозилися б. А то роздобув десь пудів із десять цвяхів. Якраз на весь настил вистачило.

— А що ми без його сірки робили б!— додав Цибулько.— Заїла б нас нужа геть-чисто без дезинфекції. Доставало та комерсант він незамінимий.

— Я навіть думаю, — наливаючи по другій, сказав похмуро Кандиба, — що він і Андрійка мого привіз не здря, а з якимсь дальнім прицілом.

— А я чого цікавлюся ним, — по невеличкій паузі вернувся до цієї ж теми Грицько. — Хочу збагнути, чи не наробив я собі сьогодні великого клопоту, а може, й непоправної шкоди. І надала ж мені морока піти не городом, як завжди, а вулицею. — Грицько розповів про свою зустріч із Гусаком біля воріт, а далі — і про оту зимову пригоду з ним у Вітровій Балці. — Чи не затаїв він зла на мене? Хоч мав би скоріше бути вдячним за те, що, може, й од кулі тоді врятував.

— Ні, на такий умовивід не стане в нього лою в голові! — сказав Кандиба, і настрої у нього, трохи поліпшений випитим уміру шнапсом, знову занепав.

* Горілка (нім.).— Ред.

І вже весь час потім, аж поки й не повставали з-за столу, розмова крутилась навколо Гусака. Чи не підкладе він свині Саранчукові з помсти та з дурного свого розуму. Отим своїм поясненням, чого він опинився в Підгірцях, у командира повстанського загону, та ще й серед ночі, Грицько, звичайно ж, не міг обдурити цього хитрого лиса. Хоч би навіть сам Цибулько, як то він пропонував зараз, цілком ствердив би цю вигадку Грицькову завтра при першій же зустрічі з Гусаком. Не такий він простак, щоб повірив у це. Може, й зробить вигляд, що повірив, але насправді лише посміється в душі: не було дня для тої довідки, що треба — серед ночі! Тим-то дійшли того висновку, що таки слід Грицькові чекати неприємностей від Гусака, і, значить, залишатися у Вітровій Балці було б чисте безглуздя. Треба перебиратися в ліс. Але така перспектива зовсім не влаштовувала зараз ні Грицька, ні Кандибу. Тому, немало ще поморочившись над цим, знайшли нарешті інший, більше прийнятний для всіх спосіб. І Кандиба сам узяв на себе влаштувати це. Завтра ж офіційно викличе Гусака до себе і сам на сам, без всяких свідків і без будь-яких хитрощів прямо попередить його якнайсуворіше, що в разі щось трапиться лихе з Саранчуком, то нехай ремствує потім тільки на самого себе. Пощади не буде, розстріл і конфіскація всього майна.

— Скоріше язика собі відкусить, аніж дасть йому волю! — упевнено заключив Кандиба.

Отак і покінчили з цим. А тим часом дбайлива Харитина Данилівна приготувала на відкритій верандочці постіль для господаря та гостя — сіно, застелене рядном.

— Бо в хаті душно, — пояснила вона. — А головне, поки заснете, так начадите своїм крішаком, а хворому хлоп'яті й без того дихати важко.

— Спасибі, Харитино! — розчулився батько. — Іди вже й ти спи. Бо й тебе завтра жде нелегкий день.

— Та ще й до завтра. Відпустила ж Орину в село, сама баба Ониська залишилась у третьому бараці, чи то пак клуні. Замучилась геть-чисто, мабуть. Мушу на поміч іти. Прислухайтесь до Андрійка.

XIX

Ледь починало світати, коли обох — Кандибу й Саранчука — розбудив гомін поблизу, біля самого будинку. Кандиба схопився з постелі і, як був, у самих спідніх, вийшов на ганок, спитав, що там трапилось.

— Та ось хлопці затримали,— сказав вартовий із комендантського взводу.— До Кандиби, каже, ведіть. Естрене діло.

— Німецький пістолет при ньому знайшли,— додав старший із двох партизан-конвоїрів,— і посвідка на Сиротюка.

Затриманий був тут же.

— Ти — хто? — спитав Кандиба у кремезного чоловіка в виляючій на сонці та від солдатської ропи гімнастерці.

— Звати мене Артем Гармаш,— сказав затриманий.— І якщо ти — Кандиба, то здрастуй. О, і Грицько тут! — додав, побачивши Саранчука.

— Знаєш? — звернувся Кандиба до Грицька.

— Ну а то ж як! Артем Гармаш — без всякого обману.— І, збігши східцями, підійшов до Артема. Міцний потиск руки товариша Грицько відчув з хвилюванням і радістю, але допитливий погляд просто у вічі знепокоїв його неабияк. Виходить, знає вже про все, що скоїлося після його від'їзду тоді, перед різдвом, із Вітрової Балки: і про розрив з Ориною, і про стосунки з Івгою, з якою отак зарікався тоді при ньому не знатися більш.

— Почекайте, поки я хоч у штани вскочу,— сказав Кандиба.

Тим часом із будиночка вийшов уже одягнений Цибулько і підійшов до гурту. Він теж знав Артема в лице і, радий, поручкався з ним. Чув, як видно, і розмову, то взяв зі столу пістолет та посвідку і віддав Артемові.

— Забирай своє і сідай поки що,— показав Цибулько на ослін біля столика під розлогою яблунею, збитий із грубих неструганих дощок, на вкопаних у землю ніжках.

За якусь хвилину з веранди спустився теж одягнутий вже, взутий, і навіть з наганом у кобурі на ремінці через плече Кандиба. Підійшов сюди й сів на ослоні поряд із Артемом.

— А ми вже сьогодні оце мали розвідувальну чи, може, й рятувальну групу посилати на розшуки. Якраз Грицько з хлопцями мав. Як тобі пощастило Книші пройти? Чи ти обминув їх?

Артем сказав, що вони прибули поїздом, а Книші ж — осторонь від залізниці.— Хто ми? Та нас аж троє. Злидень Єгор насамперед! Оце ж його й транспорт, а ми — тільки охоронці.

Всі, хто був тут, не виключаючи й недавніх його конвоїрів, бо Злидень був якраз з їхньої Піщанської сотні, зраділи страшенно і не могли вже стриматись, щоб не накинутися

на Гармаша з розпитами про нього. Але Артем одмігся тим, що для розповіді немає часу зараз. Треба негайно ж возів хоч з десяток. І неодмінно кінних. Вагон зброї на роз'їзді треба чимскоріш розвантажити й вивезти. Бо хоч усіх застережних заходів і вжито піби: вартовий біля начальника полустанка та сторожа біля вагона, але скільки ж можна держати обидва семафори закритими! Кожна хвилина дорога.

Не розпитуючи ні про що далі, Кандиба відпустив Артемових конвоїрів, а Цибулькові наказав, узявши собі на підмогу з комендантського взводу і не зчиняючи тривоги, підняти на ноги Легейду Петра та хоч взвод із його сотні. На всякий випадок.

— У підводи загадуй з цього кутка, їхня черга. І щоб не менше десяти, або й про запас іще дві-три підводи. Свої всі чотири, що є тут в селі, якраз пригодяться для того Легейдиного взводу. Але куди, чого — не розголошувати. Одним словом, ненадовго. З харчами хай не марудяться, обідатимуть дома.

Коли вже Цибулько з вартовим подалися з двору, Кандиба спитав у Гармаша — може, голодний з дороги, хоч кусень хліба та щось там... Артем одмовивсь, не до їжі зараз. Та, власне, й неголодний: по дорозі, оце вже в селі, води з криниці півцebra випив — зарядився на цілий день.

— Таки добре зробив, що одговорив Злидня та сам у дорогу пустився,— закурюючи, сказав Артем.— Це б він іще тільки на півдорозі був, до лісу тільки ще добирався б,— слабий зовсім.— І, щоб уникнути розпитів про Злидня, бо не був зараз у настрої для цього, перевів мову на інше. Висловив подив свій з того, що на «своєму», сказати б, полустанку залізничному не мають зв'язківця з добрим конем. Щоб в разі потреби...— Це б уже де були з валкою! А го півгодини згаяв у хутірці при роз'їзді. Мало не в кожну хату, де чув нюхом, що конячина є в хазяйстві, грюкав, благав,— хоч би тобі один відчинив двері.

Кандиба, не знати, в жарт чи, може, й серйозно:

— А треба було самому, без церемоній!

— Еге, коли ж на дверях до стаєнь прогоничі з шинного заліза. Правда, в одній повітчині уже й повід одв'язав був, а виявилось — спутаний кінь залізним путом. То мав оці півгодини надолужати потім, через поле до лісу не біг підтюпцем, а мчав щодуху, потішаючи себе, що ось уже в лісі... А воно й на заставі навіть поняття не мають, що воно за рідкісний звір такий — кінь, хоч поганенький. Та й саму заставу поки відшукав, що вже нагукався, поки розбудив...

— А що ж із Злиднем, що, кажеш, слабій? — перепинив Артема Кандиба, бо не полюбляв-таки вислухувати критику на свою адресу.

Артем якусь часинку вагавсь. Звичайно ж, найкраще, коли сам Злидень розповість про все. Але, згадавши, яким приступом істерики кінчилась розповідь його сю ніч на гальмівній площадці вагона під час подорожі (мали з Серьогою весь час пильнувати потім його, щоб згарячу не плигнув з площадки під укіс сторч головою), Артем передумав. Ні, далєбі, не треба хоч сьогодні бентежити бідолаху розпитами. Тому наважився своїм переказом задовольнити Кандибу та й Саранчукову цікавість.

Як відомо, сіли вони на поїзд тоді з Тимошем десь вже на світанку. В товарному вагоні не те що сісти — стояти гаразд ніде було, як оселедці в бочці, тим-то на проміжних зупинках, хоч і як просилися люди, в вагон не пускали нікого. Бо не душитися ж, справді. Та й що там за нікольство таке в них, що конче треба саме цим поїздом? Поїде вечірнім, а може, і вдень проходитьиме якийсь товарняк. Одним словом — «Не пускай, хлопці!». Так і було на кожній зупинці. Аж ось, десь, певно, на півдорозі до Славгорода, теж підбігла отака юрба до вагона, стали проситися, щоб впустили. Особливо доби-вався парубійко з дівочим голосом, аж наче схлипував: «Та пустить же, я до батька в тюрму з передачею!» Але навіть і на це знайшлися жартівники-порадники. Тоді Тиміш, не кажучи слова, плечем одгорнув тих, що були біля самих дверей, і відсунув двері: «Де ти там є, з передачею? Давай лапу!» Простягнув руку і втяг у вагон того парубійка. Років сімнадцяти — не більш. Максимом звати. Та це вже потім довірливо розповідав їм із Тимошем, впритул притиснутий до них пасажирами. Розповів, що батько з війни як вернувся, то одразу й обрали його у сільський комітет, а як німці при-йшли, то теж одразу забрали в тюрму. Що він, Максим, найстарший у сім'ї, а ще, крім нього, четверо дрібноти. До батька в тюрму частіше мати їздять, але й він оце вже — вдруге. Страшнуvато трохи було першого разу, бо без всякого ж документа, не дає староста посвідки хоч ти йому що, до сімнадцяти літ не положено, каже. Може, й так. Ну та обійшлося того разу, ніхто навіть не спитав, то дасть бо й тепер...

— Ну й що ж, обійшлося? — не витримав паузи Саранчук, і Кандиба нетерпляче дивився на Артема, чекаючи на відповідь.

— Ні, не обійшлося. — І разом із зітханням вирвалося мимоволі: — От же сердешний хлопчина! А Тиміш! Подумати тільки: як він мучився, як картав себе за своє чуле серце,

коли вже з петлею на шиї стояв і дививсь, як надівають петлю на ні в чому не повинного хлопця. Адже це він його втяг у вагон...

— Ну, коли б знав чоловік, де впаде...— розсудливо сказав Кандиба.

— Та певно, що не знав. Але, не в осуд йому кажучи, хіба ж можна було з отаким вантажем тримати хлопця біля себе!

— Е, легко нам зараз тут мудрувати, але ж як воно сталося?

За дороги Максимко той так прив'язався душею до них, що ні на крок не відставав уже. Разом і з вагона вийшли, і до хвіртки-виходу з перону до міста людською хвилею понесло їх разом. Злидень, як домовились вони з Тимошем раніш, ішов за ним, відставши на яких півдесятка кроків. Тому добре бачив, як те лихо сталося. Поліцай і німець стояли обабіч проходу; поліцай питав у пасажирів документи і перевіряв їх, а німець стояв, як істукан, і тільки час од часу ворухнеться, помагає рукою, що там у підозрілому клунку. І ось дійшла черга до Тимохи. Щоб дістати з бокової кишені посвідчення — не догадався наперед це зробити, — мусив свій клунок покласти на землю і так, мабуть, хотів зробити, але послужливий Максимко перехопив той клунок, щоб потримати тим часом. І цим, власне, занапастив себе. Навіть не зиркнувши в папірець, а тільки на Тимошеву культу, поліцай мерщій схопив його за руку і витяг з натовпу. А як побачив, хто взяв у нього клунок із рук, то й хлопчину схопив теж. Як видно, чекали лише двох, бо на цьому й кінчили перевірку документів. Забрали Тимоша з Максимом і повели до входу у вокзал з привокзального майдану до помешкання залізничної німецької комендатури. І все це відбувалось на очах у Злидня. Приголомшений, незчувся вже, як, тиснутий натовпом, опинивсь на майдані. Першим порухом його було наздогнати їх, врятувати хоч хлопця, з'ясувавши конвоірам страшне непорозуміння. Але ж як їм довести, що хлопець зовсім тут ні при чім? Коли б хоч посвідка була в нього — видно було б, що не з одної місцевості. А так, навіть коли й самого себе викаже, що це він — отой другий (і переконати було чим — торба з грішми, як і в Невкипілого), і тоді чи ж порятує цим бідолаху? Де там! Усіх трьох заберуть, та тільки й діла. То який же смисл? Тим паче, що хоч справа й зірвалась, то ще ж не завалилася зовсім. Бо одна торба ще залишилась. А звідки знати, може, це і не Мейєрова робота. Навіть напевно не його. Бо тоді б не було потреби вишукувати їх у натовпі на вокзалі, куди простіш було б за якісь півгодини забрати їх на квартирі в нього.

«Он ба, яка залізна логіка! Ще б пак! Коли ж ішлося про власну шкуру!..» На цьому й обривалась розповідь, а далі вже лише страшна клятьба себе останніми словами і приступ істерики... Тож про дальші події вже й не розпитували. Та дещо й знали про те. Перед самим від'їздом із міста Серьозі розповів зв'язковий підпільного партійного комітету. Либонь, сам чув од знайомого слюсаря з паровозного депо, якогось Злидневого родича. Начебто просто в депо і заявився Єгор прямо з вокзалу; навпростець через усі колії, поміж поїзними складами. Як його німці не затримали! Тим більше, що вигляд мав дуже підозрілий — як неприкаяний був. Та ще й з отою страшною торбою! Розповів про своє лихо і просто слізно благав щось ізробити, щоб порятувати його товаришів: може, підкупити когось там з німецької комендатури. А гроші на це є, ціла торба! Порадився родич із своїми друзями і вирішили спробувати. Але нічого зробити не встигли, бо другого дня на світанку німці стратили обох їх — і Тимоша, і Максимка.

— Катували дуже, — порушив скорботну мовчанку Артем. — В обох синяки та садна на обличчі й по всьому тілі. Роздивлялись дуже хоч і ніколи було, та й не було чим як слід присвітити — запальничкою в пригорщі... Допитували, видно, кому такі гроші великі везли і навіщо. Ну, хлопець нічого не знав, але Тиміш... проте, навіть німця-мародера того не виказав. Надіявся ще, видно, хоч на Злиднєву торбу. До останнього подиху свого думав про нас, про зброю для нас!

— Ой, недешево нам дістається вона! — сказав Кандиба.

— Та треба ж ще вихопити! — Артем звівся на ноги. — Ходімо, то швидше діло буде.

На вулиці — єдиній на все сільце, — широкий і зеленій од споришу та буйних заростей колючки та блекоти попід тинами, вже стояло кілька підвід і ще виїздили з дворів, шикувались у валку.

Вони пройшли в саму голову колони, де на передні вози розсідалися добре розбуркані вже од сну Легейдині хлопці. Майже всі — вітробалчани, хоч упізнав серед них Артем і Сірика Івана з Чумаківських хуторів, і одного з Ліщинівки. Побачивши Артема, обступили його з розпитами. Остеронь, під тином, Цибулько пояснював Легейді бойове завдання.

— Готові? — спитав Кандиба, підходячи до них.

— Не всі ще підводи, — відповів Легейда. — Двох чи трьох нема.

— Доженуть. Задачу свою знаєш? Ну, а докладніше Гармаш по дорозі розкаже. Рушайте!

Артем із Грицьком сіли на передній віз до Легейди. Спочили за ніч коні рвонули й понесли швидкою рисою, будячи веселим цокотінням коліс сонні хати за тинами.

XX

Як і домовились учора, Кушнір із Гудзієм та Мирославою Супрун прибули сьогодні до Підгірців у Кандибин загін десь близько дев'ятої години ранку. На тому ж, що й учора, Тургаєвому транспорті. А на другій тачанці разом із ними приїхав і сам Тургай, командир Зеленоярського партизанського загону, із своїм ад'ютантом. «Чого це вони?» — навіть занепокоївся трохи Кандиба. І передчуття не обмануло його. Іще коли віталися, Тургай, не випускаючи його руки з своєї, сказав, мружачи око:

— Ану, лишень, показуй, Миколо Лук'яновичу, свої трофеї. Бо аж душа горить від нетерплячки: що воно припадає на мою частку?

— А ти ж тут при чім? — наїжачився Кандиба.

— Ну що, не я казав! — засміявся Тургай, звертаючись до своїх супутників, котрі теж повставали вже з тачанки. — Та в нього льоду серед зими не розживешся. А ви хотіли... — І до Кандиби знов: — Як то «при чім»? На свою частку маю законне право: твої ж вікнолази тоді не лишали візитних карточок — ні в тих дядьків, ні по церквах. А, значить, тінь і на моїх хлопців упала... Так маю ж я право на відшкодування.

— Не поспішай, Тургаю, — встряв у розмову Кушнір, вітаючися з Кандибою. Був сьогодні в кращому настрої, аніж учора. — Ведмедя ще не вбито, а ти вже шкуру ділити! Не повернулися ще?

— Щось забарились. Я вже й верхівця послав їм назустріч, — відповів Кандиба, думаючи про інше: як вони взнали? Чи, може, в Тургаєву агентура є тут, у Підгірцях? А може, й на тому полустанку? Дуже можливо. Бо хлопець — не промах. Головатий! Як видно, в батька пішов...

Хоч Кандиба й не знав особисто Тургаєвого батька, нині покійного вже, але дещо про нього чув. Сільський швець, він, либонь, на самий заробіток свій від чоботарства, бо хазяйства не мав аніякого, крім хати та півдесятини городу, зумів молодшого сина свого (старшого лишив при собі за підмайстра) «вивести в люди», давши йому добру освіту. Це вже, коли б не війна, закінчив би Олекса своє навчання в Харківському університеті, служив би десь «брехунцем», як жартома говорив старий Тургай про сина майбутню адвокатську практику. Але сталося непередбачене. З третього курсу його було забрано на військову службу й надіслано в школу прапорщиків. Років зо два потім перебував у дійовій

армії на Західному фронті, дослужився до чину поручика і до посади командира роти. Але справжній зліт його військової кар'єри стався вже після революції. Людяний і по-товариському простий в стосунках із солдатами (за що мав не одну нагінку від командування, як начебто за неприпустиме панібратство), тямущий і бойовий командир (недарма ж серед усього офіцерства полку був єдиний кавалер офіцерського георгіївського хреста «За хоробрість»), політично підкований, а до того ще й чудовий оратор, він уже з березня сімнадцятого року стає членом полкового комітету (од партії українських есерів), а згодом і його головою. На цій роботі беззмінно й перебував аж до Жовтневої революції. І якщо поступився своїм місцем іншому, то лише для того, щоб взяти на себе командування цим самим полком. Проте командувати довелося йому недовго. Зразу ж після укладення Радянським урядом Брестського миру разом із солдатами свого полку, що на той час кількістю багнетів не дорівнював навіть батальйонові, демобілізувався й він, відхиливши пропозицію більшовицького командування залишитися в кадрах для організації Червоної Армії і виїхав на свою рідну Полтавщину. А тут зустріч у Славгороді з Гудзієм, давнім його приятелем, одразу ж вирішила долю його надалі. Як голова воєнкомату Славгородського повітового ревкому, Гудзій якраз добирав серед військових кадри для партизанських загонів в тилу окупантів. Бо вже на той час німці підходили до Дніпра і окупація Лівобережжя була вже тільки питанням часу. Запропонував і Тургаєві. Той погодився. Отак він і опинився в Зеленому Яру...

Кандиба запросив прибулих до господи. Проте до кімнати в отакий чудовий ранок, окрім Мирослави Наумівни, котру Харитина Данилівна повела оглянути хворого хлопця, перше ніж піти по клунях до тифозних, ніхто не схотів заходити. Обсілися круг столу під розлогою яблунею й намірилися чекати. Кандиба спитав, скоріше для годиться, але, якщо була б у цьому потреба, то, певна річ, знайшов би і якусь раду, — чи снідали. За всіх одповів Тургай, мовляв, а який же добрий хазяїн випустить з хати гостей у дорогу голодними!

— Ось хоч би й тебе взяти, для прикладу. Хіба ж ти пустиш нас, не давши пообідати? Та ще, може, заради такого дня й по чарці знайдеш!

— Та, може, й знайдеться. Бо не турки ж ми якісь там, щоб ото не мали чим товариша свого загиблого пом'янути як годиться, як заведено з діда-прадіда.

Відтак розмова зайшла про Тимоша Невкипілого. Кандиба переказав Гармашеву розповідь про історію з арештом Тимоша при виході з перону. Про те, як сталося, що Злидень

уник арешту. І як потім, за допомогою робітників із залізничних майстерень, пощастило-таки оцей самий вагон із зброєю вихопити з-під варти, підкупивши вартових на оті миколаївські гроші із Злидневої торби. Сам же Злидень та ще двоє з підмоги йому і супроводили вагон цей до полустанка.

— От тобі й синьожупанник!— шпигнув-таки Кушніра. Але того це мало дошкулило.

— Ну й слава богу, що обійшлось,— сказав Кушнір.— А тільки це ніяка причина тобі для самозаспокоєння. Бо саме ти винуватий в усьому. Був і лишаєшся. І що роздзвонили про свій намір, тоді як треба було берегти все в якнайсуворішій таємниці. І що розвів у себе отакого паскудного зілля — навряд щоб отой шпигун чи провокатор діяв сам-один. Не перебірливий ти дуже. От за що ми вчора пісочили тебе. І бачу — мало. Бо й досі не добрав — за що саме...

Оглянувши Андрійка, Мирослава Наумівна сказала, що у хлопця іспанка. Легені ще чисті, але берегтися треба, нехай полежить кілька днів. Пожурила Кандибу за його неприпустиму легковажність:

— Це ж треба додуматись, щоб в отакий час, коли лютує і сипняк, і іспанка, зірвати хлопця з дому, в людську штовханину!

Кандиба вже хотів на своє виправдання пояснити, як воно сталося, але при Харитині Данилівні не рискнув заводитися з цим, і, вже тільки коли жінки пішли собі, хоч і з деяким запізненням, відповів на той закид Мирослави Супрун, звернувши все на свого надміру вже послужливого сусіда.

— Та ні, дурнем його назвати не можна,— відповів Кушнірові на його цитату з байки Крилова.— А особливо, коли йдеться про його особисту користь.

— Та яка ж йому з цього користь?!

— Ото ж і я вже три дні сушу собі голову над цим.

Проте затримуватися зараз на цьому не стали. Думки кожного вертілися навколо того загадкового вантажу на полустанку. Кандиба, явно прибіднюючись, розповів їм, що знав із слів Гармаша. Либонь, як слід роздивитися і їм не було часу. А все ж, перше ніж податися Гармашеві сюди, заглянули в вагон. Щоб хоч знати — скільки возів треба. Російські старі гвинтівки — навалом. І, як видно, ще з самої зими. Бо аж руді од іржі. А два чи три кулемети до того ще й з розмороженими кожухами. Одним словом, добра половина — просто залізний брухт.

— Як викидатимеш на звалище, скажеш мені — куди саме!— пожартував Тургай. Щось хотів і Кандиба відповісти йому в тон, але в цю мить уловив слухом кінський галоп на вулиці і облишив свій намір. Тупіт копит все наближався, і за

якусь хвилину верхівець влетів у відчинені навстіж ворота й стежиною саду — просто сюди; хвацько осадивши коня за два кроки від столу, верхівець — Свирид із комендантського взводу — гукнув весело:

— Ідуть, товаришу командир! Вже, мабуть, у село в'їздять.

— Слава тобі!.. — з полегшенням видихнув Кандиба. Усі юрбою рушили до воріт.

Під склад для зброї Кандиба вибрав рублену комору Гусака, недавно закінчену, але вже добре захаращену всякими хазяйськими речами. Зараз хлопці з комендантського взводу, під орудою Цибулька, прибирали в ній, виносячи на двір порожні діжки, плетені з лози, і теж порожні кошелі-засіки та інше господарське начиння.

Тут же вешталася і Приська, жінка Гусакова. Сама думувала зараз, бо свекор із свекрухою ще не повернулися з церкви із Зеленого Яру, а чоловік, розстроений вельми розмовою з Кандибою, взяв вудку й подався на річку, полишивши весь клопіт на неї. І клопіт, і турботи. Хазяйським оком наглядала, щоб не зробили хлопці якої шкоди. А втім, куди більш, аніж діжки та засіки, її цікавило зараз щось зовсім інше. Власне, того й вертілась отут, бо побачила з-за тину, як до будиночка у Вухналевому садку рушив до воріт Кандиба із своїми гістьми. То, напевно, і в комору загляне. Отам, на своєму дворіщі, найзручніше буде спобігти його, щоб по свіжому сліду розвіяти підозру його щодо її чоловіка.

З самого ранку, відколи Павло, вернувшись од Кандиби, розповів, навіщо той викликав його, мало не з постелі піднявши, була вона як не своя. Ще б пак! «Лякав трибуналом. Куля в лоб і конфіскація майна. Якщо хоч одна волосина впаде з голови Грицька Саранчука». — «А ти ж тут при чім?!» — не одразу второпала Приська. Павло переказав усю розмову з Кандибою. І що врешті-решт поклявся на його нагані (замість евангелія), що нічого лихого не вчинить проти Грицька, і на віки вічні забуде зло й образу на нього. За те, що він обеззброїв його тоді, взимку. От же телепень! Та хіба ж то — Грицько?! То ж вона сама обеззброїла, його, поки спав; хотіла ще й у «холодну» щоб посадили, навіть бігала до Гармашів серед ночі за порадою до Артема, але він сказав, щоб до ранку сама вже затримала якомсь, а вранці ото й прислали Грицька — готову зброю забрати, а заодно вже й верхового коня з сідлом. А стерегти Павла в хаті, щоб не вихопився нікуди, Козир лишивсь, котрий зараз служить при волості в поліцаях. То при чім же тут Саранчук?! І за що мав би якесь там зло почувати до нього Павло? Отак і треба було сказати Кандибі, а не присягатися на нагані. Дурень нещасний! Ну а тепер вже доведеться самій втрутитися. І моло-

диця так запалилась була цією думкою, що аж невтерпів було їй чекати.

Проте цього разу не пощастило їй порозумітися з Кандибою. Тільки-но підійшов він до воріт, як під'їхала валка, і з першого воза, що спинивсь якраз біля Вухналевого двору, сплигнули Легейда Петро та піщанський чоловік, Злидень на прізвище, підійшли до Кандиби з його гістьми. Щось доповідали йому. Потім стали під'їздити возами — один по одному — до комори і вивантажувати гвинтівки, заносити в комору. То вже до Кандиби не підступитися було їй. Облишила свій намір на потім. І навіть, щоб не дати ніякого приводу Кандибі запідозрити її в надмірній цікавості, хотіла вже йти звідси до хати, але якраз Кандиба й затримав її, гукнувши через тин — де чоловік? Пріська, зрадивши нагоді, підійшла до тину і навмисно неголосно (може, хоч цим змусить і його підійти до тину) сказала, що десь на риболовлі.

— А не знаєш, чи нема в нього гасу? — не підходячи гукнув Кандиба.

— Гасу? Ні, є в балцанці. Вам що, лампу налити?

Кандиба сказав, що йому — не для світла. Для іншого діла. І не балцанку, а бочку цілу. Чи хоч би відер кілька. Чи не зміг би він десь роздобути? Пріська нічого певного на це не відповіла. Ось прийде сам... Еге ж, як тільки з річки вернеться, нехай зразу ж зайде до нього, — закінчив розмову Кандиба, приємно заклопотаний прийманням добра, яке привалило отак раптом та ще до того ж у кількості, що перевершувала його найсміливіші сподівання. Щось понад сімсот гвинтівок, шість кулеметів. Щоправда, більшість гвинтівок були дійсно аж руді од іржі, наче з увареними затворами, а кулемети — частина без замків і два з них — з розмороженими кожухами. Ну та дарма! Коли докласти рук: спершу потримати кілька діб у гасі, а тоді — пісочком, — як порадив Тургай, то, за незначним винятком, майже вся зброя буде до вжитку цілком придатна. А частину її — двісті гвинтівок, що були в найкращім стані, одібрано було для вручення навіть уже сьогодні беззбройним бійцям, під час загального збору загону. З решти одну сотню Кушнір розпорядився видати Тургаєві, за що той на radoщах пообіцяв тисяч зо дві набоїв, що в них відчував велику скруту Кандиба, а з привезеною зброєю тільки й було їх, що в магазинних коробках гвинтівок та в нерозстріляних кулеметних стрічках; три сотні з чимсь гвинтівок лишались на складі в Кандиби. Проте розпоряджатися ними буде відтепер вже не він, а безпосередньо партизанський штаб. Частину, очевидно, доведеться перекинути в інші загони цієї ж зони, де так само відчувалась нестача зброї.

— Ну то інші ж нехай і морочаться з нею! — розсердився Кандиба.

Кушнір од «мороки» Кандибу охоче звільнив. Коли так вже сутужно в нього з людьми. Всю роботу по переміщенню та по ремонту гвинтівок і кулеметів покладено було на Гармаша та його товариша Гука, котрі не входять до складу Кандибиного загону і перебуватимуть до закінчення цієї роботи безпосередньо в розпорядженні штабу. Обидва — металісти, слюсарі, сам бог велить доручити саме їм це діло.

Хлопці не відмовлялися. А тільки виговорили собі певну допомогу Кандиби: передусім — у забезпеченні таким матеріалом, як гас, мастило. І відповідати за схоронність зброї, звичайно, теж він повинен: його вартові біля комори-складу мають стояти. Щодо вартових — Кандиба легко згодився, але про гас та мастило — то де ж він візьме?¹⁸⁸!

— Коли б я був не Кандиба, а Нобель Ось прийде Гусак — звезду Гармаша з ним... Нехай домовляються.

То мусив Кушнір, на цей раз відкинувши всяку поблажливість, якнайсуворіше застерегти Кандибу, щоб «Ваньки не валяв» і добре зятимив собі, що всяке зволікання, а тим більш відмову в допомозі Гармашеві штаб вважатиме за пряме невиконання наказу штаба. А це може дорого йому обійтись.

У Кандиби стало здорового глузду прислухатись до цього застереження. Лайнувши подумки себе за гарячку, яку щойно впоров, він запевнив Кушніра, що з хлопцями — Гармашем та його товаришем — все буде гаразд: сам забезпечить їх усім необхідним, а треба буде на поміч людей, то й людей тямущих знайде. Отак і покінчили з цим.

Сонце вже підбивалось к зеніту. За якусь годину треба буде рушати на загальний збір загону, призначений десь зразу ж на післяобід, в розташуванні Журбівської сотні, в урочищі Байрак, за дві верстви од Підгірців. Тому, як тільки розвантажили зброю з возів, Кандиба власноручно замкнув двері комори Гусаковим пудовим замком і, наказавши вартовому дивитись обома, запросив прибулих обідати.

Звичайно Кандиба з Цибульками харчувалися разом — що вже там нехитре скуховарить завжди заклопотана своїми хворими Харитина Данилівна, але сьогодні — ради такого дня та й урахувуючи прибулих, Кандиба попросив Вухналевих молодич, з котрих старша невістка, удова Явдоха, була до нього особливо прихильна, зготувати для них обід — загалом душ на... — та скільки за столом всядеться.

У хаті Вухналя й сіли обідати, в затіненій клечанням світлиці, міцно настояній за ніч на осиковому та кленовому листі та лепесі, якою потрушено було долівку. І вже це одне — святковий запах клечання — настроювало усіх на небуденний

лад. Сприяла цьому й добра чарка горілки, якою почастував Кандиба, сказавши перед тим, як випити самому, щире і зворушливе слово про загиблого Тимоша Невкипілого. Відтак і пішло, що кожен іще й від себе додавав щось до тої поминальної промови Кандиби — чи спогад якийсь про небіжчика, чи хоч кілька добрих слів-пожарань: щоб була пухом йому земля, і вічна пам'ять хай живе про нього в народі. На столі в трьох мисках вичахала навариста риб'яча юшка, але ніхто не брався за ложку, аж доки чарка не обійшла всіх, лише тоді почали їсти.

За великим столом та приставлений до нього присадкуватій скрині сиділо душ із двадцять. Окрім прибулих, із своїх були тільки найближчі Тимошеві товариші, переважно з Вітробалчанської сотні, розташованої в Підгірцях. Був і Захар тут, повернувся вже з села. Хотів, либонь, і Орину з собою, але мати забрала її до себе додому, — розповідав стиха Артемові, що сидів із ним за столом поруч.

— І даремно! — наче й не прислухаючись до їх розмови, почув-таки й обізвався Кандиба. — Адже Тиміш при від'їзді не кого іншого, саме нас із тобою, Захаре, просив, щоб в разі чого... Ну, якщо немов не вернеться, то щоб взяли його Орину під свою опіку. Так що ж ти вже й порушив братів заповіт!

— Ні-ні, боронь боже! — похопився Захар. — Тимошів заповіт для мене — закон. Чи ж я б залишив її, коли б наперед не вжив потрібних заходів. Та й як було перечити. В такому горі хто краще зарадить їй, як не рідна мати. Певен, що за сьогодні нічого не станеться з нею.

— А далі?

Замість Захара відповів Артем:

— Сю ніч буду в селі, порадимось гуртом, можливо, доведеться, забрати сюди.

— Сю ніч, кажеш! — озвався з покутя Кушнір. — Ну, ну ваяй! — В його голосі звучав осуд. Він зробив невеличку паузу, явно втішаючись з Артемового (та й не тільки його) збентеження, і додав: — Кажучи одверто, я був про тебе, Гармаш, кращої думки. А воно і ти — так само легковажний та необережний. Якраз до пари Кандибі. Коли наміряєшся сю ніч в село, то навіщо ж зарані розголошуєш про це? Чи не на те, щоб поліція мала вдосталь часу організувати гідну зустріч тобі — по всіх правилах, з музикою?!

— Та я ж це — в своєму гурті, — сказав Артем. — Хіба ж тут є хто...

— Але ти мусив би знати, що й стіни мають вуха. І кому-кому, а тобі непросто це забувати.

Звичайно, Артем зрозумів, на що натякає Кушнір; на те, про що знали з числа присутніх лише вони вчотирьох: він,

Кушнір із Гудзієм (іще з розповіді Смирнова) і Кандиба. Перед обідом була в них і спеціальна про це таємна розмова, під час якої з'ясувалось, що дійсно в загоні, в Журбівській сотні, є немало людей на прізвище Пашко, з Пашківських хуторів, серед яких, очевидно, й треба буде шукати отого провокатора. Але ж яким це чином котрийсь із них міг непомітно, не викликаючи підозри, за кілька днів зникнути з загону, щоб опинитися аж у Славгороді?— дивувався Кушнір. На що Гудзій, краще за нього знаючи партизанський побут, зауважив, що це простіше простого. Особливо тепер, відколи вже піднялися в полі хліба. Щоб легше було на ноги, дехто (особливо з віддалених сіл) на кілька днів вибираються з лісу додому: уночі можна, нишком від сусідів, у хазяйстві попоратись, а вдень одіспатися десь собі в житі та й — на другу ніч. Кандиба не заперечував, бо справді буває таке, що з дозволу свого сотенного командира відлучаються на кілька днів. Додому, либонь, але перевір його — куди насправді. Тому, хоч і як не хотілось йому в це повірити, Кандиба припускав і таку прикру можливість, що саме з його бійців котрийсь є отим гадом повзучим, що оце вжалив уже їх та й причаївсь — іншої нагоди жде. Отож ні дня, ні години не можна гаяти. Тоді ж придумано було й спосіб викрити того провокатора. Під час загального збору загону сьогодні треба дати Артемові можливість під якимсь приводом — найліпше під час вручення гвинтівок беззбройним перед строем — приглянутися до кожного з Пашків. І якщо пощастило б викрити його, то тут же перед строем і розстріляти. Без зайвої мороки. «Ні,— не погодився з Кандибою Кушнір,— розстріляти завжди встигнемо. Треба спершу якнайретельніше розслідувати справу, бо навряд щоб він діяв сам-один; може, ціле кубло завелось їх тут у тебе!»—«Авжеж! І перший в отому кублі Злидень Єгор!»— відпарировав Кандиба.— Котрий саме для того кубла і зброї навіз нам!..»—«Про Злидня я вже тобі сказав,— відповів Кушнір,— що виняток тільки підтверджує правило. Та не час зараз про це. Сам кажеш —«кожна година дорога». Вірно! Тож давай не зволікати з цим, пообідаємо вже потім».— «Та ні, все ж готове у молодичь. Бо потім невідомо, чи до обіду нам буде!»

І ось кінчали вже з обідом. Ставлячи миску з вишневим киселем на стіл, Явдоха сказала Кандибі:

— Гусак до вас. Питає, чи можна.

— Ось дообідаємо,— відповів Кандиба.— Що там у нього, горить!

— Та хіба в мене!— У відчинені навстіж для прохолоди двері Гусак ступив із сіней до світлиці, спинивсь і, перебігаючи поглядом по обличчях усіх, що сиділи за столом, додав,

киво посміхнувшись:— Це ж вам вроді к спіху. Так мені Приська моя...— і затнувсь, не закінчивши фрази, мовби спіткнувся на Артемовім обличчі. Але відразу наче й заспокоївсь, перевів очі на тих, що сиділи на покуті, як видно, найповажніші Кандибині гості.

Впізнав і Артем відразу. Авжеж — він! Навіть і чиряк під лівим оком не зовсім іще загоївся, хоч і не був уже тепер заліплений цигарковим папірцем. Од несподіванки навіть розгубився трохи і не знав, як повестися йому зараз. Коли б сидів зручніш, на ослоні напихваті, то що простіш — непоквапом звівся б із місця та й став би за спиною в нього, одрізавши дорогу йому до дверей. Але з лави вилізати з-за столу, не повернувши Гусакової уваги, не можна було. (А настороженість його чи навіть страх в очах не лишився для Артема поміченим). То вдався до хитрощів. Тамуючи збентеженість свою, одвернувся до Захарка й заговорив про щось, удаючи цілковиту байдужість до розмови Гусака з Кандибою. Хоч насправді чуйно прислухався до Гусакового противного суржику, який добре запам'ятовся йому ще відтоді, з Троїцької вулиці. Авжеж — він! Але при чому ж тут Пашко?

Кандиба розвіяв Артемів сумнів у самому зародку:

— Ну то гляди ж мені, Павлухо, не підведи!

— А я хіба підводив вас коли-небудь!— здвигнув плечима Гусак.— Ізделаємо!— Щоправда, коли саме — нічого певного не міг сказати. Зразу ж після свят з'їздить у Хорол. А не пощастить у Хоролі роздобути, то доведеться в Полтаву. І тут саме до речі, звичайно, було згадати про Андрійка. Спитав у Кандиби — як хлопець? Чи вже пішов на поправку?

— Ти б уже хоч мовчав!— сердито відповів Кандиба.

— Хотів же як краще. Та, видно, й сам тоді ж тієї іспанки захватив. Із самого ранку лихоманка тіпає. То оце й собі побідаю та як залізу під кожух на цілі сутки!..— З тим і пішов.

«Шукай дурних! Ні під який кожух ти не полізеш!— подумав Артем.— Інше в тебе на думці!»

Не чекаючи, поки кінчать обідати всі, він виліз із-за столу, кинувши й Серьозі, щоб ішов за ним. А від порога кликнув «на хвилинку» Кандибу. І коли вийшли в сіни, сказав йому про своє відкриття. Кандиба навіть не дослухав. «Дурниця! І як можна на чоловіка отаке страхіття зводити! Та й потім — яким би то побитом міг він!.. Коли це було? У четвер, кажеш. Ну то як би ж він міг водночас бути і в Полтаві, і в Славгороді. Навіть того ж дня, у четвер, і додому вернувсь. Артем не добрав, при чому тут Полтава, то Кандиба пояснив, що якраз у Полтаві мешкає його тесть із тещею, у яких досі жив його Андрійко. І все ж таки Артем наполягав на своєму. Бо не могло статися, щоб і очі й вуха отак його підвели! (Не траплялося

ще з ним такого!) Та й сама поведінка Гусака, коли оце зіткнулись були поглядами, отой страх у його очах цілком підтверджував це: він! А щодо Полтави, то, може, трапилась помилка. Може, таки не в четвер? Ні, нема ніякої помилки. Добре пам'ятає, бо хлопця ж привіз йому. Таки в четвер діло було. Пізенько, правда. Ну та не на крилах летів, а поїзди тепер відомо як ходять, повзають. Та ще й на Ромодані півдня просиділи, чекаючи поїзда на Хорол. От і виходить, що з Полтави вирушив ніяк не пізніше, як уранці. То яким би то чудом міг би він снідати в Славгороді!? «Та й потім — ти ж сам кажеш, що прізвище того Пашко». — «А Гусак же і є Пашко, бо Павлом звати. А писок його я добре запам'ятав, точно кажу: він! Через те й треба його взяти негайно». Категоричний тон Гармашів образив Кандибу: «Ну, це вже коли ти будеш отут командиром, замість мене, отоді... А поки я тут хазяїн, то ти з своїм уставом не сунься!» І пішов до столу.

Артем вирішив діяти на свій розсуд. Тим більше, що й Кушнір із Гудзієм, котрим Кандиба змушений був розповісти про свою з Гармашем розмову і, звичайно ж, не себе, а його представив у невідгідному світлі як хлопця гарячкуватого поставилися до Артемової вимоги негайно заарештувати Гусака досить стримано. Власне, Кушнір і не проти був: не підтвердиться — можна буде й випустити; нічого з ним за ті кілька днів не сталося б. Але Гудзій категорично заперечував. І як аргумент навів отой крилатий вислів, що краще десятьох винуватих залишити без покари, аніж засудити одного безневинного. Отож, мовляв, нам — борцям за справедливе суспільство — сам бог велів триматися цієї гуманної засади. На зауваження Кушніра, що йдеться поки що не про суд, а тільки про арешт як запобіжний засіб, щоб не втік, Гудзій порадив інший спосіб: взяти його під таємний нагляд на той час, поки вдасться або незаперечно довести, що це саме він є отим підлим типом, або ж навпаки — з'ясується, що насправді він був того дня в Полтаві, а, значить, не міг бути у Славгороді. Але про те, як саме це можна буде здійснити, роздумувати зараз ніколи було, відклали на потім, як вернуться з Байрака. А тим часом наглядати за ним Кандиба наказав вартовому біля комори. Для проформи, скоріш. Бо цілком певен був, що все це — прикре непорозуміння. Яке через якусь годину гляди й розвіється. Еге ж, коли б то дав бог Гармашеві впізнати отого гада серед Пашків із Журбівської сотні. Хоч як це було дивно, але Кандибі зараз хотілося саме цього. Та, власне, що ж тут дивного! У загоні понад півтисячі народу. Хіба ж кожного визнаєш! А це — сусіда. Через тин. І отаке падло? То як же міг за три місяці не розпізнати його. Мало того, три місяці користувався його послугами. І навіть

сьогодні оце... Та ще й надала морока звернутись до нього при всіх майже по-друзьки: Павлухо! А хіба ж кожен зрозумів, що це тільки, щоб піддобритись та більше заохотити його. Ні, нехай вже краще буде це котрийсь із загону! Тому несподівана відмова Артема їхати з ними в Байрак дуже знепокоїла його.

— Та ти ж хотів на Пашків глянути!

— Немає вже зараз потреби,— сказав Артем.— З мене досить і одного Пашка. Якого нам якраз і треба.

І не поїхав, залишився з Серьогою в Підгірцях.

XXI

Артем мав, безперечно, підстави не покладатися на вартового біля комори в ролі наглядача за Гусаком. Бо як надумає тікати, то, звичайно ж, не сунеться в ворота і навіть наряд щоб вийшов із хати в двері, які добре видно від комори, скоріше за все вилізе в напільне вікно — в густий вишняк за хатою, далі — городом поміж соняшниками прокрадеться до річки, а там — на човен і — в лісі. Лови тоді його! За якісь дві години буде вже у Вітровій Балці, під крильцем у волосної варти. Тому, залишивши Серьогу, про всякий випадок, на колодках під Гусаковим тином, сам подався Вухналевым подвір'ям та садком аж у берег, щоб заступити шлях Гусакові до річки.

Отут, на стежці, несподівано й зустрівся з Мирославою.

Ішла з Харитиною Данилівною, щоб, пообідавши скоренько (тоді, з усіма, вони не спромоглися), знову вернутися в третій барак (клуню), де один із хворих потребував оперативного втручання. Про це й вели проміж себе розмову. І заклопотана дівчина, може, й поминула б Артема, який, щоб дати їй пройти, зійшов із стежки й стояв у тіні під старою грушею, коли б він сам не похопивсь:

— Мирослава?!

Дівчина мовби спіткнулась на рівній стежині, примружено глянула в тінь і враз зашарілася.

— Артем? Боже!— мовила тихо й ступила зі стежки йому назустріч.— Боже, яка я рада, що бачу вас. Нарешті!

— Дуже радий і я, Мирославо. Страшенно!— тиснучи її маленьку тугу руку, сказав Артем, жадібно припадаючи поглядом до милого обличчя.

— О, навіть «страшенно»! Так я й повірила вам!— силувано посміхнулась дівчина.

— Та як вам не гріх, Мирославо. Чи ж я коли-небудь дурив вас! Навіть і отоді...

— Ні, про «тоді» ми не будемо. Це не так у моїх, як в ваших інтересах. Краще розкажіть, де ви пропадали півроку?

Що він живий, Мирослава узнала тільки вчора від Кушніра; що у Славгороді і мав би вже сюди прибути. А то ж півроку нічого не чула про нього. І коли ще жила у Славгороді, і три місяці в Князівці...

Сама-то звістки од нього, звичайно, й не чекала. Знала ще тоді, взимку, що зійшовся з Христею; жив якийсь час у неї в Попівці до від'їзду в Харків. А невдовзі по тому і з самою Христею познайомилась — у Бондаренків. А коли та перебралася з Троїцької вулиці до них на Гоголівську (ближче до роботи та й до нових, по Артемовій лінії, родичів), то майже щодня доводилося їм зустрічатись коли не в дворі, то на вулиці. Чемно віталися і, не спиняючись бодай на двоє слів, розходились. Часом зустрічались у тих же Бондаренків. Та це було вже згодом, як трохи вгамувала в собі почуття ревності до Христі. І допомогою їй в цьому, хоч як це, здавалося б, дивно, стало оте живе втілення Христиного з Артемом кохання, що звалося Васильком. (Зразу ж як перебралися на нову квартиру, Христя й забрала його од матері, скориставшись з ласкавого дозволу Бондаренчихи приводити малого до них на весь час, поки сама на роботі). Дуже схожий на свого батька — і не тільки лицем, а й вдачею, — він одразу ж, з першої зустрічі, прихилив Мирославине серце до себе. І, певно, ще тим, що був, як і вона сама, сповнений любов'ю до свого татка та тривогою за нього. Аж кинеться, бувало, зачувши в розмові його ім'я. А як видавалася щаслива нагода, що можна було й самому встрянути в розмову, ото вже було тоді втіхи для всіх: мав-таки хлопець що розповісти про свого татка!.. Навіть диву давалася дівчина, як це зумів Артем за якийсь тиждень життя з ним під одною стріхою отак заповнити собою його дитячий світ, отаку зворушливу викликати синовню любов до себе. І Мирославі часом аж моторошно робилось од самої думки, що всього цього могло і не бути в житті малого. Ну певно ж! І якраз — через неї. Бо саме їй випадало знедолити хлопця. Досить було тільки їй з Артемом упередити отой сліпий випадок на Полтавському вокзалі (зустріч його з Варварою) і, не відаючи навіть про саме існування Василька, віддатись наосліп своїм почуттям... Але ж це було б просто жахливо! Бо коли не тепер, то згодом, а таки виявилось б, що є Василько на світі. То що б же мали робити тоді? А коли б ще до того відкрилося, що і Христя не є і не була ніколи отією нікчемою, за яку мав її Артем впротяг всіх отих років; і що заміж за іншого вийшла

тоді не через свою легковажність, а зовсім з інших причин, серед яких не на останньому місці була і його тодішня дурна поведінка унаслідок отого страшного непорозуміння. Тож повинен був хоч тепер спокутувати свою тяжку перед нею провину. І якраз вдовує молодиця який вже рік. (Що чоловік передався до полону, Христя нікому, крім Артема, не хвалилася). Тому цілком можливо, що й тоді — за інших умов і куди складніших (може, були б уже одружені) — Артем так само залишив би її заради своєї сім'ї — Василька та Христі. А може, й ні. Бо не міг би ж він, справді, не рахуватися з нею! А як вона поставилася б до цього? Чи змирилася б з такою перспективою? Мусила б! Інакше — все життя потім зневажала б себе. За свій егоїзм. За те, що ради свого особистого щастя зважилася навіть на отакій ганебний вчинок: осиротити Василька і цим самим на все життя знедолити його. «Ну а коли б і в нас уже була своя дитина? Чи свою можна і сиротити, і знедолити!? Ні, це було б, дійсно, жахливо!» — вдесьте, всоте повторювала собі, намагаючись переконати себе, що все склалося якнайкраще для всіх. В тому числі й для неї особисто. Тож і нема чого нарікати на Артема, скоріше має бути вдячною йому за те, що одним ударом розрубав вузол. І так само нема чого їй принижувати свою жіночу гідність безглуздою ревністю до Христі, не маючи на те ніякого морального права...

Отак день по дню та й угамувала себе дівчина поволі. Немало сприяла цьому й Христина поведінка, її такт, стриманість. Особливо, коли ішлося про Артема. За весь час жодним словом при Мирославі не обмовилася вона про Артемове гостювання різдвяних свят у Попівці. І навіть, коли про те мову заводив Василько, раптом вся насторожувалась, мовби боялась — як би не сказав малий чогось зайвого. Але Василько, дарма що був хлопець безпосередній дуже і навіть з нахилом до старування, теж ніколи не торкався родинних стосунків свого татка з мамою. Та, певно, небагато про те і знав — з причини свого малолітства.

А все ж міг би розповісти дещо. Ну хоч би про весілля таткове та мамине, на якому й сам гуляв (правда, в постелі лежачи: бо після хвороби не зовсім іще оклигав був), навіть весільну чарку пив!.. Дуже кортіло розповісти. Але ж, будши не по літах кмітливим, стримувавсь. Міркував собі так: якщо мама ніколи не розповідають про це, то неспроста, мабуть. Догадувався навіть, що саме могло стримувати матір, чи не ота пригода з бабусею: сама тоді з печі за весь вечір не злізла і дівчат не пустила. А коли хрещений батько татків, дідусь Данило, підійшов до комина з повною чар-

кою і гукнув на піч: «Ось годі тобі, свахо, комизитися! Де твоя совість?!» — із-за комина виткнулась бабуся й сказала: «Моя — при мені! А де ваша совість? Отаке придумати: весілля при живому чоловікові! Стид-страм!» — і зникла за комином. Звичайно, про це, мабуть, і не слід, але ж, окрім цього, було на весіллі немало такого, про що можна б розказати. Ну та раз мама мовчать, то нема чого і йому вихоплюватись поперед батька в пекло. Або є ще й така ловка таткова приказка: «Мовчи глуха — менше гріха...»

До останнього дня у Славгороді Мирослава так і не знала про те «весілля». А це й уможливило згодом оту химерну «метаморфозу» з нею, що замалим не кінчилась для неї тяжкою сердечною травмою. В буквальному розумінні.

Власне, ще з самого початку дівчина відчувала велику спокусу пояснити Христину стриманість не особливостями її вдачі, а просто нестачею матеріалу для викінченої любовної історії. Інакше чого б вона — якщо вже побралися з Артемом — отак старанно уникала цієї теми? Як видно, бракувало щасливого кінця для цієї історії! І сама ж бачила, що висновок цей не витримував першого ж зіткнення з фактами. Страшну новину про Артема сказала їй Бондаренчиха, тьотя Маруся (а не хтось там!) — жінка розважлива; до того ж добре знала про її почуття до Артема. То як би ж вона могла завдати їй отакого горя, коли б не була абсолютно упевнена, що це — правда! Од самої Христі начебто знає про це. Ну, то які ж можуть бути сумніви?! Треба мужньо глянути правді у вічі! На тому й утвердилась.

Не одразу й не легко, певна річ, вдалося їй це. Були й безсонні довгі зимові ночі, були й плачі в подушку, щоб не дай бо не почули за стіною мати з батьком, і без того вже знепокоєні її журбою та змарнілим видом. Догадувалися, певно. А може, й ні, а пояснювали все іншими причинами, яких (особливо останнім часом) було та й було... У неймовірно тяжкому становищі перебувала країна. Навально сунула чорною хмарою німецька орда, і не було чим зупинити. Фронт підходив уже до Дніпра... Не знаючи ні сну, ні перепочинку, забуваючи вчасно поїсти, Мирослава нарівні з своїми товаришами з партійного активу працювала в ці дні до цілковитого виснаження. Де вже було, здавалося б, знайти сили та й час іще й для любовних переживань! Та минуло вже й часу немало відтоді — мовби заспокоїлась трохи. Тим-то великою несподіванкою був і для неї самої отой раптовий спалах її кохання до Артема, що впротяг кількох годин світив їй ясніше за сонце, але ж так само раптом і згас, полишивши в її душі іще густіший морок...

Сталося це в останню ніч перед від'їздом із Славгорода. Останній ешелон з обладнанням патронного заводу відходив завтра рано. З ним ото й мала від'їздити вона; поки що — до Полтави, а там, у губкомі, вирішиться її доля надалі. Все партійне хазяйство у вигляді присадкуватої оббляхованої скрині з архівом та всякою документацією ще звечора було повантажене у вагон, і Бондаренко, Федір Іванович, на поліг, щоб не гаючись ішла додому. Обійдуться без неї. А їй треба ж і самій зібратися в дорогу та й заодно побути хоч ці останні години з своїми рідними... І ось вона вдома. Самі збори забрали небагато часу. Вже речовий солдатський мішок з найнеобхіднішими речами стояв на стільці в їдальні наготові, хоч іще й не зав'язаний, і мати ворожила над ним, приміряючись, як би щось там іще туди запхнути. Значно більше часу пішло на взаємні поради, напущення та застереження і просто на безпредметні розмови — аби не мовчати! Бо смуток і жаль тільки й чекали на це і зразу ж заповнювали собою кожную більш-менш тривалу паузу. Нарешті, десь вже за північ, всі потомлені вкрай вклялися спати. Мирославі тільки цього й треба було. Бо мала ще одну робітку собі, яку конче треба було зробити саме тепер: навести порядок і в своїх сердечних справах.

«Повинна ж я, нарешті, раз і назавжди визначити свої стосунки з ним! — справедливо обурювалась на саму себе. — Чи нехай і далі несе течія, аж поки — або ж затягне у вир чи, в кращому разі — понівечену, напівживу — винесе десь на мілину. І все тільки тому, що не знаю й досі, до якого берега рятуватись. Чи до того, де він, чи до того, де його нема і ніколи вже, ніколи не буде. Ні, годі з цим зволікати!»

За вихідний момент у своїх роздумах взяла, природно, останню їхню з Артемом зустріч, на Слобідці, перед від'їздом його з міста у Вітрову Балку. Знала, що в нічній сутичці з гайдамаками був поранений, то прийшла оглянути і перев'язати на дорогу. Отоді й відбулась у них остання розмова і водночас перша за цілих півроку, в якій заговорили вони нарешті про свої почуття. Сто раз потім мимоволі пригадувалась їй та розмова, і тому пам'ятає її майже дослівно. Почав Артем. Не дочекавшись, поки закінчить перев'язувати, затримав її руку і ніжно поцілував. Став просити пробачити нестриманість його позавчора в нічному під'їзді партійного комітету, коли, скориставшись з її розчуленості, став її цілувати. «Не треба булс мені цього робити!» У неї од цих слів так і похолонуло в серці. Продовжувала бинтувати наосліп, бо нічого вже не бачила за слізьми. Артем став заспокоювати. Та вона вже й сама оволоділа собою. «Облиште! Зараз це все минеться! Але на вашу одвертість

хочу відповісти так само одверто. Коли б я не вірила у вашу порядність, то, далєбі, мала б усі підстави запідозрити вас в нечесних намірах відносно мене. Чому ви приховали од мене?.. (Тільки напередодні узнала про його колишній роман із Христею і про дитину, прижиту з нею). Адже ви й досі любите її! — «Ненавиджу! — палко заперечив і додав після паузи: — Але хочу, щоб і цього не лишилося в серці, навіть рубця. Тільки отаким — чистим серцем я хочу і матиму право любити вас!..» І ось минає два тижні якихсь, і він вже зійшовся з іншою. Ну, хай не просто з іншою, а з своєю першою коханою, але ж все одно — гидко і незбагненно. Абсурд якийсь! Або ж...

Цей здогад і раніш не раз спадав їй на думку, але в отакій категоричній формі ніколи ще; власне, це вже й не здогад був, а переконаність, не цілковита ще, але ж... «Ну, справді-бо, з чого ти взяла, що тьотя Маруся оте слово «зійшлися» вжила в спеціальному значенні, а не в звичайному, найчастіше вживаному розумінні «дійшли згоди» чи «порозумілися»? Бо ж тільки такий смисл і в'яжеться логічно з тодішньою ситуацією. Адже відомо, що в Попівку Артем поїхав з єдиним наміром забрати Василька. Якщо не назовсім, то хоч погостювати в бабусі Гармашихи. А він — хворий. І Христя якраз домує. Довелось од наміру того одмовитись. А замість того дійшли якоїсь там згоди з Христею відносно Василька, і в результаті — залишився в них на кілька днів; і не так, певно, гостювати, як дещо в хазяйстві зробити. Розповідав же Василько — чого тільки не переробив його татко тоді, та який він майстер на всі руки: і хату зокола кукурудзяним бадиллям ушив, і борошна аж два мішки десь розстарався, а в хаті — новий піл настелив. «Тепер хоч конем на ньому гарцюй — і не рипне! А то ж було...»

Цей осоружний піл попервах неабияк муляв дівчині. Але потім, добре присоромивши себе за «брудну уяву» свою, заспокоїлась: дурниця! Аж нічого не могло бути між ними. Бо й він — хлопець порядний, та й Христя ніяк не справляє враження легковажної жінки, схильної до таких пригод. Але головне все ж таки, мабуть, не в ній, а в ньому. «Порядний хлопець». Безперечно. З таким, як то мовиться, сміливо можна в розвідку йти; такому можна довірити найважчу справу — з усіх сил понатужиться і таки зробить. Що він не один раз і доводив за ті півроку. Але що вона знає про нього в іншому відношенні, як про мужчину, представника отого, за його словами, «дикого племені»?.. Вона прискіпливо дошукувалась в кожній пам'ятній зустрічі з ним якогось вчинку чи висловлювання його, яке пролило б хоч трохи світла на це питання, що так хвилювало зараз її. І не знаходила ні-

чого. Так, наче спеціально чомусь обминали вони тоді в своїх розмовах оцю неприємно дражливу для них тему. Потім збагнула: не «чомусь», а після отої невдалої спроби таки порушити цю тему.

Було це в липні минулого року. Але пам'ятає все до дрібниць... Заплющує очі — і ось вже бреде вона босоніж теплими калюжами на тротуарі, приємно відчуваючи плечем тепло його тіла: удвох ішли під одною шинелею. А сталося це так. Проводила збори в саперному батальйоні, до якого була прикріплена по партійній лінії як агітатор і тут захватив її дощ. А вибралася з дому за години в самій батистовій блузочці. Та ще пустився обложний, годі було й думати, щоб пересидіти його. Артем запропонував свою шинелю. Примірила — аж вона полами мало не до землі. Бо й так невисока, а без черевичків (не хотіла псувати на дощі, то й роззулася) і зовсім стала низенька. Тоді Артем знайшов інший вихід, згадавши, що якраз і йому треба в той край. Ото й пішли разом, — під одною шинелею, накинутою на плечі, — невимушено розмовляючи. Це вже не вперше були вони наодинці за цей місяць, відколи він з'явився в Славгороді. І кожну таку нагоду Мирослава старалася якнайкраще використати, щоб чимбільше дізнатися про нього. Артем був досить цікавий співрозмовник. Не завжди охоче, але коли вже починав, то сам захоплювався й цікаво розповідав про своє життя — не таке вже й багате, але й не бідне на всякі пригоди. Як видно, й цього разу розповідав щось цікаве, і, заслухавшись, нескоро вона здогадалася: «Та ви ж хоч покладіть руку мені на плече; вам же важко отак тримати її навису». — «Нічого. Потримаю!» — відказав Артем тоном, який не зовсім чомусь сподобався їй. Сама ще не розуміла — чим саме. По невеличкій паузі спробувала повернути його до перерваної розмови — Артем з явною неохотою с'як-так докінчив свою розповідь і надовго замовк. Не озивалась і вона, намагаючись розгадати причину раптової зміни його настрою. І врешті, як здалося їй, розгадала-таки. Сором і каяття поїняли її, проте і за цих умов чемність не зрадила її: «Ну ось якраз і дощ перестає!» — сказала перше, як звільнитися від шинелі. Але Артемова рука вчасно лягла їй на плече і не пустила. «Де ж він перестає, як іще більший припускає!» — сказав із неприхованою іронією, бо зрозумів її маневр. — А запалення легень хоч і дорога ціна, але не та, що міг би нею задовольнитись». — «Ціна? За що ціна?» — не розуміла вона і насторожилась в недоброму передчутті якоїсь нової прикрості. «За ту кривду, що ви заподіяли мені щойно, — відповів Артем і мерщій: — Ні, ви не сказали мені цього у вічі, — ні «йолоп», ні «хам»; може, і в думці

вжили якесь інше, делікатніше слово, скоріше за все — «нахаба»...» — «Та за що б же я мала отак вас?..» — «А хто ж по-вашому, як не нахаба і хам, міг зрозуміти ваш товариський дозвіл покласти руку вам на плече, як певне... ну, заохочення до більшої сміливості, чи що?» — «Он ви про що! — полегшено зітхнула вона. — Ні, я не такої поганої думки про вас». — «А чого ж ви раптом отак сахнулися од мене?» — «Це інша справа, а ми ще не покінчили з цією, — ухилилась од відповіді і, помовчавши трохи, сказала: — Ваше обурення, Артеме, було б цілком зрозумілим і навіть похвальним, коли б воно не виникло рапніше за причину, яка його нібито викликала. Адже ще до того, як я «сахнулась», ви вже надулися, як сич, — даруйте мені це порівняння. Чому? В природі причина завжди передує наслідкові. Тож і тут треба шукати її не після, а перед отим вашим зіпсованим настроєм. А перед тим я якраз дала отой товариський дозвіл... От і виходить, що обурило вас зовсім не те, про що ви говорите, а моя жіноча підступність, що якраз і характеризується отакими прийомами, як заохочення або й відкрите полювання на мужчин. Он бачите, як воно обернулось! То яку ж ціну мені тепер заправити з вас, як відшкодування за вашу кривду, мені заподіяну?» — «А чого ж неодмінно підступність? Є ж і така вада жіноча, як необачність. За що рано-пізно, але завжди доводиться розплачуватися вашій сестрі. І коли хочете знати, то саме це і засмутило мене тоді. Що погано ви, Мирославо, знаєте нашого брата, чоловіче наше дике плем'я». — «Чи таке вже, справді, дике суспіль?» — цупко вхопилась за цю ниточку, яка, думалось, приведе до отого клубочка. «Ну, не суспіль, звичайно, — сказав Артем. — Не берусь визначати у відсотках, але що таких більшість, котрим пальця в рот не клади, то це вже певно. Може, навіть і всі дев'яносто відсотків». — «Ой-о! — маскуючи жартом своє збентеження, «жахнулась» вона. — Ну та не будемо впадати в розпач, пам'ятаючи, що відсотки ваші явно завищені. Не розумію тільки, який вам смисл? Хіба що... Ну та, звичайно ж, себе до тої малочисельної більшості не зараховуєте. Мовчите! Невже й у вас в цьому відношенні не все гаразд? — і похопилась додати: — На відповіді не наполягаю. Бо сама бачу, яке недоречне запитання. — І навіть прискорила ходу (підходили вже до будинку думи, де містився повітовий ревком і куди їй треба було зараз), не будши певна, що Артем скористається з свого права не відповідати на це справді-таки недоречне запитання і не бовкне, в пориві одвертості, чогось такого, про що все ж таки легше тільки догадуватись, а не знати напевно. Але в Артема цілком вистачило здорового глузду, щоб промовчати.

«Навряд щоб був він «святий» у свої двадцять п'ять років,— міркувала собі потім на самоті, перебуваючи на протязі кількох днів під враженням од тієї розмови.— Але не такий, десь певно, і грішник великий!» І, далебі, мала рацію. Якби був із нього бабій, то вже виявилось б за цей місяць. Зокрема — в його ставленні до неї. Але ж буквально жодної претензії до нього в цьому відношенні вона не мала. Серйозний, розумний, щирий хлопець; дуже стриманий, а після того випадку — чи не занадто навіть. І довго потім мовби почував себе винуватим в чомусь перед нею. Чи не за оту свою демонстративну мовчанку на її півжартом зроблене запитання про його парубоцькі справи. Не раз поривався спокутувати свою провину — підводив розмову до цієї теми, але вона сама тепер уперто ухилялась від подібних розмов. І добре робила. Авжеж! Оглядаючися тепер на свої з Артемом взаємини протягом цілого півроку, певна була, що, коли б тоді вже сказав був Артем про Христю та про Василька, їхні стосунки розвивалися б зовсім не так, як вони розвивалися за умов цілковитого невідання її про саме існування Христі та Василька. Власне, про Василька він тоді й не міг би ще нічого сказати, бо сам не знав, але хіба ж це не виявилось і в інший спосіб! Знаючи, де Христя працює, хіба ж вона не постаралася б зустрінутися з нею? Адже часто бувала і на її махорковій фабриці. То дізналася б, звичайно, і про дитину, прижиту з Артемом. І, певна річ, знайшла б у собі сили тоді відійти обіч, не ускладнювати Артемові стосунки з його синашком, а може, і з самою Христею. І це, як здавалося їй, тоді не було дуже складним. Треба було тільки не так часто зустрічатися їй із ним і особливо в домашній обстановці — у Бондаренків, та й у себе вдома. А то ж...

Кожної неділі (а бувало, й посеред тижня), коли гостював Артем у своїх родичів, Бондаренків, то неодмінно й до них заходив. Чи по якусь книжку безпосередньо до неї, чи з батьком її «згуляти» в шахи (Артемове надбання іще з Холодногірської тюрми). Годинами просиджували влітку під акаціями за садовим столиком, а прийшла осінь — перекочували до приміщення. І це були чи не найліпші години в її житті. Дуже полюбляла в такі години прилаштуватися в тій же їдальні (в своїй кімнаті не сиділося) і робити щось своє. То дарма, що заглиблені — кожен у свої роздуми — обидва гравці не помічали її. Тим краще: вільніше було їй щось своє думати, якщо в руках була якась бездумна робота — в'язання абощо. Проте і за думками, так само як за читанням, весь час у свідомості чатував недремний вартовий, і досить було Артемові тільки невдоволено мугикнути чи просто рипнути стільцем, як вона вже насторожувалася: «Що, Артеме,

непереливки?» (Термін із його словника).—«Дарма!» Але іноді, в особливо скрутному становищі, одверто признавався, що таки «дав зівка». Тоді вона відкладала своє рукоділля чи книжку і поспішала йому на допомогу. Сідала поруч і, зорієнтувавшись в ситуації, обережно підказувала йому черговий хід: «Я б отак походила».—«Ну що ж, так і походимо»,— погоджувався Артем; не завжди, правда, та й не одразу, а після роздуму; мовляв, «мудрі поради слухай, а роби по-своєму!» Цей «девіз» його попервах смутив трохи дівчину, але потім обвиклась, і вже оця його незалежність навіть імпонувала їй. Бо не таке велике щастя жінці мати надто зговірливого чоловіка, у котрого нема своєї думки.

Аж ось куди вже сягали її думки — мрії дівочі! І мала на це підстави. Сама не сліпа була — бачила, ким уже стала за ці кілька місяців для Артема; почувала, що й вона кохає його палко і віддано. Далєбі, могли б уже бути щасливим подружжям. Коли б не ота невидима стіна, що стояла між ними перепною до зближення. І спорудив її не хто інший, як вона ж сама. Отоді, отим необережним своїм запитанням, а він допоміг їй — своєю мовчанкою, красномовнішою за відповідь... І обоє розуміли це. Проте минали дні, тижні, місяці, а вони нічого не робили, щоб оту стіну-перепону зруйнувати. Артем — сподіваючись, що вона сама якось завалиться, а Мирослава хоч і знала, що не завалиться сама, не наважувалася з остраху. І врешті зважилася-таки...

За вікном біла хвища, порошчала в шибки сніговою крупою всуміш із дощем, торохтіла обривком бляхи на дахові, але вона нічого того не помічала, поринувши у спогади. Чула тишу й розмірене цокання маятника за стіною в ідальні та часті удари свого серця: ось-ось мав прийти Артем. Сьогодні (було це на початку грудня) повітовий партійний комітет ухвалив відрядити до Харкова товаришів — по зброю. Вибір припав на Куліша та Гармаша (обидва найактивніші організатори Червоної гвардії на патронному та машинобудівному заводах). Всі надії покладали на Супруна Григора Наумовича; до нього в губком і мали вони звернутися передусім. Відповідного листа було вже складено й підписано Гайовим. А користуючися з щасливої нагоди, вона з батьками написала Гриші й свого листа і приготувала невеличку передачу-гостинець малому Сашкові — свої ковзани-снігурки, що вже не перший рік лежать без ужитку, а йому будуть неабиякою втіхою. По цей лист та пакунок і мав зайти Артем. Обіцяв — десь годині о шостій. Бо від'їздити мали небарно, цієї ж ночі.

Батько після чергового сердечного приступу спав. Матері не було вдома — пішла до своєї сестри. Тому чуйно при-

слухалася, щоб вчасно почути кроки біля ганку й відчинити двері, перше ніж встигне подзвонити. Щоб не розбудив батька. Так і було. А потім сиділи в їдальні й стиха розмовляли в чеканні — з хвилини на хвилину мала повернутися мати, то, певно, захоче щось і на словах переказати Гриші. І, може, тому, що говорили стиха, часом навіть переходячи на шепіт, слова здавалися ваговитішими, аніж, можливо, були насправді. І це, звичайно, не могло не хвилювати їх. Спитала, за скільки приблизно днів можна буде управитися їм з поїздкою. «Та звідки ж знати хоч би й приблизно!— І міркував уголос:— Щонайменше дві доби в один, кінець, та там... За тиждень чи вправимось». — «Ой-о! Цілий тиждень?!— аж кинулась. — А ви так спокійно про це! А втім...» Йї мимоволі пригадалось, як він зрадів, коли сьогодні вранці в партійному комітеті Гайовий оголосив про відрядження до Харкова його з Кулішем. «А що ж тут дивного!— на її ревниве нагадування про цей факт відповів Артем. — На таке діло, як роздобутки зброї, я ладен піхтурою до Харкова й назад. Бо, самі знаєте, зброя нам зараз потрібна, як хліб насущний». Відповідь ця її трохи заспокоїла. «А де зупинитись думаєте? Можна буде у Гриші». Артем відповів, що це справа проста: чи ж мало в нього друзів по роботі на паровозобудівному! У когось і приткнуться. «Та ви ж можете і в своїх колишніх квартирних хазяїв. — Артем насторожився. Бо вже не раз — жартома, правда, — Мирослава пригадувала йому дочку квартирних хазяїв, котру мав необережність, розповідаючи за своє харківське життя, назвати першою красунею на всю Журавлівку. — І як я не догадалась одразу, чому ви так зраділи цій щасливій нагоді побувати в Харкові!..» Артем важко горзнувся на стільці. «Ось що, Мирославо, будемо кінчати з цим!— сказав похмуро і вийняв з кишені кiset. — Годі у хованки гратись!» — «Давно б отак!» І вся напружилась, щоб гідно зустрінути найгіршу прикрість. Але Артем не поспішав. Скрутив цигарку, потім зліпивши її, рвучко звівся з стільця. «Та паліть тут!» — захопилась сказати. «Ні, не буду накурювати», — і вийшов у передпокій. Першим порухом її було вийти й собі вслід за ним. Але почуття власної гідності не дало їй цього зробити. Сиділа й чекала — в тій же напруженій позі і з таким нетерпінням, що навіть час уповільнив свій хід. Далєбі, бо хіба ж за дві-три хвилини за годинником можна було стільки передумати, науявляти собі стільки всяких страхіть! — більш, аніж за всі місяці досі... А кинулась од гомону в передпокої. Не одразу навіть збагнула — з ким це він, а тільки — коли вже почула материн голос. Отак удвох вони і ввійшли до їдальні... Розмови цього вечора, звичайно, не відбулось. Єдине, чого до-

моглася від нього перед розстанням, що історія це давня, биллям порóсла; і що ніякого відношення до Харкова не має. Словом честі запевнив. («Ну що ж, спасибі долі й за це!») Але докладно розповідати не став, бо вже не був у настрої. Нехай, мовляв, якщо не мине потреба, розповідь потім, після свого повернення.

Та обставини склалися так, що потім не до того вже було їм обом. Саме напередодні його повернення скоїлось оте лихо: роззброєння полуботківцями саперного батальйону, єдиної військової частини гарнізону, на яку можна було цілком покластися. І ні Гайового, ні Бондаренка в місті. Бо за кілька днів перед тим виїхали до Києва на Всеукраїнську партійну нараду, а звідти — в Харків, на Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Вона ж залишалась у партійному комітеті за Гайового. Розгубилась, звичайно. Проте за допомогою Кузнецова та покійного Тесленка скоро й оговталась. А тут іще й Бондаренко, дізнавшись в дорозі про прикрі події у Славгороді, вернувся у місто. І врешті пощастило-таки дати відкоша гайдамакам. Хоч би вже тим, що вдалося вихопити свою зброю із склепу при казармі (і зробив це Гармаш зі своїми червоногвардійцями) та організувати загальноміську забастовку протесту і велелюдний мітинг під більшовицьким гаслом: «Вся влада — Радам!» З Артемом хоч і бачились того дня, і навіть не один раз, але, звичайно, жодним словом не обмовились про те; та й дико було б!.. І лише третього дня на Слобідці отоді, перед самим від'їздом Артема із міста, вони повернулися до тієї теми. «Ненавиджу! — сказав Артем про Христю. — Але хочу, щоб і цього не лишилося в серці, навіть рубця!»

«Е, хлопчику мій, — вся пойнята любов'ю до нього і майже материнською ніжністю, думала дівчина тепер. — Такого в житті не буває: коли гоїться рана — рубець залишається назавжди. Та дарма. І з рубцем на серці я люблю тебе палко і віддано і любитиму до самої смерті!..»

Тільки десь перед самим світанком заснула цієї ночі Мирослава. Проте спала недовго, чи хоч годину. Бо, як розплющила очі, в хаті лише починало сіріти. І так же сіро було у неї на душі. І тривожно. Не тільки тому, що мала сьогодні залишати домівку, і рідних своїх, і рідне місто, де народилась і де минуло дитинство її та юність... І не тільки залишати, а віддавати на поталу ворогові!.. Тривожно було ще й за оту свою химерну споруду, з таким натхненням і радістю будовану вночі, але — чи не на піску? Те, що вночі здавалося їй незаперечним, зараз уже викликало сумнів. І насамперед — оте її цілком довільне тлумачення слова «зійшлися» — в розумінні «дійшли згоди». Чи таки справді най-

частіше вживане воно саме в цьому розумінні, а в даному випадку — і найбільше ймовірне? Єдиний, хто міг іще зарадити їй, порятувати,— це Бондаренчиха, тітка Маруся. Дівчина схопилася з ліжка й підбігла до вікна, глянула на їхні вікна — світилося в них. Тоді мерщій стала одягатись. На запитання матері відповіла, що до Бондаренків попрощатися. Щоб уже, коли прийдуть по неї, не затримуватись.

Тітка Маруся вже поралася в хаті, і нікого більше з дорослих дома не було: Таня пішла вже на роботу, а Федір Іванович і не приходив ночувати додому; у відчинені двері за перегородкою видно було — в одному ліжку спали Петрик і Василько (мабуть, отак сонного і принесла його Христя, йдучи на роботу). «Чого це ти так рано?»— привітно, але й здивовано разом зустріла її господиня. Мирослава розповіла, що від'їздить сьогодні з сшеломом, зайшла попрощатися. І засмутились обидві. Посиділи погомоніли хвилин кілька, врешті Мирослава звелася з місця. «Ще я хотіла про одне вас, тітко Марусю, спитати...» Бондаренчиха терпеливо вислухала її і ще гірше засмутилася. Власне, це вже одне було красномовною відповіддю, але дівчина не задовольнилася цим. Тоді тітка Маруся сказала прямо: «Славонько, ну ти ж розумна дівчина і вольова,— викинь його з голови!— І щоб не було вже у неї ніяких сумнівів і ніяких надій, додала, згнітивши серце:— Ти питаєш... Та вона вже третій місяць вагітна від нього...» Сама потім Мирослава дивувалася, як у неї тоді не розірвалося серце! І де вона сили взяла в собі, щоб подолати оті п'ять чи шість сходинок із підвалу. Але східців ганку свого — вже непевна була, що подужає, то опустилась знесило на лаву біля столика під акаціями, і не знати, скільки б просиділа, коли б не спохватилася мати— виглянула з дверей.

Обійшлося тоді... А потім, уже в Князівці, власне, не так у самій Князівці, де мало й бувала, як по лісових хащах та по глухих селах лісових, серед людського горя,— і незчулась, як вилікувала своє серце. Хай і не зовсім іще, але вже цілком спокійно, незлобиво могла думати про Артема; і розважливо, як отоді, у Славгороді — до тієї «метаморфози» з нею, міркувала собі: «Ні, таки справді нема чого нарікати на нього. Бо зробив, як і повинен був зробити: вчасно розрубав вузол. І нехай їм щастить! Але ж і я люблю його!— озивалося серце.— Ну то й люби. Хто тобі не дає! Люби, мучся, серед ночі в тривозі кидайся зі сну...» А вчора, коли дізналась від Кушніра, що живий і мав би вже кілька днів тому сюди прибути, то цілу ніч не заплющила очі в тривозі. Бо де ж він міг забаритись отак, коли ходу з міста сюди всього кілька годин? Невже по дорозі в пастку потрапив?!

Тим-то, зустрівшись з ним оце щойно на стежці, не могла стримати ні подиву свого, ні буйної радості. Аж зашарілась була і замалим не кинулася, щоб обняти його. Але ж і він... Хіба не помітила, як і він зрадив їй. І зараз оце, розповідаючи про себе, не раз уривав свою розповідь і все поривався до неї з розпитами. Та вона ухиялась кожного разу, навертаючи його новим запитанням до розповіді про себе-таки.

— Ну а зараз, чого ж ви не в Байраці, з усіма?— І вкрай здивовано:— Що таке?— Бо перш, як відповісти, Артем сплохано оглянувсь і лише по тому сказав заспокоєно:

— Та ні, це вже було б не просто невезіння, а — диявольське! Коли б саме за ці десять хвилин, що стоїмо з вами, проскочив він...— І став розповідати про підступного Гусака. Але тепер уже стояв до його садиби в зручнішій позиції і прогалину на вгороді од повітки до конопель, де тільки й видно буде його на стежці, не спускав із поля зору.

— Ну, а ви ж, Мирославо, у Підгірці надовго?— скориставшись з мовчання пригніченої дівчини, спромігся нарешті перевести мову на неї.

— Не знаю. Мабуть, ночувати будемо в Зеленому Яру, а завтра — в Князівку. В Озерянську волость дуже треба мені. От лихо з цим сипняком!..

— Жаль, дуже жаль!— засмучено сказав Артем.— Стільки часу не бачились. Стільки сказати хочеться!..

— Але ж я й так знаю вже все.

— Е, ні, не все. Бо звідки б же, коли про це навіть і я... зовсім не певен, чи до пуття знаю...— І пошепки:— Він!

Справді, з-за повітки на стежці спершу з'явилася Приська — у квітчастій хустці на голові, у синій святковій керсетці; за нею її чоловік, теж по-святковому вдягнутий і в руках — у білу хустинку чи в якусь шматину загорнута, мабуть, паляниця. У гості кудись. Чи не до тещі у Вітрову Балку! Проте Артем не рухався з місця, щоб не привернути на себе їхньої уваги. Лише повернувся спиною до них, щоб не впізнали. І продовжував розмовляти з Мирославою. Хоч, ясна річ, мова вже була не про те.

— Чим би я могла допомогти вам?— шепотом спитала Мирослава.

— Ідїть мерщій — на вулиці на колодках побачите Гука Серьогу, з патронного заводу; нехай зразу ж біжить Гусаковим городом у берег, на підмогу мені.— І затим — якраз Гусак із жінкою зникли за височенькими вже коноплями,— пригнувшись кинувся й собі бігцем у берег. В кінці городу уповільнив ходу, бо вже побачив, що встигне якраз, переступив перелаз і був уже на стежці, що вела уздовж річки до мосту.

— Он ба, і супутник нам!— весело сказала Пріська від перелазу, побачивши за два кроки на стежці Артема.— Ти, мабуть, теж у гості додому?

— Ні, не супутник,— підходячи до перелазу, відказав Артем.— Та думаю, що й тобі, Прісько, мабуть, краще буде відкласти гостювання на потім.

— А чого це?— здивована застигла на перелазі.

— Бо самій тобі лісом іти...

— Я не сама,— не дала й доказати.— А з чоловіком. Гусак стояв тут же. Хмуρο й насторожено дивився на Артема, але в розмову не встрявав.

— Чоловік твій зараз нам тут потрібен.

— Та з якої речі!— не втримався Гусак, обурений, знизав плечима.— Я ж сказав Кандибі, що після свят займуся тим ділом.

— Не про те діло мова. Про інше.— На цих словах Артем узяв Пріську за руку й допоміг їй зійти з перелазу. Тоді й сам переліз до них на город.— Вернімось до хати!

— І не подумаю!— уперся Гусак. Мабуть, догадався вже, про що йдеться. Але духом не підупав: не втратив іще надії якось викрутитися. На крайній випадок — кругом ні душі — всадить кулю йому в перенісся та й давай бог ноги!.. «Е, спізнивсь!»— тьохнуло серце, озирнувся на гупіт ніг і побачив, що стежкою сюди біг якийсь незнайомий чоловік, але бачив його за обіднім столом у Вухналя в хаті; ясно: кореш Гармашів. «Донаминавсь!» Проте рука автоматично смикнулась до пояса, і, коли б Артем не був отакий пильний, кінчилося б погано для нього. А то вчасно схопив Гусака за руку — заломив її за спину йому, а правицею рвонув полу піджака й вихопив із-за пояса наган.

— О, передбачливий!— хрупнув курком — поставив його на бойовий взвод.— Ну, ступай!— показав наганом на стежку до хати. В цей час підбіг і Серьога.— Забери в нього клунок.

— Та це ж паляниця — гостинець,— похопилась Пріська.— Давай сюди!

— Ні, тут є щось, окрім паляниці,— сказав Серьога, намацавши пакуночок — загорнуте щось в газетний папір. Як виявилось — гроші.— Ого!

— Просив тесть в позику, на воли, то оце й прихватив,— пояснив Гусак.

— Розберемось. Ступай, ступай!— Артем ішов слідом за ним і думав: а куди ж його подіти тим часом? Не стовбичити ж біля нього, поки з Байрака повернуться! Вихід підказав Серьога: в комору, куди оце зброю склали. От і буде під вартою. Це, дійсно, був вихід. Щоправда, довелося немало з вартовим поморочитися. Бо спершу й слухати не хотів, але потім

умовили-таки. Серьога звичайним цвяхом відімкнув замок, Артем порадив Прісьці принести оберемок соломи.

Та кожух візьми.

— Кожух?— здивувалась молодиця, бо припікало вже хіба ж так.

— А його лихоманка тіпає. Казав: «Під кожух оце як заберусь — на цілі сутки». Думав, знайшов дурних. Маєш тепер нагоду. Ну ж, заходь!— А як Гусак і тепер, перед самим порогом, уперся, то насилу стримуваний досі гнів шарпнув Артема до нього; схопивши Гусака за карк, він зірвав його з місця й турнув через поріг у комору.

XXII

У Вітрову Балку Артемові треба було не тільки щоб провідати своїх рідних, а ще в одній нагальній справі. Бо допит Гусака не дав нічого, як не старався Гудзій. (Саме його Кушнір, від'їжджаючи разом із Мирославою Супрун із Підгірців, залишив розслідувати Гусакову справу). Затявся в одну шкуру: не був у Славгороді, і хоч кілок йому на голові теши! Та й чого б він мав у той Славгород, коли ж, мовляв, уся його «комерція» пов'язана тільки з Полтавою!? Отож і цього разу в Полтаві був. Привезений Кандибі хлопець хіба ж не переконливий тому доказ!? Проте і Гармашеві не можна було не вірити, що бачив Гусака в Славгороді того дня вранці,— на другий день після страти німцями Тимоша Невкипілого. А коли так, то вже саме заперечення Гусаком факту свого перебування в Славгороді та кружний шлях додому через Полтаву (аж із двома пересадками, тоді як ромоданівським поїздом не було жодної) набирали дуже підозрілого смислу; а основний аргумент (Кандибин хлопець) просто перетворювався на свою протилежність, себто на доказ проти самого Гусака. Бо, як засвідчив Кандиба, він, власне, ніколи й не просив його об тім. Була колись розмова, але, по-перше — в жарт, а по-друге — два місяці тому! За цей час у Полтаву Гусак їздив щонайменше разів зо три або й чотири, проте за хлопця згадав чомусь тільки тепер. Несамохіть виникає думка, чи не навмисне припасав оцей хитрий «хід конем» про якийсь особливий, крайній випадок. (Що ним цілковито міг бути і такий, як страта Невкипілого; а особливо, якщо й сам був до того причетний). Тому зараз усі зусилля Гудзія були спрямовані на те, щоб з'ясувати,— і абсолютно певно!— чи таки був Гусак того дня у Славгороді. Від цього залежала сама подальша доля його: поживе ще на світі, чи, як скаженого собаку, знищать негайно. Отож і був Гудзій дуже обережним. І, ясна річ, самим Гармашевим свідченням ніяк не міг задовольнитися. Тим більше, що сам Гармаш визнавав, що бачив Гусака тоді лише

мигцем, і хоч запевняв, що помилки нема ніякої, Гудзій лишався при своїй думці: треба, щоб хтось іще ствердив це. А хто б же міг — окрім Христині тітки та Мегейлика? (Якщо, звичайно, захочуть встрянути в це діло). Тільки ж для цього треба з'їздити в Славгород. І не кому ж іншому, йому доведеться. Без всякої охоти, ну та раз треба, то Артем ладен був і на це. Але Гудзій був проти його поїздки у Славгород: дуже великий ризик; інший спосіб треба знайти. Отоді Артемові й спало на думку — попросити Христю з'їздити замість нього у Славгород до своєї тітки. Це було тим більше доречним, бо мала, мабуть, і без цього потребу побувати в місті: адже вибралася тоді поспіхом, не заходячи навіть до Бондаренків, не взявши нічого з своїх пожитків, навіть з одежі, в чім була — в тім і поїхала. Тому добре було б вирядити її підводою (з якоюсь оказією), а не поїздом. З тим, щоб за одним заходом забрала вже всі свої пожитки, та й швидше б обернулася, — коли не обидень, то принаймні за два дні щонайбільш. Продумане було в нього вже й що саме мала б привезти від тітки: оту фотографію (потайки від дядька Йвана, звичайно) та хоч би кілька слів за її підписом, про те, що зображений на фото Лиходіїв приятель Пашко столувався в неї, як його гість, на минулому тижні протягом двох чи кількох там днів. А коли б схотів ще й Мегейлик поставити свій підпис на тому документі — ще краще... •

З цим він і йшов тепер додому.

На сторожову заставу поблизу хати лісника прибув, коли вже звечоріло. Так вони й домовлялись із Грицьком Саранчуком іще в Підгірцях. На заставі його мав чекати котрийсь із Саранчукових хлопців, який і буде йому за провідника. Проте замість котрогось із хлопців чекав його тут сам Грицько.

— А чого — сам? Не знайшлося послати когось іншого? — Коли вже простували від застави до узлісся, спитав Артем. — Чи ти, може, після збору загону ще й на селі не був, оце тільки добираєшся?

— Та ні, був на селі. А от якраз у Байраці не довелось... — І на здивування Артемові, бо при ньому ж тоді, зразу по обіді, від'їздив і він з усіма разом із Підгірців на збір загону, пояснив, що не доїхав тоді до Байрака. На півдорозі з тачанки сплигнув. — Бо це ж треба, справді, волячу шкуру мати, як на Кандибі, щоб витерпіти всі оті незаслужені образи Кушніра.

— А чим же він образив тебе? — здивувався й занепокоївся Артем. Грицько тільки й чекав на це запитання (може, заради цього й прийшов — подумалось Артемові), бо зразу ж охоче став розповідати.

Почалось, либонь, з того, що за весь час у Підгірцях п'яти хвилин не викроїв Кушнір, щоб поговорити з ним. Хоча поза

очі напередодні — сам Кандиба розповідав потім — дуже цікавився ним та все докопувався, дарма що немало вже й сам знав, невідомо з яких джерел,— і про стосунки його з Івгою, і про перехови в школі юнкера-панича, і навіть про доброзичливе ставлення до Грицька старого Погорелова... Проте під час особистої зустрічі сьогодні ні словом не обмовився. Можна було подумати, що Кандиба зумів розвіяти геть-чисто всякі його сумніви. А виявилось, що була тут зовсім інша причина. Просто відтягував розмову на останні хвилини.

— Того й на тачанку до себе запросив. І тільки-но виїхали з двору, зразу й став обмацувати мене.— Від самого спогаду Грицько мимоволі здригнувся з обурення.

— А ти що, лоскотів боїшся?— пожартував Артем.

— Не боюсь, а гидко! Яке йому, зрештою, діло до того, з ким я кохаюсь?! Я ж не цікавлюсь партійною приналежністю його жінки чи полюбовниці — не знаю, як там у нього,— то чого ж він стромляє свого носа в моє ліжко?! Або таке: чого я взагалі зв'язався з партизанами? Коли ж міг би цілком вільно хліборобити собі з батьком; благо — є на чому, бо й своєї земельки є, та й поміщик Погорелов, напевно, не буде ж невдячною свинею... Сам не тямлю, як я стримавсь. Згадав, що гвинтівки, належні мені, лежать іще в Гусаковій коморі, ото — через те. І навіть намірився щось відповісти йому, почав навіть чемно так: «Даруйте мені, але...»— і не спромігся далі, зірвавсь. Збагнув раптом всю принизливість свого становища: він мені тикає, а я його величаю; він мені по-своєму, по-російському, а я... спрацювала-таки ота пружина, туго накручена солдатською муштрою!— таким суржилом мелю, що аж самому гидко. Та бий же тебе лиха година! Не на нього, на себе лютую — за оцю рабську мою психологію. І рубонув раптом зозла: «Слухай-но, браток.— І вже тепер щирою українською мовою:— А чи не здається тобі, що запитання оце твоє дурне і я міг би тобі поставити: чого ти — в партизанах? І навіть з більшою підставою, аніж ти мені. Бо як не є, а ти ж — росіянин, хоч і тутешній, для тебе тяжке лихо оце у нас на Україні — окупація, грабунок серед білого дня, але й тільки; а я ж українець, для мене це — рідну матір мою гвалтують просто на очах у мене! То є різниця? В кого більше підстав?!» Скривився, бачу, а мені байдуже. Бо в ту мить я вже вирішив був усе. А тільки жаль було гвинтівок. Питаю в Кандиби — чи не можна завтра прислати по них, дарма що іржаві, самі вже доведемо їх до діла. То Кушнір не дав Кандибі й рота розкрити. Сам відповів за нього.

— Невже відмовив?— не втерпів Артем.

— Мало сказати — «відмовив». Але ж як! І зараз, при самій згадці, аж у голові макітриться! «Уж очень ты шустрый,

парень!» (Не поспішай, мовляв). Поки не перевіримо кожного з твоїх просвітян ширих, а заодно й тебе самого, та — з пісочком! — і мови не заводь про зброю!.. Ну що б ти вчинив на моєму місці?

— А Кандиба що ж на це? — спитав Артем, ігноруючи Грицькове запитання, як чисто риторичне.

— Наче води в рот набрав. Слова не сказав на підтримку мені. І подумав я: що — той, що — той! Обое — рябое. І ну вас к лихій матері обох!.. Та й взагалі, ну скажи, Артеме, на хріна мені все це здалось?! Мало ще мені ввірилися за три роки війни благородія всякі, щоб ото я ще й тепер... В якому він чині в царській армії був? На кадрового офіцера не скидається начеб; з «плескачів» скороспечених, мабуть, із прапорщиків?

Артем сказав, що, наскільки йому відомо, Кушнір ніколи у війську не служив; навіть і під час війни — каторгу свою відбував десь аж в Якутії. Відповідь ця Грицька неабияк збентежила, і він довго йшов мовчки, як видно, трудно освоюючи нові, не відомі досі йому і зовсім не сподівані факти з Кушнірової біографії. Нескоро вже обізвався:

— Ну що ж, каторга справді — діло сурйозне. І це, звичайно, трохи міняє справу, але не так вже й круто. Якщо поміркувати, то хіба й ми з тобою, Артеме, на війні не ту ж каторгу відбували! А тільки — куди важчу за якутську. І нема чого нам прибіднюватись, ставати «руки по швах» перед кожним без розбору, хоч би й політичним каторжанином.

— А чого ж без розбору? У партизанський штаб губком його призначив.

— Отож. Тому й виникає мимоволі питання: біля сорока мільйонів нас, українців, і народ ми працьовитий, здібний, волелюбний, з такою — хоч і трудною, але ж і славною історією, то невже ми не можемо і зараз, у двадцятому сторіччі, на другому році революції обійтись... без «варягів»?

— Це ти про Кушніра? То який же з нього «варяг»! — знизав плечима Артем. — Що росіянин? Е, Грицьку, щось ти не з того тону співати став! Чи не за Ївжиним камертоном?

— І ти туди ж! — спалахнув Грицько. — Просто не второпаю, чого ви всі на Ївгу! «Націоналістка»! Ну то й що? Чому це неодмінно вона має на мене шкідливо впливати, а не навпаки, я — благотворно на неї?

— Дай бо нашому теляті вовка з'їсти.

— Так от знай: за ці півроку від колишньої Ївги мало зосталось. Вона вже і не в партії навіть. Довів-таки, що не жіноче це діло. Не дуже, правда, й опиналась: «Може, й маєш рацію, бо тут хоч би на тебе пороху стало!» Опростилася: пекти-варити навчилася, сама шмаття пере, не гребуючи і моїми підштаниками...

— Я не так її особисто на думці мав,— похопивсь Артем, не будши невен що за підштаниками не послідуєть, може, навіть іще інтимніші речі,— і не так її власний «порох»,— як зовсім іншого роду «вибухівку»— в палітурках, якої вона напхала у твою солдатську торбу отоді в Славгороді. Бачив потім у тебе в хатині — цілу купу переглянув: Михайло Грушевський, «Історія України — Русі», «Повія»¹⁶⁹ — не пригадую автора, але дуже, як видно, потрібна книжка на цей момент! Щось із Винниченкових¹⁷⁰ творів...

— Переглянув! А ти б почитав.

— Читав мало, визнаю. За нікольством не вхопиш усього. Зате зараз надолужую. Не про книжки кажу, а про оті криваві сторінки, що вони,— той же Грушевський та Винниченко як верховоди Центральної ради вписали в живе тіло України. Німецькими та гайдамацькими шомполами, розстрілами, шибеницями... Ні, Грицьку, по-дружньому раджу тобі: вріж поли та тікай од таких своїх наставників.

Грицько обурився:

— Не кажи юринди! Чого вони мої! Свою голову маю на плечах.

— Та маєш. А проте бач, хоч би й оцю твою дурну мову про «варягів» узяти. Хіба ти своїм розумом до цього дійшов,— з чужого голосу верзеш! Та вже ж не з чийого, українські поміщики та буржуї і всі, хто з ними, сплять — у сні бачать, як би клина вбити між українським та російським народами. Бо розуміють, що це — неодмінна умова, за якої тільки й змогли б вони свою самостійну буржуазну державу створити. Засновану на експлуатації свого «рідного» робітництва та свого «рідного» трудящого селянства, а значить, в тому числі й тебе самого. То де ж твоя голова, що й собі повторюєш за ними: «варяги»!

— Ти що,— аж зупинився вражений Грицько,— чи справді за націоналіста мене маєш?— І, не чекаючи на відповідь, гнівно заперечив:— Яка дурниця! Таж я на фронті за три роки війни скільки друзів щирих мав серед росіян! Хоч, правда, вистачало й недругів. З числа отих, для кого ми, українці, були тоді не «малоросами» навіть, а «хохлами» та «мазепами» То щось і в Кушнірові мені...

— Ну це вже ти зря!— похмурились Артем.— Як це можна отаке на людину зводити без всякої підстави?

— А те, що за цілий день (а Кандиба каже, що й завсігди отак!) жодного українського слова не вжив, не підстава хіба?

— Хистка!— сказав Артем, а Грицько повів далі:

— Коли б це чоловік прийшлий — простимо було б, але ж він тутешній. Либонь, іще дід його прибився був із Курщини на шахту в Донеччину, то він вже тут народився. Ну й жи-

ви собі на здоров'я. А тільки ж і ти відповідно стався до нас, туземців, з повагою. І перш за все мови нашої не нехуй. Своєї не цурайсь, але ж і нашу знай. Не змушуй мене...— Він зробив паузу, щоб приховати схвильованість, і закінчив з відразою в голосі:— І досі в роті гидко від того суржику, що молов язиком!

— А ти б не молов! Я ж говорив із ним весь час по-українському і нічого — розуміли один одного. То отак поволеньки і привичаїмо. Та й не тільки Кушніра, а й всіх, на нього схожих. Політика партії в національному питанні ясна і тверда. Дехто з русотянів-великодержавників спробував був минулої зими на Україні, то сам товариш Ленін так осмикнув, що навряд щоб повторилось.

— Твоїми вустами, Артеме, мед пити!— скептично посміхнувся Грицько.— Може, й повјрив би, та сам знаєш — «несть пророк в отечестве своем».

— А я в пророки не пнусь. Не пророкую, а так мені здоровий глузд мій підказує. І віра непохитна моя в мудрість партії. Але, звичайно, наївними дурниками були б ми, коли б думали, що все вже буде іти гладенько. Ні, ще буде всього... Бо першими за всю історію людства зробили ми в себе соціалістичну революцію, першими в світі створили свою робітничо-селянську державу. Тож нема з кого прикладу брати. Своїм розумом доведеться доходити до всього, та своїми руками...

Отак розмовляючи, вони і незчулись, як опинилися на узліссі, зачудовані химерною ілюзією виходу з ночі, яка щойно облягала їх в гущавині лісу,— не вперед, а назад в часі — в ясне надвечір'я отут, на узліссі.

— Не вгадав трохи: ранувато вийшли,— сказав Грицько.— Доведеться почекати. Сідаймо.

Вони посідали під кушем глоду на зеленім валу широченого рову і геть-чисто обмілілого за яких, може, й сотню літ і закурили мерщій, бо комарі ще лютіше напали на них, просто не було відбою.

А ніч і справді тільки ще надходила — прегарна і урочиста. Захід іще палав загравою, і відблиски її золотили краї темної нерухомої хмари, що гірським пасмом простяглася навскоси через півнеба. Села в пільмі вже не видно було — самі вітряки бовваніли на белебні, але у надзвичайній тиші, поглибленій комариним гудінням, долинали сюди по-святковому лагідні вечірні звуки і мовби аж запашні — та клечальна ж неділя¹⁷²! — і такі знайомі й милі сердцю. Але чогось не вистачало серед них — для цілковитої гармонії,— збагнулось: не чути пісень. Колись в отаке свято аж бриніло б село з усіх кутків різноголоссям пісенним. А зараз німує село. І тільки знизу ліворуч, десь за луками, мабуть, у Ліщинівці,

тихий, як відлуння, чувся, а, може, лише вчувався до болю журливий спів...

— Ну й що ж ти думаєш робити тепер, порвавши з Кандибиним загоном?— нарешті зламав досить тривалу мовчанку Артем.— Після того, що ти сказав Кушнірові про окуповану Україну, уявити тебе мирним хліборобом — за плугом чи з косою просто в голову не лізе. Бо слова — не половина!

— Авжеж!— згодивсь Грицько.— Тому й кажу тобі, найближчому другові,— плюнь мені межи очі, падлюкою назви привселюдно, коли я випущу зброю з рук, перше ніж останнього німчуру-нападника витуримо з України. І до того часу немає в мене іншої турботи. І немає доти, як то мовиться, ні домівки, ні жінки!.. Оце моя остання ніч в селі. Не в тім розумінні. Не думаю, щоб ото був він такий оперативний...

Артем догадався, про що йдеться, бо Грицько вже розповідав йому про свою прикру зустріч із Гусаком у Підгірцях та про запобіжні заходи в зв'язку з цією пригодою, вжиті Кандибою. Тільки не дуже щось вірилося в дієвість тих заходів. Бо такому «комерсантові», як Гусак, самого господа бога обшахраювати — раз плюнути. Що для нього та клятьба?! Та ще й вимушена. Тому з приємністю, не вдаючися в подробиці, розповів Грицькові про арешт Гусака.

— Сидить під вартою! Можеш спати спокійно сю ніч.

Грицько з цікавістю вислухав, проте великого вдоволення чомусь не виявив. І здивований цим Артем не втримався, щоб не сказати йому про це: в чім справа?

— Та це ж найбільший мій козир. Перед Ївгою.

Довелось-таки йому сьогодні відкритися їй, що зв'язаний з лісовиками-партизанами; що й цієї ночі не де ж був,— у Підгірцях. І розповів про Гусака. Навіть трохи згустив фарби, щоб переконливішим для неї став його висновок і рішення вийти самому з села в ліс, а їй вернутися до батьків у Славгород. І то — негайно. Бо лишатися їй на селі заради випадкових зустрічей... Та ні, вона й сама цей варіант відкинула, запропонувала свій: піде й вона з ним у ліс. І далєбі, було це цілком щире її поривання. В усякому разі, довелося поморочитися, немало страхіть усяких нагородити. Пам'ятаючи добре її весняні одвідини його в Зеленим Яру, коли жив у чинбаря, найбільше наполягав тепер саме на побутових труднощах. Бо хоч тепер і не буде потреби в отакій смердючій хижі, як тоді але й курінь — споруда не вельми затишна. То тільки в піснях!.. А в дійсності та ще день у день,— од самої комарви та мошки на додачу до нужі здуріти можна. А головне, що доведеться ночі нерідко самій в курені тому коротати. І навіть це будши певною кожного разу — вернуся з нічної вилазки чи, може, — поминай як звали!..

— А скільки ж у тебе, коли не секрет, хлопців зараз у сотні?— спитав Артем, бо мова про Ївгу вже трохи дратувала його і хотілось перевести розмову в інше річище.— Про які вилазки мова?

— Небагато,— охоче відповів Грицько.— Але я навіть і з цих трьох десятків хіба що половину візьму з собою в ліс. Найзавзятіших. Не кількістю будемо бити їх, а умінням та сміливістю. А далі — видно буде. В разі потреби, у того ж Кандиби переманю найсміливіших хлопців. А з вітробалчанської сотні вже завтра цілий взвод Луки Дудки перейде до мене... Ну це так говориться, — спохвативсь раптом, — завтра мені ще не до того буде. Завтра ще тільки повезу Ївгу до міста. Оце того й прийшов сюди до тебе сам, а не прислав когось.

Артем здивований вкрай глянув на Грицька, не розуміючи, при чому тут він. Але самий факт поїздки Грицька в місто його зацікавив, звичайно. Та, перше ніж спитати — в який спосіб має — поїздом чи кіньми і чи не знайшлося б місця (якщо — кіньми) для його Христі, вирішив з'ясувати-таки:

— А я ж тут при чім? Чи не в бояри часом думаєш запросити?

Після вранішньої їхньої розмови — щирої і одвертої (по дорозі з Підгірців до полустанка), під час якої Артемові багато що прояснилося в недавній любовній плутанині-колотнечі двох найближчих його друзів та рідної сестри, він вже не почував до Грицька (та навіть і до Ївги) ніякої неприязні. Бо вже зрозумів, що йдеться не про розпутне жирування, а таки про любов, хоч, як видно, і з деяким відхиленням од норми. («А втім, яка ж вона є, ота норма? Коли ж, як відомо, кожен по-своєму з ума сходить!») І тому зараз оце в його жарті нічого не було образливого для Грицька, просто — незла іронія — натяк на їхнє аж занадто тривале зволікання з одруженням. Грицько його так і зрозумів, відповів у тон йому:

— Е де ж ти був раніш? Для цієї формальності мені й одного боярина досить. З яким уже й домовлено. І це не жарт. Якраз для цього я й збираюсь завтра раненько в Славгород. Не можна далі зволікати.

Приголомшений цією звісткою, Артем цілу хвилину мовчав, не знаходячи, що сказати, врешті озвався, і в голосі його звучало обурення.

— Чудасія, та й годі! Але ж ти сам сказав тільки-но, що немає в тебе «ні домівки, ні жінки, аж доки...». То як же це у тебе в голові вкладається?!

— А отак і вкладається!..— У згусклих присмерках вже не видно було гаразд Грицькового обличчя, і, може, то лише здалося Артемові, що на ньому застиг вираз утоми й відрази. Та ось він провів долонею по своєму виду, мовби стираючи

з нього той вираз, і мовив тепер вже спокійніше, без всякого роздратування, а тільки з жалем:— Що ж маю робити, Артеме, коли це єдиний спосіб одірватись мені зараз од неї!? Щоб — без шкоди для неї, та ще й чиюсь біду щоб запобігти, може... Я не сказав тобі, що вона ж мені прямо заявила: «Або повинчаємось зараз, іще до розстання, може, й на ціле літо, або вже твердо знатиму — через кого, заради кого надумав здихатись мене! Але знатиму і що мені робити!» Здуріла жінка. Зучораша. Та я й сам винуватий: в отакий момент повз ворота проїхати, удавши, що не помітив її. Цього й на врівноважену жінку досить цілком.

То оце він того, власне, й прийшов. Правильно Кандиба тоді, на обіді, картав Захарка, що залишив Орину в селі. Волосну варту мав на увазі. Але тепер вже і невгадно — звідки, з якої сторони небезпеку ту скоріше чекати.

— Забери ти Орину з собою в Підгірці. Сьогодні ж. Хоч поки з'ясується, чи не поставить їй пастки Ївга ще до свого від'їзду з села.

Артем подякував Грицькові за пересторогу й сказав, що так і зробить — забере сьогодні ж. І вже хотів звестися з місця, бо добре вже спочіло — можна було йти, але Грицько затримав його ще на хвилинку. Щоб за одним разом покінчити ще з одним ділом. Просив Антон Теличка розпитати докладно про всі обставини провалу Тимоша. Чи не викрито водночас і всю «механіку» тієї операції та головніших учасників.

— А йому що до того?— скипів Артем.

— Таж він і є один із тих головних учасників. Ти що, не знав?— здивувався Грицько і, зраділий нагоді сказати добре слово за свого приятеля (у якого з Артемом — про це він знав — були досить напружені стосунки), став розповідати, що це ж Теличка якраз і «зніухався» з отим німчурою-мародером з карального загону, котрий потім допоміг зв'язатися Кандибиним посланцям з начальником складу трофейної зброї,— ще більшим мародером. І якщо з ними трапилося щось, то вже німецькій комендатурі напевно все відомо й про Теличку... А тут саме їхати припадає йому в Славгород і відмовитись ніяк. Від самого пана Погорелова наказ такий управителеві: негайно відправити в місто хуру з продовольством і кінний виїзд — найкращу пару з фаетоном. І неодмінно під Теличчиним наглядом. То оце і я з ним, щоб своїх коней не гнати.

Артем замислився. Власне, дивного нічого не було. Надокучило паничам у Князівці, то й надумали в місто — розважитися. Не Київ з його злачними місцями всякими, але й у Славгороді при бажанні знайти можна собі розвагу. А може, й старий Погорелов — весь час, либонь, прихворює,—

щоб ближче до лікарів. Не для Власа ж із Горпиною хура та харчів, а тим більше кішний виїзд!

Нічого певного не міг сказати йому і Грицько. Бо з Теличкою бачився поспіхом. Та й він, як видно, не багато знає. Нічого, окрім того, що сам тільки ротмістр житиме в місті, в дядьковому особняку. Не зовсім сам, при ньому ще кучер та вістовий. І ад'ютант, з Дону приїхали ще тоді разом. Не то жених, не то вже зять Галагана.

— А що ж він за шишка така, що ад'ютант при ньому?

— Ця загадка якраз і Теличку цікавить. Ще й дуже. Чити, може, й цього не знаєш, що він же секретний розвідник Кандиби. Був! Бо вже забираю собі. То оце його й тягне у місто. А не саме бояринування... Ну, а тепер докуримо та й...

Положистим схилом вони спустилися вниз аж до потічка, що ледь плюскотів у бережках, і пішли понад ним — спершу левадою, а за півверстви почалися людські городи з коноплями та вишняками. Ішли мовчки і чуйно прислухаючись. І за всю дорогу нікого не зустріли. Окрім свого ж вартового, який чатував з цього боку від луків. І другий вартовий окликнув стиха їх — хто йде?— уже під самим гармашівським городом. Був це Степан, молодший Скоряків син. Артем, радий зустрічі, поручкався з ним, спитав про батька, а Грицько наказав йому перейти чатувати од вулиці тепер і, сказавши Артемові: «Щасти тобі!»— відстав од них, а за хвилину вже зник у темряві.

Артем з радісним хвилюванням переплигнув тинок і ступив на рідне подвір'я.

XXIII

А за якусь годину перед тим, — чи не об тій порі, як Артем із Грицьком ще тільки вийшли були на узлісся в ясне надвечір'я й посідали на рові, чекаючи, поки зовсім споночіє, — з іншої сторони до села під'їздив Павло Діденко. Вертався з гостини у свого дядька Сави Дорошенка на дачі в Князівці. Поруч із ним у розхлябаному візницькому фаєтоні клював носом, чи, може, тільки вдавав, що куняє, і сам дядечко Сава Петрович.

Нечастий гість у своїх вітробалчанських родичів, особливо в останні десять літ, відколи Макар Іванович своїм «толстовством» став уже просто діяти йому на нерви, він на цей раз одразу ж і з явною охотою здався на просьбу сестри, в переданому через Павла листі, неодмінно зелених свят прибути до них. «Нічого особливого не затіваємо, — писала Докія Петрівна, — а просто хочемо в родинному колі за святковим сто-

лом відзначити знаменну в нашому житті дату; і навіть не одну, а цілих дві: п'ятдесятиріччя від дня народження Макара Івановича та тридцять років учителювання, до того ж — без перерви в одній школі...» — «Та невже тридцять?! — аж віри не йняв одразу. — Гай-гай, отак летять літа! А чи давно...» Розчулений сестриним листом, Дорошенко тоді ж і надумав твердо поїхати-таки у Вітрову Балку. Авжеж, треба вшанувати їх своєю присутністю на тому родинному торжестві. І хоч до зелених свят лишалося ще цілих три дні, одразу й почав готуватися до подорожі. Відібрав із своїх робіт два досить приємні малюнки, сам упорядкував їх у нарядні багетні рами; загадав жінці поритися в своїх валізах — знайти щось підхоже серед відрізів Докії Петрівни на святкове убрання, та й Макарові Івановичу, — на костюм, хоч би заради годиться, без будь-яких практичних наслідків, бо, крім сирового полотна на свої толстовки та домотканого сукна з Гмириної сукновальні — на верхній одяг, не визнавав дивак ніякого іншого матеріалу; і навіть роздобув через свого постійного діставалу-постачальника, станційного буфетчика, кілька пляшок грузинського коньяку, та ще й тифліського розливу, що було на той час неабиякою знахідкою. І всі оці дні Сава Петрович поводив себе дивно якимось. Не раз ловив його Павло заціпленого в позі надзвичайного зосередження. «Просто тобі роденівський «Мислитель»¹⁷³, — подумки кепкував з дядька. — Не інакше як обдумує свою ювілейну промову або ж заготовляє в запас тости-«експромти». Але насправді йшлося зовсім про інше. Бо іменини — іменинами, але ж у Дорошенка була у Вітровій Балці й цілком буденна, до того ще й марудна меркантильна справа, яку ще раз (і, може, востаннє), звичайно ж, не втримається, щоб не порушити її і таки спробувати домогтися від Докії згоди на його пропозицію продати йому за добрі гроші отой ґрунт, що дістався їм у спадок після смерті старого Діденка, батька Макарового.

Проробивши більше як півста літ фельдшером земської лікарні в Князівці, Іван Павлович Діденко хоч і не нажив маєтностей ніяких на свої досить скромні гонорари переважно натурою: десяток яєць, курка жива чи кусень сала (помимо казенної платні, звичайно), але до останніх днів своїх обходився без будь-чєї матеріальної допомоги. Мешкав у власній хаті. Жив удівцем уже щось років з п'ятнадцять з відданою йому служницею Явдошкою. Мав двох заміжніх дочок та сина Макара, йому ото заповідав у спадщину хату з садибою. Щоб мали на старість з Докією хоч де голову прихилити. Не вік же будуть на шкільній роботі. Сталося це минулої зими — помер старий Діденко. І хоч ні Докія Петрівна, ні Макар Іванович досі ще й гадки не мали іти на

відпочинок чи міняти теперішню школу на якусь іншу, спадщина оця круто повернула їхні думки в інше рiчище.

Про те, щоб залишити вчителювання, щоправда, й тепер у них не було наміру, але залишатися у Вітровій Балці не вбачали вже ніякої рації та, власне, й можливості. Занадто вже наполегливо домагалась завідування в школі, а відтак і двокімнатної учительської квартири при школі Івга Семєнівна. І змагатися з нею у Докії Петрівни просто вже не вистачало сил. Та й крайньої потреби не було. А часом їй навіть стало здаватись, що все складається для них якнайкраще. За приказкою — «не було б щастя, та нещастя допомгло». Бо це ж і Віруньці восени в гімназію. А не ті вже літа, щоб, як замолоду, — з Вітрової Балки мало не двадцять верст до Князівки (за всякої погоди — і в сльоту осінню, і в холод зимовий), а тоді ще поїздом до Славгорода. Менше як за дві доби ніяк не обернешся! А от із Князівки, коли б жили там... Тому ще наприкінці минулого учбового року подали вони заяву в шкільний відділ повітового земства з проханням про перевод їх у якусь із шкіл містечка Князівки, не обов'язково навіть в одну школу, можна й парізно. А щоб іще більш підкреслити доцільність цього заходу, писали, що не претендують на шкільне помешкання для себе, бо мають у Князівці власний будинок. І ось на цей чи не найголовніший «козир» Сава Петрович і накинув оком: продайте та й продайте. У містечку він був уже старожил, бо ще перед військовою з причини сердечної недуги дружини змінив Сосновку на Князівку; орендував шоліта одну й ту саму дачу, а все ж таки чужа не те що власна. І для престижу, та й для побутових вигод: ні добудувати нічого не можна, ні в садку щось підсадити... І от саме в цей час помер старий Діденко. Уже при першій після похорону зустрічі з своїми родичами Сава Петрович запропонував їм за добру ціну продати садибу йому. Макар Іванович і не від того був. Для нього після Вітрової Балки містечко Князівка уже здавна асоціювалося з біблейськими Содомом та Гоморрою (особливо в літній сезон, коли набивалось туди повно дачників) як розсадник розпусти, лінощів; за себе особисто він, певна річ, і не боявся, але ж діти ростуть!.. Але Докія Петрівна і слухати не хотіла за продаж. І щоб не повертатися вже вдруге до цього, докладно розповіла тоді ж братові про свої життєві плани на майбутнє, пов'язане саме з оцею спадщиною. Про те, що на осінь збираються переїхати на постійне мешкання до Князівки, якщо пощастить перевестися до котроїсь із князівських шкіл. «Ну то при школі й житимете», — не здавався Сава Петрович. «А потім? Рано-пізно доведеться ж таки залишити роботу. Куди тоді? А то є стріха над головою!» — «Ота халупа?! Та

вона хоч би рік ще простояла!» І Дорошенко мовби не дуже й перебільшував, хата справді була ветха й потребувала капітального ремонту, на який у них зараз просто-напросто не було коштів. Бо платні вже ось другий рік майже ніякої не одержували, окрім натурою. Час од часу якийсь пуд пшона чи шмат ременю на підметки. А Павлового прибутку за книжку поезій, що вийшла-таки іще взимку власним накладом і весь тираж якої (п'ятсот примірників) зданий був на комісію в славгородську «Українську книгарню», але розходився щось дуже повільно,— вистачало хіба що на цигарки Павлові та інші дрібні потреби. Важко навіть уявити було собі, як би вони жили, коли б не пасіка. Проте Докія Петрівна не гóдилась на продаж хати. А Сава Петрович не втрачав надії придбати її. Отак і велось у них. Міркував собі, що це вона поки ще справжньої мороки не зазнала. А мороки й справді поки що не було особливої. Стара Явдошка жила, як і раніш, доглядаючи хати, а повесні навіть щось посадила на вгороді. Та несподівано тиждень тому переказала, що змушена негайно ж перебраться до дочки в село, у якої народилось маля, то стала тепер і баба потрібною в хаті — до колиски. Просила, щоб хтось приїхав, на кого вона змогла б залишити хату з усім хатнім начинням. Почалось! Та ще й припало на такий час, що ні Докії Петрівні ніяк було вибратися з дому, бо треба ж було як слід до свят підготуватись, а в Макара Івановича, як на те, почали вже — неприродно рано цього літа — сім'ї роїтись, теж не міг покинути пасіку напризволяще. То довелось Павлові. Власне, сам зохотився. Якраз і робота застопорилась (працював над повістю з умовною назвою «У вирі революції») від перевтоми, напевно. Уже кілька днів жодного рядка не зміг вичавити з себе. Хоч на кілька днів треба дати голові перепочити. Та й вабила перспектива пожити в дядька на дачі, з яким вже ось більше місяця не бачився. А клопіт не який. За три дні без поспіху — між пляжем та візитами по знайомих — знайде якогось діда у сторожі до осені. Була певна надія і на дядька Саву. Як старожил, звичайно ж, стане в цім ділі в пригоді.

Дійсно, вже першого ж дня по приїзді Павла разом із ним пішов і він на діденківську садибу, в ролі мовби радника, але насправді — з єдиним наміром як тільки можна огудити її перед своїм небожем. «Ну що це за ґрунт!— обурено тикав ціпком собі під ноги, тільки-но зайшли на подвір'я.— Пісок пляжний. Що тут може рости?!»—«Але ж росте!» На садибі справді росло-таки зілля всяке: невеличка латка картоплі, грядки цибулі, огірки і гарбузи навіть. Ну й бур'яни, звичайно, врівень з тинами. Росло на садибі й

десятків зо два дерев — яблуні, груші. Щоправда, добра половина з них стояли вже зовсім сухі або ж з усохлими вершинами, проте росли ж свого часу, ще й вигнало їх — наче дуби. Та й сама хата, як виявилось, мала не такий вже і жалюгідний вид, як то випливало з дядькових описів. По-старосвітському простора — на дві половини через наскрізні сіни, перегородивши які дуже просто було мати й трстю кімнату, — під чорною стріхою, вкритою вже зеленим мохом, вона, дарма що була дійсно стара і ветха, але ще не один рік простоїть. Зимувати в ній, ясна річ, і не геть-то затишно: трухляві лутки та розсохлі віконні рами — поганий захист од морозів та вітрів, але для літа — хоч сьогодні в'їзди і розташовуйсь. А ще як потрусити долівку запашною луговою травою, а обшарпані стіни закрити кленовим та осиковим віттям: якраз же й клечальна неділя підходить!.. Тож і не дивно, що в Павла раптом з'явилась оця ідея. Чим шукати сторожа, то краще ж здати хату комусь під дачу. Вигода явна: замість того, щоб платити сторожеві, самим до кишені покласти неабиякий куш. Благо, наплив дачників цього літа, як не перед добром, побиває всі рекорди попередніх літ. І ціни на дачі, як ніколи, високі. Нічого не міг дядечко заперечити Павлові на це. Тільки й того, що домігся його згоди обмежити термін оренди ніяк не пізніш як першого вересня, пояснивши це тим, що в разі все буде гаразд, то вже з самого початку осені треба й розпочинати будівництво нового будинку, а для цього спершу доведеться розвалити оцю стару халупу. Розчистити ділянку. Бо де ж іще на всій десятині садиби знайти отаке чудове місце, як оце, де стоїть вона?! А й справді! Просто з сінешнього порога на південь згори відкривався внизу чудовий краєвид заріччя з яворами-велетнями по левадах на тому березі, з широкою панорамою розкиданих по степу мальовничих хуторів увишневих садках, подекуди з струнками тополями, мов вартовими на чатах. Мальовничий був і самий берег. В'юнка стежина вела через негустий вишняк до тину, що відокремлював садибу знизу від прибережної смуги. У тинові — перелаз. Павлові аж серце занило. Бо це ж і був той самий перелаз... Із буйної мрії його юнацьких літ, що так безглуздо і безнадійно розвіялась.

Якийсь час світ видівся йому мовби крізь замутнені окуляри, і лише згодом прояснилося в очах, й заграли барви на цьому справді чудовому краєвиді. І подумалось: «Ох же дядько! Хитрун. А ще бідкається!» Проте вголос тільки й сказав з легенькою іронією: «А ви, дядечку Саво, відчайдушна людина. В отакий несталий час із дачею заходились. А як немов повернуться совети — одразу ж відберуть. Як недозволену розкіш». — «Вже не повернуться, — спокійно мовив Доро-

шенко. — Історія, Павлушо, щоб ти знав, дама хоч і примхлива, зате з фантазією; а тому ніколи не повторюється! — Він сів на ослоні обіч порога й, запаливши цигарку, як видно, зголоднілий по уважному слухачеві, охоче вів далі: — Не вернуться, бо ж сама Советська Росія, колиска й розплідник, можна сказати, отого самого советизму, зараз і собі ладу не дасть. І ніякий перепочинок, що його виторгували більшовики в Бресті¹⁷⁴, не допоможе їм. А без Росії і в нас, на Україні, будь-які поради просто неможливі. Як абсолютно несумісні з духом народу, з національними його традиціями, з самою вдачею українця — великого волелюбця й індивідуаліста. Та ось вона, жива ілюстрація, перед очима, — випнув підборіддя вперед. — А скільки їх по всій Україні, отаких хуторів! Ліку нема їм! І, щоб ото їх у комуну загнати, — ціла окупаційна армія потрібна. А де ж її взяти їм зараз, коли й так — куди не кинь, то й клин? Зі Сходу Колчак¹⁷⁵ з чехословаками, на півночі — Юденич¹⁷⁶, а на півдні Денікін¹⁷⁷ з благословіння все тієї ж Антанти спішно формує Добровольчу армію...» Павло не стримавсь: «Ну а нам-то яка радість від цього? Хіба ж біла єдина-неділима краща за ту ж таки єдину-неділиму, а тільки червону? Як на мене, то обидві гірші!» Дорошенко цілком погоджувався з ним: авжеж, що так. І от саме це, мовляв, і пояснює все: як же не радіти, раз ні та, ні та зараз не являють для України ніякої реальної загрози. Принаймні в допустимому для огляду часі. До зими німці ще зможуть контролювати становище на всьому зайнятому ними терені, гарантуючи громадський лад і спокій. Гірше буде, коли, програвши війну (а це вже безсумнівно!), завалиться раптом і Німеччина, як царська Росія в сімнадцятому році, а Антанта тим часом не встигатиме ще з організацією практичної допомоги. Ото буде момент не з приємних. Ну та підстав нема для песимізму. До того часу є ще цілковита спромога підготуватись як слід. Щоб самим, хоч на якийсь час, заповнити отой вакуум, запобігти червоній анархії та руїні. Треба тільки вже тепер не сидіти згорнувши руки. І не віддаватись ніяким негативним емоціям. Звичайно, і громадський діяч — жива людина, і ніщо людське йому не чуже. Аж до амбіцій включно. Але ж не слід втрачати почуття міри. Щоб не ставити себе в дурне становище... Павло не уважно слухав дядькове розглагольствування, тим більше що не далі, як місяць тому під час зустрічі, зразу ж після гетьманського перевороту, щось уже чув подібне від нього (хоч і в іншій тональності: місяць не минув марно — оговтався вже трохи), але на останніх словах мимоволі насторожився, бо почувся йому в них наче б натяк на нього особисто. А Дорошенко, помітивши ефект свого натяку,

поставив ще й крапку над «і»: «Так, так, тебе, дорогуша, це також стосується. І чи не в першу чергу. В чім річ? Подумаєш — лихо спіткало чоловіка! Он декому — не тобі рівня! — буквально під зад коліном дали з міністерських крісел, і то не розгубились і від політичної боротьби не самоусунулись, як ти. Сподіваюсь, про «Український національний союз»¹⁷⁸ чув. А в тебе що за лихо? З редакторства попросили. Та, правда, два дні в німецькій буцегарні просидів. Либонь, і все? Так ти вже на цілий світ озлобивсь. Забився в свою Балку на батьківську пасіку і чхати тобі на всіх і на все». Павло силувано засміявся: «Ну ви ж і вигадник, дядю Саво! А тільки, даруйте на слові, на цей раз попали пальцем у небо. Який же я лежень-ледащо, коли за неповні два місяці більше як півповісті написав».

Відтак, цілком природно, на цій темі й затримались. Павло без особливого захоплення і дуже стисло розповів, про що йдеться в тій повісті: Славгород, 1917 рік; майже документальна. Хоч, зрозуміло, всі прізвища змінено, і навіть саму назву міста. На це Дорошенко скептично стенив плечима і висловив своє побоювання: коли хтось захоче, той під чужим прізвищем упізнає себе. А в повісті ж, напевно, не всі ангелами та героями зображені? Є ж, певно, й відворотні типи? «Авжеж! Навіть — переважно». — «То на біса ж тобі це здалось?! — вже обурився дядько. — Ні, не йде тобі, Павле, наука на користь!»

Звичайно ж, це був натяк на недавню велику прикрість у Павла, пов'язану з одною, як він сам потім іноді невесело жартував, дуже грубою «друкарською» помилкою. У своїй збірці поезій, яку спершу намірявся присвятити Людмилі Галаган, але після її категоричного заперечення змушений був од того наміру одмовитись, він все ж таки, не поборовши спокуси, при одному з сонетів (чи не найкращому, на його думку) поставив угорі дві літери — Л. Г. (її ініціали). Тільки й всього. Але яка буря потім знялася з приводу цього!.. Навіть і зараз при самій згадці про ту моторошну пригоду Павлові занило серце.

А з яким піднесенням не йшов, а летів того зимового вечора на Дворянську! З авторським екземпляром у подарунок — ні, не Людмилі, настраханий, він уже й на це не наважився, — а всій родині Галаганів на чолі з вельмишановним Леонідом Павловичем. Йому ж і вручив урочисто при всіх домочадцях та гостях. Сиділи в їдальні за чаєм. Галаган чемно і, як видно, цілком широко подякував, відзначивши принагідно той знаменний факт, що вперше за всю історію Славгорода вийшла в світ книжка місцевого письменника. Далі, звертаючися до дочки, на якій у сім'ї лежав обов'язок догля-

дати домашню бібліотеку, пожартував, що, десь певно, знайдеться ще місце на стелажах. Хоч би й за рахунок потіснення інших Павла Макаровича колег. Але саму книжку передав не їй, а своякові, генералу Погорелову, сусідові своєму за столом. І пішла вона по колу. Єдина з усіх Галаганиха свідомо ухилилась — не взяла навіть у руки під приводом своєї зайнятості частуванням гостей. Нарешті дійшла книжка і до Людмили. Павло й дух затаїв, а поглядом так і снував з дівочого обличчя на її руки, з рук — на обличчя, коли кузина, погортавши сторінки, передала книжку їй. Жодна риска не рухнулася на мармуровому обличчі, взяла й поклала на столі біля себе. Потім не витерпіла-таки, мовби механічно, між розмовою, розкрила палітурку й зиркнула з тривогою на титульну сторінку. І заспокоїлась. А коли повставали з-за столу, взяла книжку і вийшла з їдальні. Ну, ясна ж річ, щоб однести в бібліотеку. Отоді Павло її й бачив востаннє. Уже зібравшись додому, прощаючися з усіма, занепокоєно спитав, а де ж Людмила Леонідівна. І та ж таки кузина, як видно, найкраще обізнана, холодно відповіла, що Людмила нездужає. Прикре передчуття закралося Павлові в серце і не обмануло його. У передпокої біля вішалки знайома вже покоївка, котра ще з першого разу так запала йому в пам'ять хитрими лисенятками в зіницях та щирою привітністю, дочекавшись, поки він одягнувся, з-під мереживного попередничка подала йому його ж таки дарчий примірник, додавши, що це панночка веліла віддати. І ще веліла переказати... Але затнулась, почервоніла й мовчала. Та не був би він Діденком, щоб не допитатись у дівчини! Одвівши очі вбік, покоївка насилу видушила з себе, силкуючись якомога точніше згадати панноччині слова: «А ще веліла переказати вам, щоб надалі не утруднювали себе одвідинами цього дому».

Не пам'ятає вже, як він доплентався додому. Здогад у нього з'явився був іще тоді, зразу ж, хоч певності цілковитої ще не було. Тому, тільки-но зайшов до кімнати, не роздягаючись, засвітив настольну лампу і розкрив книжку — власне, сама розкрилась на потрібній сторінці, де сонет з ініціалами. І перше, що впало в очі — були три рядки, рукою Людмили написані наспіх навскоси через усю сторінку: «Чого-чого, але такої підлоти я од вас не чекала. Як я ненавиджу вас!» І обидві літери над віршем було жирно закреслено тим же хімічним олівцем. Павло як був — у пальті, в шапці — важко впав у крісло й добрих півгодини просидів у якомусь незбагненному отупінні. За тим, дарма що знав той вірш напам'ять, прочитав його раз і вдруге, не добираючи смислу. І раптом, не знати вже за яким разом, як прорвався крізь густий туман, що замутив був мозок, просто-таки жахливий зміст отого

вірша. Зціпивши зуби, кулаками товк себе по голові, приказуючи: «Ох же кретин! Та де ж твоя голова була, що не подумав тоді?! Авжеж, підлота!» Бо яким це йолопом треба читачеві бути, щоб не зрозуміти з самої художньої тканини вірша, густо забарвленої модною еротикою, і не зробити висновку, що між автором і невідомою Л. Г. явно недвозначні інтимні стосунки! Із невідомою? Це в Славгороді?! Та вже завтра все жіноцтво з її кола тільки й говоритиме про цю скандальну сенсацію!.. Ніч минула без сну. А другого дня з самого ранку, тільки-но відчинилась «Українська книгарня», куди вчора він сам на візнику перепровадив з друкарні весь тираж своєї збірки, Павло вже був там. Пославшись на те, що раптом виявив прогавлену в коректурі прикру друкарську помилку, він зачинився в підсобній комірчині й почав виправляти в кожному з півтисячі екземплярів літеру Г. в ініціалах на П. Старанно, як тільки міг,— не олівцем, не чорнилом, а тією ж друкарською фарбою. Виходило чудесно. Навіть знаючи, не можна було помітити подробики. То це вже був якийсь вихід. Хоч для заспокоєння власного сумління. Але про налагодження взаємин з Людмилою, звичайно, не могло бути й мови. Та, правда, і не до того йому було тепер через надмірний клопіт.

Саме в ці дні (на водохреще) майже без будь-якого опору, зате з великим гвалтом та бешкетами (а коли б затримались іще хоч на день, то, напевно, не обійшлося б без єврейського погрому), курінь полуботківців відступив із міста й захопили його частини муравйовців. І почалось. Обшуки, арешти, щоночі розстріли на п'ятому кілометрі в піщаних кучугурах. А на вокзалі в ешелоні анархіста Гирі день-ніч п'яна гульня... І чутки, чутки, моторошні, жахливі, про те, що накоїли ці ж таки муравйовці у Харкові, в Полтаві... У багатьох не витримували нерви — зникали з міста, щоб у глушині на селі пересидіти цю завірюху. Зник і Левченко з редакції газети. То тепер Павлові доводилось працювати за двох. А ще й помимо газети: мало не щоденні засідання та збори різні. Додому повертався вночі. Світу навколо себе не бачив. Тож і не дивно, що впротяг цілого січня жодного разу нікого з Дворянської не зустрів на вулиці. (Певно, й вони не мали особливої охоти показуватися в місті без крайньої потреби). Один-єдиний раз випадково зіткнувся був на вулиці з Галагановим кучером Кузьмою. (Тоді він ще служив у них). Отож від нього вперше й почув про неблагополуччя в сім'ї Галагана. Можна сказати, обідрали, як липку, і їх, і сім'ю генерала Погорелова. В одну ніч. Анархісти з загону Гирі. Геть-чисто все, що було кращого, забрали: жіночий одяг, коштовності — персні з пальців, серги з вух

познімали. Для своїх «марух» із ешелону. Переважно «девочок» із харківських публічних домів. І хоч вже того Гирі на світі нема — за вироком ревтрибуналу його тоді ж і було розстріляно за мародерство та за відмову вирушити з своїм загоном на фронт,— їм од цього не легше. Немає гаразд у чому в місто вийти. А тут іще підселили дві сім'ї — з підвалів; у дві, щоправда найбільші, кімнати ущільнили господарів, разом з гістьми. Воно не те щоб уже й тісно було, побідувати можна б, поки минеться, але коли б же не ота рахуба. Вернувся менший син Погорелова, юнкер. Одвоювався! У старенькій селянській свитині (за шинельку свою юнкерську виміняв), обвошив,— два тижні піхтурою з-під Ромодана добирався. Добре, що жили ще тоді самі: коли-неколи навіть і в двір із горниць вийде, повітрям морозним подихає. А відколи підселили людей, сидить — ні за поріг з кімнати. Як на голках, та й решта всі... Отоді в Павла і виникла ота спасенна думка: вивезти хлопця з міста до своїх батьків у Вітрову Балку на перехови. Не так заради нього самого, певна річ, бо мало й знав його, як для Людмили. Щоб хоч трохи спокутати свою перед нею провину. Риск був, звичайно. Проте ігра, далєбі, була варта свічок...

«Але ж є, Павле, й інший аспект цієї справи,— по тривалій мовчанці озвався Дорошенко.— Оце сиджу та й міркую собі: а може, ти ще молодий, хлопче, для ролі літописця? Як пак у Пушкіна про це? «Добру і злу внимаю равнодушно» . Та хіба ж це по тобі?! У твої двадцять п'ять літ, з якимсь там гаком! З твоїм темпераментом! З твоїм газетярським та ораторським талантом...» А оце ж, мовляв, якраз і найбільш потрібне зараз. Тому й пропозиція його полягала в тім (хотів уже, либонь, спеціально для цього викликати його з села, аж тут — сам нагодився) — чи не взявся б він, маючи вже досвід у цьому, знову за організацію «вільного козацтва». Поки що хоч у повітовому масштабі. Але тепер вже з орієнтацією на «Український національний союз». Справа антидержавна по своїй суті, але, уміло діючи, легко можна буде не тільки всі перепони обминати, а й на підтримку урядову розраховувати, оскільки сам «ясновельможний» до свого гетьманування був шефом цієї добровільної військової організації. І справа ця вельми важлива. Бо з самими «січовими стрільцями» Коновальця¹⁸⁰ нема чого й заходжуватися з тим ділом. А досвід у нього добрячий. І до послуг така розгалужена організація як «Просвіта», що є майже в кожному селі... На подив Дорошенка Павло рішуче відмовився од дядькової пропозиції. Поки не закінчить повісті, ні за що інше братися не буде. І з Вітрової Балки — ні кроку. Оце сьогодні, сюди їдучи, щоб трохи провітрити голову,

думав до зелених свят погостювати, щоб уже разом потім, аж воно дня не минуло — і вже тягне додому, до столу. «Ну а хто ж робитиме за нас? — спохмурнів Дорошенко, але не став наполягати, махнувши рукою: хохлами були, мовляв, хохлами й лишимося до скону на втіху своїм сусідам. Вже ж не яким! І зліва, і справа. Чи ти, може, справді в своїй Балці, як замуrowаний в чернечій келії, просидів, не чув, не бачив, що діється навколо? Що ліси аж кишать утікачами з сіл та й просто кримінальними злочинцями, котрих тоді вони повипускали з в'язниць. І нема сумніву, що більшовики та ліві есери не ловлять гав. А справа — білогвардійці. Щодня сотнями, мабуть, з України перепроводжують їх на Південь, у Добровольчу армію Денікіна. Переважно офіцери. На що вже наш богом бережений Славгород, а в ньому теж відкрився вербувальний пункт для отих ландскнехтів. «І знаєш, хто на чолі?» — «Не цікавлюсь навіть». — «Дарма. Сусіда твій. Не фігуральний, а справжній сусіда, з Вітрової Балки; старший син поміщика вашого підполковник Погорелов, а за підручного дружок його чи, може, й родич незабаром. Ех, Павле, отаку дівчину втратити!» — «Облишмо про це! — перепинив Павло і звівся. — «Се ля ві!»* кажуть французи в подібних випадках. І нічого вже тут не вдієш! Ходімо краще скупаємось перед вечерею».

Але потім, уже на самоті, лігши спати в альтанці, Павло вернувся думкою до тої неприємної новини про Людмилу. Та й чи можна було не думати про те, коли ж зусібч у бузкових кущах заливалися солов'ї, і в їхньому щебетанні мовби вчувалося, ¹⁸¹ оте Олесеве «цілуй, цілуй, цілуй її, знов молодість не буде!». А цілуються, будь певен! А може, й далі вже у них зайшло... Проте, самому на подив, ця думка хоч і ошпарила раптом, але ж — ні серце не спинилось, ні розум не помутивсь. Лежав горілиць, заклавши під голову руки, з відкритими очима в химерне плетиво лапатоного виноградного листя, крізь яке де-не-де миготіли зірки, і за своєю здавна виробленою звичкою не пропускали жодної нагоди, щоб не покопирсатися в своїх відчуттях, дошукувався причини. Найпростіше було пояснити це самим характером почуття до неї: не дуже, виходить, кохав. Так ні! Адже з самого дитинства носив її образ у мрії своїй. Хоч це анітрохи — треба одверто признатись — не заважало йому останнім часом, в юнацькі вже роки, іноді й «зраджувати» її. Беручи це слово, звичайно, в лапки. Бо яка ж це зрада, коли йдеться про цілком випадкові стосунки з випадковими жінками; власне, гола фізіологія; майже фізіотерапевтична процедура. Але щоб, думаючи про своє одруження, уявляв котрусь іншу замість Людмили чи хоч би поряд із

* Таке життя! (франц.) — Ред.

нею (згодом уже, після шлюбу), такого... А Орина Гармашівна?! Еге ж, був такий «гріх». Не в тому загальнозживаному розумінні, бо ж перша і остання спроба тільки лапнути її кінчилася добрим лящем навідліг, а в тому гріх, що з того вечора, коли вперше побачив її в ролі Наталки, мов одурів від захоплення і вже відтоді не переставав хтиво думати про неї. Згадалось, як невдовзі по тому Корній Чумак, вислухавши його щирю й одверту розповідь, обурився страшенно: «Та чи ж ти турок, що наміряєшся жити з двома?!» Ну то й що! А турки хіба не люди?! Та й потім — кожен мужчина в якійсь мірі турок у душі. З тією лише різницею, що одні дужче прив'язуються до своїх жінок і на чужих молодлиць та дівчат тільки ласо позирають, а інші, котрі підходять до жінки з підвищеними вимогами, через що й менше мають шансів на цілковите їх задоволення, змушені потім...

Всеньку минулу зиму отак і прожили вони втрьох: Людмила — шлюбна жона, а Оріся — коханка. Звичайно ж, лише в його буйній уяві. Дійшло вже до того, що стало це мовби наркотиком для наркомана. Заснути не міг, не віддавшись перед тим, бодай на якусь годинку, солодким мріям. Найчастіше це уявляв собі так. Приїздить із Києва, а може, й з Парижа на літні канікули з Людмилою разом погостювати до свого тестя в Князівку. У Князівці ж при своїх батьках, що перебралися з Вітрової Балки на успадковане власне дворище, прилаштував на проживання й Орісю. Але зустрічалися з нею, звичайно ж, тільки крадькома. Не щоночі, але двічі, а то й тричі на тиждень, обов'язково виряджалися з кучером Кузьмою на нічну риболовлю... Під кінець од цих марень у нього вже починав світ макітритись. І страшно робилося: далєбі, так можна й зовсім збожеволіти. Звернувся був навіть до лікаря, прийняв кілька сеансів гальванізації та гіпнозу, але змушений був через велике нікольство облишити лікування. І добре зробив.

Воістину несповідимі шляхи твої, доле! Чого страшився, те якраз і допомогло йому в отій його душевній кризі під час розриву відносин з Людмилою. Саме Оріся стала йому у великій пригоді. У перші дні, щоправда, не до неї було йому, але згодом, оговтавшись трохи, згадав про неї. І зрадив страшенно. Тепер уже щоночі їздив із кучером Кузьмою «на сомів», ризкуючи навіть бути викритим перед Людмилою. А власне, чим він ризкував? Не такою ідилією було в нього життя з нею! Не кажучи вже про її сексуальну інертність, за всіма ознаками успадковану від матері (недарма ж Галаган таки частенько стрибав у гречку), отакі риси її вдачі, як гординя, хвороблива уразливість, злопам'ятність — добре далися вже йому взнаки. Не раз і дотепер спадало на думку,

чи не пора покласти цьому край і назовсім перебратися до батьків. Благо розлуку тепер взяти не така й складна справа. Натякнув був про це Орисі, і сам був уражений її бурхливою реакцією. Мало, виходить, знав її, не розкривалася досі зі своєю жагучою пристрастю до нього. Як вона милувала його в ту ніч! До світанку й на хвилину не заплющили очей. Навіть заспали. То мусив Кузьма, не дочекавшись його в березі на умовленому місці, йти на садибу й будити...

«Мечты, мечты, где ваша сладость!» Він помацки дістав з-під столу обіч постелі недопиту пляшку коньяку, що під час вечері передбачливо приткнув за ніжкою столу, хильнувшись просто з пляшки, потім закурив і знову ліг у тій же позі—горілиць. У саду в бузкових кущах і далі — в березі ридали солов'ї. В грудях у нього беззвучно ридало серце. Бідолашне! І як воно витримує все оце, не розірветься досі?!

Хоч би й того лютого вечора. Повернувшись з роботи додому, Павло застав отця Мелентія з Вітрової Балки. Приїжджаючи до міста в своїх церковних справах, він завжди зупинявся у Дорошенка, якому через дячину Серафиму доводився якимсь далеким родичем, і майже кожного разу привозив Павлові од батьків листа чи й гостинця. Був лист і цього разу. Але Павло не уважно, не читаючи, поклав до кишені і за весь час не згадав навіть про нього. Як звичайно, прибулий розповідав за вечерю сільські новини. Політичні, як видно, виклав уже раніш, до його приходу, зараз мова була про справи побутові. Даремно, мовляв, отак лякали вчені наслідками війни: обезлюдіє земля. Не обезлюдіє! Про що свідчить зокрема й те, скільки весілля згуляли тільки в цьому, новому році. Минулої неділі аж три пари повінчав. І звертаючися до Павла: «Твою молочну сестру теж обкрутив, сіреч обвінчав. З Тимохою Невкипілим». Павло спершу не второпав, про кого мова. Отець Мелентій уточнив: Гармашівну, Катрину дочку, крайня хата од греблі. Але й тепер Павло не йняв віри. «Щось ви, отче Мелентію, плутаєте, не може такого бути. Ще коли б сказали — з Грицьком Саранчуком...» Отець Мелентій обурився: чи ж він пастви своєї не знає! Саранчук — то є Саранчук, а Невкипілий — Невкипілий. Однорукий. Не мовивши слова, як очманілий, Павло, слоняючись, вийшов із їдальні: у кабінеті вихопив з кишені листа. Писали і з дому про цю неприємну новину. Павло, лютий, зжмакав листа, кинув на підлогу, а сам, охопивши в розпачі руками голову, впав на канапу ниць. А вранці — спав чи не спав — устав поламаний увесь, із синцями під очима. Звелів Даші принести сніданок йому в кабінет і пішов мерщій в свою редакцію. Знав, що єдиний рятунок для нього тепер — забутись в праці, в азарті політичної боротьби.

Якщо він і раніше був неабиякий у Славгороді «писака-забіяка», мавши все потрібне для цього: і темперамент, і ерудицію та хист, і нахабство, то тепер він перевершив самого себе. Читаючи його статті в газеті та сатиричні вірші чи слухаючи прилюдні виступи, багато хто просто дивувалися: як він іще ходить на волі! Отож «по інерції», як видно, і своїм згодом перепало од нього. Картав, як тільки міг: задрипанці, запроданці (бо дуже нило серце ще за Парижем, що майнув чарівним маревом і розтанув у повітрі), а німців — не інакше, як вандали-прусаки і при цім слові неодмінно назву цієї комахи в дужках (*Blattella germanica*), за що і поплатився потім своєю редакторською посадою, ще й у німецькій комендатурі посидів кілька днів. Але, мавши серед своїх заступників отаких поважних громадян, як поміщик Галаган та генерал Погорелов (звичайно ж, не могли вони бути невдячними йому за ту велику послугу з переховами сина Погорелова), на третій день він уже вийшов на волю. Лишатися в місті йому не було чого. Не вабила тепер і Вітрова Балка. Та куди ж дінешся! І поїхав, із страхом думаючи про неминучу, в умовах села, зустріч з Ориною. Тож, дізнавшись вже дома, що її в селі нема — живе з чоловіком у Підгірцях, зрадів і заспокоївся трохи. Потіснивши батьків, одгородив ширмою для себе закуток лише з столом та ліжком і з першого ж дня сів до столу за свою, в значній мірі автобіографічну, повість. За два місяці один тільки раз одірвався від роботи на кілька днів — їздив у Князівку до дядька (саме перебрався той з міста на дачу), та оце вдруге тепер — не так у гості, як у справі: треба ж таки щось із хатою робити.

На другий день, ідучи купатися на річку, він, тепер уже сам-один, зайшов на свою садибу. Обійшов геть всю, хазяйським оком примічаючи, що на вгороді посаджено, а в садку — чи будуть вишні, щоб же й це врахувати в орендну плату за дачу. Вирішив, якщо до завтра не знайдеться охочого, доручить дядькові цю справу, а сам поїде додому.

Проте Дорошенкові вдалося його одговорити, два-три дні, мовляв, нічого не вирішують, а в неділю разом і поїдуть раненько, щоб устигнути на обід. А тим часом, коли вже так сверблять руки до роботи, можна ж «окупірувати» мансарду або альтанку та й строчи собі хоч і день-ніч. Павло сказав, що до роботи його щось не тягне. Тоді дядько знайшов інший мотив: «А невже тобі не кортить глянути на свого суперника, з самої цікавості — кому віддала вона перевагу? А може, ще не пізно, то й позмагатися з ним, зійтись, так би мовити, в лицарському двобої?» Але Павла і це вже не цікавило.

І все ж таки зустрітися їм довелось. Якось, повертаючися з крамниці (ходив по цигарки), на вулиці зустрів генерала

Погорелова. Ішов задуманий, то, може, й не помітив би, але Вовка перший упізнав його, радо погукав: «Павло Макаровичу!»— і, сплигнувши з екіпажа, підбіг до нього. Був у новенькій військовій формі з золотими прапорщицькими погонами. «Та це тільки трамплін, — засміявся на привітання Павла. — Незабаром і поручиком буду. А наш Віктор не ротмістр вже, а підполковник. У тридцять років це непогано!» Отак розмовляючи, підійшли до фаєтона, де сидів старий Погорелов, привітно посміхаючись йому назустріч. Подав руку, а як привітались, показав на місце поруч себе на задньому сидінні. Павло розгублено оглянув себе. Був одягнутий зовсім не для гостини: у синій косоворотці, штани прасовані вже хтосьна й коли, на голові старий студентський кашкет з вицвілим верхом. «Пусте, — поблажливо сказав генерал. — Це ж на дачі. А зробите всім нам велику приємність». Павло сів в екіпаж (Вовка примостився на відкидному сидінні навпроти них), і поїхали у напрямку до Галаганового маєтку.

За обідом все обійшлося гаразд. Навіть Людмила була з ним в міру люб'язна. І тільки ротмістр Бобров, жених Людмили, цілковито ігнорував його, хіба що кілька разів не уважно сковзнув поглядом по його обличчю. Та ось по обіді молоді чоловіки-курці перейшли на відкриту веранду, куди їм подано було каву. Посідали в плетені лозові крісла й закурили. Глибоко затагнися цигаркою і видихнувши цілу хмару диму, ротмістр несподівано звернувся до Діденка: «Давно мріяв зустрітися з вами, шановний поете! — глузування чулося в кожному його слові. І Павло одразу ж відчув себе дуже незатишно в оцій компанії аж трьох золотопогонників. Насилу стримуючись, із підкресленою гречністю мовчки схилив у його бік голову. А ротмістр зробив навмисну паузу й сказав далі: — Хочу спитати вас, задля чого і на якій підставі ви намагалися скомпрометувати Людмилу Леонідівну, приліпивши їй ініціали до свого паскудного, порнографічного вірша?»— «Але ж то була лише прикра друкарська помилка!»— несподівано для нього самого вихопилось у Павла. «Брехня! — Вся розмова йшла, природно, російською мовою, і це українське слово він спеціально вжив замість «ложь» чи «неправда» для більшого приниження. — Чи, думаєте, не знаю, як ви потім виправляли від руки, щоб замести сліди своєї підлоти!»— «Та звідки ж він знає про це? — промайнуло в Павловій голові. — Адже тільки Людмилі писав про це в листі. Невже од неї?» І вирішив будь-що триматися тієї версії, мовляв, тому й довелося виправляти, що друкар поставив не ту літеру, завдавши немало мороки. «Ще б пак! Уявляю собі... — сказав ротмістр, а ті двоє стримано засміялись. Бо знали, що він таки справді спеціально заходив у Славгороді до книгарні й переглянув

вибірково, звичайно, увесь тираж.— О, коли б я хоч в одному екземплярі побачив... Та од вас би зараз тільки мокре місце зосталося б!» Ну це вже було занадто! Проте Павло зовні спокійно допив свою каву, поставив чашку на стіл і лише тоді звівся. Потім, заклавши руки за спину й випнувши груди (не геть-то широкі, від чого й виробилася в нього оця звичка — розвертати плечі та випинати груди в певних обставинах), зухвало сказав, тепер уже українською мовою, можливо, й сам не помічаючи цього: «А тепер дозволю собі вас запитати. На якій підставі ви, непроханий чужинцю на оцій землі — суверенній державі,— чините мені допит? Хто ви такий? І ким доводиться моїй співвітчизнянці Людмилі Леонідівні?»—«Вона моя наречена»,— здивований несподіваною витримкою цього непоказного шпака-студента відповів ротмістр. «Тільки й всього?— силувано посміхнувся Павло.— А з вашого тону можна подумати — шлюбна жона!» — «А ви ще вбачаєте різницю між цими категоріями?»—«Олег!»— почувся докірливий вигук Людмили з порога (ніхто не помітив, як вона підійшла), і Павло, оглянувшись на неї, побачив — уперше за всі роки знайомства з нею,— як вона зашарілася. Ротмістр притиснув складені навхрест руки до грудей і винувато схилив голову: «Пробач, Людонько. А зрештою ми ж не ханжі й не малі діти!» Все було ясно. «Авжеж, кірчить! Як півень курку!» І хоч це він припускав і раніш, та одна справа — припускати і зовсім інша — знати напевно. Клубок гіркоти підступив йому до горлянки, хотів звільнитись — ковтнув слину і несподівано голосно гикнув, потім — вдруге... Він узяв свою чашку й зробив кілька ковтків майже самої гущі — даремна річ. Не допомогла й вода, що приніс Вовка: гикавка не полишала його. (Ще добре хоч Людмила одразу ж, після першого разу, пішла з веранди). Тоді, втративши всяку надію, поставив стакан на стіл, розгублено обвів очима присутніх і знизав плечима: «Тьху, чортівня яка! Мабуть, таки краще піти мені звідси».—«Я теж такої думки»,— вперше за весь час скривив у посмішку тонкі губи ротмістр. Павло пильним поглядом затримався на його породистому обличчі, якого не псували навіть булькаті голубі очі, і, не прощаючись, зійшов сходами з веранди. А вже з землі повернувся лицем туди й, піднявши руку, проказав, як заклинання: «Але зарубайте собі на носі, що не бачити вам єдиної неділимої як своєї потилиці!»—«Ступай, ступай,— підійшов до балюстради ротмістр.— Мазепинець нещасний!» І кинув йому забутий ним кашкет. Не зловивши, Павло підняв кашкет з землі і, витираючи запорошений верх рукавом сорочки, неквапом попрямував через просторе подвір'я до воріт.

Тільки вже на підході до дядькової дачі нарешті гикавка відпустила його. І це було тим більш до речі, бо з альтанки

чувся гомін і дядько, побачивши його, гукнув зайти. «Де ти пропадаєш! А тут люди цілу годину вже чекають на тебе.— Люди ці, літне подружжя, були із Славгорода і прийшли по його об'яві відносно дачі.— Ключ же в тебе, веди — покажуй». Павлові зараз дихати не хотілось, а не те що кудись іти. На його щастя розмову, проваджену до його приходу, як видно, не було закінчено, а цікава, мабуть, була, то дядько підібрав обірваний її кінець, став допитуватись, що ж було далі. Та не встиг оповідач рота розкрити, як він перепинив його: «Стривайте. Так ось же мій небіж, можливо, знає, бо лікувався в її батька». І пояснив Павлові, що йдеться про дочку лікаря Марголіса, гімназистку-восьмикласницю. Павло сказав, що навіть знайомий. Дуже мила дівчина. А що таке? За розповіддю славгородця виходило, що саме з неї все й почалось. (І ще дивуються потім, чого їх не люблять!) Було втихомирилось трохи у місті — можна жити стало, а тепер знов таке коїться! (Не чого ж і вони тікають на цю дачу!) На терор і німці відповіли терором. Позавчора десятох заложників розстріляли. За того офіцера, що гімназистка ця — дарма що єврейка, та ще й з порядної сім'ї, а теж терористка — під виглядом вуличної проститутки завела вночі у якийсь глухий скверик, де їх уже чекали. Схопили й повісили на базарній площі. Для більшого розголосу. А своїх отих двох познімали із шибениць. Дорошенко спитав, чи не з'ясувалось, хто ті два? З'ясувалось. Щоб німці та не докопались! Не двоє було їх, виявляється, а невідомо скільки. І торба з грішми теж не одна. Лишилося ще чим сторожу гайдамацьку підкупити, котра вагони із зброєю стерегла. Вночі підвели паровоз та й причепили невідомо вже скільки вагонів тих, може, й десяток. І вивезли з міста. «А оте золото та банкноти, либонь, на ваших краях роздобули, багачів та церкви святі пограбувавши?» Дорошенко сказав, що, дійсно, було таке. І керував усім цим якийсь старий каторжанин, дарма що однорукий, — продовжував оповідач.— Родом із Вітрової Балки, на прізвисьце...» — «Невкіпільй», — підказала пам'ятливіша його жінка. Павла ця звіста здивувала вкрай. Спробував заперечити оповідачеві тим, що сидить Невкіпільй зараз у в'язниці. Дійсно, політичний каторжанин, але старий вже на таке діло. А головне — з обома руками. І затнувся. «Однорукий! То, може, це Тиміш?» І весь заціпенів... А коли згодом дядько знову нагадав йому про дачу, кинувся, наче розбуджений раптом зі сну, і не одразу навіть зрозумів, чого од нього хочуть. А второпавши, знічено засовався на ослоні, бо не знав іще, як йому викрутитися з прикрої історії. Наймач сам допоміг. Сказав, що вони вже з дружиною бачили ту хату з вулички через тин — старенька! «Старенька? — зрадів Павло, бо тепер уже

знав свій викрут.— А чому не казати вже чисту правду — стара?! Це зокола. А всередині ж іще гірш!» Сьогодні вранці, мовляв, як зайшов та роздивився як слід, одразу й передумав: обвалиться стеля, покалічить, а тоді що? А от об'яву забув зняти. Попросив чемно пробачення за марні турботи, тим і скінчилося.

Але оторопілому дядькові, як пішли вже одвідувачі, пояснив свою відмову зовсім інакше, виправдовуючи розбіжність тим, що не міг же він «розперезатися» перед сторонніми, сказати правду, що просто злякався, як той хлопчисько, коли дійшло до діла. Бо це ж йому самому спала на думку та ідея, а вдома про здачу в оренду хати не було й мови. Батька то не страшно, а от матусі... «Та чи вам, дядечку Саво, треба говорити! Самі добре знаєте свою єдиноутробну сестрицю: славна «жанчіна», як каже наша шкільна сторожиха біженка-білоруска, але з якою все ж таки краще не заходити ні в який конфлікт».

На другий день виїхати у Вітрову Балку раненько, як то збиралися, вони не спромоглись. Бо напередодні у Дорошенків були гості — допізна засиділись та й випили гарненько, тому встали пізно, на іменинний обід встигнути вже не могли,— пообідали вдома; а по обіді дядько, за своєю звичкою, поспав годину чи й більш. Виїхали десь годині о п'ятій. І хоч їхали непогано, тільки к вечору дісталися до Вітрової Балки.

На узвозі, коли візник поїхав з гори тихо, Дорошенко, може, після годинної мовчанки, озвався до небожа:

— То я ж на тебе, Павле, покладаюсь, як на кам'яну гору.

— Уже й «як на кам'яну!» — засміявся Павло.— А от я і не певен, чи хоч піщаною кучугурою зможу вам стати в пригоді. Боюсь, що нічого не вийде. Бо таки хата потрібна старим. І, може, навіть доведеться переїхати значно раніш, як думалось. Може, навіть і незабаром.

Дорошенко обурився. Нагадав, що не далі як три дні тому домовились про це. Павло стенив плечима:

— Так то ж було три дні тому. А за цей час багато чого сталося. І навіть такого...— повагався часинку,— навіть такого, що далєбі, і в сні не сподівався бачити...

Як проїздили греблею, Павло попередив візника, щоб коло першого двору спинивсь. І коли стали, мовив до дядька Сави:

— Їдьте далі самі, а я не забарюсь; за якусь чверть години буду вже вдома.— І відійшов до гармашівського перелазу.

XXIV

Тільки мати з усієї гармашівської родини цієї ночі ще не лягала спати. Всі зразу ж після вечері (на яку саме й потрапив Павло і змушений був сісти й собі за стіл) розійшлися

по своїх кутках. Остап із хлопцями — в клуню; Мотря з Софійкою лишилися в хаті; Орина та Христя лягли в хижі — на помості, що Остап зразу по приїзді невістки з города, три дні тому, на її прохання прилаштував між порожніми кошеллями для неї з Васильком. Постелилася й мати — в сінях на потрушеній клечальною лепехою долівці. Постелилась, але в сон не хилило. Сіла на призьбі біля порога на своєму звичному місці та й засиділась у важкому роздумі про бідолашну Орисю, отак несподівано овдовілу в свої неповні двадцять літ.

Згадалося своє вдівство. Теж молода була, але двійко дітей уже мала — Остапка та Марисю. Місяця дівчинці не було, як помер батько — привезли з поля тіло саме: за межу зчепились були з Архипом Гмирею. І, може, од горя того й маленьку свою за якийсь тиждень втратила: годувала перегорілим з горя молоком. Лишилася з Остапком удвох. І хоч як важко було, та не сама — з сином. З надією, що хоч не скоро, а буде господар у дворі, годувальник на старість. А в Орисі? Ніяково самій спитати і невісток незручно просити, щоб дізнались од неї. І де їй жити доведеться? Поки Захар ще нежонатий, а як приведе жінку в хату, та ще немов лихої вдачі, незговірливу... Чи до себе взяти? Увесь день ці турботні думки з голови не виходять. А тут іще й Павло нових підкинув. І що за людина! Далєбі, важко згадати, коли він переступив поріг у хату з якоюсь, хоч маленькою радістю. Завжди з якоюсь прикрістю. Як і тоді взимку, коли розповів їй про любовні походеньки Грицька Саранчука у Славгороді. Але ж добре діло зробив! А коли б не він, то побралися б, а тут же в селі і ця вчителька. Що то за життя було б! А втім, хіба можна наперед знати, як би воно було! Може б, тоді зовсім інакше повівся Грицько, пошанувався, порвав стосунки з Івгою та й жили б з Орисею лагідненько. До осені на старому подвір'ї пожили б, а збудувавши хату (вже й дерева ж батько навозив), вибралися б на своє господарство. Пригадалось, як узимку верталися з Пісок із Артемом — пішки великим шляхом, та й проходили повз Саранчуків одруб. Вишнячок, криниця на майбутній садибі... Аж серце співало тоді від радості. І все оце, наче дитячу забавку в піску на дорозі, потоптав необачно. Проте серця на Павла не мала. Адже чинив, певна річ, тільки з наміром зробити їм як краще. Таки не байдужий до них. І про Артема ж тоді як він турбувався, радив, щоб конче наполягла на від'їзді його з села. Бо роззброєні гайдамаки сотника Корнія Чумака, ясне діло, йому цього не подарують. І дійсно, на різдвяні святки навідувались. Та він уже був тоді в Попівці. А коли б не Павлове застереження? І сьогодні оце...

Сьогоднішні одвідини Павлові Гармашиху навіть розчулили. Чи ж мало в нього свого клопоту, а, бач, відчув потребу і час знайшов зайти до них, розділити їхню журбу родинну. Якраз сідали вечеряти, коли зайшов до хати. То запросили до вечері і його, звичайно. Скоріше — для годиться. Бо ніколи — хіба що в дитинстві — не сідав у них їсти. (Все якось виходило, що допіру дома поїв.) Але на цей раз не одмовивсь. Заліз на покуть, на найпочесніше місце, а поряд Остап сів. І навіть не погребував їсти з одної миски. Ще й з таким смаком їв! Таки зголоднів за дорогу. Розповідав, чого їздив у Князівку. Ні, не в гості. Не той час, щоб по гостях роз'їжджати. У справі. Хату ж успадкували від покійного діда, то їздив, щоб глянути — в якому стані. Бо доведеться на осінь перебиратися старим туди. А сам він, може, й цими днями перебереться, «Та як же ти житимеш сам?» — поцікавилась Гармашиха. Дарма, якось буде. Обідатиме в дядька, зате для роботи його письменницької кращих умов і не придумати. Хата старенька, правда, дві кімнати через сіни, старосвітська. Але який краєвид з порога відкривається — очей не одірвати!.. Остапа зовсім не цікавили Павлові домашні справи, тому, скориставшись з паузи, спитав, що ж нового у світі? Чи довго ще будуть оці іроди землю нашу плюндрувати? Либонь, уже закон видано, що увесь врожай їм піде, а людям — тільки на харчі та на насіння лишатимуть... Павло охоче перейшов на політичну тему. За три дні наслухався від дядька (до Князівки, щоб не вибиватися з робочого настрою, він навіть газет не читав регулярно), то зараз вибірково, звичайно, і переповідав їм. Що довго не протримаються, до осені, не далі. Отже, не встигнуть вивезти хліб нового врожаю. І тому дурість велика нищити, палити на корню святий хліб, як то радять занадто вже запевняті «захисники» українського селянина. Їм що! Знають, що за всяких умов самі матимуть свою пайку, від рота того ж селянина та його дітей одірвану. Натякнув, бо при жінках інакше й не можна, на існування вже новоутвореного українського центру, який вже гуртує народ на визвольну війну і котрий візьме в належний час під своє керування звільнену Україну. «Отак, тримай, Остапе, порох у порохівниці сухим!» — «Та не де ж і я буду. Де народ. А народові зараз тільки свисни, валом повалять!» — «Ще б пак! — встряла в розмову Остапова Мотря:— Обносились, обірвались, то по обмундировку справді повалять та й додому мерщій. Було вже таке». Відтак розмова за столом стала загальною. Навіть «Артемова невінчана», як Павло назвав про себе Христю, втруtilась у розмову після якоїсь особливо хвалькуватої його заяви. «О, грамотна!» — іронічно подумав, проте визнав за краще перевести мову на інше. Спитав про

Артема — що чувати? Відповіла мати однослівно: «Живий!» — давши самим тоном зрозуміти йому, що це і все, на що він може розраховувати. Павло їй не став допитуватись. Переніс увагу свою на Орину, що єдина з усіх за весь час ні словом не обізвалась. І навіть, здавалось, не чула, про що говорять інші за столом, заціплена в дивній байдужості. Але ж саме заради неї Павло отак і хизувався своїм красномовством та розпинався за трудове селянство. «І, Орисю, так не годиться! — звернувся з легеньким докором до неї. — Журбою нічого вже не поправиш, тільки сили змарнуєш. А жити треба. І життя наше тепер, прямо кажу, заплутане, хитре і нелегке. Багато сили на нього треба». — «Це я тепер і сама вже добре знаю!» — тихо відповіла Орину з тим же дивним спокоєм. «Але ти не вдавайся в розпач, — сказав Павло. — Чим тільки зможу, стану тобі, сестрице, в пригоді...» Хотів щось і далі сказати, але на цих словах до хати увійшла сторожишина Юлька, захекано випалила, що Докія Петрівна послали, щоб мерщій додому вже йшли.

Якраз і вечеряти скінчили. Павло одіслав дівчиська — зараз прийде. Тоді покурили ще з Остапом, і врешті зібрався йти. З усіма попрощався церемонно — ручкаючись. На останок лишив Гармашиху і, коли підійшов, сказав їй неголосно: «А ви, тьотю Катре, чи не провели б мене хоч за поріг?» У Гармашихи так і похолонуло в грудях. Як приречена, пішла слідом за ним із хати, думаючи: «Яку ж нову прикрість на цей раз приготував?» Ідучи вже од порога до перелазу, Павло спитав зненацька, що вони надумали з Орисею робити? Гармашиха скрушно знизала плечима: що ж тут надумаєш?! Поживе у свекрухи. Свекор же в тюрмі, Захар — у лісі... Павло роздратовано одмахнувсь: не про це річ. Йдеться про сьогодні-завтра. Куди їй діватись? Бо залишатися в селі їй аж ніяк не можна. «Може, їй не заарештують, — заспокоїв трохи збентежену матір, — але що потягають, то вже певно». — «Та яка ж її провина? Що жінкою була йому? Яка вона лісовичка, коли ж тільки хворих доглядала!» Павло сказав, що не це навіть головне. Попотягають за оте золото, будь воно прокляте! Це — хто добре знає Тимоша, той і думки не припустить, а хто не зна, так просто й каже... У приклад навів розмову (на ходу видуману) з візником, котрий привіз його з дядьком сюди. Либонь, коли зайшла мова про це, сказав з цілковитою упевненістю і без будь-якого осуду: «Не такий він дурень, щоб не переполовинив ту торбу та не залишив жінці про чорний день». Гармашиха тихо заплакала. Біля перелазу, вже за пакіл взявшись, Павло «зміркував раптом», хоч насправді цей план свій віз із самої Князівки, а по дорозі остаточно «утрусив» його. То був уже тепер цілком

викінчений. Єдиний вихід, на його думку, податися Орисі в Князівку. Поживе, поки становище зміниться, до осені, може, у їхній хаті. «Сама?» — занепокоїлась мати. «Та вона ж не маленька! І не сама. За кілька днів і я туди переберуся. А час од часу наїздитимуть мати з Вірунькою чи, може, незабаром і зовсім переберуться». Отож нехай ув'яже в клуночок що там найпотрібніше, — навчав Павло, — і взавтра к полудню (саме на цей час дядько Сава загадав візникові приїхати по нього) нехай чекає його напоготові. Разом із ним і поїде. Дядько Сава потім і на садибу одведе. Гармашиха завагалася. Мовляв, треба з Остапом та й з нею порадитись. «Нема часу на раду!» — розсердивсь Павло. — Чи хочете, щоб і її, як отих двох червоноармійок, варта примусила ходити їм у поліції «підлоги мити»? Сподіваюсь, розумієте, що це насправді значить!» — «Нехай бог милує!» — жахнулась мати. «Отож!» — попрощався й пішов. А вона вернулась до хати, де, крім Мотрі з Софійкою, нікого вже й не було — порозходились спати. Постелилась і собі, та як сну не було, вийшла надвір, сіла на призьбі. І, либонь, задрімала. Не одразу почула голос Артема. І навіть уже в напівсні за першим разом подумала, що то вчулося їй; коли ж і вдруге стиха од причілка: «Мамо!» Хто б же це був? Остап у клуні. Виходить, Артем! Рада, схопилася з місця й кинулась за причілок. І опинилась у дужих Артемових обіймах. Поцілував матір, дав чолом і глибше увів її під стріху.

— Як видно, задрімали, мамо. А я боявся злякати вас раптовою появою. Ото й став тихенько звати вас.

— А чого ж раптовою? З минулої ночі вже чекаємо... Ну то до кого ж найперше вести тебе? Розкотились усі по оселі, як той горох.

— До Орисі, звичайно.

— Гаразд. Приголуб, сердешну. Але ятрити рани не треба даремно. З Христею поговори лагідненько. Щось вона дивна мені. Пригадую ж, тоді як на Орисине весілля приїздила, — весела, привітна була. А тепер... чи вона хвора? Чи горе якесь? Думала спершу — журиться по тобі. Але ж учора, як Уляна сказала, що — живий і що бачили тебе в Славгороді, — дуже зраділа, а потім мовби ще гірш засумувала... Та як не допитувалась, нічого не каже. «У животі болить, щось погане, мабуть, із'їла». А чує серце: неправда. Ти таки допитайсь. Може, тобі скаже.

Обережно попід стіною вони пройшли в сіни, і мати відчинила рипучі двері в хижу. За нею переступив поріг і Артем.

— Чи ви спите вже? — спитала мати, бо в хижі було тихо, мовби нікого там не було. Артем клацнув своєю запальничкою.

На помості між двома лозовими кошелями на постелі си-

діли Христа й Орися, пригорнувшись одна до одної, а очима сполохано дивились на двері. І, певно, не одразу впізнали в невірному мінливому світлі, бо якусь часинку отак і сиділи нерухомо, аж поки Артем, підступивши до помосту, не сказав привітно:

— Здрастуй, Орисю! Здрастуй, Христе!

Дуже радий зустрічі, він швидко й жадібно вдивлявся в рідні обличчя, потім погасив запальничку і, намацавши в темряві Орисині плечі, ніжно обняв і пригорнув сестру до грудей.

— Я знаю все! — сказав тихо і журно. — І всією душею співчуваю тобі в твоєму горі. Журбу твою розумію. Проте не стану тебе розважати. Бо це неминуче: кожен має пройти через своє горе із краю в край. Не треба тільки даремно тупцюватись на місці.

— А я й досі не вірю ще, — тихо озвалась Орися. — Може, що не бачила його мертвого. Все думаю: помилка, може.

— Ні, Орисю, помилки нема. Оцими руками опускав його, бідолаху, в яму.

Орися впала лицем до його рук і забилась у плачі. І, поки не перестала, всі журно сиділи, не знаючи, як зарадити їй. Врешті обізвалась мати:

— Щось треба, сину, з Орисею робити. Кудись треба податися їй із села. — І розповіла про свою розмову з Павлом про Орисю.

— Обійдемося без нього, — сказав Артем. Оце ж він того й прийшов, щоб забрати Орисю з собою в Підгірці. Нехай мерщій і збирається в дорогу. — А ви допоможіть їй, мамо.

Коли залишились у хижі з Христею удвох, Артем сів ближче до неї, обняв і пригорнув до себе. Христа приишкла. Але, коли рука його сковзнула їй до грудей, різко відсторонилася. Артем застиг, пройнятий якимсь недобрим передчуттям. Спитав невдоволено:

— Що сталося?

— Не треба, Артемку. Я ще хвора.

— І вибрала ж час! — напівжартом обуривсь Артем, хоч у голосі й чулося невдоволення.

— Не про те мова.

— Не про те?

Артем нічого не розумів. Але замість того щоб допитатися мерщій, він дав цілковиту волю своєму роздратуванню, для якого, здавалось, були всі підстави. За півроку з отой їхньої останньої зустрічі в Попівці з якою втіхою він згадував отой тиждень, що йому подарувала доля к різдву, перетворивши його на справжнє і суцільне свято від першого дня до остан-

нього. Навіть уже першого дня — після стількох років розстання — відчув себе з нею тоді легко й невимушено. Але того, першого, вечора вони ні до чого ще не домовились — ні відносно своїх майбутніх взаємин, ні щодо Василька. І ліг спати на лаві, не дуже упевнений, що пощастить порозумітися, а відтак і зійтися з нею. Та вже другий ранок приніс йому несподівану радість. Коли, упоравшись з мливом у вітряку, намірився був зразу ж після снідання податися на залізничну станцію. Як вона мило і легко одговорила тоді його. І, замість того щоб іти йому на станцію, пішли удвох в хутірець поблизу села, до Христиної подруги Віри в якійсь справі, але в заметілі — ні, не заблудились, а просто обое дуже хотіли побути наодинці якомога довше, тому й опинились у затишку під ожередом соломи в полі. А того ж вечора в досить тісному колі — дядько Данило Корж та Віра з своїм Левком — згуляли «весілля». До самого світанку не розходились гості й «молоді» не вкладалися спати. Проте другого дня, коли вже й Віра з Левком пішли, і Данило Корж поїхав додому, молодята відчували себе зовсім добре, тільки, замість того щоб спати лягти, цілий день поралися в господарстві. Христя до обіду з матір'ю біля печі, а по обіді стала допомагати Артемові хату вшивати зокола кукурудзяним бадиллям. І так любо було їм удвох працювати, так захопилися, що навіть незчулися, як надійшов свят-вечір і заколядували на селі...

З усіх свят якраз різдво було для нього ще з дитинства найулюбленишим святом, а з усіх днів різдвяних свят — наймилішим саме свят-вечір. Покупані матір'ю, всі вони, діти, у білих сорочках сидять за святковим столом, де на покуті урочисто возсідає батько; мати ще порається біля припічка, але ось і вона, поставивши миску зі стравою на стіл, сідає поруч батька. І починається свята вечеря. Та справа не в їжі. Хоч, певна річ, і смачнішим, аніж у будень, стравам вони віддають належне. Справа в самому піднесеному настрої, в напруженому чеканні отого бентежного чуда, коли батько почне у шибку кликати Мороза на вечерю: «Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти!» І хоч відомо вже з минулого різдва, що не прийде Мороз, але й цілковитої певності нема: а немов передумає на цей раз та й таки прийме запрошення? Холодок підступає вже до серця, а уява малює — наче рипнули сінешні двері, ось-ось відчиняться хатні... Орися, як і належить дівчині, з самого початку не витримує напруження — пригорнулася до матері, але навіть і вона не встигає як слід настрахатись, бо з подальших батькових слів зрозумілим стає, що й цього разу не прийде Мороз на вечерю. «Ну як не хочеш, то й не йди! — не вельми засмучений з того, говорить батько. — А тільки не морозь наших...» —

і далі перелічує всіх свійських тварин, котрих навіть і хвоста не було ніколи (окрім овечат) в їхнім дворі. Потім візьме ложку, та, перше ніж почати їсти, прислухається пильно, і до матері: «Що воно мені --- паче двері сіненні прочинені». Мати виходять у сіни й за якусь мить вертаються в хату: «Авжеж, були прочинені. А на ключці ось оце висіло». В руках тримає ворочок з гостинцями. Боженьку! Чого тільки в тім ворочку нема! І цукерки в сопілку завбільшки з барвистими паперовими китицями, і жамки крамні у формі коня чи зірки, і маленькі цукерки з прегарними малюнками на паперових обгортках, якими потім Орися прикрасить на печі весь свій куток, і волоські горіхи, і пироги з маком та з каліною.

На цей раз, у Попівці, йому довелося вперше побувати в ролі глави сім'ї — сидіти напокуті, де на сіні горшки з кутею та узваром, а круг стола — ціла родина; навіть Христіна мати з дівчатками. І Василько, звичайно ж. Уперше після хвороби встав оце з постелі, принесла його мати закутаного до стола, посадила поряд із батьком. Все було як годиться. І кликав Мороза на вечерю, намагаючись наслідувати батька навіть у голосі, і виходила Христя до сіней глянути, чи не прочинені двері, і внесла у ворочку гостинці дітям — на превелику їхню радість. А після вечері зразу ж Христя принесла з комірчини подушки та рядна — нехай зігріються, і, поправшись трохи, постелила на всю ширину полу — на двох. Проте Василько нізащо не хотів лягати на своїй постельці — з того краю впоперек полу. То мусили брати до себе — всередину. І, далєбі, не жалкували, стільки втіхи хлопцеві принесла оця новина — спати вкупі з татком та мамою. І за шию їх водночас обіймав, і руки їхні брав — схрещував у себе на грудях, а своїми зверху скріплював їх, пам'ятаючи про близьку розлуку. Нарешті зморив його сон. То Христя обережненько перенесла хлопця на його постіль, а сама тоді — з вихололої хати у самій сорочці — шугнула під ковдру і прикипіла до нього...

Од спогадів Артем іще гостріше відчув неповторний запах її волосся, її тіла, і жагуча пристрасть вже туманила мозок, але він стримав-таки себе. Як тільки міг, спокійно повторив своє запитання:

— То що ж сталося, коли не «те»?

Христя уперто мовчала.

Вже курячи згодом цигарку, Артем, іще після одної невдалої спроби своїми розпитами докопатися-таки причини, ніяк не міг позбутись прикрого враження од дивної зміни Христі. І не тільки в ставленні до нього, а навіть в її зовнішньому вигляді. Прикурюючи од запальнички в її миготливому світлі, він пильно приглянувся до неї. Якась змарніла, очі глибше запали і сумовиті, між бровами залягла зморшка і від

куточків рота зморшки, а губи, під час мовчанки зціплені, надавали їй виглядові незвичайної упертості. Просто наче підмінили молодицю! І подумалось несамохіль: чи не в отих двох місяцях, прожитих тепер на Троїцькій вулиці, у свого чоловіка, причина?

— Занадто вже переживаєш, Христе, — по тривалій мовчанці озвався Артем. — Отой синяк на грудях від чобота навкидь.

— А ти звідки про це знаєш? — аж кинулась Христя.

Артем сказав, що її тітка Марія йому про це сказала. Після чого ото й пішла, либонь, од нього. Христя ствердила, що саме так і було. Еге ж, пішла. Зопалу, мабуть, годин зо три або й більше — від образи та обурення — не чула ніг під собою, самі несли. А вже, коли сіла на березі Псла у Коржівці, порона чекаючи, прийшла трохи до пам'яті й жахнулась: куди я йду і чого я йду! У самих, певно, гаразд їсти нема чого. А які тепер у селі заробітки. В Попівку до матері треба б. Але ж і там, як подумати... Не один порон пропустила тоді, міркуючи.

— І невже тебе не дивує, — помовчавши, озвалася раптом, — чого я так довго оті двадцять верст від Коржівки потім ішла? Сюди, до Вітрової Балки.

— Я не знаю, скільки ти йшла.

— Цілий тиждень. Бо таки немалий гак зробила. Аж за Князівкою в одному селі побувала.

— А чого тебе туди занесло? — здивувався Артем. Христя повагалась хвилинку й розповіла.

В одному цеху з нею працювала жінка — родом з того села. (І назву ж дали йому люди, раз почувеш — не забудеш: Безродичі!) Молода ще, до того ж любила гульнути. І нагуляла собі. А вже й війні кінець, ось-ось і її чоловік повернеться з фронту, то вона ото й поїхала до своїх батьків у ті Безродичі. А за кілька днів уже й вернулась — хоч і змарніла, зате знову весела. І весь секрет у тім, що живе в тому селі баба-знахарка.

Артем уже все зрозумів, збентежено рухнувся до неї, щось сказати хотів, але вона перепинила його:

— Ні, дослухай вже до кінця.

Розшукала батьків тієї молодиці і впросилася на ніч. Проте другого дня не наважилась. Аж на третій день пішла до тієї знахарки. Сухенька, ласкава жіночка. Аж ніяк на Бабу-Ягу не схожа. Уважно вислухала й дала якесь зілля. При ній і випила. А тоді порадила... І якраз через вулицю люди, як видно, толокою хату нову валькували, то пристала й собі їм у поміч: півдня проходила в замісі. Аж поки з глинища й витягли її жінки. За хвершалом у Князівку послали. Спинив кровотечу

і звелів лежати. То ото й лежала. Але доки ж можна у чужих людей. Віддала все, що несла з собою в клуночку, а тоді — де пішки, а де щастило, то й на попутньому возі, добралась-таки сюди.

— А через два дні прийшла звістка, що ти живий. Ну чого ж бо вона забарилась! — Христа стиха похитувалась із сторони в сторону і беззвучно плакала. — А я вже і йменнячко пестливе придумала для неї — чомусь певна була, що дівчинка буде! — «різдвяночка»!

Артем обережно поклав Христю горілиць, вкрив по саму шию ряденцем і, гладячи шорсткою долонею по її обличчі, по животі, говорив такі ласкаві, ніжні слова, про які допіру навіть не догадувався, що вони є в його лексиконі. Христа перестала плакати, прихилилась щокою до його руки й затихла.

А час летів. Тільки тепер згадалося нарешті — хоч, власне, весь час у мозку жевріла думка про це, — чого він тут. Ну ясна річ, Христа тепер відпадала. Треба шукати інший вихід. Коли Христа притихла, він звелів їй отак і лежати, ще зайде до неї, а тим часом треба з Остапом перемовитись словом.

У клуні, як зайшов і присвітив запальничкою, що вже ледве дихала, перше, що впало в очі Артемові, — старезний віз, із яким було пов'язано в нього стільки дорогих спогадів. Спали з батьком на ньому. На люшні, як розповідала потім Оріся, Христа забула (а насправді навмисне залишила) своє дарункове намисто... Дві хлоп'ячі голівки витикалися з-під блаженного ряденця — Василько та Федько. «Порозумілись-таки. Ну й слава богу», — подумалося втішно. І ступив до купи соломи, на якій під сіряком спали Остап із Кирилком. Навіть світло не розбудило їх. І вже, коли підійшов до них і назвав брата на ім'я, Остап схопився й безтямно закліпав очима. Роздивився нарешті.

— Артем! Ой слава ж тобі, господи!

Артем сів обіч і погасив світло. Вийняв рятівний свій кисет і став у темряві крутити цигарку, передав потім кисет і Остапові. (Рятівний, бо завжди в найтяжчій скруті виручав не раз, даючи змогу непомітно для інших, а часом навіть і для себе, гарненько подумати, перш ніж діяти). А подумати й зараз було про що. Найперше те, що він гаразд не знав, як йому повестися з Остапом. По дорозі — знав, але Христа все сплутала. Тепер виникало аж двоє доручень, які змушений дати Остапові, якщо буде, звичайно, на те його згода. І тому загострювати взаємини з ним мовби й не випадало. Але ж і змовчати про отой ганебний його вчинок, точніше кажучи, військовий злочин, удавши, що нічого про те не відає, совість не дозволяла.

— Ну як живеш, Остапе? Не чіпають? — коли вже закурили, спитав у брата.

— Та слава богу, поки що...

— Що ж, чи охранны цидулку видали вам тоді, на мосту? — А як Остап нічого не второпав, додав, набрякаючи гнівом: — У подяку за приведених їм добрячих артилерійських коней!

— Он ти про що! — І Остап засміявся, дивуючи брата цим недоречним сміхом, потім, невдало затыгшись цигаркою, закашлявся. Не скоро вже, одкашлявшись, сказав роздумливо: — А могло ж бути. Йй пра! Коли б не звалив був мене тиф іще тижнів за два перед тим.

— Так ти, виходить, не був тоді там?! — ледь стримуючи радість, подався постаттю до нього. І схопив рукою за плече: — Ой спасибі ж тобі, брате!

— А за віщо ж спасибі? — не второпав Остап.

— Та й правда! — опам'ятався Артем. — Сам ти тут аж ні причім. Це треба дякувати оту тифозну вошу, що витягла тебе з дивізіону в госпіталь. Ось воно, життя твоє, Остапе! Як на долоні. Є про що подумати і про що подбати. Щоб не якась випадковість визначала долю твою, а ти сам...

Остап навіть не обурився на цю його не геть-то приємну мову. Мерщій розпитувати став, де він пропадав оці півроку. А потім став і про себе докладніше розповідати.

Як виявилось, він тільки в середині травня повернувся з госпіталю додому. Перші карателі вже побували на той час в селі. Кого забрали в тюрму, кого тяжко шомполами побили (дехто й досі мучиться з гнилою спиною). Обібрали всіх. Легко сказати — триста тисяч карбованців контрибуції панові. Ні за що! Бо майже всю худобу звели назад в економію, за винятком кількох голів — у кого здохла, хто прирізав к різдву... За самий страх, виходить. Так і страху ж, либонь, не зазнав великого. Сухий, можна сказати, вийшов з води. Навіть виїхав з маєтку не в рожнатих санях на прілій соломі, як планувалось, а в козирках, що тодішній голова волосного ревкому Рябокляч послав йому з своєї ласки. А від других карателів пощастило втекти — пересидів у лісі. Та все одно від контрибуції і на цей раз не виховався. Продали все, що тільки можна було продати. У кошелі — ні зернини. Аж дивно: з чого ті мати хліб печуть, щоправда нечистий — з лободою; з півдесятка овечат — двійко лишилося; а в скрині — який дукач у намисті зберігався, як пам'ять, яка святкова хустка чи плахта — все спекулянти вигребли. Забаринзять, Прісьчин чоловік, неабияк нажився. Кажуть, у Підгірцях крамницю вже відкрив.

— Поки що сам під замком у тій крамниці сидить,— сказав Артем.— Не завтра, то позавтра діждеться-таки купця на себе!

Відтак саме до речі було удатись до Остана з отим своїм дорученням відносно Гусака. А полягало воно в тім, що Остап мав неодмінно зустрітись завтра раненько з Грицьком Саранчуком, іще до його від'їзду в Славгород, і переказати йому, що він повинен зробити у місті. Артем кілька разів повторив і назву вулиці та номер будинку, і прізвище Христиних родичів, котрих Грицько має одразу ж по приїзді відвідати. Мовби для того, щоб передати привіт їм од Христі. А сам тим часом очима нехай знайде на стіні над комодом фотокартку, де двоє гайдамаків з голими шаблями, і, вибравши зручну хвилину, зніме й сховає за пазуху. Дуже потрібна та фотокартка. Може, для певності нехай і Антона Теличку візьме. І заспокоївся лише тоді, як Остап, мов той школяр свій урок, повторив своє завдання майже дослівно. Аж тоді перейшов до другого доручення. Про Христю, що нездужає, полежати треба їй буде, може, й довгенько. Покликати б лікаря. Одним словом, не робітниця тим часом.

— То ти вже, брате, не дуже ремствуй.

— Ну що-бо ти! Нехай одужує. Та й роботи ж нагальної ще нема. В жнива допоможе.

— До жнив ще буде всього. Скоріш за все доведеться, мабуть, і її, як Орисю, з села забрати. Та й тобі, Остапе, прямо скажу: сидіти вдома не вихід. Уже хоч би тільки через мене. Ще не цікавились?

— Чого там, питали.

— Отож дивись обома. В разі чого — дорогу в ліс знаєш. Що не що, а трилінійку обіцяю для початку.

— Ще не навоювались!— скрушно зітхнув Остап.— Отак чисто й Павло сьогодні мені за вечерею: «Держи, Остапе, порох у порохівниці сухим».

— Ні, Павло — це з іншої опери. Дурних шукає, щоб їхніми руками з жару вигрібати. А ми шукаємо розумних. Свідомих своїх класових інтересів. Котрі якщо й обпечуться об отой жар, то тільки заради свого визволення.

Він застеріг Остапа не виходити з клуні за ним, щоб не побачив хтось у дворі двох мужиків разом, і повернувся до хижі, куди Орися зайшла попрощатися з Христею. Була і мати тут. І знову, як тоді, на початку, посідали всі на помості. Христя теж сиділа в постелі. І мовила мати нарешті:

— Ну, прощайтеся, діти. Бо вже й світанок незабаром.

І, може, од самого цього слова «прощайтеся», яке мовби остання крапля переповнило серце смутком, Артемові спазми здушили горло. То він мовчки подався постаттю до

Христі й палко обняв її, припавши губами, як у спеку до джерела, до її милих вуст. І знову, як тоді, обережно поклав її горілиць.

— Отак і лежи, Христинко. То скоріш на ноги зведешся. А тоді, може, й тебе заберу. Коли схочеш. А діла там і тобі буде: три клуні забиті тифозними. А тим часом лежи. Завтра Остап лікаря приведе.

— Але ж мені так треба до міста! — сказала Христя.— Нічого ж не маю при собі. Навіть і зараз — в Орисиній сорочці. Думала — ось-ось оказія трапиться.

— Та оказія і завтра буде... — сказав, сам не тямлячи для чого. І, певна річ, не догадуючись, до чого це призведе.— Але ж буде оказія і потім. Одужуй! — І вийшов з хижі.

Але за порогом на дворі мусив спинитись. Кілька разів зряду глибоко затягся свіжим нічним повітрям із домішкою таких милих і рідних із самого дитинства запахів зілля з городу та любистку і м'яти з причілку од вулиці. І заспокоївся поволі.

Підійшов до матері.

— Спасибі вам, мамо! — обняв ніжно за сухі плечі — отаку передчасно зістарілу вже.— От і провідав вас. Погостював. Бувайте здорові.

— Ідіть здорові, діти.

Пішли тією ж стежиною, якою і сюди прийшов — через город. Артем пропустив Орисю вперед, а сам ішов слідом і мимоволі прислухався, здавалось, не лише вухами, а й спиною навіть, що діється позаду. Біля тину від берега поміг Орисі переступити перелаз і вже не випустив її руки з своєї. Отак і по кручі спускалися вниз кривулястою стежкою. Нараз він зупинивсь, спинив і Орисю й спитав несподівано:

— Орисю, скажи, тільки — чисту правду. Ви з Тимошем гарно жили? Ти ж не зопалу вийшла за нього?

Орися мовчала, і кожна мить цієї мовчанки в його серці віддавалася всезростаючим болем. І раптом, коли вже, здавалось, ось-ось урветься терпець, Орися сказала:

— Може, й зопалу. Але потім я його дуже полюбила. Дуже!

— Ну, а?... — не знав, як спитати. Але Орися зрозуміла його.

— Буде! — ледь видихнула з себе. І замалим не скрикнула від несподіванки: Артем кинувся її цілувати. Потім підхопив її на руки і поніс стежиною вниз. Орися спершу пручалась і просилась, не зважив ні на що. І тільки вже в самому березі, близько потічка, опустив на землю.

— Коли б ти тільки знала, Орисю, який тягар зняла з душі в мене. Бо, каюсь, думав усяко...

Із темряви од стовбура верби відділилась постать і почувлося:

— Хто йде?

— Свої.

До них підійшов отой самий вартовий, що й сюди супроводив його разом із Саранчуком. Сказав іти за ним, не одриваючись, але й на п'яти не наступаючи. І не розмовляти, звичайно.

Отак і йшли.

Ніч укривала ще землю, але вгорі східна частина неба ледь посвітліла вже, передвіщаючи близький світанок. Тиша неймовірна панувала навкруги. Навіть деркач не озивався з луку. І тільки струмок обіч стежини жебонів стиха, настирливо нагадуючи їм про сон, без якого обое були вже другу ніч. І почували це. Тому про Підгірці облишили думати. А мріяли про першу ж копицю сіна, що трапиться їм по дорозі в лісі зразу ж за сторожовою заставою.

XXV

Німці у Вітровій Балці були оце вже не вперш. Але якщо тоді — обидва рази, — накоївши людям лиха, вони обидень і повертались в містечко Князівку, де з самого початку окупації стояв гарнізоном їх батальйон, то цього разу, як видно з усього, вони мали намір затриматися в селі довше. І першою ознакою цього було те, що одразу ж відпустили князівських підводчиків, на чиїх возах прибули оце сюди.

З тривоگوю і заздрістю до князівців прислухались вітробалчани, а сміливіші й позирали крадькома на чималу валку, не менш як з півсотні возів, що лушко впорожні торохтіли горбом по той бік ставу через скотний двір економії, далі — повз клуню й звернули на путівець, котрий вів до Великого шляху. А німці за якусь годину-дві, прочесавши село, за лишили на околиці од лісу сторожу й повернулися в маєток, де жінки саме кінчали білити зсередини каретний сарай облюбованій командиром карального загону, рудим булькатим обер-лейтенантом, під тимчасову казарму для його солдатів, і обіч вже диміла похідна ротна кухня.

Звичайно, вітробалчани догадувались, що привело їх сюди. Бо іншої причини зараз не було. Майно поміщицьке повернули ще тоді, зразу ж після першого наказу німецького командування, і контрибуцію тоді ж сплатили; дісталось й шомполів декому, а дехто і до в'язниці потрапив — по сей день поневіряються. А за якийсь місяць по тому і вдруге те саме: і контрибуція, і шомполи, і в'язниця для декого — за вбитого невідомо ким сільського старосту Шумила. Ні, за

старе вітробалчани розплатились сповна. Отож виходить, що ця нова напасть накликає не чим іншим, як новою пригодою, яка сталась два дні тому. Серед білого дня на Великому шляху партизани перехопили чималий гурт великої рогатої худоби (сотні три голів) разом з гуртоправами та трьома німцями-охоронцями з кулеметом на тачанці. Але при чому ж тут Вітрова Балка? — старалися заспокоїти себе вітробалчани (і декому це навіть вдавалося). Хіба є хоч якась провина їхня в тім, що через їх село гнали той гурт? Найближче було їм сюдою, тому і обрали цю дорогу, а не через те, що начебто і вітробалчани теж були замішані в тому ділі. Ні, чого не було, того не було. Та навіть і дізнались, що то партизани були, не одразу, а вже згодом, дарма що серед білого дня все те коїлось. Та ще в ставку худобу напували. Часу було досить — це вірно, — щоб як слід роздивитись. Але ж і вони, як виявилось, були хлопці не промах, з кебетою. Дехто з селян пробував, звичайно, розвідати, підійти ближче, заговорити з гуртоправами (з півдесятка було їх, декотрі оружні, дехто з самими бичами), проте кожного разу з тачанки, на якій сиділо троє німців, лунав грізній вигук — «цурюк»*, а то й постріл угору — для страху. І цікаві сміливці ні з чим відступали з вигону до тинів, де юрбами стояли побіля воріт мало не всі мешканці цього кутка — над'ярці.

Стояли — гомоніли собі, плутаючися в усяких здогадах та припущеннях. Бо ніколи ще такого не бувало! Час од часу (про це знали) Великим шляхом справді-таки прогнали з Полтави на Славгород для Німеччини отакі гурти (бо неуправка залізницею), але щоб на водопій робити отакий гак, коли і з «казенного» колодязя напоїти можна, до такого ще не додумувались. Чи то вже такі ледарі гуртоправи, що ліньки їм натягати води з колодязя? Обмілів, либонь? То в Чумаківських хуторах колодязі є. Ні, справа не в цьому, як видно. А може, на випас пригнали сюди, на Ліщинівські луки, то вже й напувати надумали? Проте і цей здогад нікого не задовольнив. Хоч би через те, що й понад шляхом паші є вдосталь. Стільки тієї землі — і поміщицької, й селянської — лежить облогами, вівсюги, пирії в пояс, є де попасти. Аби було що! А припустити, що гурт поженуть через їхнє село, далі — лісом на Хорол, Ромодан, — нікому й на думку не спадало. Бо немає ж ходу німцям через ліси, що начебто аж кишать втікачами із сіл не одної волості чи навіть не одного повіту. І до Підгірців не доберуться — спіймають їх, не допоможе й кулемет.

* Назад (нім).— Ред.

Отак, певно, і залишилися б вітробалчани збиті з пантелику, коли б не випадок. Іще як гнали гурт греблею, увагу до себе привернули троє чоловіків — простоволосі і в самій білизні, ішли вони похнюплено позаду худоби і поперед тачанки, підтримуючи рукою кожен свої сідні, з яких, очевидно, були передбачливо поодрізувані гудзики. Видима річ, арештовані. На зупинці, коли звернули з греблі на вигін, їм наказано було сісти на землю тісною купкою неподалеку від тачанки. Так і сиділи вони весь час, викликаючи самим своїм виглядом щире уболівання до них селян, і знову ж таки — різні здогади: хто вони такі? Куди їх ведуть? А в жінок іще й сердечне бідкання: що це ж вони й голодні, сердешні, напевно! Тому Гармашиха одразу ж сказала своїй невістці — стояли цілою сім'єю у себе на воротах в юрбі, — щоб винесла з хати хлібину, а Скорякова Мусієва жінка послала дочку, щоб глечик молока (скільки вже його там є од трьох овець) винесла. Тоді звеліла Останові однести все те для арештованих. Але Остап схитрував: мовляв, нехай он краще дядько Мусій, він таки меткіший. Старий Скоряк не став одмагатись, мовчки взяв хлібину під пахву, а в другу руку глечик з молоком і попрямував до тачанки. Німці зустріли його веселими вигуками: «О, зер, зер гут! Гебен зі!»* Але коли сказав, що це для арештованих, одразу ж спохмурніли. А один, на цигана схожий, навіть сердито лайнувся, та ще такою закрутистою лайкою, до того ж добірною українською мовою, що Мусій одразу ж насторожився. «Давай сюди», — наказав цей-таки німець. Отак і забрали в Мусія й хлібину, і глек молока. Потім хлібину перелупили-таки навпіл і, гукнувши одного з арештованих — «Комен гір!»,** — віддали ту півхлібину. А другу півхлібину розлупили поміж себе. Іли й запивали молоком просто з глечика, передаючи його один одному. А Мусій Скоряк стояв за два кроки од них і ждав, поки спорожнять посуд.

Принаймні так думали в юрбі коло воріт, уважно стежачи (бо нічого не було чути сюди) за кожним рухом і Мусія і німців. Хоч насправді про глечик Мусій тоді зовсім не думав, а просто стояв оторопілий, побачивши серед німців на тачанці одягнутого в німецьку форму не кого іншого, Теличку Антона, котрий, як поїхав був іще зелених свят до Славгорода, то й по сей день не вернувся. І не тільки він, а й Грицько Саранчук, і Христя гармашівська... Побачив і Теличка, що Скоряк упізнав його, то не став критися далі, а сказав, силувано посміхнувшись: «Та я, я, дядьку Мусію, авжеж, Антон. Годі

* О, дуже, дуже добре! Давайте! (нім.) — Ред.

** Іди сюди! (нім.) — Ред.

вам придивляйтесь. Та й це все — свої хлопці. А маскарад оцей — воєнна хитрість. Второпали?» — «Уторопав!» — в тон йому відповів Мусій, таки справді все зрозумівши одразу. І ту ж мить відчув на душі велику полегкість од того, що то німці сидять арештовані, а не свої люди. Але водночас пройняла його й велика тривога. Тому спитав мерщій: «Ну, а що ж ви, хлопці, з ними надумали?» — «А твоє яке діло?!» — грубо відказав йому циганкуватий. «Як то яке?! — уже зовсім оговтався Мусій. — А в разі чого на кому все те окошиться? Ти був та загув, а ми, котрі мирні люди, потерпай!? Чи думаєш, що для них штука велика хоч би й усе село димом пустити?!» Тоді сказав третій лісовик, котрий не озивався досі. Був наймолодший серед них, але, як видно, був за старшого в них. «Не турбуйся, старий! Нічого ми їм лихого робити не будемо». — «Амністія!» — встряв у розмову Теличка, може, тільки для того, щоб показати Мусієві, що й він тут не остання спиця в колесі. «Відпустимо, — продовжував третій, — вже за одне те, що не дурні були: без пострілу віддали нам всю оцю череду. І немало! Вважай, старий, на цілий товарний состав. Та ще й кулемет на додачу. Ну, а тепер іди собі, чоловіче добрий. Бо як би тобі оця балачка з нами потім боком не вийшла». — «Та про мене нікому ні гу-гу!» — докинув Теличка.

Авжеж! Це Мусій і сам добре тямив. Бо одне діло, коли невідомо, хто одбив той гурт, і зовсім інше... Доведи потім, що Теличка був сам-один серед чужих, а не навпаки: всі, як один, вітробалчанські були разом із ним. Тому, повернувшись до юрби біля гармашівських воріт, Мусій про зустріч свою з Теличкою не сказав ані слова. Та й про самий «маскарад» хотів був промовчати, хоч і дуже кортіло розказати, проте, напевно, поборов би таки спокусу, коли б добрі сусіди не дошкулили своїми ущипливими жартами. І якраз Остап Гармаш перший почав: «Е, дядьку Мусію, що ж це ви мене отак підвели! Я за вас, можна сказати, поручився — «меткіший», а ви отак сплехували». І пішли один по одному: «Добре, що не розгубився чоловік. Еге ж, чисто, як в отій приказці — «на тобі груш, та мене не руш!» — «Але чи ж вони хоч спасибі сказали за твою хліб-сіль?!» Що? Мусій здригнувся на цей дурний жарт. Може, коли б це сказав хтось інший, а не осоружний йому Хома Гречка з белебня, попихач Гмирин (ішов у кузню та зустрів череду на греблі, ото й пристав до першої юрби, щоб переждати), Мусій і не звернув би на ці слова ніякої уваги. А то мимоволі насторожився. Те, що тут язиком ляпнув Гречка, — не біда, а от якщо у себе на кутку почне верзти, а люди ж не були свідками того, як все це сталося, то, гляди, й справді подумає дехто чорти батька зна що

про нього! Щоб запобігти цьому, вирішив одразу ж вибити всякий ґрунт з-під ніг у Гречки і обірвав жарти: «Ну й годі язиками молоти всяку дурницю! «Мусій сплохував». Хотів би я на будь-кого з вас подивитись, як би він повівся, на моїм місці бувши. А що вже ти, Остапе, то, напевне, в штани напустив би. Від самої несподіванки!» І після цього коротенького вступу став Мусій розповідати прикирливим від цікавості слухачам про все, що з ним трапилось щойно біля тачанки. Розповідав докладно і майже не даючи волі своїй загалом досить буйній фантазії. Тільки й того, що змушений був на заміну Антонові Теличці вигадати іншого третього на тачанці (і, звичайно, для більшої переконливості вважав за потрібне зобразити його не менш колоритним за Теличку), та десь вже під кінець розповіді — на запитання котрогось із слухачів — чи не питає у них, куди вони череду гонять (може, людям роздаватимуть, у котрих німці позабирали?), Мусій аж плечима знизав обурено. Чи то вже такий недотепа він! Як би ж то не спитав!? І зразу ж переказав свою з ними розмову на цю тему, хоч насправді такої розмови й не було. Але, на думку Мусія, цілком могла бути.

— Ні, людям потім. Своїх дірок, кажуть, вистачає: хоч би з боргами розплатитися. Та вже ж не з якими! Не перший місяць у лісі, і скільки їх там є — сотні, коли не вся тисяча. Та й кожному ж їсти треба. До того ж, як той казав, — не хлібом самим живе чоловік. Треба ж і до хліба. Добре, хоч річка через ліс протікає — рибу ловлять. Але хіба ж на всіх настачиш? Тому й «напозичались» всякої скоромини, найбільше яловичини, — і в Підгірцях, і в Зеленім Яру, і в Глибокій Долині... — де тільки можна було, чи де сама необережно забреде в гушавину. Повідають тепер людям. Але дещо й собі залишать надалі. Бо не видно ще кінця-краю німецькій навалі. Та й кінець не прийде сам. Не кому ж, як партизанам, доведеться кінець той робити. А для цього, кажуть, цілі полки війська потрібно сформувати. Людей вистачить, а от із харчами клопіт. А треба ж і взуття, та й амуніцію. Не для чого ж у них там і свої чинбарі, і шевці, й кушніри. Бо то не армія, то не вояка, коли хоч і з рушницею в руках, а босий; хоч і на коні верхи, а без сідла, охляп...

Поки Мусій розповідав усе це, намагаючись викласти якнайбільше відомостей про життя лісового краю, що їх мав з людських переказів, кінчили напувати худобу і стали з вигону згонити на дорогу, збивати в гурт. Три вершники виїхали наперед. І всі, як один, наче жива ілюстрація до Скорякової розповіді: хоч і оружні були всі, але кожен на коні охляп; а один, крайній звідси, був навіть босий — ступнями в мотузяних стременах.

Нарешті рушили. Услід за чередою, як і тоді, йшли трое роздягнених німців. А за ними їхала тачанка з переодягненими в німецьку форму партизанами.

Поминули школу, волость.

— Ну, тепер можна й по домівках,— порушив напружену мовчанку в юрбі Мусій.— Тепер вже обійдеться...

І все ж таки на душі у нього було неспокоїно. Через отого бісового Гречку. Не певен уже був тепер Мусій, чи слід було при ньому отой «маскарад» розповідати. Заспокоював себе тим, що хоч про Теличку не прохопився жодним словом. І то добре. Дарма, що дуже кортіло. Проте і вдома, за обідом, не розказав про Теличку нічого навіть своїм. Вирішив до вечора почекати, а там видно буде, може, розповість хоч самим сином. По обіді, як звичайно, приліг на часинку спочити в повітці. Але і сон його не брав чогось сьогодні. Нескоро вже, либонь, задрімав був таки, та й одразу ж прокинувся від розмови неподалік, біля своїх воріт, старшого сина Андрія з кимсь чужим. Спитав чужий, де батько, щоб ішов зараз же у волость, сільський староста велить.

Мусій, не гаючись, пішов до волості, мізкуючи, нащо він раптом знадобився старості? І чому — не в сільську розправу, а до волості?

Біля ганку товпилась чимала юрба чоловіків і стояли дві брички. Підводчики — свої, вітробалчанські. Куди ж це вони спорядились? Але ніхто до пуття не знав. Не затримуючись, зайшов просто до приміщення, і тільки поріг переступив, дався диву од незвичайної картини. За двома канцелярськими столами, і чомусь нарізно, обідали якісь незнайомі люди. За одним столом — четверо, на вигляд звичайні собі селяни (і, видно, щойно з дороги, в закуреному одязі). На розстеленій газеті перед ними лежали накрайний хліб, сало, зелена з грядки цибуля. За другим столом сиділо лише двоє. Ці теж були одягнені по-селянському, але в чистіше. Один з них навіть у святковій сорочці з вишитою манишкою під тісним піджаком, явно з чужого плеча. Та й сама манишка чомусь — Мусій не міг цього пояснити собі — дуже не личила йому. «І де він, отакий червоноголовий, у нас узявся?» — мимоволі сплигло на думку Мусієві. Впадало у вічі й те, що стіл перед ними був застелений по краю вишиваним рушником, а по рушнику, окрім хліба та того ж таки сала, — іще щось у полумисках печене й варене. «А чого ж їм отакий привілей?» І раптом почув, як один звернувся до другого німецькою мовою. Одразу ж зрозумів усе. І нова, тепер вже тривожна, думка пройняла його: «А де ж третій?»

У кімнаті, окрім цих чужих, було ще з десятків своїх, серед яких Мусій побачив і Пожитька, сільського старосту, та

Хому Гречку. Були люди, як видно, і в суміжній кімнаті, бо, помітивши Мусія, Пожитько гукнув комусь туди у відчинені двері: «Прийшов Скоряк!» — і хитнув головою Мусієві, щоб зайшов туди.

У Мусія тепер вже тоскно занило серце від передчуття якогось неминучого лиха. А коли зайшов до другої кімнати й побачив Жмудя, начальника волосної варти, який, очевидно, складав протокол, записуючи зараз свідчення Передерія Марка, зрозумів уже й те, що це за лихо і навіщо його сюди покликано. Тому насторожено став прислухатись, що розповідав Передерій. Власне, він вже кінчив свою розповідь. І все ж таки Мусій з уривчастих фраз, з відповідей Марка на запитання начальника варти уявив собі майже повнотою увесь отой останній акт вистави, розіграної партизанами, що відбувся на околиці перед лісом, де саме живе Передерій, і тому все те бачив.

Нічим тепер вже не рискуючи, вони відпустили всіх, хто був при гурті,— і німців, і гуртоправів. Проте двоє з них — один німець і один наш — стали проситися в них, щоб не відпускали, а дозволили пристати до них. Німець просто пояснив, що не хоче потрапити в штрафний батальйон, а тоді в м'ясорубку на Західний фронт. І все долоні свої показував — мовляв, сам з трудящого класу. То їх і забрали з собою в ліс. Хоч перед тим довго сперечалися ті троє, що їхали на тачанці, особливо один. «Чи не Теличка часом?» — спитав начальник варти. У Мусія так і тьохнуло серце. «Еге ж, саме він,— ствердив Передерій.— Нехай їм,— каже,— чорт. Мало в нас і так всякої наволочі, підсланих шпигунів! Сам тільки чудом виприснув із біди, що не теліпаюсь на вербі чи осиці!» На запитання начальника варти, яку біду мав на увазі Теличка, Передерій нічого не міг сказати. І взагалі оце й уся мова, яку він чув од Телички.

— Ну, а ти, Скоряк, що чув од нього? — навмисно отак зненацька, щоб не встиг підготуватися той, звернувся начальник варти до Мусія. Проте насторожений Мусій не дав себе круг пальця обвести. Сказав, що ніде він Телички не бачив. Більше тижня вже, мабуть. Востаннє, та й то випадково, у кузні — пішов до Лавріна, щоб кільце до кісся зробив, косовиця на носі. Отоді й бачив — зазирнув чогось в кузню по своєму прикажчицькому ділу. А потім чутка пройшла, що поїхав у Славгород із хурою продукції всякої. Проте Жмудь теж не ликом був шитий. Він терпляче вислухав Мусієве свідчення, а тоді знову-таки, мовби зовсім не чув, що говорив йому Мусій: «Ну, а сьогодні ж оце, коли носив їм харч? Невже ото Теличка ні пари з уст так і не випустив на всі твої розпити?» Мусій відповів, що ніякого Телички він не

бачив сьогодні. Що то були не німці на тачанці, а переодягнені партизани, він одразу ж побачив, але всі троє були чужі, не місцеві. Мабуть-таки, Марко помиливсь. Але той уперто стояв на своєму: не міг помилитись, бо теж не сліпий. І хоч не був на розмові, як Мусій, з ним, але бачив за яких два кроки од себе. Та й по голосу... І скільки потім начальник варті не бився, щоб узгодити зізнання цих основних свідків, це йому так і не вдалось. Мусієві навіть здавалося, що й він так само не хотів, щоб у протоколі йшлося про Теличку, котрий доводився, либонь, якимсь його родичем. Мабуть, тому й не дуже наполягав, не намагався вирвати в Мусія інші свідчення. Але не міг він і не зважити на свідчення Передерія. Тим більше, що все це відбувалося прилюдно. Тому так і записав у протоколі — суперечливі свідчення обох. Але наприкінці суворо застеріг, щоб іще гарненько подумали обидва та добре все пригадали. Бо навряд, щоб у комендатурі задовольнилися цим. Будуть, напевно, ще й самі допитувати. Тому взяв підписку в обох про невиїзд із села. А сам оце мав негайно їхати в Князівку. Мусив особисто доставити німців та гуртоправів у німецьку комендатуру.

Вернувшись додому, Мусій розповів про все своїм синам. І про допит його начальником варті. І про Теличку, що то таки справді його бачив на тачанці. І навіть про те дурне, бо ніхто ж за язик не тягнув. Антонове вихваляння, що коли б не якесь там чудо, то вже висів би десь на осіці...

Старшого сина, Андрія, батькова розповідь не здивувала анітрохи. Тугодум, але дуже тверезий і поміркований, він довго мовчав перед тим, як висловити свою думку:

— Прокравсь, не інакше! Ну то й куди ж йому, як не в ліс? Саме для таких там день у день м'ясиці.¹⁸²

Молодшого сина, Степана, навпаки, розповідь батькова дуже збентежила. Він навіть пропустив поза вухами братові образливі слова про партизанів, чого ніколи ще з ним не бувало. Отак оторопів парубок: Теличка з партизанами? Нісенітниця якась! Коли ж мало не щотижня, навпаки, знаходили в економії підкидні до Антона листи від партизанів з погрозою або «голову одірвати» йому, або «кишки випустити», якщо не покине прикажчикувати у Погорелова. І взагалі як тільки не костили вони в листах його — шкуру і попихача панського. Самі ж наймити розказували, що не раз то там, то там знаходили отакі листи. Спершу віддавали їх Антонові, поки управитель не заборонив їм у чоловіка «на нервах грати». А згодом навіть домігся від комендатури, саме на ті листи посилаючись, дозволу Антонові носити зброю. А старший панич, ротмістр-каледінець, що з Дону приїхав,

паган подарував йому. Оце так партизан! Навіть і зараз іще в голові не вкладалося: Теличка — з партизанами!

(Цілу ніч Степан іще стелатиме плечима при згадці про Теличку, аж поки взавтра, опинившись в лісі, своїми очима не побачить його в гурті лісовиків; тоді ж і про чудо, яке врятувало їх із Грицьком, почує в його ж викладі. А тільки Саранчук невдоволено переб'є його: «Яке там чудо! Христі дякуймо, що не балакуха. То хоч сама й попалась, бідолашна...» — «Що? — жахнеться Степан і майже зойкне: — Та як же трапилось?» Усі здивовано глянуть на нього, а Антон Теличка скаже спроквола: «Еге ж. Треба було раніше розбуркати їх. Це ж ти чатував тоді! То раніше Гармаш до Підгірців добувся б, раніше б узнав про втечу Гусака з комори разом із своїм вартовим. Можна було б іще застати нас у селі...» І знову Грицько переб'є Теличку: «Ось не мели юринди! Артем пішов іще до півночі. Та що не сам, через те й довелось на заставі ніч досипляти». Але все це станеться взавтра, а тим часом... до того завтра ще буде всього...)

На цій же родинній нараді було вирішено, що батько й далі стоятиме на тому: не впізнав Телички та й усе. І ніхто не прискіпається. Одне те, що в німецькій формі був, а до того ще й з забинтованою головою. Добре, мовляв, Передерію було, що вже розбинтованого бачив. На цьому й заспокоївсь батько. Та й Андрій зразу ж облишив про це думати за нікольством. Робили плити цілою сім'єю. І гною з-під отої пари економічних волів (оце й уся користь була од них!), що взимку припала на їхню четвірку.

Працював і Степан. Та тільки якось знехотя. І весь час мовчазний був, як прийшов Сашко Легейдин та пошушукалися з ним, і зовсім зледащів. Сяк-так дотяг, поки кінчили роботу, тоді збігав у берег — скупався в потоці, переодягся в чисте і навіть не став чекати вечері — намірився йти з двору. На батькове запитання відповів, що у «Просвіту». Нову п'єсу читатимуть. «Борці за мрії». ¹⁸³ Дуже цікава, либонь. Помітивши, як батько спохмурнів на ці його слова, не втримався, сказав ущипливо:

— Та ви ж самі, тату, жодної вистави не пропускали торік. Не встигали кури нестися на квитки вам.

— Прирівняв! — зітхнувши, сказав батько. — То було времня! А тепер... Чи ж до тіятрів, сину, людям тепер — в отаке лихоліття!..

Повернувся Степан із «Просвіти» не так вже й пізно. В хаті ще світилось. Мати з невісткою поралися з опарою. Але ні батька, ні Андрія не було в хаті. Як видно, розійшлися вже спати. Зголоднілий хлопець повечеряв чим там було смак і досхочу. Але, встаючи з-за столу, іще одбатував

півхлібини й запхнув за пазуху. Мати цього не помітила, а на здивований погляд Наталки, з якою в нього були дружні взаємини, Степан лише підморгнув по-змовницьки і вийшов з хати.

Зайшов у повітку до батька. Старий іще теж не спав, але удав, ніби спить, щоб приховати од сина своє безсоння, котре той міг би зрозуміти, як вияв ганебної слабкодухості батька. Та Степан обережненько торкнувся до батькового плеча. «Що таке, сину?» — схопився батько і сів на постелі. Степан сказав, що має оце зараз піти з дому, то й зайшов сказати. Мусить зійти з дому. Хоч на ці кілька днів, поки німці будуть в селі. Бо є така чутка, що завтра вже мають наїхати. Вернувсь Жмудь із Князівки. Від нього ото й пішли секретні накази управителеві маєтку, щоб приготував приміщення на сотню солдатів та на двох офіцерів, а сільському старості, щоб забезпечив добрими харчами принаймні на кілька днів наперед.

— Не минула-таки лиха година! — журно похитав головою старий. — Ну, та діватися нема де, — міркував уже собі далі. — Що буде, те й буде! — Але що Степанові треба зникнути з села, про це не було чого довго розводити. Як тоді, обидва рази: пересидів був у Підгірцях у родичів, і все обійшлось. А коли б дома застукали, то ще хтозна, чи не доскіпалися б, що воював проти них у червоних. Хоч і недовго. — Авжеж, сину, — сказав після мовчанки старий. — Але ж чи так вже конче треба саме в Підгірці? — І, не давши синові висловити ні згоду, ні заперечення, пояснив, що Підгірцям на цей раз чи не скрутніше було, ніж самій Вітровій Балці. Коли ж ціла сотня прибуде їх. Такого ще не було. На саму Вітрову Балку для чого б така сила? Тим більше, що Вітрова Балка до того діла непричетна. Не інак — надумали за цим разом уже до лісових сіл, отаких, як Підгірці, добратись-таки. — То як би ти, сину, не потрапив з вогню та в полум'я.

Степан не став упиратись, дуже легко погодився з батьком (хоч зробить по-своєму), що можна буде ці дні перебути і деінде, аби не вдома. Батько порадив у Журбівку, де хоч і нема родичів, але є давні приятелі. «Та візьми ж хоч хлібину. Бо, може, там у людей викачали». — «Я взяв», — відповів Степан і відчув раптом такий сором перед батьком, що дурить його, і такий жаль, що наражає його на неабияку небезпеку. Проте тільки й сказав: «Ну, а тепер спить уже, тату!» — і пішов з повітки.

Проте не одразу Степан пішов з дому. Спершу в клуні на вгороді дістав з-під стріхи захований свій карабін та нагрудний патронташ з півдесятком обойм. Тепер все. Але щоб не здибатись випадково з матір'ю чи Наталкою, які й досі ще

рипались, він не вернувся вже в двір, а пішов городами — спершу своїм, а далі гармашівським понад потічком і виїшов аж до самої греблі. Тут вони з Легейдиним Сашком домовились зустрітись. Щоб уже разом потім податися на Великий шлях до Високої могили¹⁸⁴, куди Куниця Йван, що заступав Саранчука на час його поїздки до міста, послав їх у «секрет». І звідки вони повинні завтра подати знак димом вогнища, як тільки помітять іще здалеку по дорозі з Князівки німецьку колону. Щоб дати можливість решті повстанців, котрі жили досі по домівках, вчасно й без хапання вибратися з села, пробратися до лісу. А тоді й вони з Сашком мають непомітно житами та луками повз Ліщинівку пробиратися до свого загону.

А старий Скоряк тим часом лежав у повітці, і хоч сон іще не брав його, але поволі вже став заспокоюватись. Бо чим більше думав, тим переконливішою здавалась йому ота його розгадка наміру німців щодо лісових сіл. Не без того, звичайно, — дістанеться «рикошетом» і Вітровій Балці. Але хіба ж можна рівняти це з тим, що накоїли б вони, коли б спеціально на меті мали Вітрову Балку!? А розташуються тут, у маєтку, лише тому, що, ясна річ, не наважаться одразу. Не дурні. Спершу рознюхають, розвідку пошлють... Дуже радий був старий, що вдалося Степана умовити змінити небезпечні тепер Підгірці на безпечнішу Журбівку. З цими заспокійливими думками Мусій і заснув нарешті.

Потім уже й другого дня чекав лихої для себе години без особливої тривоги. Єдиний ще раз схлюпнулась вона, як хвиля туга, розпираючи груди, коли нагло в ранковій тиші, мов розпачливий зойк, залунав дзвін рейки від клуні в економії (на поданий з могили знак), а за якусь хвилину, наче луна від нього, почувся дзвін рейки і з центру села, від пожежного сарая. І хоч Мусій нічого не знав про умовне значення цих дзвонів, проте, виглянувши за ворота і не побачивши ніде ніякої пожежі, він одразу збагнув, що це було якось зв'язане з німцями, і навіть більше того — з наближенням їх до села. Через те поява за якусь годину їхньої валки з-за горба не була для нього ніякою несподіванкою.

І не було ж, звичайно, несподіванкою для Скоряка, коли після того, як німці вже прочесали село, двоє з них та третій — поліцай зайшли забирати його. Одне тільки прикро вразило його: те, що поліцай спитав про Степана — де він є, що не видно вдома.

— А Степан тут при чім?! — обурился батько. — Хоч би я й справді накоїв шкоди якої, син не відповідає за батька!

— Іди, йди, старий. Та не будь такий розумний! — сказав поліцай і прикладом штовхнув його в зад. — І це —

при всіх: при синові, при старій та невістці, при онуках. Образа і гнів сповнили серце старого, але остерігся. Бо від такого можна всього чекати: ще й матюком лайне. Нічого не сказав тому вилупкові. А заклав руки назад, як то показав йому старший вусатий німець, і неквапливою ходою вийшов із двору.

На греблі під вербами пристояли трохи, поки підійшла з села юрба арештованих селян під німецьким конвоєм, і разом рушили далі — повз кузню в маєток, місце розташування карального загону окупантів...

Кінець третьої книги

ПРИМІТКИ

У другому томі творів Андрія Головка друкується роман «Артем Гармаш» (1951—1972). У примітках вміщуються найсуттєвіші різночитання, а також два фрагменти розділів, які не ввійшли до основного тексту твору. Реалії, що коментуються, йдуть під суцільною нумерацією. Малозрозумілі слова та поняття пояснюються у словнику в кінці тому.

АРТЕМ ГАРМАШ

Роман

Роман «Артем Гармаш» мав стати другою книгою задуманої ще в 20-х роках трилогії-епопеї «боротьби українського народу в трьох революціях, аж до створення (разом з іншими братніми народами...) своєї Радянської держави та побудови соціалізму»¹. Перша книга трилогії — роман «Мати» (1932—1934), третя — під умовною назвою «Батьківщина» — не була написана.

Безпосередньо до написання роману А. Головка приступив у 1935 р. 24 травня 1936 р. «Літературна газета» під рубрикою «До 20-річчя Жовтня» надрукувала розповідь письменника (замітка озаглавлена «Роман про громадянську війну на Україні») про те, як посувається праця над новим твором. У ній говорилося, що в романі «Мати» подано «ряд образів, які тільки почали формуватися і повно не розкриті. Отже, зрозуміло, читач чекає від мене продовження роману. До знаменної дати 20-х роковин Жовтневої революції я прийду з закінченим романом про часи громадянської війни на Україні. Це й буде продовження «Матері» і разом з тим являтиме самостійний твір... Артем у другій частині виступає як шахтар, більшовик. Отже, я показую революційну боротьбу не тільки у Вітровій Балці (Остап), а й на Донбасі (Артем), в місті... Наголос роблю на німецькій окупації і на боротьбі проти неї, досить уваги приділяю контрреволюційній раді націоналістичної буржуазії (Дорошенко, Діденко, Чумак). Основну увагу віддаю вивченню історичних матеріалів, архівів. Адже потрібно... максимально додержатися історичної правди. А втім (це кожному відомо), самими архівами обмежитися не можна. На першому місці повинні стояти живі люди. Тим-то невід'ємний процес моєї... роботи — це зустрічі, розмови, бесіди з учасниками громадянської війни... Повний бажання дати правдиву картину подій...»

На той час припадає ще одне повідомлення А. Головка про роман «Артем Гармаш»: «...Основна моя робота в 1936 році — друга частина трилогії, що малює Україну останніх десятиліть... Другий том трилогії присвячений громадянській війні. Кінець імперіалістичної війни, німецька окупація, скинення Директорії і, нарешті, перемога Радянської влади — ось той історичний фон, в якому живуть і формуються мої герої, які були ще дітьми і підлітками в першій частині трилогії. Дія роману відбувається в Донбасі, в Києві, в селах Правобережжя. Це дає можливість охопити всю різно-

¹ Див.: *Килимник Олег*. Віч-на-віч з майстром.— «Вітчизна», 1973, № 11, с. 26.

манітність форм і методів боротьби українського народу проти контр-революції. Основні діючі особи ті ж, що й у першій частині («Матері»). Це сини Катрі — робітник Донбасу (Артем) і селянин Вітрової Балки (Остап). Третій основний персонаж Павло Діденко — український націоналіст — запеклий ворог Радянської влади. Взагалі в романі буде показана ціла галерея типів націоналістів (Чумак та інші), обрисовані будуть їхні методи боротьби, їх зрадницька роль. Я ставлю своєю метою по можливості повніше й ширше відобразити всю своєрідність боротьби за Радянську Україну, показати, як партія організовувала перемогу, як згуртовувала і керувала революційним робітничим класом і селянством, як викривала націоналістичну контрреволюцію у всіх її видах і проявах. Робота це велика й відповідальна, і навряд чи я її закінчу в цьому році. Все ж сподіваюсь, що роман вийде з друку не пізніше 20-річчя Жовтневої революції»¹.

Свідчення ці надзвичайно цікаві, з них стає зрозумілим, як уявляв собі письменник тоді колізії майбутнього роману. Зокрема, очевидним є намір Головка показати Остапа у вирі революційних подій на селі (на відміну від задуму 20-х років, зобразити його серед махновців), розповіді про революційну роботу Артема в одному з міст на Донбасі. Усе це не знайшло втілення в романі «Артем Гармаш». Натомість висвітлена роль міста в революції на прикладі розгортання подій у невеликому промисловому центрі Славгороді на Полтавщині. Прагнення письменника «максимально додержатись історичної правди» і переконання, що «на першому місці повинні стояти живі люди» є підтвердженням ідейно-творчої зрілості Головка, чіткості й повноти його концепції революції.

У наведених виступах А. Головка наголосив на тому, що приділить у творі багато уваги «німецькій окупації» і «боротьбі проти неї». Ця обставина в складних міжнародних подіях середини й кінця 30-х років (розгул німецького фашизму з одного боку, а з другого — намагання тогочасної дипломатії не давати жодних приводів для загострення і без того складних взаємовідносин з потенціальним противником) багато в чому гальмувала роботу письменника над романом.

У 30-х роках в друку з'явилися лише чотири невеликі уривки з майбутнього роману: «Делегати. Уривок з роману» («Літературна газета», 1937, 11 вересня, с. 3—4); «Артем Гармаш. Розділи з роману («Мати», кн. 2)» — «Літературна газета», 1938, 18 квітня, с. 3—4; «Грицько Саранчук. Розділ з роману («Мати», кн. 2)» — «Літературна газета», 1938, 11 грудня, с. 3—4; «Павло Діденко. Уривок з роману» — «Літературна газета», 1940, 19 липня, с. 1—3. Це, по суті, початкові розділи сучасної першої книги роману «Артем Гармаш», в яких прозаїк поряд з введенням у дію кількох головних персонажів, подає цілий вузол конкретно-історичних, соціально-класових суперечностей та конфліктів періоду революції і початку громадянської війни на Україні.

Про перші роки праці над романом А. Головка писав пізніше в «Автобіографії»: «Дальнейшей моей работе над трилогией помешали те искажения исторического процесса социалистической революции и гражданской войны на Украине, которые имели место и стали ясны потом, через много лет. А тогда мне трудно было разобраться в происходящих событиях и правильно оценить прошлое»². У грудні 1967 р., на своєму ювілейному вечорі, він зупинився на причинах, які затримали його працю над романом «Артем Гармаш» і над трилогією загалом.

«Ну, ось хоч би такий факт, — говорив А. Головка. — Кінець тридцятих років. Це вже після виходу в світ трохи зміненого варіанта роману «Мати», коли я вже почав працювати (точніше: записувати текст³) над

¹ «Книга и пролетарская революция», 1936, № 8, с. 125.

² Советские писатели. Автобиографии..., М., 1959, т. 1, с. 302.

³ Головка ніколи не починав писати доти, доки до найменших деталей не продумає увесь твір.

романом «Артем Гармаш»... Уже було написано кілька розділів. І ось одного разу викликають мене до видавництва в справі «дуже важливій і невідкладній», як зазначено було в запрошенні Пішов я до видавництва, і тут з'ясувалося: прийшла з друкарні верстка моєї збірки (перевидання) «Повісті та оповідання», а в збірці «Пилипко», а в «Пилипкові», як відомо, — німці: події в оповіданні відбуваються під час німецької окупації в 1918 році. Так-от з очими німцями, будь вони неладні, і треба щось робити, бо з огляду на політичну ситуацію краще їх тим часом не зачіпати.

З подібною вимогою звернулася до мене Одеська кіностудія з приводу мого сценарію «Митько Лелюк» з життя українського села теж під час німецької окупації 1918 року. І мусив я обидві вимоги задовольнити. Мусив хоч би тому, що в обох випадках було вже витрачено немало державних грошей, а гроші народні треба берегти¹.

Такі ускладнення, зрозуміла річ, негативно впливали на творчу діяльність письменника. Починаючи з середини 30-х років, деякі критики і письменники неодноразово дорікали Головкові за відсутність нових творів, мовляв, довго він «засидівся в «Бур'яні», а його «Мати» і «бабусею стане», поки буде написано новий роман, називали «великим мовчальником» і т. п. Але не бракувало в прозаїка і справжніх друзів М Рильський, В Сосюра, П. Усенко, В Минко, Ю Смолич розуміли (і про це пізніше написали), що творам А Головка належить визначне місце в українській радянській літературі. У тому ж виступі на ювілеї А Головка говорив: «На перший погляд — не такі вже й великі це творчі труднощі. Авжеж Але хіба лише в цих дрібницях-переробках справа? А мій розпочатий роман «Артем Гармаш», яким я тільки й жив тоді? Що маю з ним робити? Адже й він — про німецьку окупацію 1918 року. Повернувся я тоді з Одеси (після переробки кіносценарію)... до Києва додому, сів до письменного столу, на якого сторінки рукопису (роману «Артем Гармаш». — В. Л.) вже навіть трохи пилом припали, і, прямо скажу, — тяжко зажурився. Отоді, мабуть, уперше й хотілося мені сказати вслід за Маяковським його словами, що вже стали крилатими: «Ось вам мое сіло, і пишiть самi!..» Але на цей раз я поборов у собі тимчасову непевність і нікому свого «сіло» не віддав, а зробив те, що мені тільки й лишалось зробити: сховав рукопис у найглибшу шухляду свого письменного столу. До інших часів. А тим часом, оговтавшись трохи, взявся за іншу роботу?»².

Простежуючи роботу письменника над романом «Артем Гармаш», якому судилося стати «твором усього життя» А Головка, помічаємо, що хронологічні рамки задуму трилогії постійно змінювалися, зокрема, продовжувалося в часі охоплення радянської дійсності. Спостерігається одна із сокровених таємниць видатного майстра, для якого задум епічного полотна про революцію, як і сама революція, органічно рік за роком вrostав у життя, що оточувало його: у 20-х роках він планував довести розповідь до часів реконструкції, у 30-х — передбачав захопити період колективізації та індустріалізації країни, розповісти про побудову соціалізму.

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни А. Головка добровільно пішов на фронт, відмовившись від наданої йому можливості евакуюватися в тил. Його воєнні замітки, оповідання та нариси («Бойовий екіпаж», «Капітан Чайка», «Відплата», «У головній заставі», «Снайпер Максим Бриксіні», «Наталочка», «Дружба»), що друкувались у газетах «Комуніст» (тепер — «Радянська Україна») та «За честь Батьківщини», бачилися письменникові епізодами майбутньої, третьої, книги трилогії про Артема Гармаша, тему якої визначила війна: «Я вже в перші дні війни знав, що

¹ Наш священний обов'язок (з виступу А Головка на ювілейному вечорі 7 грудня 1967 р.). — У зб. Біля творчих джерел. К., 1968, с 12

² Біля творчих джерел, с 13 14.

книжка, про яку я мушу думати вже тепер, яку я маю написати...— це буде книжка про Україну, про український народ у Вітчизняній війні»¹. Він планував провести Артема Гармаша дорогами війни. Випробування радянських людей у двобої з фашизмом, зустрічі прозаїка з героями на війні, що з ними довелося «ділити і воїнський труд, і гіркоту поразок, і радість перемог» далі розширювали в часі рамки задуму трилогії. Характерно, що в «Автобіографії», датованій квітнем 1948 р., письменник уже говорить про трилогію як про «кількатомну за задумом роботу»².

З фронту А. Головка повернувся в листопаді 1943 р., разом із передовими частинами Радянської Армії увійшов у Київ, а «з січня 1944 року... почав працювати над більшим твором про Вітчизняну війну, над романом, що тему його й ідейний зміст до певної міри визначає уже одне слово — назва його (поки що умовна) «Батьківщина»³. О. Килимник так передає розповідь А. Головка про третю книгу трилогії: «Продовженням роману (трилогії. — В. Л.) має бути третя книга «Батьківщина». Вона за задумом письменника охопить часи реконструкції народного господарства, колективізацію. До речі... вітробалчанин Саранчук, який виступає в другій частині (в романі «Артем Гармаш». — В. Л.) трилогії, в третій частині (тобто в романі «Батьківщина». — В. Л.) буде одним з активістів колгоспного будівництва, головою колгоспу. Книга має закінчитися переможним завершенням Вітчизняної війни, в якій діятимуть внуки матері — Катрі»⁴.

У 1947—1950 рр. Головка наполегливо працював над першою книгою твору «Артем Гармаш». Перед тим, як повний текст її був поданий для публікації в журналі «Вітчизна» (1951, № 4, с. 15—78; № 5, с. 80—117), з'явилось три його уривки: в «Літературній газеті» від 31 червня 1947 р. («Мати. Уривок») та від 2 березня 1951 р. — «Артем Гармаш. Уривок з нового роману»; в газетах «Радянська Україна» від 4 листопада 1949 р. («Артем Гармаш. Розділ з другої книги роману «Мати») та «Правда України» від 29—30 травня 1951 р. — «Артем Гармаш. Глава из романа».

Окреме видання першої книги роману побачило світ у червні 1951 р.: *Головка Андрій. Артем Гармаш. Роман. К., «Радянський письменник»*. Твір вийшов з друку до Декади українського мистецтва і літератури в Москві. На це видання в періодичній пресі з'явилась злива рецензій. Свої відгуки надрукували (в основному в 1952 р.) В. Владко, О. Килимник, О. Полторацький, М. Рубашов, М. Шамота, інші письменники й літературознавці, дехто з читачів. З рецензій і статей, а також із звіту про обговорення першої книги твору в секції прози Спілки письменників України 27 грудня 1951 р., опублікованому в «Літературній газеті» від 3 січня 1952 р., можна зробити висновок, що нова книга А. Головка, якої так чекали читачі, стала позитивним явищем в українській радянській літературі, багатообіцяючим початком нового твору видатного художника слова. Було висловлено й чимало слухних порад і зауважень. Так, В. Козаченко, підсумовуючи обговорення, підкреслив, що в першій книзі нового роману ще «недостатньо розкрита роль робітничого класу в революції, неглибоко показано керівне значення місцевих більшовицьких партійних організацій».

1953 р. перша книга роману вийшла в перекладі російською мовою і у все-союзній пресі також дістала позитивну оцінку. А. Кононов у рецензії на твір («Огонек», 1954, № 20) підкреслив, що роман видатного українського

¹ *Головка Андрій. Письменник і критика.— «Українська література», 1944, № 7—8, с. 121.*

² «Вітчизна», 1973, № 11, с. 26.

³ Андрій Головка (Коротка автобіографічна довідка).— «Дніпро», 1946, № 1, с. 53.

⁴ *Килимник О. Андрій Васильович Головка.— «Радянський Львів», 1948, № 10, с. 68*

письменника «многоплановий, багатий подіями, даючий (на прикладі одного лише невеликого містечка — Славгорода) широкую картину громадянської війни на Україні» і що в цілому роман відзначається «несколько скуповатым, сдержанным, но чистым и образным языком».

На той час Головка вже готував нову редакцію твору, внісши в його текст окремі зміни, великі скорочення і ще більші доповнення. Друга редакція першої книги роману вийшла 1954 р. у видавництві «Радянський письменник». Доповнення, зроблені прозаїком, стосуються переважно ширшого показу організуючої і керівної ролі більшовицької партійної організації міста Славгорода, образу російського більшовика-путіловця Кузнецова, а також Артема. Для прикладу наводимо одне з типових різночитань видань 1951 і 1954 рр.

Видання 1951 р.

Федір Іванович розповів, що знав про Артема.

На початку війни працював він уже в Харкові на ХІЗ. В шістнадцятому році під час забастовки потрапив був у в'язницю. Кілька місяців просидів у Холодногірській тюрмі. Потім з тюрми випустили, але на завод уже не прийняли, як політично неблагонадійного. А натомість — у маршову роту і погнали на фронт. Був поранений. Після госпіталю оце вже з дівроку у Славгороді в запасному саперному батальйоні.

— Не знаю, чи зараз у Славгороді,— закінчив Федір Іванович свою розповідь.— Тиждень тому до Харкова у відрядження поїхав. Ну, та, мабуть, вернувся уже.

— Коли б то! От би зустрітися!— зітхнув Саранчук і довго мовчав потім, поринувши у спогади. Один по одному зринали в пам'яті окремі малюнки з пережитого: незабутні бесіди у Гармашів у свята, юнацькі мрії...» (с. 12).

Видання 1954 р.

Федір Іванович розповів, що знав про Артема.

На початку війни працював він уже в Харкові, на *паровозобудівному*. В шістнадцятому році під час забастовки *був заарештований*. Кілька місяців просидів у Холодногірській тюрмі. Потім з тюрми випустили, але на завод уже не прийняли, як політично неблагонадійного. *А замість того* — у маршову роту і погнали на фронт. Був поранений. *Цього року, вже після революції.*

— *Це, мабуть, під час літнього наступу Керенського?*

— *Ні, ще раніш. В перші дні Люгнєвої революції. І не в бою навіть. У німецьких окопах, під час братання з німцями. Своя артилерія накрила.*

— *Це так своя!*

— *Як бачиш! Після госпіталю* оце вже з дівроку у Славгороді в запасному саперному батальйоні. Не знаю, чи зараз у Славгороді,— закінчив Федір Іванович свою розповідь.— Тиждень тому до Харкова у відрядження поїхав. Ну, та, мабуть, вернувся уже.

— Коли б то! От би зустрітися!— зітхнув Саранчук і довго мовчав потім, поринувши у спогади» (с. 19).

Факт участі Артема у братаннях з німецькими солдатами, який додав прозаїк у друге видання першої книги, прояснює читацькі уявлення про той період його життя, який не потрапив у пряму сюжетну розповідь. Включаючи додаткові відомості в текст, письменник користувався, як правило, прийомом ретроспекції, «вкладаючи» в уста одного персонажа інформацію про іншого.

У 50-х роках А. Головка продовжує працювати (взимку — в Києві, а влітку — переважно в Ірпені, Лубнах, Кончі-Озерній) над другою книгою роману, публікуючи в періодиці ряд розділів: «У Вітровій Балці»—

«Радянська Україна», 1958, 16, 18 лютого; «Трудна любов»—«Україна», 1958, № 6, с. 18—22; «Артем Гармаш»—«Літературна газета», 1958, 4 липня; «Артем Гармаш»—«Радянська культура», 1958, 16 жовтня; «Артем Гармаш»—«Радянська Україна», 1959, 20, 23, 25, 27, 30 грудня; «Вождь народний»—«Радянська культура», 1960, 14 квітня; «Повернення Артема»—«Україна», 1960, № 7, с. 18—22. Повністю текст другої книги роману «Артем Гармаш» був надрукований в журналі «Вітчизна», 1960, № 8, с. 3—77; № 9, с. 7—66, а наприкінці 1960 р. до Декади української літератури і мистецтва в Москві окремим виданням вийшли разом обидві книги роману: *Головка Андрій*. Артем Гармаш. Роман. Кн. 1, кн. 2. К., «Радянський письменник», 1960. Видання мало присвяту: «Дружині моїй Надії Головка присвячую».

У 1962 р. письменник вносить зміни в це видання — додає сім нових розділів (XXII—XXVIII), які попередньо планувались як початок третьої книги. Надруковані вони в № 11 журналу «Вітчизна» з таким «переднім словом» автора: «У 1960 році в журналі «Вітчизна» № 8, 9 було опубліковано другу книгу роману «Артем Гармаш». Зараз я працюю над третьою книгою. В процесі роботи виявилось, що значна частина тексту (не тільки «вітробалчанські» розділи, а й весь епізод—«Зустріч Артема з Христею в с. Попівка») краще «монтується» з другою книгою, аніж з третьою. Це й спричинило відповідну композиційну реорганізацію твору: відтепер друга книга друкуватиметься лише з цими додатковими розділами...»

Нова редакція роману (1962 р.) набула широкої популярності серед читачів, нею глибоко зацікавилися літературознавці. Грунтовно проаналізував твір Л. М. Новиченко в статті «Світлий талант» (1965), надрукованій в «Літературній Україні», а пізніше в його книзі «Не ілюстрація — відкриття» (К., «Радянський письменник», 1967, с. 161—181). 1962 р. у видавництві «Советский писатель» вийшов з друку авторизований переклад твору, здійснений Т. Стах і Н. Головка. У березні 1969 р. письменник за роман «Артем Гармаш» (у двох книгах) був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. «Користуючись нагодою,— сказав А. Головка, одержуючи премію,— хочу запевнити, що й надалі, поки б'ється у грудях серце, не покладу свого пера — зняряддя праці і зброї водночас, а буду в міру своїх сил наполегливо працювати на благо, на щастя народу»¹.

У середині 60-х років письменник мобілізував усі сили на завершення роману. «Что и говорить,— пише А. Головка в «Автобіографії»,— роботи ще много, и уже вечерет... но я не отчаиваюсь. Верю, что в ближайшие годы закончу наконец эту большую работу, основную работу всей моей жизни. Но хочу закончить хорошо, то есть с наибольшим приближением к замыслу. Ибо только при таких условиях и может быть оправданной та смелость, с которой я еще в молодости взялся за эту большую тему, и достигну душевное удовлетворение теперь, уже на склоне лет,— от сознания исполненного долга»². Письменник «без особливої охоти» говорив у той час про свою працю над романом. «Коли закінчу весь твір, тоді і говорити можна. А зараз... Хоч вони мені, як батькові діти, рідні — і Артем, і Мирослава, Христя, Оріся, Грицько Саранчук, Тиміш Невкипільий... та часом не дуже мене слухають. Мені самому шкода, що в Орісі трапився розрив з Грицьком і вона вийшла заміж за Тимоша Невкипілого. Та є, крім письменникового бажання, об'єктивна логіка розвитку художнього образу...»³. А ще якийсь десяток років тому письменник сам не йняв віри, що існує насправді така «об'єктивна логіка...». У листі від 15 серпня 1955 р., надісланому дружині з Лубен, де Головка писав другу книгу роману, є таке зі-

¹ Вручення премій імені Т. Г. Шевченка.— «Літературна Україна», 1969, 28 березня.

² Советские писатели. Автобиографии..., т. 1, с. 303.

³ «Радянське літературознавство», 1976, № 10, с. 64.

знання: «Колісь, читаючи у своїх колег про те, як вони працюють над своїми творами, як своєвільно часом поведуться їх герої, я тільки посміхався скептично... У всякому разі, у моїй практиці цього ніколи не було. Щоб ото я креслив, викидав цілі розділи...»¹. Цією обставиною, до речі, зумовлюється майже біловий характер усіх рукописів А. Головка. «А пояснювалось це дуже просто,— каже прозаїк у тому ж листі.— Я не починав писати раніше, поки сім раз не перевірив усе від початку до кінця. Через те і не доводилося креслити написане». Хоч і «завдавали клопоту» письменникові герої другої і третьої книг «Артема Гармаша», однак рукописи цих книг, що зберігаються в Київському державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, також майже без виправлень.

1965 р. А. Головка розповідав кореспондентові «Радянської України»: «Нині я в турботах над третьою книгою роману, яка охоплює період окупації України німцями в 1918 р. і вигнання загарбників з території республіки (січень, лютий 1919 р.) (У третій книзі роману події завершуються червнем 1918 р.— В. Л.). В заключній книзі читач побачить Артема Гармаша як одного з керівників партизанського руху на Україні, організатора боротьби за утвердження радянського ладу на нашій землі. Книга близька до завершення, в наступному році розраховую здати рукопис журналові «Вітчизна» і запропонувати одному з художніх видавництв»².

Та лише частину третьої книги А. Головка подав у «Вітчизну» через два роки (1967, № 11). У № 3 «Вітчизни» за 1971 р. надруковано закінчення третьої книги роману. У тому ж 1971 р. в травні окреме видання роману «Артем Гармаш», у трьох книгах, вийшло у видавництві «Радянський письменник». І все ж задум ще не повністю був втілений. Письменник не припиняв роботи над романом, почав уже писати четверту книгу (маючи намір довести розповідь до 1919 р.), а нове видання «Артема Гармаша» в трьох книгах, що вийшло у видавництві «Дніпро» 1972 р., доповнив двома передостанніми розділами. Робота над романом «ще не завершена,— повідомляв А. Головка кореспондентові газети «Друг читача».

— Зараз на моєму робочому столі — четверта книга... Дія відбувається в 1918—1919 роках на Україні, тема — та, що й у попередніх трьох книгах...»³

Та вже не судилося четвертій книзі побачити світ. 5 грудня 1972 р. письменника не стало. Замість трилогії, два романи — «Мати» і «Артем Гармаш» — склали художню дилогію про український народ у першій російській революції 1905—1907 рр. та під час революції і громадянської війни на Україні в 1917—1918 рр. На робочому столі прозаїка лишилися рукописні сторінки двох фрагментів розділів роману «Артем Гармаш», які помертньо опублікувала дружина письменника Н. Л. Головка. Перший з них мав увійти до третьої книги роману, але не був включений автором до цієї книги, очевидно, щоб «не послаблювати напруження двох нових передостанніх розділів книги...» («Дніпро», 1977, № 12, с. 128). Для читача він цікавий тим, що показує даліше ідейне й політичне гартування Грицька Саранчука — одного з провідних персонажів твору.

Другий уривок — це планований письменником фрагмент розділу II четвертої (ненаписаної) книги роману «Артем Гармаш». А першим розділом її мав стати (за попереднім задумом автора) теперішній останній XXV розділ третьої книги, який, як зазначалося, був включений до неї лише у видання роману «Артем Гармаш» у трьох книгах в 1972 р. Тепер ці фрагменти розділів, які не увійшли до основного тексту твору, знаходяться в Київському державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР. Подаємо їх за публікацією в журналі «Дніпро», 1977, № 12, с. 121—128.

¹ Головка Андрій. Твори в 5-ти т. К., 1977, т. 5, с. 278.

² «Радянська Україна», 1965, 11 грудня.

³ «Друг читача», 1972, 5 жовтня.

З гіркою на душі від невиразного відчуття мовби якоїсь провини перед односельцями, Грицько Саранчук минулої ночі потайки виводив із села своїх козаків, другу сотню повстанського полку, що з самої весни формувався в лісовій смузі в районі сіл Підгірці — Зелений Яр — Глибока Долина, з утікачів околиць не лісових сіл, де вже побували німці, а то й не один раз.

Власне, виходив кожен собі окремо, поодиночі прокрадались городами та глухими вуличками, щоб не потрапити на очі не те що поліцаєм, але навіть своїм сусідам в отакому красномовному вигляді. Спробуй жінка потім казати, що не знає куди, коли ж пішов з дому в повному похідному спорядженні: з гвинтівкою, з речовим легеньким мішком за плечима (хлібина, онучі), з шинелею — у скатці чи й просто на руці або ж у свиті, як і шинеля, такий же недоречний в оцю задушливу ніч, але яка вже через годину-дві кожному з них ще й як пригодиться! — коли й не вкриватись, то хоч простелити під себе на охололу перед світанком і сиру після недавнього дощу землю.

За селом в умовному місці біля вітряків на горбі — зіходились. Загадано було виходити в обов'язковому порядку лише тим, кому, після викриття зв'язків Антона Телички з повстанцями та щасливої його втечі у ліс, так само не слід було ризикувати життям, залишаючись в селі з надією, що може минеться, не зачеплять німці. Набралося таких близько трьох десятків, не враховуючи Андрія Скоряка та Сашка Легейди, котрі зараз на варті і самі вже доберуться. В селі лишалось іще з десяток. Почекали трохи, та як протягом півгодини вже не підходив більш ніхто, Грицько надумав рушати. Бо хоч і не к спіху, а нема потреби людей без сну морити. А коли й забарився котрийсь, дорога відома, наздожене, а то і в лісі знайде. Скомандував вишикуватись, і — кроком руш!

Ішли вільно, не в ногу, кому й де вигідніш було — по обочинах двома ланцюжками, бо на проїзній частині дороги після недавнього дощу весь час попадались іще не просохлі як слід калюжі. І мовчали у невеселій думі кожен. Аж поки Іван Прядка не озвався раптом:

— Ну, харашо... — він зупинивсь, почекав, поки порівнявся з ним Грицько і лише тоді повів далі: — Нехай вже ми ось із Микитою, з Карпом, та й решта, мало не всі, але навіщо воно тобі, Грицьку, здалось оце поневіряння?!

— Оце так сказав! — похопився котрийсь. — Сотню свою, значить, виврядив би, а щоб сам...

— Та хіба ж я про це зараз, — не дав і докінчити Прядка. — Зараз ясне діло: в кругу сидиш, кругову й пий! Я про раніше. Вискочив, слава богу, з війни. Чого тобі було в оцю другу встрявати? Прийшов додому — хазяйство є, — і саме те, що треба! Є на чому й крутитися і разом з тим ніхто не зазіє в і в куркулі не запишуть. Чого тобі ще? Оженився б собі — найліпша дівка в селі не пішла б, а побігла б... — і зам'явся трохи, бо згадав весільну пригоду оту з Грицьком, проте закінчив-таки: — Та й спав би оце під боком у жінки, — носом у пазуху.

— Дурний ти, Іване, — замість Грицька відповів Дудка Лука, бо пауза щось затяглась трохи. — Та хіба ж у людини саме черевом? Є ж іще й над черевом дещо. Голова, наприклад, з думками. Та й серце з усякими чувствами...

— Ох, і розумний обізвався! — незлобно відказав Прядка. — То потроєму виходить, що всі, хто не чапає оце з нами, — вся півтисяча мужиків нашого села — безголові, нечуттєвні?! Та й не до тебе річ. Грицькові я кажу.

Мовчати вже ніяк було, і Грицько сказав:

— На це я тобі, Іване, відповім отак само, як одному мудрецю колись. Це ще, як додому з війни повертався. У Славгороді діло було. Теж зайшла

отак мова про війну громадянську. Ото він і застеріг мене по дружбі народною приказкою: «Де двоє б'ються — третій не мішайсь!» — «А чого ж це я — третій?» — питаю. — «Бо таке твоє середняцьке становище. Ори, мели, здавай хліб для революції, для робочого класу, але сам не встрявай, мовляв, без тебе обійдеться». — А воно бач... Не раз я потім згадував цю «дружню» пораду та й мусив відкинути її.

— Еге ж, — погодився Прядка. — На пролетарію всіх країн понадіались дуже. Аж воно — «поки сонце зійде!»

До лісу від села була верства якась, не більш. За розмовою і не зчулись, як опинилися вже на узліссі. Тут Грицько й думав розташуватись. Але виявилось, що з усіх лише двоє прихопили фляги з водою, які тут же за одним духом і спорожнили гуртом. А біля лісничкової хати — криниця джерельна, та й сіна копиця напевно ж є, бо земля таки сира після дощу — не штука й болячку яку підхопити. А до всього, ще й отаке життя...

— Ех ви, козаки! Преславних лицарів правнуки нікчемні! — безжурно жартував Лука. — Що тоді комарви було менш — у Великому Лузі та на дніпровських лиманах? Чи не такі кусючі?

— Дьогтю більш гнали. А ми перейшли вже з дерев'яних на залізні осі, на колісну мазь.

— Та й тієї рік як уже немає в лавці.

А комарів таки й справді було тут у ліщині — хмарами. Так і обліпили всіх. І немає ж ніякого рятунку од них. А біля лісничкової хати димні вогнища можна буде розкласти, та й таки спокійніше заснути — не розплачуючись власною кров'ю за сон.

На що вже Лука — безтурботна людина, а й той не втримався, пожартував невесело:

— Ох же, хлопці, й життя заходить! Розпрокомаринське!

На всі ці резони своїх козаків Грицько, певна річ, не міг не зважити. Тим більш, що кончої потреби саме отут, на узліссі, розташовуватись зараз не було. Зате була інша потреба: Деркача-лісника чимскоріш побачити, може, якісь новини у нього є, та й у свій штаб загону послати «пакета» (для таких випадків Деркачеві навіть коня із загону дали), сповістивши про приготування в селі, у маєтку, до приходу німців та про свій відхід із села...

II

Несподівані прикросі навалились на Кандибу сьогодні з самого ранку. Передусім — німці у Вітровій Балці. А втім, це, власне, і не було для нього великою несподіванкою, бо ще звечора розвідка сповістила про підготовчі заходи до їх приходу, вживані і старостою і управителем маєтку. А відтак було застосовано і контрзаходи. Іще звечора першу сотню Легейди перекинуто було з Підгірців на передній рубіж, де досі лише чатувала сторожова застава з цієї ж сотні; та ближче до переднього краю переніс Кандиба свій командний пункт — у хату лісника, де вже й перебув минулу ніч... Не було великою несподіванкою й нещастя з Свиридом Прядкою, хоча звістка про це й приголомшила його вельми.

Привіз її Самійло Корж, командир піщанської сотні. Либонь, сам півгодини тому своїми очима бачив його труп. Рибалки випадково натрапили — прибило водою під кручу в лозняк. (І, як видно, не перший уже день, як зринув). Витягли на берег, за всіма ознаками — убитого вже було вкинуто в річку. З проваленою головою...

А його вже ось цілий тиждень вважали за втеклого разом із Гусаком, якого вартував тоді — після півночі. І чого тільки не валили на бідну Свиридову голову! Більшість сходилась на тому, що не інакше, як підкупив його Гусак. (Мав чим!). А може, за ці більш як два місяці добросусідського життя через тин зумів і повернути на свою віру? Кандиба тримався іншої думки. Знаючи Свирида Прядку ще з часів своєї роботи головою волосного

ревкому (а Свирид тоді був одним із комітетчиків у своєму селі), Кандиба вважав, що Свирида підвело його добре серце. Пожалоє чоловіка, якому загрожував розстріл. Хоча при тверезому розумі Свирида і важко було збагнути — на що він розраховував, як він намірявся жити далі після цього злочину. Про те, що він міг би за прикладом Гусака й собі перекинутися на їх бік, Кандиба й думки не припускав. То, може, через те і смерть Свирида не була для нього також вже наглою несподіванкою. Власне, він ще й тоді, тиждень тому, думав про таку можливість. Дарма, що огляд місця події не давав ніяких підстав запідозрити напад на вартового. Навіть висловив був отаку свою думку, але як ніхто не пристав на неї, то й не наполягав дуже. Тим більше, що так було й самому куди спокійніше! Бо одне діло з доброго серця випустити ув'язненого злочинця і навіть самому втекти, і зовсім інше — вирвати в'язня, не спинившись навіть перед убивством вартового, і нікуди, можливо, самим не тікати, залишитися невикритими в загоні.. А хіба ж це не те саме, від чого застерігав його Кушнір, картаючи за викривлення класової лінії, за потурання не зовсім певним людям, часом учорашнім ворогам?! Чи так уже всі вони й перекувалися? Якраз! І хіба не показова оця пригода з Гусаком?

Але як воно, все ж таки, могло статися? Почали пригадувати

А збиралося цього ранку на командному пункті Кандиби немало людей. Всі чотири команди сотень, половина комендантського взводу (друга половина залишилася з Цибульком у Підгірцях), був тут і новий начштабу загону Гармаш, і командир новоутвореної за пропозицією Гармаша кінної розвідки загону Саранчук зі своїм підручним Антоном Теличкою. Ці двоє щоправда, в той день не були навіть у Підгірцях, тільки вночі повернулись із Славгорода, зате вони єдині з усіх тут присутніх бачили Гусака після втечі вже — у тому ж Славгороді.. То чи не з цього й слід почати розмовувати клубочок?

В який уже раз за оці дні розпитували їх, а вони навперемінки розповідали про той клопітний день у Славгороді.

Прибули, либонь, якраз в обід. Бо хоч і виїхали рано і їхали хутенько, але поки розвезли своїх супутниць — Івгу Семенівну на Дніпровський провулок, а Христю на Гоголівську вулицю, до Бондаренків, то вже й обідня пора настала. Відрядивши Санька з возом провіанту на Дворянську, самі заїхали на Троїцьку вулицю до Христині тітки, — по оту ж саму фотокартку Гусака. Не хотіли Христю в це діло вплутувати, думали — самі впорайтесь. І, напевно, зуміли б, якби не трапилось оте зовсім непередбачене...

Тільки-но спинились біля воріт, прив'язали коней до акації, як сюди ж підійшли двоє: один — із варту (як дізналися потім, інспектор повітової державної варту Лиходій), а за ним — очам не повірили спершу: Гусак Павло. Таж він сидить під арештом! Тільки учора ввечері Гармаш розповідав Грицькові... То яким же чином? Випустили чи, може, втік? Але кели б випустили, то чого б же йому отак нагло треба було сюди, в Славгород? Та ще й в отакому — ради свята! — пожмаканому вигляді! Інша справа, якщо, може, втік.. Гусак був теж неабияк здивований. Але, не подаючи виду, що впізнав і, може, думаючи, що його не впізнали, мерщій шмигнув у хвіртку. Але ж Лиходія саме його службове становище зобов'язувало, то поцікавився: що за люди, чий це фаєтон? Теличка з гідністю відповів, що фаєтон генерала Погорелова, в якого він служить прикажчиком, а зараз вони мають справу до Марії Дмитрівни Петренко: гостинця передала їй племінниця з села. В екіпажі лежало два клунки, один із борошном, пудів на півтора, а другий — з крупною, які Антон передбачливо перекинув із воза, щоб у такий спосіб піддобритися до Христині тітки. Не звертаючи більш уваги на Лиходія, він одного клунка взяв сам, а другого — Грицько, і пішли в двір услід за Лиходієм, котрий захопився показати їм помешкання Петренків. Теличка, наздогнавши вже на ганочку Гусака, запитав, яким чином він сюди потрапив. — «Не будь, Теличко, такий цікавий, —

відповів Гусак.— То менше клопоту матимеш!— Тоді до Саранчука:— А от із тобою, Грицьку, щось ми часто дуже стали натикатися один на одного. Тобі не здається?»— «Сліпий випадок,— відказав Грицько.— А хіба йому закажеш?»

Марія Дмитрівна гостинцеві від небоги зраділа дуже і як дорогих гостей запросила їх у світлицю, куди вже зайшли Лиходій з Гусаком і де крім них було ще двоє: Мегейлика впізнали по ціпкові (замість милиці вже), на який спершися, сидів біля вікна, і телеграфіста — по його уніформі. Господаря, як видно, не було вдома — мабуть, перебував у рейсі. Сили обідати. (Надворі пустився дощик, то мусили обідати в кімнаті). Спершу розмова не в'язалася. Грицько з Теличкою мимоволі, і обидва цілком самостійно, розшукали очима на стіні над комодом, серед листівок та фотокарток, оте, потрібне їм «кабінетне» фото з двома «рубакамн». І знову-таки — хоч і різними стежками, — але обидва прийшли до одного й того ж висновку: «А, власне, на хрінá воно тепер здалось!» Коли ж він ось сам сидить із ними за столом. Але такий недосяжний! Не важко собі уявити, на який глум наразили б вони себе, коли б привезли фотокартку замість того, щоб приволокти його самого. Але ж як це зробити? Заклопотані цими роздумами, вони неуважно слухали мляву розмову столовників. Аж поки Гусак не звернувся до них особисто. Спитав, коли мають назад повертатися. Теличка сказав, що — взавтра, якщо упораються із справами.— «Може, й ти думаєш із нами?»— «Не звик на файтонах!— криво посміхнувся Гусак, і раптом, щось надумавши, різко змінив тон:— Та й де б же я примостився з своєю бочкою гасу?» Теличка сказав, що фаєгон покинуть тут для підполковника Погорелова — сина генералового, котрий білими офіцерами заправляє, а вертатимуться возом упорожні, отож, будь ласка, до Вітрової Балки з охотою підвезуть. Але далі, в лісі, то вже доведеться шукати іншу оказію.— «Бо на ваші краї тільки поткнись, то лісовики і коней відберуть, ще й пику наб'ють».— «Та ні, самою пикою не обійшлося б. Дуже гучної слави зажив ти собі, Теличко. Як ретельний служака панський. Напевно, довелося б і в льоху посидіти. У них до цього недовго!— і по невеличкій паузі:— Ти думаєш, я не сидів? Сам не вірю собі, що знову вільним повітрям дихаю». Теличка поцікавився — за що ж його? Невже ж за спекуляцію?— «За саботаж. Як причепилися, хоч роди їм бочку гасу. Та де ж я візьму по цьому врем'ї?! Що я — Нобель?— Ага, не знаєш, ну, то посидь у льоху — може, надумаєш де.— То й мусив... А тепер — кров з носа, треба роздобути десь отой гас. А інакше й носа не показуй додому».— «Нащо він бреше?— думали Саранчук із Теличкою, бо знали, за що було заарештовано Гусака.— І на кого ця брехня розрахована?» Судячи з реакції присутніх за столом, — на всіх, за винятком Лиходія (єдиний слухав без будь-якої цікавості). Бо мусив же Гусак якось пояснити приятелям свій переїзд, і, може, на тривалий час, із Підгірців до міста; а їм — Теличці з Саранчуком — показною одвертістю засвідчити свою довіру до них обох і тим самим притупити їх пильність перед якоюсь задуманою капостю. «Ой, Теличко, дивімось обома, чи пак — усіма чотирма!»— подумки застеріг Грицько товариша. Але той, старанно орудуючи виделкою (що аж за вухами хрущало), водночас вже планував собі щось. І ось — доїв, поклав виделку і до Гусака весело:— «А що даси, Гусаче, коли я тебе з біди виручу? Вважай, що бочку гасу вже маєш. Про ціну нічого не кажу — може, й недешево».— «Де, в кого?»— з удаваною цікавістю глянув Гусак на нього. Теличка не назвав ні прізвища, ні адреси. З причини цілком поважної: не було такого чоловіка взагалі в природі. Проте удав, що це він затнувся — з міркувань обережності. Місяць тому, мовляв, брали в нього пальне для свого економічного дизеля. Прізвища не знає, дядя Вася, та й все; і навіть не знає адреси. Але довести може до самого порога. По Полтавській вулиці і зразу ж за мостом через яр у провулку. А оце саме й коні біля воріт, то по обіді можна було б і махнути. Щоб домовитись на завтра.

Для Гусака ця пропозиція була явно непередбачена і зовсім небажана. Навіть розгубивсь і не знав, що сказати; з надією глянув на Лиходія, і той, справді, виручив його:—«А ти що, забув хіба, куди ми зібралися після обіду? На пізніше домовляйся, годину на п'яту». Але Теличка не знав, чи буде вільний в цей час і чи можна буде коней взяти.— «А він ванька найме, не обідніє»,— сказав Лиходій, пишно стежачи за Теличкою, а той не зміг приховати свого розчарування, насилу видушив із себе відповідь, мовляв, нехай навідається.

Тільки коли вже від'їхали од воріт, Саранчук нарешті зміг висловити Теличці своє обурення його дурною поведінкою під час обіду. Власне, якщо правду казати, то й у нього самого була велика спокуса — схопити Гусака за карк, але ж розумів, що на це мало самого бажання. Хіба ж не видно було, що він саму появу їхню на Троїцькій пов'язав з своєю втечею? (Хай і не викрасти, думав, а тільки розвідати, де він тепер). Тому й був отакий насторожений, але певності цілковитої, звичайно ж, не мав. І коли б діяли обережно, з розумом, то, може, й зовсім зуміли б розвіяти його підозру. А тоді вже й... Чи, на гірший випадок, хоч вивідали б у нього дещо. Про Свирида Прядку зокрема — куди він завіявся.— «Так ти ж, як дурний з печі, із своїм «дядею Васею!» Тепер-то вже вони певні — хто ми. І часу мають більше як досить, щоб якусь капость нам учинити. Боюсь, як би ми з рибалок не перетворилися на дурних лящів у них на гачках!»— «Та чи ж ми поїдемо з ним тепер! Та ще й на його візнику!»— безтурботно одмігся Теличка.— Зате уяви собі, коли б не зірвалось,— за три години були б із ним у Підгірцях,— алюром три хрести!»—«А ти, Антоне, не вважай усіх дурнішими за себе!»

В усякому разі Лиходій аж ніяк не помилявся щодо Телички: що нікуди він не поїде з Гусаким о п'ятій. До того ж, і цікавив його не так сам Теличка, як його «корітник», про котрого Гусак розповів йому все, що знав. Та й сам, досвідчене око мавши, попри всі намагання Телички випнутись на перше місце, розумів, що справжній інтерес для нього становить лісовик Саранчук. Тому не став марнувати часу і годин іще за дві до умовних п'яти з'явився на Галагановому подвір'ї — разом із Гусаким та двома поліцаями. І без усякого попередження — хоч би дзвінком біля двірницької. Бо двірник Влас, як тільки дізнався од Санька, що має ось-ось прибути Теличка з виїздом, на знак своєї зневаги до нього не взяв на засув хвіртку — нехай сам відчиняє собі ворота,— і взагалі, як зайшов до себе у двірницьку, то й вирішив хоч цілий день просидіти в хаті, аби не бачити ненависну пику... Отож, прибулі застали Теличку зненацька. Разом із Саньком переносили до комори мішки та клунки з воза. Власне, пирав мішки сам Санько, а Теличка лише час од часу, коли доходило діло до лантухів-п'ятериків з вівсом та ячменем — кормом для коней та курей, що їх цілу клітку було привезено,— піддавав йому на плечі. Тут же, біля колодязя мив заляпаний грязюкою екіпаж (дощ уже перестав, світило сонце) молодцюватий на вигляд солдат із двома личками на погонах, вістовий (а віднині й кучер) підполковника Погорелова

Лиходій підійшов до Телички і звелів йому шабашити.—«Чи ти, може, й передумав уже до «дяді Васи»?— спитав, одверто глузуючи. Теличка мовчки вийняв із бокової кишені папірця — дозвіл на зброю, розгорнув і з руки дав прочитати Лиходієві, а тим часом казав:—«І май на увазі: стріляє, коли треба, просто з кишені!»—«Тю на тебе!»— похопився Лиходій.— То чо ж ти голову морочиш? Та й хіба ти мені потрібен! Де Саранчук?» Теличка сказав, що, мабуть, подався в місто, раз не видно його у дворі. Хоч насправді знав, що він у двірницькій з Горпиною та її чоловіком.— «Ні, з двору він не виходив».

На гомін із будинку вийшов Вовка Погорелов. Збирался їхати на Дніпро, в ресторан «Фантазія» обідати, то був уже зовсім готовий: в новенькій рипучій портупей — з шаблею та пістолетом на поясі. Спитав, у

чим справа. Лиходій, недбало козирнувши, сказав, що прийшли по сліду партизана-лісовика.—«Це вони на Гришу Саранчука такий наговір зводять!— встряв Теличка.— Смішно й слухати!»—«Смійся, коли тобі весело, а ми тим часом обшук зробимо». І Лиходій вже звернувся був до поліцаїв, але прапорщик Погорелов обурився: «Обшук? Та хто ж тобі дозволить? Віктор! Олег!»— гукнув у відчинене вікно будинку. А ті вже виходили, теж готові до від'їзду, з будинку на терасу. Підполковницькі погони справили враження на Лиходія: виструнчився і взяв «під козирок». Повторив і цим двом, з чим він прийшов сюди.—«А де ж він?»— спитав Погорелов у Телички. Той непевно знизав плечима. Коли б чи не до попа пішов. Бо ж, завтра мають вінчатися з учительшею, то треба задалегідь домовитись. Вистачає в чоловіка клопоту.—«Чули?»— звернувся Погорелов до Лиходія.— Може, хоч тепер бачите, яку дурницю верзете? Чого б же він сам ліз у петлю? Якби був лісовиком. Що в них там, церкви поблизу нема, що неодмінно — у Славгороді?»—«Не можу знати, пане полковнику,— відказав Лиходій.— Але ж ось живий свідок, котрий своїми очима бачив його в партизанському штабі. І не далі, як учора...»

Живий свідок Погорелова зацікавив неабияк. Він ступив крок і сів на садовій лаві, приготувавшись, може, й до тривалої розмови. Поряд сів і ротмістр, закурили.—«Ну, а сам же ти яким чином потрапив у їхній штаб?»— спитав Погорелов у Гусака. Той став розповідати, що живе у Підгірцях по-сусідськи — через тин — з отим двором, де з самої весни розташувався їхній штаб. То за ці майже три місяці не раз бачив Саранчука в штабі. А позавчора він навіть ночував у командира загону Кандиби і вчора на поминальному обіді був, а потім на їхне зборище в Байраці поїхав на одній тачанці з прибулим начальством. Але звідки прибуло те начальство — на жаль, він не знає. І прізвище знає тільки одного з них, котрий лишився в зв'язку з його арештом: допитував його, — Гудзій, агроном із князівської цукроварні... Але це якраз мало цікавило їх, окремі прізвища; і Погорелова і ротмістра Боброва більше цікавила сама організація загону, кількісний склад, як озброєні. Відтак зайшла мова й про вагон зброї на полустанку — трофейні іржаві гвинтівки, — в перевезенні якої брав участь і Саранчук; і про бочку гасу — чи й не одну, — що командир загону Кандиба зобов'язав його роздобути — кров з носа! А як він категорично відмовився... — Гусак хотів і тут викласти відому вже Теличці версію про його арешт, але Погорелов, якому вже надокучив оповідач своєю тягучою розповіддю, а до того ще й неможливою російською мовою, спитав раптом: як же пощастило йому вибратися з-під арешту.—«Не май сто рублей, а май сто друзей!»— осміхнувся Гусак і додав:— Хоч на цей раз і двох уповне хватило!»— Сказав і схаменувся, злякано зиркнув на Теличку. Але Погорелов чи то не помітив, чи, може, й помітивши, просто не надав тому значення, допитувався далі: як все ж таки сталося це — хіба не було вартового, чи «зняли»? Гусак вагався, і Лиходій прийшов йому на допомогу. Пом'якшуючи грубість самого факту свого втручання улесливою усмішкою, він зауважив, що при сторонньому кивнув на Теличку — про це не слід говорити.—«Маєте рацію». Отож, Теличка змушений був одійти геть од гурту, дуже жалкуючи з того, але врешті заспокоївши себе тим, що потім вивідає у панича Вовки, про що була розмова в його відсутності.

І прикро помиливсь. Коли за якихось хвилин десять розмову скінчили і Лиходій зі своїми людьми рушив уже з двору, а всі троє офіцерів сідали в екіпаж, не міг він не помітити різкої зміни у ставленні до нього кожного з них. Навіть Вовки. Як видно, Лиходій розповів їм і про підозрілу готовність його допомогти Гусакові, аби тільки заманити до себе у фаєтон, і про погрозу йому пістолетом. І якраз Вовці припало за наказом брата одібрати в нього той пістолет.—«Раз ти не вмєєш поводитися зі зброєю!»— пояснив йому старший Погорелов. Звелів нікуди з двору не відлучатися, а як прийде Саранчук, під будь-яким приводом щоб за-

тримав до їх повернення.—«Буде зроблено!»— з перебільшеною образою і на виду і в голосі пообіцяв пригнічений Теличка. Але тільки-но затих гуркіт коліс за рогом, переконавшись, що й Лиходій зі своїми підручними доходить уже до Миколаївської і змішався з натовпом людної вулиці, він, не зачинивши воріт, вернувся до воза і звелів Санькові викликати з двірницької Грицька, а тоді мерціні запрягати коні у воза. Поки той порався з кіньми, розповів Грицькові про все, що сталося допіру. Лишатися, на його думку, не можна було ні в якому разі. Якщо не самі паничі віддадуть їх обох німцям у руки (оце така панська вдячність!) то Лиходій, напевно, й сам, не гаячись, подбає про це.

За п'ять хвилин зібралися Грицько ліг на возі, його вкрили ряденцем— на всяк випадок, мовби занедужав раптово чоловік (схоже, що отруївся, з'їв, мабуть, щось погане), то везуть до лікарні. Так і Горніні порадили панам сказати А Грицько таки догадався в останню хвилину — попросив Горпину (писати не став) на словах переказати Івзі, а потім і Христі, що несподівано змушені тікати з міста, щоб не потрапити німцям у руки. Отож, нехай Івга не думає нічого лихого про нього і набереться терпіння, а Христя хай шукає інший спосіб вернутися у Вітрову Балку. І затим — були та й загули..

На цьому вони кожного разу й кіпчали свою розповідь, не вбачаючи нічого вартого уваги в своїх подальших мандрях, коли, щасливо вибравшись з міста, на першому ж звороті з'їхали на путівець, побоюючись погоні, і далі вже пробиралися глухими дорогами без усяких пригод, часом по самі маточини грузнучи в пішузі. Тож і не дивно, що півсотню верств (але як на коні, то двічі по півсотні за цей день) їхали вони до самого смерку і до Підгірців так уже й не потрапили в цей день, будучи затримані на сторожовій заставі при в'їзді в лісовий масив.. І за вечерею на заставі так само не сталося нічого цікавого. (Запросили і їх до свого гурту біля вогнища з казаном на тринозі) Розмова, природно, зайшла і про втечу Гусака минулої ночі. Котрийсь висловив цікавість за скільки ж то Свирид Прядка випустив його. Тоді хтось із гурту й сказав на це. «Не заздри Свиридові. Істи сомину юшку все ж таки краще, аніж стати самому поживою для сомів» А як той не второпав гаразд, то пояснив: не такий, мовляв, чоловік з Гусака, щоб розкидатися своїм добром. Коли можна обійтися без того. Виплигнув першим з човна на берег, а тоді веслом по черепку Свирида... «Ось подивитесь: через два-три дні сливе десь із проваленою головою». Тоді ця мова сприймалася як пуста балаканина, але сьогодні, після Коржевої звістки, все це набрало неабиякого значення. Бо таки справді і зринув, і — з проваленою головою.. Чи ж тільки випадковість? Але й припустити, що говорив тоді котрийсь із отих двох рятівників Гусака, ніяк не можна було. Заради того, щоб одвести од себе підозру, занадто ризиковане було таке «ворожіння». Проте, на всяк випадок,— подумалось Грицькові — мабуть, не пошкодить уточнити, хто саме тоді з гурту сказав оте. Він вже хотів запитати у Тригуба, командира тієї сотні, як звуть отого таранкуватого, але щось незрозуміле йому самому втримало його. А в цей мент з осики поблизу почулося раптом:

— Німці! Показалися німці. Десятків з півтора. Зайшли у волость. Всі, хто був біля куреня, підійшли до осики, на самім вершку якої, досить зручно вмовстившись межі гілля, сидів спостерігач із біноклем і гукав до людей внизу:

— Вийшли з волости. З поліцаями

У бінокль спостерігачеві видно було, як на долоні, увесь центр села і німців, котрі, розбившись на групи по два-три чоловіки, розходились по різних кутках села. На белебні (бо найближче сюди) навіть видно було, як зайшли в двір до Саранчука і згодом вийшли, забравши й господаря з собою. Те саме, як видно, відбувалося й по деяких інших дворах. То вже повз школу до греблі повели цілий гурт селян, не менше десяти.

Здогадатись не важко було: забрали як заложників. Батьків, чиї сини були в партизанах. Але чи триматимуть їх отут, у маєтку, чи, може, спровадять у Князівку, гадати було даремно. Тому Кандиба, після наради з командирами сотень, вирішив на всякий випадок перетнути їм шлях до Князівки, виславши Саранчука з його розвідниками на кількох возах на Великий шлях. Мали кружною дорогою, через Піски, добратися до Чумаківки і там чекати, замаскувавшись під подорожніх, що стали на привал,— перехопити їх і, відбивши у конвоїрів, забрати з собою в ліс. Решті (всім сотням загону) віддавши наказ бути напоготові, Кандиба разом із Коржем подався в його табір, щоби взяти участь в похороні бідолахи Свирида Прядки,— там же, в урочищі Запсілля, на місці знайдення його останків, — без зволікання і непотрібного розголошу...

Роман «Артем Гармаш» у трьох книгах сприйнятий читачами і критиками як вагомий внесок класика української радянської літератури в розробку теми революції і громадянської війни, як безперечне досягнення соціалістичного реалізму. «Один з найбільших і найкращих в українській радянській літературі творів про громадянську війну»¹ роман «Артем Гармаш» став логічним підсумком напружених ідейно-естетичних шувань прозаїка, реалізувавши його концепцію революції. А революцію він розумів як творче, народне дітище. Вирішуючи проблеми «уже не внутрісільського, а загальнонародного, в повному розумінні слова, історичного масштабу»² даючи об'єктивний соціально-історичний аналіз недавнього революційного минулого країни, роман «Артем Гармаш» усім своїм змістом і пафосом звернений до сучасної людини, до нашого спрямованого в майбутнє повсякдення.

Подається за вид.: *Головка Андрій*. Артем Гармаш. К., «Дніпро», 1972.

¹ Гребінка — залізничний вузол, з 1959 р. — райцентр Полтавської області. В романі «Артем Гармаш» переважно згадуються справжні населені пункти України, за винятком кількох, в тому числі міста Славгорода, прообразом якого стало м. Кременчуг, та села Вітрова Балка, своїми ознаками подібного до с. Сорочинці.

² Г а й о в и й. — У перших публікаціях уривків з твору (в 30-х роках) замість Гайового був персонаж на прізвище Кофман. За задумом письменника Гайовому (Кофману) відводилось одне з центральних місць у романі. Але у зв'язку з тим, що твір не повністю завершений, Гайовий і Савчук з'являються тільки на початку його. Їхні партійні функції у Славгороді виконують Федір Бондаренко і Мирослава Супрун.

³ Всеукраїнський з'їзд Рад — верховний орган державної влади УРСР з часу її утворення (грудень 1917 р.) до прийняття Конституції УРСР (1937 р.). Тут ідеться про Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів з участю частини селянських депутатів, що відбувся в Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 р. З'їзд був скликаний у Києві 4 грудня 1917 р., але через зрив його роботи Центральною радою делегати-більшовики та інші представники трудящих переїхали до Харкова.

У роботі з'їзду взяли участь близько 200 чоловік, більшість становили більшовики. Від імені українського народу з'їзд палко вітав перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, схвалив зовнішню і внутрішню політику Комуністичної партії і Радянського уряду РРСФР У резолюціях «Про організацію влади на Україні» і «Про самовизначення України» було проголошено Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд обрав ЦВК Рад України в складі 41 члена (з них 35 більшовиків), оголосив Центральну раду поза законом і доручив ЦВК Рад негайно поширити на території Української Радянської Республіки всі декрети і розпорядження Радянського робітничо-селянського уряду Російської Федерації.

¹ Коваленко Л. Співєць революційних звершень народу.— У кн.: *Головка Андрій*. Бур'ян. К., 1975, с. 21.

² Новиценко Л. Не ілюстрація — відкриття. К., 1967, с. 178.

⁴ Центральна рада — контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація, яка виникла на Україні в березні 1917 р і тимчасово захопила владу в листопаді 1917 р. Її центральним виконавчим органом спочатку була Мала рада, а з червня 1917 р. Генеральний секретаріат Соціальної бази Центральної ради становили куркульство, поміщики, міська буржуазія і дрібнобуржуазна націоналістична інтелігенція. Вона по суті була в одному контрреволюційному таборі з буржуазним Тимчасовим урядом. Центральна рада вороже сприйняла Велику Жовтневу соціалістичну революцію і після перемоги Київського жовтневого збройного повстання 1917 р. підступно захопила владу в свої руки, а 1(14) листопада проголосила себе єдиною владою на Україні, яку в своєму першому універсалі демагогічно назвала «Українською Народною Республікою» (УНР). Ставши на шлях боротьби проти Радянської влади, встановила режим жорстокого терору, підтримала антирадянський заколот генерала Каледіна на Дону. Трудящі України з допомогою російського народу розгромили Центральну раду, яка, уклавши з німецькими імперіалістами Брест-Литовську угоду 1918 р., в березні 1918 р. повернулася до Києва в обозі німецьких загарбників. 29 квітня 1918 р. окупанти, переконавшись, що Центральна рада неспроможна приділити революційний рух, замінили її маріонетковим «урядом» гетьмана П. Скоропадського.

«Вільне козацтво» українські націоналістичні військові формування 1917—1918 рр., підпорядковані Центральній раді.

Педагогічний музей — одна з найзначніших споруд українського радянського архітектора Павла Федотовича Альошина (1881—1961), містився на вулиці Володимирській, діяв до березня 1917 р.

Рада Народних Комісарів (РНК) — найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади, Уряд СРСР, союзних і автономних республік. Перший Радянський уряд (РНК РРФСР) на чолі з В. І. Леніним був створений на Другому Всеросійському з'їзді Рад 25—27 жовтня (7—9 листопада) 1917 р. У березні 1946 р. Ради Народних Комісарів перетворені в Ради Міністрів СРСР, союзних і автономних республік.

Українські есери — члени Української партії соціал-революціонерів (УПСР), створеної в квітні 1917 р. У грудні 1917 р. ліве крило її виділилось в окрему партію лівих есерів. Програма УПСР являла собою суміш ідей ліберального народництва з буржуазним націоналізмом. Соціальною опорою партії — куркульство. Есерам належала більшість у Центральній раді, головою якої був ідеолог УПСР М. С. Грушевський.

«Селянські спілки» — низові організації Центральної ради на селах України в 1917—1918 рр.

¹⁰ Установчі збори — виборна установа, яка після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. мала вирішити питання про державний устрій в країні. Буржуазний Тимчасовий уряд був змушений декларувати скликання Установчих зборів, оскільки ідея їх користувалася популярністю у народних мас ще з часів революції 1905—1907 рр. Склад обраних 12(25) листопада 1917 р. Установчих зборів не відповідав дійсному співвідношенню сил у країні, більшість належала меншовикам та есерам, які намагалися протиставити їх Радянській владі. Відмовившись затвердити декрети Другого Всеросійського з'їзду Рад про мир, про землю, про перехід влади до Рад та інші, Установчі збори продемонстрували свою контрреволюційну сутність і були розпущені 6(19) січня 1918 р. декретом ВЦВК.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на Україні, заснована 1868 р. у Львові з метою поширення освіти серед народу (створення шкіл, хат-читалень, бібліотек тощо). З кінця ХІХ ст. більшість «Просвіт» стали осередками пропаганди українського націоналізму, але в окремих випадках їхню діяльність спрямовували прогресивні діячі. У 1917—1920 рр. буржуазно-націоналістичні елементи намагалися використати «Просвіти» для антирадянської пропаганди з появою нових культурно-

освітніх установ «Просвіти» припинили своє існування (початок 20-х років; на Західній Україні в 1939 р.)

¹² «Маніфест Раднаркому до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради» — державний акт Ради Народних Комісарів РРФСР, яким ще раз визнавалась національна незалежність українського народу і викривалась контрреволюційна суть Центральної ради. Написаний спеціальною комісією на чолі з В. І. Леніним 8 грудня 1917 р. Маніфест вимагав від Центральної ради припинити дезорганізацію загального фронту, не пропускати жодних військових частин на Дон, Урал та в інші місцевості, сприяти революційним військам у боротьбі проти кадетсько-каледінської контрреволюції, припинити роззброєння радянських військ та Червоної гвардії на Україні. Трудящі України виступили на підтримку маніфесту.

¹³ В и н н и ч е н к о Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник і політичний діяч, активний учасник і один з керівників націоналістичної контрреволюційної Центральної ради та Директорії. Один з редакторів журналу «Дзвін» (1913—1914), про націоналістичні позиції якого писав В. І. Ленін. Після розформу Директорії емігрував за кордон.

¹⁴ П е т л ю р а Симон Васильович (1879—1926) — один з верховодів буржуазно-націоналістичної контрреволюції і керівників Центральної ради (1917) та Директорії (1918, з лютого 1919 р. — голова її), лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

¹⁵ С т о л и п і н Петро Аркадійович (1862—1911) — російський буржуазний державний діяч, міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів царського уряду. Ініціатор і керівник аграрної реформи, названої столипінською, суть якої полягала в тому, що селянам дозволяли виходити з общини на хутори і одруби. Примусове землевпорядження і переселенська політика Столипіна мала на меті ліквідацію малоземелля при збереженні поміщицького землеволодіння, прискорення класового розшарування села, створення в особі куркульства додаткової соціальної опори самодержавства. На ділі реформа зазнала невдачі. Клас куркулів збільшився, але й зросло соціальне незадоволення політикою царизму серед селянства. Столипін був убитий агентом охрани.

¹⁶ В е л и к и й ш л я х — Ромоданівський, або Чумацький шлях, система ґрунтових доріг на Полтавщині, якими чумаки їздили на південь (у Крим та на Азовське узбережжя) по сіль і рибу.

¹⁷ Д а р н и ц я — лівобережна частина Києва. За дореволюційних часів була дачною місцевістю, належала до Броварської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. В писемних джерелах уперше згадується 1509 р. Щодо походження назви існує кілька версій, з яких найбільш імовірно є, що тут за часів Київської Русі великим князем Київським приймалися зарубіжні послы, які приносили дари.

¹⁸ Л у к ' я н і в к а — історична місцевість у Києві. Почала заселятись в середині XIX ст. мешканцями Подолу, що страждали від розливів Дніпра. Назву дістала, ймовірно, від імені киево-подільського цехмейстра Лук'яна Олександровича, якому тут належали значні земельні ділянки. На Лук'янівці за царату знаходилась тюрма для політичних в'язнів.

¹⁹ К а л е д і н Олексій Максимович (1861—1918) — генерал російської армії, керівник козачої контрреволюції на Дону. З 1917 р. отаман війська Донського і голова військового уряду. У жовтні 1917 — січні 1918 рр. очолив антирадянський заколот.

²⁰ Л у г а н с ь к — нині місто Ворошиловград, обласний центр УРСР.

²¹ Х о л о д н о г і р с ь к а т ю р м а — за царату в'язниця, переважно для політичних в'язнів, розташована на Холодній горі (місцевість у Харкові).

²² К е р е н с ь к и й Олександр Федорович (1881—1970) — буржуазний політичний діяч Росії, з березня 1917 р. есер, пізніше — голова і верховний

головнокомандуючий Тимчасового уряду. Один з ініціаторів «війни до переможного кінця», натхненник невдалого «літнього наступу» (1917 р.) на фронті. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — організатор антирадянського заколоту 26—31 жовтня 1917 р.

²³ **Лютнева революція** — Лютнева буржуазно-демократична революція 27 лютого (12 березня) 1917 р. в Росії, внаслідок якої було повалено самодержавство. Слідом за Петроградом по всій країні виникли Ради робітничих і солдатських депутатів, зокрема в Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах України. Проте есеро-меншовицькі лідери Петроградської Ради пішли на угоду з буржуазією в особі Тимчасового комітету Державної думи, домовившись про утворення буржуазного Тимчасового уряду (сформований 2 (15) березня 1917 р.). У країні встановилося двовладдя — своєрідне переплетення диктатури буржуазії і революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства. На місцях поряд з Радами, керівництво в більшості яких захопили меншовики та есери, створювалися органи буржуазної влади в особі комісарів Тимчасового уряду, так званих «громадських комітетів» тощо. Лютнева революція викликала похвалення національно-визвольного руху. На Україні це намагалася використати буржуазія, створивши Центральну раду як орган влади. Лютнева революція розв'язала основне загальнодемократичне завдання — повалення царизму і відкрила можливість для ліквідації капіталізму. Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним розгорнула боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

²⁴ **Гайдамаки** — учасники народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетських загарбників; тут: особовий склад збройних сил українських буржуазних націоналістів у роки громадянської війни 1918—1920 рр.

²⁵ **Курінь** — військова одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сотень козаків; тут: військове формування Центральної ради, з чисельністю особового складу — 400 «вільних козаків».

²⁶ **Полуботківці** — так звані «вільні козаки» куреня імені Полуботка.

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—1723) — наказний гетьман Лівобережної України, один з найбагатших українських феодалів. Звинувачений у сепаратизмі, за наказом Петра I, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер.

²⁷ **Катеринослав** — колишня назва (з 1803 р. по 1926 р.) міста Дніпропетровська.

²⁸ **Сіверс** Рудольф Фердинандович (1892—1918) — радянський військовий діяч, герой громадянської війни на Україні. Після Лютневої революції 1917 р. — редактор більшовицької газети «Окопская правда». В кінці 1917 — на початку 1918 р. очолював групу радянських військ у боях проти каледінців і німецьких окупантів на Україні. Помер від ран.

²⁹ **Грінченко** Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, філолог, етнограф. Написав ряд повістей, кращі з яких змальовують тяжке життя селянської бідноти, класове розшарування села. У деяких, зокрема у повісті «На розпутьті» (1891), ідеалізував просвітянську діяльність. Б.Грінченко відомий як упорядник і видавець чотиритомного «Словаря української мови».

³⁰ **«Україна для українців»** — один з найпоширеніших буржуазно-націоналістичних лозунгів часів революції і громадянської війни на Україні.

³¹ **Петро I Великий** (1672—1725) — російський цар (з 1682 р.) імператор (з 1721 р.). Створені ним регулярна армія і військово-морський флот здобули блискучі перемоги в Північній війні (1700—1721), здійснили успішні Азовські походи (1695—1696), після російсько-іранської війни (1722—1723) зміцнили позиції Росії на Закавказзі. Внутрішня політика Петра I

була спрямована на утвердження панівного становища російського дворянства і посилення абсолютизму. За його царювання обмежено політичну автономію Лівобережної і Слобідської України.

³² М а з е п а Іван Степанович (1644—1709)— гетьман України (1687—1708). Прагнув до відокремлення України від Росії. Під час Північної війни перейшов на бік шведів, що вторглися на Україну. Після Полтавської битви 1709 р. втік разом з шведським королем Карлом XII.

³³ К а й з е р — Вільгельм II (1859—1918) — імператор Німеччини і король Пруссії (1888—1918) з династії Гогенцолернів. Один з винуватців розв'язання першої світової війни. Провадив політику загарбання України. Скинутий листопадовою революцією 1918 р. в Німеччині.

³⁴ М и к о л а ІІ (Микола Олександрович Романов; 1868—1918)— останній російський імператор. Розстріляний в Єкатеринбурзі (нині м. Свердловськ) за рішенням Уральської обласної ради.

³⁵ Б у х а р і н М. І. (1888—1938) — опортуніст, ренегат. У більшовицькій партії перебував з 1906 р. Стояв на немарксистських позиціях у питаннях про державу, диктатуру пролетаріату, право націй на самовизначення. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції був редактором «Правды», членом Політбюро ЦК, членом Виконкому Комінтерну. У 1918 р. очолював антипартійну групу «лівих комуністів», під час дискусії в партії про профспілки (1920—1921) приєднався до Троцького, а з 1928 р. став на чолі правої опозиції в партії. У 1929 р. введений з Політбюро ЦК, а 1937 р. за антипартійну діяльність виключений з рядів партії.

³⁶ П я т а к о в Леонід Леонідович (1888—1918)— учасник революційного руху на Україні. В 1917 р. брав участь в організації Червоної гвардії в Києві, був членом Київського комітету РСДРП(б). На Першому Всеросійському з'їзді Рад обраний до складу ВЦВК. Страчений гайдамаками.

³⁷ В с е у к р а ї н с ь к а партійна нарада — Таганрозька нарада більшовицької фракції ЦВК Рад України разом з керівними партійними працівниками Української Радянської Республіки. Відбулася 19—20 квітня 1918 р. в Таганрозі за умов австро-німецької окупації України. Нарада висловила за об'єднання всіх більшовицьких організацій України в Комуністичну партію (більшовиків) України, виробила тактику боротьби проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції, обрала оргбюро для підготовки і скликання Першого з'їзду КП(б)У.

³⁸ М а с н и ц я — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинці, вареники з сиром тощо).

³⁹ Д ж і о к о н д а (Джоконда) — всесвітньо відома картина італійського художника Леонардо да Вінчі (1452—1519).

⁴⁰...т и н а в і т ь щ е д р и н с ь к о г о г р а д о у п р а в и т е л я переплюнув: той упразнив був науки...— Мається на увазі Перихват-Залихватський — персонаж з твору російського письменника-сатирика Миколи Євграфовича Салтикова-Щедріна (1826—1889) «История одного города» (1869—1870): «Перихват-Залихватский въехал в Глухов на белом коне, сжег гимназию и упразднил науки».

⁴¹ «З а п о р о ж е ц ь». — Йдеться про першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм» (1862) українського композитора і оперного співака Семена Степановича Гулака-Артемовського (1813—1873).

⁴² «Н а т а л к а П о л т а в к а» — п'єса-опера (опублікована 1838 р.) Івана Петровича Котляревського (1769—1838), першого класика нової української літератури.

⁴³ О л е с ь Олександр Іванович (справжнє прізвище Кандиба; 1878—1944) — український поет-лірик, деякий час примикав до символізму. Нерозуміння історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції спричинилося до того, що він у 1919 р. виїхав за кордон. Написані в еміграції твори пройняті тугою за батьківщиною.

⁴⁴ В а н ь к о — зверхньо-фамільярне звертання до візників у дореволюційній Росії.

⁴⁵ ...чи як пак там у того Коцюбинського? — Мається на увазі повість українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського (1864—1913) «Fata morgana» (1904—1910), в якій один з провідних персонажів, стихійний бунтар Хома Гудзь, прагнув «взути пана в постолі».

⁴⁶ К а р л с б а д — колишня німецька назва відомого бальнеологічного курорту Карлові Вари в ЧССР

⁴⁷ Б а д е н - Б а д е н — бальнеологічний та кліматичний курорт у горах Шварцвальда (ФРН).

⁴⁸ Т а л е й р а н Шарль Моріс (1754—1838) — політичний і державний діяч Франції, відомий дипломат, майстер дипломатичної інтриги. На Віденському конгресі 1814—1815 рр. очолював французьку делегацію. Використавши суперечності між країнами-переможцями, домігся розколу антифранцузької коаліції європейських держав і прийняття вигідних для Франції рішень.

⁴⁹ Л а д е н хоч завтра у Брест на мирні переговори з Гофманом — Йдеться про переговори в Брест-Литовську (1917—1918) між Радянською Росією і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Турцією, що закінчилися кабальним для Радянської республіки Брестським миром 3 березня 1918 р. (анульований Радянським урядом 13 листопада 1918 р.). На переговорах у Бресті німецьку делегацію фактично очолював генерал Макс Гофман (1869—1927)

⁵⁰ Р у р — головний вугільно-металургійний басейн ФРН, що міститься між ріками Рур і Ліппе. В Ессені, Дортмунді, Дуйсбурзі, Гельзенкірхені, Бохумі та інших містах Рур сконцентровано основні галузі важкої промисловості Західної Німеччини.

⁵¹ «О, зупинися, мить, ти — чарівна!» — слова, які належать Фаусту — головному персонажу однойменної драматичної поеми німецького поета і мислителя Йоганна-Вольфганга Гете (1749—1832).

⁵² Х л е с т а к о в — один з головних персонажів комедії Миколи Васильовича Гоголя (1809—1852) «Ревізор» (1836).

⁵³ З о л о т і в о р о т а — головна урочиста брама давнього Києва (збудовані Ярославом Мудрим 1037 р.).

⁵⁴ Р і з д в о — християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 25 грудня за ст. ст.

⁵⁵ П у т і л о в с ь к и й — завод у Петрограді (1922—1934 рр. — завод «Червоний путіловець», потім Кіровський, на його базі в 1973 р. утворено Ленінградське об'єднання «Кіровський завод»). Підприємство засноване 1801 р., має багату революційну історію.

⁵⁶ Д р у г и й з'їзд Рад — Йдеться про Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників Рад селянських депутатів, який відбувся в Петрограді 25—27 жовтня (7—9 листопада) 1917 р. Відіграв роль верховного органу державної влади Радянської республіки. На з'їзді було представлено 402 Ради країни, в тому числі 63 Ради від України. З'їзд відкрився в Смольному палаці о 10 годині 40 хвилин вечора 7 листопада 1917 р. В роботі з'їзду брало участь 649 делегатів (більшовиків — 390), від Рад України — 126 делегатів. Основні питання порядку денного з'їзду: 1) Про організацію влади; 2) Про війну і мир; 3) Про землю. Ранком 8 листопада делегати з'їзду заслухали телеграму Військово-революційного комітету про взяття Зимового палацу і арешт міністрів Тимчасового уряду. Після цього з'їзд прийняв написане В. І. Леніним історичне звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», в якому повідомлялося про повалення Тимчасового уряду і про перехід всієї влади до рук Рад. Ввечері 8 листопада на доповідь В. І. Леніна з'їзд прийняв Декрет про мир і Декрет про землю. З'їзд сформував перший Радянський уряд — Раду Народних

Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним, а також обрав Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК).

⁵⁷ Виборзька сторона — історико-географічна місцевість в Смольнинському районі міста Ленінграда, на високому березі Неви. Тут розташовані кілька великих промислових підприємств, серед яких — широко відомий Кіровський машинобудівний і металургійний завод (колишній Путіловський). Виборзька сторона відіграла визначну роль у революційному русі Росії і Фінляндії. Через цей район транспортувалась нелегальна література і зброя.

⁵⁸ Терпигорево — одне з сіл, про які йдеться в поемі «Кому на Руси жить хорошо» (1863—1867) російського поета-демократа Миколи Олексійовича Некрасова (1821—1878).

⁵⁹ Ілля Муромець — велетень-богатыр, персонаж давньоруських легенд і билин.

⁶⁰ Совдепія. — Так зневажливо називали країну Рад депутатів (рос. Советы депутатов) контрреволюціонери і вороги молодій Радянській республіці.

⁶¹ Великий піст — піст перед великоднем, який триває сім тижнів.

⁶² Великдень — християнське весняне свято, присвячене воскресінню міфічного засновника християнства — Христа.

⁶³ Страсний тиждень — останній тиждень перед великоднем.

⁶⁴ «Хоч у полі під вербою, аби, серце, із тобою!» — рядки з української народної пісні «Козак вижджає, дівчинонька плаче».

⁶⁵ Бунд — «Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії», дрібнобуржуазна єврейська націоналістична організація. Утворена в 1897 р. З усіх основних питань революції Бунд стояв на меншовицьких позиціях. 1921 р. самоліквідувався.

⁶⁶ «Известия Ц И К» — щоденна загальнополітична газета, видання Центрального Виконавчого Комітету (тепер — «Известия Советов народных депутатов», видання Президії Верховної Ради СРСР). Почала виходити з лютого 1917 р. в Петрограді, а з березня 1918 р. — в Москві. 25 листопада 1917 р. в ній було надруковано промову В. І. Леніна на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р., уривки з якої читає Федір Бондаренко (див. також: *Ленін В. І. Повне зібр.*, творів, т. 35, с. 111—112).

⁶⁷ Вальпургієва ніч — у давніх германців язичницьке свято початку весни — ніч на 1 травня. Католицька церква пов'язала його з народним повір'ям про «відомський шабаш», який нібито в цю ніч відбувається на горі Броккен (гірський масив Гарц, тепер на кордоні між НДР ФРН). Назву святу дано за ім'ям католицької святої Вальпургії.

⁶⁸ Лі в ш а — герой повісті «Сказ о тульском косом Левше и о стальной блохе» російського письменника Миколи Семеновича Лескова (1831—1895).

⁶⁹ ...шелестячи в руках нерозрізаними аркушами керенок... — Йдеться про гроші, які випускав Тимчасовий уряд Керенського. Штамувалися вони величезними тиражами, бувало, що до споживачів доходили навіть не розрізаними на окремі кредитні білети. Інфляція викликала не навмисне, з метою виманювання золота й цінностей у населення для продовження «війни до переможного кінця» і боротьби проти революції.

⁷⁰ «Довлеет дневи злоба его» — вислів з Біблії.

⁷¹ «Перекують мечі на орала» — вислів з Біблії.

⁷² Вольнопері — так прозивали «вольноопределяючихся», тобто солдатів, що завдяки своїй освіті мали деякі пільги (наприклад, відбували військову службу за короткий час).

⁷³ Терещенки — відомий рід українських поміщиків і капіталістів. На початку ХХ ст. були власниками 150 тисяч десятин землі, 11 цукрових заводів.

⁷⁴ Не розтікати ся мислю по древу — перефразований з давньоруської історичної поеми «Слово о полку Ігоревім» (1185—1187) вислів про Бояна — легендарного давньоруського співця-поета XI — початку XII ст.: «Боян-бо наш віщий, як хотів кому пісню творити, розтікався мислю по древу».

⁷⁵ ...сто карбованців! Саме таку ціну давала Антанта тоді за кожну голову нашого солдата. — Вимагаючи від Тимчасового уряду продовження імперіалістичної війни проти Німеччини та її союзників, Антанта надавала так звану грошову «допомогу» урядові Керенського в розмірі 100 крб. за кожного посланого на фронт солдата.

Антанта — імперіалістичний блок Англії, Франції і царської Росії, так звана Тройста угода. Остаточно сформувалася 1907 р. для боротьби з так званим Тройстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за перерозподіл світу. Під час першої світової війни Антанта стала загальною назвою всіх країн (у тому числі США, Японії), що воювали проти Німеччини і її союзників. З 1917 р. Антанта проводила збройну інтервенцію проти Радянських республік.

⁷⁶ Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик, один з лідерів і ідеологів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Брав участь у створенні і керівництві буржуазно-націоналістичних організацій — Національно-демократичної партії в Галичині (1899), «Товариства українських поступовців» (1908), Української партії соціал-революціонерів (1917), був натхненником «Союзу визволення України» (1914—1918). У 1917—1918 рр. очолював контрреволюційну Центральну раду. В 1919 р. емігрував за кордон. У 1924 р. за проханням Грушевського ВУЦВК дозволив йому повернутися на Україну для наукової роботи. Був обраний академіком АН УРСР (1924) і АН СРСР (1929). У своїх працях «Історія України-Руси» в 10 томах (1898—1936), «Історія української літератури» в 5 томах (1923—1927) тощо зібрав великий фактичний матеріал. Проте в них пропагуються націоналістичні теорії, заперечується наявність класової боротьби на Україні, відкидається спорідненість українського і російського народів.

⁷⁷ «Блажен, хто вірує» — вислів з Біблії.

⁷⁸ «Унічиженіє паче гордості» — вислів з Біблії.

⁷⁹ «Бесприданница» — п'єса (1879) російського драматурга Олександра Миколайовича Островського (1823—1886).

⁸⁰ «Три сестры» — п'єса (1900) російського письменника Антона Павловича Чехова (1860—1904).

⁸¹ Содом і Гоморра — за біблійною легендою давньопалестинські міста незвичайної краси, зруйновані землетрусом. Ця катастрофа нібито була карою жителям цих міст за їхню моральну розбещеність. Вживається у переносному значенні: крайнє безладдя, розпуста.

⁸² «Девушка и Смерть» — романтична казка-притча (опублікована 1918 р.) Олексія Максимовича Горького (1868—1938).

⁸³ Сологуб Федір Кузьмич (справжнє прізвище — Тетерников; 1863—1927) — російський письменник-символіст. Автор віршів, п'єс, роману «Крученый бес» (1905). Переклав російською мовою «Кобзар» Т. Г. Шевченка.

⁸⁴ ...з їх кирпатими мефістофелями — натяк на роман В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» (1926).

⁸⁵ «С той поры Любовь и Смерть, как сестры...» — вислів з казки-притчі О. М. Горького «Девушка и Смерть».

⁸⁶ ...і на ВЕКУ, і на Гельферіх-Саде, і на Канатці... — старі дореволюційні назви харківських заводів.

⁸⁷ Нова Баварія — вузлова залізнична станція під Харковом, де до революції містилися заводи німецьких концесіонерів.

88 «Інтернаціонал» — міжнародний пролетарський гімн, партійний гімн КПРС; в 1917—1944 рр. — гімн СРСР. Автор тексту — французький композитор П'єр Дежейтер (1848—1932). Російською мовою «Інтернаціонал» виконується з 1902 р. у перекладі Аркадія Яковича Коца (1872—1943), українською — з 1919 р. у перекладі Миколи Кіндратовича Вороного.⁸⁹ (1871—1942).

Есеф — член буржуазно-націоналістичної Української партії соціалістів-федералістів, заснованої в 1905 р. під назвою Українська радикально-демократична партія. З 1908 р. — Товариство українських поступовців, з 1917 р. — Союз українських автономістів-федералістів, з червня 1917 р. — Українська партія соціалістів-федералістів. Об'єднувала головним чином буржуазну інтелігенцію, виражала інтереси української буржуазії та поміщиків. У березні 1917 р. виступила в числі організаторів Центральної ради. З розгромом на Україні контрреволюційних сил у 1920 р. партія есефів розпалася.

⁹⁰ Пулковська обсерваторія — головна астрономічна обсерваторія АН СРСР, заснована 1839 р., розташована за 19 км від Ленінграда на місті колишнього села Пулково. Основні напрямки дослідження — служба часу,⁹¹ широти, меридіана й фотографічна астрометрія, дослідження Сонця й зірок.

Есдеки. — Йдеться про членів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

⁹² «Смело, товарищи, в ногу!» — перший рядок революційної пісні з такою ж назвою. Текст написав Л. П. Радін, відбуваючи ув'язнення в одиночній камері московської тюрми на Таганці. Він використав мелодію популярної на той час студентської пісні І. Никітіна «Час проминає поволи», змінивши ритм, перетворив її з ліричного вальсу на чіткий марш. На українську мову перекладено Л. Первомайським та О. Пархоменко. Обробку здійснив В. Великий.

⁹³ «Вихри враждебные веют над нами...» — перший рядок революційної пісні «Варшавянка». Первісний текст написав Вацлав Свенціцький у 1883 р. і опублікував у польській революційній газеті. 1897 р., під час ув'язнення в Бутирській тюрмі, революціонер Т. М. Кржижановський здійснив переробку цієї пісні російською мовою. На українську мову переклад був зроблений у часи революції 1905 р. Пізніше гармонізував її Л. М. Ревуцький.

⁹⁴ «Ми — народам! Хліб — голодним! Заводи, фабрики, залізниці, земля — робітникам і селянам!» — слова з Декрету про мир, прийнятому Другим Всеросійським з'їздом Рад.

⁹⁵ «Соціал-демократ» — нелегальна газета, центральний орган РСДРП, з 1912 р. — центральний орган більшовицької партії; виходила з 1908 по 1917 р. у Вільно, Петербурзі, Парижі, Женеві. З грудня 1911 р. її редактором був В. І. Ленін.

⁹⁶ «Робочая газета» — нелегальна більшовицька газета, ініціатором створення і редактором якої був В. І. Ленін; виходила в Парижі у 1910—1912 рр.

⁹⁷ «Уроки революції» — стаття В. І. Леніна про історичне значення революції 1905—1907 рр., надрукована в «Рабочей газете» 30 жовтня (12 листопада) 1910 р.

⁹⁸ Ленський розстріл — розправа царських військ 4 (17) квітня 1912 р. над страйкуючими робітниками Ленських золоторозробок. Внаслідок розстрілу тритисячної робітничої маніфестації, яка прямувала до прокурора зі скаргою на незаконні дії поліції, що заарештувала керівників страйку, було вбито 270 і поранено 250 чоловік. Ленський розстріл викликав хвилю страйків протесту по всій країні (на Україні страйкувало понад 40 тисяч робітників) і став, за висловом В. І. Леніна, «приводом до переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 323).

⁹⁹ Ти Енгельса читав? Є в нього книга така, якраз про сім'ю, про шлюб.— Йдеться про працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884).

¹⁰⁰ Х П З — Харківський паровозобудівний завод.

¹⁰¹ Таврія — стара назва Кримського півострова. У ХІХ— на початку ХХ ст. також Таврійська губернія, куди, окрім Криму, ввійшли Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський повіти.

¹⁰² Акмолінська губернія — тепер Цілиноградська область (з 1961 р.) Казахської РСР. До революції — одна з місцевостей східної та далекосхідної Росії, куди направлялися переселенці з метою освоєння нових земель.

¹⁰³ Зелені свята (святки) — християнське релігійне свято, яке відзначається на п'ятдесятій день після великоддя.

¹⁰⁴ «От чена ш» — молитва у православних християн.

¹⁰⁵ «Мечты, мечты!» — вислів з роману у віршах Олександра Сергійовича Пушкіна (1799—1837) «Евгеній Онегін» (1823—1831).

¹⁰⁶ ...у Києві, у Лавру... — В Києво-Печерську лавру (чоловічий монастир), оголошену православним духовенством з 1598 р. святою, щороку приходили на прощу (за відпущенням гріхів) тисячі віруючих.

¹⁰⁷ ...на Петра — православне церковне свято на честь апостолів Петра і Павла, відзначається 29 червня за ст. ст.

¹⁰⁸ ...на спаса — церковне християнське свято, що відзначається 6 серпня за ст. ст.

¹⁰⁹ Фальцфейни (Фальц-Фейни) — великі землевласники в Таврійській губернії. З середини ХІХ ст. володіли 200 тисячами десятин землі в Дніпровському і Мелітопольському повітах. Фрідріх Фальцфейн заснував заповідник Асканія-Нова. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Фальцфейни емігрували за кордон, їх маєтки націоналізовано.

¹¹⁰ ...у тій виставі... про одного хазяїна Калитку.— Йдеться про головного персонажа сатиричної комедії українського драматурга Івана Карповича Карпенка-Карого (1845—1907) «Сто тисяч» (1890).

¹¹¹ Пілат — Понтій Пілат, римський намісник Іудеї, римської провінції в Південній Палестині в 26—36 р. н. е. Відзначався крайньою жорстокістю. Згідно новозавітної традиції, присудив до розп'яття Ісуса Христа.

¹¹² Кармелюк (Кармалюк) Устим Якимович (1787—1835) — національний герой українського народу, видатний ватажок повстанського руху селянства проти панів на Поділлі в 1813—1835 рр.

113

Штоты спншь, мужичок,
Ведь весна на дворе.
Все соседи твои
На работе давно —

рядки з однойменного вірша (1839) російського поета Олексія Васильовича Кольцова (1809—1842).

¹¹⁴ А тут іще підкова — хляпа та й хляпа... воно, може, й за бобон.— Існувало повір'я: якщо кінь загубить підкову, то в сім'ї трапиться лихо.

¹¹⁵ «Рілля» — український агрономічний журнал, виходив у Києві в 1917—1918 рр.

¹¹⁶ ...повчальна притча. Дарма що її граф-писатель Лев Толстой сочинив.— Мається на увазі оповідання Л. М. Толстого (1828—1910) «Много ли человеку земли нужно» (1886).

¹¹⁷ Потоцькі — рід польських магнатів, власників великих маєтків на Україні. За наказом Фелікса Потоцького в м. Умані був посаджений дендропарк «Софіївка» (1796—1801) — визначна пам'ятка українського садово-паркового мистецтва доби класицизму. З 1929 р. оголошений державним заповідником.

118 «С а л ь в е» — назва цигарок.

119 П и л и п і в к а — різдвяний піст, починається 28 листопада і триває до

120 різдва.
Нерчинські копальні — в дореволюційній Росії місце за-
слання в Забайкаллі, об'єднували групу тюрем: Алгачинська, Акатуйська,
Зерентуйська, Карійська, Мальцевська; тепер — місто Нерчинськ Читинсь-
кої області.

121 ...святий Петро... — за євангельським переказом апостол Пе-
тро, один з дванадцяти учнів Христа, тримав ключі від раю.

122 ...як у тій пісні співається — «з жінкою не во-
з и т ь с я». — Мається на увазі українська народна пісня «Ой на горі та й
ж е н ц і ж н у т ь».

123 К у і н д ж і Архип Іванович (1841—1910) — російський живописець-
пейзажист, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1893 р.). У
багатьох своїх картинах відтворив природу України.

124 П и м о н е н к о Микола Корнилович (1862—1912) — український
живописець. У численних картинах показав життя і побут українського
села, рідну природу.

125 «Всі кишені вивертає, аж там грошей вже чорт-
м а є...» — рядки з української народної пісні «Гуляв чумак на риночку».

126 Ой наступила та чорна хмара,
Став дощ накрапати —

рядки з української народної пісні «Ой наступила та чорна хмара...»

127 У всякого своя доля
І свій шлях широкий —

рядки з поеми Тараса Григоровича Шевченка (1814—1861) «Сон» (1844).

128 С і з і ф о в а робота — безплідна і виснажлива праця, на яку,
за грецьким міфом, боги прирекли корінфського царя Сізіфа, що зумів
двічі уникнути смерті, перехитривши богів. Засуджений богами до вічної
кари в підземному царстві, він мусив щодня викочувати на гору важкий
камінь, який, досягнувши вершини, скочувався униз.

129 «Хлистовські радіння» — тут у переносному значенні:
бурхливі заняття сільської молоді в різних гуртках «Просвіти». Хлисти
(самоназва «люди божі») — секта так званих духовних християн, яка
виникла в Росії у XVII ст. Хлисти вважають можливе пряме спілкування
із «святим духом», на моліннях (радіннях) доводять себе до екстазу.

130 «Борітеся — поборете!» — революційний заклик Т. Г. Шев-
ченка з поеми «Кавказ» (1845).

131 ...тридцять дів у пустелі, дикий мед і акриди. —
Йдеться про біблійську легенду, в якій розповідається, нібито Ісус Христос,
перед тим, як прийти до людей з новим, християнським, вченням, пробув
30 днів у пустелі, харчуючись диким медом та акридами (комахами типу
сарани).

132 Однажды в студеную зимнюю пору
Я из лесу вышел. Был сильный мороз... —

рядки з поезії М. О. Некрасова «Крестьянские дети» (1861).

133 ...що вам до Гекуби і що Гекубі до вас?
Вислів із трагедії англійського драматурга Уільяма Шекспіра (1564—
1616) «Гамлет» (1601), вживається у значенні байдужого відношення
до чого-небудь. Актор з великим почуттям читає Гамлету про стра-
ждання Гекуби (за давньогрецькою поемою Гомера «Іліада», вона —
дружина троянського царя Пріама. Втративши майже всіх своїх дітей
і чоловіка, після падіння Трої кинулася в море), на що Гамлет гово-
рить:

В глазах слеза дрожит и млеет голос,
В чертах лица отчаянье и ужас,
И весь состав его покорен мысли.
И все из ничего. Из-за Гекубы!
Что он Гекубе, что она ему?

¹³⁴ «Літературно-науковий вісник» — український щомісячний літературно-науковий журнал, заснований 1898 р. Науковим товариством ім. Шевченка на зміну журналу «Зоря». За ідейним спрямуванням історію журналу поділяють на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів), коли провідну роль в його редакції відігравали українські письменники І. Я. Франко (1856—1916) та В. М. Гнатюк (1871—1926); 2) ліберально-буржуазний (1907—1914) і буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ, Львів), коли журнал очолював М. С. Грушевський; 3) буржуазно-націоналістичний, профашистський (1922—1939, Львів; з 1933 — під назвою «Вісник», за редакцією Д. Донцова).

¹³⁵ Діоген (із Сінопа; бл. 404—323 до н.е.) — давньогрецький філософ, вважав, що сучасна йому культура суперечить людській природі, виступав за незалежність людини від умовностей світу. Своім життям підкреслював намагання повернутись до «природного» стану: жив у бочці, харчувався грубою їжею. Заперечував державу, проголошував себе громадянином світу.

¹³⁶ М а н і л о в щ и н а — бездіяльне ставлення до життя, підірване під реальною дійсністю, мрійництво. Вираз походить від прізвища персонажа (Манилов) поеми-роману М. В. Гоголя «Мертвые души» (1842).

¹³⁷ С о б а к е в и ч — персонаж «Мертвых душ» М. В. Гоголя; тут у переносному значенні: груба, бездушна людина.

¹³⁸ С а г а й д а ч н и й (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (?—1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. Здійснив переможні походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства у 1607—1620 рр. **Дбав** про розвиток української культури, з усім Запорозьким військом вступив до Київського братства. Помер від рани, яку дістав у битві під Хотином. Своє майно заповів Київському і Львівському братствам. Похований у Києво-Братському монастирі.

¹³⁹ П і р р о в а п е р е м о г а — перемога ціною таких втрат, які зводять цю перемогу нанівець. Вираз походить від імені епірського царя (грека за походженням) Пірра (319—273 до н.е), який, втрутившись у боротьбу грецьких міст південної Італії з Римом, розбив римлян біля міст Гераклеї (280 до н.е.) і Аускулума (279 до н.е.), але втратив майже всю свою армію.

¹⁴⁰ ...на «Достойно» продзвонять. — Під час вранішньої відправи у православній церкві співається молитва на честь богородиці, що починається словами «Достойно есть...» Виконання цієї молитви супроводжується церковним дзвоном.

¹⁴¹ ...у червневому наступі Керенського... — Йдеться про наступ по всій лінії фронту в червні 1917 р. за наказом військового міністра Тимчасового уряду Керенського, який зазнав поразки, тому що селяни вже не хотіли воювати «до переможного кінця», вимагали припинення кровопролиття, підписання миру і повернення додому.

¹⁴² «К а й д а ш е в а с і м 'я» — повість (1879) класика дожовтневої української прози Івана Семеновича Нечуя-Левицького (1838—1918).

¹⁴³ С в я т в е ч і р (святий вечір) — вечір напередодні різдвя.

¹⁴⁴ П е т р і в к а — піст перед Петровим днем (29 червня за ст. ст.), православним церковним святом на честь апостолів Петра і Павла.

¹⁴⁵ С о л о м о н (?— бл. 928 до н.е.) — цар Ізраїльсько-Іудейської держави, за правління якого вона досягла найбільшого розквіту. Згідно з біблійною традицією, він уславився надзвичайною мудрістю. Йому приписують авторство деяких книг «Біблії»: «Книга притч», цикл «Пісня пісень» та ін.

¹⁴⁶ Сватання на Гончарівці — комедія (1835) українського письменника Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка (1778—1843).

¹⁴⁷ Як пак у Чехова: в Москву, в Москву! — Мається на увазі п'єса А. П. Чехова «Три сестри».

148

Ой беруть дуку за чуб, за руку.
Третій в шию б'є... —

рядки з української народної пісні «Ой наступила та чорна хмара».

¹⁴⁹ «Кармен» — опера (1874) французького композитора Жоржа Бізе (1838—1875).

¹⁵⁰ «Не пожелай жони ближнього свого, ні вола його, ні осла...» — рядки біблійної так званої десятої заповіді Христа.

¹⁵¹ Штундисти, молокани — члени релігійних сект, які відмовлялися брати в руки зброю, служити у війську.

¹⁵² «Павел Буре» — відома філія фірми швейцарських годинників у дореволюційній Росії.

¹⁵³ «Біоскоп» — дореволюційна назва кінотеатру.

¹⁵⁴ «Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит ... воды свои...» — рядки з повісті М. В. Гоголя «Страшная месть» (1832).

¹⁵⁵ «Дошик» — пісня українського композитора Миколи Дмитровича Леонтовича (1877—1921).

¹⁵⁶ «Сонце низенько, вечір близенько...» — пісня на слова і музику українського композитора Семена Степановича Гулака-Артемовського (1813—1873).

¹⁵⁷ Водохреще — церковне свято 19 січня на пам'ять євангельської легенди про хрещення Ісуса Христа.

¹⁵⁸ Сусанін Іван Йосипович (?—1613) — народний герой національно-визвольної боротьби російського народу проти польської і шведської інтервенції початку XVII ст. Замучений польськими загарбниками, загин яких він навмисно завів у непрохідне болото в лісі. Подвиг цей ліг в основу опери М. І. Глинки «Іван Сусанін».

¹⁵⁹ «Вальтер» — автоматичний пістолет системи «наган» німецької фірми «Вальтер».

¹⁶⁰ Сонник — книга, в якій тлумачаться сни.

¹⁶¹ «Катеринки». «петри перші» — паперові гроші часів Миколи I вартістю сто і п'ятдесят карбованців, з портретами Катерини II і Петра I.

¹⁶² Клечальна субота — субота перед клечальною неділею.

¹⁶³ Муравйов Михайло Артемович (1880—1918) — колишній підполковник царської армії, авантюрист-лівоесер, який примкнув до боротьби за Радянську владу. На початку 1918 р. командував революційним військом на Україні. Як головнокомандуючий військами Східного фронту зрадив Радянській владі, піднявши заколот у Сибірську. Вбитий під час арешту.

¹⁶⁴ Ой козаче, козаче-гультяю,

Виведь мене з зеленого гаю... —

рядки з української народної пісні «Ой козаче, козаче-гультяю».

¹⁶⁵ «Туман ярм, туман ярм...» — рядки української народної пісні з однойменною назвою.

¹⁶⁶ Псло — місцева назва річки Псел на Полтавщині.

¹⁶⁷ Коліївщина — народно-визвольне і антифеодальне повстання селян Правобережної України в 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту.

¹⁶⁸ Нобель — тут мається на увазі представник відомої династії шведських винахідників і підприємців Людвіг Нобель (1831—1888), який разом з братом Альфредом Нобелем (1833—1896) заснував підприємство по переробці нафти в Баку (1879).

169 «Повія» — роман (повністю опублікований 1928 р.) українського письменника Панаса Мирного (1849—1920).

170 Щось із Винниченкових творів... — У творах «Зановіт батьків», «Щаблі життя», «Чесність з собою» В. Винниченко наплюжив революційну дійсність, проповідував націоналістичні ідеї.

171 ...несть пророка в отечестве своем — вислів з Біблії.

172 Клецальна неділя — день, яким починається релігійне свято на честь трійці. Згідно із святковим обрядом, житла і двори на трійцю прикрашають клечанням — зеленим гіллям, тривою тощо (звідси інші назви трійці — зелені святки, зелена неділя).

173 «Мислитель» — широковідома скульптура (1888) французького скульптора Огюста Родена (1840—1917).

174 ...перепочнок, що його виторгували більшовики в Бресті... — Мається на увазі Брестський мир 1918 р. договір між Радянською Росією і країнами німецького блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Підписаний 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську після тривалих і важких переговорів, що почалися ще в грудні 1917 р. 2 (15) грудня було підписане тимчасове перемир'я. Використовуючи тяжке становище Радянської республіки, німецькі імперіалісти висунули грабіжницькі умови миру. В. І. Ленін відстоював необхідність підписання Брестського миру заради збереження завоювань Жовтня. Ліві есери, троцькісти і «ліві комуністи» виступали проти Брестського миру. Всупереч вказівкам В. І. Леніна Троцький, що очолював радянську мирну делегацію, 28 січня (10 лютого) відмовився підписати мирний договір. Одночасно (9 лютого 1918 р.) Центральна рада уклала зрадницьку Брест-Литовську угоду з німецькими імперіалістами, які, скориставшись цим і відмовою Троцького, порушили умови перемир'я і почали наступ на всьому фронті, загарбавши, зокрема, значну частину України. 19 лютого 1918 р. Радянський уряд прийняв кабальні німецькі умови. Договір вступив в силу після його ратифікації 15 березня 1918 р. Німеччина захопила всю Польщу, Прибалтику, частину Білорусії, окупувала Україну. Туреччина загарбала Карс, Ардаган, Батумі. 13 листопада 1918 р. з початком революції в Німеччині Брестський мир був анульований Радянським урядом.

175 Колчак Олександр Васильович (1873—1920) — адмірал царського флоту. В листопаді 1918 р. очолив об'єднані сили контрреволюції в Сибіру та на Далекому Сході, де встановив режим військової диктатури і проголосив себе «верховним правителем Росії». Після розгрому колчаківщини був страчений за вироком Іркутського військово-революційного суду.

176 Юденич Микола Миколайович (1862—1933) — генерал царської армії, один з організаторів білогвардійської контрреволюції в роки громадянської війни. Навесні і восени 1919 р. очолював білогвардійську армію, що наступала на Петроград, після розгрому білогвардійців емігрував за кордон.

177 Денікін Антон Іванович (1872—1947) — генерал царської армії, головнокомандуючий контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни. Один з організаторів Добровольчої армії на Дону. В 1919 р. за допомогою Антанти організував похід на Радянську Росію. В квітні 1920 р. після остаточного розгрому його армії на північному Кавказі втік за кордон.

178 «Український національний союз» — українська буржуазно-націоналістична організація, що виникла весною 1918 р., основним своїм завданням вважала вигнання з України німецьких окупантів та захоплення влади в свої руки.

179 «Добру и злу внима я равнодушно» — цитата з трагедії О. С. Пушкіна «Борис Годунов» (1827).

180 ...«січові стрільці «Коновальця» — військові формування контрреволюційної Центральної ради і петлюрівської Директорії.

Створені наприкінці 1917 р. під командуванням Коновальця, вони виконували головним чином каральні функції. Розгромлені Червоною Армією навесні 1919 р.

¹⁸¹ ...«цілуй, цілуй, цілуй її, знов молодість не буде!»— слова з поезії «Чари ночі» (1904) українського поета-лірика Олександра Олеся (1878—1944).

¹⁸² М'ясниці — певний період після посту, коли за законом православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватись тощо. М'ясниці йшли за водохрещем.

¹⁸³ «Борці за мрії» — п'єса українського драматурга демократичного напрямку І. А. Щоголева-Тогобочного (1862—1938).

¹⁸⁴ Висока могила — очевидно, йдеться про давній скіфський курган біля Великого (Ромоданівського) шляху на Полтавщині.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А в а н п о с т** — передовий пост, рубіж.
- А к ц і з н и к** — збирач непрямого (акцизного) податку на продукти масового споживання (цукор, горілку, тютюн і т. ін.); чиновник найнижчого рангу.
- А м в о н** — підвищення в церкві перед так званими царськими вратами, з якого виголошуються проповіді.
- А р ш і н** — давня східнослов'янська міра довжини (0,711 м).
- Б а б к а** — тут: коваделко, на якому клепають косу в польових умовах.
- Б а л ц а н к а** — металева посудина з вузьким отвором для зберігання рідин (гасу і т. ін.).
- Б а н т и н а** — поперечна балка між кроквами в покрівлі сільської хати.
- Б а р о к** (обарок) — частина кінської упряжі: дерев'яна або залізна палиця, до якої прив'язують по сторонки.
- Б а т у в а т и** — різати великими шматками.
- Б а ш л і к** — відлога, сукняний каптур з довгими кінцями, що надівається в негоду поверх шапки.
- Б е к е ш а** — старовинний верхній чоловічий зимовий одяг з брижами в стані.
- Б е л е б е н ь** — відкрита підвищена місцевість, найчастіше на околиці населеного пункту.
- Б е н д ю ж н и к** (биндюжник) — візник на бендюзі, великому возі для вантажів.
- Б е н е р я** — в давньоукраїнській міфології — нечиста сила, біс; вживається як лайливе слово.
- Б і д а р к а** (бідá) — двоколісний однокінний візок на одну-дві особи.
- Б о д н я** — низька дерев'яна діжка з кришкою.
- Б р у с т в е р** — земляний насип (вал) перед окном для захисту біійців від порожих куль.
- Б у з і в о к** (бузімок, назімок) теля, що перезимувало одну зиму.
- Б у ц е г а р н я** — приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, темна.
- В е р е т е н о** — ручне знаряддя для прядіння, що являє собою тонку паличку з видовженими гострими кінцями і потовщенням посередині.
- В е р с т в á** (верста) — давня назва східнослов'янської міри віддалі (1,06 км).
- В и б і й ч а н и й** — зроблений з вибійки — тканини з візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки.
- В і б о р н и й** — тут: обраний на сільському сході помічник старости.
- В и к а м á р ю в а т и** (викомарювати) — викаблучуватися, вигипатися, робити щось незвичайне.
- В і в т á р** відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.
- В і д п р á в а** — церковна служба.
- В і й я** дишло (дерев'яне правіло) у воловому возі.
- В о л о в і к** — доглядач за волами.
- В о р о к** (вóрочок) — мішечок із гострокутним дном для відціджування сиру.
- Г а м а з é й** — амбар, будівля для зберігання зерна, борошна тощо.
- Г а м с é л и т и** — бити, ударяти.
- Г е в á л** — велика неповоротка, незграбна людина.

Г е т е р а — у стародавній Греції — освічена незаміжня жінка, що ве-ла вільний спосіб життя; жінка легкої поведінки.

Г і б і т и — страждати, мерзнути, гинуть.

Г і р я в и й — з стриженою, бритою головою.

Г о в і т и — сповідатися і причащатися в церкві (православний обряд).

Г о л о б л я (оглобля) — у возі одна з двох жердин, в які запрягають коня.

Г о н и — давня українська народна міра довжини (від 125 до 250 м).

Г о р з н у т и с я — різко ворухнутися, кинутися.

Г р а м а т к а — тут: саморобна поминальна книжечка, що її мала кожна віруюча (православна) сім'я.

Д е с я т і н а — застаріла одиниця земельної площі (1,09 га).

Д ж е р г а (дєрга) — верхній жіночий одяг у вигляді плахти темного кольору грубого ткання; рядно, покривало, килим.

Д і ш е л ь (дйшло) — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, використовується для запрягання коней і допомагає правити ними.

Д и я к о н (дяк) — помічник священника під час відправи церковної служби.

Д р и в і т н я (дровітня) — колода, на якій колють дрова; приміщення для зберігання дров.

Д у б о к — тут: видовбаний з дубової колоди човен.

Д у к а ч (дўка) — багач; монета.

Д ў м а — тут: орган міського самоврядування.

Ж а м к и — солодкі пряники.

Ж и т н я к — чорний хліб з житнього борошна.

Ж у п а н — старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом (золотою чи срібною тасьмою).

З а в г о р ю в а т и (завгортити) — зашкоджувати, завдавати горя.

З а в е р я — тут: завір'юха.

З а к р у т к а — зібрані у вузол коси; волосся.

З а л о б г а — тут: військовий гарнізон.

З а п і ч о к — місце на печі за комином.

З а с і к — відгороджене дошками місце в зерносховищі або овочесховищі для засипання зерна, закладання овочів тощо.

З а х а р л а — той, що присвоює чужі речі, бере їх на певний час і не віддає.

З д ў х и (здўхвина, здўховина) — місце на тілі людини і тварин між ребрами і животом.

З і н с ь к е щ е н я — народна назва сліпаків (сліпців) — невеликих польових гризунів, що живуть під землею, мають недорозвинені очі, сховані під шкірою, і зуби, пристосовані для риття землі.

З о к о б л а — зовні, навкруги.

Е м і с а р — особа, що виконує таємне політичне доручення.

І г ў м е н я — управителька жіночого монастиря в православній церкві.

І к о н о с т а с — стіна із вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вітвар від центральної частини.

І н б а р (амбáр) — склад для зерна.

К а л г а н і в к а — горілка, настояна на запашному корені калгану — трав'янистої рослини, яку використовують для лікування шлункових хвороб.

К а р а ф к а (карафа) — графин.

К а р т а т и й — із чотирикутними кольоровими візерунками, малюнками (про тканину, одяг і т. ін.).

К в а р т а — міра рідких і сипучих тіл, трохи більше за літр; кухоль.

К е р с е т к а (корсєтка) — український старовинний верхній жіночий одяг типу безрукавки, пошитий в талію з кольорової тканини, оздобленої вишивкою і аппликацією.

К і з л и к — заморожений у вигляді круга коров'ячий послід, на якому сільські діти каталися з гірки замість саней.

Киря́я — верхній довгополий су-
конний чоловічий одяг з відлогою;
кобеняк.

Кисёт — невеликий, нерідко оз-
доблений вишивкою, мішечок для
махорки, який у давнину носили
за поясом або в кишені.

Кірчати — докоряти; тонтати.

Кіш — пристосування в млині для
засипання зерна.

Клеча́ння — гілки з листям, яки-
ми на зелені свята прикрашають
хату і двір.

Клау́ня — велика будівля типу
сарая без стелі для зберігання
снопів, сіна, полови тощо.

Книш — вид білого хліба, з загор-
нутими всередину краями та зма-
щеного салом або олією.

Кобеня́к — суконний довгий і
широкий чоловічий верхній одяг
з відлогою — кобою; каптан, ки-
рєя, сіряк.

Козі́нець (козинці) — хвороб-
ливе викривлення в колінах перед-
ніх ніг коня, собаки та інших тва-
рин.

Козиркі́ — легкі виїзні сани.

Колоднік — арештант, в'язень у
колодах (дерев'яних кайданах).

Колядува́ти — брати участь у
старовинному обряді співання
вітальних різдвяних пісень.

Коб́нка — трамвай з кінною тягою.

Кобов'язь — стовп або жерди-
на, до яких прив'язують коней на
відкритому місці.

Корі́нний (корінник) — кінь, за-
пряжений у голоблі (при наяв-
ності підпряжних), середній, тоб-
то головний кінь у трійці.

Корб́га — прапор; прикріплене
до високого держака полотнище
з зображенням Христа чи свя-
тих, яке несуть під час хресного
ходу.

Кості́ти — дуже лягти.

Крамні́й — придбаний у крам-
ниці, звичайно фабричного вироб-
ництва.

Крї́лас — у церкві — підвищене
місце для хору, читців із правого
та лівого боку від середніх дверей
вівтаря.

Крїпа́к-самоса́д — міцний тю-
тон власного посіву і домашньої
обробки.

Кручя́тка — шшєщачне борош-
но особливого дрібного помолу;
штлївка, штлївовацка.

Круті́лка саморобна зимова
карусель на льоду.

Кужі́ль — прядиво або вовна, па-
мотані на кужівку (частина пряд-
ки у вигляді кілка).

Куту́ляти — жувати.

Кутя́ — обрядова каша з ячмілних
або шшєщачних зерен, уживана з
солодкою підливою православни-
ми християнами напередодні різ-
два чи Водохреща.

Кушпї́р — чинбар і швець, що
вичинює шкіри і шне з них одяг.

Лабазні́к — власник і прода-
вець у лабазі (приміщенні для
зерна та борошна).

Ланту́х — великий мішок з гру-
бої тканини.

Лейб-гва́рдія — привілейоване
військо в ряді монархічних країн,
зокрема в царській Росії; найчасті-
ше — особиста охорона монарха.

Лиха́ч — візник екіпажа з баским
конем, а також сам екіпаж.

Ломові́к — візник, який пере-
возить важкі вантажі; кінь (уп-
ряжка) з возом для перевезення
важких вантажів.

Люшні́я — дерев'яна деталь у возі,
що зв'язує його вісь з полудрабком.

Маку́ха — залишки після вичав-
лення олії з насіння олійних куль-
тур; вичавки.

Мані́шка — вишитий комір і на-
грудник чоловічої сорочки.

Масля́нка — тут: біла мергель-
на глина, яку по селах середньої
смуги України використовують за-
мість крейди для побілки.

Мезоні́н — верхній напівповерх
або надбудова над серединою
житлового будинку.

Монопо́лька — у дореволюцій-
ній Росії та на Україні — винна
крамниця для монопольної торгів-
лі горілкою; казенна горілка, що
продавалась у такій крамниці.

Нали́гач — мотузка або ремінь,
прив'язані до рогів худоби.

Нами́нати́ся — затримуватися,
м'ятися; наїдатися.

На п е р с н и ц я — тут: поміщиця.
Н а р а ж а т и (нара́жувати) — ставити під загрозу, небезпеку.
Н а р і т н и к и — частина кінської збруї, що утримує хомут або шлею від сповзання на шию коня під час спуску з гори, швидкої їзди тощо.
Н а т у р ч а т и (нату́ркувати) — підбурювати, наговорювати, ославлювати.
Н у́ ж а — воші.

Об і й с т я — садиба, двір з будівлями.

Об р о́ т ь к а (обрóть) — вуздечка без вудил для прив'язування коня.

О г л я́ д и н и — обряд знайомства батьків молодого (молодої) з житлом, господарством своїх майбутніх сватів; розглядниці.

О д р у́ б (відру́б) — на початку ХХ ст. земельна ділянка, виділена з общинного землеволодіння (в результаті столипінської реформи) в одноосібну селянську власність без перенесення садиби, на відміну від хуторів.

О ж е р е́ д — велика відповідним чином укладена купа соломи, сіна та ін.; скирта.

О к о л о́ т о ч н и й (око́лодочний) — поліцейський чин у дореволюційній Росії, видав певним районам (дільницею, око́лодком) міста.

О к р а́ в к а (о́крайка, крáйка) — жіночий пояс із грубої, переважно вовняної пряжі.

О п а́ р а — заправлене дріжджами або закваскою рідке тісто, яке потім учиняють.

О п л і́ н ь (опло́нь) — дерев'яна подушка на осі веза для опори короба; перекладини на копилах саней для скріплення полозків.

О п о́ р к и — старі зношені чоботи, від яких відрізано халяви

О с л о́ н (ослі́н) — переносна кімнатна лава для сидіння.

О́ х л я́ п — без сідла на коні.

О ч і́ п о к — старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся.

О ч к у́ р — пояс або шнур, яким стягували штани або шаровари для їх підтримання.

П а й д і́ т и — щастити, таланити.

П а н т р у в а́ т и — дивитися пильно, уважно; доглядати кого-, що-, небудь; дбати про когось, щось.

П а́ с м о — тут: 30 ниток прядива.

П а т е р і́ ц я — довга палиця для опори при ходьбі; жезл як символ влади.

П е р е б а р а́ н ч а́ т и — перебивати, заважати говорити.

П е р е́ в е́ с л о — джгут із скрученої соломи для перев'язування спонів.

П е р е г і́ н — частина шляху між двома залізничними станціями.

П е р е з в а́ — частина старовинного українського весільного обряду, коли родичі молодої після першої шлюбної ночі йдуть або їдуть з піснями і гучними жартами на частування до хати молодого; переносно — шумливий натовп.

П і в м і́ т о к — міра пряжі, що дорівнює половині мітка, тобто 20—30 пасмам.

П л а́ х т а — старовинний український жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ з картою тканини.

П л а щ а́ н і́ ц я — предмет поклоніння в православній церкві у вигляді полотнища з зображенням Христа в труні.

П л і́ с о в и́ й — зроблений з плису, ворсистой бавовняної тканини, яку ще називають бавовняний бархат.

П о в і́ т к а — некапітальне господарське приміщення для літнього утримання тварин або збереження реманенту та різного майна.

П о л о в і́ й — світло-рудий (масть тварини).

П о р о щ а́ т и (поро́шити, пере́щити) — сильно бити, сікти, шмагати.

П о р у́ ч и к — офіцерське звання в дореволюційній російській армії.

П о с т о́ р о́ н к и — міцні ремені або мотузки, що з'єднують в упряжі хомут з орчиком (барком).

П о с у́ т к у в а́ т и — пробути добу на найнятій квартирі з харчами.

П р а́ п о р щ и́ к — молодший офіцерський чин в армії.

П р и з в і́ д е́ ц ь (призв і́дник) — той, що починає, організує щонебудь, підбурює до чогось.

П р и з ъ б а — невисокий, переважно земляний насип вздовж стін хати знадвору.

П р и п і ч о к — площа перед челюстями печі під комином.

П р о г о н и ч — залізний прут для замикання віконниць, дверей, воріт.

П у ж а л н о — рукоятка батога чи пуги.

П у т р я — старовинна українська страва з ячної крупи й солодкого квасу.

Р а к л о — бандит, злодій.

Р а х у б а — лічба, рахування; розторопна людина.

Р е г е н т — диригент хору, переважно церковного; тимчасовий правитель.

Р і с т ю (ріссю) — швидким алюром, середнім між галопом і ступою (про коней).

Р і п и ц я — покрита шерстю основа хвоста у хребетних тварин.

Р о ж н а т і с а н и — сани з рожами (гострими кілками) для перевезення сіна, дров та ін.

Р о з п р а в а — в кінці XVIII — на початку XX ст. сільська адміністративна установа та приміщення, де вона містилася.

Р о м а н і в с ь к и й п о л у ш у б о к — кожушок спеціального крою з прямокутними вовняними торочками; називався за прізвисьмом царя, який нібито першим став носити такий одяг.

Р о б т м і с т р — офіцерський чин в дореволюційній російській кавалерії та жандармерії, що відповідає чинові капітана в піхоті та інших родах військ.

С а ж — хлів або відгороджене місце в хліві, де відгодовують свиней.

С а п ' я н — тонка м'яка шкіра, виготовлена з козячих, рідше овечих та телячих, шкур.

С в і т а — старовинний довгополий український верхній одяг з домотканого грубого сукна.

С в о л о к — поперечна балка, що підтримує стелю в сільських хатах; трам.

С в о я к — брат дружини; чоловік сестри.

С е к с о т — скорочене слово від рос.: «секретный сотрудник».

С и р о в і й — грубий небілений матеріал, домоткана тканина.

С і н п і к — повітка або горище над стайнею чи скотарником для зберігання сіна

С і р е ч — тобто, або, іншими словами

С і р я ч і п а (сіряк) — старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна

С к о р о б м е м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання у дні посту

С л о б і к — скляна, глиняна або фарфорова банка; глечик

С н і г у р к и — ковзани із закрученими носами.

С о ш а — шосейна дорога.

С п о б і г а т и — доганяти.

С т а н о в і й п р и с т а в — у дореволюційній Росії начальник поліцейської дільниці в сільській місцевості.

С т р а с н а с в і ч а — свічка, яку запалюють під час вечірнього богослужіння в останній четвер перед пасхою.

С т у п и — пристрої для лущення та подрібнення зерна в млині перед тим, як потрапить воно під жорна.

С у т о ч к и — тут: вузька стежка між господарськими будівлями в селі.

Т а ч а н к а — на Україні та Кубані ресорний чотириколісний візок з відкритим кузовом для парної упряжі.

Т о л с т о в к а — довга верхня чоловіча сорочка зі складками й поясом, що носили поверх штанів (за прізвиськом письменника Л. М. Толстого, який вперше почав її носити).

Т р і б к и — шестерні, зокрема в настінному годиннику.

Т р и л і н і й к а — гвинтівка.

У л е с к о т а т и с я — виявити улесливість, увійти в довіря!

У н і в е р с а л — звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917—1918 рр.

- контрреволюційною Центральною радою.
- У н т е р-о ф і ц е р — звання молодшого командного складу із солдат у дореволюційній російській армії.
- У р я д н и к — у дореволюційній Росії нижній чин повітової поліції.
- У с т а в к и — вишиті вставлені смуги на руках, подолі або на інших частинах жіночої сорочки.
- У х л ў д и т и — випити все.
- Ф а е т ó н — легкий чотириколісний екіпаж з відкритим верхом.
- Ф р е н ч — військовий офіцерський одяг, в талію, з чотирма накладними кишнями і хлястиком.
- Х а н ж á — тут: горілка домашнього виробництва, низької якості; самогонка.
- Х у н т (фунт) — міра ваги, що дорівнювала 409,5 г і застосовувалася на території Росії, України і Білорусії з Х ст.
- Ц é б é р — велика дерев'яна посуда, що має вигляд зрізаної діжки.
- Ч е р é н ь (черінь) — площина печі, де горять дрова.
- Ч и г á т и — перебуваючи в певному місці, очікувати появи кого-, чого-небудь.
- Ч о т á — 20—30 військових рядового і сержантського складу; взвод.
- Ч у м á р к а (чемёрка) — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду.
- Ш е с т е р і к — тут: давньоруська й староукраїнська міра ваги, що містить шість пудів (96 кг).
- Ш и м е н ў т и — штрикнути, вдарити.
- Ш л я к б и т р á ф и в — уживається як лайка, що виражає недобре побажання комусь при обуренні, досаді.
- Ш п а р у в á т и — замазувати глиною щілини (шпари) в стінах і на стелі будівель перед побілкою.
- Я т р і в к а — дружина чоловікового брата.
- Я ч н и к — хліб із ячмінного борошна.

З М І С Т

АРТЕМ ГАРМАШ

Роман

Книга перша	6
Книга друга	209
Книга третя	459
Примітки	663
Пояснення слів	693

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Советская украинская литература

АНДРЕЙ
ГОЛОВКО

Произведения в двух томах

ТОМ

2

Артем Гармаш

Роман

Составитель и автор примечаний
ВЛАДИМИР ФИЛИППОВИЧ ЛЕТА

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Редактор

Н. М. МАКСИМЕНКО

Художник

В. М. ДОЗОРЕЦЬ

Художній редактор

В. П. КУЗЬ

Технічний редактор

Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори

Л. М. ТВОРКОВСЬКА,

З. А. ЄРОХІНА

ИБ № 7671

Здано до набору 11.04.86. Підп. до друку 23.07.86
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 36,96. Ум. фарбо-відб. 36,96.
Обл.-вид. арк. 43,24. Тираж 157 900 прим. Зам 6-150.
Ціна 4 крб. 60 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601, МСП, вул. Репіна, 3

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ
«РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

ЯРОСЛАВ ГАЛАН

1983, 592 с.

ОСТАП ВИШНЯ

1984, 560 с.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

1984, 576 с.

ПЕТРО ПАНЧ

1985, 576 с.

ІВАН ЛЕ

1986, 672 с.

АНДРІЙ ГОЛОВКО, т. 1,

1986, 576 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

ЮРІЙ СМОЛИЧ

